

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER

SYVENDE RÆKKE

UDGIVET AF

SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

VED

BJØRN KORNERUP

ANDET BIND

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS G. E. C. GADS FORLAG

1954—56

STYRELSEN

i

Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.

Kgl. Ordenshistoriograf, Overarkivar, Dr. theol. BJØRN KORNERUP (1925),
Formand (1949).

Fhv. Professor LORENZ BERGMANN (1931).

Fhv. Museumsdirektør, Dr. phil. M. MACKEPRANG (1931).

Fhv. Overbibliotekar, Dr. phil. CARL S. PETERSEN (1931).

Sognepræst, Dr. theol. L. P. FABRICIUS (1949).

Professor, Dr. phil. ASTRID FRIIS (1949).

Professor, Dr. theol. HAL KOCH (1949).

Fhv. Forstander. Dr. theol. L. J. KOCH (1949).

Professor, Dr. theol. P. G. LINDHARDT (1949).

Pastor emeritus JOHANNES PEDERSEN (1949).

Æresmedlemmer.

Fhv. Professor, Dr. theol. J. OSKAR ANDERSEN (1949).

Professor, Dr. theol. EINAR MOLLAND, Oslo (1949).

Professor, teol. dr. HILDING PLEIJEL, Lund (1949).

Professor, teol. dr. MARTTI RUUTH, Helsingfors (1949).

Professor, teol. dr. GUNNAR WESTIN, Uppsala (1949).

Professor, fil. et teol. AARNO MALINIEMI, Helsingfors (1953).

Indhold.

	Side
Hr. Hans Poulsen Næstveds Stambog (1630—1664). Af <i>Bjørn Kornerup</i>	1
Til Biskop Eiler Hagerup den Ældres Levned. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	30
Af evangelisk-kristelig Salmebogs Historie. En Salmestrid i Barrit. Af fhv. Højskoleforstander, cand.theol. <i>F. Elle Jensen</i>	74
N. F. S. Grundtvigs sidste Fest 1872. Af Sognepræst <i>Carl Weltzer</i>	91
Det grundtvigske Møde i Middelfart 1891 og dets Forudsætninger. Bidrag til Belysning af den gammelgrundtvigske Retning. Af cand.theol. <i>A. Pontoppidan Thyssen</i>	171
Anders Sunesøns Hexaëmeron. Af Museumsinspektør <i>Sigvard Skov</i>	281
Anders Pedersen Barsbøl. En Skribent fra Reformationsaarhundredet. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	332
Cort Aslaksen. I Anledning af Oskar Garsteins Disputats. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	346
Smaabidrag til Herlufsholms Historie. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	400
Breve fra stiftsprovst Lorentz Ancher til kasserer ved den kgl. particulairkasse Gabriel Linde. Af Pastor <i>Jørgen Hansen</i>	417
Peder Madsen, Kirkeraadet og Indre Mission. Af Professor, Dr. theol. <i>P. G. Lindhardt</i>	444
Da Hans Adolf Brorson var paa Valg i Aabenraa og Tønder 1729. Af Sognepræst <i>H. Hejselbjerg Paulsen</i>	509
En mærkelig Præsteskikkelse fra det 18. Aarhundrede. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	533
A. G. Rudelbachs udenlandsrejse 1823—24. Af cand.theol. et mag. <i>Torben Krogh</i>	566
Det teologiske Fakultets Censur over Domprovst L. Gudes Disputats. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	629
Smaastykker:	
I. Nogle danske Arkivalier til yderligere Belysning af det katolske Missionsforsøg 1622—24. Af Arkivar <i>Sune Dalgård</i>	231

IV

	Side
II. Et Brev om Danmarks Rekatolicering 1629. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	236
III. Et Studenterbrev fra 1641. Af Arkivar <i>C. Rise Hansen</i>	239
IV. Studenterevid fra Midten af 1600-Tallet. Af <i>Samme</i>	251
V. Struensees Bibel. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	254
VI. Et Grundtvig-Digt fra Egelykke-Tiden. En skitse. Af Fuldmægtig <i>Hans Degen</i>	256
VII. Et Brev fra Peter Rørdam om Søren Kierkegaard. Af Missionær <i>Knud Heiberg</i>	264
VIII. Herman Bangs Fader, Frederik Ludvig Bang. Af Adjunkt <i>Hans Vald. Gregersen</i>	267
IX. Tillæg hertil. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	273
X. Grundtvig i den grundlovgivende Rigsforsamling. Af <i>Samme</i>	279
XI. En Notits om Biskop Peder I. af Odense. Af Landsarkivar <i>Carl Lindberg Nielsen</i>	480
XII. Birgitte Gjøes Gavebrev til Roskilde Domskole 1565. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	482
XIII. To Breve fra Laurids Gram. Af cand. mag. <i>Johan Jørgensen</i>	488
XIV. Et Forslag til Udbredelse af »Evangelisk-christelig Psalmebog«. Af Arkivar <i>Henning Heilesen</i>	491
XV. Fra Hunseby Sogn 1848—49. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	495
XVI. En ulykkelig Skolediscipel. Af <i>Samme</i>	506
XVII. Petrus de Slaglosia. Af Lektor <i>Aage Fasmer Blomberg</i>	641
XVIII. Danske Studerende ved Universitetet i Tübingen. Af Dr. phil. <i>Thomas Otto Achelis</i>	645
XIX. Om Laastrup Præstegaard efter Reformationen. Af Arkivar <i>Henning Heilesen</i>	648
XX. Raadmand Povel Hansen og hans seks Koner. En restaureret Gravsten i Skelskør Kirke. Af Museumsinspektør <i>Victor Hermansen</i>	652
XXI. J. F. Fenger om den gudelige Forsamlingsbevægelse. Af Pastor <i>Knud Banning</i>	660
XXII. Gravør P. C. Mønsters Stilling til den tvungne Baredaab. Af <i>Samme</i>	663
XXIII. Om Biskop Stephan Tetens. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	667
XXIV. Kaj Munks Ordinationsvita. Af <i>Samme</i>	673
Rettelser og Tilføjelser.....	676
Register. Ved <i>Bjørn Kornerup</i>	678

Hr. Hans Poulsen Næstveds Stambog.

(1630—1664).

Af Bjørn Kornerup.

Det var i det 16. og 17. Aarhundrede en fast Skik, at naar en ung Mand drog ud paa Studierejse til Udlandet, maatte han medføre en »Stambog« (Philotheca, Album), hvori Velyndere og Studiefæller kunde indskrive deres Navne ledsaget af et eller andet bevinget Ord, som oftest et Skriftsted eller et Citat fra en klassisk Forfatter. Saadanne Stambøger var af stor Værdi for deres Ejermænd, der trofast gemte dem som Minder om deres Ungdoms Rejseliv. Mangen en Aften er de sikkert blevet taget frem, og ved Gennembladningen er de svundne Aar og deres Oplevelser blevet levende paa ny i Erindringens Trylleskær¹.

Ogsaa for Eftertiden er Stambøgerne af stor Betydning som historiske Kilder, ikke mindst fordi det biografiske Stof, som det foreligger i det 16. og 17. Aarhundredes Ligprædikener og Ligprogrammer, jævnlig er temmelig magert og ikke altid præget af den ønskeligste Nøjagtighed. Den meget fyldige Samling af Stambøger, som findes bevaret i Det kgl. Bibliotek, er derfor Gang paa Gang kommet Forskningen til Nytte. Ogsaa i dette Tidsskrift er der tidligere blevet givet Eksempler paa, hvorledes det ved Hjælp af Stambøger har været muligt at aftegne Gangen i en Mands

---

¹) Et klassisk Ord om Stambøgers Betydning haves fra Philip Melanchtons Pen (citeret Kh. Saml. 4. R. V, 5): »Duas propter causas aliorum inscribimus libris rogati: primò ut librorum possessores olim recordentur, suisque posteris indicent, quibus in locis et quo tempore versati sint; Secundò ut certa habeant testimonia, quibuscum familiariter vixerint, et quod verâ amicitia illis fuerint conjuncti«. — Om Stambøgers Betydning jvfr. Bjørn Kornerup, Biskop Hans Poulsen Resen I, 61—2.

Studierejse og paapege, hvem han har staaet i Forbindelse med¹. Nedenfor skal der meddeles endnu en Prøve af lignende Karakter paa Grundlag af en Stambog, der findes i det tidligere Aalborg Stiftsbibliotek, nu i Aalborg Katedralskoles Bibliotek. Skønt disse Biblioteker ved lidet pietetsfulde Udskillelser har lidt svære Tab i den sidste Menneskealder, synes dog Haandskrifterne at have undgaaet den Vanskæbne, som har ramt saa mange af de trykte Bøger.

Med Rette har man fremhævet, at de talrige Udenlandsrejser, som blev foretaget i det 16. og 17. Aarhundrede, ikke blot var af Betydning for Tidens førende Personligheder. Der kan nævnes adskillige, som efter i aarevis at have gennemrejst Europa paa kryds og tværs maatte slutte deres Dage som jævne Landsbypræster i afsides liggende Egne, men ogsaa for dem havde Indtrykkene fra deres Ungdoms Vandreaar blivende Betydning Livet igennem². En saadan Personlighed synes netop den Mand at have været, hvis Stambog her skal omtales.

Hans Navn var *Hans Poulsen Næstved*. Første Gang han forekommer, er den 19. Oktober 1628, da han blev immatrikuleret ved Københavns Universitet under Navnet Johannes Pavli Nesapolitanus³. Antagelig er han født 1604⁴ og maa saaledes være blevet Student i en paafaldende sen Alder. Tilnavnet (almindeligvis skrevet Nessapolitanus) antyder Hjembyen. Hvilken Skole han er udgaaet fra, angives ikke. Muligvis er han blevet dimitteret privat fra det nærliggende Herlufsholm, da Rektoren her, Mag. Wichmand Hasebard siden omtaler ham som sin elskede fordums Discipel⁵.

¹) Saaledes i Kh. Saml. 2. R. III, 659 ff.; 4. R. V, 36—42.

²) H. F. Rørdam, *Fra Universitetets Fortid*, 1879, S. 71.

³) Kjøbenhavns Universitets Matrikel, udg. af S. Birket Smith, I, 88.

⁴) Jvfr. hans egen Aldersopgivelse i Brev af 28. Marts 1643 (S. 13).

⁵) Jvfr. S. 15. Wichmand Hasebard var Rektor paa Herlufsholm 1626—28 (G. L. Wad, *Meddelelser om Rektorerne paa Herlufsholm 1565—1878* S. 82). Den ældre Broder, Jens, var dog blevet Student fra Roskilde 1617 (Univ. Matr. I, 29).

Af andre Kilder fremgaar det, at Hans Poulsen maa have været Søn af en Borger i Næstved ved Navn Poul Skrædder og hans Hustru Anne¹. En ældre Broder af ham var Hr. Jens Poulsen, der senere blev Sognepræst i Gyrstinge og Flinterup, hvor han kom ulykkeligt af Dage ved Præstegaardens Brand 1663. Antagelig er Hans Poulsen udgaet fra et velstaaende borgerligt Milieu². Han findes ikke optaget i Kommunitetsmatriklen 1628 ff., hvad der tyder paa, at han har hørt til de »rige« Studenter, o: dem, der selv havde Raad til at betale deres Kost.

Til Privatpræceptor valgte han den yngre Hans Resen, der siden — ligesom sin Fader Hans Poulsen Resen — blev Sjællands Biskop. Gennem sin Privatpræceptor er den unge Student formodentlig blevet bragt i Forbindelse med den Kreds af indflydelsesrige akademiske Personligheder, som man møder i hans Liv faa Aar senere.

Da Hans Poulsen havde studeret et Par Aar i København, aabnede der sig Lejlighed for ham til at tiltræde den Udenlandsrejse, om hvilken hans Stambog er et saa talende Minde. I Slutningen af Juni 1630 var han i Sorø og hilste her paa de bekendte Professorer Johannes Meursius og Johannes Laurebergius samt paa den kgl. Tugtemester Wichmand Hasebard, hans gamle Lærer. Efter et Besøg hos Broderen, Præsten i Gyrstinge, drog Hans Poulsen til København. Her tog han Afsked med sine Universitetslærere, Biskop Hans Poulsen Resen, Professorerne Niels Pedersen Aurilesius, Christen Sørensen Longomontan, Jesper Brochmand og Hans Hansen Resen. En Maaned senere finder vi ham paa Herlufsholm, hvor han hilste paa Forstanderen Poul Jensen Kolding, ligesom i Næstved paa sin Slægtning, Sognepræsten ved St. Peders Kirke Olaus Phocas Staphrophski, den senere Biskop paa Gotland.

¹) Th. Hauch-Fausbøll, Slægten fra Maglemølle ved Næstved gennem 300 Aar, 1908, S. 14, 59.

²) Om Slægtens Formuesforhold jvfr. Hauch Fausbøll, anf. Skrift S. 59 f. 1633 fik Moderen en Gaard i Næstved til Pant for 380 Rdlr.

Derfra gik Vejen Syd paa. I Begyndelsen af September 1630 var han i Lübeck, hvor han bl. a. aflagde Besøg hos Superintendenten, den strenge Lutheraner Dr. Nicolaus Hunnius; den 9. Oktober var han i Leipzig, og den 20. Oktober immatrikuleredes han i Wittenberg¹. Da der samme Dag blev indskrevet fire andre Landsmænd, er det sandsynligt at tænke sig, at de har dannet et sluttet Rejseselskab. Særlig gælder det vel Jens Poulsen Vinding, en Søn af Poul Jensen Kolding, og Nicolaus Menelai Nestvediensis, som stammede fra hans Hjemegn. Alle fire genfindes i hans Stambog². Den 28. Oktober s. A. indskrev sig heri den første Landsmand, den nysudnævnte Rektor i Slagelse, Jacob Pedersen Spjellerup³.

Hele 1631 (i hvert Tilfælde til Oktober) synes Hans Poulsen at have opholdt sig i Reformatorenes gamle By. Af Indførsler i Stambogen ser man, at han — som det var sædvanligt i Datiden — sluttede sig nøje til de Landsmænd, der samtidigt studerede i Wittenberg. Af den venskabelige Tone i Indførslerne kan man vistnok slutte, at de danske Studenter har udgjort et virkeligt Vennesamlag. Ogsaa en Mand af højere Stand, Christen Thomesen Sehested, den senere Kansler, har Hans Poulsen været i Forbindelse med⁴. Endelig kan nævnes en lang Række Wittenbergerprofessorer inden for alle Fakulteter, baade mere berømte og

¹) Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und des Freistaates Anhalt, Neue Reihe, XIV, 351.

²) Jvfr. S. 14 f. — Blandt de fire var Nordmanden Niels Thomesen, † 1662 som Provst og Sognepræst i Toten, der indskrev sig i hans Stambog i Wittenberg (jvfr. S. 17). Om det er dennes ældre Broder Mag. Sevald Thomesen († 1650 som Præst i Ramnæs), Hans Poulsen har truffet i Lübeck (jvfr. S. 16), faar staa hen. — Mærkeligt nok, er Hans Poulsen ikke repræsenteret i J. P. Vindings Stambog (Kall, 8°, 681).

³) Jvfr. Wad, Rektorerne paa Herlufsholm S. 104.

⁴) I Marts 1631 ledsagede Sehested den udvalgte Prins Christian til Sachsen, hvor han skulde gøre sig bekendt med sin udsete Brud Prinsesse Magdalene Sybille (Thyra Sehested, Cantsler Christen Thomesen Sehested, 1894, S. 74—5). Den 11. Marts indskrev Sehested sig i J. P. Vindings Stambog (Kall, 8°, 681).

mindre bekendte, som Græcisten Erasmus Schmidt, Teologerne Jacob Martini, Paul Röber, Wilhelm Lyser og Johann Hülsemann samt Medicineren Daniel Sennert.

I Midten af Oktober har han agtet sig hjem, og maaske har han opholdt sig de nærmest følgende Aar i sit eget Land. Den 28. April 1632 var han i hvert Tilfælde igen i Sorø og aflagde Besøg hos den store Filolog og Historiker Stephan Stephanus. Antagelig paa dette Tidspunkt maa Hans Poulsen være blevet ansat som Konrektor ved en Skole, uvist dog hvor, thi i en Ansøgning fra 1643 siger han, at han nu i over ti Aar har tjent sit Fædreland »udi Skoler«¹. Mærkeligt er det at se, at han dog i 1635 fandt Lejlighed til ogsaa at gæste Norge. I Marts d. A. var han i Christiania og lærte her at kende Norges Statholder Christopher Urne paa Akershus, Biskoppen Simon Glostrup og den teologiske Lektor Olaus Boëtius.

Ikke længe efter møder man ham atter i København, hvor han den 12. Maj 1635 erhvervede Magistergraden². Derefter bar det udad igen, denne Gang til Nederlandene. Da Professor Jacob Matthiessen (Aarhus) den 13. Juni tog Afsked med ham, hilste han ham som den, »der atter staar i Begreb med at drage til Udlandet«. I Juli 1635 immatrikuleredes han som Teologistuderende ved Universitetet i Franeker, som i denne Periode ofte søgtes af Danske³. Her synes han særlig at have omgaaedes med nogle svenske Studerende, men ogsaa en Ungarer var han Bordfælle med. Længe varede Opholdet dog ikke, thi allerede i August beredte han sig til at drage til Frankrig. Blandt dem, der nu til Afsked skrev sig ind i hans Stambog, kan især nævnes den berømte Leksikograf Georg Pasor, og Universitetets

1) Jvfr. S. 13.

2) Univ. Matr. I, 128.

3) Personalhistorisk Tidsskrift 9. R. V, 58. Det er da urigtigt, naar det i den tilføjede Note hedder, at der skulde være Tale om den danske Resident i Lübeck Hans Thomæsen Paulsen. Om danske Studenter i Franeker jvfr. Danske Magazin 7. R. IV, 381 ff.

Rektor, Filosoffen Professor Arnold Verhel, der bevidnede den sjældne Iver og Færdighed, Hans Poulsen havde lagt for Dagen ved en offentlig Disputats.

Endnu den 10. September var Hans Poulsen i Franeker, men den 18. træffes han i Calais. Mere end to Maaneder kan hans Rejse i Frankrig ikke have varet, thi den 17. December er han igen i Franeker. Her var han i hvert Tilfælde til Januar 1636, da han foruden at lære fire Pfalzgrever at kende stod i Forbindelse med de to danske Læger Henrik og Thomas Fuiren. I Midten af Marts træffes han derimod i Utrecht, hvor der samme Aar var blevet stiftet et Universitet. Hans Poulsen var til Stede paa selve Indvielsesdagen (16. Marts) og gjorde her nogle Bekendtskaber. Ogsaa den berømte Højskole i Leiden maatte besøges. Den 29. Marts var han her uden dog at lade sig immatrikulere. De sidste Indførsler i Stambogen er daterede den 23. Maj og den 3. Juni 1636 og hidrører fra to polske Studerende, hvoraf den ene havde været hans Bordfælle. Hans Poulsen var da atter i Franeker.

Formodentlig ikke længe herefter vendte han tilbage til sit Fædreland. Det gjaldt nu at opnaa en Livsstilling, og snart efter ser man den unge veluddannede Magister ansat som Rektor i Helsingør (1637)¹. Meget længe blev han dog ikke i denne Overgangsstilling, thi 1643 udnævntes han til Sognepræst i Hellested i Stevns Herred.

Om hans Skolevirksomhed foreligger der ingen Efterretninger. Derimod synes han i Helsingør at være traadt i Forbindelse med den mærkelige Raadmand, senere Borgmester, Laurids Christensen Rhod († 1651), kendt som Oversætter af Andagtsskrifter. Endnu flere Aar efter at Hans Poulsen var kommet fra Helsingør, forsynede han et Skrift af Laurids Christensen med et latinsk Æredigt, hvori han omtaler ham paa meget venskabelig Maade².

¹) Jvfr. S. 13. F. E. Hundrup, Lærerstanden ved Helsingørs lærde Skole S. 8.

²) Laurids Christensen Rhods Oversættelse af Georg Ciegler, Verd-

Som saa mange Skolemænd i Datiden, trættedes ogsaa Hans Poulsen i det lange Løb af sin Rektorgerning. Han indgav da en Ansøgning (den 28. Marts 1643) til Kongen om at opnaa en »roligere Befordring«. Ejendommeligt nok fremhævede han, at det var vanskeligt at opnaa noget Kald, naar man boede i Helsingør. Da Byen laa »alleryderst i Landet«, fik man altid for sent Besked om ledige Embeder. Han udbad sig derfor et Expectancebrev¹. Kongen tog naadigt Hensyn til denne Ansøgning, og den 22. April 1643 opnaaede »Hans Poffvelsøn Nsted, Skolemester i Helsingør« Kongens Brev paa at lade sig høre ved det første Kald, der blev ledigt, dog at Kirkeordinansens Bestemmelser iøvrigt blev iagttaget². I Kraft af dette Brev blev han — som nævnt — ikke lang Tid efter Sognepræst i Hellested.

Antagelig er han blevet kaldet af Fru Karen Grubbe, der ejede Valdbygaard (Juellinge), under hvilken Hellested 1664 var Patronatskald³. Karen Grubbe († 1658) nævnes stadig i Fadderlisterne ved hans Børns Daab. Den 9. Juni s. A. aflagde »M. Joh. Paulin Nestvediensis« Præsteeden til Biskop Jesper Brochmand og blev ordineret af ham⁴.

Resten af Livet — i over tyve Aar — kom Mag. Hans Poulsen til at tilbringe i dette ikke ubetydelige Embede. Ingen Efterretninger er opbevarede om hans offentlige Virksomhed ud over, at det vides, at der under ham 1656 ophængtes en ny Kirkeklokke i Hellested Kirke med en smuk latinsk Indskrift, antagelig forfattet af ham⁵. Der-

---

sens Speyl, 1648, Bl. f 3—f 3 v. Han kalder heri Oversætteren »amicus meus de consvetudine non vulgari certissimus«. Om Laurids Christensen se H. F. Rørdam i Kh. Saml. 3. R. IV, 369—77.

1) Jvfr. S. 12f.

2) Sjællandske Registre 1641—48 Fol. 237.

3) Jvfr. Fr. Winkel Horn, Peder Syv, 1878, S. 18.

4) Kh. Saml. 2. R. I, 508, jvfr. Musenii Catalogus (Gl. kgl. Saml., 4°, 2990) S. 142.

5) Kh. Saml. 2. R. V, 170. — I 1644 indstævnedes Hr. Hans Poulsen for Landemodet en af sine Sogneboer, Hans Remmesnider i Valby, for

imod er man ganske godt underrettet om hans private Tilværelse, da han har været saa forsynlig bag i sin Stambog at indføre en Del Optegnelser om sit Liv efter Hjemkomsten fra Udlandet¹.

Man ser da, at Hans Poulsen den 4. Juni 1646 holdt Fæstensøl med *Lene Jensdatter Jersin*. Hun var ældste Datter af den bekendte, nu afdøde, Biskop i Ribe Jens Dinesen Jersin². Efter Forældrenes Død havde Jesper Brochmand forvaltet hendes fædrene og mødrene Arv. 1647 gav Hans Poulsen i Konsistorium paa sin Hustrus Vegne Brochmand et fuldkomment »Afkald« paa denne Arv og takkede ham, fordi han havde været hende ikke »som en Formynder, men som en Fader«³.

Trolovelsen holdtes hos den senere Raadmand i København Herman Thuresen⁴, og den 12. Juli 1646 stod Brluppeth i Hellested Præstegaard. Fire Børn fødtes i dette Ægteskab: 1) *Helvig*, f. 18. April 1647, 2) *Poul*, f. 13. Aug. 1649, d. 30. Novbr. s.A. 3) *Anne*, f. 1. Septbr. 1653, og 4) *Bodil*, f. 13. Febr. 1655, d. 12. Jan. 1659 i København midt under Svenskernes Belejring af Byen. Hovedstadens

---

et Manddrab, han havde begaaet i Fyen for 16 Aar siden, hvorefter han var undveget fra sin Ægtekvinde og havde levet sammen med en Horkvinde, med hvem han havde avlet fire Børn, alt medens han havde holdt sig borte fra Nadveren. (Sjællands Bispearkiv, Pakken Synodalia 1627—98).

¹) Aftrykt nedenfor S. 22—27.

²) S. M. Gjellerup, Biskop Jens Dinesen Jersin S. 232.

³) Kh. Saml. 2. R. V, 169—70. — Afkaldet er in extenso indført i Consistorii Copiebog 1646—56 Fol. 20.

⁴) Herman Thuresen († 1652) var beslægtet med Jersinerne (S. M. Gjellerup, Biskop J. D. Jersin S. 233 Note 1). Om ham se Oluf Nielsen, Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse III, 243. Samme, Kjøbenhavns Diplomatarium V, 223, 239, 330; VI, 62, 113, 250. Baade han og hans endnu mere bekendte Broder, Stadshauptmand Frederik Thuresen († 1675), nævnes i Fadderlisterne fra Hellested. Jvfr. om dem A. H. Nielsen, Personalhistoriske Notitser om Embeds- og Bestillingsmænd i Aalborg S. 93. Bjørn Kornerup, Helligaandskirken i København, 1949, S. 168.

Afspærring hindrede Forældrene i at være til Stede under Datterens Sygdom og Død, og først to Maaneder senere erfarede de, at hun var gaaet bort. 1659 var overhovedet et sørgeligt Aar i Hellested Præstegaard — den 13. November døde ogsaa Moderen Lene Jersin.

Knap to Aar sad Hans Poulsen Enkemand. Den 8. August 1661 blev han paa Valdbygaard trolovet med *Karen Andersdatter Hoff*, og den 3. December s. A. stod Brylluppet i København. Den berømte Prædikant, Mag. Michael Henriksen Tisdorph, Sognepræst ved St. Nicolai Kirke, forrettede Vielsen. Karen Hoff, der var en Datter af Sognepræsten i Rynkeby Anders Hoff¹, synes at have bragt sin Mand Midler². Sin Ægtefælle fødte hun to Børn: 1) Datteren *Lene* (opkaldt efter den første Hustru), f. 21. Oktober 1662, d. allerede 7. Marts 1663, og 2) Sønnen *Hans*, f. 22. Maj 1664.

Da det sidste Barn kom til Live, havde Hans Poulsen allerede forladt denne Verden. Formodentlig er han død i Februar 1664, thi den 29. s. M. kunde Erkebiskop Hans Svane indberette, at han var gaaet bort, og i Marts fik hans kommende Eftermand, den bekendte Sprogforsker Peder Syv, Bevilling til at lade sig høre som Prædikant³. Snart efter blev han kaldet af Fru Ida Lunge til Valdbygaard, og med Kaldet fulgte Enken Karen Hoff, med hvem han var gift til hendes Død 1699⁴.

Hans Poulsen Næstved har ikke efterladt sig Skrifter,

1) Om denne se især G. Strøm i Samlinger til Fyens Historie og Topographie VI, 5—9.

2) Jvfr. Winkel Horn, anf. Skrift S. 20.

3) Sjæll. Tegnelser 1664 Nr. 90 (med Indlæg); Nr. 82. Jvfr. Winkel Horn S. 18 (med urigtigt Aarstal 1663). Mærkeligt nok siger Hans Svane, at Kaldet »ligger under Kongen«. 1673 og 1682 omtales det, at jus patronatus laa under Juellinge, som det synes, overtaget fra Valdbygaard (Kronens Skøder, udg. af F. J. West, II, 383, 494). — Hans Poulsen døde i hvert Tilfælde i Aaret 1664 efter Peder Syvs Opgivelse (Suhms Samlinger til den Danske Historie I, 2, S. 125).

4) Winkel Horn S. 19. — Et sst. omtalt Lykønskingsvers til Brylluppet er det ikke lykkedes at genfinde.

end ikke som de fleste Magistre en eller anden lille Disputats fra sin Ungdom. Det eneste, han vides at have trykt, er det ovenfor nævnte lille Æredigt til Raadmand Laurids Christensen¹. Det er derfor ikke muligt med Sikkerhed at udtale sig om hans teologiske Standpunkt. Efter hans hele Uddannelse at dømme skulde man nærmest tro, at han har hørt hjemme blandt Mændene af den ortodokse lutherske Skole. Imidlertid er det mærkeligt, at han i det nævnte Æredigt omtaler den nu næsten helt glemte Melancthon med usædvanlig Agtelse. Han har da maaske følt sig som en af de sidste Repræsentanter for den filippistiske Tradition.

Med Hensyn til hans personlige Forhold i Hellested kan der drages visse Slutninger ud fra Fædderlisterne ved hans Børns Daab o.l. Man ser da, at han har staaet i Gæstevenskab med Embedsbrødrene i Herredet. Særlig ofte forekommer Nabopræsterne Pors Munk i Strøby og Niels Pedersen (Slagelse) i Karise. Ogsaa til Omegnens Adel har han været knyttet, og der forekommer ved Daabshøjtidelighederne Repræsentanter for Herskaberne paa Valdbygaard (Juelinge), Gjorslev og Stenumgaard, desuden Lensmændene paa Tryggevælde. Af særlig bekendte Adelspersoner kan nævnes den senere Generaladmiral Jens Juel og Fru Mette Trolle (siden kendt for sit Elskovsforhold til Griffenfeld).

Ogsaa Medlemmer af hans egen og hans Hustruers Familie forekommer naturligvis. Særlig Slægten Jersin er rigt repræsenteret: den første Hustrus Brødre Christen Jersin (Wibe), siden Sognepræst i Aastrup paa Falster og kendt for sin uheldige Optræden under Svenskekrigen², den senere Biskop i Stavanger, Dr. theol. Jacob Jensen Jersin, og Svogeren, den mærkelige Separatist Niels Svendsen Chronich.

Enten ved Arv eller Giftermaal synes Hans Poulsen Næstved at have været en ret velstaaende Mand. 1651 fik han af Kronen tillagt en Gaard i Hellested »vesten for Kirke-

¹) Jvfr. S. 6.

²) Jvfr. Immanuel Barfod, Den falsterske Gejstligheds Personalhistorie I, 129. S. M. Gjellerup, J. D. Jersin S. 233.

strædet« i Stedet for en Gaard i Arnøje¹, og 1662 ydede han Handelsmanden Mourids Dreyer i Næstved et Laan paa 200 Dlr., for hvilket denne pantsatte syv Stolestader i Kirken²! 1663 kunde han desuden udlaane en Kapital paa 150 Speciedaler til sin Svoger, Mag. Hans Christensen Helverschou. Efter Præstens Død opstod der imidlertid Vanskeligheder med Hensyn til dette Laan. Skønt Obligationen var blevet opsagt til Udbetaling, vilde Hans Helverschou ikke rykke ud med Beløbet. Børnenes Kuratorer, Pors Munk i Strøby og Peder Syv i Hellested, saa sig da nødsagede til at indstævne Sagen for Konsistorium, der den 13. Juli 1667 dømte Helverschou til inden 15 Dage at udrede de 150 Rdlr. Da han stadig ikke vilde falde til Føje, bestemte Konsistorium den 31. August s.A., at der skulde ske Eksekution hos ham³.

Samme Hans Helverschou havde gennemløbet en ret mærkelig Løbebane. Han var oprindeligt begyndt som en Bogens Mand og havde 1653 taget Magistergraden, rejste derpaa udenlands, men efter at have indladt sig i en Kærlighedsforbindelse, der forhindrede hans videre Fremgang, levede han til sin Død 1668 som Privatmand i København⁴. Han nævnes en Gang (1653) som Fadder i Hellested, hans Kone vistnok 1662⁵. Da Hans Poulsens første Hustru var en Datter af hans Morbroder, følte han sig efter Præstens Død kaldet til at optræde paa Familieskabets Vegne. Under Skiftet havde Provsten nemlig sat en af Herredspræsterne til Formynder for den efterladte Datter, men Helverschou forlangte 1667 hos Kongen i Overensstemmelse med gæl-

¹) Kronens Skøder, udg. af F. J. West, II, 23.

²) Anders Petersen, Kjøge Byes Historie, 1888, S. 51.

³) Consistorii Domkopibog 1663—1670 Fol. 433 f., 441 (Universitetets Arkiv).

⁴) G. L. Wad, Meddelelser om Dimitterede fra Herlufsholm II, 119—21. Historisk Tidsskrift 2. R. V, 252.

⁵) En anden Svoger var Raadmand Henrik Jacobsen († 1668), der nævnes i Hellested 1653 og 1661, jvfr. Wad, anf. Skrift II, 120. Om ham se Oluf Nielsen, Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse V, 435 f.

dende Lov at faa Værgemaalet overdraget. Den 1. August s. A. gav Kongen ham Medhold¹. Paa Baggrund af den lige omtalte Retssag faar man en Fornemmelse af, at Mag. Helverschous Iver maaske ikke har været helt for det Godes Skyld.

Hans Poulsens Datter *Anna* blev vistnok gift med Hr. Frederik Spleth († 1699), Sognekapellan i Store Hedinge og Sognepræst i Højrup². Hans posthume Søn *Hans Hansen Hoff* eller Hellested blev antagelig Student fra Køge Skole 1683³. Stiffaderen Peder Syv tog sig af ham og nævner 1699 i et Brev til Arni Magnússon, at Sønnen havde talt med denne om Syvs Leksikon. Samtidig kunde han oplyse, at skønt Hans Hellested havde taget teologisk Attestats og to Gange havde rejst udenlands, havde han forlængst opgivet sine Studier og var nu »tilfreds« med at antage en verdslig Bestilling. Saaledes begærede han af Oversekretæren Matthias Moth at blive Præsident i Trondhjem⁴. Han kom dog ikke i Betragtning, men synes endnu 1726 at have levet som Privatmand i Hellested⁵.

TILLÆG

1.

Stormectigste, høyborne Første och Herre, allernaadigste Herre och Konning, Gud allermectigste eders kong.

¹) Sjællandske Tegnelser 1667 Nr. 510 (med Indlæg). Helverschous Moder maa saaledes have været en (ukendt) Søster til Biskop Jersin. Hans Fader var vistnok den ret bekendte Kancellitjener Christen Pedersen Fyrbøder (Wad, anf. Skrift II, 120).

²) Saaledes Fr. Barfod i sine Samlinger til Peder Syvs Historie i Ny kgl. Saml., Fol., 1819, II. Barfod henviser med Rette til det vigtige Kriterium, at Syvs Kone var Gudmoder til næsten alle Annas Børn. — Barfods Formodning, at Datteren Bodil blev gift med Hr. Søren Pedersen i Bringstrup, er urigtig, da hun var død 1659. Hr. Søren Kone Bodil Hansdatter var Hans Poulsens Svigerinde. — Ogsaa Datteren Helvig er antagelig død før 1667, da hun ikke nævnes under Skiftestrighedene.

³) Univ. Matr. II, 125.

⁴) Arne Magnussons private Brevveksling, 1920, S. 505—6.

⁵) Fr. Barfods ovennævnte Samlinger.

Mayest. med it langvarigt, lycksaligt och fredeligt Rege-
mente naadeligen opholde och bevare!

Allernaadigste Herre och Konning! efftersom jeg nu vdj langsommelig Tid, nemblig offuer 10 Aar, haffuer betient mit Fæderneland vdj Skoler, 4 Aar for Conrectore, och nu vdj Hellsingøer offuer 6 Aar for Rectore, och det saa, nest Gudz forregaaende Hielp, at jeg haabis, at baade vor k. och æhrverdige H. Biscop, saa och mine Testimonia, min Flittighed vdj samme mine Bestillinger schall vide at kiende och bekiende. Och jeg nu begynder at tiltage vdj mit 39 Aars Alder, efftersom jeg mange Aar tillforn haffuer reisit vdj fremmede Lender, mine Studeringer till mit Fædernelandz Gaffn och Gode øffuit; ville derfor nu gierne den høje Øffrighedz, eders voris allernaadigste Herris och Konnings Hielp søge, at jeg aff kongelig Gunst och Naade kunde nogen anden roligere Befodring bekomme och ehr-
lange. Och efftersom, nahr her vacerer nogit Kald vdj Landit, dj det først nyder, som med eders kong. Mayest. naadigst Breffue ehr benaadit, och eders kong. Mayest. vell ehr bevist, at Hellsingøer, huor jeg nu ehr Skolemester, ligger allerydist i Landit, huor icke nogen Leilighed, som ehr ledig, før spøri[es], end den aff andre ehr alt betagen, da ehr jeg paa det allervnderdanigst aff eders kong. Mayest. begierendis, att eders kong. Mayest. ville aff kongelig med-
fødde Fromhed och Naade mod sine fattige Vndersaatte mig for min lange och besuerlige Skoletieniste naadeligen bevilge och vnde, at jeg och med andre aff kongelig Gunst och Naade ehrindris och frem for nogen anden till, huis der først vdj Landit forfalder, mig lade høre och, saa fremt jeg da effter voris christelige Kirkis Ordinantz dertill vdaff Gud och Menigheden kunde kiendis dyctig, jeg dertill motte befordris anseendis min lange och besuerlige Skole-
tieniste saa och denne Sted, som ehr megit fra Handen till Forfremmelse effter christelig och loulig Skick, Maade och Manehr at opsøge. Formodendis her paa aff eders kong. Mayest. it milt och naadigt Giensuar. Gud allermectigste,

som alle gode Gierninger belønner, hannem schall jeg dagligen bede, at hand eders kong. Mayest. saadan en Velgierning redeligen med langvarig Sundhed og Karsched saa och it fredeligt och lycksaligt Regementis Forøgellse schall belønne.

Helsingoræ den 28 Mart. 1643.

Eders kong. Mayest.
vellvillig och plictig Tiener
och Vnderdanig
altid

Hans Poffuellbøn Nestved.

(Danske Kancellis Arkiv, Indlæg til Registre og Tegnelser. — Paa Bagsiden Kancellipaategningen: »Hanß Søffrennbenn [!] Rector udj Helßingøer. Beuilgett, klartt.« — At Ansøgningen er skrevet med Hans Poulsens egen Haand — en meget pyntelig og fast Haand —, fremgaar ved Sammenligning med en egenhændig Indberetning fra 1651 i Danske Kancelli, Sognepræsternes Designationer paa Gaarde m. m. I).

2.

HANS POULSEN NÆSTVEDS STAMBOG

Nedenstaaende Udtog af Hans Poulsen Næstveds Stam-bog er ordnet kronologisk og bringer almindeligvis blot Dateringer og Navnene paa de Personer, som har indskrevet sig. Kun hvor særlige Grunde kunde gøre det ønskeligt, er de indførte Sentenser medtagne. I skarp Parentes er vedføjet en kort Oplysning til Identificering af de paagældende. Det er som Regel anset for overflødigt at anføre Kildehjemmel, naar Oplysningerne er hentet fra gængse Haandbøger. En Del af de udenlandske Personer har det ikke været muligt at identificere.

1630 25. Juni, Sorø, Joannes Meursius. (»Æternitatem cogita. Non ego diuitias, nec honores, opto, Jehova; / Te timeam, voti est hæc mihi summa mei«). [Professor i Historie ved Sorø Akademi, kgl. Historiograf, † 1639].

1630 25. Juni, Sorø, Joan. Laurembergius, Mathem. Prof. [Professor i Matematik ved Sorø Akademi, satirisk Digter, † 1658].

1630 25. Juni, Sorø, Wichmannus Hasebardus. (»Absens ut adsit Ingenioso et Docto Juvenj D. Johannj Nessapolitano discipulo olim dilectissimo lubens meritoque apposuit. Esse sui voluit monumentum ac pignus amoris«). [Kgl. Tugtemester i Sorø, s. Biskop i Viborg, † 1642].

1630 28. Juni, Gyrstinge (»Gystringj«), Joannes Pauli Nesapolitanus, pastor ibdm. (»Ora et labora — φιλαδελφίας attestandæ ergo scribebam«). [Sognepræst i Gyrstinge og Flinterup, † 1663].

1630 20. Juli, København, Johan. Pavl. Resenius, S.S. [Biskop over Sjællands Stift, † 1638].

1630 21. Juli, København, Nicolaus Petræus. [Niels Pedersen Aurilesius (Ørløse). Professor i Teologi, † 1634].

1630 21. Juli, København, Christianus Severini f. Longomontanus. [Profesor i Matematik og Astronomi, † 1647].

1630 21. Juli, København, Casp. Erasm. Brochmand, S.S. Theol. D. et Professor in Acad. Hafniensi. (»Dno possessori absens ut adsim, libens adscripsi«). [Professor i Teologi, s. Biskop over Sjællands Stift, † 1652].

1630 21. Juli, København, Johannes Johann. Resenius, P.P. (»Honesto et docto Juveni Dno Johanni Pauli Nestvedensi discipulo suo charissimo . . .«). [Professor i Teologi, s. Biskop over Sjællands Stift, † 1653].

1630 25. Aug., Herlufsholm, Paulus Janus Coldingius. (»Come si trova Poro / fra i sassi, / Così la virtu fra la fatiche«). [Forstander og Præst ved Herlufsholm, † 1640]¹.

1630 26. Aug., Næstved, Olaus Phoca Stfroff, pastor

¹) Herlufsholms Ugekostbøger (Rigsarkivet) oplyser, at 21.—24. August 1630 opholdt sig her Karen Iver Poulsens af København selvfemte »sine Børn at besøge«. Hun var Enke efter Borgmester Iver Poulsen († 1622) (jvfr. O. Nielsen, Kjøbenhavns Historie III, 204 f.). Det er muligt, at han var en Slægtning af Hans Poulsen, og det er fristende at antage, at denne har været i Enkens Følge.

Nestved (»...ornatissimo ac literatissimo juveni D. Johanni Paulino affini charissimo...«). [Oluf Fochsen Staphrophski, Sognepræst ved St. Peders Kirke i Næstved, s. Superintendent over Gotland, † 1644].

1630 4. Septbr., Nicolaus Hunnius, D., Ecclesiæ Lubecensis Superintend. [Superintendent i Lübeck 1623, † 1643].

[1630] 12. Septbr., Lübeck, Sewaldus Thamæ Asloa Norwegus. [Formentlig Sevald Thomesen († 1650), s. Mag., Sognepræst i Ramnæs].

1630 9. Oktbr., Leipzig, Quirinus Schacher, Phil. et V.J.D. [Blev 1636 Assessor i det juridiske Fakultet i Leipzig, 1645 Professor, † 1670].

1630 28. Oktbr., Wittenberg, Jacobus Petri Spielderupius. [Rektor i Slagelse, s. Rektor paa Herlufsholm, Provst og Sognepræst i Hyllested og Venslev, † 1650. S.D. indskrev han sig i Jens Poulsen Vindings Stambog (Kall, 8°, 681)].

1631 6. Febr., Wittenberg, Paulus Olaj Baggerus (... »amico et fratry suo singularj...«). [s. Provst og Sognepræst i Kølstrup og Agedrup, † 1672].

1631 22. Febr., Wittenberg, Torchillus Langeweid Cimber-Danus (»... Amico et Fratri suo, rarâ familiaritate sibi conjunctissimo...«).

1631 22. Febr., Wittenberg, Nicol. Wilhad. Aursino-Danus (»Eruditione, pietate ac virtute conspicuo Juveni-Viro, Dn. Johanni Paulino Nessapolitano, Fratri, Fautori ac amico meo intimè charo...«). [Student fra Viborg 1626, senere Skæbne ukendt, jvfr. Kh.S. 3. R. IV, 487].

1631 12. Marts, Wittenberg, Christian Thomesen [Sehested]. [Rigsraad, s. Kongens Kansler, † 1657].

1631 7. Maj, Wittenberg, Andreas Sommerus Cimbro-Danus (»...fautori, fratri, familiari, conterraneo familiariter colendo...«). [Student fra Aarhus 1626, senere Skæbne ubekendt].

1631 7. Maj, Wittenberg, Janus Petri Schelderup (»Wittenbergâ abitum in patriam parans«). [Rektor i Lund, s. Biskop i Bergen, † 1665].

1631 13. Juni, Wittenberg, Johannes Strauchius, J. U. D. Consiliar. Elector. Saxon. Collegii Juridici Ordinarius, Decretal. P. P. et Academiae p. t. Rector. [† 1639].

1631 14. Juni, Wittenberg, Jacobus Martini, S. S. Theol. Doct. ac Prof. primar., Ejusdem Facult. Senior, Templi arcis præpos. ac Consistor. Ecclesiast. assessor. [† 1649].

1631 14. Juni, Wittenberg, Paulus Röberus, D., Prof., Pastor et Superint. [† 1651].

1631 17. Juni, Wittenberg, Wilhelmus Lyserus, D. [Professor theol. i Wittenberg, † 1649].

1631 25. Juni, Wittenberg, Joh. Hulsemannus, Th. D. [Professor i Teologi i Wittenberg, siden Superintendent, † 1661].

1631 28. Juni, Wittenberg, Nicolaus Thomæus Aslojå Norwegus («...in amicitia nostræ, plus quam Pyladeæ duraturique affectus fidem...»). [Niels Thomesen † 1662, s. Mag., Provst, Sognepræst i Toten].

1631 13. Aug., Johannes Hoffmannus Balgstetensis.

1631 20. Aug., Wittenberg, Conradus Carpov, D. [Dr. jur., Professor i Jura i Wittenberg, † 1658].

1631 31. Aug., Wittenberg, Daniel Sennertus, D., Medic. Profess. [† 1637].

1631 3. Septbr., Wittenberg, Gregorius Nymmanus, Phil. et Med. D. et Prof. P. [† 1638].

1631 3. Septbr., Wittenberg, Joan. Georgius Pelshofer D. et Profess. Medic. P. [† 1637].

1631 5. Septbr., Wittenberg, Erasmus Schmidt, M., Græc. et Math. Prof. [† 1637].

1631 8. Septbr., Wittenberg, J. Pauli Windingius. [s. Mag., Professor ved Odense Gymnasium og Sognepræst i Aasum, † 1655. Han var en Søn af Herlufsholms Forstander Poul Jensen Kolding. Jvfr. Danske Saml. VI, 252—3. G. L. Wad, Meddelelser om Dmitterede fra Herlufsholm II, 317].

1631 10. Septbr., Wittenberg, Reinholdus Franckenberg, M., P. P. [Professor i Historie i Wittenberg, † 1664].

1631 12. Septbr., Wittenberg, Jacobus Canutius, Hafniâ Danus. [s. Professor i Teologi i København, † 1660].

1631 12. Septbr., Wittenberg, Elias P. Winstrupius («...amico certissimo, et è natali solo fratri Charissimo...»). [† som Student 1633, jvfr. Wad, anf. Skrift II, 42—45].

1631 12. Septbr., Wittenberg, Nicolaus Menelai Danus («...factori sempiternum colendo, amico et sympatriotæ, nullo non Nomine amicissimo...»). [vistnok den Niels Nelausen, Søn af Slotspræsten Menelaus Poulsen Nsted, Student fra Herlufsholm 1630, der er bekendt for sit senere Forhold til Christian IV's Frille Karen Andersdatter, jvfr. G. L. Wad i Personalthistorisk Tidsskrift II, 296—303].

1631 13. Septbr., Wittenberg (in celeberrimâ ad Albim Academia), Janus Severinus Cold. [† 1634 som Rektor i Kolding].

1631 13. Septbr., Wittenberg, Olaus Johannis Otthoniâ-Fiono Danus. [Oluf Hansen Bagger, s. Mag. og den første Professor i Teologi i Lund, † 1677].

1631 14. Septbr., Wittenberg, Andreas Nicolaj Ydstedis Danus. [s. Mag., Sognepræst i Ystad, † 1654].

1631 Oktbr., Wittenberg, Jacobus Weller, Variscus, M. (Indførsel paa Arabisk). [1635 Professor i orientalske Sprog i Wittenberg, siden Overhofpræst i Dresden, † 1664].

1631 14. Oktbr., Martinus Mayr, Medicinæ Licentiatus. («Hipp. Concocta purgare debemus non cruda»).

1631 14. Oktbr., Wittenberg, Albertus Meyerus Hafniâ-Danus. (Længere Indførsel paa Arabisk). [s. Rektor og Professor i Sorø, † 1687].

1631 16. Oktbr., Wittenberg, Matthias Zoëga, Roesch. Dan. («Quo pia fata trahunt». Derunder et haandtegnet Billede af en nøgen Mandsperson i Stævnen af en Baad, der glider hen over Bølgerne). [† som Student paa Rejsen til Italien 1636].

1631 17. Oktbr., Wittenberg, Claudius Jani Vardebergensis. [Claus Jensen Varberg, s. Mag., Provst, Sognepræst i Radsted, bekendt som latinsk Digter, † 1671].

1631 17. Oktbr., Wittenberg, Christophorus Crato Islebio-Cherusus. (»Hisce paucis Viro solidæ eruditionis flore, eximiarum virtutum nitore, cæteroque Musarum ac Gratiarum honore largè mactato, Dno Johanni Paulino Nessapolitano, Amico meo candidissimo, fautorique præstantissimo, patriam repetituro, perennè-duraturam et debiti honoris tesseram, et limpidi amoris sinceram libens meritò que exhibeo«).

1631, Wittenberg, Martinus Trostius, Eb. ling. P.P. [† 1636].

1631, Wittenberg, Johannes Scharfius, Log. Profess. publ. (»Miser certe est Impius, licet eruditus«). [† 1660].

1632 28. April, Sorø, Stephanus Johannis Stephanius. (»Vita Peregrinatio. Virtute et Doctrinâ Ornatiss. Iuveni, Dno Johanni Pavlino, amicâ hæc pavcula ascripsit manu«). [Professor eloquentiæ i Sorø, † 1650].

1635 1. Marts, Aggershus, Christopher Vrne. [Statholder i Norge, s. Rigskansler, † 1663].

1635 9. Marts, Oslo (in curia Episcopali Asloënsi), Nicolaus Simonis Glostrupius, loci Episcopus. (»Nil non mortale tenemus / Pectoris exceptis, ingenii que bonis«). [Biskop i Oslo, † 1639].

1635 9. Marts, Christiania, Olaus Boëtius, S.th.L. (»Amico, affini et hospiti dilecto, erudito viro juveni . . .«). [s. Mag., Lektor i Christiania og 1639 Biskop sst., Modstander af Niels Svendsen Chronich, † 1646, jvfr. Einar Høigård, Oslo katedralskoles historie, 1942, S. 49f., 60f., 70].

1635 13. Juni, København, Jacobus Matth. Arhusius. (»Præstantissimo et Literatissimo Viro M. Johanni Paulino Nessapolitano, iteratò ad externos digressuro . . . — Pulverem Olympicum Collegisse juvat —«). [Professor eloquentiæ i København, s. Biskop i Aarhus, † 1660].

1635 12. Juli, Franeker, P. Christian Roch.

1635 26. Juli, Franeker, Christianus Martinus Willichius Hamburgensis, Med. studiosus. (»Magna Baccho cupiditas erat visendi Poëtam Euripidem. Vir clarissime, Mihi major

voluptas te videndi, dulce decus, Præsidiumque meum . . . «). [s. Lic.theol., Superintendent i Burgdorf, † 1655, jvfr. J. Moller, Cimbria literata I, 733].

1635 29. Aug., Franeker, Olaus Folchovius Svecus. (»Viro encomiis virtutum, solidioris eruditionis dape, ac Musarum honore, ornatissimo ac Clariss.o, Dno M. Johannj Paulino Nestvediâ-Dano, amico ac favorj ut certissimo, ita dilectissimo, iam iam abitum in Galliam uberioris doctrinæ et Experientiæ gratia, maturanti, hoc manus et mentis suæ pignus ad amicæ recordationis aram deposuit«). [Formentlig s. Sognepræst i Blacksta og Vadbro, † 1651, jvfr. K. A. Hagström, Strengnäs stifts herdaminne II, 18]¹.

1635 29. August, Franeker, Ericus Kruse Svecus. (»M. Johanni Paulino Dano, in Galliam abituro«). [Erik Sigvards-son Kruse af Elghammar, Friherre Kruse af Kajbala, Generalløjtnant, Guvernør over Bohus Len, † 1665, Broder til nedennævnte Axel Kruse, jvfr. Elgenstierna, anf. Værk IV, 284].

1635 30. Aug., Franeker, Daniel Dammius, log. profess.

1635 31. Aug., Franeker, Arnoldus Verhel I. V. D., Phil. Mag. et Profess., Acad. Rector p. t. (»propter singularem Philosophiæ industriam et facilitatem in disputatione publica probatam mihi«). [Arnoldus Verhel (1580—1664), Professor i Filosofi fra 1618, tillige Universitetets Bibliotekar fra 1633, jvfr. Series professorum Academiae Frisicæ, 1744, p. 16. E. L. Vriemoet, Athenæ Frisiacæ, 1758, p. 199—205].

1635 31. Aug., Franeker, Georgius Pasor, G. L. professor. [Professor i Græsk, Leksikograf, † 1637].

1635 1. Septbr., Franeker, Christianus Paulj Trane. (». . . Conterraneo, commensali ac amico suo coniunctissimo Galliam petituro . . . «). [Immatrikuleret efter 16. Juli 1635,

---

¹) For Oplysninger om Folchovius og de nedennævnte Brødre Kruse takker jeg Professor, teol. dr. Hilding Pleijel og første Bibliotekarie, fil. dr. Bror Olsson.

formenens Søn af Præsten i Næs Poul Thrane, jvfr. Personalhistorisk Tidsskrift 9. R. V, 58].

1635 1. Septbr., Franeker, Hess. Coumans, Acad. Secretarius (»in signum amicitiae nunquam interituræ«). [Hesselus Coumans var Akademisekretær 1630—49, Series professorum Academiae Frisicae, 1744, p. 110].

1635 10. Septbr., Franeker, Christianus Andreas Julius Haffniæ Danus (»...Dno Magistro Johanni Paulino Nesselopolitano...in Galliam jamjam abituro...«). [Immatrikuleret efter 11. Juli 1635, Student fra Herlufsholm 1630, jvfr. Pers. T. 9. R. V, 58].

1635 10. Septbr., Franeker, Basilius Ghidofalvinus Ungarus jamjam in Patriam abiturus (»Præstantissimo ac Pio, Modestissimoque Viro Domino Johanni Paulino etc. Amico et p. t. Commensali gratiosissimo etc. scripsit in perennem vivæ charitatis significationem«).

1635 18. Septbr., Calais (Cales), Jean Plancari, Major. (»Dieu nous preserue de la guerre civile«).

1635 17. Decbr., Franeker, Johannes Zoëga Haffnia-Danus (»...in perpetuum amicitiae monumentum, cum nunc abiturus sim...«). [s. Professor i Logik i København, † 1673].

1635 Wilhelmus de Borlemant.

[1635?] Franeker, Axelius Kruse Suecus. [Kaptajn, † c. 1650, Broder til ovennævnte Erik Kruse, jvfr. Gustaf Elgenstierna, Den introducerade adelns ättartavlor IV, 282].

1636 Mauritius Pr. Pal. [Formentlig f. 1621, udvandrede til Amerika. Han og de to følgende tilhørte formentlig Huset Simmern som Sønner af Kurfyrste Frederik V († 1632)].

1636 Eduardus, Pr. Pal. [1625—63, blev romersk-katolsk].

1636 Philippus, Pr. Pal. [1627—50].

1636 Johann Ludwig, Pfaltzgraue. [Formentlig Johann Ludwig af Huset Sultzbach, 1625—49].

1636 14. Jan., Franeker, Thomas Fuiren, Hafniâ-Danus. [s. Dr. med., Læge, † 1673].

1636 23 Jan. (st. Greg.), Franeker, Henricus Fuiren Danus. [s. Dr.med., Læge, † 1659].

1636 16. Marts, Utrecht, Christianus Friis. [formentlig s. Mag., Provst og Sognepræst ved Frue Kirke i Aarhus, † 1664].

1636 16. Marts (»ipso die inaugurationis Academiæ«), Utrecht, Fridericus Andreas [vist s. Prof. i Kbhvn., † 1644].

1636 17. Marts, Utrecht, Ant. Æmilius, histor. professor. (»Vita sine literis mors est, et vivi hominis sepultura«). [† 1660].

1636 17. Marts, [Utrecht], Bernardus Schotanus, I.U.D. ac professor in nova academia Ultriaiectina. [† 1652].

1636 17. Marts, Utrecht, Joannes Conring, M., Prinsus (?), Ecclesiæ Ultrajectinæ quæ Aug. Confes. addicta est minister.

1636 29. Marts, Leiden, Antonius Thysius, Theologiae profess. [† 1640].

1636 29. Marts, Leiden, Adolfus Vorstius, Med. Prof. et Acad. p. t. Rector. [† 1663].

1636 23. Maj, Franeker, Martinus Plorth. Polonus. (»... Magistro exquisitissimo, Commensali dulcissimo, Fauctori nunquam non suspiciendo...«).

1636 3. Juni, Franeker, Johannes Serenius Polonus.

3.

FAMILIEOPTEGNELSER

indført bag i Hans Poulsens Stambog.

In Nomine Jesu Christj.

Anno 1646 den 4 Junij haffde jeg och min kieriste Hustru Lene Jensdaatter Jersin Festensøll till voriß Suogerß Herman Tursøns i Kiøbenhaffn.

Den 12 Julij haffde vj Bryllup her vdj Helsted Prestegaardt.

Anno 1647

den 18 Aprilis, som vor Paasche Dag, ad Nat imellem 10 och 11 vellsignit vor Herre oß med en vng Daatter. Bleff christnit

den 2 Maj i Helsted Kirke aff H. Anderß i Maglebye Præposito, bleff kaldit Helviig¹.

Fadderne vor disße

welbyrdig Fru Karen Grubbe, som bar det till Daaben och gaff 4 Dlr. in sp.; welbyrdig Sivort Wrne, voriß Lehnsmand, och gaff 2 Guld kroner, huer 18 $\frac{1}{2}$; D. Hans Resen forærit 2 Rosbenobler och en schön stor nye Schoupenning²; Hermand Turebøn j Rosenobbell, j 18 $\frac{1}{2}$ Krone, en Hollandz Ducat och en Sp. dlr.; Min Broder H. Jens Pouelbøn i Gystinge 2 18 $\frac{1}{2}$ Kroner och 2 Dlr. in sp.; H. Nielß vdj Carllriiße 4 Dlr. in sp.; Min Syster Mette Christen Bollesøns 3 Rosbenobler, en Jacobus³ och en Sølfkroner 8 $\frac{1}{2}$; Kirsten M. Anderßis i Kiøbenhaffn en 18 $\frac{1}{2}$ Krone och en liden tysk Skoupenning; Sophia Christen Pouelbøns en Rosbenobell och tu halff[e] aff Kongens de nye Rosbenobler; Christen Jenbøn Jersin 2 Guld Kroner, huer 18 $\frac{1}{2}$ och en gamell Dlr. in sp. — Icke Faddere. Margrette H. Nielßis i Carllriiße en 8 $\frac{1}{2}$ Krone; Prouesten en Dlr. in sp.

In Nomine Jesu.

Den 13 Aug. 1649 om Natten imellem 12 och it, vdj voriß och det gandsche Huußis store Suaghed forløste vor Herre wformodendiß min k. Hustru och gaff oß en wng Søn, huilken (efftersom hand vor megit suag) bleff strax aff mig selffuer (endog jeg och selff [vor] megit siug) christnit och kallit Pouell. Daaben bleff confirmerit her vdj Helsted idque beneficio Dni Porsi Munchi den 26 Aug. Megit faa Faddere bad vj, desperabatur namque de nobis et vita nostra uniuscujusque⁴, och vor Lehnsmandenß Frue (NB. Fru Karen Grubbe laa siug i Kiøbenhaffn) Fru Cathrine Seested, som bar det og gaff 4 Rixdlr.; Jomfru Margrette Wognsdaatter och gaff j Ducat og 1 Dlr. Rix.; Faster Margrette Hermand Turebøns och gaff ij Rosbenobell og j Schoupending; M. Hans Jenbøn gaff j Rosbenobell, j Ducat, j Rix.dlr.; M. Jacob Christenbøn j Jacobus, en Ducat, en

¹) Til Sammenligning med de nedenfor meddelte Oplysninger om Daab og Faddergaver kan der henvises til parallele Notitser i Kh. Saml. 3. R. IV, 125 ff. og i Personalhistorisk Tidsskrift 11. R. VI, 14 f., 29 ff.

²) o: Skuepenning.

³) En »Jacobus« er en engelsk Guldmønt, regnet til 5 Rdlr. (jvfr. J. Wilcke, Møntvæsenet 1625—1670 S. 102).

⁴) I dette Aar synes epidemiagtige Sygdomme at have hærget i Danmark (F. V. Mansa, Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedspleiens Historie i Danmark, 1873, S. 380).

dobbelt Crone; Matz Jenßøn paa Sorøe 3 aff Kongens Ducater. — Icke Faddere. H. Nielß i Carllriiße gaff 2 Rix.dlr.; Margrette, hans Hustru, 2 slette Croner, H. Pors j Rix.dlr.

Samme voriß lille Søn Pouell Hanßøn kallede vor Herre igien till sin himellsche Oeconomi till større Fuldkommenhed, end nogen Tid aff oß fattige jordische Foreldre sceeh kunde, och det den 30. Novemb. om Natten imellem 3 och 4, der hand haffde leffuit her i Verden vdj 15 Vger 5 Dage och 2 Timer. Hans Siell er allerede hoß Gud, Legemit bleff vdj Helsted Kirke begraffuit den 6 Decemb. Till sit Leyerstæd bar det Marcus Skriffuer paa Tryggeveld. Tienisten forrettit H. Porß Munck vdj Strøby textu petito Sapient. Salom. cap. 4 à v. 7 ad 15. Gud giffue oß, som leffuer tillbage igien, saa at motte oß imod Gud och voriß Neste at forholle, att vj till hannem motte samliß i Gledede at leffue evindeligh.

1653.

Sit Nomen Dni Benedictus in omnia secula, Amen.

Den 1. Sept. Anni 1653 effter Middag imellem 2 och 3 bleff voris lille Ane født till denne elendige och sørgelige Verden, Gud hielpede baade hinde och oß.

Den 11. Sept. bleff hun her i Helsted Kirke i den h. Trefoldighedz Naff[n] døbt aff H. Pors Munch i Strøbye, kallit Ane.

Fadderne.

Vdj min Hustruis Morsystems nemblig Doritte Matz Jenßøns Sted, som vor buden at bære Barnit till Daaben, bleff Ane Munchis i Storeheddinge aff hinde ombedit och bar det till Daaben. Gaff 3 Dlr. in spec.; Doritte Matz Jenßøns schickit hid med sin Daatter Maren Nielßd. 3 Dlr. in sp.; Ane H. Hanßis i Faxe gaff j Rosßenobell och 3 Dlr. in sp.; True Fredrich Perlestickers it Stycke aff Kongens Guld och 2 Dlr. in sp.; Bold H. Hendrichis i Bringstrup gaff en Guld Crone 18 ₤ och j Dlr. i sp.; M. Nielß Suendzøn j Rosßenobell, j Dlr. in sp.; Hendrich Jacobßøn 2 Rosßenobler och en stattelig Schoupending; Friedrich Tureßøn en Guldkrone 18 ₤, j Ducat och en Sølfkrone 8 ₤; M. Hans Christenßøn vor iche hiemme, intet. — Intet Faddere. H. Matz i Mehr gaff 4 Dlr. i sp.; H. Michell i Haunløff en Guldkrone 18 ₤; M. Anders Hanßøn i Kiøbenhaffn¹ en Guldkrone 18 ₤, 1 Rix.dlr.

¹) Mag. Anders Hansen († 1665), Sognepræst ved Helliggeist Kirke i København, havde været Hr. Hans' Formand i Hellested.

Laus Deo. 1655.

Den 23 Feb. Anni 1655 in puncto horæ primæ pomeridianæ velsigne[t] vor Herre mig och min Hustru med voris tredie Daatter, Bodell.

Den 7 Martij, som vor voris ordinarie Bededag, bleff hun i Herrens Naffn ved Daaben indsat vdj Herren i Helsted Kirke. Welb. Fru Karen Grubbe bar hinde till Daaben, H. Pors i Strøby christnit hende.

Faddere.

Welb. Vincentz Bille gaff 4 Rixdlr.; M. Jens i Storeheddinge 4 Rixdlr.; Christen Bolleßøn 2 18 $\frac{1}{2}$ Kroner, 2 Ducater och 2 gamle Rixdlr., Lehne Christensd. 3 18 $\frac{1}{2}$ Kroner; H. Nielß i Cariibe gaff 3 Rixdl.; Anne Jensd. gaff 4 Rixdl.; M. Jens Christenßøn 2 Ducater 2 Rixdl.; Kirsten H. Porsis 3 Rixdl. — Inted Faddere. Provesten 2 slette Dl.

Denne voriß lille Daatter bleff siug i Kiøbenhaffn, huor hun laa vnder Doctoris hand, formedelst den Schade, hun haffde i sit Laar. Hun bleff siug Jule Afften 1658, døde den 12 Janv. 1659, bleff begraffuit i Helliggiestis Capell. Gud giffue hinde med oß alle en glædelig Opstandelse ved Jesum Christum. Imidlertid vor den store och grumme Bestoldning¹ aff voris grumme Fiende Suenschen for Kiøbenhaffn, saa at ingen aff hindiß stackelß Foreldre kunde komme till hinde enten i Siugdømmen eller Begraffuelßen, Vennerne gjorde det beste, vj fich det icke at viide før den 12 Martij.

Anno 1659 den 13 Novemb. om Morgenen ved 5 slet kallede Herren ved denne timelig Død min allerk. Hustru, nu s. hoß Gud, Lehne Jensd. Jersin, er viß derpaa, at det, Døden haffuer adschilt her paa Jorden, schall Jesus visßelig igien samle i sit Riige med Glæde.

Hendiß Legeme effter dend bedrøffuede Tidz Leilighed bleff nedsat vdj Helsted Kirke den 18 Nouembris vdj mange fornemme got Folkis Nerverelße. Legemit soffuer, Sielen woger, schall begge visßelig glædiß hos Gud evindelig. H. Pors vdj Strøbye, som vor voris Bictefader, begierit hun at motte giøre Tieniste offuer sig textu petito Apocal. 7 à v. 13 ad finem.

Per te ô Jesu 1661.

Den 8 Aug. bleff jeg troloffuit till min nu allerkieriste Hustru Karen Andersd. Hoff och det paa Waldbyegaard aff min Naboe H. Pors Munk, offuerverendis Jørgen Redz Lehnsmand, Jens

¹) Overskrevet: Beleiring.

Jull med sin kieriste Frue, Fru Wibiche Skiell, Fru Ide Lunge, Fru Karen Krabbe med sine Jomfruer, Faster Margrette s. Herman Tureßens, min Suoger Hendrich Jacobß och min Broder H. Jens Poulßøn, Sogneprest i Gystinge etc.

Voris Bryllup stod der effter i Kiøbenhaffn paa s. t. Riigens Drostis Sall vdj mange Adels och Wædelß deris Nerverelße och det den 3 Decembris. Mester Michaël till Nicolai viede os. Gud giffue Lycke och Velsignelße!

1662

Den 21 Octob., da Klocken vor halffgaaen tolf, forløste Herren min Hustru, gaff os en vng Daatter, hans Naffn vere velsignit! Den 2 Nouembris bleff voris lille Daatter christnit, bleff kaldit Lene effter min første s. Hustru. M. Jens i Storeheddinge christnet hinde och prediched. Welb. Fru Mette Trolle bar hinde till Daaben.

Faddere.

Velb. Jørgen Redz gaff 3 Guld kroner, huer 18 R ; velb. Styge Høj gaff 6 Rigdlr.; velb. Ane Friiß gaff en Ducat och j Rigdlr.; Jacob Jenson Jersinus gaff en Jacobus och en Schoupending, som vor Kongens och Dronningens; Vendele Matthisd. gaff en Jacobus och en Guldkrone, 18 R ; Bolle Christenßøn en Ducat och 2 Rigdlr.; Mouritz Dreyer i Kiøge gaff en 18 R Krone och j Rigdlr.; Jacob Bortigh i Kiøge gaff en Schoupending og j Rigdlr.; Inger Nielsd. i Cariibe gaff en Ducat j Rigdlr.; H. Christen i Lyderbløff 4 Rigdlr.; Min Broders Quinde 3 Rigdlr.; H. Hans i Wbye 5 slette Dlr.; M. Lauritz Hiort 3 Dlr. s.; H. Hillebrand 2 Dlr. s.

Intet Faddere.

Welb. Jomfru Margrette 2 Rigdlr.; M. Jens j Ducat; Birgitte M. Jenßis en otte R Krone; H. Pors 2 Rigdlr.; H. Niels i Cariibe j Ducat; Jørgen Mortenß 2 Rigdlr.; Pouell Friedrich 2 Rigdlr.; Bodill H. Hendrichis j Rigdlr's och en slet; Mette H. Hillebrandz en slet Dl.

Den 7 Mart. 1663 om Morgenen imellem 4 och 5, da samme voris lille, nu s., Daatter haffde leffuit [i] dette forfengelige och wbestandige Versens Liuß vdj 5 Maaneder och 3 Dage, kallit Gud Herren hinde till det himelsche Liffs och Liusit[s] Beschuelße. Bleff begraffuit vdj Helsted Kirke den 14 Mart. vdj alle Herritz Presternis Ledsagelße. H. Nielsis Søn Søffren i Cariibe bar hinde till Kirken. M. Jens i Storeheddinge begroff och gjorde Tieniste offuer hinde textu petito ex psalm . 116 v. 15.

1663 den 19 Majj bleff min s. Broder H. Jens Poulß, Sogneprest till Gystinge och Flinterup Sogner, begraffuit med sin Hustru Maren Christensd., da dj tillforn tillige med 5 andre Mennische aff dend whørlige och vformodelig Ildebrand vdj Gystinge Prestegaard aff Røg och Dampf vor qualt. Paa it quartier Tid bleff dend gandsche Prestegaar saa aff Ild med all Formuen fortærdt, at der bleff icke tilbage en Støcke eller Stage.¹ Exemplum simile non est auditum. Gud hielpe os naadelig!

Aar 1664² om Søndagen den d 22 Maji, der Klokken var 3 om Morgen, fødte Karen Andersdaatter Hof en ung Søn, som blev døbt Oensdagen dend 1 Juni og kalded Hans efter hans s. Fader. Gud lade hannem opvoxe i Alder, Naade og Viisdom hoos sig og Menniskene. Fadderne vare

Velb. Jørgen Skeel, gaf 2 Dukater; Velb. Fru Mette Trolle, gaf 4 Rixdlr.; Velb. Jomfru Anne Friis, gaf en gammel Guldmynt paa II R.dlr; Margrete M. Lavridses i Spjelderup, som bar BARNET, gav 2 Sl.dlr.; Sofia Knudsdaatter, Fru Mettes Pige, gav j Guldkrone; Anna H. Kristens i Lydersløv 2 R.dlr. j slet Dlr.; H. Kristian Højer i Holtug gav j Guldkrone; Povel Hansen, Byfoget i Nestved, (j Rosenobel).

1665. [Ikke fortsat].

Register til S. 22—27.

Aalborg, Jens Christensen, Mag., Provst, Pr. i Store Hedinge, 1655 (2 St.), 1662 (2 St.), 1663; g. m. Birgitte Nielsdatter, 1662.	Jacob Christensen Helverschou, Pr. i Skamstrup, 1649. Christensdatter, Lene, 1655. Chronich, se Svendsen, Niels.
Bille, Vincens, til Juellinge, 1655.	Colding, Henrik, Provst, Pr. i Bringstrup-Sigersted; g. m. Bold (Bodil) [Hansdatter], 1653, 1662.
Bollesen, Christen, 1655; g. m. Mette (*min Søster*), 1647.	Drejer, Mourids, i Køge, 1662.
Bortigh, Jacob, i Køge, 1662.	Friis, Anne († 1669), velbaaren Jomfru, 1662, 1664.
Christensen, Bolle, 1662.	Grubbe, Karen († 1658), til Juel- linge, g. m. Vincens Bille, 1647, 1649, 1655.
Christensen, Hans, Mag., vistnok Hans Christensen Helverschou († 1668), 1653.	
Christensen, Jacob, Mag., vistnok	

¹) Jvfr. G. Treschow, Danske Jubel-Lærere S. 320.

²) Det følgende Stykke er skrevet med en anden — en smuk og tydelig — Haand, formentlig Enken Karen Andersdatter Hoff's.

- Hansen, Anders, Pr. ved Helligaands K. i Kbhvn., 1653; g. m. Kirsten, 1647.
- Hansen, Anders, Provst, Pr. i Magleby, 1647 (2 St.), (1655).
- Hansen, Poul, Byfoged i Næstved, 1664.
- Helverschou, se Christensen, Hans; Christensen, Jacob.
- Hjort, Laurids Frederiksen, Mag., Pr. i Spjellerup-Smerup, 1662; g. m. Margrethe, 1664.
- Hoff, Karen Andersdatter, g. m. Hans Poulsen Næstved, 1661.
- Høg, Stygge, til Gjorslev, 1662.
- Høyer, Christian, Pr. i Holtug, 1664.
- Jacobsen, Henrik, »min Svoger«, 1653, 1661.
- Jensdatter, Anne, 1655.
- Jensen, Hans, Mag., vistnok Hans Jensen Viborg, Konrektor i Kbhvn., siden Pr. i Stege, 1649.
- Jensen, Mads, paa Sorø, 1649; g. m. Margrete, »min Hustrus Mor-søster«, 1653 (2 St.); Datter: Maren Nielsdatter, 1653.
- Jersin, Christen Jensen, Student, siden Pr. i Aastrup, 1647.
- Jersin, Jacob Jensen, Student, siden Dr.theol., Biskop i Stavan-ger, 1662.
- Jersin, Lene Jensdatter, g. m. Hans Poulsen Næstved, 1646, 1659.
- Juel, Jens, Gehejmerraad, General-Admiral, til Juellinge, 1661.
- Knudsdatter, Sophia, hos Mette Trolle, 1664.
- Krabbe, Karen, til Vemmetofte, 1661.
- Lunge, Ide, til Juellinge, 1661.
- Matthisdatter, Vendele, 1662, vistnok g. m. Hans Helverschou.
- Mortensen, Jørgen, 1662.
- Munk, Ane, i Store Hedinge, 1653.
- Munk, Pors, Pr. i Strøby-Varpelev, 1649 (3 St.), 1653, 1655, 1659, 1661, 1662; g. m. Kirsten, 1655.
- Nielsdatter, Inger, i Karise, 1662.
- Nielsen, Hans, Mag., Pr. i Udby-Ørslev, 1662.
- Nielsen, Mikkell, Pr. i Havnelev-Højrup, 1653.
- Nielsen, Søren, i Karise, 1663.
- Pedersen (Slagelse), Niels, Pr. i Karise-Alslev, 1647, 1649, 1655, 1662, 1663; g. m. Margrethe, 1647, 1649.
- Poul Frederik, 1662.
- Poulsen, Christen; g. m. Sophia, 1647.
- Poulsen, Jens, Pr. i Gyrrstinge-Flinterup, 1647, 1661, 1663; g. m. Maren Christensdatter, 1662, 1663.
- Reedtz, Jørgen, til Barritskov, Lensmand paa Tryggevalde, 1661, 1662.
- Resen, Hans Hansen, Prof., Biskop over Sjællands Stift, 1647.
- Schrøder, Hans, Mag., Pr. i Fakse; g. m. Ane [Jensdatter], 1653.
- Sehested, Catharine, g. m. Sivert Urne, 1649.
- Skeel, Jørgen, til Broholm, Arre-skov m. m., 1664.
- Skeel, Vibeke, g. m. Jens Juel, 1661.
- Skriver, Marcus, paa Tryggevalde, 1649.
- Svendsen, Niels, Mag., vistnok den bekendte Separatist, Mag. Niels Svendsen Chronich, g. m. Maren Jersin, 1653.
- Sørensen (Lyderslev), Christen, Pr. i Lyderslev-Froslev, 1662; g. m. Anna, 1664.

- Thuresen, Frederik, Stadshauptmand i Kbhvn., 1653.
- Thuresen, Herman, Raadmand i Kbhvn., 1646, 1647; g. m. »Faster« Margrethe, 1649, 1661.
- Tisdorph, Michael Henriksen, Pr. til St. Nicolai K. i Kbhvn., 1661.
- Togsværd, Hillebrand, Pr. i Magleby; g. m. Mette, 1662.
- Trolle, Mette, g. m. Jørgen Reedtz, 1662, 1664.
- True, Frederik Perlestickers, 1653.
- Urne, Sivert, til Raarup, Lensmand paa Tryggevælde, 1647.
- Viborg, se Jensen, Hans.
- Vogndatter, Margrete, til Karisegaard, 1649, 1662.
- Vordingborg, Mads Jørgensen, Pr. i Mern, 1653.

Til Biskop Eiler Hagerup den Ældres Levned.

Af Bjørn Kornerup.

Ikke sjældent vil man i de ældre Rækker af »Kirkehistoriske Samlinger« træffe Bidrag, der belyser norsk Kirkehistorie, særlig i Tiden efter Reformationen. *H. F. Rørdam*, der med Rette regnede sig for en afgjort »Norvagophil«,¹ lagde megen Vægt paa Tid efter anden at fremdrage Stof, der kunde belyse vort gamle Broderlands eller den fælles kirkehistoriske Udvikling i ældre Perioder². Nutidens Trykkeforhold med de indskrænkede Muligheder for Udgivelse af et større aarligt Arkantal har naturligt nok maattet paalægge Redaktionen en vis Tilbageholdenhed med at bringe, hvad Rørdam kaldte »Norske Kirkesager fra Foreningstiden«³. Dette udelukker dog ikke, at man ved passende Lejlighed skal have Opmærksomheden henvendt paa at gøre ældre norske Kirkeforhold til Genstand for Omtale. Dels er det af Vigtighed derigennem at betone den gamle historiske Forbindelse mellem Norge og Danmark, dels kan man paa denne Maade i nogen Grad bidrage til at af-

---

¹) I Brev af 2. Juli 1865 til Ludvig Daae. Sin Kærlighed til Norge bevidner han i Breve af 27. Septbr. 1880 (»jeg har en stor Kjærlighed til det af mig kun med Aandens Øje sete Norge og det norske Folk«), 27. Jan. 1888 og 27. Oktbr. 1899 (Originaler i Universitetsbiblioteket i Oslo).

²) Saaledes f. Eks. Kh. Saml. 2. R. I, 340—9. 2. R. III, 624—66. 4. R. IV, 216—22. 5. R. VI, 642—83. Jvfr. ogsaa hans Anmeldelse »Nyere Skrifter angaaende Norges og Sverigs Kirkehistorie« i Historisk Tidsskrift 3. R. V, 487—98.

³) Kh. Saml. 5. R. VI, 642.

hjælpe Savnet af, at Norge beklageligt nok endnu ikke ejer et særligt kirkehistorisk Selskab¹.

Til de fremtrædende Skikkelser i norsk Kirkehistorie i det 18. Aarhundrede hører uden Tvivl *Eiler Hagerup den Ældre* (1685—1743), der 1709—15 var personel Kapellan i Kværnæs og som saadan et indflydelsesrigt Medlem af Thomas v. Westens Kreds »Syvstjernen«. 1715—28 virkede han som Sognepræst i Kallundborg, men havde fra 1728 til sin Død sin Gerning i Trondhjem, først som Lektor, siden (fra 1731) som Biskop.

Som saadan har Hagerup ikke faaet det bedste Eftermæle i Historien, hvad der til Dels skyldes den Bedømmelse, som *Ludvig Daae* har givet af ham i sit bekendte Skrift »Thronhjems Stifts gejstlige Historie fra Reformationen til 1814«, 1863 (S. 151—64). Væsentlig samme Opfattelse genfindes hos senere Forfattere som *D. Thrap* og *A. C. Bang*². Den Daaeske Opfattelse staar dels i Forbindelse med, at Daae var tilbøjelig til at tillægge et anonymt Skandskrift mod Hagerup alt for megen Betydning, dels med, at han havde et Horn i Siden paa Hagerup paa Grund af hans Optræden under et Sammenstød med den humanistiske Rektor i Trondhjem, Benjamin Dass, en af Daaes Yndlinge. Der kunde da være god Grund til at spørge, om Daaes Dom kan holde Stik, og paa Grundlag af en fornyet Undersøgelse af det bevarede Kildestof nøjere at gøre Rede for Hagerups Indsats.

Det er denne Opgave, som en norsk Forfatter, den nu afdøde Provst *Anders Nilssen*, har stillet sig. Efter at have vundet H. M. Kongens Guldmedaille for en Afhandling om

¹) I det ovennævnte Brev af 2. Juli 1865 opfordrede Rørdam Ludvig Daae til sammen med A. Faye og N. Nicolaysen at virke for Dannelsen af et kirkehistorisk Selskab for Norge.

²) D. Thrap i Dansk biografisk Lexikon, 1. Udg., VI, 475—78. A. Chr. Bang, Den norske Kirkes Historie, 1912, S. 420. Jvfr. ogsaa den meget skarpe Dom af Anton Fridrichsen i Norsk biografisk Leksikon V, 225 f. Sverre Steen i Det norske folks liv og historie VI, 67, jvfr. S. 336.

Hagerup har han nærmere gennemarbejdet denne, og efter hans Død 1947 er den udgivet under Titel »Biskop Ejler Hagerup 1685—1743«, Oslo 1951, som et Led i den værdifulde Række »Bibliotheca Norvegiæ Sacra« (Bd. XVIII).

Som Helhed maa denne Biografi sikkert karakteriseres som et flittigt og omhyggeligt Arbejde. Særlig hviler det paa omfattende Studier i Trondhjem Bispearkiv, specielt Bispeembedets Kopi- og Visitatsprotokoller. Gennem en Analyse af Hagerups Indsats paa en lang Række forskelligartede Omraader, inden for Stiftsadministration, Skolevæsen, Katekisation, Kirkedisciplin, Fattigforsorg o. l. er det lykkedes Forf., overalt støttet til solide Kendsgerninger, at begrunde en helt ny Opfattelse af Hagerup som en virkelig dygtig, nidkær og betydelig Kirkemand. Hans Resultater gør et tillidvækkende Indtryk, og der kan næppe være Tvivl om, at Billedet af Hagerup i Fremtidens kirkehistoriske Fremstillinger vil komme til at bære andre Træk end hos Daae¹.

Paa adskillige Punkter lader der sig dog indvende en Del imod den foreliggende Bog. Bl. a. gør den for flere Partiers Vedkommende i alt for høj Grad Indtryk af at være en blot Materialsamling. Ganske særlig gælder det det meget omfattende Kapitel om Hagerups Visitatsrejser (S. 152—207). Stoffet har her i den Grad overvældet Forfatteren, at Rammerne for den biografiske Fremstilling i Virkeligheden er blevet helt sprængt. Hertil kommer let iøjnefaldende Svagheder med Hensyn til historisk Skoling og Kildekendskab².

¹) Til Gengæld gaar Forf. alt for let hen over Hagerups bekendte Sammenstød med Biskop Peder Hersleb (S. 129 ff.). Ikke uden Grund har H. F. Rørdam dog kunnet kendetegne Hagerups Optræden ved denne Lejlighed som en »ganske usømmelig Indiskretion overfor en gammel Ven og Embedsbroder« (Kh. Saml. 5. R. IV, 715).

²) Jævnlig savner man Benyttelse af endog vel bekendte og lettilgængelige Kilder, saaledes Ed. O. Schwartzkopfs interessante Karakteristik af Hagerup (Danske Samlinger IV, 100). S. 275 under Omtalen af Hagerups Børn burde have været anført den mærkelige Skildring af

Beklageligt er det især, at Forf. saa ensidigt har beholdt sig til det i Norge bevarede Kildestof. Har Okkupationsaarenes Vanskeligheder maaske hindret den alderstegne Forfatter i selv at foretage videregaaende Kildeundersøgelser specielt i Danmark, havde det været meget at ønske, om Redaktionen af BNS. havde rakt en hjælpende Haand paa dette Omraade. Utvivlsomt vilde det i sig selv fortjenstlige Arbejde derved have vundet adskilligt i indre Værdi. I det følgende skal der meddeles nogle Supplementer fra danske Kilder, som kaster Lys over forskellige Punkter i Hagerups Levned og Virksomhed.

I.

DEN ÆLDSTE BIOGRAFI AF EILER HAGERUP

Det er i metodisk Henseende en Mangel, at Forf. ikke i Indledningen har gjort sig (og sine Læsere) Rede for, hvorledes Kildeforholdet stiller sig med Hensyn til de ældste litterære Efterretninger om Hagerups Levned. Han citerer flere Gange Erik Pontoppidans *Annales*¹, som han aabenbart anser for det ældste foreliggende Vita af Hagerup, og siger endda (S. 13): »noen selvbiografi etterlot han seg ikke«. Dette er urigtigt. Allerede af den af Forf. saa haardt medtagne Ludvig Daae havde han kunnet lære², at der findes en kort Selvbiografi af Hagerup opbevaret gennem Litterærhistorikeren *Albert Thuras* haandskrevne Valvæ apertæ. Det er tydeligt nok denne, der ligger til Grund for Levnedbeskrivelsen i Marcus Wøldikes Program ved Hagerups Promotion til Doctor theologiae 1742 (trykt i

en samtidig af Biskoppens Holdning, da han modtog Efterretningen om paa en Gang at have mistet to Sønner ved Druknedøden (Kh. Saml. 3. R. II, 662—3). — Hagerups Visitatsberetning 1734 i Gl. kgl. Saml., 4°, 2853 er ikke — som angivet S. 71 — en Original, men en Afskrift (en anden findes i Addit., 4°, 60).

¹) Saaledes S. 19, 25, 44.

²) L. Daae, anf. Skrift S. 151 Note 2.

Dänische Bibliothec V, 1744, S. 421—23 og heller ikke omtalt af Forf.) og delvis for Erik Pontoppidans Biografi (Annales ecclesiae Danicae IV, 230—32). Da det i flere Henseender ikke er uden Interesse at have Adgang til Hagerups verba ipsissima, skal hans Levnedbeskrivelse meddeles her efter Thuras Afskrift¹.

Ipsa vero celeberrimus Episcopus curriculum vitae suae ita delineavit in Epistola sua d: 8 Febr. 1738 ad me benevolentissimè transmissa.

Hilarius Hagerup natus A° 1685 d: 25 Nov: Patre D^{no} Johanne Hagerup, Pastore Parochiae Qværnæsensis in Dioecesi Nidros: Matre Helena Schøller. Nondum Decennis utroque Parente orbatus et orphanus existitit. Intra Cognatorum Lares vixit ad annum ætatis quartumdecimum. Tandem a Clar: Mag: Andrea Borrichio, Sch: Nidr: Rectore receptus, et trium annorum spatium præceptis disciplinarum imbutus adit Academiam Hafniensem Ao 1702. Biennium hic feliciter absolvebat, assiduus Lintrupii, Bartholini, Windingii, Wandolini, auditor. A° 1704 valedixit Academiæ², optimis Censuræ Testimoniis ornatus Nidrosiam redux invitatur a Cl: Borrichio ad hospitium et communionem laboris, in conficiendo Lexico Latini sermonis. Dabatur hic occasio Latinos Auctores perlegendi, et in vario scientiarum genere proficiendi. Mox constituitur Collega quartæ classis in Schola Nidr: et interim vices Rectoris tum valetudinarii administravit, usque ad mortuum annô 1709 Borrichium. Hinc suscepit vocationem ad ministerium Ecclesiasticum in parochia Qværnæsensi, quæ Ipsi natalis. Quatuor annos huic cætui non segniter impendebat. A° 1714 Hafniam profiscitur, procuraturus Libros Liturgicos vilioris pretii in plebis usum, et alia rem Ecclesiasticam concernantia. Mox innotuit Regnatrici domui: placuit melioribus; ultroneâ Regis gratiâ

1) Addit., 4°, 205 p. 736—8.

2) Anders Nilssen S. 20 oplyses det, at jeg har meddelt Forf., at Distinktionsprotokollen ved teologisk Attestats (Universitetets Arkiv) først begynder 1707, saaledes tre Aar efter, at Hagerup havde taget Attestats. Dette er rigtigt, men under 16. Januar 1708 findes i nævnte Protokol indført nogle Kandidater »secundum priora attestata«. Blandt disse var ogsaa Hagerup, om hvem det oplyses, at han havde underkastet sig Attestats den 17. Marts 1704 og homiletisk Prøve den 10. April s. A., begge Dele med Karakteren Haud illaudabilis. Naar Hagerup sst. anføres som født den 9. Juni 1684, strider det mod hans egen Angivelse.

constitutus d: 15 Mart: 1715 fuit Pastor Ecclesiæ Calundanæ in Sædlandia. Hic substitit usque ad an: 1727 cum ex beneplacito Augustissimi Friderici Qvarti jussus est Nidrosiam redire, Lector Theologiæ et Præpositus primarius ad Templum Cathedrale, simul et Director Missionis Norlandiæ. A^o 1731 d: 22 Jul: jussu Monarchæ Christiani Sexti præficitur Episcopatu Nidrosiensi, et d: 2 Dec: ejusdem anni Hafniæ ordinatur.

Scripta Episcopi Hagerupii¹.

Liber Domesticus pauperum	} ex Anglico
Monitor Christianus	
Dignus S: Coenæ Conviva, ex Germanico translatus	
Historico-Exegetica Paraphrasis in Danielelem.	}
Historico-Exegetica Paraphrasis in XII Prophetas minores	
Meditationes in Passionem	
Textus Dominicales per hymnos expositi.	

Hæc posteriora scripta Danico sermone ad finem perducta, non nisi post obitum Auctoris erunt imprimenda.

II.

PRÆSTETIDEN I KALLUNDBORG

Med Rette beklager Forf. (S. 44), at de Kilder, der staaar til Raadighed til Oplysning om Hagerups Præstetid i Kallundborg 1715—28, et forholdsvis langt og sikkert ikke betydningssløst Afsnit af hans Liv, er mere end tarvelige. Saa meget desto vigtigere havde det derfor været at agte paa de Spor, der er levnet². I første Række maa her nævnes Fortællingen til det nedenfor omtalte Skrift fra 1727, der viser, hvorledes Hagerup i disse Aar bl. a. var optaget af at udbrede Andagtsskrifter i sin Menighed.

¹) Kun denne Overskrift hidrører fra Albert Thura, medens de anførte Bogtitler udgør et Stykke af Hagerups Tekst, da de er sat i Anførselstegn.

²) I de i Kh. Saml. 4. R. V, 449 ff. meddelte Efterretninger om den urolige Degn i Elmelunde Hans Drejer († 1751) oplyses det bl. a. (S. 459), at han først havde virket i Kallundborg under »saa god een Guds

Dernæst kommer i Betragtning den Afskedsprædiken, han holdt i Kallundborg Kirke 3. Paaskedag, den 31. Marts 1728. Den er vel ikke bevaret i Original, men i en samtidig Afskrift¹, og man forstaaer godt, at man har ønsket den overleveret til Eftertiden, thi det er højst ejendommeligt Tale, der lyder her. Den, som gennemlæser den omfangsrige Prædiken (32 tætskrevne Kvartsider), kan maaske i flere Henseender fristes til at tro, at han staaer over for en Prædiken fra den ortodokse Tid, grundigt udarbejdet og bredt udformet som den er, tilmed spækket med talrige Bibelsteder og i sine almindelige Betragtninger af et tidløst Præg². Ved nærmere Eftersyn vil det imidlertid vise sig, at det maa være en (moderat) hallensisk Pietist, som fører Ordet. Baade direkte Udtalelser og hele Skildringen af Talerens Gerning i Kallundborg med dens Bestræbelser og Skuffelser godtgør, at man har en ivrig og nidkær Vækkelsesprædikant for sig. Skønt noget kunde tale for her at meddele Prædikenen in extenso, vilde det dog blive for vidtløftigt. Vi indskrænker os derfor til at gengive Hovedtankerne og en Del Citater fra det Stof, der er egnet til at belyse Hagerups egne Erfaringer i Kallundborg.

Prædikenen indledes efter Tidens Skik med en fyldig »Indgang«, hvori Prædikanten særlig skildrer Frelserkikkelsen som Udtryk for Kærlighed til sine Disciple. Det havde været Maalet for Hagerups egen Forkyndelse at fremme Kærligheden til Kristus, og han haabede ogsaa at

---

Mand som Hr. Haggerop«, der havde forstaaet at behandle ham med en Myndighed, der havde været ham tjenlig. Jvfr. Anders Petersen, Sjællands Stifts Degnehistorie S. 198.

¹) Addit., 4°, 586.

²) Naar Forf. i et særligt Kapitel (S. 261 ff.) søger at belyse Hagerups Ejendommeligheder som Prædikant særlig set i Forhold til den samtidige Peder Hersleb, kunde der passende være gjort opmærksom paa, at medens Hersleb utvivlsomt var den største oratoriske Begavelse af de to, saa udmærker Hagerup sig bl. a. ved sit Sprogs ualmindelige Renhed. I Modsætning til Hersleb er han yderst maadeholden med Hensyn til Brug af Fremmedord.

kunne gøre det ved denne sidste Prædiken. Det hedder i denne Forbindelse (Bl. 3 b—4):

I denne Jesu kierlighed vil ieg i dag tage min afskeed med eder, da ieg staaer ved enden af mit Embede iblant eder. Jeg staaer hos eder i dag, som Paulus ved Hafbredden paa Melito, og veed, at I ikke meere skal see mit ansigt, blant hvilke ieg har vandret og prædiket Guds Rige. Act. 20, 25. Jeg har nu 13 aar vandret iblant eder, som en Prædicant, nu skal I ikke see mig paa dette sted, nu er min Prædiken ude, I skal ikke høre fleere af mig. Saadan afskeed skeer ikke uden nogen bedrøvelse i mit sind, ikke uden nogen bedrøvelse i eder: vor skilsmiße er kierlig, men sørgelig: ieg skal i dag ligesom holde min egen Liig-prædiken for eder, og siden være for eder som en død i graven, hvad sømmer mig da bedre, end at forlade og overlade eder i Christi kierlighed. Jeg tør ikke tale stort om min kierlighed til eder, og det har ikkun lidet klem, om ieg vil bruge Christi ord som mine, at ieg har elsket eder som mine egne, og at ieg elsker eder til enden. Vel har ieg, Gud være Lof, fundet en draabe af Christi Kierlighed udøst i mig til at elske eder, saa høyt ieg nogensinde kand elske mine egne, ieg kunde ikke lære, raadføre, formane, tiene og antage mig mine egne med større fliid og oprigtighed, end ieg har gjort imod eder: ieg har fortæret min beste kraft i denne meenighed: I har havt mit sinds og legems styrke, hvorvidt I har fundet eder got af min kierlighed og omgang, det veed Gud og I selv best; men ieg kand ikke vide andet, end at I har kun havt lidt got af mig og af min kierlighed. I kand ikke miste meget got, naar I mister mig. Christi Kierlighed har gjort det beste, han har elsket eder, og dersom nogen har befundet sig den mindste hielp og trøst af min tjeneste, da er det frugter af Jesu kierlighed, som formedelst mig aabenbarede sit Kundskabs luct paa dette sted; derfor har ieg ikke søgt at gøre eder til mine egne, men til Christi egne; ieg søgte at føye eder til en Mand, at føre eder som en reen Jomfru til Christo. 2 Cor. 11, 2. Min omhue for eder var denne, at ieg kunde leve den dag, paa hvilken ieg maatte faae eder som gode Christi Disciple, elskede af Christo og elskende Christum, vel bekiendte af Christo og kiendende Christum paa den rette maade. Saa mange af eder, som saa vidt ere bragte, dem har ieg kundet kalde mine egne, de har antaget mig, min Lærdom, raad og formaning med glæde, de mister mig saa ugerne, som de mister noget af deres eget: og til vores trøst tiener dette, at Christus har elsket dem, sine egne som vare i

verden, og han elsker dem til enden, baade mig og eder; han vil herefter sørge vel for sine egne, baade for mig og eder; han vil i sin Kierlighed give eder en lige saa god, om ikke bedre, Lærere, og han vil give mig en større Meenighed. Baade I og ieg skulle da ved vor elskende Herres Jesu uforanderlige Kierlighed blive trøstede og vel forsynede. Men eftersom vor skilsmiße er billede paa vor død og vor Lives ende, da er den beste aftale, som vi kand gjøre med hverandre, at vi forvare os i Jesu Kierlighed, og blive bestandige i det gode, som Christelskende Siæle, paa det han kand elske os til enden, at, ihvordan vi skal tumle om i verden og tage forandring, at vi dog blive uforanderlige i at elske Christum og hade Synd, for at faae en god og salig ende, for at have Christi gunst, bistand og trøst, ved Livets ende, naar det haardest vilde gielde, at vi da som gode Christne kand ende i verden, og begynde i himmelen, ende ved vor grav, og begynde ved den ærefulde opstandelse, og da omfavne i et saligt øyesyn den Jesum, som er all vor Prædikens begyndelse og ende, som er alle vore begiæringers og forretningers begyndelse og ende.

Derefter følger selve Prædikenen, bygget over Temaet: ¹⁾ en god Lærers Flid i sit Embede, ²⁾ gode Tilhøreres Pligt at vidne om Lærernes Embede (Bl. 4 v). Den første Del af Temaet uddybes igen i: ¹⁾ hvorledes Kristus bandt sine Disciple til Bibelen, til Moses, Profeterne og Psalmerne, ²⁾ hvorledes han grundede sin Religion paa sin egen Død og Opstandelse, og ³⁾ hvorledes han lod prædike Pønitense og Omvendelse og Syndernes Forladelse.

Klangfarven i hele dette Afsnit er overvejende pietistisk, saaledes ved den stærke Indskærpelse af Præstens Pligt til at straffe og beskæmme »Folkes vankundighed i Bibelen, hvoraf saa mange daarlige tanker og vrang meeninger i Saligheds sag« (Bl. 5v). Videre, at han skal beflitte sig paa, at de »tvende artikle om Christi død og opstandelse bliver Grunden til den ganske Christendom« — saa længe man ikke driver paa, at man skal »kiende Christi piners gemeenskab og hans opstandelses Kraft«, er der »ingen liv og kraft« i de flestes Kristendom (Bl. 6 v). Desværre maa man indrømme, at ikke alle Præster er »grundige« paa dette Punkt: »mange Lærere tale ikkun almindeligen hen nogle

stykker af Guds ord, og formaner til nogen skikkelighed og ærbar omgængelse, men bekymrer sig lidt om at lægge grunden i Christi død og opstandelse, hvilket er uforsvarligt« (Bl. 7). De bedste Præster er fremdeles de, »som i Jesu Navn prædiker omvendelse, som angriber folkes laster, lige saa vel den hykkelske Skikkelighed som aabenbare ugudelighed, og fordrer en aandelig forandring i hiertet og Siælens inderste kræfter« (Bl. 7 v). »Det er den beste Lærere, som altid samler omvendelse og syndernes forladelse i Christi Navn, som forstaaer den Evangeliske orden, at føre folk ind af den snevre Poenitentses Port, og paa den trange Igienfødelses vey, til Livet og velsignelse« (sst.). Der skal stor Erfarenhed og Frimodighed til at holde en Prædiken af denne Karakter, »thi Satan er saare vred paa saadan en Prædiken; verden kand ikke fordrage saadanne Prædicantere«. »Den Prædicant har langt større roes, meere gunst og bedre lidende, som taler ikkun lit om omvendelse i Christi Navn, som forklarer alle laster hen til Menneskens skrøbelighed, som ikke laster verdens frihed og daglig lystighed, som ikke gjør veyen saa trang og saa vanskelig til himmelen« (Bl. 8).

Anden Del af Temaet behandles under tre Punkter: ¹⁾ at de (∴ Disciplene) skulde være kloge i Troens Artikler, ²⁾ at de skulde være hellige i Liv og Omgængelse, og ³⁾ at de skulde være taalmodige i alle Lidelser (Bl. 8v). Det er især i dette Afsnit, at Hagerup tager Afsked med sin Menighed og vender Blikket tilbage mod deres indbyrdes Forhold. Man forstaaer, at han i det store og hele har befundet sig vel i Kallundborg, men ogsaa har haft sine Vanskeligheder. Det er Synd at sige, at han lægger Fingrene imellem, naar han nu forsøger at foretage det aandelige Boopgør mellem sig og sin Menighed. Meget betegnende hedder det saaledes her (Bl. 11 ff.):

Og dette er det sidste vidnesbyrd, som jeg paa dette sted aflegger for eder, I som ere denne Meenigheds lemmer, og har i mange aar været mine Tilhørere. Nu er det paa tid at jeg skal

samle mit vandrings tøy, thi ieg har faaet det samme budskab, som Amos fik¹: Du Prophetes Søn, gak hen i et andet Land, og æd dit Brød der, du skal ikke længer staae paa dette sted. Jeg veed vel, at de fleste af eder havde gierne længer vildet beholt mig her, hørt mig og undt mig min smule brød paa dette sted. Jeg var utaknemmelig imod eder, om ieg sagde, at mangel paa eders Kierlighed drev mig herfra. Ney! dersom det skulde gaae efter eders villie, behag og ønske, da var det Post-Bud aldrig kommet til mig: gak hen i et andet Land. Saa lidt eders ugunst har drevet mig herfra, saa lidt har og gierighed lokket mig herfra: ieg flytter ikke for at faae større indkomst: ieg forværrer min tilstand for det første, og Gud veed, om ieg nogensinde oplever den dag, at ieg kand see den forbedret; Gud skee Lov, at gierighed hidtil har været min mindste feyl. Riigdom har ieg aldrig forlanget iblant eder, og min naadige Gud skal bevare mig herefter fra gierigheds snare og fordervelse. Ærgierighed har ikke heller tilskyndet mig at antage andet Kald og forflytning, ja den kunde ikke tilskynde mig; eftersom ieg kand ikke forlange og faae større ære, end som er vederfaret mig paa dette sted, baade af mit eget Sogne-folk, og af de høyeste Stænder i Landet. Der er kun faa Mænd af min habit, som kand rose sig af større æres-beviisninger, end de som mig ere vederfarne: ieg har havt større ære end ieg var værd, og langt større ære end ieg kand vente paa det sted, hvor ieg nu skal henkomme. Ikke heller reyser ieg herfra for at faae større rolighed: ieg har havt roligt og got nok her, men nu begynder min uroe, og mange fortredelige bestillinger bie efter mig; saa ieg har tabt min roe, og Gud har kaldet mig til stor møye, til besværlige og vanskelige Embeder, til hvilke han selv i Naade forleene mig styrke og legems kræfter, som behøves. Jeg legger og dette hertil, at Satan har ikke tvunget mig herfra; thi omendskiønt ieg har tit giort Satan vred paa mig, og opvagt onde Menneskers vrede over min Prædiken og tiltale, ieg har ofte sukket over Dievelsk bagtale, ont rygte, og Synderes Behag at handle mig til fortred i mit Embede: ieg var ofte bedrøvet iblant eder, naar det, som saa vel var meent, blev saa ilde optaget, og har saaledes taalet een og andens uforstandighed og vanartighed. Ikke des mindre saa har saadant ikke giort mig kied af at være her, saadant har ikke afskrekket mig, at ieg jo endnu kunde taale meere sligt. Jeg veed alt for vel, at det bør alt saa gaae til, om det skal gaae vel til i Prædike-Embedet: ieg veed, at langt meere saadan modstand, fortred, utak og vrede vil

¹) Amos 7, 12.

nu møde mig der, hvor ieg kaldes hen: ieg venter ikke andet; thi dersom ieg altid skulde takkes Menneskene, da var ieg ikke Christi Tienere. Dersom det var mig derom at gjøre, at have en elskende, en fødende, en ærende, en rolig og ikkun lidet for-tredelig Meenighed, da kunde ieg ingen forlange bedre end denne, og da var ieg aldrig herfra forflyttet¹. Men, hvi forflytter du da, hvi blev du da ikke hos os? Saaledes har eders Kierlighed spurt mig. Jeg kand ikke svare andet, end at min Gud og Konges villie har forflyttet mig, begge har magt at sige: gak hvor ieg sender dig. Om ieg skulde stride imod Guds og Kongens villie, da kunde ieg lettelig alt for dyrt betale min egen villie. Moses vilde ikke gaae til et besværligt Kald, han maatte dog. Jonas vilde ikke følge Guds Kald, han maatte dog. Med Guds Kald er ikke at skiemte. Jeg forlanger ikke at være nogensteds, uden paa det sted Gud behager at bruge mig. Christus sagde om sin Person: Det bør mig og for andre stæder at prædike Euangelium om Guds Rige. Luc. 4, 43. Det bør andre Christi Tienere ligeledes ikke altid at prædike paa eet sted. Ach! at ieg ikkun maa due til at prædike Guds Riges Euangelium paa hvad sted ieg kommer, saa er ieg vel nok, hvor ieg er. Gud lede mig ved sit Raad, og annamme mig omsider til ære! Men skal ieg nu ved min afskeed udøse mit hierte for eder, da maa ieg først bekiende min egen blusel, min egen feyl og forseelse. Jeg var hos eder i megen skrøbelighed: I har havt i mig en meget skrøbelig og slet Lærere. Har ieg end meent min Gud og min Meenighed vel, saa har ieg dog manglet forstand, i nidkierhed, i liiid og uafladelig arbejdsomhed at opfylde mit Embedes pligt og skyldighed. Nu har min viisdom ikke været aandelig nok, nu min Kiærlighed ikke brændende nok, nu min ivrighed ikke bestandig nok, nu min Taalmodighed ikke stor nok, nu min Prædiken og tiltale ikke samlet med forsigtighed, med ynksomhed, med bøn og overbeviisning nok, nu min efterladenhed alt for kiendelig. Mange har vildet kalde mig undertiden alt for ivrig; men ieg skammer mig for Gud, at ieg var ikke ivrigere for Guds ære og eders Salighed: ieg fortryder meere paa min undseelighed, frygt, banghed, kleinmodighed, som tit har tvunget og forhindret mig. Jeg kand og vel sige eder dette, at I selv ere meget skyldige dertil, at I havde i mig ikke en bedre

---

¹) Denne Skildring af Fordelene ved Embedet i Kallundborg i Forhold til en Virksomhed i Trondhjem bekræfter Formodningen om, at det kun var med behersket Glæde, at Hagerup 1727 skiftede Embede (Anders Nilssen S. 44 f.).

Lærere; naar I saa tit har været uvillige til at rette ond vane; naar I udviiste saa liden behag i den sande Christendoms øvelse; naar I har saa gjerne fortolket de beste formaninger paa det allerverste; hvad under da, at der falder en kiedsommelighed og efterladenhed paa Lærerne? Naar I altid har vildet være som torne, hvo gruer ikke da at tage fat paa eder? Naar man saa lidt kand prædike eder, I stakkeler og daarlige Mennesker, til maade, at I strax opøses til vrede, forbittres, true og oplegge raad imod Lærerne, hvo kand da have lyst til at bryde sig saa stedse med eder? Hvad behag kand man da have at komme i eders huse til eder, eller at handle med eder om Saligheds sager? Naar en Lærere i mange aar prædiker forgieves, at folk er lige uvillige til at lære Guds ord, lige saa selvraadige til at handle, lige dristige til at gøre tvert imod Guds ord og Samvittighed, lige slemme at forsømme Prædiken og Sabbats hvile, lige hengende ved ruus, spil og kiødelige lyster, som strider imod Siælen, hvad under da, at den beste Lærere kand blive træt og utaalmodig. Saadant er ikke just ret hos en Lærere, ieg beklager det og som min synd, og ieg bekiender, at saadant har hiulpet til at gøre min skyld stor til himmelen. Gud forlade mig all saadan synd, og straf mig ikke for hver forseelse i mit Embede! Gud dømme mig i barmhiertighed og gak ikke til doms med din ringeste Tienere! O min døde og igienopstandne Frelser og ypperste Præst! vær naadig over din Tieners synder, og over dit Folkets synder, med hvilke vi tilhobe har syndet for dig: vær naadig over din Tieners bønner, og dit Folkets bønner, med hvilke vi bede for dig: gør mig fri fra hver Mands Blod, og gør dem og mig reene og frie ved dit eget Blod: Lad os skilles fra hinanden retfærdige i din Retfærdighed: Lad os samles igien uden forargelse paa din store aabenbarelses dag: Lad ingen vor synd mod hinanden enten beskæmme os paa denne dag, eller fordømme os paa hin dag, for din opstandelses skyld! Amen.

Hagerup gør derpaa Rede for sit Arbejde i Kallundborg. Med særlig Interesse havde han drevet paa Bibelkundskab og Katekisation. Sit Resultat kunde han sammenfatte i disse Ord: »Jeg haaber, at de vankundiges tal paa dette sted er ved mit Embede blevet mindre, men her fattes dog endnu meget, som bør i den fald forbedres. Mange er her, som nu just ikke hader Guds ord; men ieg kand dog ikke sige, at de elsker Guds ord saare meget: de har vel

fattet noget af deres Catechismo, men de tage sig ikke nogen tid til at lære meere . . . de gamles vankundighed hindrer de unge, og de unges ustadighed, ulydighed og forsømmelighed, gjør all lærdom forfængelig« (Bl. 12 v)¹.

Videre minder han om, hvorledes han havde prædikeret og især altid henvist til »Christi død og opstandelse, som den rette grund til eders Christendom.« Ofte havde han hævdet, at »all den skikkelighed og ærbarhed, som I paa-tager eder, enten af frygt for straf, eller af haab om roe og lykke, den er hyklerie, den har ingen grund i Christi død og opstandelse« (Bl. 13)². Hagerup fremhæver stærkt, hvorledes hans Forkyndelse aabenbart havde været en indtrængende Vækkelsesprædiken: »Der er ingen synd i Sattans Rige, som ieg jo har aabenbaret, straffet og fraraadet: der er ingen dyd i Christi billede, som ieg jo har forklaret, roset og tilraadet . . . I ere vidne dertil hvor tit ieg af dette sted har angrebet eders laster, og treffet eders Samvittighed; hvor ofte ieg har trykket taare af eder i skrifte-stolen, og taget mig frihed at tiltale eder i eders egne huse, og allevegne sagt eder, at I bør omvendes, forandre eders sind og sæder, om I vilde vente nogen deel i afløsning og forladelse. Min Samvittighed bider mig ikke, at ieg jo har straffet saavel den rigeste som den fattigste, at ieg aldrig af had til nogen Person, men af kierlighed for Synderes Siæl, har beskæmmet nogen syndig handel og forargelse . . . Jeg har tit faaet slet tak for min Prædiken, men bag efter har I fundet kierligheden og frugten« (Bl. 13—13 v).

Som antydet i det sidst anførte Citat har Hagerup betragtet Skriftestolen som et vigtigt Middel i sin sjælesørgerriske Virksomhed. Som saa mange alvorlige Præster af

---

¹) Jvfr. Bl. 15: »Jeg takker min Gud, som gav mig lyst til at catechisere og hielpe de unge til Saligheds forstand«.

²) Jvfr. ogsaa en Udtalelse om Sakramenterne: »Jeg haaber at have advaret saa meget om den skadelige tanke, at den bare brug og udvortes adgang til Sacramenterne var nok, saa at ingen skal undskylde sig dermed, at han veed ikke bedre« (Bl. 14 v).

pietistisk Støbning har han dog næret Frygt for de Misbrug, der kunde finde Sted ved det almindelige Skriftemaal. Derfor kan han længere henne sige: »Jeg takker den all Naadens Gud for all den bistand ieg har fundet i Skriftestolen, paa det sted har min angst altid været stor, men Guds Aand trøstede mig« (Bl. 14 v)¹.

I det sidste Afsnit udtaler Hagerup sin Taknemmelighed for de Aar, der er gaaet i Kallundborg. Først gælder Takken Gud, dernæst Menigheden og andre. Smukt hedder det her: »O! tak du allermægtigste Gud! som har saa tit gaaet op med mig paa denne Prædike-stol, og gav mig min munds frimodige opladelse, tak! som lod ved min røst opgaae Røgen af Sinai Bierg, og lod neddrybe dug af Sions Bierg: tak! for hvert hierte, som blev sønderslaget, som blev trøstet, oplært og husvalet. Tak! som lod mange fremmede blive vel fornøiede og opbyggede, som lod Meenighedens egne folk finde sig glade i diße forgaarde, og gaae herfra mætte af din Tempels hellige ting« (Bl. 14 v).

Med stor Tilfredshed havde Hagerup aabenbart set sin Efterfølger *Niels Barfoed* blive udnævnt (samme Dag som han selv var blevet forflyttet)². Barfoed var til Stede i Kirken ved Afskedsprædikenen, og Formanden kunde derfor udtale sine bedste Forhaabninger med Hensyn til ham. Til Menigheden lyder det i den Anledning: »Gud har givet eder troe Lærere og Skriftlærde, som kand vedligeholde denne Prædiken, saa at I mister intet ved min bortgang: ieg kand levere eder til en god Hyrde i mit sted, hans egen Nærværelse forbyder mig at tale saa meget got om ham,

¹) Endnu under Striden med Biskop Peder Hersleb 1733 vedkender Hagerup sig at have oplevet »mange Slags Ængstelser og Bekymringer« ved den gældende Skriftemaalspraksis, men forsvarer som Helhed det bestaaende (Kh. Saml. 5. R. IV, 695 ff., især S. 699).

²) Niels Barfoed (1696—1739) blev udnævnt til Sognepræst i Kallundborg den 19. December 1727 (Sjæll. Reg. Nr. 414). 1732 blev han Stiftsprovst i Kristiania.

som han fortjener (Bl. 13v—14). Med et meget sigende Sideblik hedder det i denne Forbindelse: »Lad ham erfare, at I ere lydige, lærvillige og fromme for formannelsens ord: lad ham befinde, at I staaer paa omvendelsens vey, og stræber videre frem paa den samme; byder ham ikke de uartigheder, som I tit har budet mig« (Bl. 14).

Ogsaa til sine »hæderlige Embeds-Brødre« retter Hagerup en Tak. Det klinger noget tørt, naar den henvendes til: »saa vel den, som har været min Med-Tienere i Meenigheden¹, saa og andre faa fromme Mænd i dette herred« (Bl. 15). Navnlig den indskrænkende Tilføjelse »faa« kunde tyde paa et vist Modsætnings- eller Isolationsforhold til det øvrige Præsteskab i Arts Herred². Noget varmere er derimod Tonen i Takken til den verdslige Øvrighed i Kallundborg. Ogsaa selve Menigheden kunde han takke for adskilligt godt, mest dog »mine fromme Siæle«, de af Menigheden, »som arter sig mest til Gudfrygtighed, til Sagtmodighed, Ydmyghed og stille Christendom« (Bl. 15 v).

III.

HAGERUP SOM OVERSÆTTER AF ANDAGTSSKRIFTER

Forf. mener at kunne bestemme Hagerup — i hvert Tilfælde i hans yngre Dage — som en Kirkemand af overvejende hallensisk-pietistisk Type, hvortil er kommet nogen Paavirkning fra den saakaldte engelske Retning³. Dette

¹) Hans Amundin, Sognekapellan i Kallundborg 1696—1739.

²) En samtidig skriver da næppe uden Grund om Hagerup i Kallundborg: »saa tit han reysede enten der eller der hen, saa blev han antagen som en Engel, men tillige som en Forskrekkelsens Konge mod al ugudelighed, sær hos Præsterne« (E. O. Schwartzkopf i Danske Samlinger IV, 100). Om Kritiken af Hagerup af »kødelige og bugsindede Gejstlige« se Kh. Saml. 5. R. IV, 711.

³) Anders Nilssen S. 24, 32, 269 f.

synes at være en træffende Karakteristik, selv om det kan være vanskeligt nok at paavise Grænserne mellem den hallensiske og den engelske Indflydelse. Der bestod et indre Slægtskab mellem begge Retninger, og de var i flere Henseender tilbøjelige til at anvende samme Arbejdsformer.

Som Vidnesbyrd om Hagerups Tilknytning til engelsk Kirkeliv henviser Forf. et Par Gange til, at han har bearbejdet nogle Andagtsskrifter fra Engelsk¹. Han omtaler dog intetsteds nærmere disse Skrifter, som han overhovedet ikke synes at have set, saa lidt som de opføres i den indledende Litteraturfortegnelse. Nu synes det temmelig ubegribeligt, at man kan skrive en hel stor Biografi af en Mand som Hagerup uden at gøre et Forsøg paa at underkaste saadanne vigtige Vidnesbyrd om hans litterære Virksomhed en Undersøgelse, særlig da Kildestoffet fra første Halvdel af hans Liv er alt andet end fyldigt. Det vil da være rimeligt nedenfor at gøre opmærksom paa disse Arbejder, saa meget mere som Spørgsmaalet om den hjemlige Andagtslitteratures Udbredelse og Indflydelse kun alt for længe har været et Stifbarn i dansk kirkehistorisk Forskning².

Blandt de Forfattere, som Spener vedkendte sig at staa i Gæld til³, var ogsaa den berømte engelske Nonkonformist *Richard Baxter* († 1691). For den senere Pietisme blev Baxters Skrifter en rig Inspirationskilde, ogsaa i Danmark. I Auktionskataloger fra denne Periode forekommer oftere

¹) Sst. S. 24, 31, 115.

²) Et Par værdifulde Undersøgelser vedrørende dette Emne bør dog nævnes som Undtagelser: H. F. Rørdams Afhandling »Om Kjendskabet til engelsk theologisk Litteratur i ældre Tid« (Kh. Saml. 5. R. II, 363—71) og J. Oskar Andersens Indledning til Udgiven »Thomas Kingos Aandelige Siunge-Koor«, 1931. En Antologi fortrinsvis af forskellige Tidens Andagtslitteratur er for nylig givet i Haandbog i Kristendomskundskab IX, 1948.

³) Paul Grünberg, Philipp Jakob Spener, I, 1893, S. 131, 133. Ph. J. Spener, Theologische Bedencken I, 338; III, 347, 411.

Arbejder af ham, ikke sjældent paa Tysk, og hans Anseelse var betydelig¹.

Typisk er den Vurdering, Baxter var Genstand for hos en Mand som den sindigt dømmende *Erik Pontoppidan*. Allerede 1727 tillægger han ham megen Betydning², 1757 omtaler han »den salige og meget nidkiære Richard Baxter« med al Anerkendelse som en Skribent, hvis Traktat »Gildas Salvianus« fortjente at læses af alle Kirketjenere³, og 1759 udsendte han selv en Oversættelse af hans »En Christens Omgang med Gud«. I Fortalen hertil anbefaler Pontoppidan Baxter for hans økumeniske Standpunkt: »hans Aand var en almindelig Christendoms Aand«, og han forstod at holde fast ved det væsentlige, »at henge ved Hovedet Christum«. — Ogsaa andre herhjemme leverede Fordanskninger af Baxters Arbejder. Allerede 1738 havde den senere velkendte pietistiske Stiftsprovst i Ribe Peder Stokkemærk († 1766) saaledes udsendt »Tvende Opbyggelige Traktater«⁴, og 1740 en ellers ganske ukendt Mand — Jan Larsen Backer — »En alvorlig Opvækkelse af Sikkerheds og Lunkenheds Søvn«⁵.

Den Mand, der har brudt Isen ved at indføre Baxter i dansk Litteratur, er imidlertid Eiler Hagerup. Saa tidligt som 1715 udgav han anonymt⁶:

¹) Michael Neiiendam, Erik Pontoppidan I, 210. Jvfr. Kh. Saml. 3. R. III, 487; 5. R. IV, 337.

²) Neiiendam, anf. Skrift I, 158.

³) Erik Pontoppidan, Collegium pastorale practicum, 1757, S. 28, 98.

⁴) Jvfr. Kh. Saml. 4. R. III, 510.

⁵) I det teologiske Fakultets Censurprotokol for smaa Skrifter (Universitetets Arkiv Nr. 1200) bemærkes, at Manuskriptet til dette Arbejde var indleveret ved »Hr. Pontoppidan«, utvivlsomt Erik Pontoppidan. — 1740 udkom — ligeledes anonymt — en Oversættelse fra Tysk af Baxters »Nu eller Aldrig«.

⁶) Antagelsen af, at det er Hagerup, der er Oversætteren af dette og andre, anonymt udgivne Skrifter, føres vist i Almindelighed tilbage til Opgivelsen hos Pontoppidan, Annales IV, 232, men bekræftes af Hagerups egne Ord i hans Selvbiografi (jvfr. foran S. 35).

En Fattig Mands Huus-Bog Lærende Hvorledis mand skal blive En sand Christen | Hvorledis mand skal leve En sand Christen | Hvorledis mand skal dø En sand Christen. Kbhvn. 1715. (Trykt og bekostet af Pet. Nørwig i Vimmelskaftet og findis hos hannem tilkiøbs). (Fortaler + 499 S. + Register).

Oversætteren har ikke udstyret Bogen med nogen Fortale. Derimod har Forlæggeren *Peter Nørwig* — selv kendt som asketisk Forfatter¹ — indføjet en længere Dedikation (dateret den 16. December 1715) til den pietistisk paavirkede Prins Carl († 1729), Frederik IV's Broder.

Den omfangsrige Bog er aabenbart en Gengivelse af Baxters »The poor man's family book«. Den var oprindelig udgivet 1674 og blev meget yndet i England. Den indeholder Samtaler mellem en Lærer, Paulus, og hans Discipel, Saulus, der føres til Omvendelse. Derunder finder Forfatteren Lejlighed til i en nøje gennemtænkt, men meget bred og paa Gentagelser rig Fremstilling at levere et Forsvar for Opvækkelsesprædiken og Omvendelseskristendom, hvortil der saa føjes en hel kristen Etik².

Hagerups Oversættelse, der formodentlig hviler paa et tysk Grundlag, slog godt an. Mellem 1715 og ca. 1759 oplevde den ikke mindre end fem Udgaver i Danmark³. Hertil kom den Betydning, den fik for Sverige, idet det var Hagerups danske Gengivelse, der blev benyttet, da Studenten Niels Holmwall 1733 overførte Bogen til Svensk⁴.

¹) Nørwig har ogsaa udgivet en af ham selv forfattet Andagtsbog: »Hiert-Sterkning Af det Himmelske Apotheke Frembaaren Udi Helligdommens Guld-Skaaler. Det er: Slæle-Trøst for Syge og Sengeliggende«, Kbhvn. [1716]. Den er anlagt til Brug for Medlemmer af forskellige Samfundsklasser. Om Nørwig, der senere var virksom i Bergen, jvfr. P. M. Stolpe, Dagspressen i Danmark III, 201—2.

²) Bengt Hellekant, Engelsk oppbyggelseilitteratur i svensk översättning intill 1700-talets mitt (Samlingar och studier till svenska kyrkans historia X, 1944) S. 147 ff.

³) Bibliotheca Danica I, 405. Suppl. S. 83.

⁴) Hellekant, anf. Skrift S. 147—8.

Først ti Aar senere kom Hagerups næste Skrift:

En Værdig Giæst Ved Alle Herrers Herres Bord, Som først erindrer Alle Communicanter Deres Pligt, Dernest Forsyner de Troende Med Andagter, Hvilke de kand bruge ved Skriftemaal Og den Hellige Nådvere. forfattet af Georgio Grabov. Og nu af tydsk paa dansk oversat. Kbhvn. 1725 (Missions-Collegii Bogtrykkeri). (252 S.).

Forfatteren af dette Skrift, *Georg Grabow* (1637—1707), hører hjemme i Rækken af Præprietisterne. Oprindeligt var han Konrektor i Köln an der Spree, men da Spener havde fattet Interesse for ham, fik han ham anbragt som Rektor i Frankfurt a. M., et Embede, som han dog maatte opgive paa Grund af manglende Kvalifikationer. I Modsætning til Tidens fremherskende ensidige Interesse for den rene Lære yndede Grabow at betone den levende Tros og Helliggørelsens Betydning. Dette præger en Del af hans Forfatterskab, der ved sit mystiskfarvede Anstrøg vakte Misnag hos de stive Dogmatikere og udviklede Forfatteren i flere heftige Stridigheder¹. Hans mod det praktiske Kristenliv rettede Tendens viser sig ogsaa i det ovennævnte Skrift, der — som Titlen antyder — tilsigter at danne Grundlaget for en værdig Forberedelse til Nådveren. Halvdelen af Bogen bestaar af »Andagter«, Bønner og Psalmer til Brug ved Skriftemaal og Altergang. Det lille Skrift opnaaede at komme i seks Oplag, sidste Gang 1767².

Den sidste i Rækken af Hagerups Oversættelser kom to Aar senere:

Een Christelig Paamindere Som indeholder een alvorlig Opmuntring Til et Helligt Liv, Med nogle Regler og Underviisninger Som tiener til det samme Skreven i en tydelig og let Stiil for alle slags Folk: Af det Engl. Sprog nu oversat i Dansk. Kbh. 1727 (H. C. Pauli, trykt hos J. J. Høpfner). (118 S.).

¹) Allgemeine Deutsche Biographie IX, 541—2.

²) Bibliotheca Danica I, 460. Supplement S. 94.

Som Titlen lyder, indeholder det lille Skrift en Opfordring til aktivt kristeligt Liv. Det er delt i to Hovedafsnit: det første (S. 9 ff.) indeholder »de bevægende Aarsager« til at føre et gudeligt Liv, idet Hovedvægten her særlig lægges paa de tankemæssige Overvejelser, der efter Forfatterens Mening er egnet til »at overtale til et gudeligt og kristeligt Liv«. I andet Hovedafsnit (S. 60 ff.) beskrives nøjere den Livsførelse, som ønskes fremmet. Skriftet afsluttes med nogle Bønner.

Som altid hos Hagerup møder man i Oversættelsen et klart og fyndigt Sprog, der maa have bidraget til at skaffe Skriftet Yndest. Det udkom da ogsaa i seks Oplag 1727—61¹. Forlægget for Hagerup har aabenbart været The Christian monitor, første Gang udgivet i London 1686, skrevet af *John Rawlet* (1642—86), tilsidst Præst i Newcastle. Bogen skal være udgivet 25 Gange paa Engelsk før 1699. 1743 blev den overført til Svensk².

Ogsaa med Hensyn til den umiddelbare historiske Baggrund for Udgivelsen af den danske Oversættelse vilde det have været af Betydning, om Hagerups Biograf dog havde kastet et Blik i den lille Bog. Oversættelsen er nemlig forsynet med en ikke uinteressant Dedikation til Hagerups mest fremtrædende Sognebarn, Herren til Kallundborg Ladegaard *Christopher v. Watkinson*³. Det kan da være rimeligt som et af de faa bevarede Minder om Hagerups Præstetid i Kallundborg at meddele denne Dedikation her. Den lyder saaledes:

---

¹) I Bibliotheca Danica I, 440—1 nævnes kun 4 Udgaver 1727—51, men i H. Ehrencron-Müller, Forfatterlexikon III, 345 opføres 6 1727—61.

²) Bengt Hellekant, Engelsk oppbyggelseslitteratur i svensk översättning S. 181 ff.

³) Christopher Watkinson († 1729) var en i Hamburg bosat engelsk Købmand, der 1724 paa en Auktion købte Kallundborg Ladegaard og Østrupgaard (senere Lerchenborg). (Arthur G. Hassø, Danske Slotte og Herregaarde I, 457, 550). 1724 blev han optaget i den danske Adelsstand (A. Thiset og P. L. Wittrup, Nyt dansk Adelslexikon, 1904, S. 306).

Til-Skrift

Til Dend Velædle og Velbyrdige Christopher von Watkinson Herre til Callundborg Ladegaard Østrup og Astrup.

Her bringes faa Blade til Trycken, og Eders Kiærlighed til at tiene Danske Folkes Christendom, er deres Fader. I har sendt dem til mig: I har anmodet mig om at oversette dem paa Danske Sprog: I har bedet at de motte trykkes: Og I har forklaret mig Eders Forsæt, at ville forære dem til alle Eders Bønder og fattige Folk, som boe paa Eders Gods her i Landet. Saa snart jeg lesde dem, fandt jeg der udi saa eftertrykkelig een Formaning og Opmuntring til *Et Christeligt Liv*, at jeg agtede dem vel værdige den Dom og dend Priis, som I har sat paa dem. Jeg dømte strax, ligesom I, at de fortienet at læses af alle; og at der er beste Haab til at mange ved saa kort oc eftertrykkelig en Formaning skulle blive bevægede; og at det er een anstændig Omhu for sine underhavendes Salighed, at forsyne dem med saa got et Helliggiørelses Middel. Som jeg da har efterkommet med Eders Vilje at oversette dem; saa finder jeg det min Skyldighed at ære Eders gudelige Gemytte: at takke Eder paa alle gudfrygtige Danske Folkes vegne for denne Velgierning: Og at ønske til Lykke dend liden Part af dette Lands Indbyggere som ved Guds Forsyn har faaet Eder til deres Land-Herre og Husbonde, hvis Omhu er, at være riig uden dem; og hvis Glæde skulle være, at faa dem hellige og salige med sig.

Jeg ønsker, at alle Herre-folk i Landet ville opmuntres af Eders Exempel! Jeg ønsker, at alle Eders Bønder maa stedse forsynes med saa retsindige Lærere, og med saa Christelige Fogder og Betientere, som de i eder ere forsyned med een retsindig og Christelig Husbonde og Herre! Jeg ønsker, at disse faa Blade maa ved Guds Velsignelse have saa stor Frugt i alle Læseres Hierter, som I har haft got Forsæt med at udbrede dem! Jeg ønsker, at I fremdeles maa blive rigere i gode Gierninger, end I er stor i Rigdom! at I maa leve een kiendelig Guds Tiener; døe med et got Regnskab; og i Ævighed nyde de ubesmittede Belønninger Udi hvilket Ønske jeg forbliver

Callundborg d. 21 Martii 1727.

stedse

Eders Velbyrdigheds
Pligtskyldigste Tienere
E. Hagerup.

IV.

BREVVEKSLING MED HANS GRAM

Af det Kildestof, som Forfatteren ikke ses at have benyttet¹, maa nævnes Hagerups Brevveksling med Hans Gram. Han synes ikke at kende den trykte Udgave af Grams Breve² og slet ikke de utrykte til Gram (Originaler i Gl. kgl. Saml., Fol., 1101), som dog indeholder adskilligt, der kunde have været ham til Nytte.

Gram og Hagerup var jævn gamle (begge fødte 1685) og maa som Studenter have tilbragt et Aar paa samme Tid i København (dimitterede henholdsvis 1703 og 1702). Muligvis stammer deres Bekendtskab fra dette Tidspunkt, skønt de ogsaa kan have lært hinanden nærmere at kende under Hagerups andet Ophold i Hovedstaden 1714—15.

Hagerups Breve til Gram er i flere Henseender meget oplysende. Foruden at indeholde Efterretninger om Tilstanden i Trondhjem giver de et meget godt Indtryk af Hagerup som Brevskriver. Hans Stil er kort og grej, uden Ynde og Elegance, men vel skikket til Behandling af de praktisk-saglige Spørgsmaal, han ønsker at lægge frem. Gerne

¹) I Behandlingen af de urolige Forhold ved Trondhjems Katedral-skole i Hagerups Bispetid nøjes Anders Nilssen (S. 90 ff., 102 ff.) væsentlig med at referere A. E. Erichsens Fremstilling (i hans »Trondhjems Katedralskoles Historie« S. 137 ff.). Dette er dog lidet fyldestgørende. Erichsen har vel benyttet nogle Breve til Gram (jvfr. hans Udgave af Dass' Breve til denne i Vor Ungdom 1897 S. 220—41) og paa anden Haand gennem Ludvig Daaes »Thronhjems Stifts geistlige Historie« andet haandskrevet Materiale fra københavnske Samlinger, men langt fra i tilstrækkelig Udstrækning. Det havde derfor nu været ønskeligt at underkaste hele det rige Brevmateriale i Det kgl. Bibliotek, der rummer saa meget til Belysning af indre trondhjemske Forhold i denne Periode, en fornyet Undersøgelse. Specielt skal her erindres om Dass' Klager af 1736 og Jacob Thodes Brev af 9. Novbr. 1737 (i Ny kgl. Saml., Fol., 743, D) og Rektor Hans Skankes vigtige Breve til Etatsraad Johan Wilhelm Schrøder (i Ledreborg, 4°, 500).

²) Breve fra Hans Gram, udgivne af Herman Gram, 1907. Med Tillæg, 1910. Jvfr. især 1907 S. 44, 61, 219.

slaar han over i Latinen og viser derved, hvor ugrundet det var, at han senere under den berømte Polemik med Peder Hersleb maatte høre Bebrejdelser for sit Latin¹. Sin Færdighed i at føre en latinsk Pen havde han sikkert i sin Tid faaet uddannet af sin gamle Rektor i Trondhjem, Andreas Borch², en af Norges ypperste Latinere i det 18. Aarhundrede.

Endelig giver Hagerups Breve et godt Indtryk af, hvilken overordentlig Anseelse Hans Gram nød i Dobbeltmonarkiet. Blandt flere andre Vidnesbyrd taler de deres tydelige Sprog om, hvorledes Gram følte næsten som et faderligt Forsyn for lærde Kredse i Danmark og Norge.

Efter de bevarede Originaler skal der nedenfor meddeles en Gengivelse af Hagerups Breve til Gram³, idet det dog maa formodes, at der har eksisteret flere, som nu er gaaet tabt⁴.

1.

Velbyrdige H^r Professor Gram

Min udvalde ven og vellyndere —

Gud skie lof, at I lever, og lever under Gudommelig Providence⁵; saa lever I end som før til Manges gavn og glæde. Ieg har ærfared, at I er bleven een Domestiqve i Plesses Huus⁶, derfor adresserer Ieg mig nu til Eder med ind-

¹) Anders Nilssen S. 133 forgrover og overdriver dog Anklagen mod Hagerup for at skrive mindre godt Latin. I Virkeligheden ankes der mest over, at han ikke var stiv i Tysk (Kh. Saml. 5. R. IV, 703).

²) Jvfr. S. 34.

³) Hagerups Breve her og i det følgende er tilstræbt gengivet bogstavret. Dog kan bemærkes, at den Tankestreg, som Hagerup jævnlig anvender i Stedet for baade Punktum og Komma, i Gengivelsen er erstattet med de respektive Tegn.

⁴) Jvfr. Breve fra Hans Gram, 1907, S. 61.

⁵) Der tænkes aabenbart paa Københavns Ildebrand i Oktober 1728. Jvfr. Breve fra Hans Gram II, 15 f., 26 f.

⁶) Da Grams Professorgaard var brændt 1728, fandt han Optagelse

lagde Memorial, som hensicter af mig til denne forfaldne Thbs Latinske Skoles gavn, hvilchen ligger mig saa saare paa hierted, og hvis opkomst er en fornemme part af min fornøjelse paa dette sted. Ieg veed I har det Self i ønske, og glæder Eder at contribuere dertil. Mine anslag har gaaet for det første didhen, at Ieg kunde faa Mag^r Krog¹ til at qvittere og faa Caspar Munthe² hid igien til Conrectoris platz for det første. See nu her, Hierte Ven, nu har Mag^r Krog ved indlagde Supliqve begiæret sin Dimission; Ieg sender Supliqven til Eder, og beder for ald dend affection, som I har for vort Lands fattige Republ: Literaria, at I tager Eder dend an, og hos H. Exc: Geheime Raad Pless indberetter sagen i alle sine omstendigheder, om det da behagede dend gode Herre at levere dend til Kongen, og forskaffe saadan resolution, at M. Krog er dimittered uden viidere forspørsel, at M. Skanke³ succederer, og derved relaxeres Melhuus Kirchers tiende⁴, som vare hans Conrectorat beneficerede. Endelig at Caspar Munthe maa beskichis til Conrectorem. Dette er nu essentialia, som Ieg forlanger, at I aftaler med H^r. Plessen, og, nest min underdanige respect og store tillid til Hans Naade for mig at formelde, da at forsichre H: Exc: at Hand i denne fald gjør publico een ønskelig og stor nytte, hvorover Ieg veed at Hand Self altid glæder sig, og det bliver Ham til vel-signelse.

---

hos Gehejmerraad Christian Ludvig v. Plessen (1676—1752). Jvfr. Vita Johannis Grammii, ed. Bjørn Kornerup, 1942, p. 28, 181.

¹) Rektor ved Trondhjem Katedralskole siden 1709, Mag. Niels Krog ophørte med at være Rektor fra 30. Maj 1729 at regne (A. E. Erichsen, Trondhjems Katedralskoles Historie, 1911, S. 123—37).

²) Trønderen Caspar Frederik Munthe (1704—63), senere Professor i Græsk, blev ikke Konrektor i Trondhjem.

³) Mag. Hans Skanke (1679—1739) havde 1719 faaet Løfte paa ved Embedsledighed at blive Rektor i Trondhjem, og han tiltraadte som saadan i Marts 1729 (Erichsen S. 137—52).

⁴) 1719 og 1721 havde Skanke som Konrektor faaet tilstaaet Indtægterne af tre Kirker i Melhus Præstegæld (Erichsen S. 139).

Dernest skal det være mig kiært, om Mag: Krog kand finde Kongens Naade til dend ansøgning, som hand gjør for sig self: Characteren at faa skulle Ieg troe var iche saa vanskeligt, og det fornøjede Ham for det første.

Dersom de offererede tusinde rdlr. kand skaffe Ham enten ded amtmandskab, eller noget andet¹, det staaer til Kongens Naade, og Ieg veed noch hvor lit Geheime Raaden derom kand forsichre.

Ieg maa sige Eder dette derhos: at dend fromme Mag^r Krog har iche tordet herom enten lade sin Fader eller Broder² viide minste ord, men har giort resolutionen proprio motu. Faderen er *ὁ ἐπέχων* i alt got. Derfor har Ieg des større compassion med Sønnen, hvis gemytte er fromt, og lader sig sige, og ieg ønsker Ham nogen fornøjelse i andre maader. Dersom I behager at conferere med Mag^r Hersleb³ herom, da troer Ieg ham til, at Hand og contribuierer saa vit skie kand paa sin side.

Men, Hierte Ven, forlad mig, at ieg eder med dette bemøjer. Ieg veed at I er behagelig baade for Gud og Menniskan, derfor finder I best indgang, raad, og vey til at udrette dette. Ieg veed at I kiender ærumnas Musarum Nidrosiensium, og om de nu kand trøstes ved god forandring, saa skal tach og pris derfor høre Eder til, og I kand tillige med Mig opleve glæde af deris lif og forbedrede tilstand. Lever vi iche, saa har vi god Samvittighed med os, at vi har giort vor flid til fleeris gafn og fremtarf.

Behager Gud at sende got folch hid til publique charger, saa er her sandelig haab til god success, thi Meenige Mands desideria ere pia, et ad res meliores disposita. Gud naade-

---

¹) Niels Krog blev den 6. Juni 1731 udnævnt til virkelig Kancelliraad (Sjæll. Reg. 1731 Nr. 212).

²) Niels Krog var en Søn af den bekendte imposante Biskop i Trondhjem, Dr. theol. Peder Krog (1654—1731). Ved Broderen tænkes sikkert paa Christian Krog, d. 1754 som Justitsraad og Præsident i Trondhjem.

³) Mag. Peder Hersleb (1689—1757) var siden 1725 kgl. Hofprædikant i København.

lig assistere Eder udj dette, og alle gode foretagender, at kiendelig maa sees Dominus Tecum; et Mecum

Thb. d. 12. febr. 1729.

Tui
Observantissimo
amico et cultore
Eyler Hagerup

2.

Nobilissime D^{ne} Professor
Fautor dilectissime.

Ieg er inderlig obligeret for oprictige Tieniste, og venligste skrivelse. Gud velsigne ald Eders Flid og lyst at tiene publico, som visbelig og skier stor Tieniste i denne casu. Her sendis da een anden Supliqve, og hiertelig glad blef Mag. Krog¹, at hans Capital settis uden fare. Det er en stor probe paa Vor Gunstige Herres² integritet, dend Hand i saa mange prober har beviist; og derfor ville vi tache Gud som under os saa ærlig og Naadig en Herre at flye hen til. Ieg har aflagt min ringe reverence for Ham self, og beder ydermeere ved Eders gunstige hielp at aflegge min recommendation baade hos Ham, og frue Geheime Raadjnden.

Mag^r Krog har alleerede qvittered alle partes Rectoris, og overgived Skolen til M: Skanke. Gud bedre os, Hand har heller iche saa megen prudence og oeconomisk Conduite, at Hand kand sette sig i nogen Credit hos folch, eller authoritet hos Discipler[ne]³. Men det faar nu saa gaa hen med Ham, naar der kun en hyrtig⁴ Conrector kand faaes,

¹) Jvfr. foregaaende Brev.

²) Ovensævnte Gehejmeraad C. L. v. Plessen.

³) Om Hagerups nedsættende Dom om Skanke jvfr. Erichsen S. 143 f. Skanke afgik 1734.

⁴) hyrtig (hortug), norsk Ord for flink, dygtig (Ivar Aasen).

hvorom nu er beste haab. Det varer vel icke ret længe, at Skanke forbliver ved Rectoratet. è speculò contemplor vias Providentiæ Divinæ, cujus demonstrationes intra meum circulum admirandas, venerandas, et deprædicandas de die in diem percipio — Ipsi sit gloria!

Tu bene vale. de publico bene mereri perge. Ne desinas amare ME

Tuarum virtutum admiratorem
Tibiqve in Christo Coniunctissimum.

Nidr. d. 26. Martij 1729.

E. Hagerup

3.

Vel Edle Hr Professor Gram
Kiærteste Ven og Velyndere

Da Ieg nu staar in procinctu at reise langt hen i Nordenland, for at efftersee Missions anstalter, maa Ieg tilmelde dette saa kortelig! Skolens beste Ieg end jndstendelig recommenderer. Det har ingen fare med Mag^r Krogs regnskaber¹ thi derom nedkommer Stifftamtmandens relation til fornøjelse. Hielp Ham for det første til Cancellie Raads Character. Anlangende Mag^r Thode², da er ieg glad ved Eders gunst for Ham. Ieg elsker Ham som Alterum Me ipsum. Men det er hverchen Hans eller min tanche, at Hand skulle antage Rectoratet; thi Hand er plat u-misteligg for Ministerio Nidrosiensi. Hand er af Stifftamtmanden destineret

¹) Niels Krogs økonomiske Mellemværende med Trondhjem Skole ordnedes derved, at han den 30. Maj 1729 blev fritaget for at aflægge nærmere Regnskab mod at udrede 300 Rdlr. til Skolen (Norske Tegn. 1729 Nr. 105). Stifftamtmand i Trondhjem var den Gang den senere Statholder Jacob Benzon (1688—1775).

²) Mag. Jacob Hansen Thode (1692—1771), Hospitalspræst i Trondhjem, fra 1731 Sognepræst ved Domkirken og Stiftsprovst sst. (Andreas Erlandsen, Biographiske Efterretninger om Geistligheden i Thronhjems Stift S. 44—5).

til vor Frue Kirches Meenighed, hvorsnart vacance forventis, og dertil er Hand nu best for nøden. Hans legems og Sinds disposition er nu iche just for Skole Væsen. Der vil og een liden tid afvartes inden Skanke kand paa god maneer komme derfra.

Ieg kand troe, skulle der i hast saadan resolution tages at det kunde skie, da var det vel, og det blef Skolens gafn, at Thode blef Rector, naar Munthe blef Conrector. Men bedre var det, om Thode kom til vor Frue Meenighed, og Rectoratet falt i een andens lod, da ieg har een god Mand her oppe i forslag dertil. Hvilched Ieg nu maa overlade til Gud, og andres gotfindende. Kand denne første forandring komme i verch først, saa følger det meere med tiden. Midlertid, kiære Herre, blif ved at være Thodes og Min ven, og see paa Hans gafn, naar lejlighed givis. Det er vist, at Hand er langt bedre station værd, og at Hand er een duelig Præstemand.

Videre har ieg derom denne sinde iche at erjndre. Gud styre alleting til Kirchers og skolers gafn og beste. Nu reiser Ieg i stor bekymring herfra, og maa for saa lang tid forlade alting paa dette sted, da nu bevægelser ere nylig opvacte til at ruinere ignorance og somnolentiam spiritualem. Ieg anbefaler mig udi Eders bestandige gunst; Ieg vel-signer Eder til afskied; og tacher for ald Eders gunst og Kiærlighed. Naadens Gud bevare Eder, og spare Eder

Mig med Eders ydmyge Ven og forbedere
Eyler Hagerup

Thb. d. 30. Apr. 1729.

Skulle noged i min fraværelse falde at notificere Mag^r Krog, da vær saa from, og lad det skie til Ham self enten fra Eders v: M. Kaasbølls¹ haand. Min underdanige respect til H. Ex. Plessen og Frue ved lejlighed at recommendere.

¹) Formentlig Sognepræsten ved Helligejst Kirke i København,

4.

Vel Edle Hr Assessor

Højst Elskede Ven og Velyndere

Nu er Ieg hiemkommen fra min lange Reise, det har I vel hørt. Nu maa ieg hilße Eder, det tillader I vell, at I er min Ven baade nær og langt fra, der om er ieg forsichred, og at I skal viide min vandel og forretning nær og fiern, derom vil ieg bemøje mig. Til dend ende har ieg renskreved en Copie af min Reisebeskrivelse, dend ieg har sent for nogle dage med et skib, at dend skal leveres Eder, om I vil læse dend, og være vidende om dend; samt give H: Exc: vor Patron¹ beretning derom til min sags bestyrchelse, ifald nogle andre skulle ville referere det anderledis. Derom I siden ville sende samme min relation ud til Geh. Raad Charll Pless², da beder Ieg derom, thi ieg har og loved at referere Ham hvordan ieg har forefundet tilstanden ved disße anstalter.

Det har behaget Gud at fornedre mig, og bedrøve mit sind, i det at hielpen for denne Latinske Skole blef og denne gang forhindred. Ieg ventede strax, at det ville saa gaa, saalenge dend *ἐπίσκοπος ὁ κατέχων*³ maa raade. Nu er det reent galt. En ignorant blef Conrector⁴. En pædant er Rector — begge ere dofne, og i alles consideration foractede. Ieg veed nu ingen raad, men maa suche og græde lønligen derover.

Kiære Herre! Ieg har dette spørsmal til Eder. Tvende

Mag. Eiler Christopher Kaasbøll (1682—1754). Om samme se Bjørn Kornerup, Helligaandskirken i København, 1949, S. 264—6.

1) ☉: C. L. Plessen.

2) Gehejmerraad Carl Adolph v. Plessen (1678—1758), Overkammerer paa Vemmetofte.

3) ☉: Peder Krog. Jvfr. S. 55.

4) Mag. Peder Høyer (1702—65) var blevet Konrektor 31. Maj 1729. Da han 1735 blev Sognepræst i Nærø, blev han i høje Toner berømmet af Biskop Hagerup (Erichsen S. 261).

unge faderløse børn, sønner af een min fetter i Nordland¹, ere for medelst tronhbs skoles slette lærere, hensatte i Bergen til privat information, og tencher til foraared at deponere; mon de to icke kand nyde beneficium Nidrosiensium ved fri Kost af Klostret strax at nyde, omskønt de icke har gaaed her in Schola Nidros: ? eller om det kand conservere dem in privilegio, at de faar Testimonium her fra? De trenger dertil, og mig berettis, at de skal være vachre ingenia. Deris Stedfader er h^r Johan Rasch², som lever i een fattig condition.

Ieg skulle begynt mit bref af at condolere baade Eder og mig ved dend godgiørende Frue Plessens³ død. Ved Prince Charles⁴ Død, men saadanes død betyder saa meget, at det icke let kand skrives. Vi maa stiltiende venerere Guds raad, og frycte for tilkommende vrede. Gud lade os icke leve, at see det onde, som end skal komme over dette land.

Effter begiering adresserer Ieg indlagde til Eder, for Postens skyld uforsegled, om I da behager at forsegle og fortsende. Vor gl. Biskop er hiemkommen. Ieg har kun hilset ham kortelig, hand er afmægtig til det gode. Hvor vit hand skal faa magt igjen, det staar til Gud.

---

¹) Aabenbart Petrus Hagerup og Johannes Hagerup, indskrevet 20. Juni 1730 e privata institutione Bergensi (Kjøbenhavns Universitets Matrikel ved S. Birket Smith II, 517). Den første fik Hans Gram til Privatpræceptor. De var sikkert Søner af Præsten Johannes Pedersen Hagerup († 1720) i Skjerstad (Erlandsen, Tromsø Stift S. 134). Ingen af dem artede sig særlig skikkeligt. Peder Hagerup blev Hører i Trondhjem og drog siden til Udlandet, hvor han skal være gaaet over til Katholicismen. Baade han og Broderen Johannes, der siden blev Underofficer, var bekendte for at være sludderlige i Opførsel som i Gemytter (Personalhistorisk Tidsskrift 3. R. I, 177—8. Erichsen, anf. Skrift S. 144, 270).

²) Sognepræst i Foldens Præstegæld Johannes Rasch (1678—1744) (Andreas Erlandsen, Biographiske Efterretninger om Geistligheden i Tromsø Stift, 1857, S. 120).

³) Gehejmerraadinde Charlotte Amalie v. Plessen, f. Skeel, død 28. April 1729, gift med C. L. v. Plessen.

⁴) Frederik IV's Broder, Prins Carl, død 8. Juli 1729 paa Vemmetofte.

Ieg fornemmer at Mr. Worm¹ skal være Amtmand heroppe: Hand faar eet vachert amt. Dersom ieg kand være Ham til nogen tjeneste, da skal ieg regne det min pliet for Hans Faders skyld², for hvis trøst, og troes styrche ieg inderlig beder, som ieg veed at Hand har behov i disße besværlige tider. Derom ville Hr Assessor forsichre H: Høyærværdighed med min respect at formelde, om lejlighed gives.

Ieg slutter dennesinde, tilbeder mig Eders bestandige Venskab, forsichrende Eder at alle folch her oppe ere Eders elskere ligesom der nere. Vi erjndrede alle vegne hvor ieg kom i Nordlandene Eders sundhed, taledo om Eders godhed, og bade got for Eders retsindighed.

Ieg lever saa vit vel, og stræber at gjøre hvad som kommer for min haand med min styrche. Forblivende

Thb. d. 19. Aug. 1729.

Min høit Elskede Vens
ydmyge tienere
og oprictige Ven
E. Hagerup.

5.

Velædle Hr Assessor
Elskelige Velyndere.

Med Hr Amtmand Worm jndløb Eders ærede af 7de octbr., for hvilched betaches ærbødigst. Gud skie lof, at I lever, og far fort paa retfærdigheds vey, at udrette alt got. Eders løn vorde stor for Herren.

Ieg hafde dend ære at Hr Biskop Worm med sin K. Søn tilskref mig, og ieg samme med denne Post besvarer. Hand er værd ald dend estime, som Ieg har for Ham, og Sønnen skal finde mig sin Tienere. Eders Høflighed for Magr Krog

¹) Senere Justitsraad og Borgmester i København Michael Worm († 1743) var den 10. August 1729 blevet Amtmand over Romsdals Amt.

²) Biskop over Sjællands Stift, Dr. theol. Christen Worm (1672—1737).

har ieg Notificered, som betacher høligen. Hand er eet got gemytte, med hvilchen ieg vell kand komme til rette. Sed Pater antiquum obtinet.

Ieg troer at mit itinerarium er gaaen ad undas — derfor sender Ieg nu med Posten eet andet, samt underd. Missive til H: Exc: Patronum nostrum. Skulle det første være fremkomen, da beder ieg at dette motte sendes til H^r Charll Pless, som og har behag at læse dend historie.

Ieg igientager min forrige forspørsell hos Eder, om tvende unge Hageruper¹, Præste Sønner af Nordland, som til Someren skal deponere; hvilche for medelst Tronhiembs Skoles slette tilstand har mot søge privat information udj Bergen, om disße iche kunde nyde beneficium Nidrosiensium til Kost paa Communitetet, naar de med testimonio her fra steden nedkommer? deris Stedfader H^r Johan Rasch agter self at ledsage dem til Academiet. Videre opholder ieg Eder iche — vive diu sospes, et incolumis Deo, Patriæ, bonis omnibus, et Mihi

Thb. d. 11. Nov. 1729.

Tui Nominis Cultori
Hilario Hagerup.

6.

Velbyrdige Herre

Gunstige Ven og Velydere.

Det sømmer mig iche at udeblive med trohiertig gratulation, og beviis paa min glæde over Eders befordring til saa honorable charger²; vi alle, som kiender Eder, sige med een mund; at Eders godhed er saa stor, at denne store Naade er Eder iche for stor; Gud spare Eder, og forleene baade sinds og legems kræffter til alle disße vigtige functioner.

¹) Jvfr. foregaaende Brev.

²) Gram var efter Christian VI's Tronbestigelse blevet kgl. Historiograf, Arkivsekretær (1731 Gehejmearkivar) og Bibliotekar ved Kongens Bibliotek (jvfr. Vita Johannis Grammii p. 29).

Ieg veed, at Eders Guds fryct herved iche bliver forminsked, og derfor kand eders affection og Venskab for alle Gudfryctige og retskafne venner iche forminskes, thi venter Ieg visbelig iche andet, end at I bliver en ven fremdelis af Mag^r Kaasbøll¹ og mig. Vi to ere som eet, og Ieg kand iche være vell, uden at hans Velstand paa nogen maade befordres tillige. Tench paa Ham, saa er Ieg glad, thi da glemmer I iche mig — Ieg som daglig i bøn velsigner Eder og forbliver med oprictig Kiærlighed

Tronh. d. 2 X br. 1730.

Velbyrdige Herre
Min Gunstige Vens
Ærbødigste Ven
og tro tienere
Eyler Hagerup.

P. S. uden at I skulle tage Eder nær, bad Ieg ydmygl. Eders Sentiment, paa hvad maade Mag^r Krog kunde faa en character, hvilchen om hand sich, da ville hand sidde i roe for sin lifs tid. Fortryd iche, at Ieg spør om dette, thi ieg kiender Eders tienistactighed.

7.

Vell Ædle og Velbyrdige
H^r Justice Raad.

For at tiene Publico nødsages Ieg denne gang at u-mage Dem. Dend Tronhiemske Cathedral-Skoles tilstand under Mag^r Skankes Regimine er Dem ligesaa vell bekant, som dend er for mig beklagelig. Dend arme Mand er satt i en U-muelighed at kunde være lengere for dette Embede nyttig.

Hvilched som Ieg evidentissime har demonstreret Ham, saa har Hand resolveret at tilskrive Mig saadan resignation, som Indlagde Copia her formelder. Hvorpaa mit svar er Ham given.

¹) Jvfr. S. 58 Note 1.

Ieg tager denne Hans opsigelse for gyldig, at Derpaa Een anden kand voceris til Rectoratet.

Hvad Hans forlangede Conditiones angaaer, da er det vel iche at formode, at Een brav Mand paa saa sterche forskrivelser Embedet antager. Tillmed er Mag^r Skanke iche i dend Condition at Hand kand sterche Conditiones foreskrive, saasom Hand absolute maa fra Skolen, om dette fattige Stiff^t skal conserveris for sin Studerende ungdom.

Men som Hand har lenge tient ved Skolen, og Hans fat-tigdom er stor, saa bør Compassion tilsige, at Hand med ære, og mueligste Condition dimitteris.

Rectoratets visbe jndkomster ere 500 Rd. Een døgtig Mand Kand regne gode accidentier.

Naadsens aar nyder M. Skanke uden dispute saadan som Hand har gived det: men det er pantsatt, altsaa har Successor iche der med at bestille, viidere end Hand skal have løn i naadsens aar effter accord for saa lang tid, som Hand betiener.

Dersom Successor behager at forbinde sig til, enten 100 Rd. aarlig Pension til Mag^r Skanke jndtil Hand emplojeris igien; eller og forbinde sig til at paatage Hans debet til skolen 600 Rd. at betale udj sex aar, saa synes mig, at det er dend høyiste condition, som Hand kand forbindis till, naar Hand for sin Person skal være conserveret, hvilched iche kand feile for Een forstandig og arbeidsom Mand¹.

Nu veed Ieg iche rettere, end at Hans Kongl: Majestet allernaadigst endnu tillader Biskopen at vocere Skolebetientere². I saadan Forsichring giver Ieg vocationen udj Deris, Min Velbyrdige H^r Justice Raad, Hænder, at De

---

¹) Om Forholdene vedrørende Rektor Skankes Afgang jvfr. Erichsen S. 145—6.

²) Til Skankes Efterfølger som Rektor udnævntes 10. December 1734 den bekendte Mag. Benjamin Dass (1706—75) (Norske Reg. 1734 Nr. 518). Ogsaa han kom senere i skarp Strid med Biskop Hagerup.

som Decanus Facult: Philosoph: ville udvelge dend due-
ligste Person ved universitetet, som kunde være duelig
for dette Rectorats Embede at antage. Ieg veed icke ret-
tere, end Een Nidrosiensis ved navn Benjamin Dass fin-
des ved universitetet, som er velstuderet. Dend same
har sin familie her udj byen, og udj Stiffted, saa at Hand
kunde kome vel til rette, dersom Hand eragtes beqvem.
Dersom Mher. Justice Raad udj mit navn vill vocere
Ham, og Hans Kongl: May^{tt} allernaadigst ville confir-
mere Ham, da kand Hand tryggelig forbinde sig til dend
Condition, som Ieg har mentioneret, og giøre sig færdig at
kome her op jo før jo heller. Jeg recommenderer Denne
Skoles Velfærd i Deris og Accademiets Patrons Hænder.
Vor bye og Stifft er fuld af vachre unge mennsker, her
fattes ichun en duelig Rector, saa bliver en velsigned høst
at forvente. Paa eet ønskeligt giensvar ervarter, for ald
venskab betacher, Min redebondhed og hengivenhed for-
sichrer, ald aandelig og legemlig velstand forønsker for-
blivende

Velbyrdige Hr Justice Raad

Tronh: d: 11. Sept. 1734.

Deris

opriktige Ven og Tienere

E. Hagerup.

Copie¹.

VelEdle og HøyÆrværdige

Hr Biskop.

Efter det svare Skole-arbejde nu paa siette og tyvende
aar her ved Tronhiems Skole finder Ieg mig omsider tien-
ligst hos Hans Kongl: Majestet om nogen anden betie-
ning, som i disse aar kunde være noged lettere, aller-
underdanigst at skulle anholde. Skolen kunde og være
tient med een yngre og friskere Mand i min sted. Thi har
Ieg i Iesu Navn resolveret, at resignere Rectoratet; med

¹) Trykt efter en anden Tekstkilde hos Anders Nilssen S. 96—7.

de vilkor, at, |: som min længste Skole-tieneste iche haver fult rummere jndkomst, end at Ieg jo adskillig giæld haver maatted samle :| Min Successor, som i min Sted bliver beskicked, bliver forpligted at vedtage dend giæld Ieg til Skolen er plictig, som effter Skolens fordring i mit boe beløber sig 939 rd. 3 ort 6 β uden nogen min Last, og mit Naadsens aar uden afgang at betale: saa og aarligen, jndtil Ieg til eet andet publicve Embede, hvorved jndkomst er, allernaadigst bliver befordred, till een viß tid 100de rigsdaler udj reede Penger till mig at svare. Naar Ieg om bemelte vilkor bliver forsichred, tillige med honorabel dimission, og recommendation med saa langvarig Skoletieneste og ellers extraordinaires arbeider convenabel, frasiger Ieg mig Rectoratet, og Ieg ydmygst beder Eders HøyÆrværdighed Een anden i min sted at see bestilt, der ieg iche vil tvifle om Eders HøyÆrværdigheds gunst, hvorudj Ieg ellers i mine ting Eders HøyÆrværdigheds assistence kunde behøve. Ønsker sluttelig dette Publico, som mine beste aar og kræffter ere anvente paa, fremdelis Guds Velsegnelse, og mangfoldig fremvext, og med tilbørlig veneration lever

VelEdle og HøyÆrværdige h^r Biskops
ydmyge tienere
H. Skanke.

Tronhiem d. 8. Sept. 1734.

Opskrifft

Vel Edle og HøyÆrværdige
Her Eyler Hagerup
Høybetroede Biskop over Tronhiembs Stifft
i Tronhiemb.

Denne Copie rigtig effter originalen
Testerer
E. Hagerup.

Tronh. d. 10. Sept. 1734.

Copie.

Clarissime D^{ne} Magister

Ieg har erholdet fra Eders Claritet een skriffellig resignation paa Rectoratet dat. 8. Sept: 1734 dend Ieg accepterer. De forlangede Conditiones skall Ieg for vedkommende proponere, og holde mig kiært, om Successor kand overtales til Dem at accordere. Paa min side skal icke mangle at transigere saa gode conditiones, som meest mueligt være kand. Min recommendation till nogen mageligere tjeneste skal Ieg gierne meddeele. Min assistence udj alle muelige ting forsichrer. Dend gode Gud føje self baade for Ed: Claritet og for Skolen dend ønskeligste forbedring, hvilched skal fornøje mig, som lever stedse

Tronh. d. 10. Sept. 1734.

Clariss: Dⁿⁱ Magistri
skyldige tienere
E. Hagerup.

8.

Vellædle og velbyrdige
H^r Justice Raad

Med denne Post erholdte Deris Velbyrdighedz høistærede Missive d. 9. oct. som betaches. Dend forsichring om Dⁿⁱ Dassij gode erudition og egenskaber fra Deris haand er mig noch; thi har Ieg derpaa strax skreved hans vocation, med hvilchen Ieg ønsker baade Ham og Skolen lyche. Her er een hob vacher ungdom, som raaber om hielp af een arbeidsom og flittig Rectore. Det smerter mig hver dag Ieg seer at De enten forsømmes, eller uforsvarligen betienes. Dersom Deris Velbyrdighed ville giøre vell, og encouragere Dassium til at forføje sig fra Kbhn strax paa nyt aar, da skulle det være mig saa kiært. Hand kunde enda hielpe nogle af Skolens Discipler til Accademiet for det aar uden skamme.

Hand paastaar nogen tid nødig for sig, inden Hand kand underkaste sig Professorum examini. Det anseer Ieg som

eet paaskud. Ieg paastaar, at Hand skal komme jo før, jo heller. Gud føje alleting til sin ære og almindelig beste.

For resten tacher Ieg for Deris gode Venskab, det ieg altid estimerer; forblivende med ald bestandig velstands ønske, og redelig kiærlighed

Velbyrdige h^r Justice Raad

Høistærede Ven Deris

Tronh. d. 23. octbr. 1734.

ærbødige ven

og tienere

E. Hagerup.

V.

ET BREV FRA E. HAGERUP TIL BISKOP C. WORM.

I Sjællands Bispearkiv, Rækken: Korrespondenter uden for Stiftet, findes nogle Breve fra Biskop Hagerup til Biskopperne Christen Worm og Peder Hersleb. Som Helhed er Indholdet i disse officiose Breve af rent administrativt Indhold¹, men et enkelt danner en Undtagelse, idet det kaster nyt Lys over Hagerups Deltagelse i den heftige Fejde 1733—34 med Biskop Hersleb om Skriftemaalet. Det fortjener derfor formentlig at meddeles her:

HøyÆdle og HøyÆrværdige

H^r Biskop

Høistærede vellyndere —

Før min afreise til Finmarchen² udj Foraared lod Ieg ved min Fetter Mag^r Kaasbøll³ overlevere Ed: HøyÆr-

¹) Desværre er Brevene til Peder Hersleb de mindst interessante. En mærkelig, personligt farvet Udtalelse findes dog i et Brev af 25. April 1739, hvis Baggrund vel for en Del maa søges i den Omstændighed, at Hagerup den 4. Februar 1737 havde haft den Sorg at miste sin Hustru. Det hedder her: »Ieg tacher min Broder, som vil spørge om min lidende. Gratulerer Din vellidende, ønsker dend bestandig. Ieg for min part lever eenlig og Ælendig — under daglige store prøver — udj tolmodighedz Skole, forventer af Guds Naade snarligen at vorde dimitered til dend ævige hvile — hvortil Gud hielpe mig i Jesu Nafn. Amen». (Sjællands Bispearkiv).

²) Hagerup drog paa Visitats 12. April 1734 (Anders Nilssen S. 169).

³) Jvfr. S. 58.

vdighed een liden Apologie for Ritualet¹, og een min Prædichen, i agt at faa same Papirer approberede til trychen — Hvilched, som Ieg fornemer, skal være tagen i betenchning, og eragtes u-raadeligt.

Ieg har den tillid til Ed: HøyÆrverdghed, at De ere mig affectionerede, og har nogen venskab for mig, derfor tager Ieg mig Frihed at skrive Dem til derom, og udbede mig Deris oprigtige Sentiment derom.

Først synes mig at være højligst foraarsaged til at faa dette publiceret: min Prædichen² er haanligen angrebed af Een Mandz haarde Pen³, ligesom dend har været elsket og søgt af utallige. Mit bref om dend vor Kirches absolutions maade⁴ er saa ilde medhandled og castigeret, ligesom dend heele Sag iidel bedrag. Ieg kand iche paa anden maade forsvare mig, derfor har ieg tenct at underkaste begge deele under Facultatis Censurâ til at vorde siden lagt for dend ganske Evangeliske Kirches øjne. Har Ieg tagged feil i denne resolution, da vil jeg lade mig sige.

Dernest beder Ieg ydmygelig, at Ed: HøyÆrverdghed ville bæere mig med sin underviisning, om der er noged in materiâ at corrigere. Ieg vil gierne lade corrigeris alt hvad som er at forbedre. Ieg vil være Dem obligeret for hver Een

¹) Det er aabenbart dette Arbejde, som Hans Gram omtaler i et Brev af 10. April 1734 som »et Skrift paa Dansk af Bisp Hagerup forfattet, paa 10 à 12 Ark, til Forsvar af den private Absolution« (Breve fra Hans Gram, 1907, S. 44). Det blev aldrig trykt. Medens Rørdam ikke med Sikkerhed turde udpege det blandt de mange efterladte haandskrevne Indlæg i den paagældende Fejde (Kh. Saml. 5. R. IV, 713), er det ikke usandsynligt, at det er bevaret i et Haandskrift (4°, 95) i Videnskabernes Selskabs Bibliotek i Trondhjem (P. G. Lindhardt, Peder Hersleb I, 280 Note 1).

²) Den Prædiken, som Hagerup havde holdt den 15. Juli 1733, og som gav Anledning til hele Striden (Kh. Saml. 5. R. IV, 690—1). Prædikenen udkom senere anonymt.

³) Herved sigtes formentlig næppe til Hersleb, men til en af de mange anonyme Forfattere, der tog til Orde (Kh. Saml. 5. R. IV, 713—14).

⁴) Sikkert Hagerups Brev af 15. August 1733 (Kh. Saml. 5. R. IV, 695—700).

Correctur, som kand kome Sagen til nytte, og Læserne til opbyggelse.

Endeligen ville Ieg gjerne viide, om nogen Kongl. edict er udkommen, som forbyder at saadan en fattig Prædichen, og eet forsvar for Ritualen maa tryches.

Her er fløjen om det heele land saa mange Charteqver, som forvirrer alle folch i denne sag af Absolutions maa-den, saa det kand u-mueligen passere, at jo nogen Theologus eller Biskop maa udgive een underviisning derom. Der-som nogen anden af sit større Forraad vil give os dend sag forsvaret, da vill Ieg gjerne tage mit tilbage — men naar ingen anden vill, saa er Ieg saa vit provoceret, at Ieg bør aflegge mit vidne derom, og derforø ønskede at viide Deris gode skøn, og meening til min effterretning.

Det er det allerførste, som ieg har forlanged at tryches¹. Ieg vidste iche rettere, end at dette er baade nødigt og rigtigt. Ieg beder nu om Deris gode raad, og udbeder mig stedse Deris bestandige godhed for mig, af hvilchen De som Een Fader stedse considereris. Gud spare Dem, raad-føre, trøste, helbrede, og forsvare Dem. Det ønsker af rede-ligste hierte

Eders Høyædle HøyÆrværdighedz
ydmyge Ven og Tienere

Tronh. d. 9. octbr. 1734.

E. Hagerup.

VI.

EILER HAGERUP OG REVISIONEN AF RITUALET

Blandt de mange Planer, man syslede med under Chri-stian VI, var ogsaa den at underkaste Kirkeritualet af

¹) Den 17. September 1735 skriver Hagerup til Biskop Worm: »ved samme lejlighed erjndrer Ieg om mit Manuscript, som for nogen tid siden er til Dem jndgived, at det samme motte leveris tilbage, og effter gifne løffte restitueres til mig«. (Sjællands Bispearkiv).

1685 en gennemgribende Revision¹. Den 11. Juni 1735 tilskrev Oversekretær J. L. v. Holstein en Række danske og norske Biskopper om at indsende Betænkninger om dette Spørgsmaal². Blandt disse var ogsaa Hagerup, hvis temmelig fyldige »Betænkninger over Danske Kiercke Ritual« (af 3. September 1735) endnu findes bevaret³.

Om hele denne Sag vil man imidlertid forgæves søge et Ord hos Hagerups Biograf, skønt det nok kunde have lønnet Umagen at undersøge hans Stilling til mange rituelle Enkeltheder. Da det ogsaa er lykkedes at finde det ret interessante Følgebrev, hvormed Hagerup indsendte sit Forslag til J. L. v. Holstein⁴, skal det meddeles her. For Hagerup — som for flere andre, deriblandt Biskop Hersleb — maa det forøvrigt have været en Skuffelse, at Kongen en Gang senere mundtlig lod meddele, at hele Revisionen skulde stilles i Bero⁵.

Brevet har følgende Ordlyd:

Eders Excellence
Høy- og Velborne H^r Geheime Raad
og Ober Secretaire
Naadige Herre.

Min Allerunderdanigste Betenchning over Kirche Ritual let haver Ieg stræbed under Gudz bistands tilbedelse at faa færdig, og effter gifne ordre sender dend her directè til min Allernaadigste Konge og Herre, Underdanigst bedende, at dend ved Ed: Ex^{ces} haand motte offereris, og paa beste maade recommenderes.

De articler, som Ieg har tracteret, ere uden tvifl de betydeligste; Dersom de kand reguleres, og practiceres saa-

¹) Jvfr. P. G. Lindhardt, Peder Hersleb I, 286—90.

²) Danske Kancelli, Oversekretærens Brevbog 1730—36 Nr. 491.

³) Generalkirkeinspektionens Arkiv, Pakken: Dokumenter til Rituals Revision 1735 ff.

⁴) Ledreborg, 4°, 525, I.

⁵) Theologisk Bibliothek, udg. af Jens Møller, V, 176.

ledis, som christelig Evangelisk Religion udfordrer, saa er visβelig megen forbedring at forvente.

Alt hvad Ieg derom explicitè har satt, det er forhen implicitè baade i Loven og Ritualet jndbefatted. Men fordj det iche explicitis verbis et articulis har været præscribedet, derfor har de fleeste iche vidst at exercere dem, andre faa har med megen fryct og fare exerceret dem saavit, som de har kundet, consequenter, Det som iche har været allmindeligt, og ved expresse lovens forskrifft fastsatt, det har haft store modsigelser, liden hanthævelse, og mindre effect allevegne.

Det er iche mueligt at kunde skrive alt det, som saadan Sag meriterer; prudentes intelligunt. Ieg overlader resten till Dem, som nærværendes kand conferere sententias, og effter maturam deliberationem kand concludere baade hvorledis Leges Ecclesiasticæ kand præscriberes, samt og hvorledis de kand practiseres udj vort Land og Meenigheder i Danmarch og Norge, hvor differente beskaffenheder og vanskeligheder at verchstille gode forskriffter befindes. Ieg tvifler iche paa, at jo Eders Excellence er Een af Dem, thi skal det være min plict, som alletider, saa særdelis i denne tid, og til dette verch, at udbede Dem fra Himmelen ald fornøden viisdom og Krafft; ald Guddommelig lærende, styrende, og leedende Naade, i hvilchen forsichring Ieg forbliver

Eders Excellences
Naadige Herres
underdanige Tienere
og forbedere
E. Hagerup.

Tronhiemb d. 10. Sept: 1735.

TILFØJELSE

Efter at ovenstaaende var sat, har Sognepræst *Johannes Pedersen* i Dansk teologisk Tidsskrift 1953 S. 45—54 offentliggjort en udførlig Anmeldelse af Bogen om Eiler Hagerup, hvori flere med mine beslægtede

Synspunkter er fremsat. Nævnte Anmelders Usikkerhed med Hensyn til Forfatteren af det engelske Forlæg til Skriftet »En Christelig Paa-mindere» (S. 48) skulde være hævet ved det S. 50 oplyste. Ogsaa i Norsk teologisk Tidsskrift (1952 S. 124—28) har Professor, Dr. theol. *Einar Molland* leveret en Recension, der især — sikkert med Rette — betoner Kontinuiteten i Hagerups Udvikling. Sst. (S. 97—112) har Sekretær *Adolf Steen* fremsat en lang Række kritiske Bemærkninger navnlig med Hensyn til Fremstillingen af Hagerups Forhold til Syvstjernen, Thomas v. Westen, Finnemissionen og Peder Hersleb. Lidt umotiveret forekommer det derfor, at den nævnte Recensent til Slut (S. 112) kan karakterisere Bogen som »et storværk»!

Af evangelisk-kristelig Salmebogs Historie.

En Salmestrid i Barrit.

Af F. Elle Jensen.

Mens evangelisk-kristelig Salmebog temmelig hurtigt vandt Indgang i de fleste Menigheder paa Øerne, gik det ikke saa glat i Jylland, til Trods for, at ogsaa der mange Præster gjorde, hvad de kunde for at faa Befolkningen til at antage den. I »Iris og Hebe« (1802)¹ har Pastor *Niels Blicher*, Randlev-Bjergager², der var en ivrig Tilhænger af den, samlet nogle Oplysninger om den Modtagelse, den ved sin Fremkomst fik forskellige ham bekendte Steder, og det fremgaar tydeligt af dem, at de Forhaabninger, han og andre ligesindede gejstlige havde gjort sig om i en Hast at kunne overbevise deres Sognebørn om de nye Salmers ubetingede Fortrin for de gamle, ikke var gaaet i Opfyldelse; tværtimod viste det sig, at Bønderne, konservative som de var, paa dette som paa andre Omraader i Reglen ikke ønskede nogen Ændring i de nedarvede og tilvante Gudstjenesteformer, saa det første Fremstød for den evangelisk-kristelig Salmebogs Indførelse i de jydske Stifter ikke blev den Sejr for Fremskridtsmændene, som de selv havde drømt om.

Blicher selv mente jo nok, at et og andet i den kunde kritiseres. Mange Melodier var ukendte for Almuen, og adskillige af dens Udtryk var for dunkle og poetiske (!) til, at den ret kunde fatte dem, men paa den anden Side: »Himmel, hvilken Forskel!« De gamle Salmer er fulde af

---

¹) Iris og Hebe 1802, 1, S. 88 ff.; 2, S. 40 ff.; 3, S. 179 ff.

²) Niels Blicher, Præst i Randlev-Bjergager 1796—1822.

maadelige Ting, ofte fornuft- og skriftstridige, opfyldt »af Fladheder, af Nonsens, af Djævleri, af Overtro styrkende og sand Guds frygt hindrende« Ting, modsat de nye, der er hensigtsmæssigt korte, syngelige og rørende, saa enhver, der føler varmt for en fornuftig og praktisk Gudsdyrkelse (den i Aand og Sandhed), umuligt kan være passiv i Valget. Det er derfor hans Haab, at de efterhaanden maa vinde frem, selv om der er en Del Præster, der ikke ynder dem, men det maa ske med Lempe, saa Almuen kan faa Tid til at blive kendt med dem.

Desværre maa han oplyse, at det kun er sket faa Steder. Om Aalborg Stift skriver en Præst til ham, at det er en Udørk, hvor først Vankundighedens Tidsler og Torne maa udryddes, og Blicher ved kun at berette om den nye Salmebogs Indførelse i et enkelt Sogn, Elsø paa Mors. Heller ikke i Viborg Stift gaar det saa godt, men i Hjermind, Le og Hjorthede har Pastor *Bjerregaard*¹ faaet den antaget, og det samme lykkedes for Provst *Ravn*² i Hem, Hindborg og Dølby. (»Lykkelige de Menigheder, der har Lærere som disse to! Lykkelige de Lærere, der har Menigheder som disse seks!«) I Ribe Stift er den blevet indført i nogle Sogne ved Kolding, Fredericia og Vejle, men adskillige Steder har man ikke villet vide af den; saaledes i Brande, hvor man sagde, at naar det var umuligt at leve efter den gamle, var det endnu vanskeligere efter den nye. I mange Egne var man slet ikke begyndt at arbejde for dens Indførelse.

Heller ikke i Aarhus Stift, Blichers eget, har Udviklingen formet sig tilfredsstillende. Salmebogen er blevet indført nogle Steder, saaledes i Gerlev-Enslev, hvor det skete ved en »udmærket Højtidelighed«, der forøgedes ved, at musikbegavede Sognefolk ledsagede Sangen paa Violin og

¹) Hans Bjerregaard, Præst i Hjermind-Le-Hjorthede 1798—1857. «Konsistorialraaden» virkede ivrigt for Plantningssagen.

²) Tønnes Ravn, Præst i Hem-Hindborg-Dølby 1780—1810, Provst for Hindborg Herred 1791.

Klarinet, og i Hammel ved økonomisk Bistand af enkelte formuende, endvidere i Houbjerg-Granslev, As, Nitten, Besser, Tranbjerg og Kolby, og der er Haab om, at flere vil følge efter, men ellers møder i det hele taget Forandringen Modstand, selv hvor Præsterne varmt anbefaler den. Grunden er i Almindelighed Fattigdom og Uvilje; Almanakken og Bogen om Bondens Pligter og Rettigheder samt nogle Viser er det eneste, Almuen vil købe. I Bjerre Herred er det dog det dér grasserende Sværmeri, der er Aarsagen; dets »Formand«, som bor i Raarup¹, har forrige Aar ved »en Skrolle paa 3 Ark« til Provst *Brøchner*² hindret dens Antagelse. »Intet uden det mystiske smager det Slags Folk«.

Hvad selve Randlev-Bjergager angaar, har Blicher paa egen Regning købt 110 Eksemplarer og atter solgt dem i Menighederne; nogle fattige har dog faaet dem frit, og til hver af Sogdenes Skoler har han skænket 2. Alligevel har man opponeret: Den gamle Salmebog var god nok, og de kunde lige saa vel som deres Fædre blive salige ved den. Hvorfor skulde de være de første, Provsten havde jo ikke indført den. De nye Salmer forstod de ikke saa godt. Hvad betød »Held«? Og hvorfor nævnedes Djævelen ikke?

Særlig i Bjergager var Modstanden stærk; kun 4 var for, alle de andre mod Indførelsen. I Randlev derimod havde oprindeligt 48 svaret ja og 14 nej, men siden slog Stemningen om, og man meddelte Blicher, at alle nu var til Sinds at blive ved de gamle Salmer. Forgæves har han peget paa de upassende Udtryk i den, som at Frelseren kaldes »en Stymper«, eller at en Strofe som »Lad de Jødehalse gale« lyder af Antisemitisme, ligesom »at kive med Djævelen i i Dødens Elende« smager af Overtro, thi den, der frygter Gud, behøver ikke at frygte Djævelen, og det er uskrift-

¹) Peder Laursen Fredensbjerg († 1835). Om ham se Nordisk Maa-
nedsskr. 1879, II, S. 1 ff. og 81 ff.

²) Peder Hansen Brøchner, Præst i Raarup og Provst for Bjerre
Herred 1796—1818. Titulær Amtsprovst 1815.

mæssigt at fylde Hjerterne med Angst for Døden. Blicher tror nok, han har gendrevet de Indvendinger, der fremkom mod hans Forklaringer, men han har alligevel, saadan som Forholdene er, ment det rigtigst foreløbig at stille Indførelsen i Bero. Opgivet den har han dog ikke; han benytter den nye Salmebog ved sin Konfirmationsforberedelse, ved hvilken nogle Salmer læres udenad, og han tror, dette efterhaanden vil have en god Virkning, naar de unge læser dem højt hjemme.

Nogen samlet Oversigt over evangelisk-kristelig Salmebogs Fremtrængen i den følgende Tid findes ikke, saa det er vanskeligt for ikke at sige umuligt at følge den, men det er en Kendsgerning, at det efterhaanden lykkedes mange Præster at overtale deres Menigheder til at antage den, ikke mindst om den i Forvejen havde været i Brug i Skolerne, hvortil Lægfolkets Tilladelse ikke behøvedes. Paa den Maade vandt den lidt efter lidt Indgang rundt omkring, og man hørte nu sjælden, at det gav Anledning til aabelys Modstand. En saadan forekom i Reglen kun som Følge af kluntet Optræden fra Præstens Side, naar han enten uberettiget udlagde sine Sognefolks passive Holdning overfor Sagen som Tilslutning og handlede derefter, eller overrumplede dem til at give deres Minde; i saa Fald kunde der nok opstaa Rivninger, hvis Udfald i sidste Instans afhang af Kancelliets Afgørelse.

Nedenfor skal berettes om et saadant Sammenstød, der fik en yderligere Interesse ved, at Mag. *Jac. Chr. Lindberg*¹ blandede sig i Striden.

1834 blev cand. theol. *Rasmus Hansen Bøttger*² udnævnt til Sognepræst for Barrit og Vrigsted Menigheder i

---

¹) *Jac. Chr. Lindberg*, Grundtvigs ivrige Vaabendrager i Kampen mod Rationalismen. Talte, bl. a. i sit Tidsskrift »Den nordiske Kirketidende«, 1833—40, varmt de gudelige Forsamlingers Sag overfor Mynighederne († 1857).

²) Født 1808 i Kbh., hvor hans Fader var Rodemester. Student 1826, Kandidat 1831, Præst i Barrit-Vrigsted 1834—83.

Bjerre Herred, Aarhus Stift. Samme Aar holdt han Bryllup med Eleonora Schmidt og kom derved i nærmeste Forbindelse med den i Hovedsognet beliggende Herregaard Barritskov, hvor hans Svigerfader var Godsforvalter¹, en Omstændighed, der sikkert ikke blev uden Indflydelse paa den Maade, hvorpaa den unge Mand, der næppe kendte meget til Bønder, kom til at betragte Egnens Forhold. Derfor er det heller ikke utænkeligt, at den Uvilje, som under Salmebogsstriden kom til Orde mod ham, i nogen Grad kan have haft sin Aarsag i, at hans Sognebørn var kommet til at se paa deres Præst som en fremmed, der søgte sine Forbindelser opad, men ikke havde megen Forstaaelse af eller Interesse for, hvad der rørte sig i hans Menighed.

Hovedkilderne til Oplysning om Begivenhederne i Barrit er Mag. Lindbergs Artikler i »Den nordiske Kirketidende«, Nr. 17 og 18, 1840, og Pastor Bøttgers Redegørelse i »Fædrelandet« d. 1. Juli samme Aar, som ganske vist ikke helt stemmer overens med hinanden, samt forskellige Politiforhør. Følgende synes imidlertid at være sket.

Naar Pastor Bøttger begyndte at arbejde for at faa evangelisk-kristelig Salmebog indført i Barrit, skyldtes det, efter hvad han selv siger, at der var nogle, der havde talt med ham om det. Blandt dem var Grev *Scheel* paa Barritskov², der baade i sin Egenskab af Kirkepatron og som Ejer af det meste af Sognet maatte regnes for en Mand, hvis Ord havde Vægt, og man tager vist i det hele næppe meget fejl ved at tro, at det har været fra ham og Godsforvalteren, Tanken er udgaaet. Bøttger mente, at der ikke vilde være nogen Vanskelighed ved at faa Sagen fremmet, da der ingen af de saakaldte hellige fandtes i Menigheden, det eneste skulde være, om Udgifterne kunde virke af-

¹) Fr. Chr. Schmidt, 1806 Underretsprokurator og samme Aar Godsforvalter paa Barritskov († 1863).

²) Hans Jørgen Scheel ejede Barritskov 1824—62.

skrækkende, men hertil svarede Greven, at han nok skulde række de fattige en hjælpende Haand ved Anskaffelsen.

Efter dette indkaldte Bøttger i August 1839 Sogneraadene til et Møde paa Barritskov Skriverstue, samme Dag som ogsaa Greven havde stævnet dem dertil for at forhandle med dem om Kirkegaardens Planering og Forskønnelse, men de vidste alle, mente Præsten, at det Bud, Sognefogden overbragte dem fra ham, gjaldt Salmebogs-sagen, hvilket bl. a. maatte fremgaa af, at nogle af dem havde Stemmesedler med fra fraværende.

Her forelagde Præsten saa for de tilstedeværende sit Forslag om Indførelsen af den nye Salmebog, som han stærkt anbefalede, da Salmerne var lettere at fatte og nemmere at synge end de gamle, og der var flere at vælge imellem om Søndagen, ligesom det paa Grund af Nummersystemet ikke var vanskeligt at finde dem; hertil kom, at de allerede i en Snes Aar havde været i Brug i Skolerne. Endvidere kunde han meddele, at Greven havde givet Løfte om at uddele 50 Eksemplarer af den. Om der har været nogen Forhandling, vides ikke — det er næppe sandsynligt — men derefter opraabtes efter en Liste Navnene paa de indkaldte, og hver enkelt blev opfordret til at stemme for eller mod Forslaget. Dette kom utvivlsomt bag paa de fleste, thi selv om nogle straks svarede ja, var der mange, der vred sig ved at tage Stilling og søgte at slippe udenom, bl. a. ved at henvise til, at de ikke havde Raad til at købe Salmebogen, men vilde »de andre« have den, kunde de jo ogsaa gaa med. Præsten forlangte imidlertid et bestemt Svar, og det endte da med, at Hovedparten faldt til Føje, efter at der var blevet lovet Hjælp ved Nyanskaffelsen. At ikke alene Præsten, men ogsaa Godsforvalteren og Greven, som saa stærkt gik ind for Reformen, var til Stede, har sikkert nok øvet sin Indflydelse paa Afstemningen, saa meget mere som Mødet blev holdt paa Herregaarden og i Forbindelse med en af Godsejeren indvarslet Forsamling.

For at give de udeblevne Lejlighed til at stemme, forelagde Præsten derefter Sagen ved et Par Møder i Sognet, og da der stadig var en Del, der ikke havde givet deres Mening til Kende, lod han Lærerne gaa rundt til dem for at faa dem til at tage Stilling. Skønt de ikke skulde paa-virke Folk, har de næppe undladt at henvise til, hvor mange der allerede havde givet deres Tilslutning, og Følgen var da ogsaa, at de fleste skrev under, fordi jo »de andre« havde gjort det. Alt i alt blev der i Sognet afgivet 147 Stemmer for og 31 mod Præstens Forslag.

Efter dette mente Pastor Bøttger at kunne indføre den nye Salmebog i Kirken 1. Søndag i Advent, men da flere Præster gjorde ham opmærksom paa, at det var Skik først at indberette Sagen for Biskoppen, gjorde han dette. Biskop *Paludan-Müller*¹ forlangte en Fortegnelse over Jastemmerne og tilstillede derpaa Kancelliet Underretning om Sognets Ønske, som man d. 14. Dec. bifaldt i København. Dette Udfald meddelte Pastor Bøttger nu Menigheden og bestemte samtidig 4. Søndag efter Helligtrekonger (d. 2. Febr. 1840) som den Dag, da Nyordningen skulde træde i Kraft. Selv købte han i Horsens 80 Eksemplarer af Salmebogen, hvoraf han solgte de 50 til fuld Pris, 4 Mk. 2 Sk. pr. Stk., mens Resten som Følge af frivillige Bidrag gik for halv Pris eller skænkedes bort, og de blev, siger han, overalt modtaget med Glæde.

Men ved denne Tid begyndte der rundt om i Sognet at gøre sig en kraftig Opposition gældende mod at skulle opgivne de tilvante Salmer, og d. 18. Januar mødte en Deputation paa 3 Mand hos Præsten for at bede ham ikke indføre de nye. De fik til Svar, at det ikke kunde ske; ingen havde jo tilbagekaldt sit Tilsagn, og Kancelliet havde nu desuden sanktioneret Afstemningen, saa det vilde være lovstridigt ikke at rette sig efter den og at prøve paa at trodse sin Vilje igennem ved Strid i Kirken. Hertil sagde

---

¹) Jens Paludan-Müller, Biskop over Aarhus Stift 1830—45.

Mændene, at de kun vilde bøje sig for en kongelig Befaling, og mange havde kun sagt ja under Forbehold af, at der var Enighed i Sognet om Forandringen, og det var der ikke.

De misfornøjede lod sig derfor ikke afskrække af Pastor Bøttgers Advarsler, og d. 2. Febr. kom det til en veritabel Sangerkrig i Kirken, idet et halvt Hundrede af de tilstedeværende, deriblandt en Del fra Vrigsted, sang de opgivne Salmer efter Kingo, mens andre, støttet af de indkaldte Skolebørn, benyttede de evangelisk-kristeliges kortere Former. Følgen var, at de ikke var færdige, da Messen begyndte, og Bøttger gik derfor ned i Kirken for at se, fra hvem Forstyrrelsen kom. Da der blev stille, foreholdt han dem deres Optræden, der var uværdig for Mænd og Kristne, men lovede at ville forglemme det skete, om de vilde opgive deres Modstand. Det hjalp dog ikke; Oppositionen sang ogsaa Højmessesalmen efter Kingo og fortsatte, efter at Præsten var gaaet paa Prædikestolen, saa han tilsidst mente at maatte spørge, om han kunne faa Lov at holde sin Prædiken.

Alt dette tog saa stærkt paa ham, at han opgav om Efttermiddagen at køre til Vrigsted — det var ogsaa Snefog — og i Stedet tog til Barritskov for at overlægge Sagen med Greven og sin Svigerfader, og Resultatet heraf blev, at han overfor Herredsfoged With¹ anmeldte 13 Kirkegængere for at have forstyrret Gudstjenesten.

De anklagede, som mødte for Bjerre-Hatting Herreders Politiret d. 8. Febr.², vilde imidlertid ikke indrømme, at de havde forset sig; de mente tværtimod, at Skylden for det forefaldne laa hos Præsten, som kasserede de gamle

---

¹) Jesper Peter With, Herredsfoged for Bjerre-Hatting Herreder 1826—54. Medlem af Stænderforsamlingerne 1836—46, hvor han spillede en ikke ubetydelig Rolle, af den grundlovgivende Rigsforsamling og af Folketinget 1850—52. Boede og havde Herredskontor paa Daugaarden, Daugaard Sogn († 1854).

²) Politiprot. f. Bjerre-Hatt. Herr. 1839 ff. Landsark. Vib.).

Salmer, der i over hundrede Aar havde været brugt i Kirken, og de ansaa sig ikke for pligtige til at give efter, da der ikke forelaa nogen kongelig Befaling om den nye Salmebog. Herredsfogden svarede, at han ansaa dem for Fredsforstyrreere, og at de vilde blive tiltalt efter Loven, om de fremturede; iøvrigt vilde der nu blive tilstillet Amtet en Udskrift af Forhøret, for at man i Vejle kunde afgøre, hvad yderligere skulde foretages.

Om Søndagen (d. 9. Febr.) indfandt Herredsfogden sig selv i Kirken, og her gik det som ved forrige Gudstjeneste; Sungen før Messen forstummede først, da Præsten spurgte, om man vilde tie, mens han fremsagde Herrens egne Ord. Efter Prædikenen var det galt igen, da Præsten atter var gaaet for Alteret, men saa traadte Herredsfogden ud paa Kirkegulvet og befalede Tavshed »i Kongens Navn«. Det gav Ro foreløbig, men bagefter kom det paa Kirkegaarden til Sammenstød mellem Bøttger og nogle af Bønderne, som raabte, at han for med Usandhed; de havde nok tilladt, men ikke ønsket den nye Bog. Herredsfogden var vred over, at der atter var mødt Vrigstedfolk frem ved Gudstjenesten, men de svarede, det havde de Lov til, da de hørte hjemme i Pastoratet; for Resten gik de i Kirke her, fordi deres Børn skulde konfirmeres i Barrit.

D. 14. Febr. genoptoges Forhørene, men derefter idømte Herredsfogden uden at afvente Amtets Afgørelse de anklagede, hvis Antal nu var vokset med 4, en samlet Bod paa 500 Rbd. (fra 20 til 50 Rbd. til hver) til Vejle Amts Fattigkasse, hvorhos han truede dem med Arrest, dersom de fortsatte med Urolighederne. Blandt de dømte blev Jens Frederiksen fra Raarup, der blev ikendt en Bøde paa 40 Rbd, særlig haardt ramt. Han var den eneste af Kirkegængerne fra d. 2. Febr., som ikke hørte hjemme i Pastoratet, og det var et Tilfælde, at han den Dag havde været i Barrit. Han var Skovfoged-medhjælper hos sin gamle Fader paa Gaarden Lottrup i Raarup, som tilhørte Grev Scheel, og han havde faaet Løfte om at blive sin Faders Eftermand, men hans Op-

træden i Kirken opbragte i den Grad Greven, at han betydede Skovfogden, at han vilde miste sin Stilling, om han ikke afskedigede sin Søn. At denne sluttede sig til de vakte, gjorde ikke Sagen bedre.

Den følgende Søndag oplæste Pastor Bøttger i Kirken en Skrivelse fra Biskoppen, som i Anledning af det forefaldne meddelte, at Sagen var forelagt Kancelliet, men indtil dettes Svar forelaa, var det evangelisk-kristelig Salmebog, som var den lovlige, og Præsten besvor derfor de misfornøjede for Guds, for hans og for deres egen Skyld at forholde sig i Ro saa længe, thi ved fortsat Opposition vilde de blive »rent ruineret«. Følgen var imidlertid, at c. 60 forlod Kirken, mens c. 80, der »søgte Opbyggelse, og som jeg haaber, fandt den med de nye evangelisk-kristelige Salmer,« blev tilbage.

Mens Biskop Paludan-Müller ved at sende Salmebogsagen til ny Overvejelse i København synes at have haft nogen Tilbøjelighed til at imødekomme de utilfredse i Barrit, var dette ikke Tilfældet med Provst Plesner i Glud¹. Idet han meddelte sin foresatte, at hans Skrivelse havde virket, for saa vidt som Gudstjenestens forløb i Orden, tilføjede han samtidig, at det er beklageligt, at en Foranstaltning, der skal tjene til Gudstjenestens Forbedring, har afstedkommet saa forærgelige Optrin, skønt den har en betydelig Pluralitet bag sig, og der i Sognet ikke findes nogen af dem, »der kalder sig selv opvakte«. Modstanden er da næppe af religiøs Art, men skyldes en Genstridighedens og Trodsighedens Aand, og den er blevet styrket af Fanatikere i Nabosognene, der har en vis Andel i de forefaldne Uordener; dem ønsker han draget til Ansvar. Han oplyser ogsaa, at den »bekendte Peder Skræppenborg fra Fyn« for ikke længe siden har holdt gudelige Forsamlinger paa Eggen. Han tror dog ikke, Uroen vil holde sig, naar der kun som ved Politirettens Dom tages kraftigt fat paa

¹) Matthæus Plesner, Præst i Glud 1818—74, Provst for Bjerre-Hatting Herreder 1838.

Fredsforstyrrelserne, thi at give efter overfor dem vil baade krænke Flertallet dybt og bevirke, at Præster i andre Sogne ikke vil vove at indføre den nye Salmebog¹.

Kancelliet fastholdt imidlertid ved Skrivelse af 24. Marts sin tidligere Afgørelse, og Bønderne, der allerede havde skrevet til Kronprinsen om deres Sag, henvendte sig nu direkte til Kongen om Eftergivelse af den dem idømte Bøde. De henviste til, at den gamle Salmebog, som Sognets Flertal ønskede at beholde, fra deres tidligste Tid var blevet dem hellig, dyrebar og uundværlig ved Gudstjenesten, og de mente, de kun paa Kongens Bud var pligtige at opgive den. Desuden kunde der nu, om Ritualet blev ændret, være Tale om en helt anden², og det vilde da betyde en ny trykkende Udgift for fattige Fæstere og Hoveribønder.

De 71 Bønders Ansøgning førte ikke til noget, og i Mellemtiden var Herredsfogdens Kendelse tilstillet Amtmand Hoppe³ til endelig Afgørelse. Han prøvede først at tale de indklagede til Rette og lovede at ville anbefale en Benaadningsansøgning fra dem, om de ellers vilde falde til Føje, men dette afslog de. Resultatet blev derfor, at han d. 27. April stadfæstede Politirettens Dom⁴.

Saaledes omtrent var Stillingen, da Striden traadte ind i en helt ny Fase ved Mag. Jac. Chr. Lindbergs Indgriben i den. Hvorledes han har faaet Underretning om Begivenhederne i Barrit, vides ikke, men antagelig er det sket gennem de Forbindelser, han havde med »de stærke Jyder« i Bjerre Herred, hvis Sag han tidligere havde talt, og selv om han sikkert temmelig hurtigt er blevet klar over, at der her ikke var Tale om nogen Voldførelse af en aandelig vaagen Kreds, maa paa den anden Side hans Retfærdig-

¹) Aarhus Bispeark: Rev. 10—259—5 (Landsark. Vib.).

²) Biskop Mynster havde 1839 fremsat Forslag til nyt Ritual.

³) Peder Fieldsted Hoppe, Amtmand for Vejle Amt 1828—48.

⁴) Vejle Amt: Overpolitirettens Prot. $\frac{6}{4}$ og $\frac{27}{4}$ 1840 (Landsark. Vib.).

hedssans være blevet oprørt ved de Meddelelser, han har faaet om Grevens og Præstens jo unægtelig ogsaa noget problematiske Fremgangsmaade, og han har da ment, at der var al god Grund til at fremdrage Sagen for Offentligheden.

Det skete ved to Artikler i »Den nordiske Kirketidende« (Nr. 17 og 18), hvori der gaves en Fremstilling af Tildragelserne i Barrit, som i Enkeltheder afveg ret betydeligt fra den Skildring, Pastor Bøttger senere gav af dem, og navnlig var det Lindberg meget magtpaaliggende at vise, at Bønderne var blevet overrumplet til at give deres Ja, og at det for de flestes Vedkommende var sket under en forkert Forudsætning, den nemlig, at »de andre« gjorde det samme; hertil kom, at de troede, det var i et Hoverianliggende, de var tilsagt til Herregaarden, og det var medvirkende til, at de føjede sig efter Godsforvalteren. Ej heller var den Tilslutning til Adressen, Skolelærerne fik ved deres Besøg i Hjemmene, paalidelig, da den i Reglen skyldtes urigtige Forklaringer om, at Flertallet gik ind for den nye Salmebog, saa det kunde baade siges, at Menigheden var ført bag Lyset, og at det ikke hang rigtigt sammen med det opgivne Stemmetal. De 147 kunde saaledes ikke være noget Udtryk for Befolkningens Standpunkt, og Lindberg mente derfor, at Præstens Opgivelser til Øvrigheden om de faktiske Forhold havde været forkerte. Menigheden havde været ude for Tryk ovenfra, og Greven havde siden benyttet et løgnagtigt Rygte i Sognet om, at Bønderne samlede ind til Ærkebiskoppen i Posen, ret som om de sympatiserede med ham, til at faa en 80aarig Fader til at bortsende sin Søn, fordi han havde virket for denne Sag, mens den egentlige Grund var, at han havde paadraget sig Præstens Vrede ved sin Optræden i Salmestriden. — Det var Pastor Bøttger, der ved trods mange Indsigelser at gennemtvinge Salmebogen var Skyld i de indtrufne forargelige Scener i Kirken, ligesom den Straffetale, han

holdt til Bønderne, heller ikke havde gjort noget godt Indtryk.

Dette skarpe Angreb paa Pastor Bøttger foranledigede et Svar fra denne i »Fædrelandet« for 1. Juli. Efter indledende at have sagt, at han tror at skyldes sin Ære og det større Publikum, der kun kender Sagen gennem Lindbergs Fremstilling, en Forklaring, giver han en Redegørelse for, hvordan den tager sig ud fra hans Synspunkt. Han hævder heri bestemt, at der ikke har været lagt Pres paa nogen, og at han hele Tiden har været i sin gode Ret, da ingen har forlangt sin Afstemning annulleret. Naar nogle nu erklærede, at de nok havde tilladt, men ikke ønsket Salmebogen, forstod han ikke Forskellen, men han troede gerne, at en Del af de 71 Mænd, der søgte Kongen, tidligere havde stemt ja, thi Modparten havde været meget ivrig med at samle Underskrifter paa Adressen til ham. Han afviste enhver Paastand om nogen Sammenhæng mellem Historien om Ærkebispens af Posen og Salmebogsstriden som urimelig, og han havde ikke vildledt Kancelliet eller foranlediget Kirkescenerne, tværtimod havde han søgt at hindre dem ved vedvarende Bønner og Løfte om Tilgivelse, hvis Bønderne vilde falde til Ro. Men han havde med dyb Smerte »set den Uenighed og Splid, der er opstaaet i vort kirkelige Samfund, og enhver begriber derfor let, hvad jeg maa kunne dømme om den, som aldeles uvedkommende her søger at udstrø Tvedragtens Frø og nære dens Spire, men mit Haab er til Herren, at han, Fredens milde Fader, atter snart vil gengive vort Samfund den Fred og Enighed, hvilken stedse har hersket mellem mig og min Menighed«.

Foruden at henvende sig til Offentligheden havde Bøttger ogsaa rettet en Forespørgsel til Kancelliet, om han burde anlægge Sag mod Lindberg paa Grund af hans ærekrænkende Artikler i Kirketidende. D. 7. Juli svarede Kancelliet bekræftende herpaa og meddelte, at Amtmanden over Københavns Amt havde faaet Ordre til at yde

ham fri Proces og beskikke ham en Sagfører under Proceduren. Ogsaa Lindberg bevilgedes senere fri Proces.

Pastor Bøttgers Injurieproces mod Mag. Lindberg begyndte d. 7. Oktober 1840 ved Københavns Amts søndre Birketing¹, hvor det med en Ihærdighed og Vidtløftighed, der var en bedre Sag værdig, lykkedes Parterne at holde den gaaende i hele halvsjette Aar(!) under Afholdelse af ikke mindre end 102 — eet Hundrede og to — Retsmøder foruden de Afhøringer, som paa Lindbergs Begæring foretoges ved Bjerre-Hatting Herreders Politiret sidst i 1840 og i Begyndelsen af det følgende Aar til Klarlægning af, hvordan det egentlig hang sammen med Afstemningen om Salmebogen².

Af disse Forhør³ fremgik det, at der nok var nogle, som havde taget afgjort Standpunkt for eller mod Indførelsen, men de fleste Jastemmer var ellers kommet fra Folk, som egentlig helst ingen Forandring saa, men paa den anden Side havde givet deres Tilslutning, fordi de mente at staa overfor et almindeligt Ønske i Sognet og derfor ikke vilde skille sig ud fra Flertallet. Ogsaa andre Motiver kunde dog gøre sig gældende. En Mand vilde saaledes gerne føje Præsten og Greven, og den gamle Salmebog kunde han jo bruge hjemme, en anden sagde ja for sin Kones Skyld, mens en tredie havde villet det samme som Sognefogden, hvis Mening han ganske vist ikke var klar over. Nogle havde faaet Løfte om en ny Salmebog, naar de klagede over deres Uformuenhed til at købe den. I det hele taget faar man gennem Afhøringerne et Indtryk af, at Lindbergs Mistillid til, at den foretagne Afstemning afspejlede Sognets virkelige Ønske, ikke var uberettiget, og han selv mente efter den at kunne fastslaa, at af 184 adspurgte var de 130 egentlig imod den nye Salmebog.

1) Lindberg boede paa Frederiksberg.

2) Processens Aktstykker findes i en særlig Pakke i Landsarkivet for Sjælland (Kbh.).

3) Bjerre-Hatt. Herr. Justitsprot. 1837 ff. (Landsark. Vib.).

Hvad selve Processen angaar, er der ingen Grund til at dvæle længere ved den eller de Indlæg, den gav Anledning til. Kun skal det anføres, at Lindberg personligt forsvarede sig mod, at han skulde have sigtet sin Modpart for uretskaffen Embedsførelse eller rettet ærerørige Beskyldninger mod hans private Karakter. Derimod mente han, at hans Oplysninger til Biskoppen om, at der i Barrit var en fremtrædende Lyst til Salmebogen, var urigtige, hvad ogsaa Vidneforklaringerne viste, thi der var Forskel paa »at ønske« og »at give sit Minde til«. Det var kun det sidste, Bønderne havde gjort, saa derudfra kunde der intet siges om deres personlige Stilling. Naar han havde skrevet, at det ikke hang rigtigt sammen med Stemmeafgivningen, mente han dermed, at man ikke kunde vide, om det ikke var Frygt, der havde tvunget Folk til at sige ja. For Resten syntes han, Bøtters Optræden i denne Sag havde været upræstelig; særlig i den kristne Menighed var det en Forpligtelse at bekæmpe Løgnen og Sandheden tro tjene Kristus, som er Sandheden selv.

Først d. 18. Marts 1846 faldt Dommen. Den fastslog, at Lindbergs Udtalelser i »Nordisk Kirketidende« havde været utilbørlige, da han ikke havde kunnet fremføre Bevisligheder for Rigtigheden af den Fremstilling, han havde givet af evangelisk-kristelig Salmebogs Indførelse i Barrit.

Maaske kunde denne være sket paa en mere »hensigtsmæssig« Maade, men det havde været meget vanskeligt at faa Bønderne til at udtale sig om Sagen; Retten fandt dog, at det var uberettiget af Lindberg at sige, at de var blevet ført bag Lyset. Det samme var Tilfældet med et Udtryk, som at Præsten »uden al Tvivl mod Sandheden« havde paa-beraabt sig 147 Stemmer for og 31 mod Nyordningen, ligesom det ikke var godtgjort, at nogen under Sammenstødet paa Kirkegaarden havde bebrejdet ham dette; kun 2 af 29 tilstedeværende sagde, at de havde hørt det. Det var ogsaa ubevisligt, at han havde givet Anledning til forargelige Optrin i Kirken, eller at han havde udvist nogen

upræstelig Optræden og gjort sig skyldig i Misligheder, usandfærdige Foregivender og vilkaarlig Fremgangsmaade. Det sidste fandt Retten ikke injurierende, de andre Udtalelser derimod mortificeredes, og Lindberg idømtes i Henhold til Danske Lov 6—21—4 en Bøde paa 50 Rbd. Sølvtil Københavns Fattigkasse, samt paa Grundlag af Trykkefrihedsanordningen af 27. Sept. 1799, Pag. 20, 1 Aars Censur. Desuden skulde han i Tæring til Pastor Bøttger betale 5 Rbd. som Retsgebyr og Skriversalarium og for det stemplede Papir, der vilde være blevet anvendt, om Sagen ikke havde været beneficeret. Pastor Bøttgers Sagførere, Prokurator *Raasløf*¹ og Overkrigskommisær *Holst*, Horsens², som havde varetaget hans Interesser ved Afhøringerne i Jylland, tilkendtes 20 og 15 Rbd., den sidste yderligere 15 Rbd. 3 Mk. 10 Sk. i Befordringsgodtgørelse, og Herredsfoged *With* 1 Rbd. 57 Sk. for Udlæg til Papir og Heftning af Vidneudsagnene. Salæret til Lindbergs Sagførere Prokuratorerne *Eltong*³ og *Nyegaard*⁴, vilde det offentlige udrede med 15 Rbd. til hver.

Et Kontrasøgmaal, som Lindberg under Processen havde anlagt mod Prokurator Raasløf for injurierende Indlæg, afvistes. Retten fandt ikke, at de paaklagede Udtryk efter Omstændighederne gav Anledning hverken til Mortification eller Bøde.

Lindberg var som bekendt en meget daarlig Økonom, og det har utvivlsomt knebet ham at udrede de ham idømte Beløb. Omtrent et Aar efter havde han i alt Fald ikke betalt Salær og Omkostninger, thi d. 8. Marts 1847 skriver Pastor Bøttger til Provst Plesner⁵, at da der nu er gaaet saa lang Tid efter Dommens Afsigelse, vil Lindberg

¹) Andr. Fr. Raasløf, Kbh. († 1885).

²) Palle Chr. Holst. Var en meget anset Mand paa sin Egn, Stænderdeputeret 1844—48, Landstingsmand 1850—55 († 1856).

³) Peter Eltong, Kbh. († 1863).

⁴) Thyge Jesper Nyegaard, Hvirring († 1869).

⁵) Aarhus Bispeark. Rev. 10—259—5.

sagtens ikke appellere, og han mener det derfor rigtigt at skride til Eksekvering af den, saa han bliver krævet for den Sum, han er skyldig. Hvad der herefter er sket, kan jeg ikke oplyse.

Efter at Kancelliet d. 24. Marts 1840 havde afvist enhver Forhandling om en Genindførelse af Kingos Salmebog, lader det til, at man i Barrit ret hurtigt har affundet sig med den evangelisk-kristelige, selv om det naturligvis ikke har kunnet undgaas, at der en Tid lang har hersket en bitter Stemning mod Pastor Bøttger for den Maade, hvorpaa han førte sin Krig igennem.

Der var dog nogle, som i Begyndelsen søgte at holde fast ved Kingos Salmebog, for saa vidt som de i Sommeren 1840 anmodede Præsten om, at den maatte blive benyttet ved en særskilt Altergang for dem. Paa Forespørgsel svarede Biskoppen (d. 6. Juni), at han efter Kancelliets Afgørelse ikke var bemyndiget til at gøre en saadan Adskillelse i Partier i Menigheden, og han vilde fraraade at opfylde de paagældendes Ønske. Derimod vilde han foreslaa *denne Gang* at tage dem til Alters i Vrigsted Kirke sammen med Menigheden dér, om dette kunde berolige Gemytterne. Af et senere Brev fremgaar det, at ingen benyttede sig af Tilbudet.

Samme Efteraar var der to, vel et Ægtepar, der ønskede at kommunikere i Vrigsted. Provsten mente ikke, det var ulovligt, da de hørte hjemme i Pastoratet, og ansaa det desuden for klogt under de forhaandenværende Forhold at give Tilladelse, thi derved afholdt man maaske Folk fra Barrit fra at søge til en fremmed Præst. Heri var Biskoppen enig, saa Anmodningen maa være efterkommet¹.

Dette er — bortset fra Processen — det sidste, der høres om Salmebogsstriden i Barrit.

¹) Aarhus Bispeark. Rev. 10—259—5.

N. F. S. Grundtvigs sidste Fest 1872.

Af Carl Weltzer.

Og lys over os i Graven Fred —

Fireogfirsindstyve Aar gammel vendte *Grundtvig* tilbage til Lyset og Livet fra det Sindssygens Skyggerige, der havde holdt ham som sin Fange hele den lyse Tid igennem af det gaadefulde Aar 1867. Stormene havde været frygtelige. Ungdomsaarenes Vé og Manddomsdagenes Vaande jog paa ny isnende og spottende, som i Leg, gennem Sindets dunkle Gange. Men til sidst kom den lykkelige Time, da det klarede op og blev Dag. En Sjælens Jakobskamp var sluttet. Et ydmyget Menneske drog videre ad Livsvejen under en ny Velsignelse.

I Oldingens Sind blev det milde og kærlige mere og mere Grundtonen. De lange Stridens og Møjens Aar, hvor Dagens Hede og Nattens Kulde fortærede Livskraften for den ensomme Hyrde, var for stedse sunket i Tidens store Hav. Nu var Stunden omsider inde, da han som en Patriark kunde bo trygt iblandt sit Folk; skilt kun ved et lille Bælt fra Herlighedsriget højt over Sol og Sky. Det var saa ligtil og godt at kunne færdes i sin Menighed, der trofast og fuldtallig samledes, som det skete i 1871, da alle Vennerne mødte frem for at sige Tak for 60 Aars Præstetjeneste. »Se, jeg dør, men Herren skal være med Jer«, lød »den Gammel« stiltfærdige Farvel!

Fru *Asta Grundtvig* havde under sin Mands knugende Sygdomstid købt Landstedet Store Tuborg lige ved Grænsen mellem København og Gentofte Sogn. Skulde den Glæde blive hende til Del, som det var hendes Bøn og

Haab, at hendes Ægtefælle blev karsk paa Legeme og Sjæl, skulde der staa et Hjem rede for ham; et Sted, nok nær ved Skov og Bølger, men fjernt fra Hovedstadens travle Mennesker og den megen Uro, de bragte med sig. Store Tuborg blev et fredfyldt, men dog ikke et stille Hjem. Familielivet blev ikke indskrænket til den Snes store og smaa Mennesker, der til daglig hørte til Hjemmet. Mange Gange Ugen igennem fyldtes Stuerne af Mænd og Kvinder i alle Aldre og næsten ogsaa af alle Afskygninger, naar det gjaldt Livsgerning. De var knyttet sammen med det kristne Fællesskabs Baand. Den fynske Rekrut, den sønderjyske Landmand, den københavnske Geheimekonferentsraadinde, den kristianshavnske Smaahandlende, den norske Student og den vendsysselske Væverpige var lige velkomne hos den »Gamle«. Og turde en eller anden maaske ikke sige noget derude, skønt Ordet ellers var frit som i et trygt Hjem, saa kunde alle være med i Bekendelsen og Lovsangen. Intet glædede vist Grundtvig og hans gæstfri Frue mere, end da en jævn Mand en Gang kaldte Grundtvigs Bolig for et »folkeligt Hjem«.

Bortset fra den alvorlige Benlidelse, som plagede Grundtvig i aarevis og hindrede ham i at gaa ret langt ad Gangen, var hans Helbredstilstand oftest god. Selv i en forrygende Snestorm, hvor ogsaa yngre kunde være bekendt at blive hjemme, satte den gamle Kæmpe igennem, at hans fynske Kusk Peter fik spændt for, og saa drog man til Vartou hen over Marker og Grøfter. Til Hverdag havde han god Nytte af den smukke Vogn, som Venner havde skænket deres Præst, der nu gav sig Stunder til at komme omkring at se til mange af sine Venner. Han holdt sig ikke som i de yngre Aar hele Ugen i Læsero inden for Studereværelsets Døre, og det næsten var blevet et Søndagstegn at se Grundtvig paa Gaden.

I Sommeren 1872 undredes Folk over, hvor langt dog den otteogfirsindstyveaarige Mands Kræfter rakte; han var

med, baade hjemme og ude, men maatte dog tit midt i en Samtale eller Oplæsning tage sig et lille Blund. Det var gerne Vennerne fra tidligere Dage, han søgte op; Mænd som Sognepræst *Peter Rørdam* i Lyngby og Minister *C. C. Hall*, hvis friske Kristianshavnervæsen tiltalte ham. Blandt de nye Venner var det særlig Etatsraad *C. F. Tietgen* og Frue, begge *P. Rørdams* trofaste Tilhørere; den lille, tørre Bankmand lagde ikke Skjul paa, at han i Grundtvigs Personlighed saa noget ægte dansk legemliggjort. Fru Tietgen havde maaske et tydeligere Indtryk end sin Ægtefælle af Grundtvigs kristelige Syn.

Fredeligt og under et mildt Sollys gik Kirkeaaerene deres Gang i Vartou Kirke, lige til Dagen før Grundtvigs Død. Den jublende Salmetone og den ærværdige gamle Biskops korte og enkle Prædikener kaldte saavel Menighedens Folk som fremmede til Løngangsstræde. Den unge Englænder *Edmund Gosse* glemte aldrig en saadan Gudstjeneste. (E. Gosse: To Besøg i Danmark S. 78—80). Der var en Tryghed og en Glæde over det altsammen. »Vi har med alle Vinde det hyggeligt herinde, vi har med Gud i Pagt Fred og Englevagt«. Men udenfor Kirkens Mure, døv for Lovsangens Tone, var der ved at vokse en ny Slægt frem i Danmark. Frankrigs Sammenbrud 1870—71 og Tysklands lærrende Magtudfoldelse under Bismarcks Pikkelhue lagde nye skarpe Stene paa den Ydmygelsens trange Vej, der var begyndt ved Danevirke og Dybbøl; vi var blevet et lille Folk og et haardtprøvet Folk. Romantikens Solskinsbørn gik som levende døde mellem en raadvild, men nøgtern Ungdom. Hvor engang *Martensen* havde draget talløse Studenter fra ogsaa andre Fakulteter end hans eget ind under Spekulationens Livsforstaaelse, stod nu i den samme Hørsal paa Universitetet den unge *Georg Brandes* og tryllebandt sin Tilhørerskare, der fyldte Høresalen til Trængsel. Man kom baade fra Studenterhybler og fra det frihedssøgende Bourgeois ubekæftigede Dameverden. Der var ogsaa

Folk mødt op fra de utilfredses navnløse Skarer. Sønner og Døtre af »de slagne« var her Vidne til, at der, med et ofte brugt Billede, blev slaaet Ruder ud og Dørene smækket op paa vid Gab ud mod et nyt Europa, der var anderledes end det Land, hvori man var født og havde hjemme. Grundtvigs Danmark blev aldrig Georg Brandes', saalidt som Grundtvigs Gud var Brandes' Gud.

De store Vennemøder kunde fremdeles samle et enigt og taknemmeligt grundtvigsk Folk, Casinos Sale eller Store Ravnborgs hyggelige Nørrebroidyl fyldtes til sidste Staa-plads. Ude paa Blegdamsfælleden var der nu af helt andre Kredse begyndt at holdes Folkemøder. Her lød nye og andre Toner om det menneskelige og det kristelige, end man tidligere havde hørt dem herhjemme. Det nye Menneskeheds Fællesskab, det store Internationale, satte de første Socialister, om ikke deres Liv, saa deres Lemmer og personlige Frihed ind paa at raabe fra Tagene og hviske i Ørene. Staven blev brudt over Kirken, som anklagedes for paany at have solgt sin Herre og Mester for tredive Sølvpenge. Grundtvig stod fremmed for disse Tanker. I Januar Maaned talte han i Vartou mod Tidens Samfundsomvælttere: »De, som nu i Verdens sidste Tider aabenbar bagtale og fordømme Ægteskab, Ejendom og Arve-Ret, som er det menneskelige og borgerlige Selskabs Grundpiller, de bespotter tillige *Guddommen*, dens Lov, dens Rige, dens Magt og Ære, saa det bliver soleklart at de maa staa og falde med hinanden« (Grundtvig: Sidste Prædikener II S. 460).

Det folkelige Liv udover Landet bar i Sommeren 1872 Præget af en politisk Begivenhed, der gerne sætter Delta-gelsen i Valgkampene kendeligt op: Det laa ikke blot indenfor Mulighedens, men ogsaa tæt ved Sandsynlighedens Grænse, at det tilstundende Folketingsvalg vilde bringe Flertallet i Folketinget over paa det forenede Venstres og dets allieredes Hænder. Fra at have Indflydelse vilde Partiet nu faa Magt. »Faar vi Magt i hundredtusind, jo den

Brusen vil de høre«. Saaledes udtrykte Bjørnson, hvor stor Værdien var af, hvad Fagpolitikere benævner: en bred parlamentarisk Basis. Allerede fra det forenede Venstres Dannelse i 1870 havde der hos flere af den grundtvigske Lejrs førende Mænd, især dem, der regnede sig selv for at være de erfarne og besindige, ruget store Betænkeligheder ved de Indskrænkninger i den enkeltes personlige Frihed, som faste Partirammer vilde medføre, Mindretallene kunde udsætte sig for simpelthen at skulle bøje sig for en Flertalsbeslutning. Grundtvig havde nære Venner blandt det forenede Venstres Ledere: *Sofus Høgsbro*, hvem han havde betroet at udgive »Dansk Folketidende«, *Frits Boisen* og dennes Søn *Frede Boisen* og Redaktør *Niels Lindberg*, der boede Dør om Dør med Grundtvig. Dog maa det siges, at Grundtvigs ældste Venner, Præsten *Peter Rørdam* og Professor *Fr. Hammerich*, der begge havde fulgt ham fra hans ensomme Aar i Trediveerne, var erklærede Modstandere af det forenede Venstre, som de frygtede for under I. A. Hansens Førerskab vilde tabe sit Præg af en kristelig Frihedsbevægelse og blive en Tumleplads for mangt og meget, der aldrig kunde stemme med, hvad der indtil nu var regnet for dansk og kristent.

Det er, særlig gennem *H. Bruns* Levnedsskildring af Grundtvig, som ogsaa øser af nu forsvundne Kilder, blevet understreget, med hvilken Iver og vel ogsaa tillige Skaanselsløshed mod en ældgammel Mand, at man rettede Henvendelser til Vartoupræsten om at faa en klar og oplysende Afgørelse fra Høvdingesædet til Vejledning paa dansk Folkestyres kringlede Stier og bugtede Veje. Snart var det en grundtvigsk Folketingsmand, der klagede sin Nød over, at Folk i det forenede Venstre ikke taalte hans afvigende Standpunkter, snart gjaldt det afgørende Spørgsmaal i det politiske Liv. Den sidste Aften i Grundtvigs Liv drejede Samtalen sig om, hvad der kunde ligge bag ved *Carl Plougs* lange Artikel i »Fædrelandet« [31. 8. 1872], hvor

han vilde prøve at faa Grundtvig til at afgive en politisk Erklæring ved det berammede Vennemøde. Man kunde ret hurtigt, for ingen ved hvilken Gang, berolige Grundtvig, der havde hørt, at man i det Forenede holdt stærk Partidisciplin, hvilket Høgsbro benægtede. Saa kom de udenrigspolitiske Spørgsmaal til Behandling, herunder Bjørnsøns Møderejse i Sverige med »Grundtvig« som Fællestitel for de mange Taler. Mulighederne af Danmarks Stilling i Tilfælde af en nordeuropæisk Krig (Sverige-Tyskland mod Rusland) kom ogsaa paa Tale. Grundtvig hævdede da, at hvis Tyskland gav os det dansktalende Sønderjylland tilbage, var der intet til Hinder for at gaa med Sverige og Tyskland. Erklærede ogsaa England Rusland Krig, maatte Danmark — ogsaa uden et genvundet Sønderjylland — slutte sig til denne gotisk-germanske Folkesamling. (Brun II S. 802).

Hele det litterære Opgør fra 70'erne mellem *Fr. Hammerich*, *Niels Lindberg*, *Vilh. Birkedal* og *Tejsen* om hvilken politisk Stilling, Grundtvig egentlig indtog, især med Hensyn til det Forenede Venstres Program, Forhandlinger, der mere er Diskussioner om Betydningen af talrige Grundtvigcitater end historiske Aktstykker, falder udenfor denne Fremstillings Rammer. Netop det ubestemte og ubestemmelige, der præger Grundtvigs Holdning, giver Svaret: Hvorfor tage Stilling ved et Ja eller et Nej, naar det dog kun er *Aanden*, som den kristne Menighed tør følge? Lad blot ikke Synerne dø for politiske Akkorder.

Der var indenfor de grundtvigske Rækker mange, som saa med vrede eller bitre Blikke paa den Linie, som det forenede Venstre fulgte for at faa de national-liberale tilføjet et haardt politisk Nederlag. Her skal kun nævnes tre af de Mænd, som sagde fra og som i en Sejr for Det forenede saa en Fare for den kirkelige Anskuelse som en Livsbevægelse i det danske Folk.

Sognepræst *Otto Møller* i Gylling, der ikke forlod sin

konservative Overbevisning midt i en Venstreegn, udtaler sig uforbeholdent til sin Ven og politiske Modsætning Niels Lindberg: (26. Juli 1872. NKS 3631.4.).

»Jeg kommer mere og mere til at afskye dette Partie som saadant; jeg frygter for, hvad Ende det vil tage, naar det naar sine Ønskers Maal, Magten; jeg har ikke mærket til, at det har nogen Idé at kæmpe for, men vil kun til Magten og have sine Modstandere traadt under Hælene. . .

Det forenede Venstre skulde dog aldrig glemme, hvad Alkibiades og Themistokles greb til, da man ikke vilde bruge dem til det, de, og de alene duede til«.

En af Vælgerne i Grundtvigs tidligere Folketingskreds, Kertemindekredsen, *Peder Nielsen* sender den følgende Dag, 27. Juli 1872, Folketingsmand Lars Dinesen et Brev (Lars Dinesens Arkiv, Rigsarkivet), hvor han omtaler den vanskelige Stilling den nationaltbegeistrede Dinesen er kommet i, fordi han hverken kan eller vil slutte sig til det forenede Venstre, som nu søger, forgæves, at faa hans Skalp ved det kommende Rigsdagsvalg.

»Stil Dig ikke mod Frihedens prøvede Venner«, saaledes lød i sin Tid Hr. I. A. Hansens velmeente Raad til Dig, men Du modtog ikke dette gode Raad.

. . . Det er temlig klart, at eet af to maa skjee, hvis Venstre faar Majoritet enten et Venstre-Ministerium eller Folketingets Opløsning strags efter Rigsdagens Obning. . . Hr. Tang var fræk nok til at nævne Grundtvig ved Siden af Tscherning; mon Høgsbro kan bilde Grundtvig ind, at det forenede Venstre er saa ypperlig?

Grundtvig sagde, at det nok kunde forsvares at slutte sig til Venstre, naar man var enig i dets Program, men at han selv ikke kunde tilraade Folk at gjøre det da det først og fremmest kom an paa at gjøre det, der var fuld Sandhed for En selv.

Jeg havde Dit Brev i Lommen ude hos Grundtvig, og

jeg læste deri Lignelsen om Venstre for ham; han svarede gjentagende: Det var ikke ilde!»

Grundtvig er saaledes gaaet ind for sit Frihedssynspunkt: Ingen Partitvang!

Det tredie Vidnesbyrd om Afstandtagen fra det forenede Venstre hos en Mand blandt de førende Grundtvigianere, er det Brev, som Folketingsmand *Niels Jokum Termansen* 1. September 1872 sendte til Sofus Høgsbro. Da det er givet i sin Helhed, (Sofus Høgsbros Dagbøger og Brevveksling I S. 258—261), skal kun hvad der i egentligste Forstand vedrører Stridsspørgsmaalene i Dagene omkring Grundtvigs Død, gengives her. Termansen var saa nær knyttet til Grundtvig, at Konservator Termansen (Minder fra g. Gr. Hj. I S. 127), N. J. Termansens Søn, aldrig har kunnet glemme den Morgen, da hans Fader kom ind i Stuen og blot sagde: Grundtvig er død. Det var den eneste Gang, Sønnen havde set sin Fader græde. Ogsaa for Grundtvig var den jyske »lærde Bonde« en kær Ven, der frydede den gamle Præst ved stilfærdigt, men uigendriveligt at kunne faa selv en saa veltalende Mand som Professor Rasmus Nielsen til at køre fast, naar Ordet var frit paa Grundtvigs Veranda ud mod Strandvejen.

»Om der er Udsigt til, at jeg i Fremtiden vil komme til at staa i »Grundtvigs folkelige Venners Række«? Naar jeg ikke længere staaer i Grundtvigs folkelige Venners Række, saa er mit Øje lukt og min Læbe kold. Thi er der Noget i Livet, der har saaledes slaaet Rod i min Sjæl, at det kan ikke rykkes op, før Livets Rødder rykkes op med det Samme, saa er det Grundtvigs *folkelige* Livsanskuelse. Men jeg indrømmer ikke, at Grundtvig og I. A. Hansens *folkelige* Livsanskuelse er Hip som Hap.

Jeg seer med Sorg, at Bergs og I. A. Hansens Maade at tage Sagerne paa i vort offentlige Liv bliver mere og mere anseet for eens med Grundtvigs, og de staae efter mit Skjøn hinanden saa fjern som vel mulig.

Det er nær ved at mit Haab har lidt Skibbrud, det Haab,

at der skulde blive en virkelig Sammenslutning af »Grundtvigs folkelige Venner« og de, der uden just særlig at høre Grundtvigs Venner til, dog dele Aandssyn paa Livet i det Hele med dem. Maaske jeg ikke skal sé denne Dag, men dog mander jeg mig atter op til at haabe, at den kommer, om end den er fjern. Jeg troede, at den var begyndt at gry, da vi stiftede det nationale Venstre, at det var en Skuffelse, har bragt mit Hjerte en Sorg, der hører til mit Livs bedste Sorger. . .

At Bjørnson er den alvorlige Mand, der vil det Bedste, ja, derom har jeg aldrig tvivlet, men at han træder op med en afgjørende Dom og Krav paa at høres, inden han selv har Klarhed over Tingene, see det er en Sandhed, som jeg ikke vil og ingen har Ret til at oversee.

Som den fuldendte Ordensmand som Etatsraad C. F. Tietgen havde Ry for at være, kan det ikke undre, at der imellem hans Papirer findes en lille Optegnelse, et Slags politisk Memorandum om en ikke ubetydelig Sag. Desværre er kun det første Blad af Dokumentet bevaret (paa Rigsarkivet). Det henstilles indtrængende til mulige Forskere af Tietgens omfangsrige Arkiv at være vaagne, om den anden Brevhalvdel skulde komme for Dagen, saafremt den er blevet forlagt blandt andre Arkivalia.

»En Samtale Grundtvig og P. Rørdam havde paa Verandaen i Etatsraad Tietgens Landsted i Taarbæk sidst i August 1872. [Onsdag 28. August].

Tilfældig — eller maaske ikke tilfældig — blev jeg eneste Vidne til denne Samtale mellem Grundtvig og P. Rørdam.

Samtale-Emnet var »Grundtvigianere« og »Grundtvigianisme«. Rørdam udtalte over for Vennen sin Frygt for, at det »forenede Venstre«, om det vandt Indgang i den grundtvigske Kreds, skulde splitte Grundtvigianerne og dermed berøve dem den gode og gavnlige Indflydelse, de havde paa det danske Folk, derfor vilde han have Grundtvig til paa Vennemødet at udtale sig mod dette forenede Venstre.

Skjøndt Grundtvig ikke ligefrem sagde Nej, husker jeg,

at jeg tænkte: »Han vil nødig«. Rørdam, som i sin Iver havde rykket sin Stol nærmere og nærmere til Grundtvig, sad nu lige foran ham og sagde saa: »Hør nu, Grundtvig; Høgsbro siger om Dig, at Du er forenet Venstre«. Hertil svarede Grundtvig: »Siger Høgsbro dette, siger han noget, som ikke er sandt«, »men«, vedblev Rørdam, »der er andre, der siger det«, hvortil Grundtvig svarede: »Man bliver jo den samme, hvad saa Folk siger«. »Jamen,« vedblev Rørdam, »der er saa mange vaklende, og paa dem kan det have stor Indflydelse at høre Dit Standpunkt; tal derfor om det paa Vennemødet!«

Da var det, at Grundtvig ligesom saa' ud over hele sin Livsgjærning og viste, at det han og hans Venner aldrig havde villet, var at danne noget Parti af nogensomhelst Art; men at han og hans Venners Opgave havde først og fremmest været at tjæne Herren og hans Menighed, men ogsaa Fædrelandet og det danske Folk og fremme al sand og ædel Oplysning.

Rørdam lyttede henrykt til, og jeg hørte ham flere Gange paa sin ejendommelige Maade indskyde: »Sig det paa Vennemødet, Grundtvig; sig det!«

Slutningen af Samtalen husker jeg Ord til andet; den lød saaledes: »Lad os al. . . .«

H. Brun har (II S. 796—797) gengivet denne Samtale i en helt anden Form. Den Mulighed staar aaben, at Bruns Beretning omfatter den Del af Ordskiftet, som kan have staaet paa det tabte Blad af Tietgens Manuskript. Og ellers — — ?

Niels Lindberg nedskrev allerede 19—23 Sept. 1872 følgende Skildring af *Grundtvigs Død og Jordefærd*.

Søndagen d. 1. September. »Vi havde 14 Dage iforvejen tænkt at gaa til Alters, men blev hindrede deri, da Børnene ikke tidnok blev færdige til at sendes til min Svigerfader¹.

¹) Provst Lauritz Vilhelm Monrad (1798—1877), tidligere Sognepræst i Marvede og Medlem af det grundtvigske sydvestsjællandske Broderkonvent. Se: J. F. Fenger: Det sydv. Broderkonvent, 1890. Navnefortegnel-

Den 1ste September lykkedes det... Jeg, min Hustru¹, Broder *Jørgen*² og vor Pige *Ragnhild* med begge vore Børn *Lars Vilhelm*³ (3½ Aar) og *Elisabeth*⁴ (2 Aar) kom i en Sporvogn og naaede saa betids Grønningen, at jeg, min Hustru og Jørgen ved at gaa saa rask vi kunde, naaede Vartov paa samme Tid som *Grundtvig* kom⁵. — *Ragnhild* kjørte med Børnene til Frederiksberg til min Svigerfader, Provst *Monrad*. Denne, min Svigerinde Mis (*Vilhelmine*)⁶ og Svoger *Herman Monrad*⁷ med sin Kjæreste (*Louise Brandt fra Rønnebæk*)⁸ havde allerede en Tid ventet i Kirken, da vi kom. — Grundtvig talte over Gal. 3,21⁹ »Dersom der var

---

sen S. 349. Stig Bredstrup: J. H. Monrad Liv og Gerning, 1927, S. 11—13. — Flyttet til Frederiksberg som efterlønnet 1864.

¹) Clara Cathrine Lindberg født Monrad (1838—1922) blev 1868 viet til Niels Lindberg.

²) Jørgen Emil Lindberg, cand. theol., senere Sognepræst i Hodde-Tistrup, født 1846, Søn af Sognepræst, Dr. phil. Jacob Chr. Lindberg; en Tid Huslærer i Grundtvigs Hjem. Død 1882.

³) Lars Vilhelm Lindberg, Niels Lindbergs ældste Søn, født 1869.

⁴) Elisabeth Lindberg, Niels Lindbergs ældste Datter, født 1871.

⁵) Den tidligste Beretning om denne Grundtvigs sidste Gudstjeneste findes i »Dansk Folketidende« 1872, Nr. 36. 6. Sept. »Han prædikede som sædvanligt, men ved Skriftetalen havde man mærket et temmelig stærkt Anfald af Hoste«.

⁶) Vilhelmine Monrad kaldet Mis, Provst Monrads ældste Datter, født 1832; styrede Huset for sin Fader i hans Enkemandssstand.

⁷) Jørgen Herman Monrad (1848—1903), senere Præst ved Vartov og derpaa, til sin Død, Sognepræst ved Frederikskirken i København. Fra hans Haand er opbevaret en ungdommelig Skildring af Septemberdagene 1872, se Stig Bredstrup: J. H. Monrad Liv og Gerning, 1927, S. 51—59. J. H. Monrad var nær Ven med Gotfred Rode.

⁸) Louise Esther Monrad født Brandt (1847—1917) Sognepræst Carl Joakim Brandts Datter med hvem J. H. Monrad var blevet forlovet 1867 som nybagt Student. Se: S. Bredstrup: J. H. Monrad S. 33, 49 f., 67.

⁹) Grundtvig plejede at holde sine Skriftetaler uden skriftlig Forberedelse, medens han lige til det sidste nedskrev sine Prædikener. Hans Skrift var efterhaanden blevet stor: der staar kun en halv Snes Linier med fire-fem Ord paa Linien paa de hvide Halvark Papir. Ogsaa den sidste Prædiken til 14. Søndag efter Trinitatis, 1. September 1872, findes

given en Lov, som kunde levendegjøre, da var Retfærdighed virkelig af Loven« og udviklede kort og klart Forholdet mellem Lov og Evangelium, hvilket sidste var det store Naadens Tilbud, der vil modtages af Syndere og skjænke dem alt, hvad Loven kræver. Der stod i flere Blade¹, at man under Skriftetalen mærkede et usædvanligt stærkt Anfald af Hoste hos Grundtvig. For mig var der intet paafaldende deri. Det var under Afløsningen, ligesom han havde lagt sine Hænder paa 2 Altergjæsters Hoved, han blev overfalden af et Hosteanfald, og han vilde nu, som han plejede, tvinge Hosten. Det har han i mange Aar gjort, men netop derfor blev den oftere stærkere, end om han straks havde givet efter. Navnlig under Sakramentforvaltningen har jeg ofte været Vidne til, at han har kjæmpet imod og virkelig holdt sig for at hoste. Saaledes ogsaa den Dag; han tog ikke sine Hænder tilbage, men han nødtes til at hoste, og for den, der ikke havde været Vidne til det før, kunde det maaske synes, som skulde han blive borte i det med det samme. — Hans Røst var maaske under Prædikenen svagere end sædvanlig²; saaledes sagde i det mindste flere Tilhørere, der stode langt nede i Kirken; jeg mærkede ikke noget usædvanligt, da jeg den Dag sad oppe ved Alteret, medens jeg ellers altid havde min Plads ved Døren ind til Gaarden. —

Grundtvig forlod Kirken, før Altergangen var forbi og var

i Grundtvig-Arkivet fasc. 63. Den paagældende Prædiken foreligger trykt bl. a. Dansk Kirketidende 1872 Nr. 37, 15. September. Dansk Folketidende Nr. 36, havde allerede 6. 9. 1872 bragt denne Prædiken, men med en Del Fejl.

¹) Foruden det ovennævnte »Dansk Folketidende« se Dags Telegr. 6. 9. 72.

²) Udtalelserne derom er modstridende, enkelte kvindelige Kirkegængere har fæstnet sig ved dens klokkerene Klang, andre af Menigheden ved, at de kunde høre hvert Ord selv fra Kirkens fjerneste Krog. Maaske har Englænderen Edm. Gosse Ret, der en Maanedstid før Grundtvigs Død var i Vartov Kirke; han skildrer Grundtvigs Røst som »en Stemme, der kom fra Kælderens under os«, og mindes den »samme dumpe slørede Røst«. (To Besøg i Danmark, 1912, S. 78—79). Fr. Barfod hævder, at selv Folk ved Indgangsdøren kunde følge Grundtvig. (Beretn. S. 195).

træt, da han kom hjem; men ved Middagsbordet og om Eftermiddagen var han, som sædvanlig, oprømt. Høgsbro¹ og flere var hos ham — bl. andre *Kloppenborg*² fra Sønderjylland og Talen førtes hen paa vore politiske Forhold baade udadtil og indadtil. »Fædrelandet«s Opfordring³ til at fremkomme med [S. 2] en politisk Udtalelse paa Vennemødet blev læst for ham, og han udtalte sig derom til Høgsbro⁴. Vi var hos min Svigerfader . . . og kom først sent hjem om Aftenen.

Mandagen d. 2. September. Jeg var som sædvanlig paa Seminariet⁵ (fra Kl. 10—12) og satte mig til at læse, da jeg kom hjem og havde spist Frokost (Kl. 1). Der var, som sædvanligt, stille paa Gaarden. Da det nærmede sig Middag (Kl. 3¹/₂ omtrent) lagde jeg mig tilbage i min Stol og læste Avisen med Ryggen til Vinduet; kort efter hørte jeg Grundtvigs Vogn komme; jeg kjendte straks *Peters* (Kudskens) og *Børnenes* (*Astas*⁶ og *Amalias*⁷) Stemmer. Noget

¹) Sofus Magdalus Høgsbro (1822—1902), Højskoleforstander, fremtrædende Politiker, en lang Aarrække Folketingets Formand. Se: Sofus Høgsbro: Brevveksling og Dagbøger udg. ved Hans Lund, særlig 1. Del 1858—1873; u. A.

²) utvivlsomt Hans Diderik Kloppenborg (1802—1882), sønderjysk Frimenighedsmand, en af Rødding Højskoles Støtter. Se bl. a. Sønderj. Maanedsskr. IV, 1927—28, S. 141 ff. A. F. Krieger ved allerede samme Aften Besked med denne Samtale (A. F. Krieger: Dagbøger V S. 247: »De forskellige Grundtvigianere rives noget om den Gamle i Anledning af de forestaaende Valg«).

³) Fædrelandet for Lørdag 31. August 1872.

⁴) H. Brun: N. F. S. Grundtvigs Levnetsløb II, u. A. bringer S. 802—04 en Redegørelse for Samtalen med Høgsbro; aftrykt i Høirup & Johansen: Grundtvigminder S. 263—266.

⁵) Blaagaard, hvor Jeppe Tang havde flyttet sit Seminarium hen.

⁶) Asta Marie Elisabeth Frijs Grundtvig (1860—1939), eneste Barn i Grundtvigs tredie Ægteskab. Hun blev senere gift med den her i Beretningen forekommende Kristian Poulsen, der siden blev Overlæge ved Sundby Hospital i København og titulær Professor.

⁷) Amalia Louise Benedicte Reedtz født 1856, Datter af Grundtvigs tredie Hustru i dennes første Ægteskab med Udenrigsminister, Kammerherre Holger Reedtz, død 1857.

efter, men inden Peter endnu havde faaet Hestene sat ind, hørte jeg en Stemme i Gaarden spørge om Professor *Engelsted*¹ og Peter svare, at han kommer hjem Klokken 5¹/₂. Jeg saa ud af Vinduet og saa', at det var Fru Grundtvig, der spurgte Peter. Men baade hun og Peter saa meget rolige ud, ellers vilde det have været mig meget paafaldende at høre Engelsteds Navn; thi Fru Grundtvig har Homöopathen *Fevejle*² til Læge og Grundtvig Allöopathen *Lorentzen*³. Prof. Engelsted bor om Sommeren paa sit Sted Sølund skraas overfor Vangehuset paa Strandvejen, ikke langt fra Store Tuborg og er den nærmeste Læge. (Fru Grundtvigs Svigersøn Dr. *Sparrewohn*⁴ var lige rejst til Jylland for et Par Dage siden forat gjøre alt istand paa Sophiero⁵ til at modtage hans Hustru og Børn; han boede ellers nærmere ved Tuborg, nemlig No. 38 mellem Gl. Vartov og *Tanderup*⁶).

Det faldt mig ikke noget Øjeblik ind, at Grundtvig var

1) Overlæge, Venerolog, Professor Carl Sophus Marius Neergaard Engelsted (1823—1914). Ledende Kraft i Datidens Tuberkulosebekæmpelse.

2) Erik Nissen Feveile (1819—1873) virkede fra 1861 som homöopatisk Læge i København. Fru Grundtvig hørte til hans Patienter. Under Grundtvigs alvorlige Sygdom 1867 var Feveile ogsaa blandt dem, der gav Raad. Se Kh. Saml. 7. Rk. I, 241 f. 252.

3) Sandsynligvis Lorentz Rasmus Lorentzen (1842—1915), der 1870—72 var Reservelæge paa Frederiksberg Hospital.

4) Jacob Antonius Sparrewohn (1838—1914), Læge, gift med en af Fru Grundtvigs Døtre fra hendes Ægteskab med Holger Reedtz. Sparrewohn var et fint og følsomt, men nervesvækket Menneske, som en Tid var N. F. S. Grundtvigs Læge og Vogter under dennes sjælelige Sammenbrud 1867. Sparrewohn var derefter Læge mange forskellige Steder i Jylland og paa Fyn; først i September 1872 var han ved at slaa sig ned i Aale ved Horsens paa Reedtzernes gamle og Grundtvigianernes nye Egn. Se Kh. Saml. 7. Rk. I, 223, 243 f., 248—54, 256.

5) Sophiero, Lægeboligen var opkaldt efter Fru Sparrewohn født Sophie Vilhelmine Henriette Olga de Reedtz (1849—1906), Fru Asta Grundtvigs Datter i hendes første Ægteskab.

6) Tanderup, formodentlig Navnet paa en københavnsk Grosserer, som har haft Sommerbolig ude i Tuborgs Nærhed. Folketællingslisten for 1870 gav intet Resultat. Landliggere talte jo ikke med.

syg; jeg tænkte, at maaske en af Pigerne var kommet noget til, siden man talte om, naar den nærmest boende Læge kom hjem. Klokken maa have været omtrent $3\frac{3}{4}$, da jeg hørte Fru Grundtvig spørge Peter om Engelsted; thi jeg havde ikke faaet læst langt, da min Kone kaldte os til Bords, og da manglede Klokken 5 Minutter i 4. . . . Min Kone havde ikke mærket noget til, at der var noget ivejenovre hos Grundtvigs. . . . Da vi havde spist — Klokken var vel da omtrent $4\frac{1}{2}$ — satte jeg mig igjen ind i min Stue for at læse, men havde ingen Ro for de meget paatrængende Fluere, hvorfor jeg lagde mig ind paa Puffen i vor Dagligstue. Her havde jeg ikke ligget [S. 3] ret længe, da jeg hørte Skridt igjennem de andre Stuer. Det var *Frederik Lange Grundtvig*¹, der kom og sagde med en forunderlig næsten paa samme Tid stærk og skælvende Røst: »Vil De ikke komme over, jeg troer vist, Fader er død«. Jeg for op og ilede derover i Støvfrakke og Morgensko, uden at kunne sige et Ord. Jeg løb igjennem Grundtvigs Sovekammer ind i hans Stue.

Han sad i sin Lænestol med Fødderne oppe paa sin Fodskammel. Han laa i en hvilende Stilling, dog ikke som han ellers laa, naar han tog sig en lille Lur. Hans Hoved var sænket til højre Side og hans venstre Arm laa over hans Bryst. Over hans Baghoved var bredt et hvidt Lommetørklæde, over hans Bryst et andet, fordi en Del Slim var gaaet ham ud af Næse og Mund; det havde de tørt af og havde vel ventet, at det skulde gjentage sig. Bag ved hans Stol stod Frøken *Brandt*² og holdt Lommetørklædet over hans Hoved — maaske for Fluernes Skyld. Ved hans Fødder

¹) Frederik Lange Grundtvig (1854—1903), Grundtvigs Son i hans andet Ægteskab med Ane Marie Toft født Carlsen. Senere cand. polit., dansk Præst i Nordamerika, Folkemindesamler. Se: Til Minde om F. L. Grundtvig. 1903 og Kh. Saml. 7. Rk. I, 238 f., 244 f., 248 f.

²) Den tidligere Selskabsdame, Frøken Brandt horte til den talrige Kreds af Beundrere, der ikke mindst i de sidste Aartier af Grundtvigs Livsløb, tog hjertelig Del i hans Hjems Glæder og Sorger.

laa *Fru Grundtvig*¹. Paa den højre Arm kunde jeg mærke Pulsen slaa ganske svagt. I den venstre Tinding var Puls-slaget stærkere. Jeg vedblev i længere Tid at holde om hans højre Haandled — paa det venstre mærkedes Pulsen slet ikke — med min Haand, men det var, som blev Pulsen svagere. Fru Grundtvig var dybt bevæget; at det var Døden, var sikkerlig os alle klart. »Ikke et Ord til Afsked! ikke et eneste«², udbrød hun flere Gange. *Asta* græd højt. I Stuen var desuden *Frederik* og hans Ven *Kristian Povelsen*³ [udstreget: *Philipine Larsen*⁴] og *Amalia*. —

Grundtvig saa saa kjøn ud, som han laa der; der var intet slapt og afkræftet i hans Stilling eller Aasyn, ikke Spor af Træthed. — Jeg var ængstelig for, at den Stilling, hvori han laa, kunde være til Hinder for hans ofte besværlige Aandedræt; jeg prøvede at løfte hans Hoved, men han maatte helt lægges i en anden Stilling, om det skulde hjælpe. Jeg raadede til at sende Vognen snarest muelig til Dr. *Lund*⁵ i Rosenvænget, hvis Træffetid er mellem 5—6. Peter

¹) Asta Tugendreich Adelheid Grundtvig født Comtesse Krag-Juel-Vind-Frijs, tidligere gift Reedtz (1826—1890). Om hendes selvopofrende Virke som Grundtvigs Hustru er der, som ret og rimeligt, kun een Mening. Se: Fru Asta Grundtvig 1891 og Kh. Saml. 7. Rk. I, 211—260.

²) I et af Telegrammerne fra samme Aften om Grundtvigs Død hedder det da ogsaa, at Grundtvig »stavst og smertefrit« er gaaet bort. (F. Rønning: C. J. Brandt S. 148). Henrik Pontoppidan synes i sin Skildring af Frk. Ewald ved Enslevs Dødsleje i »Enslevs Død« 1915 S. 267 68 at have brugt Motivet: »Ikke et Ord«.

³) Den fornævnte Kristian Louis Johan Poulsen (1854—1931) var Frederik L. Grundtvigs jævnaldrende Ven og blev siden hans Svoger, gift med Halvsøsteren Asta. Ved Grundtvigs Død var han lige blevet Student. Frederik Grundtvig havde p. G. a. et mdl i Fransk ikke kunnet fuldføre sin Studentereksamen.

⁴) Philippine Larsen, en jysk Gaardejerdatter, der stod Ægtefællerne Grundtvig meget nær. Hendes Søster Caroline Larsen havde, mens Grundtvigs i Treserne boede paa »Gladhjem« været en skattet Privatlærerinde for Hjemmets mange »sammenbragte« Børn. Hun var nu gift med Sognepræst Sofus Skeel Brummer i Egtved.

⁵) Michael Frederik Christian Lund (1826—1907), Søstersøn af Brø-

havde imidlertid været hos Engelsted. Han spændte nu for, men Kristian Povelsen løb iforvejen til *Engelsted* og traf ham ved Bordet; da han saa Angesten malet i Kristian Povelsens Ansigt, rejste han sig øjeblikkelig og fulgte ham; paa Vejen traf de Peter med Vognen, og han kørte ham saa til Tuborg. Da Engelsted traadte ind ad Døren, saa jeg paa mit Ur. Klokken var dengang $5\frac{1}{4}$. Jeg skjønner, at Kl.[okken] maa have været $4\frac{3}{4}$, da jeg kom derover. — Engelsted erklærede straks, at Stillingen, hvori Grundtvig laa, ikke var til Hinder for Aandedrættet. Han løste straks hans Halstørklæde, [S. 4] Krave og Skjorte. Han erklærede, at det ikke var en Kvælning af Slim, der havde voldt Døden. Han forlangte Sennepskager og lagde en ind paa Hjertekuglen[!] og en paa hans venstre Tinding, hvor han endnu mente at kunne mærke Pulsslaget. Men de trak ikke. Han hældte brændende Lak paa begge hans Hænder og trak bagefter Lakket af, men det havde ikke efterladt noget Spor. Det var ingen Besvimelse.

Grundtvig havde i flere Aar undertiden været overfaldet af en feberagtig Kuldegysning, der oftere tog meget paa hans Kræfter, saa det altid varede en Dags Tid eller to, undertiden flere, inden han atter kom til Kræfter. Et saadant Anfald havde han haft Torsdagen forinden. Engelsted fik et Lys og aabnede den dødes Øjne og holdt Lyset hen for dem. Han mente ikke, at Døden kunde være Følge af hint Feberanfald. Han spurgte nøje ud om, hvorlænge han havde befundet sig ilde, og blev overrasket ved at høre, at han Dagen forinden havde prædikeret — (»ja, sagde Frøken Brandt — »med den dejligste klokkeklare Stemme«!). — Engelsted spurgte, om han ikke havde lidt af et Hjerteonde, da alt tydede paa, at et saadant havde gjort det af med ham. — Fru Grundtvig sagde, at hendes Læge *Fevøje* havde paastaet, at han bar paa en Hjertesygdom og vilde engang gaa pludselig bort. Dr. *Lorentzen* erklærede Dagen

drene Peter og Søren Kierkegaard. Læge 1851, praktiserede i København fra 1856. Se: K. K. Obel: *Rosenvængets Allé* 7.

efter, at det havde han længe vidst, men ikke nænt at sige det. Engelsted erklærede ham for død og raadede til at lægge ham ind paa Sengen, forat han yderligere kunde forvise sig derom. Jeg og Peter bar ham i Stolen, Kristian Povelsen bar hans Ben. Det var alt det, vi kunde løfte ham fra Stolen over i Sengen. Med nogen Vanskelighed fik vi hans Fløjelsjakke trukket af. Engelsted satte sit Hørerør paa hans Bryst, stødte ham i Underlivet og derpaa tog han den ene Arm og jeg maatte staa op i Sengen og tage den anden for samtidig at bevæge dem frem og tilbage. Men der var ingen Spor af Livstegn. Derpaa gik Engelsted. Jeg tilbød at hjælpe med hans Afklædning. Fru Grundtvig vilde selv være med dertil, men Kræfterne svigtede hende, saa det blev mig og Peter, der maatte klæde ham af.

Det var med stor Vanskelighed, vi fik dette gjort; thi Grundtvig var en svær Mand og vi vilde gjerne tage varlig paa ham. Han beholdt sit Linned paa og blev ikke siden »klædt«. — Jeg saa ved denne Lejlighed hans Ben. I sine sidste Aar (de sidste 10) havde Grundtvig lidt meget i sine Ben. Hvad han maa have lidt, fik jeg først nu en Forestilling om. Hans Benklæder var knappede ned ad Læggene, hvor Benene vare meget tykke, vel lige saa tykke som Laarene. De vædskede altid, og naar de undertiden hørte op dermed, befandt han sig ikke vel. I alle disse Aar forbandt Fru Grundtvig altid selv hans Ben¹. Nogen mere opofrende Kvinde [S. 5] end hende skal vanskelig findes. — Da vi havde faaet Grundtvig i Seng, kom min Hustru, der imidlertid havde hørt om hans Død, til; ligeledes Fru *Sophie Sparre-wohn* (f. *Redtz*), der bebrejdede sig, at hun havde faaet sin Moder (Fru Grundtvig), til netop den Dag at tage med hende og hendes Børn i Zoologisk Have², men Fru Grund-

¹) Se yderligere V. Birkedal: Personlige Oplevelser II, 1890, S. 50 og H. P. B. Barfod: Minder fra gamle grundtvigske Hjem III, 1923, S. 38—66, især S. 45.

²) Zoologisk Have gennemgik i Sommeren 1872 en stor Udvidelse se: A. G. Juel: Den zoologiske Have 1872—1897. 1897.

vig svarede med rette, at havde hun haft mindste Anelse om, at Grundtvig ikke havde det godt, var hun ikke taget med. — Thi vistnok havde Grundtvig Dagen iforvejen været noget afkræftet og om Natten havde han sovet urolig og været til Stols, hvorfor hun, da hun kjørte til Frederiksberg, havde anmodet Dr. Lorentzen om at komme ud til Tuborg om Tirsdagen. Da hun kom hjem, fandt hun Grundtvig ene. Kapellan *Jørgensen*¹ havde læst for ham af hans Verdenshistorie fra 1817 og Gejer², derpaa havde Frederik læst for ham af historisk Arkiv³, men han havde ikke ret fulgt med og bad Frederik gaa ind i den anden Stue, til han kaldte paa ham. Der sad Frederik, da Fru Grundtvig kom hjem og blev der fremdeles, til de spiste, Grundtvig havde spist Frokost, men Fru Grundtvig fandt ham betænkelig syg, da hun kom hjem. Han svarede ikke som ellers paa alt, hvad hun spurgte ham om, hun gav ham nogle Skefulde Kaffe, forat forvise sig om, at han kunde synke. Da Grundtvig havde sat sig til Hvile i sin Stol, var det han bøjede sig til Siden, medens Slim gik ud af hans Næse og Mund; kort efter kaldte Fru Grundtvig paa Frederik og han løb saa straks over efter mig. Det eneste, der havde været Fru Grundtvig noget paafaldende, før hun tog bort, var, at han havde ladet sig Evangeliet til næste Søndag (d. 8de September) forelæse, hvad han sædvanlig først lod gjøre om Fredagen.

Min Kone tog den lille *Ingeborg Valeur*⁴, som Lærerinden

¹) Christian Jørgensen (1836—1914), entlediget sønderjysk Præst fra Roager-Vodder blev efter Kapellan Kristian Køsters Død 1871 Grundtvigs præstelige Medhjælper; en saadan var ham tilforordnet af Kultusministeriet som Betingelse for hans Genoptagelse af Præstegerningen December 1867. Senere i Staby og sidst i Visby-Heltborg.

²) Det var Geijers »Svenska Folkets Historia« som Grundtvig fik forelæst. Se bl. a. H. P. B. Barfod det S. 108 Note 1 a. Skr. S. 62.

³) Historisk Archiv udgivet af Johan Petersen og F. C. Granzow indeholder en Række folkeligt skrevne historiske Kroniker af underholdende Art.

⁴) Ingeborg Valeur født 1866, Datter af Bryggeriejer Henrik Stampe

Philipine Larsen havde bragt med fra Jylland og som nu var meget besværlig, fordi hun bestandig vilde hænge over Asta og have hende til at lege med sig, med over til os, hvor hun og Lars Vilhelm saa legede Resten af Dagen, til Philipine kom hjem. Om Aftenen tog jeg og min Kone over til Frederiksberg til min Svigerfader, for at de ikke der skulde faa Underretningen gjennem Avisen. . .

Da vi gik til Hellerup Kl. 7¹/₂ mødte vi *Asta og Holger*¹, der havde været dernede med Telegram til *Svenn Grundtvig*² i Fredensborg.«

Frøken *Louise Skrike* (Vraa Højskoles Aarbog 1931 S. 36) mindes Gudstjenesten i Vartou i endnu varmere Ord end Frøken Brandt: »Aldrig har noget været skønnere for mig end den sidste Prædiken, da syntes jeg, jeg var som blandt Engle og jeg kom til at græde af Glæde. Jeg fulgtes fra Kirke med Filipine Larsen, og jeg kan huske, at jeg sagde til hende: »Hvor kan dog Menneskemund her paa Jord komme til at tale saadan?«

Tirsdagen d. 3. September.

»Jeg var om Formiddagen til Audients hos *Hall* angaaende Kapellaniet i Kattrup³. Han var meget optaget af

Valeur og hans 1867 afdøde Hustru; hun blev siden gift med Handelsfuldmægtig Lauritz Roepstorff.

¹) Holger Otto Christian Peter Reedtz født 1857 i Fru Grundtvigs første Ægteskab; senere Godsforvalter i Sverige, død 1905. (D. A. A. XXIII S. 525).

²) Svann Hersleb Grundtvig (1824—1883), Grundtvigs anden Søn i hans første Ægteskab med Elisabeth Blicher. Professor, Docent ved Københavns Universitet, Sprogmand og Folkemindesamler. Kaptain i Forstærkningen. Stod baade hengivent og selvstændigt overfor Faderen. Se: Fr. Barfod: S. H. Grundtvig 1883 og Kh. Saml. 7. Rk. I, 217, 240, 242, 244—255.

³) Det residerende Kapellani i Kattrup m. v. ved Horsens, hvortil Niels Lindberg virkelig blev kaldet; muligt væsenlig ved Martensens Hjælp dertil. N. Lindberg havde forinden forgæves søgt Biskopperne P. C. Kierkegaard og D. G. Monrads Bistand, men de undslog sig begge af rent formelle Grunde. Deres Svar findes N. K. S. 3631. 4.

Grundtvigs Død. Mærkeligt nok havde Grundtvig iaar faaet Lyst til at besøge gamle Venner. Han har meget ofte været ude. Han besøgte flere Gange Fru *Edele Holm*¹, P. Rørdam², [S. 6] Holstein³ paa Dyrhauegegaard, Tang⁴ paa Emdrup, *G. Stephens*⁵, (der da var i Sverige,) og *Hall*, (som ogsaa var ude, da Grundtvig vilde besøge ham). Paa Vejen ind til Byen traf jeg Pastor *Madsen*⁶ fra Gjødvad, han vidste ikke, at Grundtvig var død; ellers var det allerede vidt og bredt bekjendt; thi om Mandagen, da jeg gik ud og bad Peter spænde for, forat hente Læge, stod Studenterne *Holm*⁷ og *Schrøder*⁸ ved Døren og blev der, indtil Engelsted var gaaet bort, og de telegraferede flere Steder hen, ligesom de ogsaa gav Morgenbladene Underretning derom. — Da jeg var paa Hjemvejen, traf jeg ved Vibenshus Prof. *R. Niel-*

¹) Fru Edele Holm, sikkert Enken efter Grosserer Holm i Strandgade 4, et Hjem, der gennem Aarene fulgte den gamle Christianshavnerpræst Grundtvig med megen Hengivenhed.

²) Peter Rørdam (1806—1883), Sognepræst i Kongens Lyngby, gennem 40 Aar en af Grundtvigs varme og formaende Venner. De var gift med to Søstre Jutta og Marie Carlsen fra Gammel Køgegaard. Se: H. F. Rørdam: Peter Rørdam I—III.

³) Holstein, den i Lyngby Sogn paa Dyrehavegaard boende Grev Holstein, en af P. Rørdams mange nære Venner.

⁴) Jeppe Andersen Tang (1828—1904) oprettede 1863 Blaagaard Seminarium, hvor flere unge grundtvigske Teologer virkede bl. a. Thomas Skat Rørdam og Niels Lindberg.

⁵) George Stephens (1813—1895), tit. Professor, underviste i Engelsk ved Københavns Universitet; særlig knyttet til Svenn Grundtvig. Han hjalp Grundtvig med angelsaksiske Tekster. Jfr. Dansk Kirketidende 1872 Nr. 43 Sp. 675 om det forgæves Besøg.

⁶) Mathias Theodor Madsen (1823—1904), Sognepræst i Gjødvad, senere i Ringe. En Tid Landstingsmand.

⁷) Harald Holm (1848—1903) var Forelæser for Grundtvig; siden cand. theol. Forkæmper for Højskoletanken. Politiker. Se: Ungdomsbreve 1868—70 mellem Harald Holm og August Skrøder udgivet ved Rigmor Holm 1948. Holm gav Bjørnson et klogt og kraftigt Gensvar paa Kravet om Signalændring. Holm havde lovet at bringe Grundtvig Meddelelse om, hvorvidt D. G. Monrad blev valgt eller ej. (Brun II S. 804).

⁸) August Ludvig Skrøder (1848—1884), senere Sognepræst i Haasum, H. Holms Ven.

sen¹ og hans Svigersøn Kapt. *Zachariae*²; de vidste endnu ikke, at Grundtvig var død: »Hvordan staar det til ude hos Dem?«, spurgte R. Nielsen, »alt vel?« »Jo,« sagde jeg, »hos os er alt godt nok — ja De véd vel, at Grundtvig er død?« — »Grundtvig død« udbrød han, nej, det kom ham som vel de fleste saare uventet. —

Om Aftenen var vi ovre hos Fru Grundtvig; vi sang flere Psalmer. Fru Grundtvig, der er af [udstreget: meget] svagt Helbred, havde den Dag været syg, men sad dog oppe i en Chaiselong. Hun bad mig, før vi skiltes, bede Fadervor og Troen; jeg gjorde det, men kunde knap fremstamme Ordene; det var saa forunderlig tomt alting, baade derovre og allevegne, og navnlig var det underligt for mig — og vilde vel have været det for enhver anden, der havde hørt Grundtvig holde Aftenbøn — at fremsige Fadervor og Troen. Omtrent den samme Bøn, som Grundtvig i de senere Aar holdt før Prædikenen, men dog altid udførligere, fremsagde han ordret hver Aften — det følte nu saa forunderlig stærkt, at han ikke var mere iblandt os.

Grundtvig blev ved sit tredie Ægteskab rykket ud af sin Eneboertilværelse. Paa Store Tuborg var man, med Familien Niels Lindberg, der boede i Sidehuset, sytten daglige Mennesker. Store og smaa samledes daglig til Aftenbøn, hvori ogsaa de mange Gæster udefra deltog og hentede

¹) Rasmus Nielsen (1809—1884) den filosofiske Professor ved Københavns Universitet, der i sine yngre Dage havde færdedes meget sammen med Søren Kierkegaard, men som senere, ikke helt uden Dronning Caroline Amalies Formidling, var kommet i personligt Tillidsforhold til Grundtvig, hvem han var med til at hylde ved Vennemøderne. Som Bjørnsøns Medredaktør ved Tidsskriftet »For Idé og Virkelighed« var Nielsen fortrolig med den øjeblikkelige Situations Muligheder for Sammenstød og endnu farligere Tildragelser indenfor den grundtvigske Lejr. Han er af en af sine Disciple blevet kaldt »Nordens Filosof« — vel som et Sidestykke til Talen om Grundtvig som »Nordens Profet«.

²) Georg Carl Christian Zachariae, Kaptajn, Østerbrogade 62, senere General. (1835—1907) Gradmaalingsdirektør.

rige Minder. Hver Dag blev ogsaa indledet med Morgenbøn og Fællessang. Kirken i Hjemmet var siden Grundtvigs Kappellantid paa Christianshavn for ham blevet et Troslivets Nasaret.

Onsdagen d. 4. September.

»Om Formiddagen Kl. 12, da jeg vilde gaa ud af Porten, mødte jeg Sparrewohns. *Sparrewohn* var lige kommet hjem fra Jylland. Paa Trappen stod en Zinkkiste, som Snedker *Povelsen*¹ (Kristian Povelsens Fader) havde gjort. Sparrewohn bad mig hjælpe dem at lægge Grundtvig i Kisten. Kl. 2 skulde jeg spise og saa straks paa Seminariet. Jeg vilde naturligvis gjerne hjælpe med, hvad jeg kunde, om Tiden vilde slaa til, og det slog lige til. Først flyttede vi alle Møblerne ud af Grundtvigs Sovekammer, tog Tæppet af Gulvet og fik Lagener slaaet for Vinduet. Trods den umaadelige Varme i de to sidste Dage, var Liget dog ikke stærkt medtaget. Han laa, som han sov. Da jeg og Peter klædte ham af om Mandagen kunde det ikke undgaaes, at vi tumlede noget [S. 7] stærkt med Liget, da vi ikke havde Kræfter til helt at løfte det. Munden aabnede sig derfor, men jeg lagde et Par smaa Bøger under Hagen for at give Munden samme Stilling som før, og saaledes laa nu Liget uforandret, man skulde Onsdag Middag ikke tro, det var en død Mand. Vi satte Kisten ved Siden af Sengen. Kun Sparrewohn, jeg, Peter og Snedker Povelsen var derinde. I Kisten blev en Hovedpude og et fint Lagen lagt. Sparrewohn og Peter skulde løfte Kroppen, jeg Hovedet og Povelsen Benene, men Sparrewohn og Peter kunde ikke løfte ham, da Forraadnelsen allerede var stærk i Fremgang, saa deres Hænder gled, ogsaa Hovedet var fugtigt underneden. Jeg raadede dem til at stikke en Sæk, som laa der, under hans Lænder og bære ham i den, og paa den Maade lagde vi ham ned. Liglugten var dog ikke endnu saa meget stærk, undtagen naar man rørte ved Liget. En Rosenkrands, som

¹) Snedkermester Carl Ludvig Harforth Poulsen.

laa paa hans Bryst, da han laa i Sengen, lagde vi paa samme Sted, da vi havde lagt ham i Kisten. Da jeg kom ud paa Gangen, stod Frøken *Louise Skrike*¹ der, og hun gik ind med og saa ham. Ogsaa hun fandt, at Døden ikke havde sat sit Mærke paa »Leret«², paa hans Ansigt var den ganske vist ikke at kjende.

Et Møde var indvarslet hos *P. Mouritzen*³, Snaregade 12 til om Aftenen Kl. 5¹/₂. Fru Grundtvig bad mig bestille Kisten af Egetræ hos *Rostrup*⁴ i St. Helliggejtstræde og hun ønskede at faa en Sølvplade paa den; det sidste mente jeg maatte blive Menighedens Sag. Povelsen vilde gjerne haft dette Arbejde, men der var allerede foreløbig sendt Bud til Rostrup. Jeg fik mig lige vasket, spiste, skyndte mig til Seminariet, fik en Time før Tiden Lov at gaa og var nu først hos Bogtrykker *Klein*⁵, saa hos Rostrup, hvor jeg bestilte en Kiste til 140 rd. af svære Egeplanker; jeg tog Tegning af to Modeller for at vise Fru Grundtvig dem. Da jeg kom til *Mouritzen*, var der vel samlede en Snes af Menighedens mest bekjendte Mænd, desuden *P. A. Fenger*⁶ og *P. Rørdam*. *Frederik Grundtvig* var der ogsaa. Det, der nærmest skulde forhandles, var Begravelsesdagen og Vennemødets Udsættelse. *Svenn Grundtvig* havde krævet Begravelsen holdt om Tirsdagen (Vennemødesdagen) eller Ons-

¹) Louise Skrike, Datter af Geheimelegationsraad Skrike, Forfatterinde. Stod baade Vilh. Beck og Grundtvig nær. Se: Vraa Højskoles Aar-bog 1931 S. 14—36 med Erindringer fra Besøg i Grundtvigs Hjem.

²) Ler: En følelsesbetonet Hentydning til Johannes Ewalds Verslinier: Og glad ser da min frelste Aand paa sit nedbrudte Ler. Salmeb. f. K. & H. 646 V. 3.

³) Peter Mouritzen, Skomagermester, Fattigforstander, frivillig Degn i Vartov Kirke, Sprøjteslangefabrikant, Skindergade 6, privat boende Snaregade 12, en af Grundtvigs hengivne læge Medarbejdere, der stod i en vidtstrakt Brevveksling med Meningsfæller over hele Landet. Se Kh. Saml. 7. Rk. I, 240 f.

⁴) Niels Peter Rostrup, Snedkermester, Store Helliggejtstræde 38.

⁵) Louis Klein, Bogtrykker, Kjøbmagergade 46.

⁶) Peter Andreas Fenger (1797—1879) Sognepræst ved Vor Frelser's Kirke, København. Grundtvigs ældste dalevende Præstevén.

dagen. Hermed gik det saaledes til. Da han om Tirsdagen kom fra Fredensborg med Banetoget, løb Student *Holm* ned til Hellerup Station [S. 8] forat tage imod ham og sige ham, (dog ikke fra Fru Grundtvig, som vilde lade Grundtvigs ældre Børn bestemme alt med Hensyn til Begravelsen. Men Folk vare virksomme paa hendes Vegne. Til hendes Forundring stod et Avertissement¹ i »Fædrelandet« om »min kjære Mands Død«, underskrevet A. Grundtvig. Det var *Mouritzen*, som havde været saa tjenstagtig at avertere i hendes Navn,) at Begravelsen maatte være om Mandagen, forat Folk som kom til Vennemødet, kunde følge. Naar man kjender Prof. Grundtvig, der har mere af Stolthed og Selvfølelse end Folk som de er flest², og Student *Holm*, der vel sædvanlig er mere ivrig end ønskeligt kunde være, vil man let forstaa, at S. Grundtvig følte sig stødt over at skulle lade sig instruere af *Holm*; han svarede derfor kort, at Begravelsen maatte være om Tirsdagen; om Søndagen skulde hans Hustru rejse til Svejts³, om Mandagen skulde han flytte ind fra Fredensborg, — og forresten var Begravelsen et Familieanliggende. Hvad der gjorde ondt værre, var at Forstander *Mouritzen*, der aldrig har haft nogen høj Stjerne hos S. Grundtvig, straks mødte ham paa Tuborg og tog fat, hvor *Holm* havde sluppet. Man kunde jo opsætte Vennemødet eller ogsaa opsætte Begravelsen til Onsdag. — Man foreslog nu paa Mødet hos *Mouritzen* at telegrafere ud til S. Grundtvig og bede ham forandre sin Beslutning, men P. Rørdam sagde, at han kjendte S. Grundtvig for godt⁴ til,

1) Koncepten til Annoncen findes i P. Mouritzens Arkiv, Rigsarkivet, skrevet med P. Mouritzens tydelige Haand.

2) Om *Svenn Grundtvigs* faste Optræden under hans gamle Faders Sygdom 1867 er der i »N. F. S. Grundtvigs Sindssygdom i 1867«, Kh. S. 7. Rk. I, 211—260 mange Enkeltheder fremdraget.

3) I *Svenn og Laura Grundtvigs* Privatarkiv, Dansk Folkemindesamling er der i Brevvekslingen mellem de to Ægtefæller (DFS 201) mange værdifulde Oplysninger at fremdrage om Tiden efter N. F. S. Grundtvigs Død.

4) Under Sygdomskrisen 1867 paaberaaber Peter Rørdam sig sin

at det kun vilde gjøre ham end mere stiv, »nej, saa maa nogen tage ud og tale med ham derom«. »Ja«, svaredes saa fra alle Sider, »saa maa De og P. A. Fenger tage derud iaften«. Men hverken Rørdam eller Fenger kunde det, da de Dagen efter havde Formiddagsforretninger, og samme Aften kunde de ikke komme tilbage. Dertil kom, at Frederik Grundtvig erklærede, at hans Moder vilde være meget kjed af det, om man bevægede Sv. Grundtvig til at frafalde den engang bestemte Dag, da hun vilde lade Grundtvigs ældre Børn [være] eneraadige i dette Stykke. Man blev da enige om at udsætte Vennemødet til Torsdag d. 12te September saameget mere som allerede Holm og Schrøder havde telegraferet flere Steder hen, ogsaa af deres egen gode Vilje og uden at raadføre sig med nogen af de ældre. De havde telegraferet til Fynboerne¹, flere Steder i Jylland og skrevet Breve i samme Retning, at Vennemødet var udsat til Torsdag.

Man blev endvidere enige om, at opgive Vartov Kirke som Stedet for Sørgehøjtiden, da den var altfor lille. Man tænkte først paa Frue Kirke, men Fenger foreslog Frelserens, hvor Grundtvig havde været Præst², og hvor der jo kunde rummes mange Mennesker, mindst 2800. Man blev endvidere enige om, at indtil en vis Tid (Kl. 10¹/₂) skulde Vennemødeadgangskortene gjælde som Adgangskort til Kirken, hvad forresten Fenger og flere satte sig bestemt imod, men gik dog ind derpaa. Det var mig, der foreslog det og hævdede

---

Nevø Svann Grundtvig som Medvider til N. F. S. Grundtvigs Sindssygdом 1844; Rørdam har kendt Svann, fra han blev født.

¹) Fynboerne var de 300 Deltagere i en Fællesrejse fra Fyn til Vennemødet, ordnet af senere Landstingsmand Jørgen Pedersen. Nu kom man tillige over til Høvdingens Jordefærd. Se: Morten Eskesen: Mit Samliv med Bjørnstjerne Bjørnson, 1902, S. 46—47.

²) Grundtvig havde jo været res. Kapellan ved Vor Frelseres Kirke 1822—26 og siden prædikedet til Aftensang 1832—39 i den nærliggende Christians Kirke. I mange Aar havde han sit Hjem i Strandgade; hans første Hustru hvilede paa Frelseres Kirkegaard. Der var nok, der bandt til Christianshavn.

meget bestemt, at i modsat Fald vilde Grundtvigs Venner, navnlig de tilrejsende, som ikke er vant til københavnske Forhold, komme til at staa udenfor, medens Kirken fyldtes af nysgerrige. Det overdroges Fenger at bestemme, hvem der skulde tale. Endelig bad jeg Larsen (N. F.) om at foreslaa [S. 9], at Menigheden gav en Sølvplade til Kisten; det gik man straks ind paa og det overdroges mig hos Guldsmed *Clausen*¹ at bestille den og bestemme Indskriften. Jeg foreslog Ingemanns gamle Vers under Grundtvigs Billede fra 1827² og derpaa gik man ind. Jeg gik straks til Clausen, fulgt af *Jul. Winther*³ og *la Cour*⁴ fra Lyngby; de ventede nede, medens jeg var hos Clausen. *Ley* skulde tegne Pladen, over Navnet en Bøgegren og en Sangfugl og alle Bogstaverne i gammelgotiske Munkeskriftegn. Pladen kostede 75 rd. — Jeg fulgte med Winther og la Cour til Banegaarden og tog hjem over Hellerup.

Hos Fru Grundtvig traf jeg Hofjægermester *Carlsen*⁵ med hans Datter⁶ og flere samlede. Carlsen mente, at Bisættelsen paa Claras Kirkegaard paa Aasen ved Gl. Kjøgegaard maatte udsættes til om Fredagen, forat det ikke skulde ske over Hals og Hoved; jeg holdt rigtignok bestemt paa, at det maatte ske om Onsdagen, da ellers Folk rejste hjem Torsdag Aften og Fredag Morgen, medens mange af de tilrejsende vilde følge til Kjøge, om det blev

1) Der findes to Guldmede af Navnet Clausen, begge boende i Store Kongensgade. Det er C. F. Clausen i Nr. 18, der her omtales.

2) Det Ingemannske Vers, der ogsaa jævnligt sattes under Grundtvigs Fotografi, begynder, som bekendt »Med Sagastav og Pederssværd i Haand — —«.

3) Julius Winther, Mechanicus, Møllegade 8.

4) Jørgen Carl la Cour (1838—1898), Fr. Barfods Svingerson, Forstander for Landbrugsskolen i Lyngby. Se: K. Hansen: J. C. la Cour. 1916.

5) Hans Rasmussen Carlsen, (1810—1887), Godsejer, Kammerherre, Grundtvigs Svoger, Politiker.

6) Carlsens Datter: Emmy Henriette Marie Elisabeth Bertha Hilleborg Carlsen (1842—1912), Legatstifter.

om Onsdagen. Det var Carlsens Følelse imod at kjøre med Liget paa Jernbanen, men hans Betæneligheder var dog til at overvinde. Kun blev han bange for at Kisten blev for bred til at kunne komme ind ad Døren i Gravkammeret, da jeg viste ham Tegningen af den. Jeg lovede ham næste Dag at skaffe Maalet nøjagtig hos Snedkeren, han skulde da lade Døren maale, forat der om fornødent kunde knibes en Tomme eller to paa Kistens Brede.« —

Foruden *Birkedal*, *Bjørnson* og *Brandt* kunde der endnu være et Par Personligheder, som sikkert kunde formaaes til at sætte sig i det ledige Høvdingesæde i dansk Folkeliv. Den ene er Professor *Rasmus Nielsen*, som mere og mere havde fundet sig vel tilpas mellem Grundtvigs Venner, den anden Redaktør *Carl Ploug*, Forkæmperen for Skandinavismen i dens oprindelige Skikkelse. Helt nede fra Paris forhører den gamle Digter *Chr. Winther*, nu en stækket Falk, sig hos Vennen Maleren Constantin Hansen: »Saa gik da Biskop Grundtvig paa Vandring herfra! Hvem skal nu være Grundtvig? thi et Hoved trænger ethvert Partie jo til, og at hans Partie og hans Virken i dette endnu længe vil være levende og stærkt, kan vel Ingen tvivle om.« [Breve fra og til Chr. Winther S. 220].

Carl Ploug havde, straks Meddelelsen om Grundtvigs Død naaede til Fædrelandets Redaktion, sendt sin Hustru et Telegram derom til hendes Ferieadresse i Aarhus. Fru Ploug svarede omgaaende derpaa: [N. K. S. 3316. II. 4°. 3. 9]. »Nu kom Dit Telegram. Du kan nok vide, at det gaaer mig til Hjerte, at min gamle Præst ikke er mere. Jeg veed, at jeg vil komme til at savne ham meget, og aldrig vil nogen Præst kunne blive det for mig, som han har været.

Jeg er saa fuld af Taknemmelighed mod hans Minde og mod Vorherre, som oplod mit Sind saaledes, at jeg kunde forstaae ham og skatte ham.

Vil Du ikke nok gaa op til *Meta* og hilse hende meget fra mig«.

Meta Grundtvig boede i samme Ejendom som Familien Ploug.

Carl Plougs smukke og lødige Mindeord i »Fædrelandet« har ogsaa glædet hans Hustru, som saamange andre af Grundtvigs Menighed.

»Tak for Dit Brev, men fremfor alt: Tak for det smukke Stykke i »Fædrelandet«... Det var saa underligt i Nat, da jeg laae og ikke kunde sove, at tænke paa, at jeg aldrig skal see den mægtige Skikkelse mere, som har øvet saa stor Indflydelse paa mig; men saa paa een Gang blev jeg saa glad over, at jeg har Dig.

Saalænge Gamle Grundtvig levede, havde Du paa en Maade en Rival i ham; men nu er Du den første. Lad mig nu see, Du virker ligesaagodt paa mig som han«.

Carl Plougs Strid med Bjørnstjerne Bjørnson havde længe været ført med en saadan forbitret Styrke fra begge Sider, saa der daarligt kunde være Tale om, at de to Modstandere rakte hinanden Haanden over Grundtvigs Grav. De havde endnu, da han stod paa Gravsens Bred, hver især søgt at vinde ham for sit personlige Standpunkt. Plougs Opfordring i Fædrelandet til Grundtvig om at sætte de politiske Spørgsmaal i det rette Lys ved Vennemødet, naaede Omdingen at maatte bryde sin Hjerne med. Bjørnsons Hastesag: Islands Ve og Vel naaede aldrig frem.

Torsdag d. 5te September.

»Jeg havde faaet følgende Brev fra Læge *J. H. Matthiessen* i Kjøge:

»Min kjære Frøken!

Da De er Medvider i, at jeg en sjælden Gang maa skrive Vers, saa tillader jeg mig at sende Dem hosfølgende Tekst til en Marsch ved Sørgehøjtiden for Deres Svoger — med Bøn om, at De vil sørge for, at den komponeres til Højtideligheden.

Deres hengivne

J. H. Matthiessen.

Til

Frøken *Franciska Carlsen!*

verte

Min kjære *Lindberg!*

Jeg traf ikke til at finde Frøken *Franciska*, og da De jo ved en Lejlighed har optaget et Vers af mig¹ og altsaa ogsaa er i Hemmeligheden, saa tager jeg det over tvært med at sende hoslagte til Dem med Bøn om, at De vil sørge for det som omtalt til Frøken *Carlsen*.

Med flittig Hilsen

Deres hengivne

J. H. Matthiessen.

Der kommer vel mange kjærlig kaldede med deres Hyldest, men det kan jo være, at jeg kunde komme med«. [S.10]

»Teksten til Marschen« er aftrykt i Kirketidenden². — Det var allerede Onsdagaften, at jeg fik denne mindre behagelige Kommission: at faa Marschen komponeret. Teksten var der ikke stort ved. Jeg tog den med til Byen, gik først til Snedkeren og fik Maalet paa Kisten, saa til Hotel Fønix til Hofjægermester Carlsen, der lige skulde rejse; der traf jeg Frederik Grundtvig og fulgtes med ham ned ad Gaden. Da jeg bestilte Kisten, sagde Snedkeren: »Og saa kommer der et Englehoved af Egetræ paa Hovedenden af Kisten og en Snog, der bider sig i Halen paa Fodenden«, og han viste mig Modeller til begge Dele. Snogen frabad jeg mig, da jeg fandt det næsten ironisk at sætte det Symbol paa Evigheden, som Grundtvig saa ofte havde gjort sig

¹) Formodentlig i Dansk Kirketidende, som Niels Lindberg i disse Aar ledede.

²) Teksten til Sørgemarschen blev bl. a. trykt i Dansk Kirketidende 1872 S. 585—88. Lad et enkelt Vers, det andet, give et tilstrækkeligt Indtryk af denne simple Sang. »Se til Ham — Herre Krist! / Haardt at stride, / For din Tro at lide, / Holde fast sit Haab, / Ordet i sin Daab, / Var hans Glæde; — / Ved din Haand han træde / Glad og rolig / Ind i din Faders Herligheds Bolig«.

lystig over¹, paa hans Kiste. Saa heller nok et Englehoved ved Fodenden, hvad ogsaa Fru Grundtvig og Carlsen havde billiget. Paa Vejen ind om Torsdagen faldt det mig ind, at Grundtvig har givet os saa mange skønne Billeder paa Opstandelsens Haab, at vi vel maatte kunne finde et, der lod sig antyde i Træskjærerarbejde paa hans Kiste. — En Palmegren, en hvid Lilie osv. osv., men endelig faldt det mig ind, at en Askekrukke og en Palmefugl maatte kunde gives med Henblik paa Psalmen: Tag det sorte Kors fra Graven². Jeg talte med Frederik derom, og han syntes om det. Jeg var atter hos Clausen for at gjøre endelig Aftale om Sølvpladen, atter hos Snedkeren for at træffe nærmere Aftale om Palmefugl og Askekrukke. Snedkeren vilde gjerne lade en Urne med en Fugl over udskjære til Kisten, naar jeg skaffede Tegningen. Jeg gik til Ley, som gjerne vilde tegne det, men han mente, at Askekrukken ikke maatte ses, da der staar »Palmefugl for Askekrukke« og det holdt temmelig svært at overbevise ham om, at der ellers slet ikke vilde blive sigtet til dette Vers af Grundtvig. Han gik da ind paa det, og skulde samme Dag levere Snedkeren Tegningen. Jeg gik til Organist *Gottfr. Matthison Hansen*³ i Slotsgaden paa Nørrebro med Matthiessens Vers. Matthison Hansen var min gamle Regentssambo, han har altid sat Grundtvig meget højt; han er gift med en Datter⁴ af *Ludv. Chr. Müller*, der var en af Grundtvigs trofaste Disciple, og Grundtvig har viet dem. At Matthison Hansen gjerne vilde gjøre Ære af Grundtvig, vidste jeg. Jeg traf kun *Helga* (hans Kone) hjemme og sagde hende Besked.

Om Aftenen Kl. 7 skulde Grundtvigs Lig føres fra Store Tuborg til Frelserkirkes Kapel. Allerede Torsdagmorgen

¹) Grundtvig lod ofte Snogen være et Billede paa den gamle Slange, Djævelen. »Den Snog, som paa ondt og godt er klog«. S. S. I S. 235.

²) Fra Salmen »Tag det sorte Kors fra Graven« S. f. K. & H. 242 Vers 1.

³) Johan Gottfred Matthison Hansen (1832—1909), Organist og Komponist, fra Studentertiden Otto Møllers og Niels Lindbergs Ven.

⁴) Helga Maria Müller (1841—1919).

blev Kisten lukket og tilloddet, og det Tæppe, som en Del Kvinder af Menigheden havde broderet paa Klæde efter Tegning af Konstantin Hansen og som [S. 11] skulde [have] været foret med Edderdunsvat for at overrækkes Grundtvig paa hans Fødselsdag til at brede over hans Ben (2 Alen langt og $1\frac{1}{2}$ Alen bredt), men som man nu vilde brede over ham i Kisten, kom for sent, da man havde ventet at finde Kisten aaben. — Tæppet blev senere bredt over den indre Kiste. — Min Hustru havde om Morgenens faaet en Mængde Blomster og Grønt paa Gl. Vartov (hos Consul *Muus*¹ eller rettere hos denne[s] Datter Frøken *Ovidia*) og da jeg kom hjem, sad hun ude paa Græsplænen med alle Børnene og bandt en lang Krands, der skulde dække den grimme Zinkkistes Kant. Krandsen var vel c. 7 Alen lang. Frøken Brandt bandt en mindre Krands til paa samme Maade at dække Laagets Overkant. Fra Lille Tuborg (Kammersanger *Sahlers*² og hans Hustru; Fru Lorentzen³) var sendt et med ud-søgt Smag og Omhu bundet Kors af Taxblade og sjældne Blomster.

Da Folk samledes, kom der saa mange Krandse, navnlig af Roser, at Kisten blev aldeles dækket. Gartner *Løwes* Frue kom med to store Palmegrene, vel $2\frac{1}{4}$ Alen lange. For Enden af Kisten stod Syvarmsstagen⁴ med brændende Lys, de to Palmegrene dannede en Bue over den og rundt om, saavel som i Grundtvigs Studerestue, paa den store Trappegang stod snart Folk saa tæt i Klynge, at det var umuligt at røre sig.

Der blev sunget flere Psalmer («Krist stod op af Døde», «Fred til Bod for bittert Savn», «Kirkeklokken» og «Sov sødt

---

1) E. B. Muus, Grosserer og Konsul. Sommerbolig paa Gl. Vartou tæt ved St. Tuborg, hvor Grundtvig døde.

2) L. F. Sahlertz tidl. Skuespiller.

3) Fru Lorentzen har ikke kunnet stedfæstes.

4) Syvarmestagen af purt Guld var en Gave fra nordiske Kvinder ved Grundtvigs 50 Aars Præstjubilæum 1861, se F. Rønning: N. F. S. Grundtvig IV, 2 S. 142.

Barnlille«. *Fenger* talte først¹, rigtig kjønt og hjærteligt om vort Savn og Sorg ved Grundtvigs Baare, men mindede navnlig om, at vor Glæde ikke maatte vige tilbage for Suk og Sorg, da vi i og over Grundtvig havde saameget at glæde os ved og være Herren taknemmelige for. Han bad *P. Rørdam* bekjende Troen. Rørdam holdt dog først en Tale², saaledes som kun han kan gjøre det, med den ham egne Friskhed, Liv og Inderlighed og skjønt Taarerne ofte kom ham og os andre i Øjnene, var hans Tale dog nærmest at ligne ved en Sejershymne. Jeg har siden hørt Folk sige, at det var jo den samme Tale, som han siden holdt i Frelzers Kirke, men enhver, der har hørt Rørdam tale og prædike med korte Mellemlum, véd, hvorledes dette er at forstaa. Hvad der lever hos ham i Øjeblikket, det taler han om, det maa frem, hvor og til hvem, han end taler, men mig syntes der ellers at være megen Forskjel. Hans Tiltale til Fru Grundtvig og Tak til hende for hendes opofrende Kjærlighed til Grundtvig³ — og her kom han ret til at udtale sig om Kjærlighedens Væsen, som den Livsmagt, der gjerne vil dele Glæden med andre, hvad Fru Grundtvig ret havde forstaaet ved at aabne sit Hus, saa alle, baade store og smaa kunde gaa til ham og dele hendes Glæde over ham — var især gribende, og ikke [S. 12] mindre hans Tiltale til Frederik⁴ (»Din Fader har ikke blot talt *til* Dig, men talt *med* Dig, husk paa det!«)

Da Kisten skulde bæres ud, flokkedes unge og gamle om den for at tage fat. Men der var ingen Haandtag, kun de glatte Zinkplader at tage paa. Jeg stod ved Fodenden og vilde holde igjen, til man fik hentet Reb eller Stokke til at

¹) Talens Hovedtræk gengivet i J. K. Madsen: Grundtvigs Jordefærd 1872 S. 9—10.

²) Ligeledes gengivet nysnævnte Sted S. 10.

³) Man havde mange Gange frygtet, at den legemligt meget svage, ofte dødssyge Fru Grundtvig skulde gaa bort før sin 43 Aar ældre Ægtefælle.

⁴) Allerede i 1867 kunde Frederik sige »Min Fader kan ikke undvære mig« N. K. S. 856. 8. trykt Kh. Saml. 7. R. I, 245.

lægge under den, men enhver tog med den flade Haand under Kistens Bund og det gik virkelig godt, hvad jeg næppe havde troet muligt. Men det er mærkeligt, saa det hjælper, hvor der er Enighed og god Vilje; det var ubegribeligt saamange, der kunde faa en Haand i med og gaa uden at træde hinanden ned. Efterhaanden som nogle blev trætte, gik andre til. Kisten blev baaren gjennem Grundtvigs Stue, Dagligstuen og ned ad Verandatrappen i Haven sønden om Huset ud igjennem den lille Laage, hvor kun 1 højst 2 Mennesker kunde komme igjennem; da vi kom dertil blev — som kunde det være paa Kommando, men der var ingen, der befalede — alle enige om at løfte Kisten op over vore Hoveder, og nu gik det let gjennem den lille Laage. I Gaarden havde de andre samlet sig og Kisten blev sat ind i en Rustvogn under Psalmen »Alt staar i Guds Faderhaand«. —

Jeg vilde gjerne have fulgt, men var umaadelig træt, jeg skulde endnu til Bogtrykkeren, kørte ind med et Banetog og kom til Klein Kl. 10¹/₄, fik Korrekturen og skyndte mig hjem forat læse den. Guldsmed *Chr. Clausen* gik hele Vejen bagefter Rustvognen; nogle faa fulgte inde paa Fodstien; men da Vognen drejede om ad Farimagsvejen, kom det lille Følge (8) ogsaa med i Vognens Spor, som de fulgte til Kapellet. Iblandt dem, der fulgte, var ogsaa Frederik Grundtvig. Han havde ogsaa været med til at bære Kisten ned i Vognen. Først sent kom de til Kapellet paa Kristianshavn, hvor der var samlet mellem 50 og 100 af dem, der havde været paa Tuborg. En Del nysgjerrige havde samlet sig udenfor Kapellet. Da Vogn dørene aabnedes, strømmede der en umaadelig stærk Rosenduft ud og bredte sig til alle Sider, saa de tilstedeværende uvedkommende uvilkaarlig udbrød: »Nej, det var dog en dejlig Lugt«. I Kapellet sang de »At sige Verden ret Farvel« og Kateket *Kr. Madsen*¹ bad Fadervor og Troen, og efter endnu

¹) Jens Kristian Madsen (1839—1885), Kateket ved Vor Frelser's Kirke, derefter Sognepræst og Seminarieforsøger i Jelling.

en Psalme skiltes man ad, da Klokken var over 10.

Jeg fik Brev fra Carlsen, at Døren til Graven kun var 1 Alen 12 Tommer, saa Kisten nødvendig maatte være bredere end 1 Alen 10¹/₂ Tomme. Det samme skrev han til Handskemager *N. F. Larsen*¹, som sendte mig Bud derom.« [S. 13.]

Ejendommeligt nok skulde mange af Besværlighederne ved Ordningen af Grundtvigs Jordefærd komme fra to Køgenotabiliteter, Godsejer Carlsen og Læge Matthiessen. Carlsen havde for mange Bekymringer, Matthiessen for faa. Godsejeren var ængstelig for, at Grundtvig ikke kunde blive begravet standsmæssigt nok, Matthiessen begik Amatørdigterens Dødssynd: Han paatvang andre sine gyselige Rimerier. En Sejrshymne som Matthiessens ved Grundtvigs Baare er kun tænkeligt som Bevis paa det alleryderste Frisind. Matthiessen havde i Studenteraarene været kendt med Søren Kierkegaard. Siden blev han om ikke alle, saa dog nogle store Mænds Barde. Muligvis har Ønsket om ikke at saare den højvelbaarne Frøken Franzisca Carlsen ved at sende hendes Huslæges Digteri tilbage til Gammelkøgegaard, bevirket, at den trods alt krigerisk Væsen saa godmodige Niels Lindberg lod Loke slippe med.

Fra sin Søster *Meta Boisen* havde Sven Grundtvig faaet en lille Hilsen, der paa en smuk Maade udtrykker en Datters Sorg ved en elsket Faders Død. Ligesom Svigerinden Laura, var hun i sine bedste Aar blevet værkbruden, bundet til Sengeleje eller Sygestol; men sit Smil og sine Taarer havde hun ikke sat til. Sjæleligt var hun, som i Ungdommens Dage, da hendes Fader kaldte hende »Du lille, du kære!« et varmhjertet Menneske, der ved altid at tage oprigtig Del i andres Glæder og Sorger, fik sig selv og andre til

¹) Niels Frederik Larsen (1814—1881), Handskefabrikant, Købmagergade 7, en af Vartovmenighedens ledende Mænd, almindelig afholdt for sin hjælpsomme og beskedne Færd. N. Lindbergs Fader J. C. Lindberg boede som hans Gæst under alle Rigsdagsophold hos Larsen, der spøgende kaldtes »Menighedens Vært«.

at glemme, end sige da beklage, hendes trange Skæbne. (Dansk Folkemindesamling 174).

»Ja, det var en yndig Død, vor kjære gamle Fader fik; det gik nu, som jeg tidt har tænkt mig, at hans Dødskamp var alt for længe siden stridt i de tunge, mørke Tider i hans Liv, og jeg tænker da her navnlig paa 1844 tror jeg det var, Kampen imellem Liv og Død, imellem Frygten for Djævelens Magt og Troen paa det evige Liv. Gud være evig lovet for Striden blev stridt og Seiren blev vundet.

Nu Gud i Vold, hils den kjære Laura rigtig kjærlig fra mig og ønsk hende Lykke og Velsignelse til hendes lange Reise.

Fra Enkedronningen havde jeg et yndigt Brev iaftes, hvori hun beder mig bringe mine tre Brødre en kjærlig Hilsen«.

Fru *Asta Grundtvig* har Takt og Kærlighed nok til at sende Sven Grundtvig en udførlig Meddelelse om hvad der er sket, og hvad der forberedes i Forbindelse med Grundtvigs Jordefærd. [D. F. S. 174]. Der var nu gaaet elleve Aar siden hun, efter Biskoppens 50 Aars Præstejubilæum, havde talt til ham om Opbrudsanselser: »Midt i Glæden blandede der sig dog nogen Veemod, ved Tanken om, hvorlænge har vi den kjære Gamle blandt os endnu? Naar engang igjen en større Vennekreds forsamler sig om ham, da vil det nok være om hans Baare«. Nu samlede den mindre Skare af de nærmeste Venner, godt trehundrede i Tallet, mener en Nordmand, og over 2000 fylder Vor Frelsers Kirke til Trængsel, mens Grundtvig paa Københavns Gader faar et Ligfølge saa stort, som man ikke kender Magen dertil. Selv Kongerne Frederik VI og Frederik VII fulgtes ikke af saa vældigt et Folk. Christian VIII var endog blevet ført til Roskilde, uden Folket bekymrede sig videre derom.

»Ja saa er vores kjære Grundtvigs jordiske Levninger bragte ud af Huset, i Kapellet ved Frelsers Kirke. Der var en stor Forsamling af Venner tilstede. Gud være lovet for Troen paa Kjødets Opstandelse!«

Fru Asta Grundtvig havde gennem en Aarrække været mere svagelig end sin alderstegne Ægtefælle. Mange havde regnet med, at Grundtvig for tredie Gang vilde blive Enkemand. Nu kom hun til at overleve ham i atten Aar.

Fredagen den 6 September.

»Jeg var inde i Trykkeriet forat læse Korrektur. Jeg gik til Snedkeren angaaende Kistens Brede; den var allerede samlet, men kunde holdes indenfor 1 Alen $10\frac{1}{2}$ Tomme, hvorom jeg straks skrev til Carlsen¹, men fik endnu samme Dag et Brev fra ham om det samme. Jeg var hos Clausen og hørte da, at Handskemager *Chr. Larsen*² (Østergade) og *Ketelsen*³ med Fru *Køster*⁴ og nogle flere Kvinder vilde have en Sølvkrands. Allerede Onsdagaften havde N. F. Larsen sagt mig, at hans Broder og Ketelsen, der begge var tilstede hos Mouritsen, havde talt om en Sølvkrands, men da man blev enig om en Sølvplade, mente han, at Krandsen dermed var falden bort. Jeg gik derfor til Chr. Larsen, som holdt paa Sølvkrandsen, der vilde blive meget ubetydelig af pressede Sølvblade, der naturligvis ikke kunde staa sig. N. F. Larsen var kjed af denne Historie, da han jo gjerne ved slige Lejligheder kommer til at spytte det manglende i Bøssen. I Løbet af Dagen kom der imidlertid til Guldsmed *Chr. Jensen jun.*⁵ (hos hvem Pladen blev smedet og grave-ret) en Bestilling paa en Palmegren af Sølv, $2\frac{1}{2}$ Alen lang,

---

¹) Brevet findes sandsynligvis i H. R. Carlsens Arkiv paa Gammel Køgegaard, hvortil der henvises.

²) Hans Christian Larsen, Handskemager, Østergade 34. Broder til N. F. Larsen.

³) C. Ketelsen, Detailhandler Grønnegade 26, en af de fremtrædende Lægmænd i den grundtvigske Københavnsmenighed. Se Kh. Saml. 7. R. I, 8. 223.

⁴) Camilla Frederikke Christiane Køster (1838—1903), Enke efter Kapellan Kristian Køster, siden gift med sin afdøde Mands Fætter, Holger Køster, Præst i Mygind.

⁵) Christian Jensen jr. formodentlig Guldsmed C. J., Gothersgade 93.

gjennem Guldsmed *Mikkelsen*¹; det var Fru *Tietgen*², Fru *Linde*³ og *Enkedronningen*⁴ med flere Kvinder, som havde henvendt sig til Prof. *Skovgaard*⁵ om en Prydelse, og han gav Tegning til en Palmegren, men henvendte sig til *Mikkelsen* («som kunde sætte større Kraft paa end en lille Guldsmed», skjønt baade han og Clausen gik til Chr. Jensen jun. *Mikkelsen* skal, saavidt jeg ved, have 400 rd. for dette Arbejde; han giver Chr. Jensen, efter hvad jeg har hørt 250 for den, saa Hofjuvele[re]ren med de store Kræfter jo tjener ganske brav ved den Forretning).

Fra *Gottfred Hansen* fik jeg et Brev, hvor han først helt opgiver at sætte en Marsch til *Matthiessens* stive og stridige Rytmer. Derpaa en Overstregelse af Brevet og et nyt, skrevet paa samme Papir; han har nu komponeret Marschen, men ved ikke hvor eller af hvem den skal synges (i Kirken eller i *Kjøge* eller hvor?). Jeg skrev til *Matthiessen* desangaaende samme Dag.

Om Aftenen var Organist *Linnemann*⁶ med Søn hos os; de havde været her om Formiddagen og kom nu igjen. Min Svigerfader og Svigerinde, Svoger og Louise Brandt samt »*Skovkirsten*»⁷ var her ligeledes. *Linnemann* spillede en af sine *Fantasier* for os. Men han kunde slet ikke forstaa

¹) A. Michelsen, Hof- og Ordensjuveler, Kongens Nytorv 12.

²) Laura Charlotte Tietgen født Jørgensen (1835—1917), Bankdirektør, Konferentsraad C. F. Tietgens Hustru, Kronprinsessegade 30.

³) K. L. Linde, Kammerherreinde, Nørrevold 32.

⁴) Enkedronning Caroline Amalie (1796—1881), der gennem en Meneskealder var en af Grundtvigs mest hengivne Tilhørerinder og Støtter.

⁵) P. C. Skovgaard, Landskabsmaleren (1817—1875), hvis to Sønner, Joakim og Niels Skovgaard blev præget i deres Kunst af grundtvigske Synsmaader.

⁶) *Linnemann*, formodentlig to norske Gæster. Sønnen kan da være den Ole *Linnemann*, der var med til at bære Grundtvigs Kiste ud af Frelsers Kirke (V. Ullmann: Breve S. 21)

⁷) *Skovkirsten* nemlig den vendsysselske Bondepige Kirsten Marie Larsdatter, der især i 50'erne og 60'erne vakte Røre som en af Danmarks første kvindelige Forkyndere. Hun var nær Ven med Fru Asta Grundtvig. Se L. Bøgeskov: *Skov-Kirsten*.

Skovkirstens Sprog, naar hun rigtig begyndte at tale.« Skovkirsten kom i Grundtvigs sidste Leveaar ofte paa Besøg hos Grundtvigs. Hun var i Vartoumenighedens Øjne et levende Bevis paa, hvorledes Grundtvigs Forkyndelse menneskeligt og kristeligt betød Folkevækkelse.

[S. 14] *Lørdag den 7 September.*

»Atter Brev fra Carlsen¹; nu var han bange for, at Kisten skulde blive for lang, saa den ikke kunde staa i Hvælvingen, og han vilde sende sin Snedker herind for at maale den rigtig. Jeg kunde jo telegrafere til ham om Længden, men troede ikke derved at kunne berolige ham, tilmed vilde maaske gjerne hans Snedker have en lille Frirejse til Udstillingen². Jeg lod det da bero. Jeg var paa Seminariet fra 9—12, hvor jeg traf *Morten Eskesen*³ og flere Fynboer, der var komne 800 Mand stærke og var meget opbragte over Vennemødets Udsættelse for Svenn Grundtvigs Skyld. M. Eskesen vilde have Møder holdt hver Dag (Mandag, Tirsdag og Torsdag) og Tang⁴ indrømmede ham Emdrupborg Have dertil.

Jeg gik da ud til Fenger for at tale med ham om Sørgemarschen. Jeg traf ham ogsaa, men han var ikke meget medgjørlig. Gottfr. Matthison Hansen havde nemlig ogsaa ønsket at overtage hele Orgelspillet den Dag, men derom vilde Fenger intet høre, da han hverken kunde eller vilde afsætte Organist Gether⁵ fra Bestillingen den eller nogen anden Dag. Matthiessens Sørgemarsch mente han, der kunde ikke blive Tid til, da det skulde knibe nok med at faa Tiden

¹) Brevet synes at være gaaet tabt.

²) Den store Industriudstilling i København, der aabnedes i Juni 1872, og hvortil der strømmede Gæster fra hele Danmark og Skaane.

³) Morten Eskesen (1826—1913), grundtvigsk Friskolelærer og Folkesanger.

⁴) Den ovenfor nævnte Seminarieførstander, der havde sit Hjem i Emdrup.

⁵) J. A. Gether, Citadelsvej 24, Organist ved Vor Frelsers Kirke, Christianshavn.

til at slaa til, saa Ligtoget kunde naa Banegaarden i rette Tid. Om Eftermiddagen kom *Peter Larsen Dons*¹ med sin Kone, Peter Dons og lille *Ole*² ned til os. Peter Larsen var meget oprømt, yngre og livligere end jeg længe har set ham. Han spøgede, medens lille Ole var mere højtidelig end sædvanlig; Peter Dons den gamle trohjærtige Jyde. Jeg spurgte P. Larsen, om han kunde huske, da vi var sammen ovre hos Grundtvig for at faa en Indskrift til Faders Mindesten³. — Præsterne, navnlig *Boisen*⁴ og *Birkedal*⁵ havde gjort Nar ad ham, fordi han havde Stenen, men ingen Indskrift og intet Sted at sætte den, saa han var noget forknyt den Dag. Jeg og min Kone gik med ham over til Grundtvig og jeg maatte da indlede Forhandlingen. »Jo, det husker jeg godt nok«, sagde P. Larsen; »den Gamle sad og saa mig lige ind i Øjnene, saa jeg tilsidst slet ikke turde se paa ham; jeg har aldrig set ham saadan før, *han saa ligedan ud som en Løve*«. Om Aftenen fik jeg følgende Telegram fra Matthiassen:

»Kjøge. 7 Septbr. 1872 7. T. Eftmd.

N. *Lindberg*, Redaktør
Strandvejen 123 Bud.

I Kirken ved Baarens Udbæring. —

Skrevet med Posten iaften det nærmere. *Matthiessen*«.

Jeg maatte give Budet 3 sk. for denne Depesche, som aldeles intet oplysende indeholdt. Klokken var omtrent 10 om Aftenen, da jeg modtog den, saa jeg meget godt kunde have ventet til næste Morgen, da jeg fik hans Brev¹.

1) P. L. Dons den samme som Ole Peder Holm Larsen Skræppenborg (1802—1873), grundtvigsk Gaardejer, først i Brylle, siden i Dons. En fremtrædende Skikkelse i grundtvigske Menighedskredse, Taler ved Kirke- og Vennemøderne.

2) Lille Ole, en invalid grundtvigsk Lægmand fra Mors.

3) Se: L. Schrøder: Ole Peter Holm Larsen, 1875, S. 242—244.

4) Frederik (Frits) Engelhardt Boisen kaldet »Budstikke-Boisen« (1808—82), Søn af Biskop P. O. Boisen; grundtvigsk Ordfører og Bladudgiver.

5) Schøller Parelius Vilhelm Birkedal (1809—1892), Valgmenighedspræst i Ryslinge.

Skønt det omtrent er blevet et Dogme, at Grundtvig selv ikke var nogen folkelig Mand, vil det være en lønnende og ikke særlig vanskelig Opgave at gaa de mange, endnu kun sparsomt udforskede Kilder igennem, der vidner om, hvorledes en ikke lille Skare af danske Bønder baade fra Jylland, Sønderjylland medregnet, og Øerne personlig søgte til Grundtvig som deres aandelige Vejleder og Ven; hvor jævnt og ligetil de blev modtaget og mærkede, at de var velkomne hos den gamle Præstesøn og Herremandsdatter, der begge levede et jævnt og muntert virksomt Liv paa Jord. Saa særprægede Folk som Peder Holm Larsen Skræppenborg, Jens Jørgensen, lille Ole fra Mors som Friskolelærerne Kristen Kold og Morten Eskesen var stadige Gæster i Grundtvigs Hjem, hvor Rasmus Nielsen og C. C. Hall ogsaa kom.

Søndagen den 8 September.

»*Birkedal* vilde have været herind til om Søndagen, men blev forkjølet, saa han ikke efter Aftale kunde prædike i Vartov, hvad der var bebudet i Aviserne. Fredagften fik Fru Grundtvig Underretning herom og *Lomborg*¹ (Skov-Kirstens Mand) gik straks ud for at søge *Svejstrup*² fra Vejen op, for at faa ham til at prædike. Men han var taget fra Byen (til Hammer) og kom først Lørdag Aften igjen. Lørdag Formiddag telegraferede Fru Grundtvig til *Brandt*³ i Rønnebæk; han lovede straks⁴ at komme med Banetoget

¹) Christian Larsen Lomborg (1832—1880), Fuldmægtig i Thisted, Rigsdagsmand, 7. April 1867 viet til den Side 128 Note 7 omtalte Skovkirsten.

²) Hans Kristian Janus Nikolaj Balthasar Krarup Sveistrup (1815—1893). Frimenighedspræst i Rødning i Sønderjylland.

³) Carl Joakim Brandt (1817—1889), Grundtvigs Efterfølger som Præst ved Vartou; Salmeforsker, Salmedigter; Redaktør af Dansk Kirketidende. Se: F. Rønning, C. J. Brandt.

⁴) Telegrammets Ordlyd: »Hellerup. Pastor Brandt Nestved / I mit og Menighedens Navn bedes De om, kjære Pastor Brandt at holde Guds-tjenesten for os den 8de i Vartou. / Svar udbedes strax. / A. Grundtvig«. Pastor Brandt havde iforvejen telegrafisk af sin Svigersøn faaet Meddelel-

Kl. 10¹/₂ Søndag Formiddag¹. Han fik Adjunkt *Damborg*² paa Herlufsholm til at prædike for sig. Jeg tog ind med et Banetog, men mødte flere, der kom fra Vartov og ikke havde kunnet faa Plads. Jeg gik dog derind, men allerede forlode hele Flokke Gaarden. [S. 15] Der var dog endnu en stor Forsamling i Gaarden, ja, man kan gjerne sige, at den rummelige Gaard var fuld af Mennesker, men de kunde jo staa meget tættere, end de gjorde. Kirken havde allerede længe været overfyldt. Da *Brandt* havde holdt Skriftemaal, samledes Folk i Gaarden, hvor han prædikede for 2 à 3000 Mennesker. Hans Prædiken er trykt i Kirketidenden³. Psalmesangen gik prægtig og vi fandt vist alle, at det var en baade højtidelig og opbyggelig Gudstjeneste. —

Stiftsprovst *Rothe*⁴, der vistnok er meget nysgjerrig af Naturen, havde indfundet sig i Kirken, hvorfra han nær ikke var sluppen ud. Han gav Kapellan *Jørgensen*⁵ nogle Dage efter i en Samtale en Snyder, fordi han ikke, da *Brandt* ikke var der i rette Tid, selv havde begyndt Gudstjenesten. Hs. Højærværdighed, der jo forøvrigt har svoret paa, at han vil forkynde Evangeliet i Tide og Utide, men her selv

---

sen om Grundtvigs Død. »Kjøbenhavn 3. 9. 1872 7. T. 35 Efterm. / Pastor *Brandt* Rønnebæk Bud Nestved. / Grundtvig sov igaar henad Aften hen / taust og smertefrit. / H. Monrad«. Begge Telegrammer findes sammen med et af 4. Sept. fra P. Mouritzen og et af 5. Sept. fra Fenger og Rørdam om Vennemødets Udsættelse til Torsdag 12. September i Ny kgl. Saml. 1965. 2.

¹) Kgl. Bibliotek ejer ingen Jernbanekøreplan for Sept. 1872, saa det nøjagtige Tidspunkt for Masned Sundstogets Komme har ikke kunnet oplyses.

²) Hans Albert *Damborg* (1835—1906), Adjunkt paa Herlufsholm, senere Sognepræst i Dalum.

³) Dansk Kirketidende 1872 S. 611—618.

⁴) Conrad Peter *Rothe* (1811—1902), Stiftsprovst over Sjællands Stift. Om hans Stilling til Grundtvig under dennes Sygdom i 1867 se: *Khist. Saml.* 1951.

⁵) Christian *Jørgensen* (1836—1914), tidligere Sognepræst i Roager-Vodder i Sønderjylland, som tjenstlig ansat 12. Maj 1871 som Grundtvigs personelle Kapellan; senere Sognepræst i Staby og i Visby-Heltborg.

forsømte at prædike i Tide (Kl. 10)¹ og var ærgerlig over at Brandt, sin Embedsed tro, prædikede i Utide (Kl. 11), fandt det uhyggeligt i Kirken og end mere i Gaarden — vi antager, at han var den eneste, der fandt det, men han har muligen følt sig som en Hund i et Spil Kegler.

Inspektøren i Vartov² havde Betænkeligheder ved at overlade Vartov Gaard til Gudstjeneste, men da det sorterer under Magistratens 1ste Afdeling Borgmester *Larsen*³, Helvegs Svoger og Brandts gode Ven, holdt han Gudstjeningen uden at spørge om Forlov.

Jeg gik fra Kirken over paa Nørrebro til *G. Matth. Hansen* med Matthiessens Brev, men traf ingen hjemme, Pigen lukkede mig dog ind og jeg skrev et Par Ord til ham og lod Matthiessens Brev ligge der; det var i Grunden et kosteligt Brev: Hele Flokken skal synge med i Kirken, derpaa skal *Kragelunds* Basuner⁴ spille den i Kjøge og Flokken, der maa antages at have lært Tonen i Frelsers Kirke stemme i med, vejledet af *Erslevs* Sangforening i Kjøge.

Kort efter at jeg var kommet hjem, kom Hofjægermester Carlsens Forvalter *Damkjær* herover med Frederik Grundtvig. Den unge *Damkjær* har i de sidste Par Aar udviklet sig i mærkelig Overensstemmelse med sin Herre, saa ikke blot Værdigheden, men ogsaa hans uhyre Topmaves Trindhed, der den Dag ydermere fremhævedes ved sort Kjole og hvid Vest, minder om ham. Alt var i sin gode Orden med Hensyn til Kistens Maal; men nu vilde Carlsen have en Ligvogn derud. Den kunde komme med samme Banetog som Følget, men Spørgsmaalet [S. 16] var nu, om Heste og Kusk skulde følge med derud eller Carlsen sende Heste til Kjøge; jeg holdt paa, at Heste og Kusk skulde følge med, da Carl-

1) I Frue Kirke prædikede til Højmessens: »Hr. Helms«.

2) Inspektør for Vartov Kirke var Krigskancellisekretær H. C. Mellerup.

3) Etatsraad L. C. Larsen var Borgmester for Københavns Magistrats 1. Afdel.

4) *Kragelunds* Basuner, jfr. [J. Davidsen], *Gamle Minder fra Frederiksberg og Vesterbro*, 1953, S. 56, 156.

sen ikke havde »Sørgeseletøj«, »Sørgedækkener« og »Sørgeliberi«, medens Bekostningen sagtens vilde blive den samme.

Om Aftenen var der Møde ovre hos *Fru Grundtvig*¹; det var egentlig ikke Meningen at Folk, som de plejede den 8de September skulde komme derud, men der kom dog mange. Derimod skulde der træffes nærmere Aftale om Begravelsen. Iblandt dem, der kom, var *Bjørnstjerne Bjørnson*², der kom med *Gotfred Rode*³ og Frue, *P. Rørdam*, *P. Fenger*, *Svejstrup*, *Poulsen*⁴ og *Appel*⁵ fra Sønderjylland, saamange overhovedet som Værelserne kunde rumme.

I Grundtvigs Stue holdtes et engere Raad, hvor der aftaltes, hvem der skulde tale i Kirken og hvem paa Vennemødet. I Kirken skulde *Fenger* raade for det, men det var igrunden galt, at ingen blev sat ved hans Side for at tage Stød af for ham; thi nu stormede alt ind paa ham, og det var sommetider mere end han kunde bære. I Kirken mente *Fenger*, der skulde ene lyde Røster fra Grundtvigs gamle Disciple, og der vilde han da have F. E. Boisen til at tale først og derpaa *Rørdam* og saa ham selv; det skulde være Hjærtets Vidnesbyrd om Haabet i os, der her skulde kom-

¹) En af Mødets Deltagere, Svenn Grundtvig, skildrer sit Indtryk derfra i et Brev af 8. 9. 72 til Hustruen. (Dansk Folkem. Saml. 202).

²) Om Bjørnstjerne Bjørnson (1832—1910) og Grundtvigs gensidige Forhold giver H. Brun: N. F. S. Grundtvigs Levnedsløb II og Morten Eskesen: Mit Samliv med Bjørnson værdifuld Oplysning. I det monumentale Værk: Grundtvigianismen og Noreg, I—II, belyses Grundtvigs Indflydelse paa norsk Aandsliv i Kirke, Skole og Folk.

³) Højskoleforstander Gotfred Rode (1830—1878) og hans Hustru Margrethe født Lehmann, Orla Lehmanns højtbegavede Datter (1846—1918), hørte til Bjørnsons nærmeste Venner i disse Aar. Han havde boet i deres Hjem ved Sortedamssøen under et Københavnsophold 1867—68. Fru Lehmann blev i 1879 gift med den norske Literat Erik Wullum, der hørte til Bjørnsons Følge.

⁴) Sandsynligvis den sønderjyske Lærer og senere Frimenighedspræst L. B. Poulsen fra Rangstrup (1840—1919).

⁵) Cornelius Appel (1821—1901) Forstander for Rødning Højskole.

me frem, ikke saameget den aandelige Begavelse (*Leth*¹, *Birkedal*, *Helveg*², *Brandt*); *Fr. Hammerich*³ vilde tale i Kirken, men det vilde Fenger ikke høre noget om, hvorfor Hammerich blev smæk vred. Paa Vennemødet vilde *P. Rørdam* have en politisk Udtalelse⁴ (imod det forenede Venstre) frem, men Fenger blev tilsidst saa hæftig, at han stampede i Gulvet og raabte: Nej, det vilde han ikke taale! Der blev Tale om at bære Grundtvigs Kiste til Banegaarden, men det vilde Fenger intet høre om. De fleste var enige om, at Toget skulde gaa over Knippelsbro over Slotspladsen ad Thorvaldsens Musæum og Vandkunsten, men Fenger vilde om ad Langebro, og da *Svenn Grundtvig* spydig bemærkede⁵, at de store Mænd ikke plejede at gaa ad Smaagaderne, blev Fenger atter heftig og sagde, at han havde faaet det Hværv at ordne den Ting, og det blev nu ved, hvad han havde sagt. Gottfr. Hansens Sørgemarsch vilde han slet intet vide af. —

For at trøste Hammerich sagde Fenger siden i Plenarforsamlingen, at han saa vilde opfordre ham til at tale [S. 17] nede paa Aasen ved Gl. Kjøgegaard. *Hammerich* trak jo noget paa det, og Fenger lod da til at ville opfordre andre dertil, men nu greb Hammerich det med stor Begjærlighed, men vistnok til liden Fornøjelse for de tilstedeværende; de fleste havde hellere hørt Birkedal, Brandt, Leth eller en anden. *Bjørnson* traadte nu frem og erklærede,

---

¹) Andreas Peter Martin Leth (1822—1905), Sognepræst i Middelfart. Maadeholden Grundtvigianer paa det politiske Omraade. Kaldtes blandt fynske Omgangsfæller for »Nordens Gyldenmund«.

²) Ludvig Nicolai Helveg (1818—1883), Kirkehistoriker, Dr. phil. et theol., 1. res. Kapellan ved St. Knuds Kirke i Odense og Hospitalspræst. Se: Ludvig Schrøder: L. Helveg 1884.

³) Peter Frederik Adolph Hammerich (1809—1877), Professor i Kirkehistorie ved Københavns Universitet. Se især Selvbiografien: Et Levnedsløb, 1882. Og: Til Minde om Professor Hammerich, 1877.

⁴) Som P. Rørdam havde sagt det til Grundtvig selv ude hos Tietgen.

⁵) Svenn Grundtvig havde allerede i 1867 taget sine Tørn med grundtvigske førende Skikkelser.

at han kom som Udsending fra Normænd, navnlig (eller ogsaa) Norske Præster, »og jeg faar vel da sige et Par Ord ved Grundtvigs Grav?« Ja, nede paa Aasen kunde det jo nok lade sig gjøre, mente Fenger, og der havde *Svejstrup* ogsaa ønsket at tale, saa hermed mente han, at Talerne paa Aasen maatte anses som sluttet, da jo Folk skulde hjem samme Aften. Ligesom nu Fenger havde gjort Rede for, hvad der skulde ske om Onsdagen, saaledes vilde *P. Rørdam* nu efter Fengers Sigende gjøre Rede for, hvad der skulde ske om Torsdagen, og det var han ogsaa villig til, men han kom stadig i Snak, saa med den ene og saa med den anden, og vi fik da intet at vide om Torsdagens Anretning.

— Med Kateket *Kr. Madsen* fik jeg talt et Par Ord, da Fenger havde sit Tøj nede hos os, og han vilde følges hjem med Madsen. Kantoren i Frelzers Kirke *Vamberg*¹ havde sagt ham, at Gottfr. Matthison Hansen havde talt med *Gether* og der var intet ivejen for at han selv kunde komme til at spille Sørgemarschen. Hansen havde ogsaa talt med *Vamberg*, der var villig til med sit Kor af 8 Voksne og en Del Børn at indstudere den; men Fenger satte sig jo bestemt derimod; naa, det bryder vi os ikke om, sagde jeg, han skal kun ikke besværes med det; jeg lovede Dagen efter at træffe Madsen hos Frk. *Zahle*² Klokken 2 og have Noderne med til ham. Da Fenger og Madsen skulde til at gaa, sagde *Madsen* til ham: »Ja, nu kommer det an paa, om vi kan blive enige, om vi skal gaa ad Knippels- eller Langebro«, men gamle Fenger, der havde været som en utæmmet Bjørn kort iforvejen, da Brospørgsmaalet var paa Tapetet, svarede ganske mildt og sagtmodig som et Lam: »Ja det bliver vi nok enige om«.

Grundtvigs Jordefærd kom ogsaa til at præges af, hvem

¹) P. Vamberg, Kantor ved Vor Frelzers Kirke paa Christianshavn.

²) Nathalie Zahle (1827—1913) ledede sin Pigeskole, der dengang laa ved Gammel Strand i en grundtvigsk-national Aand. Adskillige af Lærerne hørte til Vartoumenigheden.

der *ikke* tog til Orde ved den gamle Biskops Kiste. At man ikke blandt de forsamlede Venner bragte Sjællands Biskop, Dr. *H. L. Martensen* i Forslag, kunde næppe undre efter det stærke Modsætningsforhold denne fordums Grundtvigianer var kommet i til Vartovmenigheden og dens Præst og til Grundtvigianismen i det Hele taget, som han bekæmpede med Mund og Pen. Alligevel vilde efter Herman Monrads Opfattelse (S. Bredstrup: I. H. Monrad S. 54) Martensen have sagt Ja til at tale et Taknemmelighedens Ord ved Grundtvigs Baare for det meget, der ikke skilte, men forbandt ham og Grundtvig. Biskop *P. C. Kierkegaard* havde skriftligt sagt sin gamle aandelige Vejleder og Støtte Tak i et overmaade smukt Brev i Februar 1872, hvor han vedgaar sin store Arv og Gæld til Grundtvig selv. (Breve II S. 632). Nu sad Aalborgbispen i sin stille Bispegaard som en yderligere forpint Mand. Han var lige kommet hjem fra en Københavnsrejse, den sørgeligste i hans Liv, der rummede mange Sorger. Han havde maattet følge sin eneste Søn, den unge teologiske Kandidat Poul Kierkegaard, til Oringe; man mente, at Sønnen var blevet uhelbredelig sindssyg. Nu maatte han blive i Aalborg for at trøste sin invalide Hustru Henriette Kierkegaard, Grundtvigs Niece. Derfor kom han ikke til Jordefærd og Vennemøde, hvor der ellers var Brug for en gammel Discipels Røst.

Bjørnsons Deltagelse, der skulde faa Kamptonerne til at gjalde midt i Lovsangen og Sørgesalmerne, var ligesaa meget hans eget Værk, og han var ikke den, der satte sig stille i en Krog, som de yngre Grundtvigianere. Hele Sommeren havde den politisk orienterede grundtvigske Fløj, især Sofus Høgsbro og Niels Lindberg, været stærkt optaget af de Forsøg paa at danne en ny Skandinavisme, ved at forene Dele af Grundtvigs folkelige Tanker med norske og svenske storpolitiske. En nordisk Kulturfront, i Fred med Tyskland, var ved at stige op af Veltalenhedens Taa-ger. Bjørnson var dens Tolk. Naar der fra enkelte yngre

Grundtvigianeres Side, særlig *J. H. Monrad*, Niels Lindbergs Svoger, siger det rentud, er blevet talt om »Striden mellem Enkedronningen og Prinserne af det første Kuld«, et Modsætningsforhold, som *C. J. Brandt*, *J. H. Monrads* Svigerfader, skulde have haft Lykke til at fredeliggøre, saa er der næppe fra de tidligere »Arveprinser«, Grundtvigs to Sønner af første Ægteskab: Historikeren *Johan Grundtvig* og Sprogforskeren *Sven Grundtvig* stillet noget urimeligt, end-sige rethaverisk Krav til Bispinde *Asta Grundtvig* i Spørgs-maalet om, hvornaar Grundtvigs Jordefærd kunde finde Sted. Fru Grundtvig har fra første Færd ønsket, at de to Mænd, hvis stærke Sønnefølelser hun kendte fuldtud og værdsatte, ogsaa fik et Ord med at sige ved denne Lejlighed. Hun var — nu selv dybt ramt af sin pludselige Sorg — ikke i Stand til at træffe nogen Beslutning. Og Grundtvigs Venner handlede, i den bedste Mening, uden at raadføre sig med hende. *P. Mouritzen* indrykkede Dødsannoncen i hendes Navn, unge Studenter skrev og telegraferede i Nord og Vest paa egen Regning og Risiko. Det var jo ikke noget, som kunde falde i den myndige og selvfølende *Sven Grundtvigs* Smag; om der i det hele taget vilde være nogen Søn, som vilde finde sig i noget saadant.

Sven Grundtvig maatte just i disse bevægede Sorgens Dage for lang Tid tage Afsked med sin legemlig nedbrudte Hustru *Laura* født *Bloch*, med hvem han levede i et ualmindelig harmonisk Ægteskab. En længst forberedt Rejse til et svejtsisk Kursted kunde ikke opsættes yderligere; den unge Fru Grundtvig maatte drage afsted til et aarelangt, ulykkeligvis forgæves Forsøg paa at blive helbredet for sin Sygdom, saavidt det kan skønnes, en spondilitis, der gjorde hende lam. *Sven Grundtvig* ønskede tillige at naa at flytte ind fra *Fredensborg*, hvor Ægtefællerne havde haft Sommerophold, til sin Lejlighed i Hovedstaden. Og endelig var det maaske ogsaa hans Tanke at understrege, at et Dødsfald, selv en Grundtvig's, endnu var noget, som kom Familien ved. Alt har sin Tid; ogsaa Vennemøder.

Det har da sin Betydning at lære Sven Grundtvigs egne Tanker at kende, som han giver Udtryk for dem overfor sin Hustru, der ligesom han selv stod i et kærligt og taknemmeligt Forhold til den bortkaldte gamle Fader og Svi-gerfader. Selvom de ikke delte andres uforbeholdne Beundring for *alt* hans, saa følte de megen hjertelig Hengivenhed for ham selv.

»Jeg holdt mig udenfor forhandlingerne og satte mig med Frederik lidt ind i faders stue, da den en lille stund var tom.

Fru Asta var kærlig og deltagende. Hun sagde, at hun havde faaet saadan et yndigt brev fra dig, som havde gjort hende saa godt, at hun maatte se dig og kysse dig til afsked. Hun kan jo ogsaa godt lide at se en skare om sig, hvad jeg ellers under de givne omstændigheder vilde finde meget byrdefuldt; men det gjør hun ikke.

Den store norske bjørn var der; han siger som deputation, jeg tænker som repræsentant for hele gamle Norge ved jordfæstelsen. Frederik (broder) havde en mundtlig indbydelse fra »morbror Hans« til middag begravelsesdagen. . .

Jeg tænker ogsaa nok at komme til vennemødet, da Fru Asta vilde tage mig under sine vinger. Der var en ivrig debat mellem indbyderne til vennemødet og andre i faders stue (da var jeg ikke derinde), om der skulde politik paa vennemødet, efter Plougs forslag. Rørdam og Hammerich vilde det, men de blev overstemte, og det er jeg godt tilfreds med. Det havde kun ført til skænderi og adspjættelse«.

Det kom altsammen til at gaa over Forventning. Det maatte vel et Par Dage efter hellerikke komme helt bagpaa Sven Grundtvig, at de Vartoufolk, som stod for Kortuddelingen til Vennemødet, i deres store Travlhed glemte, at Frederik Lange Grundtvig vist ogsaa havde et Par ældre Brødre, som ikke hørte til den Slags Folk, som møder op af sig selv.

»Begravelsen gik meget smukt. Din fader og jeg vare uadskillige hele dagen. Carlsen bad ham med til familiebordet, og saa blev jeg ogsaa. Familien maa have afgjort, at nu

skulde der være fred og kærlighed mellem aser og vaner. Haralda var venligheden selv mod Johan og mig.

Jeg gik ikke til vennemødet, som jo var en mindefest for fader, da man ikke sendte mig adgangskort. Det havde man glemt. Ja, Rørdam glemte ogsaa rent i sin tale i kirken, hvor han tiltalede Fru Grundtvig og Frederik, at der var ældre børn. Hans tale var ellers den bedste. *Meta* var i kirken og befinder sig vel efter det.

Jeg holdt idag en lille mindetale om fader: Hans videnskabelige plads — og betydning særlig for min videnskab og ganske særlig for Edda, som jeg nu snart skal læse over. Jeg var vel tilfreds med det. . . .«

(Sven Grundtvigs Breve til Hustruen findes i Dansk Folkemindesamling Nr. 202, hvor der ogsaa kan hentes mange værdifulde Oplysninger om, hvorledes Grundtvigs ældre Sønner drog Vare paa, at deres Faders umaadelige Samlinger af Breve, Optegnelser og Haandskrifter m. v. ikke splittedes for alle Vinde).

Mandag den 9de September.

»Da jeg Kl. 12 gik fra Seminariet, var min første Gang til Slotsgaden til *Matthison Hansen*, som jeg havde sat Stævne paa hans Bopæl Kl. 12¹/₄ angaaende det berømmelige Matthiessenske Marschekvad. Jeg traf ham og Helga samt Skolelærer *Kruse*¹ fra Greve. Hansen havde nu opgivet det hele; Matthiessens Brev, der ganske vist ikke bar Vidne om Besindighed, Klarhed og modent Overlæg havde aldeles forknyttet ham. Han havde udsat Marschen 4-stemmig for Mandskor ledsaget af en Basun — men nu *Kragelunds* Basuner; jeg havde Dagen iforvejen skrevet paa hans Rand: »Bare det hele inte bliver af *Kragelund*«², og det var han nærved at tro. Han spillede den imidlertid og den var, syn-

¹) Lærer U. A. T. Kruse i Greve valgtes 1873 ind i Folketinget for Ribe Amts I.

²) »Den er af *Kragelund*«, et københavnsk Mundheld. Se T. Vogel Jørgensen: *Bevingede Ord*, 3. Udg., 1948, S. 91 f.; 397 f.

tes mig, meget kjøn! — Jeg havde om Fredagen spurgt *Linnemann* [S. 18] om han ikke havde tænkt paa en Sørgemarsch og fortalte ham om Matthison Hansens. Nej, han kunde ikke lide disse fortvivlede, hjerteskjærende Marscher, sagde han; — han maatte dog indrømme, at Hartmanns over Thorvaldsen og Chopins ved en ung Kunstners Død ikke var saa hjærtebrækkende, men det laa imidlertid ikke for ham. Mig vilde det ligefrem være stødende, om der ved Grundtvigs Jordefærd ikke blev gjort noget af vore Tonekunstnere paa den Maade, som de nu engang viser Folk den sidste Ære. Jeg holdt derfor paa, at han skulde sende *Matthiessen* Marschen for Basuner og Mandskor og selv spille den i Frelsers Kirke. Han fik da travlt med at transponere den til Vamberg, (den skulde nu synges unisono) og udsætte den for *Matthiessen*, og forslog Tiden med Kruse, der naturligvis var mest opfyldt af sin Valgkamp med Konseilpræsidenten¹ nede i Skjelskør. Jeg fik Brevet afsted til Kjøge med Middagstoget og naaede Frk. Zahles Institut lige paa Slaget 2, men som jeg gik derind fra Gl. Strand, var Madsen gaaet ud af Læderstræde; jeg gik til Mouritzen, hvor jeg traf *Henriette Larsen*², som havde set Madsen i Farvandet, jeg løb op til *Larsens*³, der havde han ikke været, saa maatte jeg da ud til Kristianshavn, og traf ham ved Børsen i ivrig Samtale med »Bedemanden«. — *Madsen* var imidlertid blevet forknyt med Hensyn til Sørgemarschen, han turde ikke uden Fengers Vidende aflevere den til Vamberg, og Fenger var den Dag mere pirrelig end forhen. Saa vilde jeg da gaa til Fenger, og Madsen vilde jo nok se, hvorledes det spændte af og fulgte med. Da vi kom til Fengers, sagde gamle *Fru Fenger*⁴: »Ja nu er Basunman-

1) Grev Holstein bevarede dog sit Folketingsmandat f. Sorø 4. Kreds.

2) Henriette Larsen, formodentlig Handskemager N. F. Larsens Datter, der siden blev gift med H. Caspar Brandt.

3) Handskemager N. F. Larsen.

4) Fru Louise Augusta Fenger født Manthey (1808—1885), gift med Sognepræst P. A. Fenger, hvem hun var en god Medhjælp i Hjem og Gerning.

den derinde« — altsaa *Kragelund* sagtens i egen høje Person. »Det er rigtig kjedelig saa stiv Fatter er«, sagde hun, »han vil ikke taale, at Damerne kommer andre Steder i Kirken, end i Pulpiturerne og der bliver ikke Plads«. Madsen trøstede hende med, at det aldrig gik saa strængt, som Præsten prækede. Endelig kom vi da derind. *Fenger* var temmelig oprørt: »Her kommer alle Folk løbende den hele Dag, — se, der staaer min Frokost, det er blødkogte Æg, og de har staaet der siden Kl. 11 — (Klokken var nu omtrent 3) — og nu er de kolde, jeg kan inte faa Tid til nogen Ting idag«. Jeg maatte jo nu frem med den *Matthiessenske* Historie, — ja, nede paa Aasen, sagde *Fenger*, kunde de jo synge og spille den, men jeg talte mig dog saalænge tilrette med ham, at han tilsidst indrømmede, at ligesaa godt som *Get[h]er* kunde spille et *Postludium*, kunde *Matthison* Hansen og *Koret* synge og spille *Sørgemarschen*, medens Folk forlod Kirken. Flere Gange blev *Fenger* ellers rasende og stampede i Gulvet: »Der er ikke mere [S. 19] *Poesi* i *Matthiessens* Digt end bag paa min Haand!«, raabte han, og deri kunde han vel have Ret, »og saa kommer de ogsaa løbende og vil have Kvinderne ned paa Gulvet, — Pulpiturerne er indrømmet dem og det er allerede meget — og saa kommer *Pastor Holck*¹ og siger, det gaar slet inte an at sætte *Biskop Martensen* op i *Koret* hos Præsterne, for deroppe kan man ikke høre et Ord af, hvad der bliver talt, — men Præsterne og *Martensen* maa være i *Koret*; jeg kan inte gjøre for, at man ingenting kan høre der — det kan man heller inte i Pulpiturerne«. — *Fenger* vilde ikke tale til *Get[h]er* om at lade Hansen spille sin *Sørgemarsch*, »*Get[h]er* er som en Løve paa sit Orgel, han har selv en Nøgle dertil, som ingen anden betros«, — det behøvedes da heller ikke, »men«, føjede han saa til, — »De skal love mig, *Lindberg*, at De ikke lader Sangen omdele ved Kirken, for

¹) *Johan Christopher Holck* (1824—1899), res. Kapellan ved Vor Frelseres Kirke fra 1863, efterfulgte 1880 P. A. *Fenger* som Kirkens Sognepræst.

saa bliver Folk staaende og synger den og saa kommer vi for silde til Banegaarden«. —

Fenger havde lige faaet et Brev fra *Hostrup*¹ med hans Sang over Grundtvig »Kimer I Klokker«. Den kunde endnu blive trykt i det Hefte, der vilde blive omdelt i Kirken, men der vilde Fenger ikke have den trykt, da alle de andre Psalmer var af Grundtvig — »Ja den maa de saa synge nede paa Aasen«, sagde han, og Madsen fik den saa for at lade 1000 Eksemplarer trykke og sende til Kjøge, det samme lod jeg nu gjøre med Matthiessens Marche og skrev ham til derom. —

Jeg skulde til Middag hos min Svigerfader, hvor *Brandt* og *Carl Schrøder*² med Kjæreste var. Min Kone og de to ældste Børn var der ogsaa. Jeg kom naturligvis for sent, men fandt dem dog tilbords endnu. Brandt var meget op-rømt den Dag. Talen drejede sig især om det forenede Venstre, hvis Program³ ingen kunde huske noget af, hverken de, der forsvarede eller de, der angreb det. Vi fik det frem og alle fandt det baade temmelig rimeligt men ogsaa temmelig uskyldigt. *Bjørnson* vilde tale ved Vennemødet og det var der mange⁴, der var meget ilde tilfredse med, da han umulig kunde undgaa at komme ind paa Politiken, mente man«.

Der kunde ogsaa være særlig Grund til at se med nogen Ængstelse paa Bjørnson som politisk Kommentator ikke mindst af danske indre Forhold. Den samme Mand, der Eftersommeren 1870, før Napoleon III's Stjerne var styrtet glødende ned over Sedan og Gravelotte, ivrede for at sende

1) Jens Christian Hostrup (1818—1892), Præst og Digter, hørte til Grundtvigs nærmeste Venner blandt de yngre Præster.

2) Carl Schrøder, en Broder til Ludv. og Johannes Schrøder.

3) »Programmet« var blevet trykt som Flyveblad 1872 og optryktes med enkelte Tilføjelser i 1873.

4) I Maj 1872 kalder Skat Rørdam Bjørnson for en »noget tvetydig Person« (Skat Rørdam og Otto Møllers Brevveksling I S. 205). Senere domte han haardere I S. 218.

norsk Ungdom mod syd til Kamp for Sønderjyllands Gen-erobring, var nu i Sommeren 1872 blevet saa betaget af det stærke nyfødte tyske Kejserrige, at han saa Nordens Fremtid i et fredeligt Forhold til denne vældige Nabo. Fjenderne, forekom det ham nu, var de kommunistiske og socialistiske Bevægelser, hvis slaviske Ansigtstræk adskilte dem fra Nordgermanernes aabne Pander og gamle kristne Traditioner. At Sønderjyderne øjeblikkeligt var paa deres Post overfor Bjørnsons nye Signaler, var selvfølgelig, men ogsaa indenfor den grundtvigske Lejr i Kongeriget anede man Uraad. En Række fynske Friskolelærere fulgte, som det snart skal ses, dog Bjørnson i tykt og tyndt. Morten Eskesen rettede Grundtvigs »Tysk« til »Udansk« de Steder i de folkelige Sange, hvor Grundtvig talte fordømmende og advarende om det tyske. De nationalliberale og frem-mest, blandt dem *Carl Ploug*, havde ikke Haan og Foragt nok overfor denne ny Bjørnsonske store Livssag for iaar.

Tirsdagen den 10 September.

»Jeg var inde at læse Korrektur paa det Matthiessenske og faa det trykt og afsendt til Kjøge. Derpaa gik jeg op til Snedkeren, som havde sat Palmefuglen og Askekrukken paa den forkerte Ende af Kisten, nemlig paa Hovedenden, hvor den aldrig vilde blive set. Han havde nemlig givet mig fejl Maal (12 Tommers Højde istedet for $11\frac{1}{2}$ som var Højden af Feltet ved Fodenden). Han lovede imidlertid at ombytte dem og skjære Fuglen og Røgskyerne, der stige op af Krukken, sammen, saa de kunde faa Plads ved Fodenden. Kisten er meget smuk, [S. 20] af udsøgte 2 Tommers Egeplanker, meget klart, saa alle Aarerne i Træet staar skarpt. Faldet fra Hovedenden til Fodenden er kun 1 Tomme, fordelt paa alle Afsatser, fra Overkant til Underkant kun $\frac{1}{2}$ Tomme; det giver det hele Udseende noget massivt, Længden er 3 Alen 6 Tommer, Breden 1 Alen $10\frac{1}{2}$ Tomme, Høiden 26 Tommer.....

Over Kistens Laag ligger Palmegrenen af Sølv, der er

bøjet saaledes, at den ikke rører Pladen. Det er et virkelig kunstnerisk Arbejde. Bladene og Stænglen er gjort efter en virkelig Palmegren, de ligge lige saa frit, snart fladt ud, snart bøjede og alle stillede en Smule paa Kant. Grenen blev gjort i 3 Stykker, og hvert Stykke kogt for sig for saa at sammennittes med stærke Nagler; men Naglerne kunde ikke bære den store Vægt, saa man nødtes til at lodde dem sammen, men saa kunde man ikke koge den, saa stort et Kar har ingen Guldsmed; hele Grenen blev derfor stærk forsølvet, da man ikke paa anden Maade kunde rense den efter Lodningen. — Snedkeren lovede i al Stilhed at sende 4 stærke Bærestænger med Kisten, saa kunde 28 Mand komme til at bære paa engang; han havde selv kun to, men skulde laane to. Det var umuligt at tale mere med Fenger om at bære Kisten, men var der blot Redskaber tilstede, vilde den sikkert ikke kommet paa Ligvognen¹. — Alle hvem jeg talte med, var enige om, at man skulde kun bære den uden at spørge om Forlov. Snedkeren holdt imidlertid ikke sit Løfte, der var kun to Bærestænger med og skjønt de, der bar Kisten ud, havde den største Lyst til at forsøge at bære den i de to Stænger, forbød det sig dog af sig selv; kun 16 Mand kunde faa ordenlig fat, og det var for faa til at man kunde skifte under Gangen; men skulde man sætte Kisten, hvergang der skulde skiftes, kom man ingen Vegne. — Efter adskilligt Renderi den Dag kom jeg hjem Kl. 3; jeg vilde gjerne have været med ved Mødet i Emdrup den Dag, da *Bjørnson* vilde komme der, og man ventede ogsaa *Rasmus Nielsen*, som dog ikke kom. Mødet begyndte Kl. 3, men man begyndte det (*Ludv. Schrøder*²

¹) Fru Lise Grundtvig havde ogsaa faaet sit Ønske opfyldt om ikke at blive kørt men baaret til Graven, da Holmens Folk i 1851 bar hendes Kiste fra Vartou Kirke ud til Frelsers Kirkegaard paa Christianshavn. 1883 beordrede Magistraten Gravstedet sløffet, trods Børnenes Indsigelser. (D. F. S. 177. Meta Boisen 9. 8. 83 til Laura Grundtvig).

²) Ludvig Schrøder (1836—1908), cand. theol., Højskoleforstander i Askov, siden Titulærprofessor. Se Fr. Schrøder: L. Schrøder I—II.

og flere) med at binde Munden paa Bjørnson; man vilde ikke have Politik, ikke have Uenighed — hvad virkelig klinger noget parodisk, naar det er alle vitterligt, at der ikke [S. 21] er Enighed. — *Bjørnson* holdt et varmt Foredrag¹, hvori han skildrede Skolelærer *Reitans*² Liv og Død (se *Domaas Tale ved Vennemødet*³). De Nordmænd, der vare hernede (*Linnemann* og hans Søn, *Odland*⁴ og flere) var alle meget opfyldte af *Reitans* sørgelige Død — (han led af Kræft, saa den ene Arm maatte sættes af under Sygdommen; hans Lidelser vare ubeskrivelige og han efterlod en fattig Enke med 6 Smaabørn). —

Hofjægermester *Carlsen* havde atter faaet Betæneligheder. Snedker *Rostrup* skulde sende en ganske ny Rustvogn, han havde, med Banetoget til Kjøge, og Snedkeren foreslog at sætte Kisten i Vognen, hvor den vilde staa aldeles sikkert, ellers mente han, der burde gjøres en Pakkasse til den. Men Jernbanebestyrelsen havde gjort en af Klampenborgbanens 3die Klasses Vogne (Godsvogne med en egen Overbygning om Sommeren) rede til at modtage Kisten. Det gik ikke an at have den paa en aaben Vogn som man kunde ønsket, da ingen Krands eller Blomst vilde kunde blive paa Kisten, naar det blæste det allermindste. Gartner *Løwe* havde allerede ladet Vognen rigt smykke med Blomster og Guirlander, der var forsvarlig fastsømmede. Nu kom der Brev fra *Carlsen*⁵, at der ingen Vogn skulde følge med fra Byen, da han vilde lade en af sine Arbejdsvogne indrette og smykke med Grønt. Men saa kom der atter Afbud, at det ikke kunde gaa, og Handskemager N. F. Larsen, som her var udset til

1) Talens Hovedpunkter gengivet bl. a. i Viggo Ullmann: Breve S. 18—20. Cornelius Appel bragte Bjørnson en varm Tak. Ssts. S. 20.

2) Anders Reitan, norsk Skolelærer og Stortingsmand (1826—1872).

3) J. K. Madsen: Grundtvigs Jordefærd og Vennemødet 1872 S. 126—129.

4) Peter Odland (1850—1901), cand. theol., norsk Grundtvigianer, en af Viggo Ullmanns Venner.

5) Findes ikke i Niels Lindbergs Papirer. K. B.

Offer¹, var nær ved at gaa ud af sit gode Skind. — Der fulgte dog ingen Ligvogn med, men den, de havde i Kjøge var saa lille, at Kisten med største Vanskelighed kunde sættes ind i den.«

— — — — —

Det var ikke alene Bjørnstjerne Bjørnson, som var det urolige Element ved Grundtvigs Jordefærd. Der havde længe trukket tætte Skyer sammen over den danske politiske Himmel og vel de fleste længtes efter et forfriskende Tordenvejr. Det nært forestaaende Folketingsvalg i Eftersommeren 1872 saa man hen til med baade Forventning og Frygt. Kunde det forenede Venstre i Forbindelse med andre politiske Sæmmenslutninger vinde Flertallet i Folketinget, hvortil der kun savnedes faa Mandater, kunde der ad parlamentarisk Vej opnaaes store Resultater i Rigsdagsarbejdet. Men flere af Grundtvigs ældre Disciple, især Niels Jokum Termansen, saa paa Alliancer med Folk udenfor den grundtvigske kirkelige og folkelige Anskuelse som noget usandt og usundt. Kom »Talmajestæten« til at raade, og rakte man Haand til Aandsfornægtene, da var de Tider kommet, da Aser og Jætter havde sluttet Fred i Stedet for at kriges, og da vilde Forvirring og aandeligt Mørke komme til at ruge over det danske Folk.

Som en klog Feltherre søgte derfor *Carl Ploug* kort før Vennemødet i »Fædrelandet« at faa gamle Grundtvig selv til paa det forestaaende Vennemøde, hvor saa mange Frihedsmænd fra hele Landet vilde samles omkring deres Fører, at komme med en politisk Udtalelse. Ploug syntes ikke at nære nogen Tvivl om, at Grundtvig vilde tage til Orde for at advare mod en Rummelighed, der maaske bar Frihedens Navn, men ikke dens Indhold. Samvittighedsfriheden kunde gaa tabt, hvis den enkelte Rigsdagsmand ikke stod frit indenfor sit Parti, og den enkelte Vælger i Stedet for at høre til en Menighed, hvis Bekendelse var dets Hjerte-

¹) Ikke for intet var hans Hædersnavn »Min og Menighedens Vært«.

blad, blev en Partigænger, der blev forpligtet til nationale og kirkelige Alliancer, indgaaet af taktiske Hensyn, men mod hvad Hjertet brændte for som Sandhed og Ret. Grundtvig selv blev aldrig nogen Partigænger. Om *Tietgen* har haft i Sinde at blande sig og Grundtvig ind i Politik, tør ikke siges. —

Onsdagen den 11te September.

»Vi kom til Kirken Kl. 9³/₄, men allerede dengang var der samlet mange Folk; Gaderne udenfor Kirken var afspærret og de, der havde Kort til Vennemødet, blev stillet op i Rækker af Politiet. — Kirkens og Kistens Udsmykning var overdraget *Skovgaard*, saavel som Ordenen i Kirken og Følget. Han havde bestemt, at kun én Krands skulde pryde Kisten; den skulde bindes af Roser, men da Rosenbladene ikke længer var kjønne, skulde det grønne bestaa af Mahognitræets Blade. Til denne Krands bragtes der Roser og Grønt Tirsdagaften og den blev bunden i Kirken. Mange Steder fra bragtes der Roser i rigelig Mængde. Min Kone vilde have været over til Frederiksberg for at se, om der ingen Roser skulde være paa min Faders Grav¹, hvor vi plantede nogle Rosentræer, vi i min Moders Tid havde faaet fra Grundtvigs Have og fra *Møller* i Gylling² — hvilke [S. 22] dog ikke blomstre paa denne Aarstid; men min Kone har ogsaa plantet to Maanedstroser, vi fik i Brudegave, paa Faders Grav, og de plejer at blomstre rigt helt ind i November. Hun kunde dog ikke slippe derover, men Mis hentede 10 smukke Roser fra Faders Grav, der var en saa stor

¹) Jacob Chr. Lindberg (1797—1857), Sognepræst i Lille Lyngby ved Hillerød, Folketingsmand, Dr. phil., Livet igennem Grundtvigs hengivne Vaabendrager, blev jordfæstet paa Frederiksberg Fasankirkegaard, den nuværende Solbjerg Kirkegaard. Lindberg havde i sine yngre Aar boet paa Frederiksberg.

²) Lars Otto Møller (1831—1913) var en af Niels Lindbergs nærmeste Venner. Et Udvalg af de to Venners Breve findes paa Det kongelige Bibliotek, saa vel i Originalen (N. K. S. 3631. 4°) som i en mimeograferet, ikke fejlfri Afskrift. (N. K. S. 3702. 4°).

Mængde som aldrig før, baade Knopper, udsprungne og af-faldende. Disse 10 Roser kom alle i den store Krands, som Mis var med til at binde. —

Kirken var rigt smykket med Blomster. For Enden af Kisten stod Syvarmstagen med brændende Lys. Efterhaanden fyldtes Kirken; der har vistnok været 3 à 4000 Mennesker samlede, thi de stod meget tæt i Sidegangene. Kvinderne kom da med, da Pulpiturerne var fyldte, hvor de ikke maatte; min Svigerinde *Karen Lindberg*¹ med hendes 3 aarige Datter sad mellem Præsterne i Koret. Fru *Hall*² var en af de først mødte, hun havde en stor Krands med og raabte temmelig højt, som hun plejer, paa en af Marskalkerne (alle Studenter med hvide Silkebaand i Knap-hullet) for at faa Krandsen lagt hen ved Kisten. Flere smaa Krandse, en Lyngkrands fra Sønderjylland og vistnok en Krands fra Norge, var lagt paa Kisten, og om Føniksfuglen var der ogsaa sat en lille Krands, men en uhyre Dynge laa foran Kisten; de blev siden baarne paa to Stænger ved Siden af Ligvognen. Ministrene *Hall*, *Krieger*³ og *Holstein*⁴ var til Stede. I en Stol samledes Redaktionen [af] »For Idé og Virkelighed« *R. Nielsen*, *Bjørnson* og *Rudolfus*

¹) *Karen Lindberg*, *Niels Lindbergs* jyske Svigerinde, gift med Broderen *Jens*, der var Gaardejer paa Grenaakanten.

²) Fru *Augusta Marie Hall* født *Brøndsted* (1816—1891) hørte til Grundtvigs ældste Venner. Allerede hendes Bedsteforældre paa Herregaarden *Iselinge Assessor Aagaards* var blevet Venner med den unge Grundtvig, mens han var Kapellan i *Udby*. Grundtvig kommer endnu i sit sidste Leveaar som en kær Gæst i Geheimkonferentsraad *C. C. Halls* Hjem. Fru *Hall* havde ogsaa Frisprog overfor den gamle Biskop, som hun kunde hilse med et: »God Dag, gamle Løve!«

³) Politikeren og Juristen *Andreas Frederik Krieger* (1817—93) omtaler ikke Grundtvigs Begravelse i de af hans Dagbøger udgivne Dele. Selve Haandskriftet til disse skal være blevet tilintetgjort af Udgiverne! Derimod taler *Krieger* i det nævnte Værk (udgivet af *Aage Friis*, *Elise Koppel* og *P. Munch*) V Side 249 om *Bjørnsons* »forargende« Tale.

⁴) *Grev Ludvig Henrik Carl Herman Holstein* (1815—92) var i disse Aar Konseilspræsident (1870—1874).

*S[ch]midt*¹; ligeoverfor sad Kontraparten *Ploug*². Biskop *Martensen*³ kom op gennem Koret, men gik forbi den Stol, som var sat til ham lige foran Kisten og satte sig i en af de forreste Stole, sagtens i den Tanke, at der skulde tales fra Koret. Han maatte da tilbage og »præsidere« for Præsterne. Bagefter kom Professor *Clausen*⁴, som fik en Stol ved Siden af *Martensen*. Rector magnificus (juridisk Prof. *Aagesen*⁵) mødte med »Guldkjæden« daskende paa Maven. Desuden mange andre Notabiliteter⁶. — At man kunde høre i Ko-

¹) Peter Carl Rudolf Schmidt (1836—99), Literaturkritiker. Medudgiver (sammen med Professor Rasmus Nielsen og Forfatter Bjørnstjerne Bjørnson) af Tidsskriftet »For Idé og Virkelighed«.

²) Carl Parmo Ploug (1813—94), Bladet »Fædrelandet«s mangeaarige Redaktør. Gift med Frederikke Elisabeth (Elise) Michelsen (1854—1904).

³) Biskop, Dr. theol. Hans Lassen Martensen (1808—84), i sin Ungdom under Indflydelse af Grundtvig, kom senere i Livet til at maatte forsvare kirkelige og teologiske Synspunkter overfor grundtvigske Angreb; men Biskop Martensen vedgaar, ialtfald til Dels, i sine Erindringer, at han har faaet mange aandelige Tilskyndelser fra Præsten i Vartou, ligesom han (Af mit Levnet III S. 85) beklager, »at det ikke blev mig givet at sige ham et venligt Farvel og af ham modtage et saadant. Jeg antager ikke, at dette vilde have være umuligt, thi det hørte til hans Dyder, ikke at være uforsonlig«.

⁴) Professor, Dr. theol. Henrik Nikolai Clausen (1793—1877) omtaler i »Optegnelser af mit Levned og min Tids Historie« S. 549—50 Grundtvigs Begravelse som en »Apotheosens Proces, som unægtelig gjorde nogen Resignation behov«.

⁵) Professor Andreas Aagesen (1826—79), fra 1856 Professor i Retsvidenskab ved Københavns Universitet, hvis rector magnificus han var 1871—72.

⁶) Ifølge J. K. Madsens Beretning om Jordefærden S. 20 lod Hs. Maj. Kongen sig repræsentere ved Geheimeetsraad J. P. Trap, Enkedronning Caroline Amalie lod Kammerherre Wedel-Heinen møde paa sine Vegne, medens Kronprins Frederik sendte sin Adjudant Kaptain Lund. Efter den aldrig glemte Gudstjeneste i Vartou Kirke Palmesøndag 1867, hvor Dronning Caroline Amalie var blevet stillet i et særlig vanskeligt Discipelforhold til Grundtvig, der hilste hende som Holger Danskes vorde Moder, synes det, som Kong Christian IX har paalagt alle Kongehusets Medlemmer at undgaa enhver offentlig Deltagelse i Menighedslivet i Løngangstræde. Ifølge Traps utrykte Levnedsoptegnelser var

ret, — som de fleste Steder i Kirken, da den var fuld og det forstyrrende Ekko helt udeblev — det var tydeligt nok at se paa Professorerne Clausen og Martensens Ansigter. Det var mærkværdigt, saa skarpt alle tre Talere, og ikke mindst Fenger, mindede om Grundtvigs Kirkekamp mod Rationalismen — og her sad han, den gamle Synder og maatte høre paa det altsammen; Prof. *Clausen* faar et besynderligt Udtryk i sit Ansigt, naar han maa høre noget, han nødig vil laane Øre til. Det er især i Landstinget, jeg har iagttaget det; han lægger ligesom [S. 23] sit Ansigt i Folder, der ikke er ham naturlige; saaledes ogsaa denne Dag. Da Rørdam fra Prædikestolen begyndte at tiltale Fru Grundtvig og Frederik som kunde det være hjemme i deres Stue, slog *Martensen* de fra Eksamensbordet noksom bekjendte Krøl-ler paa Næsen og rokkede paa Stolen; dog kan jeg ikke tro andet, end at han maatte skjænke Rørdams Tale Bifald, ogsaa navnlig denne Del af Talen; for enhver anden end Rørdam vilde det vist ogsaa have slaaet Klik, om han havde begyndt paa sligt.

Præsterne bare under den berømmelige Matthiessensk-Matthison-Hansenske Sørgemarsch Kisten gjennem Kirken, hvor de afløstes af dertil udtagne Folk, imellem hvilke jeg var, desuden Brygger *Vestberg*¹, Handskemagerne *N. F.* og *Chr. Larsen*, *Ketelsen*, *Mouritzen*, *Termansen*², samt flere

Kongen, mens Sørgefølget samledes i Vor Frelsers Kirke, ude paa Lange-
linie for sammen med Honoratiorene at tage Afsked med sin engelske
Svigersøn, den senere Kong Edward VII, der havde aflagt et kort Som-
merbesøg paa det af ham lidet elskede Fredensborg. (K. B. Utilg. Nr.
207 III).

¹) Brygger J. W. Vestberg, en af Vartoumenighedens indflydelses-
rige Mænd, boede Ryesgade 27 i Nærheden af Store Ravnsborg, hvor de
store grundtvigske Sammenkomster ofte fandt Sted.

²) Niels Jokum Termansen (1824—92), ofte kaldet »Danmarks lærde-
ste Bonde«, kom paa Rigsdagen til at gaa Idealistens ensomme Vej mel-
lem de store Partidannelsers indhegnede Marker. Han stred forgæves
mod Dannelsen af det forenede Venstre og indtog omtrent konservative
Standpunkter i Spørgsmaalet om Landets Forsvar. Personlig var han i

Bønder og Borgere. — Kisten var umaadelig tung og langt skulde vi ikke løbe med den uden Bærestænger. Vi maatte da sætte den paa Vognen, der kjørtes af den bekjendte rødhaarede Ligvognskusk med »det gode Humør«, som *H. C. Andersen*¹ har forevigtet.

Da Følget forlod Kirken og alle Præsterne Koret, blev *Martensen* og *Clausen* tilsidst ene tilbage, hvilket skal have set ganske mærkeligt ud i den pludselig tomme Kirke.

Da Ligvognen standsede ved Vartov Kirkes aabne Dør og Orgelet, der jo kun er svagt², begyndte at spille, medens det inde fra Kirken lød »Krist stod op af Døde« og hele Skaren ude paa Gaden til begge Sider, baade Følget og mange, der havde samlet sig der, stemte i med, maatte vistnok alle, men især de, der hver Søndag mødtes i Vartov, blive underlig grebne af den alvorfulde, højtidelige og dog saa glade Sejerssang, hvor Ord og Tone passe saa ypperlig sammen, som var de skabte paa en Gang, og man hørte ogsaa Folk, der ellers ikke høre til Vartovkredsen, sige, at det i Grunden i al sin Simpelhed var det mest storartede Optrin ved Grundtvigs Jordefærd. —

Toget kom i temmelig opløst Tilstand til Banegaarden, hvor de, der havde Billetter til Ekstratoget, blev indladte paa Pladsen ved Ankomstperronen. Man var kommet tidligere, end det var ventet. Vi, som havde baaret Kisten ud af Kirken og var fulgte umiddelbart foran Ligvognen, ventede en Tid for at sætte Kisten ind i den smykkede Vogn, men man ventede Masned Sundstoget og vores Tog var ikke

---

Grundtvigs sidste Leveaar en af hans nære Venner og efter Grundtvigs Død bevarede han et smukt og trofast Tillidsforhold til Fru Grundtvig, hvis politiske Meninger ikke havde Bestandighedens Bannermærke.

¹) Ligvognskusken med det gode Humør. Se: *H. C. Andersen: Saml. Skr. 2. Udg. XIV S. 23—27*. Noget kan tyde paa, at han er den samme som den af Hermann Koch: *Fra Fortidens Vartou S. 17* omtalte Kusk, der havde kørt Vognen med Frederik VI's Kiste til Roskilde Domkirke.

²) Om Vartov Orgel har en af Kirkens Organister, Knud Lindhard, udgivet et lille Skrift. (1926).

kørt frem endnu. Efter endel Tøven tvang Hungeren de fleste af [S. 24] os over i Restaurationslokalet, hvor Handskemager *Larsen* havde sørget for, at man var belavet paa en storartet Afsætning. Det gik ogsaa strygende, saa det næsten var umulig at trænge sig frem og faa noget. —

Da Toget var kommet gennem Kjøge, (der var vel ca. 800 med fra Kjøbenhavn, thi Mouritzen havde solgt 600 Billetter, men alle, hvem der vilde, kunde faa Billetter paa Banegaarden, og der var 18 Vogne i Toget) — begyndte Skaren at synge forskellige af Grundtvigs Psalmer; især gik »den gamle Dagvise« godt, og man mærkede tydeligere her end i Kjøbenhavn, at det var dem, Grundtvig havde lært at synge, som fulgte ham. Da vi kom ud til Opgangen til Aasen, spillede »Kragelunds Basuner« Sørgemarschen. Jeg havde ved Indgangen til Kirken faaet et Telegram fra Matthiessen adresseret til Slotsgaden (hvorfra jeg sidst havde tilskrevet ham), men det var tilsidst landet hos Boghandler *Tillge*¹, som gav mig det ved Kirken; det lød: »*Erslev* (o: den krumpuklede Orgelist i Kjøge) *har opgivet det hele; send mig 50*

Matthiessen«.

Jeg traf straks Matthiessen, men han var forstemt og kort for Hovedet og har sagtens ment, jeg ikke ivrig nok havde taget mig af hans Sag.

*Hammerichs Tale*² ved Aasen var lang og temmelig kjedelig, men i et særdeles blomsterrigt Sprog. — Det var især gribende at høre *Bjørnson* fortælle om den Arbejdsmand, han havde set paa Marken, vi kjørte forbi; han forlod sit

¹) Boghandler E. S. Tillge havde overtaget C. G. Iversens Boghandel paa Købmagergade, hvorfra saa megen grundtvigsk kirkelig Litteratur blev udsendt.

²) Fr. Hammerichs Tale er bl. a. trykt i J. K. Madsens Beretning S. 43—49. Den omtales af Hammerich i hans »Et Levnedsløb« II S. 214, Professoren synes ikke at have lagt Mærke til, at foruden ham selv og Bjørnson var der ogsaa en Præst ved Navn Hans Sveistrup, der talte ved Grundtvigs Grav.

Arbejde og gik imod Toget, strøg Hatten af og stod rag der, med blottet Hoved, mens Toget for ham forbi og saa den Anvendelse, han gjorde deraf om de enkelte, der sad hist og her baade i Danmark og Norge og ikke kunde være med her, skjønt de gjerne vilde det; dem, der havde nogen at betro sig til, der kunde gaa til deres Præst og tale med ham om deres Hjertes Trang, og dem, der, som saa ofte i Norge, ingen har at ty til, men dog med Glæde har lyttet til Grundtvigs Røst; — og da han talte¹ om, hvordan Grundtvig havde bygget Bro mellem Landene, navnlig Norge og Danmark, saa vi kunde komme aandelig talt til hinanden og forstaa hinanden. — Hans Tale var vist det bedste, vi fik dernede. *Svejstrup*² talte kjønt og hjærteligt som altid, ogsaa henvendte han sig særlig til Fru Grundtvig og endte med at bekjende Troen [S. 25] og bede Fadervor.

Min Overfrakke havde jeg ved Kirken givet *Appels* Broder (Akvarie-Appel)³ for bedre at kunne bære, den fik jeg i Kjøge af *Johannes Busck*⁴. Her fandt jeg ogsaa *Mis*, som jeg havde lovet at tage mig af, men ikke kunde finde i Kjøbenhavn. — Da vi kom tilbage til Gl. Kjøgegaard, var jeg umaadelig sulten. *Carlsen* havde i en Havestue anrettet en Sexa, meget prægtigt altsammen, men der var kun een Dør, som man skulde ind og ud af, hvilket gav en umaadelig Trængsel i Døren. De Kvinder, der stod nærmest Bordene,

1) Bjørnstjerne Bjørnsons Tale er bl. a. trykt i ovennævnte Beretning S. 49 f.

2) Hans Sveistrups Tale trykt sammesteds S. 52—54. Han havde, meget passende til Lejligheden, valgt den grundtvigske Salmelinie »Han sov hen som Sol i Høst gaar ned« til Udgangspunkt. Han huskede ogsaa, at Grundtvig havde andre Børn end Sønnen Frederik og omtalte »Børnene alle fra den ældste til den yngste som nævnedes ham Fader« (S. 53). Det var kønt og kærligt talt, midt i Gl. Køgegaards Skov og ved Fru Marias Gravkammer.

3) Akvarie-Appel kan enten være Friskolelærer Kr. Appel eller Inspektør G. Appel; men der savnes endnu Bevis for, hvem der kaldtes saaledes og hvorfor.

4) Johannes Busck sikkert Gunni Buscks Søn af dette Navn.

var opofrende nok til at smøre Mad til os andre, men længe kunde man ikke opholde sig ved disse ægyptiske Kjødgryder, da de udenfor ogsaa skulde ind. Efterat have spadseret noget om i Haven, traf vi en gemytlig lille Afdeling udenfor et Vindue, hvor *Caspar Brandt*¹ var krøbet op og rakte Ølflasker ud af. Siden fik vi fra et andet Vindue Kaffe og Hvedebrød; her var Amageren *Berg*² krøbet op paa den høje Sokkel og var Mægler mellem Kokkepigerne og os andre. —

Klokken 9 kjørte Toget tilbage og da vi kom til Kjøbenhavn, fandt vi *Brandt* og Svoger, som tog Mis med, og jeg styrede Kursen mod den lille Banegaard for at komme hjem med 11 Toget. Klokken var dog kun 10¹/₂, og da jeg var meget hungrig gik jeg tilbage til Café Boulevard, hvor Nordmanden *Wullum*³ kom med en Bakke med Bajersk Øl og Smørrebrød; jeg havde nær taget ham for en Opvarter, men kjendte ham dog, og da jeg havde faaet mig forsynet, søgte jeg ham for at tære mit Brød i hans Selskab. Han var imidlertid sammen med *Gotfr. Rode* med Hustru og *Bjørnstjerne Bjørnson*, og her fornyede jeg et gammelt Bekjendtskab med Rode og Bjørnson. Da vi skulde kjøre Kl. 11 steg Bjørnson med Rodes og Wullum ind i 2den Klasse, jeg havde Billet til 3die, men Bjørnson fulgte med mig og vi kom snart i livlig Passiar om det forenede Venstre. Alle, sagde han, vilde snakke ham fra at berøre de folkelige Spørgsmaal ved Vennemødet, »men jeg maa ha' det frem«. Han fortalte mig Hovedpunkterne i sin Tale, og jeg opmuntrede ham paa det bedste til at komme frem med det; han behøvede jo ikke at udæske til Strid, hvad han heller ikke vilde, men kun [S. 26] udtale sit Syn paa Forholdene. Han kunde ikke forstaa den Tale om Frygt for politiske Alliancer, som han stadig maatte høre hernede; i Norge var man

¹) Hans Caspar Brandt (1849—1904), senere Stationsforstander.

²) Amageren Berg er det ikke lykkedes at udfinde.

³) Erik Wullum (1850—1915) norsk Folketaler og Bladmedarbejder. Han giftede sig efter Gotfred Rodes Dod 1878 med Margrethe Rode.

for længe siden ude over det. Vilde man sætte noget igjennem, opsøgte man dem, der vilde det samme. Jeg fortalte ham, at *Fr. Barfod*¹ ved et Barselgilde, hvor jeg erklærede mig for det forenede Venstre, udbrød »Det forenede Venstre bestaar kun af Fæhoveder og Kjæltringer«. — »Næ —«, sagde Bjørnson. —

Ved Hellerup holdt Enden af Toget (Klampenborgtoget) medens Resten kjørte til Lyngby og tilbage, for saa at gaa til Klampenborg. I denne halve Time gik jeg og Bjørnson ind til Rodes. Da *Fru Margrethe* hørte, at jeg paa bedste Maade havde opmuntret Bjørnson, blev hun meget forfærdet »men Du har jo lovet«, sagde hun til Bjørnson, »ikke at omtale det forenede Venstre«. »Aa«, sagde Bjørnson — »I har jo et »forenet« i Folkekirken, det vil jeg have Lov at sige«. Baade Rode og Fruen faldt over mig, fordi jeg havde styrket Bjørnson i hans ugudelige Forsæt, som endog det forenede Venstres Hovedsmænd (*Frits* og *Frede Boisen*) var taget ud til Skovgaard (Rodes Gaard i Ordrup) for at snakke ham fra. Ja, det maatte Bjørnson indrømme, »men jeg forstaar sandelig ikke hvorfor«. — Jeg mente jo rigtig nok, at Bjørnson var saameget Digter, at han godt kunde berøre disse Forhold uden at vække anden Splid end den, der er, og uden at give den ond Næring. Havde han kun været Politiker, var det en anden Sag. Endelig skiltes vi, Bjørnson betydelig opmuntret, tror jeg nok; han beklagede sig over alle de Baand, man fra alle Sider søgte at lægge paa ham i et Land og i en Kreds, hvor dog Ordet skulde være frit. I øsende Regn kom jeg hjem den Aften.«

— — —

Det kan næppe bestrides, at *Niels Lindberg* har været den ivrigste for at lade Vennemødet blive et Tordenvejr, der skulde rense Luften. Selv var han, ligesom sin afdøde Fader *Jakob Christian Lindberg*, stærkt grebet af Grundt-

¹) Frederik Barfod (1811—96), Forfatter og Politiker, en af Grundtvigs mest beundrende Lærlinge. Arvede Grundtvigs Pibe. (*Fr. Barfod: Et Livs Erindringer* S. 207).

vigs Tanker, som de begge søgte at gennemføre med den Ubønhørlighed og Konsekvens, der som Regel laa Grundtvig selv fjern, skønt han ved i 1866 at stemme mod den ændrede Grundlov gav Udtryk for sit folkelige Syn. Niels Lindberg stod just for at drage til en af de jyske Egne, hvor det forenede Venstre talte sine mest paalidelige Mænd, der gennem Dansk Kirketidende, som Niels Lindberg redigerede, havde lært ham at kende som en Mand, der med et hjertelig og uselvisk Væsen, var den fødte Polemiker. Som sin Fader havde han, sagde Godtfolk, en Engels Ansigt, men en Djævel i sit Blækhuis. For ham var Bjørnson noget i Retning af Grundtvig *redivivus*, Samson i adstadige danske Filistres Lejr. J. H. Monrad kaldte ham for Ungløven, medens Ploug uretfærdigt kaldtes Hyænen. [S. Bredstrup: J. H. Monrad S. 55].

Torsdag den 12te September.

»Vi kjørte ind med »Skovkirsten« og »lille Ole« fra Mors i Sporvognen. Da vi kom til Kasino, var allerede Forhallen fuld af Folk. Der aabnedes først Kl. 10¹/₂, og der begyndte en utaaelig Trængsel, fordi der kun var to Mænd satte til at visere alle Adgangskortene. Man hørte med et en Røst (enten R. Lund fra Jølby eller hans Broder M. A. S. Lund¹ fra Lemvig), der forsøgte at tale Folk til rette og raabe, at lille Ole var i Fare for at blive klemt, — og han taaler, som bekjendt, ikke meget. Jeg og Broder Jørgen havde Kort til Referentpladsen [S. 27], min Kone blandt Sangerne, men da vi kom ind paa Amfiteatret til Højre, mødte vi *Mouritzen* i sort Fortvivlelse: »Jeg har opgivet det hele, ingen af Bestyrelsen er mødt, Folk har stormet Skrankerne, og der er ikke Orden i nogen Ting«. — Og det var ganske sandt. Fru *Skibsted*² fortalte siden: »Min Mand plejer ellers ved

¹) Brødrene Rasmus Lund (1827—89) og M. A. S. Lund (1832—1913) begge Præster, der hørte til den frisindede grundtvigske Kirkefløj. Se: Jens Damborg: M. A. S. Lund 1915.

²) Udskrivningschef Andreas Johan Skibsted (1815—1876) hørte til

saadan Lejlighed at være Politi og holde sig selv og andre fra at gjøre noget imod Lov og Orden, men vi kom ind paa Gulvet og med et stod den tykke *Skibsted* oppe paa Amfi-teatret og raabte: »Havde jeg nu blot nogen til at løfte min lille Kone herop!« og i det samme blev jeg løftet op og stod ved hans Side«. — Alting ordnede sig dog selv efterhaanden, og der fik da mange flere Plads end dem, der havde Kort. *Fru Ploug* fulgte *Ploug* og sad paa Referentpladsen ved Siden af mig. Da *Bjørnson* talte, kom hun flere Gange i meget heftig, lidenskabelig Bevægelse, rejste sig halvt op og raabte: »Nej, Nej!« Jeg raabte flere Gange »Jo!« og gamle *Frits Boisen* sagde siden: »Aldrig har jeg set et *Fruentimmer* saaledes i Lidenskab som hende; — jeg troede saamæn flere Gange, De var kommen op at slaas med hende«. *Gotfred Rode* og hans Hustru sad ved Siden af min Kone, og hun maatte døje endel, fordi jeg »Aftenen iforvejen havde ægget *Bjørnson* og sat Mod i ham«. —

Ellers henvises til Beretningen om Vennemødet¹.

Rode havde bedet mig til Middag om Fredagen d. 13. Men Fredagen kunde vi selv vente adskillige; jeg bad ham og *Bjørnson* komme til os, men deres Middagsselskab kunde ikke gjøres om; der gik det atter saa ivrig løst paa Politik, at *Margrethe Rode* græd, fordi *Bjørnson* var saa gal og vild. Jeg fortryder ikke at have opmuntret *Bjørnson* til at udtale sig frit. Ved det Hjørne af Referentpladsen, hvor jeg sad, havde en Del *Østerjyder* flokket sig, deriblandt nogle fra *Gylling* og *Omegn*; de var meget glade over *Bjørnson*; »Det skulde *Otto Møller*² have hørt«, sagde de.

---

den grundtvigske Omgangskreds. *Sofus Høgsbro* omtaler de *Skibstedske Damer* som Gæster ved en mere intim Sammenkomst i Grundtvigs Hjem (*Brevveksling og Dagbøger* I S. 230).

¹) Den ofte omtalte *J. K. Madsen'ske* Beretning S. 57—141. Om Hysningen ad *Bj. Bjørnson* se S. 101.

²) Sognepræst *Lars Otto Møller* fra *Gylling* fandt allerede i sin Studentertid *Bjørnson* affekteret (*J. P. Bang: Gyllingpræsten Otto Møller* S. 37). Han giver da ogsaa overfor *T. Skat Rørdam* (*Brevveksling* II S. 150)

Da vi kom lidt i Snak sammen og [de] spurgte, hvem jeg var, gav det sig, at de godt vidste, at jeg søgte Katstrup¹, »og saa maa De faa Otto Møller lidt nærmere over til venstre«, sagde en svær Karl² fra Gylling, en Friskolelærer; han og flere af de andre beklagede, at Møller ikke vilde forlade Ploug. Her viste det sig forresten allerbedst, at det jo igrunden ikke bør gjøre og med Guds Hjælp heller ikke skal gjøre noget Skaar i det kristelige Fællesskab — saavist som det da heller ikke berører de helliges Samfund — om Kristne staa paa forskjelligt politisk Stade. Thi Folkene derovrefra, der alle lod til at være ivrige Venstremænd, fremhævede udtrykkelig, at hvor gjerne de havde set Møller indtage [S. 28] et klart Venstrestandpunkt, var han dem dog lige kjær som Præst, og i folkelig Henseende kunde de da ogsaa godt slutte sig om ham. —

Da jeg kom hjem og havde spist, tog jeg mig en forsvarlig Middagssøvn, som jeg haardt trængte til; min Hustru gik over til Grundtvigs, nærmest for at afværge Besøg derovrefra, for at jeg kunde have lidt Ro. *Leth* og *Melby*³ vilde da ogsaa have været hened. Der var ganske muntert; *Melby* havde af Grundtvigs Udtryk »Muldjord i Bryst« faaet ud, at ved Skabelsen dannede Gud Mennesket af Ler, men satte saa en lille Klump fin Muldjord i Brystet, og idet *Melby* slog med den ene Haand paa den anden, sagde han, »Og saa var Mennesket færdigt«. »Ja, det er nu Madses Dog-

mange Aar senere Vilhelm Beck Ret i hans haarde Dom over Bjørnson og hans Mænd.

1) Katstrup res. Kapellani var blevet ledigt 10. Juli 1872 ved Kapellanen Rasmus Balslevs Udnævnelse til Sognepræst i Gangsted.

2) Friskolelæreren er formodentlig den i J. P. Bang: Gyllingpræsten Otto Møller S. 60 omtalte; han nævnes ikke ved Navn i de offentliggjorte Dele af Brevvekslingen mellem Skat Rørdam og Otto Møller.

3) Mads Melbye (1817—79) fra 1848 Sognepræst i Asperup paa Fyn; en af Vilh. Birkedals nærmeste Venner. Se V. Birkedal: Personlige Oplevelser i et langt Liv II, S. 125—146. Melbys Nabopræst er Sognepræst Andreas Leth i Middelfart.

matik«, sagde *Birkedal* og lo hjærtelig, idet ogsaa han slog med den ene Haand paa den anden.«

— — —

Det blev især fra *Birkedal* og *Leth*, at der i de følgende Aar blev gjort Indsigelser mod de nye Toner, der politisk og nationalt var ved at overdøve den ældre grundtvigianske folkelige og danske Tale. *Leths* stærke Afvisning af *Bjørns* Ord om at søge Udsoning med Tyskland fandt Støtte i vide Kredse, fra Medlemmer af Vartoumenigheden blev der sendt ham en Takadresse derfor. *Birkedal* kom tilsidst i et saa vanskeligt Forhold til den politiske Indstilling, der var blevet almindelig i hans Valgmenighed i Ryslinge, saa han tog sin Afsked, før det egentlig var Tiden dertil. *Jens Nørregaard* og *Baagø* paa *Testrup Højskole* kæmpede en ridderlig Aandens Strid mod *Bjørnbak* og hans Rinturser fra *Viby*. Det blev baade Grundtvigianismens Styrke og Svaghed, at der saa hurtigt efter Grundtvigs Død opstod saamange Barnekæmper, der hver indenfor deres Virkefelt ofte glemte den store Strid mellem Liv og Død, der i 80'erne var særlig farlig, fordi den kæmpedes i et voksende aandeligt Mørke, og i Stedet for var man optaget af Provisorieaarenes talløse Smaafejder. *Henrik Pontoppidan* lader bidsk en Landsbykøter være den eneste, som tør vise en blaa Gendarm sine Tænder. *Niels Lindbergs* yngre Broder *Jørgen* var som nybagt teologisk Kandidat og nær Ven med de førende Grundtvigianere hele Tiden i Begivenhedernes Midtpunkt. Sammen med sin Broder har han ogsaa udarbejdet og udformet Mødeberetningerne. I en ledig Time ovenpaa alle Anstrengelserne meddeler han sin Søster *Elise Lindberg*, der virker som Vandrelærerinde i Sønderjylland, et og andet, der ikke bliver sat i Kirketidenden eller i Dagspressen. (*Elise Lindbergs* Arkiv, Rigsarkivet).

...»Det kommende referat af vennemødet kan jeg dog supplere med et par smaating. Du har vel nok, skønt Du har siddet i Sønderjylland, mærket kampen mellem det forenede venstre og de nationale.

Men ikke mindre bitterhed hersker der mod det forenede venstre fra de venstremænds side, som ikke har underskrevet deres program. Grundtvigianerne er derfor, skønt vel alle venstremænd, stærkt delte. Flere havde ønsket at faa det forenede venstre sat under forhandling paa vennemødet; saaledes Peter Rørdam, forat faa en udtalelse *imod* det, — og Ploug naturligvis af samme grund — og Bjørnson for at tale dets forsvar. Bestyrelsen var imidlertid bestemt paa at holde dette spørgsmaal borte denne gang, og det var aabenbart meget heldigt. At de, der troede, at det kunde være sket uden en bitterhed, der dog vilde tage sig lidt løjerlig ud dagen efter Grundtvigs begravelse, ja man kunde gerne sige, uden skandale, havde taget stort fejl, fik man endda at se.

Niels talte nemlig med *Bjørnson* før mødet og æggede ham til, som digter, at føre sagen frem. Han havde lovet tavshed om danske forhold, men ikke om norske, og kom derved til uden at overtræde bestyrelsens forbud, at tale om det samme spørgsmaal, der sætter folk i uro her, de usande allianser, og han gjorde det med større finhed, end jeg havde troet ham til.

Men det er jo Gud og hver mand bekendt, at han forsvarer det forenede venstre, og der blev derfor hysset ikke saa ganske lidt af ham, og naturligvis saa paa den anden side raabt kraftige hør; men man fik at se, at der skulde kun lidt til, for at bringe folk i det voldsomste oprør.

Af alle var *fru Ploug*, som sad paa referentpladsen ligeoverfor talerne (*Ploug* gik sin vej) og lige ved siden af *Niels*, den voldsomste i at give sin forbitrelse mod *Bjørnson* til kende; og *Niels* raabte saa til gengæld med stor bitterhed »Hør!« lige i ørene paa hende, saa jeg tror snart, de kunde kommet ligefrem i haarene paa hinanden. . .

Det var som sagt vist meget godt, at »det forenede« blev holdt uden for forhandlingerne; men det var noget taktløst af gamle *Fenger*, efter at have formanet til at holde sig til de spørgsmaal, hvormed man var enige, og hvormed

ialfald mange vidste, der især sigtedes til udelukkelsen af det forenede venstre fra forhandlingerne, føjede til »Men lad os huske, at Grundtvig ikke var partimand osv.«, hvorved han igen tydeligt nok udtalte sin skarpe fordømmelse af samme forenede venstre, altsaa en noget uegenlig maade at holde det ude paa. Ligesaa dyede *Termansen* sig ikke for et temmelig iøjnefaldende og meget bittert sidehug til det »forenede«, som imidlertid ikke er kommet i referatet. Disse to ytringer fremkaldte dog ingen uro; det var først *Björnson*, og det var da aabenbart det forenedes modstandere der begyndte spektaklet.«. . .

— — —

Da det kun er Tanken at belyse den halv Snes Dage i September 1872, da Grundtvigs Død gjorde sit dybe Indtryk paa mange i Danmark, især indenfor hans kirkelige Tilhængeres store Kreds, vil der ikke ved denne Lejlighed blive rørt yderligere ved den Signalfejde, som Björnsons Tale ved Vennemødet vakte til Live. *Peter Augustinus'* lille Bog om dette Spørgsmaal hviler paa trykte Kilder og maa derfor suppleres med de mange Brevudtalelser, som talrige grundtvigske Arkiver i Rigsarkivet og Det kgl. Bibliotek rummer. Særlig indeholder Skomagermester *P. Mouritzens*, Statsrevisor *H. Holms* og Højskoleforstander *Ernst Triers* Samlinger en Del værdifuldt Stof, som Tid og Lejlighed har hindret mig i mere end antydningvist at kunne drage med ind i Undersøgelsen, som muligvis andre og yngre Kræfter passende kan fortsætte. Jeg takker Frøken *Rigmor Holm* for elskværdig Tilladelse til at benytte hendes Fader, Folketingsmand *H. Holms* Arkiv, og Frøkerne *Bockelund* for Adgang til deres Morfaders *C. Plougs* Arkiv og gentager min Tak til Dr. *Niels Lindberg* for Tilladelse til at udgive hans Farfar, Valgmenighedspræst *Niels Lindbergs* Beretning N. K. S. 856, 8.

Var Grundtvig iøvrigt forenet Venstre: Ja eller Nej? Den store Ærbødighed og Taknemmelighed, hvormed jeg omfatter Historikeren *Erik Møller*, hindrer mig dog ikke i at

bevare mine begrundede Tvivl om at »Grundtvigianismen ogsaa af sin højsatte Høvding var blevet venstreorienteret« (E. Møller: Grundtvig som Samtidshistoriker S. 168). Saafremt dette Udtryk skal forstaas om dansk Politik, er jo Fr. Hammerich, P. Rørdam, Fr. Barfod, Skat Rørdam, P. C. Kierkegaard, Jens Nørregaard og Otto Møller ikke ægte Grundtvigianere, men Lokenaturer.

Fredagen den 13de September.

»Jeg var om Formiddagen til Audients hos *Hall* dels i et Anliggende for Fru *Mohr*¹ i Værsløv, dels med en Adresse, underskrevet af 127 Beboere i Kattrup Pastorat om at faa mig derover som res. Kapellan. — Om Aftenen var, foruden »Marvederne«, Skovkirsten og hendes Mand hos os. De fleste fra Vennemødet var allerede rejst, navnlig Præsterne. *Skovkirsten* skjændte paa Svoger, fordi han talte haanlig om *Berg* og *Bjørnson*.

De Kvinder af Menigheden, som havde broderet det Tæppe, der skulde været skjænket Grundtvig paa hans 89de Fødselsdag til et Fodtæppe, havde ogsaa samlet Penge til en Lænestol. Grundtvig holdt meget af den Stol, han daglig sad i ved det midterste Vindue i hans Stue (hvorfra man daglig kunde se hans ærværdige Hoved fra Strandvejen). Denne Stol trængte vel ikke til et Overtræk, men den var dog gammel, og man bestemte at bestille en Stol fuldstændig lig den gamle i Formen. Efter Tegning af *Konstantin Hansen* blev der broderet en Heimdal (samme Stilling som Studenterfanen) med gul Silke paa meget mørkeblaat Klæde (Tæppet havde samme Farve) og desuden to Borter i oldnordisk Stil med hvid og gul Silke. Der var mange, som

¹) Fru Margrethe Christine Mohr, født de Thura, var 10. Maj 1872 blevet Enke efter Sognepræst i Værsløv Carl Ludvig Thura (1820—1872). Broderen C. H. Thura skriver 23. 9. 1872 til Fru Mohr (Privateje): »Desværre har Hall holdt os for nar, saa min søster kommer nok til at betale hjælpepræst uden at faa naadensaaret forlænget«.

syede paa Borten; kun min Svigerinde og Hustru syede Hejmdalsfiguren med Kontursyning, hver af dem den halve Del. Jørgen tegnede det hele paa Klædet, og Stolen var færdig den 8de September.

Da Grundtvig døde forinden, bestemte man, at Fru Grundtvig skulde have Stolen, men Sadelmageren sendte den ikke ud d. 8de, da han ingen nærmere Ordre havde faaet, og i de bevægede Dage derefter glemte Giverinderne Stolen, som først bragtes herud d. 19. September; Fru Grundtvig blev meget glad over [S. 29] den; den tager sig ogsaa udmærket ud, og er et smukt Minde om den Kjærlighed, der fulgte Grundtvig til det sidste.« — Fru Grundtvig tog privat paa det stærkeste til Orde mod Bjørnsons »Misbrug af Grundtvigs Syn paa Fremtiden« (L. Bøgeskovs Skovkirsten S. 73—74).

Efter Grundtvigs Død solgte Fru Asta Store Tuborg og flyttede ud paa Frederiksberg, hvor hun boede i en Villa kaldet »Lille Vraa«. Hun tog ofte ud paa Rejse, og mange Steder prøvede man at faa hende til at tage Parti i de mere og mere forbitrede politiske Stridigheder mellem de enkelte Venstregrupper. Men Aarene begyndte at gøre sig gældende. I hendes sidste Leveaar blev ogsaa hendes Ben daarlige; som hendes »Svigerdatter« Laura maatte hun finde sig tilrette i en Sygevoan. Den trofaste Filippine Larsen kørte hende, naar Vejret var særlig godt ned ad Gl. Kongevej, hvor »Gladhjem« ikke var mere.

Da det blev den I. A. Hansenske og Bergske politiske Linie, der blev det sejrige Venstrepartis Kølvandsstriben, kan det være af nogen Betydning at møde de besejredes Synspunkter, saaledes som de kommer til Orde mellem Sognepræst A. Leth og Forstander P. Mouritzen, der enigt mødtes paa deres Lærefaders aandelige Skamlingsbanke, Overbevisningen om, at »Tysk er Edder og Forgift« for dansk Folke- og Kirkeliv. Heri havde Grundtvig ogsaa set sandt, var deres faste og urokkelige Stade overfor alle Krav om

en national Signalforandring. Mouritzen havde sendt Leth den føromtalte Takadresse med Underskrifter fra den Del af Vartoumenigheden, som havde glædet sig over Middelfartpræstens djærve Farvel og Tak til Bjørnsons Forsøg paa at faa danske kristne til at række Tyskland Broderhaand, mens Sønderjylland var faldet i Fjendevold.

Et Brevudkast fra November 1872 til Leth giver Udtryk for, hvor Bjørnsons Vennemødetale har saaret ialtfald nogle af de Mænd, der gennem Grundtvig havde lært at elske deres Fædreland.

... »underligt folk det danske... det skal forgude og forgabe sig i noget fremmed, — kan det ikke være tydsk eller fransk, saa maa det da i det mindste være svensk eller norsk... det er næsten utroligt, hvad den, eller de, der er gjenstand for dets hyldest, kan byde det.

Det gaar saavidt, at naar fremmede haaner dem, saa undersøger de med udsøgt selvfornægtelse, om de dog ikke har fortjent, hvad der bydes dem — og de kommer da let til det resultat, jo, det er, som der siges om os: vi har syndet imod tydskerne, det maa blive bedre med os. ...

Bjørnstjerne Bjørnson kan rykke frem med I. A. Hansen under den ene og Hedlund under den anden arm... Efter at normanden har budt os al den haan, bliver han endda nævnet som den største og bedste blandt dem alle, ... ja han stilles endog jævnsides med vor hjemkaldte høvding... bevar os fra vore venner, det er af den slags vennetjener, der glæder vore fjender«.

Andreas Leth udtaler sig paa sin Side (Middelfart 18. Nov. 1872) om, hvor hurtigt danske Grundtvigianere har faaet »skiftet Signalerne« (Mouritzens Arkiv, Rigsarkivet) og om den af Bjørnson vakte Strid i det Hele taget.

... Forresten har min gerning jo kun bestaaet i at tage del i nogle smaaskærmydsler og forpostfægtninger, og nu først er det egentlige hovedslag slaaet af *Vilhelm Birkedal*, og det et knusende og afgørende slag. Hvor gør det dog godt midt under al den grulige usselhed og pjaltethed at

træffe paa en *hel* mand, som uden leflen, uden slingren, uden komplimenter hugger løs paa den store fornærmer og æreskænder!

Her paa egnen er der næsten ingen af dem, der skulde kaldes Aandens mænd, uden at de jo halvvejs gaar med Bjørnson, ja enkelte giver ham fuldstændig medhold. Og det allerværste er, at det navnlig er de fyenske friskolelærere, dem altsaa hvem de bedste i folket betroe deres børn, som er bleven bindegale af skjaldeforgudelse og taler kun om at slippe hadet og favne kærligheden og søge fred og venskab med vort store frændefolk, som desværre er blevet saa miskjendt af os. — »Det er dog godt, at man kan faa det gale rettet«, sagde en friskolelærerkone til mig forleden. »Nu har jeg hidtil talt saadan med mine børn, at de tit har spurgt mig, om tyskerne ikke var et slags trolde, men nu ser jeg da, hvor forkert det har været«.

Morten Eskesen begynder at omskrive Grundtvigs sange; han er vis paa, at Grundtvig vilde give ham medhold, naar han nu synger: »Paa din rigsdag, i din skole ej med *udansk* mer du bole; for din lunge, for din tunge *udansk* edder er og gift«. Jo jo, der sidder min tro et forslagent hoved paa den Morten!

Den store ulykke i hele denne sag har været at folk ikke har ladet deres danske *hjærte* raade, men har ladet sig forføre af hule fraser og opstyltede talemaader.«

Som endnu en Bekræftelse paa, at Grundtvigs Død næsten kom til at staa i Skygge af Bjørnstjerne Bjørnsons Kamp-tegn med de ændrede Signaler, skal enkelte af Grosserer *Fritz Trier's* Udtalelser til Broderen *Ernst Trier*, Forstander paa Vallekilde Højskole lægges frem i Lyset (*Ernst Triers Arkiv, Rigsarkivet. Brev af 22. Okt. 1872*)

... »Hvorledes kan I være glade over meget i Bjørnsons Stykke; havde Du hørt ham tale ved Godtfred Rodes Bord, saa havde Du maaske været mindre glad; den Mand, der kan se en god, fri tysk Aand i Kejser Wilhelms Regimente,

... i ham bor ikke nordisk Aand; den Mand, der lefler med Kristendom, og vil efter Forenede Venstres Mønster bruge Grundtvigs Navn som Madding, ham kan jeg ikke have med at gøre; det er i mine Øjne en Forhaanelse af det danske Folk. . . .

Gregersen hørte Høgsbro sige paa Vennemødet til Holm og Schrøder, at det var vist godt, at Grundtvig ikke var kommen til at udtale sig »her«, han havde ikke været til at stole paa«.

Hvad der saa kan siges om Bjørnsøns Deltagelse i Grundtvigs Jordefærd, saa saaede han Vind og høstede Storm. Her var ved en dansk Stormands Død atter holdt en Erindrings-tale, hvor en Tronkræver erindrede om sin Tilstedeværelse.

Grundtvigs Degn, Fattigforstander *P. Mouritzen*, fra hvis Papirer i Rigsarkivet det følgende er draget frem, lod sig ikke rokke fra sin Overbevisning om, at hans uforglemmelige Biskop aldrig havde ladet sig indskrive i Det forenede Venstres Medlemsrækker:

»Endskjønt jeg synes, at det var bedst, om man lod gamle Grundtvig hvile i Fred og ikke trak ham mer ind i den politiske Partikamp — ham, som sidst af alle var Partigænger — saa er det jo nu ikke saa — men da han skal tages til Indtægt for det »Forenede«, saa tør jeg maaske dog ogsaa have en Mening derom.

— I den lange Aarrække, da jeg havde den Ære og Glæde at staa den Gamle meget nær, har jeg dog ogsaa hørt ikke saa lidt af ham selv, og det baade offentligt og privat, og i al Beskedenhed vover jeg at paastaa, at han vilde ikke have plettet sit blanke Skjold ved at skrive »forenet Venstre« derpaa — ved enten selv at vedkjende sig Partiet, eller holde Haand over det, og selv om alle saakaldte Grundtvigianere, baade gamle og unge, kunde finde paa at hævde det modsatte, — Beviserne skal de nok udeblive med —, jeg maatte dog blive ved mit, fordi Grundtvig var ikke allene en frisindet Kjæmpe, men han var tillige en konge-

ligsindet Riddersmand, der ikke taalte, at Nisser og Trolde haanede og grinede ad Kongedømmet«. (Brevkoncept).

Sognepræst *Andreas Leth* i Middelfart, Mouritzens Ven og Meningsfælle, hævder, at det forenede Venstre henter sine Tilhængere fra nye Omraader af det danske Folkesamfund: »Det danske *folk*, til hvis sunde sans og ædle sind Grundtvig og vi med ham satte saa stor lid, er væsentlig forskjelligt fra den gennemagiterede *almue*, som følger *I. A. Hansens* og *Bergs* fane... Det er onde tider, Ragnarokstider, men de skal jo gaa forud for det guldtakte Gimle«.

Der kunde hentes flere lignende Udsagn fra andre af Grundtvigs ældre Venner især blandt Præsterne. Ejendommeligt nok var Bergs Degneværdighed en Torn i Øjet paa ellers frisindede Præster og Gaardmænd. Grundtvigianismen havde netop gennem flere af Landets Seminarier, Ranum i L. C. Müllers Tid, Jelling i Svendsen og Madsens, Blaagaard i Tangs (med Skat Rørdam og Niels Lindberg som Lærere) faaet en ikke lille Del af Danmarks Skoler ind under sin Indflydelse. Nu kom det store Skifte i det aandelige Førerskab over danske Sogne, der i Aarene 1850—80 gaar over fra Præsten til den folkevalgte Sogneraadshovedmand, som oftest bliver Læreren eller en oplyst Landmand, der har et Ophold paa Landbrugsskole eller Højskole. Ogsaa til Rigsdagsvalgene var Præsterne ikke saa foretrukne som i Folkefrihedens solbeskinneede Morgentimer. Nu var alt smaat og graat.

Grundtvigs ventelige og dog uventede Død friede ham for den Alderens Ydmygelse: at have overlevet sig selv. Det kom ikke til at gaa ham, som det senere skete med den tyske Generalfeltmarechal *Paul v. Hindenburg*. Hans nærmeste Omgivelser talte Magtgrupper, der indbyrdes kæmpede om at fremme Planer, hvis Rækkevidde den svækkede Olding ikke mere kunde fatte, for at faa dem bekræftede ved Brug af Høvdingens ærværdige Segl og

berømte Navn. De Omgivelser i Grundtvigs Hjem, som Martensen ikke ønskede at stifte Bekendtskab med, var mere »Grundtvigianere« end Grundtvig selv. Men de var samtidig offervillige og taknemmelige mod den gamle Mand, som de nærede gode Børns eller begejstrede Disciples varme Hengivenhed for. Hvad der siden fulgte, da de svære Egetræsdøre til Grundtvigs Gravkammer var blevet lukkede og de mange Deltagere ved Jordefærd og Vennemøde atter var spredt ud over Danmark og Norden, skal der ikke tales om her. Grundtvigianismens Historie bliver baade folkeligt, kristeligt og kirkeligt en aldrig hvilende Aandeprove. Snart fra ethvert Hold bliver der gjort Krav paa, at her har man fundet den virkelige Grundtvig eller den rette Løsning af Vanskeligheder i den store Forkynders Aand.

En skarp Iagttaget, *Søren Kierkegaard*, havde tidligt fæstet Blikket paa Modsætningen mellem Grundtvigs, vækkende og varslende, Forkyndelse og saa hans personlige uforstyrrelige Ro. Store Livsspørgsmaal som Trosfrihed, Folkefrihed og Kirkefrihed lod han udvikle sig og modnes uden at gribe til Vaaben, der voldte Sprængning eller Oprør i dansk Folkeliv. (Se herom *min*: Grundtvig og Søren Kierkegaard, især S. 80—85).

Professor *H. N. Clausen* beklager i sin Levnedsskildring S. 550, at man ved Grundtvigs Jordefærd kun syntes at have haft Øje for Partilederen Grundtvig, »Aandens Ypperstepræst i Norden«; der var saa mange andre Omraader i vort Folks Liv, der skyldte den gamle Skjald deres Tak. Clausen havde, som Kierkegaard og Martensen, haft Lejlighed til at beundre Mangfoldigheden indenfor Grundtvigs Livsvirke.

Det blev Grundtvigs sene Lykke at opleve, at det, han gennem tredsindstyve Aar havde kæmpet og sunget for, nu var ved at grønnes over Folkemuld og Kirkevænge. Han døde en stille Septemberdag under en lyseblaa Sensommerhimmel. De første Vindstød, der varslede Efteraarets og

Vinterens Storme, jog allerede hen over Kransene med de tusinder Roser. Snart skulde Fædernelandet ved den bølgende Strand være inde i 70'ernes og 80'ernes kirkelige og politiske Storme.

Da saa mange først rigtigt, hvor Grundtvig havde været en Kæmpe.

Det grundtvigske Møde i Middelfart 1891 og dets Forudsætninger.

BIDRAG TIL BELYSNING AF DEN GAMMEL- GRUNDTVIGSKE RETNING

A. Pontoppidan Thyssen.

I.

Sidst i Juni 1891 fremkom i Dansk Kirketidende følgende »Meddelelse«:

Efter Indbydelse af Præsterne *V. Birkedal, L. Christensen, C. L. N. Dalsgaard, S. Constantin-Hansen, [A. Leth], M. A. S. Lund, L. Nyegaard, P. N. Petersen, P. Rønne og Kr. Thomsen* og Højskoleforstander *H. Rosendal* afholdtes d. 26.—27. Maj et privat Forhandlingsmøde i Middelfart for at tage under Overvejelse, hvad der kunde gøres for en *kirkelig* Sammenslutning indenfor den saakaldte grundtvigske Kreds til virksomt Samarbejde baade med Mund og Pen.

Man foreslog til dette Øjemeds Opnaaelse et Udvalg nedsat, som kunde danne Mellemlid mellem frit dannede kirkelige Kredse og Ordførerne, foranstalte et ærligt [aarligt] Forhandlingsmøde i Lighed med dette foruden større kirkelige Møder osv. og Udgivelsen af et Blad.

Forsamlingen, som bestod af c. 80 Præster og Lægefolk, sluttede sig gennem en livlig Forhandling til Grundtanken i den Sag, som de ovennævnte Mænd ved

deres Indbydelse havde villet sætte i Bevægelse, idet den erklærede sig for Ønskeligheden og Betimeligheden af en saadan Sammenslutning paa *Kirketroens* Grund.

Som Hovedudbytte af Mødet maa det derfor fremhæves, at den tilstedeværende Forsamling vedtog at arbejde videre, efter dette Maal.

Da man imidlertid ikke ansaa Sagen for gennemdrøftet ved dette Møde, nøjedes man med at vedtage, at et nyt *privat* to Dages *Forhandlingsmøde* (med indledende Gudstjeneste og Altergang) skulde afholdes til Efteraaret. Med det Hverv at forberede til dette Møde blev et Syvmands-Udvalg med Ret til at supplere sig selv nedsat. Indbydelse til Mødet vil udgaa privat gennem Udvalget, som ogsaa nærmere bestemmer Tid og Sted.

Da flere af de valgte har frasagt sig Valget, maa nærmere Meddelelse om Udvalgets Sammensætning opsættes.

Det blev overdraget undertegnede at affatte og offentliggøre denne korte Meddelelse, idet alt andet offentlig Referat frabedes.

I Juni 1891.

M. A. S. Lund.   *L. Nyegaard.*   *Kr. Thomsen*¹.

Disse Oplysninger maatte vække betydelig Opmærksomhed i Datiden. Trods de noget ubestemte Udtryk syntes det jo at fremgaa, at en større Forsamling af den grundt-

¹) D. Ktd. 91 28/6 426 f. Navnet A. Leth, der her er medtaget i Parentes, var faldet ud i den oprindelige »Meddelelse« ved en Fejltagelse, der berigtigedes i D. Ktd. 12/7 460. Derimod blev »ærligt« mærkeligt nok ikke rettet til »aarligt« (Forhandlingsmøde), men er dog utvivlsomt en Trykfejl, der ikke findes i Kirkebladet, hvor den samme »Meddelelse« (inclusive Navnet Leth) kom 1/7 396 f. — Dansk Kirketidende var det ældste og mest ansete grundtvigske Blad, men væsentlig et Præsteblad, Kirkebladet et mere populært Opbyggelsesblad.

vigske Retning, indbudt af dengang velkendte Navne, var blevet enige om at arbejde for en omfattende grundtvigsk Sammenslutning, bestaaende af lokale Kredse med et ledende Fællesudvalg, der skulde arrangere store og smaa Møder »osv.« samt udgive et Blad.

Men saa maatte man ogsaa studse over Mødets og Forhandlingernes pointeret private Karakter. Kirkebladets ene Udgiver, Pastor Thorvald Elmquist, omtalte saaledes Mødet som en af Foraarets kirkelige Begivenheder, men fortsatte: »der hvilede fra først af et noget hemmelighedsfuldt Slør over det, ligesom Indbydelserne til at deltage deri kun var udsendte til dem af Grundtvigs Venner, som Indbyderne fandt for godt at udvælge«. Da han ikke var saa heldig at høre til disse, kunde han ikke referere det, men kun udtale, at han fandt Tanken om en saadan Sammenslutning »overordentlig rigtig og berettiget«, naar man blot ikke derved vilde isolere sig fra det fælleskirkelige og Vekselvirkningen med de andre kirkelige Retninger¹. — At virke for Samarbejde mellem disse ansaa Kirkebladet i det hele for sin Hovedopgave, og baade Elmquist og hans Medudgiver, Præsten Thomas Rørdam, understregede senere igen i Bladet denne Advarsel mod Isolation overfor Bestræbelserne i Middelfart².

Elmquists første Omtale blev ganske vist skrevet, inden

¹) Kirkebl. 91 15/6 364 f.

²) Elmquist i Kirkebl. 91 1/7 397 ff.: »Lidt om vort Standpunkt«; Th. Rørdam i Kirkebl. 91 15/7 401 ff.: »Mit Standpunkt«. Som Artiklernes Overskrifter antyder, var der en vis Forskel i deres Syn; Th. Rørdam, der saa mørkere paa Udviklingen indenfor den grundtvigske Kreds, vilde ganske vist ogsaa hilse en kirkelig Sammenslutning med Glæde, og det gjorde ham ikke noget, at man ikke havde kunnet bruge Kirkebladets Udgivere dertil; men to Ting hørte nødvendig med til en saadan Retningsdannelse: et almenkristeligt Fællesskab om Herren selv og et oprigtigt Fællesskab om det særegent grundtvigske, og han tvivlede stærkt om, at disse Forudsætninger var til Stede; rationalistiske Tankegange havde vundet Indpas og gjort Grundtvigianerne til »en meget blandet og forskjelligfarvet Hob«, hvoraf de kristne først maatte udskilles ved en grundig Aandskamp.

»Meddelelsen« fremkom, men denne løftede jo ikke meget af Sløret; og i samme Nummer af Dansk Kirketidende hævdede en af Meddelerne, Lavrids Nyegaard, direkte dets Nødvendighed, idet han skarpt angreb Elmquist og hans Beklagelser over »ikke at kunne tilfredsstillende sine Læseres Nysgærrighed«; det var overhovedet utilbørligt, at han *omtalte* et privat Møde, før det selv havde ladet høre fra sig. Havde han tænkt sig om, »vilde han sikkert ikke have forundret sig over, at et Forsøg paa en *kirkelig* Sammenslutning af Grundtvigs Venner for Tiden blev gjort saa stille som muligt. Det er ikke saa lige en Sag at gaa hen og klappe alle »Grundtvigianerne« sammen paa en Gang. Et Forsøg paa sligt vilde have været dødfødt og kunde ligesaa godt opgives paa Forhaand . . . Det skal tilvisse med Guds Hjælp ikke blive skjult i Mørket, hvad der var tilsigtet med det. Men selv Vorherre kan dog sige i Ørerne, hvad først siden skal udraabes fra Tagene«. Og naar Mødet ikke skulde være offentligt, maatte Indbyderne ogsaa paatage sig Ansvaret for at sammenkalde en Forsamling med det rette Tyngdepunkt, nemlig »henimod den *kirkelige* Side af den grundtvigske Kreds«¹.

»Sløret« skyldtes altsaa en udpræget Mistillid til den grundtvigske Kreds i Almindelighed, hvis mindre »kirkelige« Elementer formentlig vilde forpurre Sammenslutningsforsøget. Elmquist kunde dog ikke beskyldes for Ukirkelighed og syntes i sit Svar til Nyegaard ganske uforstaaende overfor hans Synspunkt. Han understregede, at han visselig ikke var ene om at forbavses over den Maade, hvorpaa Indbydelserne var blevet udsendt; »der blev *forbigaaet* Mænd baade paa *Kirkens* og *Højskolens* Omraade, hvis fuldtro grundtvigske Sindelag og fremragende Betydning indenfor den grundtvigske Kreds dog hidtil synes at have været indrømmet af alle, og som med Grund har følt sig saarede ved denne Udelukkelse«. Kun ved en almindelig

¹) D. Ktd. 91 28/6 421 ff.

Indbydelse til Grundtvigs Venner af alle Slags og en fri og aaben Forhandling vilde man have Udsigt til at naa en nøjere Sammenslutning, hvor baade Enheden og Friheden var bevaret. At ville udsondre en Flok efter eget For-godtbefindende som de »egentlige« og »ægte« smagte vel meget af det bekendte: »Her er den rigtige gamle Sæbekælder, hvor de rigtige gamle Sæbekælderfolk bo!«¹. — Den »folkelige« Grundtvigianismes udbredte Organ, Højskolebladet, der i endnu højere Grad end Kirkebladet maatte repræsentere de forbigaaede — end ikke »Meddelelsen« blev offentliggjort dér —, nøjedes med at referere dette Ordskifte, særlig Elmquists Svar, hvis Synspunkter man aabenbart fuldt ud kunde dele; Mødet syntes, fastslog man, langt snarere at have tilsigtet en kirkelig Udsondring end en Sammenslutning, at dømme efter den Maade, hvorpaa der var indbudt til det, og Planen om Udgivelsen af et nyt, kirkeligt Blad².

Imidlertid blev Foretagendet mere privat, end selv L. Nyegaard ønskede, for Offentligheden fik simpelthen slet ikke mere at høre derom, bortset fra nogle langt senere Udtalelser i anden Anledning af Nyegaard og M. A. S. Lund³. Hvorfor løb det ud i Sandet, og hvad laa der bag dette

¹) D. Ktd. 91 26/7 490 ff.

²) Højskbl. 91 31/7 985 ff.; jfr. 20/11 1517, hvor Ludvig Hertel berømmer de grundtvigske Kredse i Norge, som han netop besøger; dér behøver man »ikke Attest fra *Lavrids Nyegaard* for at høre til de rigtige Grundtvigianere med det rette »kirkelige Tyngdepunkt«.

³) I D. Ktd., se nærmere herom især S. 225 Note 2. Paa Tryk foreligger desuden en kort Omtale af Otto Møller i hans Brevveksling med Skat Rørdam (udgivet 1916) II S. 201, her citeret S. 215. Anders Nørgaard refererer denne Omtale i Grundtvigianismen II (1936) S. 116 f. og en Del af de andre trykte Udtalelser, der er nævnt ovenfor, S. 250 ff. Det begrænsede Materiale har ikke givet Nørgaard Grundlag for en egentlig historisk Bedømmelse af Middelfartmødet udover Placeringen af det som en Forløber for »Kirkeligt Samfund af 1898«. Naar han S. 116 synes at opfatte det som Udtryk for en Paavirkning fra Indre Mission (til »virkelig at gøre noget«), er det, som det følgende vil vise, i hvert Fald en Misforstaaelse.

gaadefulde Møde? Disse Spørgsmaal har mere end almindelig Interesse; Bestræbelserne i Middelfart havde aabenbart en polemisk Brod imod andre Grupper indenfor den grundtvigske Kreds, og placeres derved centralt i de Brydninger mellem nyt og gammelt, venstre og højre, Fornylsestrang og Konservatisme, som er Hovedtemaet i den yngre Grundtvigianismes Historie. Den nærmere Undersøgelse, der alt saa væsentlig maa benytte sig af utrykte Kilder, viser da ogsaa, at Middelfartmødet var en vigtig Milepæl i de konservative Grundtvigianere, »Gammelgrundtvigianerne«s Kamp for at hævde det, de forstod ved den grundtvigske Arv, imod de nyere Strømninger, som efterhaanden fik stærkt Tag i den grundtvigske Kreds. Traadene fører fra dette Møde baade helt tilbage til de indre Brydningers Begyndelse i 70erne, og frem til det afgørende Opgør omkr. Aarhundredskiftet, hvor Splittelsen fik et ydre Udtryk, idet den gammelgrundtvigske Retning sluttede sig sammen om »Kirkeligt Samfund af 1898« og saaledes i Hovedsagen realiserede netop det Ideal, som var blevet opstillet i Middelfart. Et indledende Rids af Udviklingen gennem 70erne og 80erne er derfor nødvendigt, med særligt Henblik paa den Mand, som tidligst og mest energisk begyndte at virke for en gammelgrundtvigsk Samling, nemlig Lavrids Nyegaard. Vi har allerede mødt ham som Talsmand for Mændene bag Middelfartmødet; i Virkeligheden var han langt den vigtigste af disse. Og med Nyegaard træder tillige en Kreds af jævnaldrende frem i Lyset, som i det store og hele delte hans Syn paa Grundtvigianismens Problemer.

Nyegaards Generation var den sidste, der i Ungdommen havde oplevet den grundtvigske Bevægelse i sin Glans i Aarene inden Grundtvigs Død, inden de indre Modsætninger og den ny Tids Tanker forstyrrede Billedet. Det Indtryk, de derved havde modtaget, var saa stærkt, at hele den senere Udvikling, der fik en ganske anden Karakter, kom til at staa i Skygge for dette Højdepunkt. Den *gamle*

Grundtvigianisme, som de fleste ældre alene ved deres Alder var bundet til, blev for dem en Overbevisning, et Standpunkt, der paa Forhaand gjorde dem kritisk stemt overfor alle nye Signaler indenfor Bevægelsen.

I Studentertiden¹ knyttede Nyegaard en varm og livsvarig Forbindelse med en Kreds af samtidige unge Teologer, P. N. Petersen, J. H. Monrad, P. Riemann, J. J. Bjerre² og en halv Snes andre, der sammen dannede en Slags grundtvigsk Studenterforening, som Regel blot kaldet »Foreningen«³. Ved jævnlige Sammenkomster drøftede man alle Tidens Spørgsmaal, men i det hele var man enig om at overtage de ældre grundtvigske Ordføreres kristelige og folkelige Tanker som een stor Sammenhæng, der dog afgjort havde Tyngdepunktet i det kristelige, særlig den »kirkelige Anskuelse« om Trosbekendelsen ved Daaben som Herrens eget Ord, baade i historisk og aktuel Forstand. For det grundtvigske mødte dem som en vældig overbevisende Aandsmagt af uoverskuelig Betydning. »Paa det Tidspunkt«, skriver saaledes Monrad i et interessant Tilbageblik⁴, »samlede Grundtvigs Navn store Skarer fra alle Krese i Folket, og disse Festskaarer var fulde af Forventning om det overordentlige. Der brød bestandigt Syner frem i Israel, og der lagdes bestandigt nye Sange paa vor Tunge. Og ligesom fædrelandssindede Mænd tænkte sig, at det frie, herlige Norden inden føje Tid skulde føre Fol-

¹) Nyegaard, der var født 1849 (og døde 1916), blev Student 1867 og teologisk Kandidat 1872.

²) Peter Nielsen Petersen (1846—1916), var Sognepræst i Aagerup-Kirkerup fra 1886, ved Trinitatis Kirke i København fra 1901; Jørgen Herman Monrad (1848—1903), blev Præst ved Vartov 1890, ved Marmor kirken fra 1894; Peter J. S. Riemann (1848—1928), blev Sognepræst i Nr. Nebel-Lydum 1886, i Fakse fra 1895; Jens Jacobsen K. Bjerre (1847—1901), var Sognepræst i V. og Ø. Hassing fra 1876, Provst 1887, Landstingsmand (Højre) fra 1890, Kultusminister 1900.

³) I Det kgl. Bibliotek findes en Række Protokoller m. m. fra Foreningen for Aarene 1869—73; Ny kgl. Saml. 4° 3206 og 3625.

⁴) D. Ktd. 98 11/9 583 ff.

kenes Sag til Sejr, saaledes troede kristne Mænd og Kvinder ogsaa fast paa, at fra os vilde der udgaa et Lys, som snarlig skulde overstraale Kristenheden«.

Men de var knap blevet Kandidater, før Situationen ændredes, og ændredes saadan, at det følte som en Katastrofe. Med Monrads Ord: »inden ret længe, allerede paa det Tidspunkt, da vi selv skulde tage fat og prøve paa at fange andre i det Net, hvori vi selv var fangede, var det forbi. For der var kommet en anden Tid«. Og for den grundtvigske Kreds blev det »en Forvirringens og Opløsningens Tid«.

For det første blev den nemlig inddraget i den politiske Strid mellem Højre og Venstre. De fleste Grundtvigianere, særlig Lægfolket, mente, at det folkelige Vækkelsesarbejde maatte resultere i øget politisk Indflydelse for den vakte og oplyste Bondestand, og de fandt det derfor i sin Orden, at de grundtvigske Politikere under Sofus Høgbros Ledelse fra 1870 gik ind i et Samarbejde med Venstregrupperne, for som »Det forenede Venstre« at skaffe »Folket« Flertal paa Rigsdagen og kunne gøre Krav paa Regeringsmagten. Men mange af de ældre grundtvigske Præster, der politisk hældede til Højre, kunde heri kun se et Udslag af en materialistisk Standsegoisme og Magtsyge, der truede Bevægelsens aandelige Karakter og særlig dens Forhold til Kristendommen, og de angreb derfor kraftigt denne »falske Alliance«. Resultatet blev en bitter indre Strid, der i Løbet af 70erne slog saa dybe Revner i den grundtvigske Kreds, at de ikke siden kunde heles.

For det andet begyndte nye kritiske Tanker at gøre sig stærkt gældende, omend forløbig mest i akademiske Kredse. Det var for Monrad det afgørende: »Samtidig med at Førerskabet i Europa var gaaet over fra Ludvig Bonaparte til Otto v. Bismarck, begyndte alle fremskredne Aander en vild Klappjagt efter alle den ældre Slægts Idealer, som man mente var lige saa anløbne, som man nu pludselig fandt den faldne politiske Heros at være. Man vilde detro-

nisere, støde hine Idealer fra Tronen, eller man vilde i alt Fald revidere dem, gaa dem efter i Sømmene«. Dels ytrede denne Kritik sig i Georg Brandes' Spor som et kristendomsfjendsk Fritænkeri, der ogsaa for mange grundtvigske Studenter, ikke mindst Monrad, betød en alvorlig Krise; dels som en teologisk Radikalisme, der varsaa meget farligere, som den navnlig blev introduceret af Mænd med Tilknytning til den grundtvigske Kreds, nemlig Filosofi-professoren Rasmus Nielsen og hans Disciple, især Bjørnstjerne Bjørnson og Frederik Jungersen¹. Rasmus Niensens skarpe Sondring mellem Tro og Viden ophævede alle Dogmernes videnskabelige Karakter; derved banedes Vejen for det ene Angreb efter det andet paa tilvante teologiske Forestillinger: Forsoningslæren, Treenighedslæren, Biblens Ufejlbarhed, de evige Helvedesstraffe, Forestillingen om en personlig Djævel. De ældre grundtvigske Ordførere protesterede kraftigt herimod, forkætrede Bjørnson og aftvang Jungersen en Tilbagekaldelse, der efterhaanden førte ham helt over i den ortodokse Lejr. Alligevel fik de dristige Tanker betydelig Indflydelse i grundtvigske Kredse, især blandt de Unge.

Men næsten hele den »Forening«, som Nyegaard og Monrad tilhørte, stillede sig baade politisk og teologisk paa de ældres Side. Ganske vist blev flere af dem paavirket af Rasmus Niensens Filosofi, men det anvendte de teologisk i konservativ Aand. Nyegaard var den, der tidligst begyndte at gøre sig gældende i Bladpolemiken; i Aarene 1875—77 deltog han saaledes baade i Dansk Kirketidende og Højskolebladet ivrigt i Kampen mod Jungersen og Bjørnson og hele Venstre-Grundtvigianismens Fremskridtstro og Begejstring for den folkelige Udvikling, der efter hans

¹) (1836—1912), den senere Præst ved Københavns Valgmenighed (fra 1890), der paa denne Tid var Lærer ved G. Rodes Højskole paa Skovgaard (1870—77). Det, der oprindelig gjorde hans Navn kendt, var en Foredragsrække Foraaret 1873 paa Borchs Kollegium om Søren Kierkegaard, Grundtvig og Rasmus Nielsen.

Mening ikke gav Plads for den strenge Forkyndelse af Idealet og af Kristi Kors — det eneste, hvorpaa man kunde bygge et levende Haab. Paa samme Tid blev han ogsaa personlig knyttet til den gamle Grundtvigianismes mest fremtrædende Ordfører, Valgmenighedspræsten i Ryslinge Vilhelm Birkedal, hvis Kapellan han var fra 1874 til 78, og hvis Svigersøn han blev 1875.

I denne Situation er det da, Tanken om en samlet gammelgrundtvigsk Indsats først opstaar i Nyegaards Kreds, foreløbig i Form af et nyt Blad. For de fandt nemlig, at ingen af de eksisterende grundtvigske Blade med tilstrækkelig Bestemthed tog Afstand fra »Det forenede Venstre« og den teologiske Radikalisme¹. Allerede i 1876 forhandler Monrad, Nyegaard og Vilh. Birkedal herom. Den 5. December 1876 skriver saaledes Nyegaard til Monrad, at »Bladet« er Genstand for deres stadige Længsel i Ryslinge. »Det var på bane mellem svigerfar og mig i søndags; jeg nævnte da ogsaa din stærke opfordring, og han sagde: »ja, skal ikke Hansen (en sjælden dygtig og ædel højskolelærer her ved skolen), du og jeg udgive et blad; det var jo nok, når det fra først af kun var et månedsblad, at folk dog én gang om måneden kunde få en lille smule *sandhed* at læse blandt al den bunke løgn«, — »enten er jeg«, føjede han til, »det største best i Danmark, eller ogsaa er alle de andre på vildkareten«². Monrads Opfordring var altsaa

¹) De vigtigste var F. Boisens Ophbyggelsesblad »Budstikken«, Sofus Høgsbros politiske »Dansk Folketidende«, Tidsskriftet »Nordisk Maanedsskrift«, der blev udgivet af Ludvig Schrøder og Ludvig Helveg, og »Højskolebladet«, der fra 1876 blev udgivet af Konrad Jørgensen. Alle disse Blade og deres Udgivere var afgjort sympatisk indstillet overfor »Det forenede Venstre« og søgte gennemgaaende at følge Rasmus Nielsen, Jungersen og Bjørnson saa langt de kunde; Bjørnson blev dem dog til sidst for radikal. Hertil kommer »Dansk Kirketidende«, hvis Redaktør, C. J. Brandt, fulgte en forsigtigt mæglende Kurs, og fra 1877 »Kirkebladet«, der dog først ret fik Betydning i 80erne, se S. 185 f.

²) Brevet er bevaret i Privateje. Skolen er Ryslinge Højskole, hvor »Hansen«, d. v. s. den senere Højskoleforstander Rasmus Hansen (1836—

Udgangspunktet, og hans næste Brev til Nyegaard om Sagen¹, indeholdt en nærmere Bestemmelse af Bladets Opgave: »det skulde vende Front mod 3 Sider: 1) de valne forkjælede Venstre og Compagni Folk, de der forguder Profetismen, enten den er sand eller falsk (der om har jeg noget paa Stabelen) 2) mod den Reaktion, som maaske snart kommer til Roret med højre og som lever af den letkjøbte Visdom at Idealerne passer ikke til denne Verden. Her burde man holde Adskillelsen af Stat og Kirke eller Præstefrihed — hvilket ved jeg ikke rigtig — frem.« Iøvrigt ansaa han en Forstaaelse mellem de Nationalliberale og det moderate Venstre »for den taaleligste Udvej for Tiden. Thi *ellers* vil en Højresejr udbrede en Død og Mathed og Pessimisme over det danske Folk i den nærmeste Fremtid eller en Venstresejr vil aabne Døren for de mest uberegnelige Madglæder men jeg behøver ikke at tilføje at jeg ikke tror paa en saadan Forstaaelse . . . 3) Skulde der gjøres Front mod Fritænker-Litteraturen en Rubrik skulde helliges en Bedømmelse og Forkastelse af alle de slette Bøger o: dem der gjør Mennesker slette misundelige og misfornøjede hvor stort Talent de end for Resten er skrevne med«.

Brevet viser klart, hvor vanskeligt de unge, der vilde fortsætte i det gamle Spor, var stillet i en Tid, hvor Kampen stod mellem de yderliggaaende Venstre- og Højretendenser.² Det var lettere at sige, hvad man vilde bekæmpe,

1901) var Lærer fra 1872. — Lavrids Nyegaards egen Brevsamling, der vilde have været af uvurderlig Betydning til Oplysning af det her behandlede Emne, er næsten fuldstændig gaaet tabt. Der findes dog et ret rigeligt Materiale i bevarede Privatarkiver, dels i Privateje, dels i Rigsarkivet og Det kgl. Bibliotek. — Hvor der i det flg. henvises til Breve i RA og KB, findes de i Modtagerens Arkiv, med mindre andet anføres.

¹) Monrad til Nyegaard 28/2 77, i Privateje.

²) For nogle vanskeliggjordes Forholdet yderligere ved en hemmelig Dragelse mod det, de bekæmpede. Det gælder netop særlig Monrad, der kun nødig havde opgivet det lyse Syn paa Udviklingen, som laa til Grund for de radikales Drift mod venstre. Overfor Nyegaard

end hvad man vilde fremme. For Monrad var det vel ogsaa mest en Ønsketanke; men Nyegaard tog Sagen op igen ved »Foreningen«s 10 Aars Jubilæum i 1878, hvor det lykkedes ham at faa samlet de fleste Medlemmer til et Møde paa Ryslinge Højskole den 15.—16. Oktober med Vilh. Birkedal og Rasmus Hansen som Æresgæster. Ved denne Lejlighed vilde han indlede en Forhandling »om nødvendigheden at et nyt tidsskrift«, og, som han skrev til Monrad, »af al magt støtte udgivelsen af et fjerdingårsskrift; det er vist heller ikke umuligt at få Birkedal til at give sit korn med dertil. »Nordisk månedsskrift«s miskmask og mangel på klarhed i dybden forkludrer snart grundtvigianismens sag¹. Paa Monrads Forslag gik Nyegaard dog ind paa at forhandle om Sagen »i et snævrere udvalgs møde«².

Der kom imidlertid ikke noget Tidsskrift fra Nyegaard og hans Venner; derimod begyndte Vilh. Birkedal 1. Oktober 1879 Udgivelsen af »Dansk Folkeblad« med Rasmus Hansen som Redaktør og Nyegaard som flittig Medarbejder. Officielt skulde det være en Fredens Røst »til og fra Folket«, der midt under de sønderlidende Partikampe vilde minde om det fælles danske og specielt det sønderjydske Spørgsmaal, men mer eller mindre direkte polemiserede Birkedal og Nyegaard mod det »demokratiske Ustyr«, der vilde erstatte Aandsmagt med Flertalsmagt,

kunde han i et Brev kort efter det ovf. citerede erklære Bjørnson sin Kærlighed, ja i Grunden elskede han ogsaa Berg. »Disse stærke Optimister elsker jeg, men der er en Draabe S. Kierkegaard i mig, derfor kan jeg ikke styrte mig i deres Favn«. Og i et lidt senere Brev til C. Hostrup skildrede han Brandesianismen som den store Fare; men selv maatte han enten »hade denne Aandsretning eller ogsaa — elske den over alt andet« (henh. 14/5 77 og Foraaret 81, i Privateje).

¹) Nyegaard til Monrad 6/7 78, i Privateje, jfr. Nyegaard til P. N. Petersen 9/7 78, RA. — Tilsvarende kritiske Bemærkninger om Dansk Kirketidende findes bl. a. i Nyegaards Breve til P. N. Petersen 19/5 78, 28/8 78 og 16/1 80, RA.

²) Nyegaard til P. N. Petersen 28/8 78, RA. Forhandlingerne er derfor ikke omtalt i et udførligt Referat af Mødet, der findes i Privateje.

den danske Sag med Bondestandens Særinteresser, — og mod »den frie Tanke« og dens Talsmænd i den nye realistiske Literatur.

Men Udviklingen gik dem imod. Ikke blot bevægede de grundtvigske Bønder sig stadig længere mod venstre, baade politisk og kirkeligt, men fra Universitetet kom der efter Nyegaards en ny Generation af unge grundtvigske Akademikere, som saa helt anderledes optimistisk paa Alliancen med det politiske Venstre og paa Indflydelsen fra Rasmus Nielsen, Bjørnson og den unge Jungersen. Først derigennem havde den grundtvigske Bevægelse faaet det rette almen-kulturelle Perspektiv. Netop fordi Grundtvigianismen ikke blot var en kristelig, men ogsaa en folkelig Vækkelse, formaaede den at frigøre de bundne Kræfter i den danske Bondestand — og nu var det Bonden, der maatte gaa i Spidsen — og opbygge en ny dansk-kristelig Kultur, der forstod at forene Kristendom og Menneskelighed, Tro og Viden, saaledes at begge bevarede deres Egenart og dog vekselvirkede, idet Kristendommen ikke blot gav alle menneskelige Fremskridt fuld Frihed, men just var den inspirerende Magt bag disse. Det kristendomsfjendske Fritænkeri var magtesløst overfor den, der saaledes havde lært at skelne mellem Tro og Viden; under en fri Kamp mellem Tidens Aandsmagter vilde det grundtvigske Syn sejre alene ved sin aandelige Overlegenhed.

Da denne nye Generations Mænd med Morten Pontoppidan og Valdemar Brücker i Spidsen begyndte at gøre sig gældende omkr. 1880, fik de hurtigt en førende Stilling, fordi deres kraftige Lyssyn harmonerede saa godt med Indstillingen i Grundtvigianismens bredere Lag. Men i deres Kamp for at aktivisere og forny, radikaliserer Bevægelsen stødte de stadig sammen med de ældre Ordførere og deres Vaabendragere blandt de yngre. Under livlig Opposition fra disse anbefalede Pontoppidan saaledes Læsning af »Fritænkerne«s Bøger, krævede en konsekvent Gennemførelse af Kravene om »kirkelig Frihed« og slog til Lyd for mere

frisindede og tidssvarende Former i Højskolearbejdet; medens Brücker forlangte et nyt Bibelsyn, der kunde holde Stik overfor Naturvidenskaben, hævdede den kristnes Frihed overfor Bibelen og genoptog Kritiken af Forsoningsdogmet. Disse Tanker vakte stort Røre og megen Interesse; trods Modstanden var det i hvert Fald foreløbig de radikale, der havde Vind i Sejlene. Mens Dansk Folkeblad maatte gaa ind ved Udgangen af 1882 af Mangel paa Abonnenter, fik den radikale Retning eller »Nygrundtvigianismen«, som den snart kom til at hedde, de to mest udbredte grundtvigske Blade som Organer, nemlig Højskolebladet og Tidens Strøm, der fra 1884 blev udgivet af M. Pontoppidan og F. Falkenstjerne. Udviklingen naaede sit Højdepunkt i 1885—86, de første Provisorieaar, hvor det syntes aabenbart for alle, at det grundtvigske Folke- og Kirkeliv nu maatte forsvares politisk, og hvor nye Kredse med de unge Nygrundtvigianere i Spidsen derfor sluttede direkte op om Venstres Kamp. Til Gengæld følte de sig baaret af hele det stærke Folkerøre i disse Aar, hvori de var tilbøjelige til at se Vidnesbyrd om en aandelig Vækkelse. Grundtvigianismen syntes virkelig at hævde sig som en førende Aandsmagt i Tiden.

Under Indtryk heraf gik Brücker endog saa vidt, at han forsøgte at komme til et Slags Forlig med Fritænkerne, med hvem man jo havde fælles Sag i Politiken. Det var ved et Møde mellem »Kristne og Fritænkere« paa Sagatun Højskole i Norge den 4.—6. August 1886, hvor han prøvede at gøre dem begribeligt, at Kristendommen var kun et Liv i »Troens Ord«, der altsaa havde nok i Trosbekendelsen, men stod ganske frit overfor Bibel og Dogmer. Ogsaa i Forholdet til Troens Ord var man kun bundet, for saa vidt det overbeviste en ved sin indre Sandhedsmagt.

Fritænkerne viste ikke megen Forstaaelse eller Interesse heroverfor; men i grundtvigske Kredse herhjemme vakte Mødet stor Opsigt — og Forfærdelse. Mange fandt, at Grænsen nu var naaet; nu maatte ikke alene de gamle

Modstandere, men alle, der blot var nogenlunde besindige, sigte fra. Baade i Dansk Kirketidende og Kirkebladet slog man fast, at Nygrundtvigianismen paa Sagatun havde afsløret sig som en »Pseudogrundtvigianisme«, som man ikke mere kunde regne med til det »engere Samfund« af Grundtvigs Disciple.

Og den Opfattelse fandt man sørgelig bekræftet, da den anden nygrundtvigske Førerskikkelse, Morten Pontoppidan, fra Nov. 1887, allerede inden Diskussionen om Sagatunmødet var ebbet ud, offentlig angreb den »kirkelige Anskuelse«, Bevægelsens hidtil ubestridte Grundvold. Dermed havde han forladt den grundtvigske Skanse; og naar han ikke mere vilde bygge sin Tro paa Ordet »af Herrens egen Mund«, maatte han da ikke ogsaa falde fra Kristendommen overhovedet? Selv adskillige af hans Venner begyndte at blive betænkelige; men de, der stadig fremturede — vilde de ikke ogsaa alle før eller senere falde fra? Der syntes al Grund til nu for Alvor at bremse den nygrundtvigske Bevægelse og atter fremdrage og uddybe Arven fra den gamle Grundtvigianisme før 1872.

Samtidig med at den nygrundtvigske Front saaledes begyndte at vakle, fordi flere og flere fandt, at Førerne gik over Gevind, begyndte deres Modstandere derfor at gøre sig stærkt gældende. Herunder fremtræder nu tydeligt to andre Grupper indenfor den grundtvigske Kreds, som Oppositionen mod »de røde« og »de falske Alliancer« i det hele efterhaanden havde arbejdet frem.

Først en Gruppe, vi i Modsætning til det nygrundtvigske »Venstre« kunde kalde »Højre«, anført af Kirkebladet og dets Udgivere, Thorvald Elmquist og Thomas Rørdam. Her var det særlig den gamle grundtvigske Vækkelsestone, Forkyndelsen af Lov og Evangelium, Synd og Naade, man savnede og længe havde virket forgæves for at faa frem igen; Skylden gav man Grundtvigianernes mangfoldige folkelige Interesser, særligt de politiske. Fra Midten af 80erne søgte man derfor Fornøjelse ved Samarbejde med

Indre Mission og fik 1886 i Indre Missions Højborg i København, Bethesda, begyndt en Række aarlige — eller næsten aarlige — Kirkemøder, hvor de troende af alle tre kirkelige Retninger skulde mødes og styrke hinanden i den fælles Kamp mod Vantroen. Dette fælleskirkelige Arbejde vilde man nu stille op som det rette Alternativ til Nygrundtvigianernes farlige Alliancer med Politik og Fritænkeri; den danske Menigheds Vej gik ikke til Sagatun, men til Bethesda!

Tanken vandt grundtvigsk Tilslutning ogsaa udenfor Kirkeblads-Kredsen, især da det efter de første Provisorieaar viste sig, at Kampen mod Provisorierne, »Visnepolitikken«, slog fejl, og det politiske Røre i Befolkningen, som Nygrundtvigianerne havde sat deres Lid til, afløstes af en almindelig Mathed og svigtende Interesse for aandelige Spørgsmaal. Nygrundtvigianismen havde endnu en Gang kompromitteret sig, og man maatte alvorligt overveje, hvad der kunde gøres for at fremme den kristelige Inderlighed og Nidkærlighed i Folket. Dette »brændende Spørgsmaal« blev indgaaende diskuteret i selve Højskolebladet 1888—89 under Synsvinklen: hvad man her kunde lære af Indre Mission. De fleste var enige om, at Grundtvigianerne i hvert Fald ogsaa maatte udsende Lægprædikanter, og den Tanke blev fremsat, at disse burde have en almindelig grundtvigsk Organisation i Ryggen. Paa »Bethesdamødet« i Aarhus i Maj 89 kunde Vilh. Beck derfor under væsentlig Tilslutning fra de grundtvigske Deltageres Side anbefale sin effektive Indremissionær-Virksomhed.

Men ved Siden af denne Bethesda-Retning fremtraadte der nu en anden Gruppe indenfor den grundtvigske Kreds, der som C. J. Brandt udtrykte det, hverken vilde til Sagatun eller Bethesda, men lige ud¹. Det var den egentlige Gammelgrundtvigianisme, som de fleste ældre Ordførere

¹) Højest kunde man sige, at Menighedens Vej gik »om ad Vartov«: D. Ktd. 87 20/2 116 ff., 17/4 243 ff. — C. J. Brandt (1817—89) var Grundtvigs Efterfølger som Præst ved Vartov.

tilhørte, og blandt de yngre særlig Nyegaard og hans Venner. Dette grundtvigske Centrum, som vi kan kalde det, havde hidtil ikke optraadt samlet og overhovedet mest været i Defensiven. Det havde jo ingen nye Tanker at føre frem, der kunde samle og ildne; man ønskede blot at fortsætte ad de kendte Baner indenfor de allerede etablerede grundtvigske Kredse med Fordybelse i Grundtvigs kirkelige og folkelige Syn. Men Brückers Optræden paa Sagatun i 86 og Pontoppidans »Frafald« i 87 virkede alarmerende og fremkaldte en bredere og kraftigere Opposition fra denne Kreds end nogensinde før; og paa den anden Side maatte de ogsaa tage Afstand fra den stærke Trang til fælleskirkeligt Samarbejde, som Bethesdamøderne var Udtryk for; heri saa de nemlig en Fare for, at det særlig grundtvigske skulde fortones i en farveløs Almenkirkelighed, hvor det snarest blev Indre Mission, der dominerede. Der bredte sig hos disse Gammelgrundtvigianere en Følelse af, at man nu maatte gøre noget effektivt for at standse Opløsningen og samle den renlivede Grundtvigianisme omkring den »kirkelige Anskuelse«.

En af de mest energiske i saa Henseende var Lavrids Nyegaard, der nu for Alvor træder frem i første Linie¹. Ikke blot deltog han ivrigt i den offentlige Polemik, men

¹) Nyegaards stærke Aktivitet udadtil har maaske ogsaa sin Baggrund i, at han som Præst for det meste maatte føre »plovjærnet dybt i en stenet grund« (Nyegaard om Ryslingetiden til Monrad 19/2 77, i Privateje). Som Birkedals Kapellan 1874—78 fulgte han jo denne gennem det politiske Uvejr og kom derved i saa stærk Modsætning til den Kreds i Sdr. Næraa, som han særlig var knyttet til, at han til sidst maatte søge bort (Brevene til P. N. Petersen, særlig 29/1 78, RA). Men derefter fik han i Aadum en endnu vanskeligere Gerning som Sognepræst for en meget primitiv Befolkning, der var mest optaget af Gilder og Drikeri (iflg. Stedsonnen Hjalmar Hartmann: Erindringer, 1950, S. 23 f.). Og meget bedre gik det ham ikke som Præst i Ølsted fra 1884—98; i Anledning af Forflyttelsen i 98 til Gimlinge, der blev hans sidste Kald, skriver han (til P. N. Petersen 9/1 98, RA): »Gid det ikke måtte ende med skuffelser. Men jeg har gennemgået en nok så hård skole i Ølsted til at jeg længer er tilbøjelig til at se rosenrødt«.

navnlig virkede han stadig paa forskellig Maade for en mere samlet Optræden fra gammelgrundtvigsk Side. Alle-rede fra 1885 har vi Vidnesbyrd om, at han spekulerede herpaa i Forbindelse med sin gamle Tanke om et nyt Blad, udgivet af Vennerne fra »Foreningen«. Dette Aar samlede han nemlig igen disse til et Møde i Ølsted Præstegaard den 7.—10. September; og umiddelbart efter skrev han til P. N. Petersen om Nødvendigheden af, at denne Kreds rykkede frem »for i et »organ« i sluttet linje at tage en kirke-lig forhandling op ud fra et bestemt åndeligt standpunkt. »Dansk Kirketid.« har intet mere; det er mer og mer bleven en tilfældig arena for tilfældige forfattere, og det er vist grunden til dets svaghed. Det har ikke længer nogen større virkning at føre en forhandling deri. Et nyt kirkeligt organ ud fra vort med al indbyrdes forskellighed dog i hoved-sagen fælles stade bliver stadigt mit: præterea censeo¹. Et Aarstid efter indskærper han endnu stærkere deres Pligt »til virkelig *handlekraftigt* at træde frem ikke som reaktion, men som konservative vejledere for det folke- og kristenliv, der er vågnet i vore dage«. »Jeg tror så lidt, at det er timen hverken for det fordømmelige vrøvlssammen med verden i dens åbenbare fornægtelse [Sagatun!], eller for den kriste-lig-nervøse uro, der vil søge sin trøst i rastløse gærninger« [Bethesda!]. Derimod havde han mer og mer paa Følelsen, at »der *må* rykkes frem fra et *centrumsstade* i grundt-vigianismen, om vi skal se enden på den usigelige forvir-ring, der er. Der må gøres indhug, og jeg ved ikke nogen yngre kreds af Grundtvigs åndelige kuld, hvem det mere påligger end os. Jeg tror, at når den handlekraftige vilje og beslutning kom til det, vi og ikke mindst du sidder inde med, vilde det vise sig, at vi tog ikke fejl i at tage denne opgave op. . . Kan vi ikke enkeltvis, så lad os løfte i flok. Det er min gamle yndlingstanke om et *blad*, på et bestemt og fast grundtvigsk *centrumsstade* — centrum ikke i be-

¹) Nyegaard til P. N. Petersen 19/9 85, jfr. 29/7 85, RA.

tydning af dette vage »mellemparti«, men i betydning af kærnepunktet —, der her atter står for mig. Jeg trænger til, at muligheden af og vilkårene for noget sådant kunde blive klaret i sympatetisk forståelse og forhandling med andre. Jeg tilstår, det er Dansk Kirketidende, jeg egenlig har i kiggerten. Min tanke er, at dette gamle blad, der er ført ud af dette stæde, kunde omdannes til et nyt, der trådte mere aktuelt op, uden derfor at bryde med sig selv. — Jeg kunde godt have lyst til en gang sammen med dig at gå op til Brandt og tale med ham derom¹.

Om et saadant Møde har fundet Sted, vides ikke; men der er ingen Grund til at antage, hvad denne Udformning af Bladplanen jo synes at forudsætte, at C. J. Brandt skulde kunne overbevises om Nødvendigheden af en mindre liberal Kurs som Redaktør. Dansk Kirketidende ændrede i hvert Fald ikke Karakter, selv om Brandt nok efter Sagatunmødet tog kraftigere Afstand fra Nygrundtvigianerne end før. Derimod fremkom i Bladet nogen Tid efter Brandts bestemte, men dog venlige Advarsel til disse en formelig Krigserklæring fra Nyegaard til »den nymodens Grundtvigianisme«, der indeholdt en direkte Beklagelse af, at nogle af de »gamle« ikke kunde se, at der her forelaa et Brud i Udviklingen, der krævede Kamp. I denne interessante Artikel hævdede Nyegaard iøvrigt, at de gængse Udtryk: »gamle« og »unge« om Parterne i det grundtvigske Opgør ikke maatte forstaas om Alderen; for der var mange unge af Aar, der som han stod Side om Side med de gamle af Aar og fandt mere virkelig Ungdom hos de »gamle« end hos de »unge«. Det, der udmærkede de sidste, var deres Trang til at fortsætte den ved Grundtvig begyndte Udvikling, men paa en saadan Maade, at de i Virkeligheden slap alle de Strømme løs, som Grundtvig stod op imod. »Grundtvig satte en *Dæmning* imod Fritænkeriet og Rationalismen paa *Menighedens* Grund. Udenfor vidste han ikke bedre

¹) Nyegaard til P. N. Petersen 7/8 86, RA.

Raad end fuld aandelig Frihed. Men paa Menighedens Grund dæmmede han op imod Vantroens Strøm. . . . *Troens Ord* . . . paa *Hjærtetroens* Grund . . . er Dæmningen, hvorfra alle Fritænkeriets og Rationalismens Bølger maa skylle *tilbage*. »Perlen i Muld er *den blinde Tro*«. Der staar de »gamle« og vi med dem. Der er ikke Tale om »Udvikling« ud over dette Punkt i Vorherres Menighed, om at »gaa videre«. Naar de »unge« i en misforstaaet »Aandsfrihed« vil give frit Løb for »Fritænkeriets Bølgestrøm«, er aaben Kamp en Nødvendighed¹.

Derfor fastholdt Nyegaard ogsaa sine Bladplaner, selv om han maatte opgive Dansk Kirketidende. Foraaret 88 skriver han igen til P. N. Petersen herom: »Du ved, at en af mine yndlingstanker er, at du, Monrad og jeg skulde lægge kræfter sammen til en *samlet* modvægt imod de falske tidsstrømninger, både for oven og for neden. Jeg har fantaseret i mit stille sind om at udgive et blad, der hed »Dæmningen« (jfr. »Tidens strøm«), men jeg tør ikke alene; havde jeg jer to karle med, var det en anden sag. Jeg kan vedblivende ikke anse »Dsk. krktd.« tilstrækkelig. Her måtte være tale om at gøre afgjort front mod det falske i tiden. Ellers ligger vi snart til den ene side i en løsagtig, grænse-løs »kristendom«, og til den anden i et forsøg på at gøre »Betesda« til en pietistisk stor-synagoge iblandt os. Jeg føler betydningen af, at standarten rejses med det gamle grundtvigske mærke, — *kirkeligt* — og måske ingen er nærmere dertil end det kuld, vi hører til. Vel er vi ikke Grundtvig, Rudelbach og Lindberg, men når der nu ikke er bedre dertil end vi?². Med Hensyn til Monrads Medvirken gav han dog straks Udtryk for en vis Usikkerhed, fordi denne personlig var knyttet til Dansk Kirketidende som Brandts Svigersøn, og da han nogen Tid efter i et Brev

¹) D. Ktd. 86 14/11 721 ff.

²) Han forestillede sig, at de skulde »begynde så småt med 1/2 ark om måneden og 50 øre fjerdingåret — jeg tænker 250 abonnenter var nok til at dække udgifterne«. Nyegaard til P. N. Petersen 17/2 88, RA.

ventilerer Tanken overfor ham, er det i mere forsigtig Form. Han takkede ham for hans samtidige Polemik i Dansk Kirketidende mod »Nutidsprædikanterne«¹: »du har ret, sligt må gribes på fersk gærning«, og fortsætter: »jeg for min del havde lyst til, at vi (jeg tænker på Petersen, du og jeg) skulde lade et blad udgå *just for det samme*; men jeg ærer og elsker gl. Dsk. Kirktid. og dets højærværdige udgiver, så at jeg nødig vilde, at et sådant særblad skulde komme det til skade«². Monrads Svar var da ogsaa reserveret; han gjorde opmærksom paa, at der ikke var megen Sandsynlighed for, at et saadant Blad vilde faa Holdere. Alt Bogkøb blandt Præster var standset paa Grund af den økonomiske Misère. I Stedet raadede han Nyegaard, hvis Stil var noget tung, til at anvende mere Tid paa at opnaa en klar Form. Hovedsagen var ikke, at man fik meget sagt, men »at man faar sagt det lidt man har at sige paa den bedste Maade«³. Nyegaard lod sig dog ikke bremse; maaske som en Erstatning for Monrad foreslog han samme Efteraar P. N. Petersen, at de skulde tage Fr. Jungersen med i Redaktionen⁴. Men i Praksis nødtes han alligevel til at lade Bladplanerne hvile et Par Aar.

Efteraaaret 88 forsøgte Nyegaard imidlertid ogsaa paa anden Maade at foranledige et samlet gammelgrundtvigsk Fremstød. Den 10. November skrev han til sin Svigerfader Vilh. Birkedal, der maa have haft Planer om en gammelgrundtvigsk Fællesudtalelse, at han vilde prøve »i

¹) Særlig mod den paa sine ældre Dage meget radikale grundtvigske Præst, Emil Christiani (1817—1901), D. Ktd. 88 4/3 157 ff., 15/4 241 ff., 22/4 261 ff.

²) Nyegaard til Monrad 18/4 88, i Privateje.

³) Monrad til Nyegaard Foraaret 88 (udateret), i Privateje, delvis citeret i Stig Bredstrup: J. H. Monrad, Liv og Gerning, 1927, S. 65. — »Den økonomiske Misère« er vel den Nedgang i Præsternes Indtægter, som fulgte med Landbrugskrisen sidst i 80erne.

⁴) Nyegaard til P. N. Petersen 5/11 88, RA.

et lille skrift at *samle* en række mindre afhandlinger af forskellige, både ældre og yngre, grundtvigske mænd imod »nygrundtvigianismen«, idet hver behandlede sin side af den. Det skulde således have karakteren af en *fællesudtalelse*, og på en måde svare til din tanke om en fælles-erklæring, om end i en anden form og af kun færre navne. Men måske det kunde få nok så stor betydning endda og også drage mere efter sig. Om det måtte lykkes, kunde her jo gives et godt lille grundlag for en *samlet* bevægelse ud fra det gamle, grundtvigske stade. . . . De mænd, som jeg tænker at henvende mig til er foruden dig: Brandt, Sk. Rørdam¹, Fr. Nielsen², Fr. Jungersen, Nørregård³), Hoff⁴, P. N. Petersen, J. H. Monrad — og så vilde jeg også nødig undvære Otto Møller, trods hans Janus-ansigt⁵, og måske også Brandt i Ollerup⁶ kunde og vilde tages med; det vilde med mig selv lige blive 12tallet«. Den vigtigste Afhandling, om »ordet af Herrens egen Mund« — »derom er det dog, *samlingen* sker« — vilde han indstændigt bede Birkedal skrive. Endnu havde han kun forhandlet med Boghandler Schönberg, der var meget interesseret, om Udgivelsen og desuden skrevet til Fr. Nielsen, hvem han havde bedt tale med Brandt og Skat Rørdam derom⁷.

Birkedal svarede, at han gerne vilde være med. Dog var »Ordet af Herrens Mund« nu debatteret saa ofte, at »jeg

---

¹) Thomas Skat Rørdam (1832—1909), paa dette Tidspunkt Holmens Provst, 1895 Sjællands Biskop.

²) Fredrik Nielsen (1846—1907), Professor i Kirkehistorie.

³) Jens Nørregaard (1838—1913), Forstander for Testrup Højskole.

⁴) Villiam Johan Hoff (1832—1907), Valgmenighedspræst i Ubberup, fra 1894 Præst ved Vartov.

⁵) Otto Møller (1831—1915), Sognepræst i Gylling. — I sit omfattende teologiske Forfatterskab hævdede denne paa visse Punkter radikale Tanker, der syntes at stride mod hans ellers meget konservative Indstilling. Nyegaard havde netop samme Sommer i Dansk Kirketidende forsvaret den ortodokse Forsoningslære mod Møllers Kritik.

⁶) Jens Sofus Brandt (1812—98), Sognepræst i Ollerup-Kirkeby.

⁷) Brevet findes i Vilh. Birkedals Arkiv, RA.

næsten ikke kan afvinde det en ny Side, som kan fængsle mig«. Men han kunde maaske tænke sig at skrive noget om »Negativiteten i Nygrundtvigianismens Færd«¹.

Fr. Niensens Svar var imidlertid negativt. »Hvis De vidste, hvor optagen jeg selv er, vilde De fuldt forstaa mig; og at jeg ogsaa for Øjeblikket, trods andet Arbejde, alvorlig arbejder for at vinde Ørenlyd for den gamle Grundtvigianisme haaber jeg med Guds Hjælp til Foraaret at kunne vise Dem og andre paa en Maade, der ikke kan misforstaaes. R[ørdam] er saa optagen, at jeg ikke endnu har kunnet faa ham til at indfri det Løfte, han for 3 Aar siden gav mig om et Bidrag til »Smaaskrifterne«, skjønt baade hans Løfte og dets Indhold blev offentliggjort den Gang som Lokkemad for Abonnenterne. I disse Dage er han ligefrem saa lidende, at jeg ikke med noget som helst Haab kan tale til ham om den Sag«².

Maaske har dette Afslag været fældende for Planen; i hvert Fald hører vi ikke mere derom. Men som det fremgaar, var Nyegaard ikke den eneste, der var interesseret i en gammelgrundtvigsk Konsolidering. Det, Fr. Nielsen arbejdede paa, var utvivlsomt hans Bog om »N. F. S. Grundtvigs religiøse Udvikling«, der kom i Foraaret 89 og skulde være »en Skjærv til Oplivelsen af Grundtvigs Minde iblandt os« (Forordet). Antagelig er dette Arbejde bl.a. foranlediget af de Forhandlinger, der efter Pontoppidans »Frafald« November 87 førtes indenfor en større Kreds, Fr. Jungeren, V. J. Hoff, Ernst Trier³, Ludvig Schrøder⁴, Karl

¹) Vilh. Birkedal til Nyegaard 17/12 88, i Privateje.

²) Fr. Nielsen til Nyegaard 22/12 88, i Privateje. Brevet er egentlig et Svar paa en Anmodning fra Nyegaard om at ændre et allerede givet Afslag (i et tidligere, tabt Brev). — Fra Skat Rørdam foreligger et Brev til Otto Møller af 20/12 88 (Brevvekslingen II, S. 145 ff.), der synes at vise, at den omtalte Tilstand var af psykisk Art, en almindelig Følelse af Uformuenhed og Træthed. »Smaaskrifterne« var en Serie »til Oplysning for Kristne«, som kom i 10 Bind 1886—96 under Fr. Niensens Redaktion.

³) (1837—93), Forstander for Vallekilde Højskole.

⁴) (1836—1908), Forstander for Askov Højskole.

Povlsen¹, J. H. Monrad, P. N. Petersen o. fl., om hvad der kunde gøres for at »frugtbar gøre den grundtvigske Arv«, navnlig for de unge, ikke mindst de teologiske Studenter. Især Fr. Jungersen var ivrig for, at man skulde opfordre Fr. Nielsen til at give hvert Slægtled af unge Teologer Undervisning om Grundtvigs kirkelige Gerning, og helst ogsaa faa en yngre Grundtvigianer til at virke som Privatdocent i Grundtvig ved Universitetet; desuden ønskede han oprettet en grundtvigsk Præsteskole i Forbindelse med en af de store Højskoler. Det grundtvigske Konvent paa Sjælland, »Broderkonventet«, holdt i Marts 88 et Møde om disse Spørgsmaal, hvor ogsaa Ludvig Schrøder og en Del yngre, Studenter og Kandidater, var til Stede². Men disse Forhandlinger fik dog foreløbig ikke større Resultater udadtil; ved Siden af Fr. Niensens Bog kan kun nævnes nogle Foredrag, Jungersen i 1888 holdt for Studenter paa Borchs Kollegium, hvor han stillede den »kirkelige Anskuelse« op som det rette Alternativ til paa den ene Side Fritænkeriet, paa den anden Side den bogstavtro Ortodoksi³. Foredragene blev udgivet i 1889 under Titlen: »Den frie tanke, teologien og den levende gud«.

Et andet vigtigt Forsøg paa en grundtvigsk Konsolidering var Vennemødet i Odense 12.—13. September 1889, det første større Møde siden 1883. Det var Odense Valgmenighed med Præsten Frederik Nygård, der indbød; men Ludvig Schrøder stod bag ved. Han ønskede en bred

¹) (1851—1918), Birkedals Efterfølger som Valgmenighedspræst i Ryslinge. Karl Povlsen var en nær Ven af Valdemar Brücker, men ogsaa en af dem, der paa dette Tidspunkt begyndte at faa Betænkkeligheder ved Nygrundtvigianismens Udvikling.

²) Jfr. P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan I, 1950, S. 188 f.; foruden i de dér omtalte Breve forhandles Sagen i følgende: V. J. Hoff til E. Trier 16/11 87, Fr. Jungersen til E. Trier 17/12 87, begge i Privateje; Fr. Jungersen til P. N. Petersen 16/2 88, RA; Monrad til Fr. Jungersen udat. (Foraar 88), i Privateje.

³) H. P. B. Barfod: Minder fra gamle grundtvigske Hjem VII, S. 18.

Samling omkring udpræget konservative Grundtvigianere som Skat Rørdam, F. L. Grundtvig og Fr. Nielsen; men ingen af disse havde rigtig Tro paa, at det kunde lykkes; »hvis det blev saa konservativt, som De har foreslaaet, vilde vel Radikaler som Brücker og Falkenstjerne ... føle sig brøstholdne, og kommer de med, — ja, saa vil det knibe med Enigheden«, skrev Fr. Nielsen saaledes¹. I Stedet blev det V. Brücker, der kom til at præge Mødet, men overraskende nok dog i den ønskede Aand. M. Pontoppidan var nemlig ved sit »Frafald« blevet selv Brücker for radikal, og han nærmede sig paa denne Tid det grundtvigske Centrum, mest maaske netop ved dette Møde. Han angreb her direkte Pontoppidan, og bekendte, at *han* ikke kunde være Præst et Øjeblik længere uden Troen paa, at Herren selv havde givet Menigheden Døren til Guds Rige i Daaben med »Troens Ord«. Han kunde endogsaa — omend noget forbeholdent — være med, da adskillige Talere kraftigt anbefalede en grundtvigsk Lægprædikantvirksomhed, særlig med Henblik paa den enlige grundtvigske Indre Missionær, Søren Olesen, der fra 1883 paa eget Initiativ var begyndt at virke i Nordjylland². Samme Efteraar gav han i Højskolebladet en udførlig Redegørelse for og Begrundelse af den »kirkelig Anskuelse« med Front mod Udglidningerne og stærkere Betoning af det objektive i Kristendommen end nogensinde før³.

Der syntes saaledes Mulighed for Forsoning mellem de moderate Nygrundtvigianere og Gammelgrundtvigianerne.

¹) Fr. Nielsen til L. Schrøder 5/8 89, jfr. Skat Rørdam til L. Schrøder 5/8 89 og F. L. Grundtvig til L. Schrøder 2/8 og 12/8 89, Ny kgl. Saml. 4° 3550, KB. — N. F. S. Grundtvigs Søn, Frederik Lange Grundtvig (1854—1903) var Præst i den danske Kirke i Amerika.

²) Det kirkelige Vennemøde i Odense 12.—13. September 1889, ved Fr. Nygård. Jfr. P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan I, S. 218 ff. Søren Olesens Virksomhed er første Gang omtalt i Højskbl. 83 19/6 944 f. (Referat af et Menighedsmøde paa Mors, hvor Olesen meddelte, at han vilde begynde at gaa ud med »det glade Budskab«).

³) Højskbl. 89 8/11 1409 ff. og flg. Numre.

Men der var dog mange af de sidste, der bevarede deres Mistænksomhed ogsaa overfor Mænd som V. Brücker og ønskede en fastere og mere rettroende Samling mod Midten. Blandt disse var Nyegaard en af de mest fremtrædende. Omtrent samtidig med Brücker skrev ogsaa han i Højskolebladet en lang Afhandling, hvor han langt skarpere end denne gjorde op med alle Forsøg paa at »forny« Grundtvigianismen, saavel fra venstre som højre Fløj. Særlig kraftigt vendte han sig mod Nygrundtvigianerne, de urolige Hoveder, der ikke havde forstaaet, at Grundtvigianismens Krafttid var forbi, det var atter Hverdag, og derfor meningsløst at forsøge at vedligeholde den første Tids profetiske Spænding og Brud med alle Autoriteter. Nu var der netop atter Brug for Tradition og Autoritet, for at staa fast paa Grundvolden, og her hjælper det ikke, at man som Brücker formelt fastholdt den »kirkelige Anskuelse«, naar man alligevel bevægede sig temmelig uhindret udenfor Kirkemuren. Men han havde heller ikke noget tilovers for Højrefløjen, »den Retning, der navnlig har sit Udtryk i »Kirkebladet«, og som under »Kirkeenhedens« Fane i Virkeligheden kun samler dels dem, der haaber her igjennem at dæmpe ned paa de stærke Bevægelser, dels de mange lidet udviklede, mere eklektisk end selvstændigt udprægede...«. Naar denne Retning til Fordel for det fælleskirkelige Samarbejde reducerede den »kirkelige Anskuelse« til et af de Dogmer, hvorom der kunde være Frihed, havde den afsløret sig som en »Halvgrundtvigianisme«, der lige saa lidt som Nygrundtvigianismen kunde være Grundtvigs rette Arvtager. Den grundtvigske Reformation kunde derfor kun fortsættes af dem, der med klar Modsætning til disse to Afsporinger fastholder Grundtvigs Opfattelse af »Kirkeordet« som Klippegrunden under Menigheden¹.

¹) Højskbl. 89 11/10 1281 ff. og flg. Numre. — Efter at have læst Brückers Afhandling maatte Nyegaard ganske vist indrømme, at der for Tiden ikke var noget i Vejen med hans kirkelige Syn, Højskbl. 89 29/11 1532, 27/12 1651 ff. Hans kølige og overlegne Tone i Ordskiftet med

Med denne skarpe Afstandtagen til venstre og højre havde Nyegaard nu offentlig angivet Vejen for det grundtvigske Centrum, og det varede ikke længe, før han begyndte den afgørende Aktion for at realisere de Planer, han gennem mange Aar havde nærret om en samlet Fremrykning fra dette Stade. Tilskyndet af en yngre Præst, Kr. Thomsen¹, udsendte han sammen med denne og den kendte Vium-Præst, M. A. S. Lund², omkr. 1. November 1890 en Henvendelse til 13 grundtvigske Præster: Andreas Leth³, Vilh. Birkedal, V. J. Hoff, P. N. Petersen, P. Riemann, Fr. Jungersen, Alfred Hey⁴, Emil Koch⁵, Peter Rønne⁶, J. N. L. Dalsgaard⁷, G. S. Knækenborg⁸, Ludvig Wagner⁹ og Ludvig Christensen¹⁰, samt 3 Lægsmænd: N. J. Termansen¹¹,

Brücker tyder dog ikke paa, at hans Mistillid var overvundet, hvad rigeligt bekræftes i det følgende.

¹) Kristen Thomsen (1853—1900), der først blev Kandidat i 1883, var Sognepræst i Ørlevkloster-Ørum 1886—95, derefter til sin Død i Kousted-Raasted. — Overfor Offentligheden havde han ikke gjort sig særlig bemærket; Nyegaard siger om ham: »Thomsen kender jeg ikke stort til, ved kun at han er en djærv fyr, som er meget energisk for denne sag« (Nyegaard til P. N. Petersen 4/12 90, RA). En Artikel af Thomsen i Kirkebladet 1891 (1/7 389 ff.), der advarer mod »at gaa i Tanker forbi Skriftens Vejvisere«, tyder paa, at han særlig var Modstander af det Brückereske Bibelsyn. Initiativet til Henvendelsen skulde være udgaet fra ham iflg. M. A. S. Lund til N. J. Termansen 3/11 90, RA.

²) Markus Anker Secher Lund (1832—1913) var en meget søgt Prædikant af den folkelige Type, Broder til Frimenighedspræsten paa Mors, Rasmus Lund (1827—89).

³) Sognepræst i Middelfart (1822—1905), en af Forgrundsfigurerne fra den »kirkelige Frihedssag« i Begyndelsen af 80erne.

⁴) Sognepræst, senere Provst i Alminde-Viuf (1847—1927), nær Ven af Otto Møller.

⁵) Den senere saa kendte Hospitalspræst i Odense (1851—1924).

⁶) Sognepræst i Sønderup-Nordrup (1827—1907).

⁷) Sognepræst i Ødum-Hadbjerg (1825—1904).

⁸) Egl. Knæckenborg, Sognepræst i Slangerup-Uvelse (1823—91).

⁹) Sognepræst i Lynge-Braaby, fra 1894 i Sakskøbing (1838—1919).

¹⁰) Sognepræst i Gjern-Skannerup, senere i Køge (1854—1929).

¹¹) Den bekendte grundtvigske Politiker, der fra Begyndelsen havde været Modstander af »Det forenede Venstre« (1824—92).

Hans Rosendal¹ og R. J. Holm². Henvendelsen, der tydeligt er præget af Nyegaards Aand, lyder: »Under den trængte stilling, som den gamle »grundtvigske« livsretning og livsoplysning for tiden har, idet den står imellem på den ene side »indre mission« tilligemed dem, som føre ordet for en sammenslutning af disse to retninger til fælles arbejde selv på bekostning af en del af hvad vi har ansét for betroet os af Gud, og på den anden bærer af de løse anskuelser, som tildels udgiver sig for den rette fortsættelse af Grundtvigs gjerning, medens det er os klart, at de bære i retning af det, han kæmpede imod —, tvivle vi ikke om, at hvad der fornemmelig kræves af os er troskab i mundens bekjendelse af hjærtets tro på Vorherres navn, og af os, der er præster, en klar forkyndelse af den gamle i Lyset af Herrens levende ord fornyede kristendom. Men vi tør ikke vise den tanke fra os, om det ikke er gavnligt, ja fornødent til at finde hverandre og styrke sammenholdet, at samle kræfter om et blad, der vil løfte den kirkelige fane, bringe opbyggelige og oplysende stykker, der bæres af den gamle kirkelige betragtning, at Troens ord er Herrens mundsord til os og menighedsgrund [imod M. Pontoppidan og »Kirkebladet«!], og at den hellige Skrift er menighedens pålidelige bog [imod Brücker!], og iøvrigt stå åbent for forhandling, hvorunder dog det nævnte standpunkt hævdes som bladets. Det må være skikket til lægmandslæsning og således som et mere jævnt og mindre lærd blad udfylde »Dansk Kirketid.««.

Derefter blev Modtagerne af Henvendelsen opfordret til

¹) Forstander for Vinding Højskole, fra 1892 for Grundtvigs Højskole i Lyngby (1839—1921).

²) Lærer ved Jelling Seminarium, 1892 Forstander for Forskoleseminariet i Vejle (1838—1917). — Henvendelsen, hvis Ordlyd kun kendes fra M. A. S. Lunds Brev til N. J. Termansen 3/11 90 (RA), fortsætter efter de øvrige Navne: »og måske (efter min særlige anbefaling) Davidsen i Øster Velling« (d. v. s. Sognepræst Christian Theodor Davidsen, 1842—1916). Den Rækkefølge, hvori Navnene er anført, er, bortset fra Udskillelsen af de tre Lægmand, den oprindelige.

at oplyse, først om de overhovedet ansaa et saadant Blad for betimeligt, og dernæst om de vilde støtte det ved Anbefaling, Artikler og økonomisk Hjælp. Det skulde udgaa en Gang om Ugen og skulde da kunne bære sig med 400 Holdere, idet der ikke vilde blive givet Honorar. Hele Kredsen maatte forpligte sig til at skaffe Stof til Bladet, men anmodedes dog om at udpege en Redaktør, fortrinsvis indenfor sin egen Midte. Kun hvis et Flertal af Modtagerne vilde støtte Foretagendet, vilde man gaa videre og bede dem undertegne en Henvendelse til en større Kreds.

Planen var altsaa at oprette et Blad, der blandt Lægfolk kunde konkurrere med og helst erstatte paa den ene Side Kirkebladet, paa den anden Side Højskolebladet og Tidens Strøm. De sidste var vel nok de værste, men Kirkebladet dueede i hvert Fald ikke til at være et Bolværk derimod. Det maa vist være Meningen med den Kommentar, hvormed Nyegaard ledsagede Henvendelsen, da han sendte den til sin Ven P. N. Petersen: »Ja, overvej nu dette, som henvendelsen går ud på. Vi ser jo godt vanskelighederne ved det, men endnu mere den iøjnefaldende trang til virkelig på folkevejen at møde de fjendtlige strømninger, og at det er på høj tid at gøre det. Det er jo kun »Dsk. krktd.«, som fra kirkelig side står dem imod, men ulykken er, at det ses og læses ikke, hvor det ofte trængtes, og er vel også i det hele ikke for lægfolk«¹.

¹) Nyegaard til P. N. Petersen 3/11 90, RA; jfr. Note 2 til S. 202. Det maa erindres, at Ordet »kirkelig«, som vi vil møde Gang paa Gang i det følgende, i Datiden og specielt i Nyegaards Kreds havde en særlig Betydning. Grundtvigianerne samledes jo om den »kirkelige Anskuelse« og kaldte sig den »kirkelige Retning«. Ordet »kirkelig« kan derfor ofte erstattes med »grundtvigsk«, dog med særligt Henblik paa Retningens kirkelige Side i almindelig Forstand, saaledes at det polemisk anvendt — som hos Nyegaard — rummer en Afstandtagen fra den »folkelige« Grundtvigianisme, der formentlig ikke lagde tilstrækkelig Vægt paa Bevægelsens kirkelige Udgangspunkt, navnlig ikke paa den »kirkelige Anskuelse«. Men da denne jo i Gammelgrundtvigianismen ansaas for det

I samme Brev udtalte han sig om Redaktørspørgsmaalet. Han ansaa selv M. A. S. Lund for bedst skikket. »Han er vel ikke nogen fremragende mand, men har dog måske ævner, der vilde række længere her end stor begavelse, han har udbredte bekendtskaber, afholdt navn i mange landkredse, fuldt ud klart standpunkt i denne sag, i bedste forstand jævn i tale og skrift. — Jungersen vilde måske nok være manden overfor det mere intelligente fritænkeri, men næppe hvor talen er at vende sig til jævne læsere og om at forstå at lede det efter deres tarv, hvad jo ikke udelukker, at det kan gælde os alle«.

Nyegaards næste Brev til P. N. Petersen, den 1. November, giver et Indtryk af Reaktionen paa Henvendelsen. Petersen selv takkes hjærteligt for imødekommende Svar; overfor hans pekuniære Betæneligheder fremhæver Nyegaard, at den økonomiske Risiko skulde deles af en større Kreds og maaske højst blev 10 Kr. det første Aar for hver. Men Faren var lille; »hvad måske en 50 grundtvigske præster samler sig om, må da have nogen magt. — Vil du derfor ikke under vilkår af, at det lykkes at samle en større kreds — f. eks. blot en snes — derom, så gå ind på at være med? — De gamle — Birkedal og Leth — har ubetinget svaret ja på dette. — Fra alle, jeg har hørt fra og om, lyder svaret på vort første spørgsmål afgjort ja, — og er det så, da må sagen ikke dø. Divergenzen om Betesdamøderne er ikke væsenlig her. — Det vanskeligste bliver måske spørgsmålet om lederen. Dog kunde det jo udgå, »udgivet af en kreds af mænd ved N.N.« som ansvarlig leder. *Termansen* nævnes af Birkedal, og vilde han, var det godt, også fordi han ikke er præst«¹.

altafgørende, kunde Ordet ogsaa bruges mod grundtvigske Kirkemænd af Højrefløjen, der interesserede sig mindre for denne særlig grundtvigske Anskuelse, men i høj Grad for kirkelig Aktivitet i Almindelighed. Jfr. Ordets fremhævede Stilling i den til Indledning gengivne »Meddelelse«.

¹) Nyegaard til P. N. Petersen 11/11 90, RA. — Petersen har aaben-

Det sidste understreges ved et samtidigt Brev fra R. J. Holm til Hans Rosendal, hvor han spørger ham om hans Stilling til Henvendelsen og selv udtaler: »Jeg er ikke for at være med dertil, hvis der ikke haves en Redaktør, som kan udrette noget, og det hjælper jo kun lidt, at man peger paa Termansen, Petersen Aagerup, Jungersen eller andre, da dette jo ikke giver Sikkerhed for, at en af dem vil tage dette Arbejde op«¹.

Den 4. December kunde Nyegaard bebude P. N. Petersen en snarlig Meddelelse med Opfordring om at underskrive en ny Henvendelse til en større Kreds. Man havde imidlertid ingen Redaktør kunnet finde; Lund vilde ikke, men Thomsen og Nyegaard vilde da i Mangel af bedre foreløbig paatage sig Hvervet; »men vil I andre ikke vove det med denne hjælp — og det kan jeg godt forstå — så lad være at underskrive henvendelsen. Sagen skrinlægges, når de 10—11, som har optaget den med glæde, ikke vil gå med på den uden henlæggelse. Men den er virkelig for god til at henlægge. — Målet er egenlig at nå, hvad der vel tilsigtedes med det møde, du fortalte om i København (*fortæl mig lidt om det!*), en sammenslutning af gammel-Grundtvigianere, foreløbig den kreds, som vilde slutte sig om bladet — til møde 1 gang årligt for at forhandle om, hvad vi i fællig kunde gøre med mund og pen. — 14 har tilbudt kaution, men på betingelse af et større antal deltagere...«. I de to foregaaende Breve havde Nyegaard anmeldt et Besøg i København, hvor han vilde forhandle mundtlig om Bladsagen med Petersen og navnlig Monrad, der 1890 havde efterfulgt C. J. Brandt baade som Præst ved Vartov og som Redaktør af Dansk Kirketidende; nu meddelte han, at det ikke kunde lade sig gøre, men han bad

bart ikke kunne dele Henvendelsens afvisende Holdning overfor Bethesda-Retningen. Et positivt Udtryk for hans relativt velvillige Syn paa det fælleskirkelige Samarbejde findes i et Brev fra ham til Th. Elmquist 8/8 88 (Koncept?), der er bevaret i hans eget Arkiv, RA.

¹) R. J. Holm til H. Rosendal 12/11 90, RA.

Petersen i givet Fald at samarbejde med ham om Bladets Redaktion, helst som Medudgiver, og opfordrede ham til at forhandle med Monrad om det nye Blads Forhold til Dansk Kirketidende, som han havde tænkt sig skulde være »som et underhus til et overhus«¹.

Men allerede den 12. December maatte Nyegaard meddele sin Ven, at der var »sket en fuldstændig forandring i min stilling til hele bladplanen«, saa han havde fraraadet Thomsen og Lund at gaa videre og afgjort opgivet selv at medvirke som Redaktør; i Stedet havde han foreslaaet et Forhandlingsmøde af en større Kreds sammenkaldt. Der havde nemlig vist sig store Forskelle mellem Nyegaards og de andre interesseredes Syn paa Opgaven; »der er et sådant vilderede med, hvad der skal tilsigtes med dette blad, — at der nu fra flere sider virkes for noget sådant, uden at der samvirkes«; og havde i Forvejen hans — ogsaa i egne Øjne — »tunge Stil« gjort ham mindre egnet som Redaktør, duede han i hvert Fald ikke til at være »et fællesudtryk for en så stor og blandet kreds, som her må med i forhandling og allerede rundt om sidder midt i den«.

Saaledes havde Lund erklæret, at hans Afdrift fra Nyegaard og Thomsen i Synet paa det folkelige og politiske — hvor han var renlivet Venstremand — gjorde det umuligt for ham at virke sammen med dem som Redaktør; og i Anledning af Nyegaards Planer om en Alliance med Dansk Kirketidende havde han forleden skrevet til ham: »Nej tak! så skriver jeg dog hellere i Højskolebladet; der bliver det dog læst af folk!«² Andre havde lagt Vægt paa at faa

¹) Nyegaard til P. N. Petersen 4/12 90, RA. — Det omtalte Møde har ikke kunnet oplyses nærmere. Den beskedne og tilbageholdende Petersen har sikkert svaret Nej til Nyegaards Tilbud; allerede i 1872 havde han afvist et Tilbud om at overtage Redaktionen af Dansk Kirketidende («Jeg tør ikke dette», P. N. Petersen til Fru Anna Cathrine Fog 2/10 72, Petersens Arkiv, RA).

²) Citeret i Brevet til P. N. Petersen, RA. Overhovedet synes Lund at have været den mindst ivrige af de tre Initiativtagere, i hvert Fald i Bladspørgsmaalet; da han i 1899 i et Indlæg mod Nyegaard omtalte

en Redaktør, der hurtigt kunde »tage Opinionen«; gennem P. Rønne havde Fr. Nygård f. Eks. endog foreslaaet Kristensen-Randers, der nærmest hørte hjemme i den nygrundtvigske Lejr¹. Men til en saadan Mand havde Nyegaard i det mindste »ingen tillid. . . og fortrøstning til, at han ikke vilde sejle ud af sporet og gøre det hele igen til noget halft for ikke at sige trefjerdedels *folkeligt*, mens vi her skulde gennem alt høre *kirkerøsten* fra kilden og bordet² med *myndighed*. Nej, lad os ikke give efter for kravene på popularitet, så at de får magt over det andet; og det vil der måske ikke blive den ringeste kamp om, når det kom til større forhandling«. Atter andre³ havde anbefalet at gøre Kirkebladet til Organet for Gammelgrundtvigianismen. Men dette repræsenterede jo ogsaa en af de Afsporinger, Nyegaard bekæmpede; Bladet havde desuden nægtet Kr. Thomsen at føre Sagen frem i dets Spalter, »men det skulde ikke desto mindre slet ikke undre mig, om *Elmqvist* vilde tage et forslag [derom] som »god prise«, uden at det vilde betrygge mig mere! Birkedal og Leth går afgjort ikke med herpå«. Ogsaa det andet grundtvigske Opbyggelsesblad, »Vægteren«, som blev redigeret af Lærer Chr.

denne Plan om at oprette et nyt Blad, føjede han til: »hvad L. N.[yegaard] bedre end nogen anden ved, at jeg for min Del aldrig nærrede stor Tro til. . . « (D. Ktd. 99 19/11 826). Nyegaard svarede hertil: »jeg ved godt, at L.[und] da ikke havde nogen stor Tro til, at det kunde lykkes at faa et andet Blad til at afløse »Højskolebl.«, men han delte Ønsket derom. Hans Standpunkt var nærmest dette, at han mente, den skrevne Bladlitteratur ikke havde nogen væsentlig Betydning for Livets Gang, og at han af den Grund ikke lagde saa megen Vægt derpaa« (D. Ktd. 99 26/11 838). Se nærmere Note 2 S. 225.

¹) J. P. Kristensen-Randers (1854—1926), Forstander for Ollerup Højskole fra 1884, Medredaktør af det radikalt nygrundtvigske Blad »Enhver sit« 1886—90.

²) D. v. s. Daaben og Nadveren.

³) Evt. Emil Koch eller V. J. Hoff, der begge havde været Talere ved Bethesdamøderne og billigede de Bestræbelser for fælleskirkeligt Samarbejde, som Kirkebladet lagde saa stærkt Vægt paa (D. Ktd. 90 19/10 711 og 87 2/10 645 f.)

Balling, men særlig var Talerør for Otto Møller, havde været paa Tale; men efter Nyegaards Opfattelse duede Balling i hvert Fald ikke som Redaktør, »han er for fornem, autokratisk, kritisk«¹.

Lund og Thomsen havde dog ikke villet opgive en fornyet Henvendelse, og Nyegaard var gaaet med dertil.

¹) Om Forholdet til Vægteren faar vi nærmere Besked i et lidt senere Brev fra Nyegaard til H. Rosendal (4/1 91, RA). Det lader til, at det særlig var Rosendal, der var interesseret i dette Blad, men af Breve fra Chr. Balling til Otto Møller fremgaar det, at flere andre af de indviede, R. J. Holm, G. S. Knækenborg, J. N. L. Dalsgaard og P. Riemann, personligt stod i venligt Forhold til Vægterens Redaktør (f. Eks. 28/6 90, 13/2 89, 26/6 89, 10/6 91 i Otto Møllers Arkiv, Ut. 22, KB). Ifølge Brevet fra Nyegaard ansaa dog ogsaa han Vægteren for et godt Blad og var gaaet med til en Forhandling med Balling »om en mulig omdannelse af, hvad Vægteren har stilet på, i det spor, vi har tænkt os«. I Virkeligheden ønskede Nyegaard, at han skulde afgive Redaktionen; for »når tanken er, at der netop i højeste grad er trang for atter at slå til lyd for kirkeordet af Herrens mund, som Grundtvig tog eller rettere fik det, så kan selvfølgelig Balling med sin opfattelse ikke være foregangsmand her« — han mente nemlig, at det var »hip som hap, enten man antager troens ord for Herrens mundsord eller senere lavet — Gud ved, når og af hvem?«. Men Balling havde netop paa en for Nyegaard frastødende Maade stillet sin egen Person frem og bittert klaget over de utaknemmelige og uskøn-somme Grundtvigianere, der ikke vilde holde hans Blad. Det havde nemlig haft en krank Skæbne, hvad Holdertal angik. »Kunde B.[alling] ikke tænke sig muligheden af, at han ikke er manden? — i det mindste, så han med ro kunde drøfte sagen med os som fredelige folk og ikke som mordere og stimænd, der onskabsfuldt vil rydde den stakkels »Vægter« af vejen«. Desuden vilde et Blad, hvor Otto Møller og Balling skulde have Fortrinsret til at skrive, ikke være fyldestgørende. — Efter denne aabenbart livlige Forhandling kunde der for Nyegaard ikke være nogen Tvivl om, at Vægteren maatte opgives.

Balling omtalte på sin Side ikke engang Sagen overfor Otto Møller, med hvem han ellers korresponderede om alt vedrørende »Vægteren«. Først 4/5 91 spurgte han, om Møller havde hørt, at der arbejdedes på et nyt Blad. Uden at gå nærmere ind på det udtalte han sin stærke tvivl om Gennemførligheden og tilføjede: »det er nok især L. Nyegaard, der er ivrig for det — maaske som Redaktør? Det blev ogsaa den rette. Han kan kun højst en Gang imellem skrive saaledes, at man ved, hvad det er han vil sige«. (Ut. 22, KB).

Han bebudede derfor Petersen »en skrivelse, som meddeler resultatet af vor første henvendelse, erklærer, at vi vil gå videre med at henvende os til en større kreds, væsentligt med de samme spørgsmål, forudsat I vil medundertegne den«.

Denne Skrivelse synes tabt, men i P. N. Petersens Arkiv findes en udat. Koncept (uden Modtager), som maaske er et Svar paa den. Han tager her den samme Tanke op som Nyegaards sidste Brev og foreslaar, »at man samles til et møde ad sommer i Odense f.ex., hvor til den store kreds indbydes, og hvor man da kan forhandle denne sag og mulig en beslægtet sag, som er i gære¹. . . Jeg tror ikke, der kommer noget resultat af skriftlige henvendelser. Vi må tales ved. Jeg ser altså *helst* mit navn under henvendelsen som en indbydelse til et forhandlingsmøde«.

Det blev da virkelig i dette Spor, Sagen kom til at fortsætte i det afgørende Aar 1891. Først paa Foraaret blev det bestemt, at det paatænkte Møde skulde holdes i Middelfart, hvorefter Udkastet til en Indbydelse blev sendt rundt for at blive underskrevet af den interesserede Kreds. Ordlyden blev som følger: »I Erkjendelse af, at en nærmere Sammenslutning af den gamle, kirkelige Grundtvigianismes Mænd til mere sluttet og samlet Virksomhed baade med Mund og Pen, end for Tiden finder Sted, er et paatrængende Krav, tillade vi os at indbyde Dem til et privat Forhandlingsmøde derom i Middelfart først i Juni Maaned (maaske sidst i Maj) d.A. Til dem, som ville være med, skal senere udgaa Meddelelse om den fastsatte Tid og Mødets nærmere Ordning. Vi bede Dem, om muligt, at møde og helst inden 1ste April, senest inden 1ste Maj, at meddele Lund i Vium pr. Kjellerup eller Nyegaard i Ølsted pr. Løsning, om De agter at komme eller ikke. Denne

¹) Den første Sag er formodentlig Nyegaards Bladplaner, den anden vel den af P. N. Petersen tidligere omtalte Plan om en »sammenslutning af gammel-Grundtvigianere«, som man havde forhandlet om paa et Møde i København, jfr. S. 201.

Indbydelse tilstilles mindst 100, Dels Præster Dels Lægfolk¹.

Foruden Nyegaard, Lund og Thomsen kom der kun til at staa 9 Navne under Henvendelsen: V. Birkedal, L. Christensen, S. Konstantin-Hansen², J. N. L. Dalsgaard, E. Koch, A. Leth, P. N. Petersen, H. Rosendal og P. Rønne. Bortset fra Konstantin-Hansen er det alle Mænd af den samme Kreds, som den første Henvendelse udgik til. Men af denne savnes 8 (eller 9) Navne, der altsaa formodentlig har holdt sig tilbage³). Det har aabenbart ikke været let at naa til Enighed. Maaske er det hertil V. Birkedal hentyder, da han slutter et Brev til Nyegaard af 3. Marts 91 med nogle trøstende Bemærkninger: »Sort ser det ud, men almægtig er Gud« — Han skal ogsaa nok føre sin Sag til Sejr trods al den Slingren i Geledderne, som du skrev om⁴. Men selv gjorde han dog ogsaa Knuder. Vel omtrent paa samme Tid meddelte han Nyegaard, at han ikke maatte »gjøre Regning paa mit Komme og da heller ikke paa noget Foredrag af mig, og det af flere Grunde, af hvilke jeg skal nævne den, at der i den første Del af samme Maaned [Juni, se Noten] skal være Missionsmøde paa *Møen* og jeg der i min *Daabskirke* Borre inderlig gjerne vilde til Afsked faa Lov at aflægge et Vidnesbyrd. Men at gjøre to Rejser

¹) Iflg. trykt Skrivelse i P. N. Petersens Arkiv, RA. Efter Indbydelsen følger de nedennævnte nærmere Oplysninger fra Leth, Lund, Nyegaard og Thomsen. Selve Indbydelsen er udateret, men da den forudsættes besvaret »helst inden 1ste April« og forud maa have cirkuleret mellem de Mænd, der ønskedes som Underskrivere, kan den antagelig senest været blevet til omkr. 1. Marts.

²) Sigurd Konstantin-Hansen (før 1908 egl. Constantin Hansen) (1850—1938), Vicepastor i Jernved 1885—95, sidst Sognepræst i Særslev.

³) Nemlig A. Hey, V. J. Hoff, R. J. Holm, Fr. Jungersen, G. S. Knækenborg, P. Riemann, N. J. Termansen og L. Wagner samt evt. C. Th. Davidsen, jfr. S. 198 Note 2. Underskriverne er anført i den oprindelige Rækkefølge. Den senere »Meddelelse« om Middelfartmødet, som her blev aftrykt til Indledning, nævner de samme Navne; dog mangler mærkelig nok dér E. Kochs Navn, uvist af hvilken Grund.

⁴) I V. Birkedals Arkiv, RA.

i saa kort et Tidsrum tør jeg ikke love, og til *Møen* maa jeg, om Gud giver mig Lov dertil. I kan ogsaa nok undvære mig gamle Mand, der ønsker al Velsignelse over Eders Forehavende, som har min fulde Tilslutning¹. Birkedal kunde dog ikke undværes, og maaske af Hensyn til ham blev Mødet i Middelfart fastlagt til Slutningen af Maj. Omkring 12. April foretog Nyegaard en Rejse til København, hvor han sikkert har forhandlet med Birkedal og i hvert Fald med Monrad, og paa Tilbagevejen med Leth i Middelfart, med hvem han aftalte, at Mødet skulde holdes 26.—27. Maj².

Den 1. Maj havde Arrangørerne modtaget Besked fra de fleste indbudte; og paa Indbydernes Vegne kunde Leth, Lund, Nyegaard og Thomsen da udsende følgende trykte Meddelelse til de interesserede »som Fortsættelse af Indbydelsen til Mødet i Middelfart«: »at Mødet, om Gud vil, agtes begyndt Tirsdag den 26de Maj Kl. 6 Eftermiddag, fortsat næste Dag og endt, saa Deltagerne kunne komme med Toget 2,34. V. Birkedal ventes at ville indlede Mødet med et opbyggeligt Ord, Leth og Lund indlede Forhandlingen 1ste Dag, Nyegaard og Thomsen 2den Dag³. Mødet slutter med en tarvelig Fællesspisning«. Derefter følger nogle praktiske Anvisninger og — paa den Meddelelse, P. N. Petersen modtog — en haandskrevet Tilføjelse af Kr. Thomsen, der bl.a. oplyser: »Af Forhandlingsemner nævnes foreløbig: 1) Afholdelse af et lignende Forhandlingsmøde aarligt, 2) Nedsættelse af et Udvalg til at

¹) Udateret Brev i Privateje. Missionsmødet var et Santhal-Aarsmøde 10.—11. Juni 1891, jfr. D. Ktd. 91 7/6 379 f. Det var første Gang i sit Liv, Birkedal skulde tale i sin Daabskirke, Borre paa Møen, jfr. L. Nyegaard: Vilhelm Birkedal III, andet Halvbind (1912) s. 191 f.

²) Monrad til P. N. Petersen 12/4 [uden Aar, men utvivlsomt 91], i Privateje, og Nyegaard til P. N. Petersen 19/4 91, RA, hvor ogsaa nærmere Enkeltheder om Mødet oplyses i Overensstemmelse med nedenævnte Meddelelse af 1/5 91.

³) »med særligt hensyn til bladspørgsmålet«, Nyegaard til P. N. Petersen 19/4 91, RA.

a) være Mellemed mellem kirkelige Foreninger og Ordførere, som mod Vederlag for Rejseudgifter vilde tale i dem, b) ordne større kirkelige Møder og Vennemøder, c) virke for Udbredelsen af et kirkeligt Blad o.s.v. Nu ventes c. 100 til Mødet, deraf 64 Præster. Indbyderne bedes møde hos Leth 26. Maj Kl. 5¹.

Størstedelen af de indbudte vilde altsaa gerne med til Middelfart; men der er mange Vidnesbyrd om, at der paa Forhaand var en udbredt Usikkerhed og Skepsis overfor hele Sagen. Jens Schjørring skrev saaledes den 27. April til P. N. Petersen, der netop havde afløst ham som Formand for »Broderkonventet«, at han gerne vilde have Sagen drøftet ved Konventets Møde i Maj, indledt enten ved P. N. Petersen eller P. Rønne. »Hvad Mening er med dette Møde i Middelfart, staar noget uklart for mig og for flere, saa det var vist godt at tale om det«². I »Sagmanden« — en Vandrebog mellem overvejende venstreorienterede unge Grundtvigianere som Johan Borup, Brdr. Karl og Alfred Povlsen, V. Brücker, Uffe Birkedal o.fl. — skriver Pastor Fr. Mygind, Hodde, at han er indbudt, men »der kommer vel Ingen af jer Andre? I er vel for radikale; for der kommer åbenbart ingen Ny-Grundtvigianere med. Det skal være for at den gamle kirkelige Grundtvigianismes Mænd kan komme til at arbejde mere sammen. — Jeg kan slet ikke begribe, hvad de vil hitte på«³. Sofus Balslev, dengang Præst i Dejbjerg, meddeler sammesteds, at han dog ogsaa er indbudt, »men jeg venter just ikke noget stort deraf; efter hvad jeg kjender til Sagen, ser det Hele mig noget snævert ud, men jeg kjender iøvrigt kun

¹) Tryksag i P. N. Petersens Arkiv, RA; til Indledning er aftrykt den ovennævnte Indbydelse, jfr. S. 206 Note 1. Dateret (til 1. Maj) er kun de trykte Meddelelse, der desuden forlanger Besked til Leth fra dem, der ønsker Kost og Logi paa Hotellerne, inden 11. Maj.

²) J. Schjørring til P. N. Petersen 27/4 91, RA.

³) »Sagmanden« (i Privateje) 20/4 91. Georg Frederik Mygind (1845—1927) var sidst Sognepræst i Allerslev.

lidt til, hvad man vil, saa jeg skal ikke fælde nogen Dom¹. Alfred Hey skrev efter Mødet rent ud, at han ikke tog med »af særlig Lyst, men der var andre ligestemte, som mente, at vi burde tage med for muligvis at forhindre alt for store Dumheder; Indbydelsen var jo ellers meget begrænset; der måtte kun komme renlivede Folk; selv Schrøder, som følte sig meget krænket over Forbigåelse, søgte forgæves at opnå Adgang; Nørregaard var dog også udelukket. At jeg kom med, var da også helt underligt, efter hvad jeg hørte fra et Par Steder, havde jeg nok også været alvorlig på Vægtskålen...«².

Allerede inden Mødet havde saaledes Indbydelsesmaaden vakt Kritik; og da Nyegaard kort før Mødet forberedte Hans Rosendal paa, at han vilde blive foreslaaet som Ordstyrer, paalagde han ham særligt at imødegaa den: »Gid nu mødet må få et resultat. Der er vel nok en hel Del fornærmelse hist og her, og meget kan siges pro et contra angående indbydelse og ikke-indbydelser, men det vilde netop blive en hovedsag for Dem som mulig ordstyrer at klargøre i få ord, at her ikke holdes et almindeligt grundtvigsk *vennemøde*, men skal gøres et forsøg på at rykke frem i mere ensartet linje end før, og det kræver efter tidernes ugunst mangt et delikat hensyn, man ellers kunde ønske sig fritaget for at tage«³.

¹) »Sagamanden« 22/4 91. Sophus Theodor Balslev (1850—1936) endte som Sognepræst i Søndersø.

²) A. Hey til Otto Møller 29/5 91, Ut. 22, KB. Jfr. det nedennævnte Brev fra P. Riemann til Chr. Balling 29/5 91: »ikke engang Schrøder og la Cour fra Askov vare indbudne«. Afgørende for Udelukkelsen har sikkert navnlig J. Nørregaards og L. Schrøders positive Stilling til Bethesda-møderne været; Nørregaard var saaledes 1889 og 90 en af Indbyderne (D. Ktd. 89 31/3 207 f. og 90 14/9 615 f.) og Schrøder havde i 1886 anbefalet Samarbejdet (Højskbl. 86 4/6 1065 ff.).

³) Nyegaard til Hans Rosendal 22/5 91, RA. Jfr. hans Tilbageblik i D. Ktd. 99 26/11 838 f.: Vi havde ikke fuldt ud klaret os selv, hvad vi vilde i Middelfart; »men vi begrænsede dog Maalet, saavidt det stod os klart, og tilkendegav det ved, at vi begrænsede Indbydelserne saaledes,

Til Mødet mødte ca. 80 Præster og Lægfolk¹. Om selve Forløbet maa vi lade P. Riemann og A. Hey fortælle; det er formodentlig de eneste, der har givet en nogenlunde fyldig — og bevaret — Omtale af det, nemlig i Breve umiddelbart efter².

Riemann skriver: »Saa var vi samlet i Middelfart i Tirs-dags (Aften fra 6 til 10) og Onsdags (Formiddag fra 9—12). Indbyderne Markus Lund og Laurids Nyegaard og Chr. Thomsen var utilfredse med Mødets Udbytte; særlig var de utilfredse med min Optræden. Jeg var bange for noget gammel-grundtvigiansk Afsluttet og fremhævede derfor ved Aftenmødet, at de Fjender, som det gjælder om at vogte sig for, den Surdejg, som det gjælder om at sky, er ikke blot udenfor os men ogsaa indeni os. Naar vi er saa glade ved vort Eget, ved det for os Særlige, at vi egentlig slutter os sammen om det og altsaa søger i alle Fald vort bedste Samfund med dem, som kan være enige med os deri, saa er der noget Galt paa Færde . . . jeg mente, at det netop har været og skal vedblive at være den grundtvigske Retnings kirkelige Styrke, at den har samlet om det fælles Gode: én Herre, én Tro, én Daab, én Gud og Alles Fader o.s.v. I Forhold dertil skal alt Særligt træde tilbage, og dets Be-rettigelse kommer kun, naar man dermed byder sig til Tjeneste; derved kan det Særlige ogsaa blive til fælles Gavn; vil derimod det Særlige være det Første, er man ude af det rette Spor. Den grundtvigske Oplysning om Trosordets Oprindelse fra Herren selv i de 40 Dage, mener jeg, er god til at kaste Klarhed over Forbindelsen mellem »Evangeli-erne« og »Apostlenes Gjerninger«; men vi skal kun med den være til Tjeneste for dem, som trænge dertil og spørge derom. Hvad der derimod har almen Gyldighed, er Fremhæ-

at, hvem vi frygtede for, vilde forstyrre os det, udelukkedes. Fra »Sagatun«-Siden indbødes ingen«. Se nærmere S. 225 Note 2.

¹) Jfr. S. 171.

²) P. Riemann til Chr. Balling 29/5 91 indlagt i Chr. Balling til Otto Møller 10/6 91, Ut. 22, KB; og A. Hey til Otto Møller 29/5 91, Ut. 22, KB.

velsen af Folkeslagene («det Folkelige») som dem, hvem »Rigets Ord« sendes. — Jeg fik ikke, hvad jeg mente, rigtig klart frem Tirsdag Aften; derfor blev jeg ogsaa misforstaaet, som om jeg mente, vi skulde lægge Skjul paa vor Opfattelse af Trosordets Oprindelse; og Laurids Nyegaard lod mig forstaa, at jeg burde egentlig være bleven borte fra Mødet. Onsdag Formiddag, da Forhandlingen særlig drejede sig om det paatænkte Blad, svarede jeg dertil, at jeg vidste mig i hjærtelig Overensstemmelse med »Gammel-Grundtvigianerne« men vilde advare mod den Fare, som Grundtvig et Sted i »Søndagsbogen« betegner saaledes, at ingen Steds gaar Djævelen mere omkring som en brølende Løve end i Præsternes og de Skriftkloges Studerekamre; thi naar der *der* opgaar et nyt Lys for os over Et eller Andet i Guds Riges Sammenhæng, fristes vi til at ophøje os deraf og se med Ringeagt ned paa de Enfoldige, som jevnt holder sig til Ordet af Herrens Mund til dem i deres Daab; naar det sker, saa er der ikke Andet at gjøre end at lægge det fra sig, som vi fristedes til Selvophøjelse ved, og ydmyg folde Hænderne og bøje Knæene i Troens Ord med Fader vor, altsaa søge hen til det »fælles Gode«, som al Oplysning, om den er ægte og god, kun skal tjene til at stille klarere frem som »Lysset paa Stagen« . . . Og med Hensyn til Bladspørgsmaalet henviste jeg saa til »Vægteren«, hvor O. Møller dog kun optager den ene Fjerdepart af Pladsen, saa der er Plads nok for dem, som vil skrive deri, og gjorde gældende, at det, at De i Henseende til Opfattelsen af Trosordets Oprindelse ikke helt var enig med os, maatte ikke gjøre Dem umulig eller udygtig til Redaktør af et »gammel-grundtvigsk« Blad. — Hvad jeg havde ført frem, blev ogsaa omtalt af Andre; Seminarie-lærer Holm fra Jelling hævdede, at »Gammel-Grundtvigianere« maatte de erkjendes at være, som tog Ordet, hvorpaa de ere døbte, som Herrens Ord til dem; hvad angaar dette Ords historiske Oprindelse, da var det ganske vist ogsaa nærmest hans Mening, at Herren har givet sine

Apostle det i de 40 Dage; men anderledes end som en Mening vilde han ikke føre det frem. P. N. Petersen fra Aagerup vilde gaa lidt videre og kalde det »en sikker Trosslutning« men saaledes, at fuldt Fællesskab om Herrens Gode beroer dog ikke derpaa. »Bladet« fandt ikke synderligt Bifald; jeg kaldte det »en Forsyndelse mod Samfundet« at lægge et nyt Blad paa Folks Hjerner og Tid og Pengepung. Frederik Møller fra Rønninge og Topsøe¹ henviste til »Kirkebladet«, som de mente ifølge en noget afvisende Holdning fra »indre Mission«s Side var i Færd med at svinge nærmere til Udgivernes gamle Venner. Poulsen fra Bovlund² anbefalede »Højskolebladet«. Gamle Svejstrup³ pegede paa »Nordslesvigsk Søndagsblad«. Men et nyt Blad var der ingen Stemning for; saa det kommer vist ikke.« —

Alfred Heys Brev giver navnlig et levende Indtryk af Stemningen ved Mødet i Almindelighed, saadan som han opfattede den: »For mig gjorde Forsamlingen den første Dag et underlig Indtryk af Afmagt; dette krampagtige Spørgsmål »hvad skal vi gjøre« lød dog sært ikke mindst i Forbindelse med de næsten pudsige Forslag, som bragtes frem fra enkelte Sider; Svaret ligger dog ganske nær: tag fat og gør det bedste og alvorligste Du kan på den Plads, hvor Du er stillet; men det Svar behøvede man rigtignok ikke at rejse til et sådant Møde for at få; man fik Indtryk af en Del Mnsker, som var kjørte fast hver på sit Sted og ventede Hjælp og Råd til at komme videre fra Mødet, men i den Henseende gad jeg nok vidst for hvem det virkelig har været til Hjælp og ikke en Skuffelse. Birkedal var der da; for mig har hans Bog været så svær at forvinde⁴, han har

¹) Sandsynligvis Vilhelm Topsøe (1834—1900), Sognepræst i Alsted-Fjenneslev.

²) L. B. Poulsen (1840—1919), Frimenighedspræst i Bovlund.

³) Hans Sveistrup (1815—93), Sognepræst i Vejen-Læborg.

⁴) Bogen er »Personlige Oplevelser i et langt Liv«, særlig 2. Bind, der var kommet samme Foraar og havde fremkaldt en Del Kritik; jfr. A. Hey

som Menneske tabt så meget i mine Øjne, så det var halvt en Overvindelse at gå hen og sige Goddag til ham; til en [et] sådant Goddag og Farvel indskrænkede også min Forhandling sig med ham. Han talte et lille Indledningsord og lidt ved Bordet, men næsten med samme Ord, som man har hørt ham tale før. Naturligvis, som jeg forudså, begyndte man ved Bordet med Virak til ham (B.), der sad »som en lille Konge imellem os« (G Brahm)¹. — Af dem, som ved Lejlighed sagde det bedste ved Mødet vilde jeg foruden Riemann nævne R J Holm (Jelling)«.

Hey opgør da Resultatet saaledes: »For Indbyderne blev Mødet nu — som også af dem selv opfattet — et tabt Slag; de måtte høre ilde for deres snævre Indbydelse; for »Bladet« var der ingen videre Stemning; da man fra Indbydernes Side havde hævdet Ubrugeligheden af »Vægteren« som rettroende kirkeligt-grundtvigsk Organ på Gr. af Ballings kætterske Meninger med Hensyn til Troesordets Oprindelse, blev der sagt et djærvt Ord derimod af Riemann; og da man ikke vilde nedsætte et Udvalg til Varetagelse af de grundtvigske Interesser og Fremme af Samarbejde mell. de »gl« Grundtvigianere efter Indbydernes Forslag, men vedtog at nedsætte et Udvalg til Forberedelse af et nyt Forhandlingsmøde på et bredere Grundlag, da kom ingen af de 3 Hovedledere med i dette ny Udvalg«.

Det eneste, Forsamlingen kunde enes om, var altsaa, at der skulde afholdes et nyt Møde. Herom hører vi nærmere hos Riemann. Det skulde sammenkaldes til Efteraaret uden »de snevre Skranker, som vare trukne om dette Møde«; Udvalget »blev valgt af de 3 ældste tilstedeværende

---

til Otto Møller 21/1 91, Ut. 22, KB: »Birkedals Bogs anden Del . . tiltaler mig rigtignok kun såre lidt; jeg synes mere og mere, at det dog er en underlig Ting at give en sådan Fremstilling af alle lidt mere kjendte Mænd, som han er kommen i Berøring med og sætte sig til Doms over dem . . «.

¹) Georg Brahm (1838—1912), Sognepræst i Seden-Aasum.

Præster: Birkedal, Svejstrup og Plesner¹; Birkedal valgte Jungersen og Hoff, Plesner valgte Rosenørn², Rosendal og Balslev³; hvem Svejstrup valgte, husker jeg ikke⁴. Men Ingen af Indbyderne til dette Møde var med i Udvalget for det nye. Det mener nu jeg og Flere i Grunden var Uret. Men det betyder, at i den Retning, som de havde tænkt sig, skal der ikke fortsættes«. Om Hensigten med Mødet fik Chr. Balling senere nøjagtig Besked af R. J. Holm: Meningen var »at faa en Organisation i Stand til Fremme af: 1. Prædikantvirksomhed, en Slags Mission (som Søren Olesens), 2. Udsendelse af en Prædikant eller Foredragsholder til Steder, hvor saadan Hjælp ønskes (gratis) og 3. Større grundtvigske Vennemøder«⁵. To af Middelfartmødets Programpunkter havde man altsaa dog ladet staa, men som første Punkt paa Dagsordenen optræder en ny Sag: Den grundtvigske indre Mission, som ikke Nyegaards Kreds, men særligt Odensemødet i 1889 var gaaet ind for. Det var aabenbart kun praktiske Foranstaltninger uden polemisk Brod, man efter Forsamlingens Ønske skulde arbejde videre med; men Middelfart-Indbyderne fik ingen Støtte i deres Hovedanliggende: at styrke og samle den renlivede Gammelgrundtvigianisme, navnlig ved et fast Udvalg, et nyt Blad og aarlige Inderkredsmøder for denne Retning⁶.

¹) Antagelig Johan Frederik Plesner (1815—92), Sognepræst i Vedersø.

²) Antagelig Paul Christian Stemann Rosenørn (1851—1911), Amtsfuldmægtig i Ringkøbing fra 1878—94, fra 1904 Borgmester i Stege; grundtvigsk Repræsentant i det saakaldte »Menighedskonvent« (se senere), jfr. P. C. Rosenørn til N. J. Termansen 12/10 91, RA.

³) Næmlig Sofus Balslev iflg. Fr. B. Møller til Karl Povlsen 4/6 91, RA.

⁴) Antagelig de to, der udover de nævnte senere optræder som Udvalgsmedlemmer: Emil Koch og Fr. B. Møller. Flere kan der ikke være Tale om, da det iflg. »Meddelelsen« om Mødet i Bladene var et Syvmandsudvalg (se S. 172).

⁵) Refereret af Chr. Balling i Brev til Otto Møller 10/6 91, Ut. 22, KB.

⁶) Den offentlige »Meddelelse« om Mødet maa da siges at repræsentere

Det kan da ikke undre, at ogsaa Offentlighedens Reaktion paa Mødet og dets Forehavende, som vi allerede har fulgt gennem Udtalelserne i Bladene, var væsentlig kritisk. Det er forstaaeligt, at Kirkebladets og Højskolebladets Mænd ikke kunde se med venlige Øjne paa deres Modstanderes Samarbejdsbestræbelser. — Hertil kan nu føjes nogle karakteristiske private Udtalelser om Mødet, dels fra den konservative, men meget selvstændige og indflydelsesrige Otto Møller, dels fra Kredsen omkring »Sagamanden«, der hældede eller i hvert Fald havde hældet til Nygrundtvigianismen.

Otto Møller, der jo var godt underrettet gennem Riemanns og Heys Breve, kunde aabenbart fuldt ud tilslutte sig den sidstes Vurdering, idet han til Skat Rørdam skrev: »Menneskene har travlt med at faa noget *gjort*, ogsaa de ægte Grundtvigianere har ondt for noget, som de ville gjort i Middelfart. De gjorde allesammen bedre i hver for sig at passe deres Gjerning *hjemme*, og overlade det til en højere, om han vil have noget gjort. Jeg kan ikke med disse travle, urolige Mennesker, der studere paa at faa ny Jern i Ilden, og passe kun maadeligt det lille, der er dem betroet»¹.

I »Sagamanden« blev Mødet navnlig kommenteret af Karl Povlsen og Sofus Balslev. Allerede den 29. Maj skrev Karl Povlsen saaledes, at han havde haft Besøg af Fr. Mygind og Sofus Balslev: »De kom fra Middelfartmødet, der nok ikke havde nogen egentlig venlig hensigt mod Nygrundtvigianerne eller de Gammelgrundtvigianere, der indtil det 25. led var åndelig beslægtet med disse kættene. Det gik nok bedre, end man havde troet, og Mygind og

en meget optimistisk Fortolkning af Forsamlingens Reaktion, naar det hedder, at den »sluttede sig gennem en livlig Forhandling til Grundtanken i den Sag, som de ovennævnte Mænd ved deres Indbydelse havde villet sætte i Bevægelse...« (o. s. v. jfr. S. 171 f.).

¹) Otto Møller og Skat Rørdam: En Brevveksling (1916), II S. 201, Brev fra Otto Møller af 13/8 91. Jfr. Referatet af A. Heys Brev til Otto Møller (af 29/5 91), S. 212 f.

Balslev m.fl. afværgede, at Brücker blev brændt med papirshue, og at der blev udstedt nogen confession efter formlen damnant Anabaptistas etc. Mødet blev nok kasseret af forsamlingen, idet flertallet fandt, at det var samlet efter for snevre anskuelser, og der skal samles et nyt møde på et bredere grundlag. Gid det må blive så bredt som muligt! Jeg har godt øje for, at der er rationaliserende tilbøjeligheder . . . Men kan vi arbejde sammen med pietistisk sindede Grundtvigianere (Kirkebladsfolkene), så må vi også kunne holde møde med rationalistisk sindede Grundtvigianere (dem i »Tidens strøm«). Så kan vi lære af dem, hvad vi skal, så kan vi imødegå dem, rette dem. Jeg for min part holder både af Th. Rørdam-Elmkvist-Munkebo¹ og af M. Pontoppidan-U. Birkedal, kan føle det religiøse fællesskab til begge sider og vilde anse det for meget skadeligt for alle parter, om vi ikke mødte disse mænd som vore venner — trods alt, hvad vi ikke kan sige ja til. Vi skulde ingen jage ud af det grundtvigske vennelag — det skulde bero på de pågældende selv, om de vil blive hos os, om de kan føle sig vel iblandt os«.

Sofus Balslevs Indtryk af Mødet var et baade — og. »Middelfartmødet — glædelig Ihukommelse og sørgelig Ihukommelse! Jeg mindes virkelig dette Møde med Glæde, forsaavidt jeg der overbevistes om, at der endnu er mange gode Præster i Landet, der fortsætte vore Fædres Værk med en kirkelig Forkyndelse til Menighedens Opbyggelse; men jeg mindes ogsaa Mødet med Sorg, fordi det stadfæstede, at vi i høj Grad mangle samlende Personligheder; der var ingen med en overlegen Førerrøst, og derfor gik vi ogsaa fra hverandre uden at være blevne samlede om noget: »dette ville vi nu«. Mødet var alt for snævert til at

¹) Niels Kristian Munkebo, der var Sognepræst i Lem-Vejby, senere Horbelev-Falkerslev og hørte med til Kredsen omkring »Sagamanden«, havde flere Gange ydet Bidrag til Kirkebladet, men hævdede iøvrigt i sit næste Indlæg i Vandrebogen (13/10 91), at han aldrig havde sympatiseret rigtig med »dette parænetiske Blad«.

være en Mønstring af »Grundtvigianerne« og det var for rummeligt til at samles om en enkelt Opgave f. Ex. et Blad, som der var Tale om. Et nyt Blad, hvad skal vi med det, blev der af mange sagt, vi har jo en Syndflod af Blade, og dog sige de bedste (efter min Mening) opvoxende Kræfter her paa Egnen, »giv os et Blad, som kan være os til Hjælp for vor Udvikling, for det er »Tidens Strøm« og Højskolebladet ikke«, de strø en Mængde subtile Tanker — Guldkorn og Absurditeter — ud mellem hverandre til Overvejelse for »viderekomne«; men vi ønske et Blad, hvor der skrives saadan, som der prædiktes og tales for normale Landsbyfolk, ikke saadan, som der grubles i Studerekamrene. — Giv os et Blad, hvori der er en Efterklang af Troens Forkyndelse og ikke blot af Anfægtelsens Grublerier. . . men ogsaa her mangler Personligheder eller har dog ikke villet frem. Jeg har i mit stille Sind tiltænkt (blandt os yngre) Karl Povlsen den Opgave. Manden, der skulde kunne løse noget af en saadan Opgave, maatte jo ikke staa fremmed overfor Anfægtelsens Tanker, tværtimod maa disse Tanker vel i vor Tid være i Forkyndelsen men som Tanker, der ere besejrede i Sindet; man maa ikke prædike ind i Anfægtelsen men gennem den¹.

Da baade Sofus Balslev og senere Karl Povlsen blev opfordret til at indtræde i det Udvalg, der blev nedsat i Middelfart, har de to sidste Udtalelser en vis Betydning for Forstaaelsen af Sagens videre Forløb, som i det følgende skal søges rekonstrueret, omend paa Grundlag af et mere

¹) »Sagamanden« 10/10 91. — I det foregaaende Indlæg, dat. 26/9 91, omtaler ogsaa Uffe Birkedal Mødet. Hans Kommentar er kort og kategorisk, men viser klart, i hvor stærk Modsætning han — den senere Unitarpræst — allerede dengang stod til sin Fader, den gamle Vilhelm Birkedal. Efter at have givet Udtryk for sin Sympati overfor M. Pontoppidans Forsøg med en konfessionsløs Højskole i København, fortsætter han: »Middelfartmændenes Anstrængelser har jeg derimod ikke særlig Forkærlighed for eller Forhåbninger til; og det er nok ogsaa »indtil videre opgivet«. — Forhåbentlig for evig og en Dag«.

hullet Materiale. — Herom hører vi først i et Brev fra Frederik B. Møller¹ til Karl Povlsen af 4. Juni 1891: »Ved mødet i Middelfart blev der, som De vel har hørt, nedsat et foreløbigt udvalg, der skulde træffe foranstaltninger til et kirkelig grundtvigsk møde i Oktober. Dette udvalg kom til at bestå af Balslev Dejbjerg, Rosenørn, Rosendal, Fr. Jungersen, Hoff, Koch i Odense og mig; men vi fik lov til at supplere os. De to—3 første har alt meldt sig fra; fra Jungersen og Hoff har jeg endnu ikke fået svar. Således består udvalget faktisk kun af Koch og mig, og jeg i det mindste er noget uhyggeligt ved denne ensomme stilling. Idag da jeg var i Odense, aftalte jeg så med Koch, at vi skulde anmode L. Schrøder, Lund i Vium, Lavrits Nygård (som de 2 indbydere til Middelfart-mødet) Monrad, Fr. Nielsen, og Dem om at være med i udvalget, måske også Elmquist. Derfor skriver jeg nu til Dem og beder Dem *meget* om at sige ja. Udbyttet af mødet, som først syntes at blive ingenting, blev dog ikke så ringe, ti det var jo vistnok påtænkt, at indtage en eksklusiv stilling og kriges med både venstre og højre fløj. At det i modsætning hertil vedtoges at holde et møde, hvortil alle skal indbydes, der dele Grundtvigs opfattelse af Guds-ordet til os, altså både »kirkebladets« og Brückers folk, om jeg må bruge disse betegnelser, det synes jeg nok, vi kan være glad ved. Og det vil De vist også være. Er De nu skikkelig og svarer ja, så skal vi mødes i Kbhn tirsdagen d 16de Juni (den dag er valgt, fordi onsdag og torsdag skal det store menigheds-møde af de 3×30 afholdes derinde, og da nogle af de påtænkte udvalgs-medlemmer er med i det, vil det jo være mest belejligt for dem)², så skulle vi tale sammen om at forfatte

¹) Frederik Benedikt Møller (1832—1914), Sognepræst i Rønninge.

²) Der hentydes til det før nævnte »Menighedskonvent«s første Møde 17.—18. Juni 1891. Konventet, der bestod af 30 læge og gejstlige Repræsentanter for hver af de tre kirkelige Retninger, tilsigtede Samarbejde mellem disse om aktuelle kirkelige Spørgsmaal. Tanken blev udformet paa Bethesdamødet d. 14. Juli 1889 (D. Ktd. 91 28/6 413 ff og 5/7 443 f.).

en indbydelse og om hvordan mødet nu ellers skal være¹.

Karl Povlsens Svar herpaa kendes ikke, men det har sikkert været negativt; ifølge Nyegaard (se S. 222) har han erklæret, at »tager vi ikke Pontoppidan, A. Plenge² osv med, så er vi kættermestre«. Og saa vidt vilde jo Fr. B. Møller dog ikke gaa; Morten Pontoppidan og Axel Plenge repræsenterede netop den radikale Nygrundtvigianisme, der havde opgivet »Grundtvigs opfattelse af Guds-ordet til os«.

Paa den anden Side meldte Lavrids Nyegaard nu fra af modsatte Grunde. Den 12. Juni skrev han til Fr. B. Møller³, at han i et Brev fra Møller til Lund havde set Navnene paa de paatænkte Udvalgsmedlemmer; og de »peger i en ganske anden retning, end den, der stod for os, der samlede til Middelfartmødet. — De peger dels opad i en højere sfære, end vi tænkte os arbejdet grundlagt, og dels udad i kirkelige forbindelser, som vi netop vilde have undgået⁴. Han vilde gerne have taget Del i Udvalgets Arbejde, naar det »uden sideblik til »Bethesda« eller »Sagatun« vilde tage klart »sigte på en sammenslutning indenfor den *grundtvigske* kreds om vor *hovedarv* fra Grundtvigs dage, og om en modvægt imod, hvad det stærkt truer med iblandt os, at kristendommen folkeliggøres, fremfor at folket kristeliggøres. — Men jeg vil ikke være med, når målet skal være et forsøg på at samle alt, hvad der *kalder sig* »grundtvigianere« den dag i dag, ti det er til visse meget for mange. . . . Elmquists nærværelse i udvalget betyder for mig: det jeg ikke her vil have med at gøre. »Alliancer« vil jeg ikke lave. . . .«.

¹) Karl Povlsens Arkiv, RA.

²) Axel Plenge (1859--1940), Skolebestyrer i Viborg, 1891--92 sammen med V. Ullmann Udgiver af Tidsskriftet: »Israel og vore Dage«, der forfægtede den kritiske Forsknings Synspunkter overfor Det gamle Testamente. Fra 1909 Sognepræst, sidst i Magleby paa Møen.

³) Nyegaard til Fr. B. Møller 12/6 91, (Koncept?) i Vilh. Birkedals Arkiv, RA.

⁴) »Opad« betegner efter Nyegaards Opfattelse antagelig Professor

Udvalgets Møde blev altsaa ved en Skæbnens Ironi afholdt i Forbindelse med det fra Bethesdamøderne udgaaede »Menighedskonvent«. Vi ved, at det blev holdt paa Vartov Præsteværelse om Aftenen den 16. Juni, men der foreligger ingen direkte Meddelelser om, hvem der var til Stede og hvordan det forløb; dog maa det antages, at i hvert Fald Fr. B. Møller, Emil Koch, Monrad og Ludvig Schrøder har deltaget i Forhandlingerne¹, og at der ikke har været Stemmning for at indbyde til et nyt særligt Forhandlingmøde om Middelfart-Spørgsmaalene, snarere er disse blevet henvist til et almindeligt Vennemøde i September. Der fremkom nemlig ingen Indbydelse til et særligt Møde — som da ogsaa havde mistet sin Mening, naar næsten alle Slags Grundtvigianere maatte komme med —, og i et Brev fra Fr. B. Møller til Ludvig Schrøder af 6. Juli 1891, der sandsynligvis er det første efter Sammenkomsten i København², omtales Mødeplanen kun en passant med Ordene: »Hvordan mon det nu går med Septbr-vennemødet? indbyderne til Middelfart-mødet ere næppe tilfredse med det resultat«. Med Septembermødet kan der være tænkt paa et stort Menighedsmøde, som afholdtes i København den 8. September af Vartov Menighed og den nydannede københavnske Valgmenighed, hvortil »kristne Venner fra By og Land« indbødes, og hvor saa kendte Navne som Vilh. Birkedal,

Fr. Nielsen og maaske J. H. Monrad som Redaktør af Dansk Kirketidende; »udad« — i Retning af »Bethesda« — vel L. Schrøder og navnlig Th. Elmquist, og i Retning af »Sagatun« muligvis Karl Povlsen.

¹) Schrøder har maaske først forhandlet med Udvalget den næste Dag, jfr. Fr. B. Møller til L. Schrøder 12/6 91 (Ny kgl. Saml. 4° 3550, KB): »Mødet bliver i Vartov præsteværelse tirsdag aften kl. 8¹/₂. Kan Du komme så tidlig ind, at Du kan være med? hvilket var rarest, ellers tales vi ved om onsdagen«. Da Monrad jo nu var Præst ved Vartov, maa det være ham, der har givet Adgang til Præsteværelset. At L. Schrøder i hvert Fald den 17. Juni skulde til København (til Dansk Folkesamfunds Møde), bekræftes af Johs. Schrøder i et Brev til Charlotte Schrøder 12/6 91 (samme Arkiv).

²) Ny kgl. Saml. 4° 3550, KB. Brevet indleder: »Jeg har været meget på reiser i den sidste tid, så jeg har ikke haft tid til at besvare Dit brev«.

Ernst Trier, Ludvig Schrøder, Fr. Jungersen og J. H. Monrad talte, og A. Leth eller V. J. Hoff prædikede¹. Det kan i hvert Fald betragtes som givet, at Gammelgrundtvigianismens Stilling er blevet drøftet ved denne Lejlighed, og den af Monrad umiddelbart efter offentliggjorte »Tale paa et Menighedsmøde«² er netop et gammelgrundtvigsk Indlæg mod »den udsvømmende Grundtvigianisme«.

Det omtalte Brev fra Fr. B. Møller tyder dog paa, at man paa Udvalgsrådet ogsaa har drøftet Udgivelsen af et oplysende Blad. Det besvarer nemlig et nu tabt Brev fra Ludvig Schrøder, som formodentlig er sendt efter Hjemkomsten og har indeholdt nogle Betragtninger i den Anledning. Fr. B. Møller skriver: »Det kan gerne være, at det er mere formåls-tjenligt at udgive småskrifter end et uge- eller 14 dages blad. Jeg tror nok, at ungdommen især savner noget at læse højt og muligvis samtale om, når de er samlede ved deres møder, og noget ordentligt og gedigent . . . får de ikke så let i en slags avis, hvor, når det er et længere foredrag, dette går gennem flere numre, og så glemmer man det første, når man skal til fortsættelsen«. Men »når det for det meste bliver optryk af nordisk månedsskrift eller andre gode kilder«, maa de kunne sælges meget billigt. Som Eksempel nævnes Ludvig Schrøders: Genbyrdsliv og Genfærdsliv, om Niels Ebbesen, og Otto Møllers: Sokrates³, »foruden mange af dem, I holde den dag i dag i eders høresale«, altsaa historiske, literaturhistoriske og naturvidenskabelige foredrag; som særlig velegnede fremhæves uden Cornelius Appels⁴ bibelhistoriske foredrag.

¹) D. Ktd. 91 30/8 575; Fr. Jungersen til E. Trier 13/7 og især 3/9 91 (RA), hvorefter Mødets Formaal netop var Samling om »det gamle flag«.

²) D. Ktd. 91 20/9 609 ff.

³) Nordisk Maanedsskrift 74, I S. 73 ff.: L. Schrøder: »Genfærdsliv og genbyrdsliv, et bidrag til i sammenhæng at oplyse Grundtvigs syn på det nittende århundredes ejendommelighed«; 71, I S. 73 og 145 ff: Samme: »Det fjortende århundrede og Niels Ebbesen«; 72, I S. 217 ff: O. Møller: »Sokrates som folkelig læge«.

⁴) Frimenighedspræst i Rødding (1821—1901).

Men heller ikke denne Plan blev realiseret, og ud paa Sommeren synes Udvalget ganske at have opgivet Ævred¹. Den 3. August 1891 maatte Nyegaard meddele P. N. Petersen, at deres Bestræbelser i Middelfart nu helt havde lidt Skibbrud: »Ja, kære ven, hvad »det bliver til?« — Hele udvalget har jo opløst sig, — de ledende kredse har vendt sig i uvilje imod Middelfartmødet. Højskolebl., Brückers organ, mødes kønt med Elmquist i rummelighedsfordringen; — K. Povlsen erklærer, at, tager vi ikke Pontoppidan, A. Plenge osv med, så er vi kættermestre. — Og jeg er bange for, at der er mange, som lader sig forskrække og skynder sig at afvaske en så blodig plet på deres kærlighedskåbe. — Jeg fortryder ikke forsøget, og agter at gå videre ad vejen, men også at *bie* på tiden, eller rettere på Herren, trods jeg godt mærker, at det giver ikke stort følge. — Men Vorherre står selv for styret, og han lægger nok hånden på rorpinden og gør drejningen, når han vil«².

Middelfartmødet fik dog endnu et Efterspil, som her maa omtales for Fuldstændighedens Skyld. Nyegaard og hans lille trofaste Følge ventede nemlig ikke længe, før de prøvede paa at tage Sagen op i det gamle Spor. Allerede den 1. September skrev han igen til P. N. Petersen herom, idet han udbad sig et Besøg, for at de kunde tales ved »om Middelfart-sagen, som mine medkombattanter fra begyndelsen ikke er til sinds at lade falde, og jeg heller ikke. . .«. Han betonedede ganske vist, at han helst vilde begynde i det smaa og skjulte, men han kunde dog ikke lade være med

¹) Derimod begyndte Fr. B. Møller og Th. Elmquist det følgende Aar at arbejde paa en anden, omend mere beskeden fællesgrundtvigsk Manifestation: Prædikensamlingen »Herrens Aar«, som kom 1893—94, og hvortil et bredt Udsnit af grundtvigske Præster omkring Midterlinien ydede Bidrag.

²) Nyegaard til P. N. Petersen 3/8 91, RA. Jfr. U. Birkedals Foromodning (dat. 26/9 91) om, at Sagen »indtil videre« var opgivet, S. 217, Noten.

igen at spekulere baade paa et Blad og et nyt Forhandlingsmøde: »et lille blad — 25 øre eller 50 kvartalet — med sigte paa kristenlivets tarv, henvendt til alle kristne, — klar i sit stade, dog uden at give anledning til kinesiske murgrænser. Jeg er ikke partimand, men det grundtvigske tilskud til kirkelivet i Danmark *må* ikke fortones ud i den tåge og det virvar, hvormed vi nu trues indefra os selv af, og derved er intet andet at gøre end ret at åbne de *gamle* kilder (vi tænker os dog ikke en forældet, udlevet Gud, fordi vi kalder ham »den *gamle* af dage«) og de gamle stier, som vor gamle høvding var viseren for. At slå af derpå for så at *supplere* med indremissionske lapper, det kan jeg ikke være med til. — Dette spørgsmål endnu: vil *du* være med til at indbyde til et offentligt forhandlingsmøde med åben drøftelse af alle stridsspørgsmål indenfor den såkaldt grundtvigske kreds, så at der på dette kunde blive anledning for os til at *tage afstand* fra udskejelserne?¹.

Kampstillingen er altsaa den samme, selv om Nyegaard nu kendeligt bestræber sig paa at undgaa, at det nye Forsøg skulde kunne beskyldes for Snæverhed. Ikke længe efter sendte Nyegaard, Lund og Thomsen virkelig en ny Henvendelse ud, denne Gang som Rundskrivelse, og kun til Vilh. Birkedal, P. N. Petersen og P. Rønne. Men den forliste undervejs, og nogen stærk Tro paa Sagen havde Nyegaard aabenbart ikke mere; »der kommer vel næppe noget direkte ud af det hele«, føjede han til, da han efterlyste Rundskrivelsen hos P. N. Petersen². Den 16. December 91 kunde han dog meddele ham, at der formodentlig vilde blive holdt »et meget snevert møde... ang. Midd.-sagen ind i næste år her i Jylland«, som han gerne vilde have

¹) Nyegaard til P. N. Petersen 1/9 91, RA.

²) 17/11 91, P. N. Petersens Arkiv, RA; en forudgaaende Efterlysning af 6/11 91 findes sammesteds. Skrivelsen kendes kun fra disse to Breve; Tidspunktet for Afsendelsen nævnes ikke, men 6/11 begrundes Efterlysningen med, at »det er temmelig længe siden, den udgik og ikke er kommet tilbage«.

Petersen med til. Samtidig gjorde han sig ivrigt til Talsmand for et nyt Møde mellem Ungdomsvennerne, »Foreningen«, som han fejlagtigt antog havde 25 Aars Jubilæum i 1892¹. Da P. N. Petersen oplyste, at det først var i 1893, foreslog han Foreningsmøde begge Aar, »da vi virkelig trænger til at *samle vore kræfter* i tidens åndelige kamp, og det jo slet ikke var umuligt, at et møde imellem os også kunde tjene vor sag fra Middelfart — den jeg på ingen måde kan opgive. Man taler om, at vi må ikke »splitte« — som om vi ikke *var* splittede; men naturligvis skal vi *samle* på den gamle grund så *varsomt*, at vi ikke selv giver anledning til nogen udelukkelse, uden hvem der virkelig udelukker sig selv«. »Vort lille private møde ångående Middelfart-sagen foreslår Lund at sætte ud til senere på året af den grund, at vi da muligvis bedre kunde få Sællænderne (o: dig og P. Rønne og — hvis han vil — Monrad) med. Det er af *megen* betydning, at en nogenlunde ordenlig styrke er samlet personlig ved den lejlighed — skriftlige forklaringer bagefter er al tid af liden magt —«. De to Møder i 1892 kunde da passende kombineres, saaledes at man f. Eks. i Juni i samme Uge forhandlede om Middelfartsagen i Ødum hos Pastor Dalsgaard, og samledes til Foreningsmøde i Ølsted Præstegaard².

Det gik imidlertid nok saadan, at Foreningsmødet blev udsat til Juli³, mens de jyske Indbydere til Middelfartmødet samledes allerede den 31. Maj hos Dalsgaard i Ødum. Nyegaard vilde her foreslaa en offentlig Udtalelse om det, der var tilsigtet i Middelfart⁴; men der foreligger ingen Vidnesbyrd om, at der fra denne Sammenkomst udgik noget nyt Initiativ. Endnu i Efteraaret 92 bebudede Fr. B. Møller, at »to præstekonventer på Fyn vilde foranstalte en for-

1) Nyegaard til P. N. Petersen 16/12 91, RA.

2) Nyegaard til P. N. Petersen 2/1 92, RA.

3) Nyegaard til P. N. Petersen 8/2 92, RA.

4) Nyegaard til P. N. Petersen 29/4 92, RA.

handling om en slags fortsættelse af Middelfartmødet¹, men det er ogsaa det sidste, vi hører om Sagen².

Og der er al Grund til at tro, at Middelfartbestræbelserne paa dette Tidspunkt virkelig havde løbet Linen ud. Selv Nyegaard synes nu foreløbig at have opbrugt sin Kraft, hvad udadgaaende Virksomhed angaar. Hertil kom, at hans Helbred i flere Aar havde været vaklende paa Grund

¹) Nyegaard til P. N. Petersen 1/11 92, RA. — Det Konvent, som Fr. B. Møller særlig støttede sig til, det saakaldte »Vandkonvent« paa Østfyn, var i sig selv Udtryk for en kirkelig Reaktion, idet det var stiftet 1890 af Møller og Elmquist i Opposition mod det radikale fynske »Valgmenighedskonvent« (Fr. B. Møllers Erindringer S. 283 ff., Manuskript i Privateje).

²) Som flere Gange nævnt fremkommer der dog i Dansk Kirketidende for 1899 nogle Udtalelser om Sagen fra Nyegaard og M. A. S. Lund. De maa imidlertid snarest ses paa Baggrund af den Situation, der foranlediger dem: den skarpe Polemik i dette Aar mellem »Kirkeligt Samfund«s Mænd og Højskolebladets Ordførere, der med Valdemar Brücker i Spidsen energisk bekæmpede det nyoprettede Samfund. Mens Lund nu hørte til de sidste, gik Nyegaard fuldt ind for »Kirkeligt Samfund« og angreb voldsomt Højskolebladet, som han beskyldte for at være et viljesløst Redskab for den Brücker'ske Radikalisme. Da bl. a. Lund heroverfor forsvarede baade Bladet og — delvis — Brücker, der med alle hans Fejl dog var »uundværlig blandt vore Ordførere« (Højskbl. 99 20/10 1353 ff.), mindede Nyegaard ham om deres fælles Kamp for Middelfart-sagen, som var »et Slags Forspil til »Kirkeligt Samfund af 98«. Den Gang havde Nyegaard »tilvisse ikke det Indtryk, at han regnede Pastor Brücker for en »uundværlig« Ordfører« (D. Ktd. 99 5/11 790). Lund bemærkede hertil, at det kun var Oprettelsen af et kirkeligt Blad og Fornyelsen af store Vennemøder og kirkelige Forhandlingsmøder, de dengang tilsigtede. »Derimod tænkte vi — hvad Folk end sagde — aldrig paa at stifte en Forening eller Samfund. Og vor Mening var — det blev da udtalt — lige saa vel at holde os uafhængige af Vejen »til Bethesda« som af den »til Sagatun« . . . « (D. Ktd. 99 19/11 826 jfr. S. 202 Note 2). Nyegaard svarede, at han vilde udtrykke sig noget anderledes om, hvad Mødet havde tilsigtet. Ganske vist havde de ikke rigtig klaret sig, hvad de vilde, og det var efter hans Opfattelse den dybeste Aarsag til, at det mislykkedes; og ganske vist vilde de ikke stifte en Forening eller et Samfund, men de havde dog begrænset Maalet ved ikke at indbyde muligt forstyrrende Elementer, navnlig fra Sagatunside. »Jeg er tilbøjelig til at mene, at det var Oppositionen mod Sagatun-Mødet, der var det egentlige Driv-

af en nervøs Lidelse, saa at han baade i Sommeren 90¹ og 93 maatte foretage Rekreationsrejser, i sidste Tilfælde en længere Sørejse gennem »tre verdensdele«². Og da han kom hjem, samlede han alle sine Kræfter om at udarbejde en Bog om Vilh. Birkedal, der var død den 26. Juli 1892. Træt af den offentlige Polemik, fordybede han sig nu i Studier, med den Hensigt — som han skrev til Monrad — »foruden en nogenlunde hel levnedstegning af B.[irkedal] selv, ogsaa at give en redegørelse og retfærdiggørelse af deres kirkelige og folkelige anskuelse, han var en hovedmand for, idet jeg ogsaa særligt vil forsøge at stille den i modsætnings belysning til senere deformationer af den«³.

hjul til Mødet, og Maalet, som foresvævede os, var at sætte et kirkeligt Arbejde i Gang, der kunde rejse en Modstrøm mod den Bevægelse, som kom derfra, og som det den Dag i Dag er mig en Gaade, at alvorligt troende Kristne iblandt os kan faa til at passe ind i *Menighedens* Udvikling. Jeg skønner ikke, at vi kunde have faaet et bedre kirkeligt Arbejde igang end det, »Kirkeligt Samfund af 1898« har iværksat. Men dets Stiftere har tænkt klarere end vi, og det har undgaaet vor Fejl, at lade det hele bero paa en tilfældig Afgørelse i en Slags grundtvigsk Folkedagsdag (D. Ktd. 99 26/11 838 f., jfr. S. 202 Note 2 og S. 209 Note 3). — Mens alt-saa Lund i sin Opposition mod »Kirkeligt Samfund« var tilbøjelig til at bagatellisere Middelfartbestræbelserne, søgte Nyegaard at vise deres Overensstemmelse med »Kirkeligt Samfund«, hvis Modstandere han helst vilde identificere med sine Modstandere i Middelfartsagen. Til Oplysning om de virkelige Begivenheder og Intentioner i 1891 er derfor begges Udtalelser en tvivlsom Kilde.

¹) Ifølge Nyegaard til J. H. Monrad 2/6 90, i Privateje, og Johannes Fog til P. N. Petersen 27/5 90, RA, om en Indsamling blandt »Foreningens« Medlemmer til Nyegaards Rekreationsrejse.

²) Nyegaard til P. N. Petersen 19/11 93, RA, jfr. Nyegaards Ansøgning 19/6 93 om Rejsetilladelse for 2½ Maaned, i Kultusministeriets Arkiv.

³) Nyegaard til Monrad 17/10 95, i Privateje. Jfr. Nyegaard til P. N. Petersen 19/11 93, RA: »Ellers lever jeg et slags verdsligt klosterliv i min egen kreds og gerning. Jeg sidder oppe i arbejdet på min svigerfaders levned, og det glæder mig usigeligt; men det er ikke at løbe til. Midt under dette arbejde har jeg indskrænket min nutidslæsning til noget så lidet, at jeg ikke en gang — til rædsel for mine samtidige her — læser »Højskolebladet«, et eksempel instar omnium. Men jeg har altfor meget taget en ensidig del i polemik i mine dage, til at det ikke ligefrem er en

Det blev et omfattende Værk i tre Bind, hvoraf de to første udkom i 1895 og 96¹. Derefter lod han dette Arbejde hvile foreløbig; men ogsaa i de følgende Aar holdt han sig i det hele mere i Baggrunden, væsentlig optaget af Forfattervirksomhed. I hvert Fald overlod han Lederskabet og Arbejdet paa en Organisation indenfor det grundtvigske Centrum til andre.

Det gammelgrundtvigske Samlingsforsøg i Aarene omkring 1891 var altsaa mislykkedes. I og for sig havde det været en velmotiveret Reaktion imod den kraftige Bevægelse til højre og venstre, som foregik i disse Aar, og som syntes at forflygtige netop det, der for de »gamle« var Grundvolden: Tanken om »Herrens eget Ord« som det sikre Udtryk for sand, oprindelig Kristendom og derfor forbundet med en selvfølgelig teologisk Konservatisme, og Tanken om den nøje Sammenhæng mellem det kristelige og det folkelige, men afgjort under det førstes Fortegn. Der var virkelig en udbredt Følelse af Utryghed overfor Udviklingen, der nok skulde kunne gøre dem, der hverken vilde til »Bethesda« eller »Sagatun« — og det var næppe de færreste — interesserede i et fastere Samarbejde.

Naar det alligevel ikke lykkedes, hænger det for det første sammen med, at der over Nyegaards Person var noget kantet og usmidigt, som gjorde ham uegnet til at være Førstekraft i Samlingsbestræbelserne. Med al sin Varmhertethed var han tillige en principfast Teoretiker, der hverken i stort eller smaat kunde vige en Tomme for at hjælpe sin Sag paa Gled². Dernæst gjorde en almindelig

helsebod for mig at blive fri for enhver fristelse dertil en tid, indtil jeg senere bedre kan stå imod. Den overbevisning modnes ogsaa mere og mere hos mig, at det er vind og vejr med $\frac{9}{10}$ af Bladpolemiken. . . .

¹) Vilhelm Birkedal. En Levnedstegning I—II (1809—49 og 1849—70). Det tredje Bind (1870—92) kom i to Dele 1911—12.

²) Allerede 1875 skrev han til Monrad, der havde bebrejdet ham en vis »hårdhed i diktionen»: »Du ved jo, gamle ven, og bør bære over med mig derfor, at jeg har noget af kampe(ikke: flinte-)stenens natur i mig;

grundtvigsk Uvilje mod Organisation sig gældende, en Følge af den naturlige Forbindelse, der oprindeligt havde været mellem den folkelige og kristelige Vækkelse. Den grundtvigske Bevægelse havde baade i Teori og Praxis været en Folkesag og derfor ikke behøvet at støtte sig til en Organisations Former. Og selv de Grundtvigianere, der efterhaanden betragtede den folkelige Udvikling med Skepsis, var endnu tilbøjelige til at mene, at de ved at organisere sig vilde handle i Strid med Grundtvigs Tanker om Friheden som Aandens Element. Den afgørende Vanskelighed laa dog sikkert i, at det grundtvigske Centrum ikke var en nær saa klar og selvbevidst Gruppe som paa den ene Side Nygrundtvigianerne, paa den anden Side Kirkebladsfolkene, men — netop som Gruppe — væsentlig negativt bestemt, ved Modsætningen til »Udskejelserne« paa Fløjene. Og det var kun faa, der som Nyegaard bestemt vilde tage Afstand til begge Sider; de fleste stillede sig endnu forstaaende overfor enten Højre eller Venstre, i det mindste overfor Personer tilhørende disse Retninger.

Derfor var det taktisk uklogt af Nyegaard at kæmpe paa to Fronter; større Tilslutning havde han faaet, hvis han havde sluttet Forlig med dem, der holdt paa Bethesda-Samarbejdet, og alene udpeget Nygrundtvigianismen som Fjenden. Det lod sig vel imidlertid paa dette Tidspunkt ikke gøre; de fleste Bethesda-Grundtvigianere var endnu saa optaget af det fælleskirkelige Samarbejde, at de ikke rigtigt havde Øje for den grundtvigske Kirkeafdelings særlige Interesser. Men Udviklingen gik virkelig i denne Retning; Elmquists Tilslutning til Tanken om en grundtvigsk Sammenslutning er allerede nu et Varsel herom.

---

der skal krudt til at sprænge mig, årtusinders — det vil sige evighedens, kærlighedens — fugtighed til at opløse mig» (Nyegaard til Monrad 19/3 75, i Privateje). Jfr. Stig Bredstrups fornævnte Bog om Monrad, S. 64, hvor denne i et Brev til Nyegaard (14/5 77) omtaler, at hans Skrivi-
ver i almindeligvis anses for »hovent« — og ifølge Monrad ikke helt uden Grund.

Og da Gammelgrundtvigianismens dobbelte Front blev til en, nemlig imod Nygrundtvigianismen, var Vejen banet for i hvert Fald noget af det, som forulykkede i Middelfart. Resultatet blev »Kirkeligt Samfund af 1898«.

Middelfartmødets og hele Nyegaards utrættelig Arbejdes forberedende Betydning er dog ganske klar. For første Gang søgtes et kirkeligt Samarbejde organiseret i større Stil indenfor den grundtvigske Kreds; for første Gang var der kaldt sammen til et særligt Møde for det grundtvigske Centrum med bestemt Afvisning af Afvigelserne fra Midterlinien; og trods Uenigheden blev Mødet dog en stærk gammelgrundtvigsk Manifestation; som Sofus Balslev skrev, overbevistes man om, at der endnu var »mange gode Præster i Landet, der fortsætte vore Fædres Værk«. Det er ingen Tilfældighed, at »Kirkeligt Samfund« væsentlig udgik fra Mænd, der i større eller mindre Grad havde haft med Middelfartsagen at gøre; Navne som Monrad, Jungersen, Hoff, H. Rosendal, L. Schrøder og Karl Povlsen møder vi alle igen ved Samfundets Stiftelse, dels som Initiativtagere, dels som Medlemmer af den første Bestyrelse. Og de Opgaver, »Kirkeligt Samfund« satte sig, de Former, det antog, er i Hovedsagen velbekendte fra Forhandlingerne før, under og efter Middelfartmødet: Organisation i Kredse med en fælles Landsledelse, Udsendelse af Præster og Ordførere til Kredsene, Indre Missionsvirksomhed ved Lægprædikanter, Arrangement af større Møder, Udgivelse af et Blad. Den paa en Gang forsigtige og resolute Maade, hvorpaa Samfundet blev dannet — uden direkte Polemik mod andre, men ogsaa uden forudgaaende Forhandlingsmøde, end sige offentlig Debat, med en selvsupplerende Bestyrelse udpeget fra Starten — viser, at man ogsaa havde lært af Middelfartbestræbelsernes Vanskæbne.

»Kirkeligt Samfund« var dog mere end blot en Gennemførelse af Middelfartmødets Program. Som allerede antydet foregaar der i 90erne en karakteristisk Videreudvikling af

den gammelgrundtvigske Retning, der rummer de nærmeste Forudsætninger for Samfundsdannelsen i 1898. En Redegørelse for denne kræver da en særlig Undersøgelse i Forlængelse af den Linie, som her er fulgt gennem den yngre Grundtvigianismes Historie.

Smaastykker.

I.

NOGLE DANSKE ARKIVALIER TIL YDERLIGERE BELYSNING AF DET KATOLSKE MISSIONSFORSØG 1622—24

Ved **Sune Dalgård.**

I tilslutning til E. Mollands artikel i forrige bind af *Kirkehistoriske Samlinger* kan der være grund til at fremdrage nogle aktstykker i det Danske Rigsarkiv, som enten direkte knytter sig til det af M. benyttede materiale, eller som kaster yderligere lys over det Katolske missionsforsøg.

M. omtaler (s. 315) på grundlag af Aerts' *Digressio de missione Danica*, at de to Dominikanere Jacques de Brouwer og Nicolas Janssen, som i sommeren 1622 sendtes til Danmark, var udstyret med en anbefalingsskrivelse fra Infantinden i de Spanske Nederlande¹. Efter de i det følgende år udsendte Jesuiters opfattelse havde de haft nytte af denne anbefaling. I *Kort extract och relation* nævnes videre, at Brouwer sammen med Weisweiler strax havde besøgt kansler Christen Friis til Kragerup og overgivet ham »Infantindens aff Bryssell hendis skriffuelse till Kong: May^{tt}«. Denne anbefalingsskrivelse må antagelig være identisk med en original skrivelse fra Infantinden til Chri-

---

¹) Isabel Clara Eugenia (1566—1633), datter af Philip 2, og hendes mand ærkehertug Albert havde siden 1599 ført regeringen i de sydlige Nederlande, formelt som suveræne fyrster, men i realiteten som den Spanske konges repræsentanter. Efter Alberts død i 1621 overtog hun ene administrationen af landene.

stian 4 af 2. juni 1622¹. Det hedder i denne skrivelse: »E: königl: würde vnd liebe können wir freundtlicher masszen nicht pergen, was gestalt vnsz zäigere gantz instendig vnnndt vnderthenigst angelangt, wir geruhen sie, mit vnserm guetgemeinten recommendatijs zu e: königl: würde vnnndt liebe zu accompagniren. Wann nun sonderlichen motiuen vnnndt considerationen halber, in solchem ahn vnsz beschehenen vnderthenigsten suchen vnnndt gesinnen, wir sie gnedigst willfahren wöllen; alsz langt ahn ewr: königl: würde vnnndt liebe hiemit vnszer freundtlichs gesinnen, dieselbe geruhen sich gegen die obbemelte gnedigst vnnndt alszo zuerzäigen, wie auf dergleiche vorkommenheiten gegen yenige so von e: königl: würde vndt liebe vnsz wollmeinend recommendirt würden, wir vnsz zu erzäigen genaigt wüsten, vnnndt zu deroselben vnszer gantzlich vertrauen vnnndt zuersicht gestelt ist«. Det siges altså ikke udtrykkeligt, hvem anbefalingen gælder, og den må vel i det hele siges at være holdt i meget almindelige vendinger uden nærmere angivelse af, hvori de »sonderlichen motiuen vnnndt considerationen« har bestået. Der er dog næppe grund til at tvivle om, at vi her har Infantindens anbefalingssskrivelse for Janssen og Brouwer. På adressesiden af brevet har oversekretær i Tyske Kancelli Fr. Günther noteret, at det er blevet præsenteret i København den 11. august 1622, hvilket svarer meget godt til de i *Kort extract och relation* meddelte efterretninger om tidspunktet for Dominikanernes ophold i Danmark, såfremt disse er angivet efter gammel stil, på samme måde som Günthers notat utvivlsomt er det.

Sammesteds findes også i Tysk original Infantindens brev til Christian 4, hvori hun anmodede om løsladelse af Weisweiler og de andre fængslede Katolikker og om tilbagegivelse af deres ejendele. Det er, som Molland rig-

¹) Tyske Kancellis Udenrigske Afdeling, Spanske Nederlande A. I. 3. Breve fra regenter og statholdere til kongerne Christian 4, Frederik 3 og Christian 5 1621—93.

tigt har sluttet, dateret Brussel den 9. april 1624 og er blevet præsenteret i København den 10. maj.

Mens dette brev var på vej til Danmark, var den udvalgte prins Christians hofmester Christian Thomesen [Sehested] på vej i modsat retning på en diplomatisk sendelse til de Forenede Nederlande, de Spanske Nederlande, Frankrig og Spanien. Han var vist nok udmærket inde i sagen, havde i hvert fald personlig overværet forhøret over Jacques Freville, den udvalgte prins' danselærer, der havde haft forbindelse med Dominikanerne¹. Under sit ophold i Haag traf han bl. a. den Engelske ambassadør Sir Dudley Carleton² og mødte hos ham interesse for at få nærmere oplysninger om missionsforsøget i Danmark. I et brev til kansler Christen Friis, dateret Haag den 3. maj 1624, skriver han i en efterskrift bl. a.: »Jeg waar siden dette breff waar tilschreffuen hos den Engelske gesandt Carleton, huor wi kom wdi snack om den Nicolao Janssenio som haffde werit i wor landt, daa bad gesandten jeg wille salutere dig paa hans wegne, och bede du wille gjøre hannem den tieniste, och sende hannem en copie aff den commission som Janssenius haffde fraa Rom, du kunde obligere hannem swarlig dermed, for hand wille bruge den till sin herre att gjøre noget miere wact i saadan occasionibus«³. Denne interesse fra Carletons side må nok ses i forbindelse med de indre politiske forhold i England, hvor Katolikkernes stilling netop i disse år var meget omstridt. Kongen, James 1, havde nemlig søgt, i forbindelse med planerne om tronfølgeren prins Charles' ægteskab med en Spansk prinsesse, at gennemføre udvidede friheder for Katolikkerne ved ind-

¹) Jfr. Bjørn Kornerups *Tillægsbemærkninger* s. 363.

²) Sir Dudley Carleton, Viscount Dorchester (1573—1632) var en af tidens kendteste Engelske diplomater, siden 1616 ambassadør hos Generalstaterne og fra 1629 til sin død »chief secretary of state« d. v. s. den øverste embedsmand i den Engelske udenrigsstyrelse.

³) TKUA. Nederlandene B. 41. Gesandtskabsrelationer, indberetninger og breve fra forskellige 1619—34.

skrænkning eller ophævelse af de love, der var rettet imod dem. Det Parlament, der sammentrådte i februar 1624, var imidlertid slet ikke indstillet herpå, men krævede tværtimod en skærpet kurs over for Katolikkerne¹. I denne situation har Carleton, der næppe billigede den Spansk-orienterede, Katolsk-venlige politik, vel snarest ønsket afskriften af Janssens kommission for at lade den tjene som en advarsel i sig selv mod Roms træske politik.

Fra Haag fortsatte Chr. Thomesen til Brussel, hvor han skulde søge at opnå fordele for den Dansk-Norske handel på den Spanske konges lande og desuden frigivelse af nogle opbragte skibe. I denne position, hvor han skulde anmode Spanierne om indrømmelser, var han naturligvis let udsat for at blive presset for modindrømmelser. Vi ser da også, at Spanierne bl. a. søgte at udnytte situationen til at opnå fordele for Weisweiler. Den 15. maj 1624 aflagde Chr. Thomesen i et brev til kansler Chr. Friis beretning om sine ikke alt for opmuntrende forhandlinger med embedsmændene i Brussel om handelsforholdene. Samme dag og åbenbart i umiddelbar fortsættelse af dette brev skrev han endnu et til Chr. Friis, hvori han refererede et forsøg på pression fra Spansk side i Weisweiler-sagen. Det lyder: »Kiere her cantzeler och kiere broder. Rett som jeg wilde bort, talde Spinola² med mig paa Infantins wegne om Wiswiller, och bad hart att hand maatt bliffue frie. Jeg loffued att schriffue der om, och saa fremt att hand icke befandtis enten wdi blodskam, eller tyffuerie, huilcket jeg deduceret denem wiitlefftig, daa hobtis jeg att hans maiestet skulle ansee Infantins bøn. Hiemmelig siges her aff trusel, att

¹) *Calendar of State Papers, Domestic Series. . . 1623—1625* (London, 1859), se henvisningerne i registeret under: Catholics. — W. H. Frere, *The English Church in the Reigns of Elizabeth and James I. (1558—1625)* (London, 1904) s. 379—80.

²) Ambrosio Spinola (1569—1630) tilhørte en af de fornemste og rigeste slægter i Genova, men gik i Spansk militærtjeneste. Hans virksomhed faldt hovedsagelig i de Spanske Nederlande, hvor han både var den øverste militære leder og den mest indflydelsesrige statsmand.

wores skulle och ilde tracteris, mens jeg kand inted sige det wist. Mens det mercker jeg wel att de nyder inted got ad. Dersom der icke findes delicta nimis enormia, kand skie det waar raadelig att den gratificeris. Dersom de och findes kand skie, att wor herre will haffue os och dem til wvenner. Jeg schriffuer i hast och beder om pardon. Bliffuer altid til din tienist och dig hermed gud befalendis. Aff Bryssel then 15 may anno 1624¹. Jeg haffde loffuet att schriffue hans maiestet til. Jeg tuiffler icke paa du jo lader hans maiestet deris iffuer forstaa. Ch: Thomesen mpp.«². Vi får altså af dette brev den ganske interessante oplysning, at man i Brussel har ladet sig forlyde med, at der kunde blive truffet repressalier, således at Christian 4s undersætter kom til at undgælde for en fuldbyrdelse af dommen over Weisweiler. At disse repressalier først og fremmest måtte ramme den Dansk-Norske handel på Nederlandene og Spanien-Portugal, er klart nok. Chr. Thomesen har følt truslen herom for alvorlig nok til, at han over for kansleren gik ind for, at man, hvis det da ikke juridisk måtte synes helt umuligt, benådede Weisweiler for at undgå ubehageligheder fra Spansk side.

Under samtalen med Spinola må denne have givet Chr. Thomesen en kort skriftlig opfordring, som Infantinden havde fået tilstillet åbenbart fra en mand af den kreds, som havde forbindelse med missionsforsøget. Den er skrevet på Spansk og opfordrer hende til at udvirke, at den Danske konges ambassadør skriver til sin herre til gunst for Weisweiler på samme måde som Infantinden selv tidligere havde skrevet til Christian 4 til fordel for både Weisweiler og de øvrige Katolikker i disse egne. Chr. Tho-

¹) Den foregående skrivelse, hvortil denne synes at slutte sig umiddelbart, er dateret »Then 15 may stilo nostro anno 1624«, altså efter gammel stil. Nærværende skrivelse er da formentlig også dateret efter gammel stil.

²) TKUA. Spanske Nederlande B. 12. Gesandtskabsrelationer og indberetninger fra forskellige gesandter og kommissærer 1590—1644.

mesen har bag på den bemærket: »Denne memorial gaff Spinola mig paa Infantins wegne«. Den findes indlagt i den ovenfor gengivne skrivelse af 15. maj 1624, hvormed Chr. Thomesen vel har sendt den hjem, og hvori han jo delvis efterkom opfordringen til at gå ind for Weisweilers benådning.

II.

ET BREV OM DANMARKS REKATOLICERING 1629

Ved Bjørn Kornerup.

I tidligere Bidrag i »Kirkehistoriske Samlinger« er der berettet om det Forsøg, som to Dominikanere, Jacobus de Brouwer og Nicolaus Janssenius, 1622—3 gjorde paa at skaffe Katolicismen fornyet Fodfæste i Danmark¹. Skønt Missionsforsøget faldt meget uheldigt ud — og bedre gik det ikke med et Propagandafremstød fra jesuitisk Side 1624 —, tabte man aabenbart ikke Modet hverken paa dominikansk eller jesuitisk Hold. Uanset den strenge Forordning af 28. Februar 1624, der satte Dødsstraf for Jesuiters og Munkes Ophold i Danmark², var man fra katolsk Side stærkt optaget af at forberede nye Missionsforsøg, og blandt Højgejstlige inden for den katolske Kirke saå man med kendelig Glæde paa det Mod, som besjælede bl. a. Janssen³. Kejserkrigen 1627—29 syntes at aabne nye Muligheder, og en storstilet Plan, udarbejdet af den danskfødte Christen Lauridsen Ørn († 1636), Dekan ved St.

¹) Kh. Saml. 7. R. I, 285 f., 360 f., 518 ff. — Den latinske Beretning om Dominikanernes Rejse til Danmark 1622 (7. R. I, 351, 518), som kendes fra en senere Afskrift i Det kgl. Bibliotek, findes i Original i Vatikaner-Arkivet (Codex Vaticanus Nr. 6696) jvfr. La Baronne de Wedel-Jarlsberg, Une page de l'Histoire des Frères-Prêcheurs, 1899, S. 245 (Noten).

²) H. F. Rørdam, Danske Kirkelove III, 104—7.

³) Kh. Saml. 7. R. I, 349—50.

Stephanskirken i Wien, til Danmarks Rekatolicering¹ vidner bl. a. om de Forhaabninger, man havde gjort sig.

Imidlertid havde den ovennævnte Nicolaus Janssenius slaaet sig ned i Friedrichstadt, idet Hertug Frederik 1625 paa hans Tilskyndelse havde givet Katoliker Frihed til at opholde sig i denne By². Herfra har han aabenbart i det stille søgt at arbejde for Virkeliggørelsen af sine Planer³. Han stod saaledes i stadig Brevveksling med sin Ordensbroder og tidligere Rejsefælle Jacobus de Brouwer, nu Dominikanerprior i Antwerpen⁴. Et enkelt, hidtil ikke kendt Brev, som antagelig er blevet opsnappet under Krigsurolighederne⁵, skal som et Led i denne Brevrække meddeles nedenfor. Det er skrevet umiddelbart før Freden i Lübeck (12. Maj 1629), om hvis Virkeliggørelse der nu førtes Forhandlinger, og viser paa interessant Maade, hvorledes den tidligere Optimisme er blevet afløst af en mere nøgtern Betragtningmaade. Blandt andet stod det nu Janssenius klart, at ethvert Haab om at vinde Danmark tilbage for Katolicismen var forgæves, saa længe Landets Konge ikke selv havde antaget den katolske Tro. Alle Planer om Rekatolicering af Danmark og om Oprettelse af

¹) Sst. 3. R. I, 625—42.

²) Ved Hertug Frederiks Brev af 24. Februar 1625 var der tilsikret Katoliker Religionsfrihed i Friedrichstadt (Corpus statutorum Slesvicensium III, 1, S. 594).

³) Nicolaus Janssen døde 1634. Om ham se J. Quetif et J. Echard, *Scriptores ordinis Prædicatorum*, II, 1721, p. 479. J. Møller, *Cimbria literata* II, 1744, p. 398—9. Anton Pieper, *Die Propaganda-Congregation und die nordischen Missionen im siebenzehnten Jahrhundert*, 1886, S. 22—26. En Række Breve fra ham fra hans Ophold i Friedrichstadt er i Udtog meddelt i ovenanførte Skrift af La Baronne de Wedel-Jarlsberg S. 251—58.

⁴) Om Jacobus de Brouwer (Browerius) († 1637) se Quetif et Echard, *anf. Skrift* II, 495.

⁵) Brevet findes nu i Original (?) i Tyske Kancelli, *Indenlandsk Afdeling*, B 1670—1770, Pakken: *Forskellige kirkelige Sager 1534—1742*, men hvordan det er havnet her, er uvist.

et nordisk apostolsk Nunciatur maatte derfor indtil videre skrinlægges.

Brevet har følgende Ordlyd:

Admodum Reverende atque Excellentissime
Pater Magister.

Rectè accepi tuas ad me datas XVI Aprilis, quibus nunc respondeo. Quod attinet commendatitias ad D. Baronem Wittenhorst¹, tanquam Gubernatorem Jutlandiæ, illæ frustra missæ sunt: nam neque ille est Gubernator Cimbricæ Chersonesi, neque nunc ibi cum legione suâ equitum commoratur: sed â paucis discessit. Gubernator autem Juthlandiæ est Excellentissimus Torquatus Conti, Guadagnosti Dux², quocum familiaritas mihi est et necessitudo. Nam per litteras ferè quotidie colloquimur. Quod verò attinet ad propagationem fidei Catholicæ in prædictâ Cimbricâ: quandoquidem jam dicatur pax esse constituta inter Cæsarem ac Daniæ Regem³, non video, quo pacto sacerdotes illuc introduci possint: Nam hoc semel mihi persuadeo, quamdiu Rex Cimbrorum sive Daniæ, non est Catholicus non posse fidem Catholicam in has regiones introduci. Et crede mihi, rem ita se habere. Itaque laborandum esset, ut pace jam initâ vel Regi vel Principi Daniæ fides et Religio Catholica proponeretur. Quæ res mihi adhuc videtur præmatura: quidem et de Nuncio Apostolico⁴. Primum enim videndus est successus bellorum in

¹) Formentlig Walrauf Vilhelm v. Wittenhorst, Oberst og Chef for et Kavaleriregiment i kejserlig Tjeneste (Sveriges krig 1611—1632, udg. af Generalstaben, VI, 1939, S. 548).

²) Torquatus Conti († 1636), Hertug af Guadagnuola, Hærfører under Wallenstein (Allgemeines Historisches Lexicon I, 1730, S. 1122).

³) Om de forudgaaende Fredsforhandlinger se J. O. Opel, Der nieder-sächsisch-dänische Krieg III, 718 ff.

⁴) Efter Oprettelsen af Congregatio de propaganda fide 6. Januar 1622 blev Missionen i Danmark og Norge henlagt under den pavelige Nuntius i Brüssel, medens Missionsomraadet i hele Nordtyskland sorterede under Kölner Nunciaturen (Johannes Metzler, Die Apostolischen Vikariate des Nordens, 1919, S. 12 ff.).

nostra Europâ, et cum hîc in Germaniâ simus, non parerentur Germani, sibi eripi dignitatem Nuncij Apostolici: ut difficilè illa ad Belgam aliquem transferenda sit: idque rebus valdè prosperè fluentibus: Nunc verò spe pacis omnia sunt suspensa. Et, quamvis spes pacis non parva videatur, hostis tamen occupavit insulas aliquas in Oceano: inter cæteras, insulam Førdam: Unde videtur aliquid machinari in Noordstrandam¹ insulam, quam tenet illustrissimus serenissimus Holsatiæ Dux noster, qui in eâdem insulâ nunc est, et si hostis irrumpat, alterâ parte Cæsareanos admittet. His paucis Vale admodum Reverende atque Excellentissime Pater Magister, et me omnium reverendorum Patrum ac Fratrum sacrificijs et precibus commenda. Quirinus noster² et uxor te resalutant. Vale Fridericopoli $\frac{XI}{I}$ Maij ∞ IOCXXIX.

Admodum Reverende atque Excellentissime Domine, Vester servus in Christo

Frater N. Janssenius.

[Udskrift:] Admodum Reverendo Patri atque Excellentissimo Domino Fratri Jacobo de Brouiver SS. Theologiæ Doctori, ordinis Fratrum Prædicatorum. Antverpiam.

III.

ET STUDENTERBREV FRA 1641.

Ved C. Rise Hansen.

Der er vel næppe mange breve bevarede fra 1600-årene, hvori en student beretter for en anden om studenter-

¹) Om Krigsbegivenhederne 1629 paa Fø og Nordstrand, hvor paa dansk Side den skotskfødte General Charles Morgan havde Befalingen, se N. Slange, Christian den Fierdes Historie, 1749, S. 644 ff. F. H. Jahn, Historie om Danmarks Deeltagelse i Trediveaarskrigen, 1822, S. 437 ff.

²) Quirinus Janssenius, en Broder til Nicolaus. Han var den katolske Menigheds »commissarius« i Friedrichstadt og karakteriseres som »vir prudentissimus« (J. A. Cypræus, Annales episcoporum Slesvicensium, 1634, p. 433).

livet og forholdene i København; måske kan derfor nedenstående, ret levende skildring påregne interesse. Brevet er skrevet 9. januar 1641 af student *Jakob Poulsen*, der senere fra 1645 til sin død 1677 sad som sognepræst til Frue kirke i Ålborg, til vennen og skolekammeraten fra Viborg *Jakob Thomsen Lyngaa* (*Ericafontanus*), som 1653—90 var sognepræst i Karlby og Voldby¹.

Jakob Poulsen var — som det også fremgår af brevet nedenfor — født i Thisted (kalder sig også Tistadius) og immatrikuleredes 3. juni 1640 fra Viborg; han tog 1642 baccalaurograden og blev 1647 magister².

Jakob Thomsen kom som Jakob Poulsen fra Viborg skole til København og immatrikuleredes ligeledes i juni 1640; han var født 24. juli 1618 i Lyngå, hvor faderen Thomas Nielsen Felslev var sognepræst; denne døde imidlertid allerede 17. august³ 1623, og da moderen Karen Thomasdatter var død 1. febr. 1620 i Viborg, syntes hans svoger sognepræst Jens Sørensen Borre i Hvorslev at være blevet hans formynder. Det er måske dennes død 11. november 1640, der har bevirket, at Jakob Thomsen er rejst fra København; i januar 1641 opholdt han sig netop hos søsteren i Hvorslev⁴. Senere må han være vendt tilbage til København, således som det også af brevet ses at have været

¹) Jvf. P. Severinsens udmærkede biografi af Jakob Thomsen i »Fra Randers Amt« VI, 23—34, der bl. a. bygger på Jakob Thomsens optegnelser i håndskriftet Ny kgl. Saml. 4°, 1205 a. Severinsen har derimod ikke benyttet den her omtalte brevsamling. — Hvad angår det her aftrykte brev, kan den mulighed næppe helt afvises, at der mangler et blad, der har indledt brevet.

²) Personalhist. Tidsskrift IV, 1883, 63.

³) Ny kgl. Saml. 4°, 1205 a har 17. august, Wiberg derimod 7/8, hvilket sidste formentlig er urigtigt. Wiberg opgiver ligeledes, at Thomas Nielsen blev kaldet til Lyngå 1601, men optegnelserne har 1602.

⁴) Se udskriften på brev af 8. januar 1641 fra Peder Tornsen Rye til Jakob Thomsen Lyngaa: »Min kere broder Jacob Thomæsøn nu att findis hoss sin keere søster s. her Jensis effterleffuersker i Huosleff gandske broderlig tilschreffuett« (håndskriftet s. 124). Også et sen. brev fra Jakob Poulsen u. å. er adresseret til Hvorslev.

hans mening; men der er nok god grund til med P. Severinsen at antage, at opholdet ved universitetet næppe har været langvarigt¹. 1642 var han således i København², men 1646—47 var han skolemester på Hald slot for lensmanden Jørgen Seefeld Enevoldsens børn³. 1648 ophørte imidlertid dennes forlening med Hald, og Jakob Thomsen opholdt sig i den følgende tid hos slægtninge, bl. a. i Virring⁴. 1653 blev han kaldet til sognepræst i Karlbjerg og Voldby som efterfølger efter den s. å. afdøde Lauritz Hanssen Thrige, der fra 1643 var medhjælper for den egentlige sognepræst Jørgen Christensen Pind, og giftede sig med Thriges enke, der iøvrigt var en datter af Jørgen Pind. Ved sidstnævntes død 1655⁵ blev Jakob Thomsen endelig enepræst i embedet. Om hans levnedsløb skal iøvrigt henvises til P. Severinsens biografi i »Fra Randers Amt« VI, 23—34.

Det vil vist her samtidig være rimeligt at fremsætte nogle bemærkninger om det håndskrift — nr. 56 i octav — i Historisk-Generologisk Arkiv (i Rigsarkivet), hvorfra det her gengivne brev stammer. Håndskriftet består i virkeligheden af Jakob Thomsens privatarkiv, der 1847 af den

¹) Fra Randers Amt VI, 25.

²) Af en brevudskrift 1642 (håndskriftet s. 96) ses det, at Jakob Thomsen da boede i Vimmelskæft hos Frederik Hansen, forrige skriver på Studiegården. Jvf. ligeledes smst. s. 196.

³) Se brevudskrifter på breve 21. januar 1646 (håndskriftet s. 34), 17. marts s. å. (smst. s. 10), 24. august s. å. (smst. s. 178), 17. maj 1647 (smst. s. 32 b) og 25. august s. å. (smst. s. 50). Jvf. iøvrigt P. Severinsens afhandling s. 23 (med henvisning til Niels Lachmann's »Udkastning«).

⁴) Se f. eks. håndskriftet s. 56.

⁵) Jørgen Pinds død omtales i et brev fra biskop Jakob Matthiesen, dat. 1655 7. novbr. (håndskriftet s. 215 f.+223 f.) til Jakob Thomsen; det hedder heri: »I gjorde vel, att I lod mig vide, att h. Jørgen Pind, proust i Nørre herrit, ved døden er affgangen, oc det desto meer, effterdi ieg tillige aff eders skriffvelse forfarer, at her Søren i Vegersleff haffver ochsaa sagt gode nat, att en anden dess snarere i proustens sted kunde constitueris, som med kaldit kand haffve indseende, at alting gaar skickelig til effter ordinantzen«.

kendte samler prokurator Christen Olsen (død 1881) i Randers skænkedes til nævnte arkiv¹; dette lod det indbinde i det bind, hvori det endnu sidder, og privatarkivet må derfor stadig søges blandt resterne af Historisk-Genealogisk Arkivs samlinger.

Størstedelen af bindets indhold består af breve til Jakob Thomsen, de fleste på latin og for en stor del fra slægtninge. Der er således breve fra hans to brødre: *Niels Thomsen Felslev* (sognepræst til Skorup og Tvilum 1629—60) 1642, 1647 og 1648² og *Otto Thomsen Lyngaa* (sognepræst til Haslund og Ølst 1632—71) 1648³.

Fra svogeren *Niels Sørensen Fabricius* (el. Nykirk) (sognepræst til Lyngby og Albøge 1605—51) findes et brev (indbydelse til barsel) fra 1647; han var gift med Jakob Thomsens søster Mette, som bagefter giftede sig med hr. Niels' efterfølger i kaldet *Svend Sørensen Leth* (død 1685); fra ham er bevaret en del breve fra årene 1652—54 og et udateret. Fra en tredje svoger *Søren Madsen Ørsted* (sognepræst i Lyngå 1641—84) findes 2 breve (1646 og 1651) og en anbefaling for Jakob Thomsen, stilet til Mogens Friis til Faurskov og dateret 1652 15. januar⁴. Fra en søn af Niels Fabricius (og søstersøn af Jakob Thomsen) *Thomas Nielsen Lyngbye* (sognepræst til Hørby i Tudse herred 1654—

¹) Se Historisk-Genealogisk Arkivs journal s. 27.

²) I en efterskrift til brevet af 1648 9. sept. (håndskriftet s. 21—24) skriver Niels Thomsen: »Haffuer jeg, kiere broder, dig herforuden broderlig ombedit, att du vilde vel giøre och vmage did [!] hid til oss i morgen oc hielpe mig noget med breffue att schriffue. Jeg haffuer saa megit med høsten oc korn at telle hoss mine sognemend at bestille, att ieg kand iche tage andit vare. Forsseer mig til, du herudj hielper mig noget«.

³) I en efterskrift til dette brev, dat. 11. december, hedder det: »Broder lille, giør saa vell och kom till oss nu paa søndag tillkommendis. Jeg haffuer noget, som jeg ville communicere med dig omb, och at du kunde haffue tiid till at reparere ditt symphonie, vi kunde faa et støche eller toe derpaa« (håndskriftet s. 20).

⁴) Se håndskriftet s. 141, hvor Jakob Thomsen omtales som min hustrus broder.

83) er bevaret en del breve fra første halvdel af 1650-erne. Ligeledes 3 breve fra samme tid fra en anden nevø *Henrik Christensen Blichfeldt* (sognepræst 1664—1703 til Århus Vor Frue kirke)¹; han var søn af Christen Henriksen Blichfeldt, der efterfulgte Jakob Thomsens fader som præst i Lyngå og var gift med formandens datter Margrete Thomasdatter (Kirkehist. Saml. 3. r. IV, 129).

Hvad angår Jakob Thomsens korrespondance med folk uden for den nærmeste familiekreds bør det nævnes, at der findes 7 breve fra *Laurids Nielsen Fog* (sognepræst til Feldballe og Nødager) 1651—52, 4 fra *Jens Hansen Trige* (sognepræst til Virring og Essenbæk) 1651—55, 2 fra *Lars Rasmussen Ledemarch* (sognepræst til Ørum og Ginnerup) 1655 og 2 fra *Christen Jensen Brasch* (sognepræst til Hvorslev og Gerning) 1646 og 1652. Fra forfatteren af det nedenaftrykte brev, *Jakob Poulsen*, findes yderligere 2 breve, det ene dateret Ålborg 1646, det andet udateret. Derudover findes der en del breve fra andre, bl. a. et par versificerede.

Ind imellem brevene til Jakob Thomsen ligger nogle breve adresserede til andre, således et par til den ovennævnte Niels Sørensen Fabricius.

Bortset fra brevene findes der enkelte andre stykker i bindet, der har en vis interesse, f. eks. den parodi på et tingsvidne, der findes andetsteds aftrykt i dette bind, og personalhistoriske optegnelser om den 1650 afdøde sognepræst *Jørgen Nielsen Nielstrup* i Årslev og Hørning.

Udskrift: *Literarum et virtutum flosculis amoenissimo juveni, Jacobo Thomæ Ericafontano, amico et fratri in paucis colendo, hi dabuntur centones.*

Påtegnet: mihi oblata 26. jan. per Nic. Rytter.

---

¹) Henrik Christensen Blichfeldt bruger betegnelsen avunculus om Jakob Thomsen.

Adhuc, mi Jacobe, tumultuariis insto verbis. Lader dig frem[deles] vide, at her stod depositz 8 dage for jul¹, til huilchen der [bleff] rejeceret 22, vdi huis tall der vaare 4 Otthonienses, som [før] bleff rejeceret till paaske sidst vaar. Peder Norbag[ge]², som laae i kammer hos Holger³ nest hos os i somer, va[ar] en aff di samme 4, saa vel som Søren Poffuelsøn⁴. Di andre 2 kiender ieg iche. Hans Viinholt⁵, endog hand haffde m. Johan Christophersøns⁶ testimonium, at hand haffde lest for hannem, maate och dantze vd aff consistorio med 6 [tilf. i marg.: 3 Bergenses och 2 Fride-riciburgenses etc.] andre, som iche haffde været i skoler, siden di bleff rejeceret. Dieris argumenter maate iche høris; thi dog doctor Brochmand⁷, som vaar tilstede, viiste dennem vd, bad dennem gaae i skole igien. Sagde derhos, at m. Joh. Christopherssøn vaar en professor och ingen ludi moderator⁸.

End er her noget nyt at achte vdi denne depositz (der bleff iche flære end 19 admitterit och 22 rejeceret, som ieg skreff tilforne). Aff forskreffne 19 bleff en aff Vissby⁹ (en pug skole paa Gulland) injungeret at skulle haffue peti-

¹) Studenternes navne er ført i matriklen under 21. december 1640, jvf. Kjøbenhavns Universitets matrikel, udg. S. Birket Smith, I, 162.

²) Formentlig identisk med den Petrus Michaëlis Norvegus e gymnasio Ott., der deponerede i juni 1641.

³) Vist den Holger Sørensen Ørum, der immatrikuleredes 3. juni 1640 fra Odense og o. 1649 blev sognepræst i Pjedsted og Gårslev.

⁴) Ikke identificeret.

⁵) Hans Hansen Viinholt blev 1651 præst i Fjellerup-Glæsborg. Formentlig identisk med den Johannes Johannes Vindfelt [!] «ex schola Hafniensi», der deponerede 11. juni 1646.

⁶) Hans Christoffersen (død 1648), fra 1631 (32) professor i græsk.

⁷) Biskop Jesper Brochmand, der indtil 1638 (39) havde været professor og fra 1615 var dr. theol.

⁸) Ludi moderator, d. v. s. rektor.

⁹) Peder Baltzersen Smidt, der sen. blev sognepræst på Gotland. Han opføres i matriklen som den første blandt de deponerede.

tionem. Och en aff Tisted skole¹ (tilf. i marg.: min fødeby) at skulle haffue gratiarum actionem. O rem inauditam! Der vaar till depositzen, som bleff admitteret, en aff Ons, 2 aff Lund gymnasio², 3 aff scholâ triviali Ripens. Och ingen aff dennem kunde faae den ære. Sed his sat. Der komme ingen till denne depositz aff Kiøbenhaffns skole eller aff nogen skole vdj Sælland.

Er her ellers ingen død, som ieg vid, du kiende, vden den røde prest [tilf. i marg.: capelan] till Vor Frue kirche, her Niels³, saa vell som her Jesper Christensøn⁴, som vaar capelan till s. Nicolai kirche och bleff kaldit aff siete leyse i Kiøbenhaffns skole till den bestilling, med dit første du och ieg komb hid (om du ellers dit mindis). Døde suar hastig for en 4 vger forleden. Døde her ochsaa en student for en 6 [vger?] siden, hede Niels Christenssøn⁵, en suar muzeur, om du [el]lers kiende hannem. Daa vaar hand en gang eller 2 vdi Baltzer Skogchis haffue med os. En gang der di spilemend vaar komme till os i samme haffue, daa saad hand mit vdi haffuen i den lysthuss hos nogle andre Otthonienses. Daa der Olluff Christenssøn⁶, som vaar med os, vilde talle grædsk eller latin, om ieg mindis ret, daa gaff hand hannem nogle gloser och sporde hannem, om hand haffde deponêret eller ey. Febri idem pestiferâ occu-

---

¹) Christianus Matthiæ; han opføres næstøverst blandt de deponerede.

²) I matriklen opføres ingen e gymnasio Lundense ved denne lejlighed, men 2 e schola Malmogiana.

³) Niels Christensen, nederste kapellan ved Frue kirke 1630—40.

⁴) Jesper Christensen Undløse, der havde været hører i København fra o. 1637 (Hundrup), blev 1640 nederste kapellan til Nikolaj kirke (Wiberg). Når Wiberg (II, 173) videre antager, at Jesper Christensen 1644 blev 1. kapellan og døde o. 1645, må dette være urigtigt.

⁵) Der kan være tale om 2 studenter, idet der såvel 7. maj 1638 som 6. juni 1639 deponerede studenter fra Odense af dette navn.

⁶) Også her kan der være tale om i hvert fald to studenter, idet der 7. maj 1638 og 3. juni 1640 deponerede studenter med dette navn, iøvrigt kan man kun formode, at den pågældende har været fra Viborg.

buit uti et reliqui duo, quos modo retuli. Is n. morbus ita hactenus inclinavit, at quo sit evasurus, solus Deus nôrit. Multi etiam quid de peste subodorarunt, quam cum æstate nobis adfuturam censent, utinam falso! Sed de his quæsi in bivio constitutus nihil certi affirmare possum; rumorum quippe divulgatio sæpe fallit.

Nicolaus Ørstedius¹ er kommen vdi stor wgunst hos professorerne formedelst en², som er doctoris Laurentii³ kostgengere [rettet fra: comesticus], huilchen hand laae vdi kammer hos vdi regentzen. Den samme hans contubernal haffuer hand grueligen slaget och traadet paa, och som ieg haffuer sport for ringe aarsag, hvorfor den samme d. Lauridzis kostgengere har rømt kameret (wanseet hand haffde godviligen tagen Niels Ørsted i kamer til sig och holt ham veed och verme op) och siden klaget hannem for d. Lauridz, huilchen lod citère hannem for consistorio 2 gange⁴, huor det vaar ey langt fra, at hand haffde bleffuen relegeret, haffde iche doctor Olluff Vorm veret. Haffde iche doctor Olaus V. affbedet dit hos d. Hans Resen⁵, d. Niels⁶ och d. Lauridz i synderlighed, som stod saa haart paa, at Niels Ørsted skulle relegêris, daa haffde dit viseligen skeedt. Jeg tør sige, at den samme perlement vill bliffue ham en stor stød, førend hand bliffuer qviit her fra aca-

---

¹) Niels Sørensen Ørsted immatrikuleredes 6. juni 1639 fra Viborg skole; efter at have været hører i Århus blev han 1650 sognepræst i Holme og Tranbjerg.

²) Det fremgår af Acta Consistorii 6, 253, hvor sagen omtales, at den overfaldnes navn var Jens Jensen, og at han var søn af præsten i Birkerød (Jens Hermansen); det drejer sig om den sen. professor Jens Birkerød (den Ældre) (død 1686), der netop 1640 var blevet student.

³) Laurids Mortensen Scavenius, fra 1639 professor theologiæ og 1640 dr. theol.

⁴) Sagen er refereret i Acta Consistorii under 12. december 1640.

⁵) Hans Hansen Resen (død 1653), 1624—52 professor.

⁶) Niels Poulsen Schandorph (død 1645), fra 1639 professor theol., 1640 dr. theol.

demiet. Sed tacebis, non ego hos in Cimbriam intuli rumores, qvod fratri intimo didicisse spero.

Dersom du, k. b., tager noget kaast hid med digh, och du for besuerligheds skyld iche achter at holde din egen kaast, daa kandst du vell faae god værd derfor endten her i husen eller andenn stedze, om dit saa komer dig till pass. Huad heller du vilt selff beholde din kaast, eller du vilt [sel]ge dit, saa har du intet behoff at tage f[or] megit brød eller kauringer med dig. Tag he[llere] vdi den sted flesk och faarekiød eller røget kou [kiød] [I marg.: Hæc n. carnis genera magni hic pretii sunt].

Sed quid doctum docebo? Ipse n. probe nosti et tempo[r]is et loci hujus rationem. Melius nostris consuluissemus crumenis, de[r]som vi saa haffde giort, dit første vi komb her til byen.

Er dit mig herhos, k. b., gandske kiert, at min gode ven Hans Otsøn¹ haffuer bekomen sin boog igien. Mens ieg tenchte mindst paa, at den skulle haffue fundedis hos Hans Kiøldsøn². Dog erindrer jeg suar vell, at hand vaar inde hos mig till Orsleffs³, denn samme dag ieg pachede mine bøger ned och begierde aff mig, at ieg vilde tage hannem en breff hiem med mig till sin moder, daa haffuer den lille tyff tagen bogen med sig vnder sin kappe. Huorfor, dersom ieg iche effterlod dit for andre dieris skyld, som hand haffuer till slecht vdi Viborig, skulle ieg sielff skri[ff]ue skolmester⁴ vdi Viborig till derom. Men det kand endnu staa hannem fore, at hun skall bliffue hannem surt noch at betalle etc.

Christen Villomsøn⁵, som du beder, at ieg skall salutêre,

1-2) Ikke identificerede.

3) Niels Christensen Aarslev, dimitteret fra Randers, deponerede 6. juni 1639. 1648—72 sognepræst i Mariager.

4) Rektor i Viborg var 1634—72 mag. Niels Jensen Aars (Hundrup).

5) Christen Villumsen deponerede 7. maj 1638 fra Viborg, 1645 kappellan i Finja og Hørja i V. Gønge hrd. i Skåne, 1646 sognepræst smst. (Cawallin: Lunds stifts herdaminne IV, 1857, 343).

er alt borte och haffuer sin attestation och dimission med sig. Men Søffren Hoffman¹ saavell som Niels Ørsted haffde loffuet hannem en gilde till vdi en kielder paa Kiøbmagergade, huilchen hand haffde bekommen, haffde baade hand iche sielff forsaaret sig paa en side, at hand kunde komme fra dennem, saa och paa en anden side haffde hafft Jacob Hanssøn² med sig, som stod imellom och affvende dit. Men ieg troer iche andit, k. b., haffde du veret hos, daa haffde hand viseligen smaget den saa, at hand kunde haffue sagt den kierling deraff, hand haffuer till moder, naar han komb till Viborigh. Hand tør intet tilregne sin egen lærdom eller dyd, at hand saa snart fich sin attestation, mens skolmesters saavell som m. Peder Villomsøns³ och Jens Høgs⁴ commendationer, som hand haffde till doctor Niels och di andre professorer. Reliqua, qvæ hac de re scribi poterant in mutuum colloquium reijciam.

At du iche skall tuille om, at doctoratz graad er standen, daa sender ieg dig hermed nogle steffninger, som nogle Viburgenses har gjort dertill med noget andit, som medfølger.

Nu vid ieg inted mere paa denne at være forgiæt, som ieg vidste at kunne skriffue. Dersom der er noget forsømt (dit ieg iche vid), daa skall ieg effter din begiering skriffue dig det till och sende breffuene till Viborigh.

Jeg vill effter din egen ynske ynske och begiere, at vi maate snar findis sammen sunde och karske paa begge sider. Och gjør det mig hiertelig ondt, at du haffuer standet saa meget kaars och siugdum vd, siden vi skildtis adt,

1) Søren Hansen Hoffman fra Randers, dimitteret fra Viborg, immatrikuleredes 3. december 1638.

2) Vel den Jakob Hansen fra Viborg, der immatrikuleredes 7. maj 1638. Blandt sine meddisciple i Viborg 1638—40 nævner Jakob Thomsen i sine optegnelser i Ny kgl. Saml. 4°, 1205 a en »Jacobus Johannis, mortuus»; han må være død som student, eller inden han fik noget kald.

3) Peder Villumsen Paludan, vicelektor i Viborg fra 1633.

4) Vel Jens Høeg (død 1648) til Vang (i Kær hrd.) og Bustrup i Salling.

men skee dog Gud loff, som saa vell haffuer hiulpen dig till din førlighed igien. Jeg, Gud skee loff, haffuer altid veret vid god helbred vden en otte dage, effter ad du vaarst bortdragen, daa tilslogis mig en gulesaat, huilchen (Gud være loffuet) holte mig ichuden paa en 3 vgers tid, førend ieg med en ringe medicin fordreff den. Vi andre din com-militones och gode venner lider her alle vell, Gud skee loff, vden Jens Karmarch¹, som till doctoris Hans Resens liger hefftig siug, vdaff en indvortis siugdom, haffuer leget paa sex vgers tid vnder doctoris Christiani Stougardi² curâ, er dog forhobning, at hand skulle komme tilpass med dit første, thi hand kand allerede vere ope och læse for sine discipler.

Beskeeden denne gang paa den breff, du skreffst morster till, kand du iche bekomme; thi hun drog op till her Valentins³ i Lyngby i gaar en stunde, førend breffuene komb; naar her stedis bud immellem, skall du bekomme suar, jam iterum me deficit papyrus, [n]ec tamen cesso.

Thi ieg kand ingenlunde forbigaae, at ieg jo skall lade dig v[ide], huor modtvilligen den skelmske Johan, voris dreng, stilte sig an baade i en och anden maader. Først har hand, effter du vaarst bortreyst, løben vd saa got som huer gandske dagh, at ieg iche viste den tid, ieg kunde finde ham inde, at ieg maate haffue tit perlement med ham och giffue hug paa ham, huilchet dog hand iche kunde huske uden en 2 eller 3 dage effter huerandre, men løb altid vdi skarnsfolchis huse och komb fuld hiem. Efterad ieg dog iche lengere vilde slagis med ham, viste ieg ham slet bort nogle gange och vilde intet haffue at bestille med ham, saa fich hand dog vndertiden moder, vndertiden

¹) Jens Jensen Karmarch immatrikuleret 1636 fra Viborg, 1641 sognepræst i Langå og Vinge i Viborg amt. Skød sig i sindssyge 1656 (jvf. Ehrencron-Müllers forfatterleksikon IV, 374).

²) Christen Stougaard (død 1645) blev 1639 professor eloquentiae, tog 1640 den medicinske doktorgrad.

³) Valentin Hansen Merkel, præst i (Kongens) Lyngby.

andre at bede for sig, at hand maate bliffue paa steden, at du skulle haffue sagt till hannem, at hand skulle bliffue paa kameret, till du komb igien, at du skulle haffue loffuet, at vi begge skulle ligge sammen at betalle hannem. Endelig paa dit sidste, en 8 dage for s. Mortens dag, kunde hand iche lenger holde sin skelmeri, men komb fuld inden afften och gaff sig i parlamente med voris Maren och slog hinde en blaae øye, at hun nepelig forvant dit vdi 14 dage, saa nødis ieg daa endelig at skille mig aff med hannem och gaff ham daa, at ieg iche vilde være fortaldt aff ham vdi byen, fem slete mk., huilche der hand haffde druchit bort, nødis hand at giffue sig till en lynveffuer och sider der och spoler for hannem. Jeg kand iche nochsom fortælle, huad fortræd ieg lidde aff hannem, førend vi kommer sammen.

Din sengekleder, k. b., skall slet intet bliffue at skade; di ligger endnu paa sengen; dine 2 dyner vnder mig i sengen och hoffuetdyne ditsligest; thi ieg haffuer alt leget allene her paa kameret, siden du drog bort vden paa en manetz tid for jul, der laae den, som deponerede fra Tisted hos mig, drog saa strax till Køge till sin søster at legge vinteren offuer; ellers er ieg nu allene och bliffuer och saa fremdelis, indtill ieg bekommer bud fra dig igien, som ieg haffuer skreffuit tilforne. Tandem cessandi tempus est, huorføre ieg ville ynske dig Gud allermegtigste i vold med en lychsalig nytaar, som ieg ynsker dig och alle din gode venner. Vale iterum. Haffniæ die 9. janvarii anno 1641 qvam festinantissime. Tuus ut suus qvem nosti.

Jacobus Pauli Tist.
mppria.

Jeg bad Peder Ry¹ och Tallechen, di vilde skriffue dig till, huilchet di och har giort, och effterdj ieg iche tilforne

¹) Peder Tornsen Rye deponerede fra Viborg 3. juni 1640, sognepræst 1650 i Rødning og Krejbjerg. Det pågældende brev findes i manuskriptet s. 117 f. + 123 f.; det er dateret 8. januar 1641 og blev — som det her aftrykte — modtaget af Jakob Thomsen 26. jan. s. å. I en efterskrift til brevet skriver Peder Rye: »Du kand vell, Domine Jacobe Thomæo,

haffuer skreffuen dig till, saa [haffuer] ieg nu betencht mig at dedicere dig hosce centones, rescribe per occasionem eodem more.

IV.

STUDENTERVID FRA MIDTEN AF 1600-TALLET

Ved C. Rise Hansen.

Det nedenaftrykte stykke stammer ligeledes fra håndskrift nr. 56 i octav i Historisk-Genealogisk Arkiv. Hvor typisk det er som prøve på tidens studentervid, lader sig naturligvis ikke afgøre; næppe meget af den art er vel nu bevaret. Læseren bør ikke dømme viddet for hårdt; en ting må vist iøvrigt siges, at vittighederne — såvidt man kan se — er renfærdige.

Man må vel nærmest antage, at stykket er blevet afskrevet af en af Jakob Thomsen Lyngaa's venner eller slægtninge under studieophold i København og sendt til ham; men den mulighed er naturligvis også til stede, at Jakob Thomsen på anden måde har erhvervet det. Den eneste mulighed for en omtrentlig datering af stykket synes at være omtalen af kongens største krigsskib *Recompens*, der i hvert fald eksisterede endnu i 1634.

Teksten har på flere steder ikke været let at læse, ligesom kommenteringen har været vanskelig, idet en del ord — herunder stednavne — med vilje er forvanskede (heri består formentlig netop en del af det vittige), uden at det nu er muligt i hvert fald for udgiveren at gennemskue forvanskningen.

Jmt¹.

Itt fornemme testimonium eller tingsswinde giffuit en lystig broder aff sine udwalde collegis etc.

bliffue hiemme i sommer; ti, effterdi examen publicum ehr offuerstaet, her ehr intet offuer at vente. Jeg vil tale med dig om en uge fire eller sex. Vale.

¹) Jmt. = juramentum, vidne.

Wi effterskreffne Jon Winkepiill, stiernekiger till Steffns klint, herritzfogitt till Tybergss eg, Jep Sudder i Colding, wiintaper till Faxe gadekier, tingskriffuer same sted, Hemming Lærspiud¹, herritzmand och tingrider ibidem, kiendiss for ingen och gjør witterlig for alle med dette wor obne wellbeklichett tingsswinde, att aar effter Lutze Pølssekrinss død halffangen gang halffanden den neste dag for s. Kaluntz dag i pølssemaanit² war skichett paa forskreffne Tybergss herritz ting Orben Seckepibere, oldermænd udj den witt beromte stad Huessinge, och daa aff menige borgemester och raad begierede och eschede itt uwillig tingswinde, huorlediss hand sig udi same deriss bye paa nogen kortt tid skaaitt³ och skichitt haffuer, huilchett hannem icke under en ubodelig skade negtiss kunde, men att hand heller dette woriss tingsswinde och beuis kunde nyde nogitt gott paa sin fortagne reisse.

Saa effter god berammitt skich udi Huessinge ere disse effterskreffne och regelbundene dannemend beraadde udgangen att forfare den gandsche sagss leilighed udi alle maader, som ere Peder Snur aff Alborg, snyltefeilere⁴ til forskreffne Huessinge wiinkieller, Søffren Tiellessøn aff Tisted, uwærdig belleblessen till Sundbye ferge, Suantzer Danch i Nærum, plougmand paa kongens største skib Recompins⁵, Christen Knoltøe i Wirum, bomslutter paa Kiøge kag, Simen Reebslaer i Farum, støfflesmid paa Sproff⁶, Oluff Told i Smørum, liussemynter⁷ i dett blaae torn, Christen Brixen til Bissurup, gadeuascher udi kullhussitt, Trine won Sach, potteschurer i finkeburitt⁸, huilche forskreffne reenliffuitt uberaadde dannemend indkomme lickendiss⁹ paa deriss høyre kindtender och stammede paa deriss wenster albue, soere med oprachte ankelkoder, att de haffde huerken siell eller salighed, att de ey heller kiendte denne for-

1) Lærspiud, læderspyd. Et lædersværd var ironisk for tunge el. mund (kæft), jvf. *mundlæder*. Det samme gælder vel læderspyd.

2) Pølsemand, november.

3) skaaitt, opført.

4) feilere = fidler, violinspiller.

5) Recompens, et af Christian 4.s største krigsskibe. Det omtales bl. a. 1634, se H. G. Garde: *Efterretninger om den danske og norske søemagt I*, 130, 136. Jvf. Kanc. Brevb. 1625 19. febr.

6) Sproff, Sprog.

7) liussemynter, vel parodisk for lysestøber (mynter = møntmester).

8) finkeburitt, fængslet.

9) lickendis, slikkende.

bemelte breffuissier Orben Sechepibere, ey heller wiste nogitt aff hannem att sige udi nogen mode uden paa ærenss wegne, att hand haffde flittelig studeritt udenlands paa Amager udj bruglige kunster och effter god forfarende professorum udi Muntiflesco deriss flittelig examination och offuerhøring giortt en synderlig profect udj carnyffel, rommersting och fembkortt¹ oc aff musicis probatissimis till Snagedall approberit till kongens fiollblesses och stadtzlæffueblessere udj den witt berømte stad Peiterssborg; thi hand kand synderlig well blesse udj knobstobe², fielekander och store passeglase³, huor der kand gaae bylger for munden som tellekniffschafft. Hand haffuer och perlustrerit och er well bewandritt udi Henssestederne, som er Kattesund, Pusterwig, Rossengaarden, huor hand er well werserit i pilchentauffuell, klodssbane⁴, ridderspill, Kieler och bredtspill, saa hand maa promoveris udi første promotion in lachabaureum.

Herhoss kunde wi hannem denne woriss ringe beuiss for denne aarsag skyld icke beneckte, att hand kunde nyde dette gott ord synderlig offuer fergstederne, Langewodsdam⁵, Roesschild heede, Driddebroe, Midsommer, Tune gadekier, de salte i Veile wed Kiøge galle, att hand motte ubehindrett fremkomme, icke giøre hannem nogen offuerwold udi nogen maade eller schade med nogen ulowlig werge eller waaben, huilche der opregniss och ere udi den wittberømte Huesinge gillisschroe strengelig uden stor straff forbødne och udliuste, men laden diss hannem fri passere, huercken hid eller did. Desligeste igien nem toldstederne s. Jørgen⁶, Helliggiesthuuss⁷, Stoderkonge slotterne, Sproff, Knudsshoffuitt och Meddellfard sundt och andenstedtz welbeschattitt, att hand kommer huerchen hid

1) Forskellige slags kortspil. Rommersting synes ikke omtalt i ord-bøgerne.

2) knobstobe, store krus.

3) passeglase, glas med mærker, der angav rumfanget.

4) Klodssbane bestod i, at to personer kastede med kugler efter en på en pæl anbragt ring.

5) Langwadsdam, en dæmning med en sluse uden for København.

6) S. Jørgens gård uden for s. Jørgens sø (Jvf. O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse I, 183 ff.).

7) Helliggejsthus: Der tænkes vel på Helligåndshospitalet, der 1606 var flyttet ud til gården Vartov på Strandvejen (Helligaandskirken i København, ved Bjørn Kornerup, s. 233 ff.).

eller did, om hand icke woriss ringe windnissbiurd och tingswinde nyder gaatt ad, forskylder wi gierne.

Giffuitt dag, aar och sted, som forskreffuitt staaar.

Signeter.

O. O. O.

V.

STRUENSEES BIBEL

Af Bjørn Kornerup.

Den bekendte Generalsuperintendent for Slesvig-Holsten *Adam Struensee* (1708—91), en Pietist af den formidlende Retning fra Jena, havde blandt andre Børn tre Sønner, for hvis Skæbne Aaret 1772 blev afgørende. Foruden Gehejmekabinetministeren *Johann Friedrich* var der den ældre Broder *Carl August* (1735—1804), en dygtig Mand, som 1771 var blevet Deputeret i Finanskollegiet, og den langt yngre *Gotthilf Christoph*, der ligeledes 1771 var blevet udnævnt til Sekondløjtnant ved det danske Livregiment, men som var en Ødeland, der voldte sine Forældre mange Bekymringer.¹

Den gamle Generalsuperintendent kan ikke med udelt Glæde have fulgt sine Sønners Fremgang i Hovedstaden². Et mærkeligt Vidnesbyrd om, hvorledes de dog stadig var i hans Tanker, er for nylig dukket op. Ved Nytaarstid 1772 fandt han det nemlig passende at skænke en af sine tre Sønner, uvist hvem, en Bibel, der endnu er bevaret. Det er en Oktavudgave af Luthers Bibeloversættelse med Speners Anmærkninger, det gamle Testamente trykt i Berlin

¹) Personalhistorisk Tidsskrift 8. R. I, 81. Inkvisitionskommissionen af 20. Januar 1772, udg. ved Holger Hansen, II, 1 ff., 5, 10, 15.

²) Den 4. Marts 1772 skrev Adam Struensee til J. F. Struensee: »Deine Erhöhungen, die wir durch die Zeitungen erfahren haben, sind uns nicht erfreulich gewesen, sondern wir haben sie mit Kummer gelesen« (B. Münter, Bekehrungsgeschichte des vormaligen Grafen Johann Friedrich Struensee, 1772, S. 85).

1712, det nye 1711. Paa Forsatsbladet har Adam Struensee med egen Haand skrevet nogle Linier, der med de snart paafølgende Begivenheder i Erindring næsten kan klinge som blodig Ironi. De lyder saaledes:

Rendsburg 3 Januar 1772.

Mein Herz seegnet meine drey Söhne in Copenhagen. Ach! dass sie für ihr wahres und ewiges Heil sorgeten und den dänischen Landen recht nützlich, aber auch der Kirche Cristi recht brauchbar wären.

Die Mama grüsset, und ich bin dein treugesinnter Vater
Adam Struensee.

Bogen har senere tilhørt en vis A. C. Thurah, der har skrevet sit Navnetræk og Datoen den 5te August 1844 i den¹. Siden er den blevet fundet paa Loftet paa Lundegaard (i Gentofte Sogn)² og beror nu hos en privat Samler, der med Pietet værner om den mærkelige Bog³.

Af Tilskriften fremgaar det ikke med Vished, hvem Bogen har været tiltænkt som Gave. Usandsynligt er det vel ikke, at det just har været J. F. Struensee⁴, men man ved jo ikke, om den i saa Fald med Datidens langsomme Postforbindelser er kommet ham i Hænde før Katastrofen den 16.—17. Januar 1772.

Forøvrigt vides det, at han under sin Forberedelse til Døden af Balthasar Münter modtog Breve fra sin Fader og

¹) Det er ikke lykkedes med Vished at identificere denne Thurah. Muligvis er der Tale om Anna Cathrine de Thurah f. Madsen, gift med Kaptajn Laurids de Thurah, men 1844 var hun ikke gift (F. Hjort, Beretning om Slægten Thura, 2. Udg., 1925, S. 140 ff.).

²) Den Gaard, der nu har maattet vige for St. Lucasstiftelsen. Ingen af Lundegaards tidligere Ejere vides at have staaet i nærmere Forbindelse med Familien Struensee (Eiler Nystrøm, Fra Nordsjællands Øresundskyst, 1938, S. 212 ff.).

³) Herr Snedkermester Enrique Brems, Sundby.

⁴) I sin Redegørelse for sin Udvikling 1772 skriver J. F. Struensee: »In meinem ersten Alter hatte ich häufig die Bibel gelesen« (B. Münter, anf. Skrift S. 309).

Moder, der viser, med hvilken Sorg og Deltagelse de fulgte Sønnens Skæbne¹. En gammel Overlevering ved at berette, at selve Henrettelsesdagen den 28. April 1772 tilbragte Faderen i fuldkommen Stilhed i et Lysthus ved Ulsnæs Præstegaard i Angel².

VI.

ET GRUNDTVIG-DIGT FRA EGELYKKE-TIDEN

En skitse.

Af Hans Degen.

Da Grundtvig i foråret 1805 brød op fra hovedstaden for over fædrenehjemmet i Udby at begive sig til sin nye kondition som huslærer på Egelykke, var hans rejsehumør alt andet end præget af tilfredshed med tingenes tilstand og af lyst til den gerning, der forestod ham. Kun nødtvunget havde han besluttet sig for huslærergerningen, fordi den kunne sætte ham i stand til at leve »utrængt« og til at betale den gæld, han havde pådraget sig. Dog disse goder modsvarede sig rigtigt nok til gengæld af de ulemper, at han måtte tage ophold på det i hans øjne så isolerede Langeland — langt fra hovedstaden og de mennesker, der var ham kære. Intet under, at nødvendigheden af at tage sli­g huslærergerning på sig måtte stå for ham som en forstyrrelse af alle hans planer — huslærergerningen er ved anden lejlighed af ham betegnet med ordet »slaveri« — og »rimelig« ødelagde hans munterhed.

Fra marts 1805 til maj 1808 opholdt Grundtvig sig som bekendt på Egelykke, og livet der, den daglige omgang med husets frue, den 28-årige *Constance Steensen de Leth*, blev for den kun 22-årige cand. theol. og vordende skjald

¹) Holger Hansen, anf. Skrift II, 13 ff.

²) Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte X, 168.

»mødet med kvinden« — det møde, der så ofte har vist sig at være af afgørende betydning for digteren både som menneske og digter.

Medens mødet med kvinden førte en Johannes Ewald ud i social tilbagegang og undergang, medens det for en tid lammede en Poul Martin Møllers skabende evner, så vakte Grundtvigs møde med Fru Constance Steensen de Leth — ved den skuffelse og smerte, dette møde og dets forløb i sig selv indebar — en formelig revolution i det Grundtvigske sind — med det resultat, at nye og rigere kilder kom til udspring.

Da Grundtvig kom til Egelykke, havde hans tid og studier i et par år været beslaglagt af historien, det nordiske sprog og sagaerne, men det milieu, af hvilket han var udsprunget, havde vel ham ubevidst i følelig grad lagt sig hindrende i vejen for den fulde forståelse og udnyttelse af det læste. En dybtgående, for slet ikke at tale om en digterisk betagelse af sagaernes og den nordiske gudelæres skønhedsværdier var næppe den rationalistisk indstillede teologs sag; fætterens, Henrik Steffens', ildnende tale havde da heller ikke kunnet åbne Grundtvigs sind for en virkelig følelsesbetonet tilegnelse af stoffet. Der skulle kraftigere påvirkning til for at vække den fornuftsskoledede, tungt-grublene Grundtvig end den romantisk-sværmeriske Oehlenschläger.

Hos Grundtvig slog forhold, der blev givet udefra gennem tidens strømninger og tanker, ikke til, men der udkrævedes et følelsesliv, der måtte skabes indefra, fødes i Grundtvigs eget sind.

Og som hans forhold til fortiden og dens overleveringer endnu ikke var afklaret, således var også hans stilling til kristendommen endnu i vid udstrækning alene baseret på det fra den fædrene præstegård, fra latinskolen og fra Universitetet overleverede fornuftsbetonede grundlag.

Ganske på tilsvarende måde må hans personlige og sociale fremtræden på dette tidspunkt karakteriseres som

værende i støbeskeen. I sin omgang med mennesker var han sky og tilbageholdende, så *rétiré*, at end ikke hans fætter, Henrik Steffens, havde noget egentligt indtryk af personen Grundtvig. Grundtvig erkendte da også selv sin mangel på kendskab til den finere verdens omgangsformer. En sådan erkendelse, parret med bevidstheden om et mere end almindeligt fond af viden, og utvivlsomt også i forening med en mere eller mindre fremtrædende hævden af og tro på eget værd, der så ofte forekommer hos mænd af virkeligt åndeligt format allerede i deres ubemærkede livsafsnit, har dels gjort ham kejtet og undseelig i almindelighed, dels brøstigt og ukonventionelt afvisende over for fremmedes endog venlige og uegennyttige tilnærmelser. Ærekært har han vogtet over sig selv og været tilbøjelig til endog i den uskyldigste spøg at kunne finde sårende pile, således som tilfældet hyppigt er hos en ikke afbalanceret natur.

Helt menneskeligt har Grundtvig selvsagt ved sin ankomst til Egelykke været nysgerrig efter at mødes med sit kommende herskab. Hans forventninger til dette møde har dog næppe været store; forhandlingerne om hans ansættelse og de krav, der stilledes, havde jo ikke været ganske gnidningsløse, og selv kunne han nok ikke sige sig helt fri for et vist anstrøg af et P. A. Heibergsk, M. C. Bruunsk eller Riegelsk syn på adelen og dens stilling i samtiden.

Grundtvig har formentlig ikke været mange stunder om at danne sig et indtryk af *Carl Frederik Steensen de Leth* og at lodde dybden af denne typiske landjunkers værd. Derimod har mødet med Fru Constance — husets frue — sikkert straks givet Grundtvig stof til eftertanke, thi han stod her over for en kvindetype, der uden større fare for fejltagelse kunne siges at være ham ny og aldeles ukendt.

Foruden — ifølge samtidige skildringer — at være smuk var Fru Steensen de Leth i besiddelse af en særegen gave til at omgås mennesker, forstå dem i deres glæder og van-

skeligheder, hvorhos hun var ganske fri for den fornemme nedladdenhed, der ikke sjældent forefandtes hos hendes standsfæller. Utvivlsomt har hendes galliske afstamning forlenet hende med et livligt, elegant væsen og en charmerende fremtræden. Endvidere var Egelykkes herskerinde, målt med sin samtids alen, i usædvanlig grad i besiddelse af den dannelse, der hidrører fra en mere omfattende æstetisk kundskabstilegnelse, ligesom hun i tale og anskuelser bar præg af den omhu, hendes fader, kammerherre Fabritius de Tengnagel, havde haft for sine børns uddannelse.

I Fru Constance har den unge Grundtvig således mødt en kvinde, der, foruden at gøre indtryk ved sine kvindelige ynder, også har kunnet gøre sig bemærket ved at følge de Grundtvigske tankebaner længere end vanligt for andre kvinder, han hidtil havde truffet på sin vej. Ret hurtigt er hans tanker i højere og højere grad blevet beskæftiget med husets frue, og mange uger er ikke gledet hen, før forelskelsen ganske har haft ham i sin magt og påtvunget ham en ganske anden indstilling til kvinden end hidtil. Den omkalfatring, der har fundet sted, ses bedst deraf, at han nøgternt og reflekterende kan skrive om sit forhold til præstedatteren Lise Blicher, for hvem han i året 1804 havde vist interesse: »Selv er Jeg nu kommen saavidt — det være nu ved oftere Beskuelse, og mere Omgang, eller ved stændig Tænken —, at Jeg selv ved hendes Side kan tænke Mig lykkelig endog ved Armod, naar den ey blev alt for trykkende«; men når talen senere bliver om Fru Constance Steensen de Leth og hans følelser for hende, da er det ganske andre toner — for ikke at sige næsten Ewaldske klange om en Arendse — der lyder: »O! Gud! hvad skulde Jeg her? Hvi skulde Jeg saaledes faa mine forvovne Tvivl om Kærligheds Realitet opløste? Hvi skulde Jeg lære at kende denne overjordiske tryllende Gestalt, for at se den flygte? Hvi var, hvi er Jeg ikke, som Jeg før troede, kold og ufølsom? Hvi skød din Haand Mig ud paa det stormende Hav, og bød Mig tumles hen ad de brusende

Bølger, uden engang at have et Land i Sigte, Jeg ved min Kæmpen og Stræben kunde haabe at naa? — Dog, forvovne Spørgsmaale, tør vel Jeg Midde trætte med den Evige?... Jeg kom her. Jeg læste i den hulde Kvindes Øje, og hvad var vel al Verdens Bøger mod det? Hvad kunde Jeg i dem faa at vide, der var Mig saa kært, som Synet af hendes paa Mig med Ømhed hvilende Blik? Hvad var Læsning og Tale mod taus Stirren paa den Hulde? det som den matte Lampe er mod den straalende Sol. Hvad var min højeste Triumf selv som Forfatteres Ypperste, mod et sagte Tryk af hendes Haand, ved hvilken hver min Glandel bævede af Fryd, ved hvilket en Himmel af Salighed syntes at gyde sig fra hver hendes Fingerspidse i mit aabne, svælgende Bryst? O! end bløder mit Hjerte, end rinder Taaren paa min blege Kind, ved Mindet om den navnløse Fryd, Jeg var uforsigtig nok til at gribe.«

Sommermånederne 1805 er næppe gået til ende, før Grundtvig fuldstændigt har mistet herredømmet over sit hjerte, og i de følgende efterårsmåneder har han grublende og oprevet i sind forsøgt at klargøre sig sin stilling. Mangen en nattestund har han fra sit kammer i Egelykkes østlige fløj stirret håbløst ud i efterårsnatten. Tankerne er da gledet tilbage til mere fredfyldte stunder i København, til slægt og venner. Såre menneskeligt har han følt trang til at betro sig — ikke til en dagbog som så ofte før — men til en medskabning, der ville føle med ham i hans kummer. Han har da erindret sig, at studiekammeraten *Laurits Christian Huulegaard*, nu cand. theol. og huslærer på Fyn, ved deres adskillelse gav ham et af de i hine tider så yndede venskabs-minde-blade og anmodede ham om at sende det tilbage med en eller anden hilsen til erindring.

Grundtvig har da fundet hint blad frem fra dets gemme og skrevet:

Urda velsignende bød
Mig Skabningens Under at skue,
I Mig fluks Kærlighed gød
Sin blussende svømmende Lue.

Verand misundelig bød
Mig selv for Naturen at grue,
Tomheds den evige Død
Fremspiret af Kærligheds Lue.

Skulda husvalende bød
Mig mindre for Savnet at grue,
Sødme i Kalken udflød
Fra Venskabs den mildere Luc.

Venskab! til din hulde Barm
Flygter da mit knuste Hjerte.
Lad det glemme i din Arm,
At engang det mer begerte.
Naar da Taarer Øyet væde
Naar Jeg mindes tabte Fryd
Skal dog Venskabs Trøstelyd
Skabe vemodblandet Glæde.

Ven! Naar de Ord Du beskuer
Som tyde paa tærende Luer,
Lad til dit Øre da trænge
Mit Indres de dybere Lyde,
Der fra de strammede Strænge
Saa sørgelig svage frembæve
En Taare fra Øyet nedflyde,
Et Suk fra dit Hjerte sig hæve,
Ved Tanken om Mig og min Kval.

d: XX^{de} Oktbr
MDCCC.V.

Nik. Fred. Sev. Grundtvig.

Som det vil ses, bygger Grundtvig digtets første halvdel op over den nordiske mytologis beretning om de tre norner: Urda, det som var — Verand, det som er — Skulda, det som skal blive. Her som så ofte senere i Grundtvigs liv bruges mytologien som middel til at tolke tanker og følelser.

Urda har ladet ham skue »Skabningens Under« — kvinden, hans Constance. Kærligheden har lammet hans sind og tanke, »den blussende svømmende Lue« formår han ej at dæmpe, langt mindre at slukke — han som tidligere så overmodigt troede, at have sinde, kærligheden under kølig og nøgtern kontrol. Det er blevet ham nagende visshed, at kvinden — ægteskabet — ikke er til »blot for Selskabs og Kønsdriftens Skyld«, nej, forholdet til kvinden er en højere gådefuld magt, for hvilken han slagen må ligge under, en magt, som han nu pinefuldt sanser som den ham af nornen tilmålte, forudbestemte og uafvendelige skæbne.

Verand — nuet — kan ikke ændre denne hans skæbne, thi Verand kan ikke handle uafhængigt af fortiden, Urda. Nornen kan kun lade ham føle gruet ved den skæbne, der er ham beredt. Som præsterunden, som kristen kan han ikke tøjlesløst følge kærlighedens bud — den kvinde, han elsker, er en anden mands hustru. Det gamle bud: Du skal ikke begære din næstes hustru, har stået prentet med uudslættelig skrift i hans sind og været en uoverstigelig hindring. Hele hans barnetro, hans manddoms anskuelser måtte styrtes og tilintetgøres, om begæret, der truede med at sprænge alle bånd, skulle have lov til at sejre. Som kristen måtte han grue for naturen, for attræen, som måtte og skulle overvindes, om han end derved skulle henvises til »Tomheds den evige Død«. Vel kunne, om sejren over begæret blev vundet, der måske være at finde trøst i venskabet, men fremtiden — Skulda — det som bliver — ville dog blive præget af smerte og savn. Sporløst ville »den blussende svømmende Lue« ikke kunne omskaves til »Venskabs den mildere Lue«; hans skæbne ville aftegnes med følelige ar.

Medens digtets første halvdel varsler om Grundtvigs evne til at lade den nordiske mytologi og kristendommen gå op i en højere enhed, fordyber han sig i digtets sidste halvdel i samtidens lovprisning af venskabet, om end dette

venskab for ham som for så mangen anden ulykkelig elsker nok kun kan blive det nødanker, som den lidet begunstige med begærlighed har grebet efter — for kun deri at finde en mat afglans af svundne forhåbninger og falske drømme. Sluttelig søger han vennen og anråber om hans medynk, om hans trøst, og kaster dermed over sig og sin fremtid en kappe af den i hine tider så yndede og interessante »Weltschmerz«.

Hvornår Laurits Christian Huulegaard har modtaget digtet, kan ikke siges, men måske har Grundtvig selv givet ungdomsvennen og studiekammeraten det, da han sammen med Fru Steensen de Leth og sin elev Carl i november 1805 besøgte Fyn.

Laurits Christian Huulegaard blev født den 12. mts. 1779 i Brøndum Præstegård som søn af Thomas Lauritsen Huulegaard (f. 8. jul. 1742, d. 18. aug. 1800) og Wilhelmine Hedevig Antoinette Degen (f. 25. nov. 1755, d. 15. apr. 1836).

Han blev 1798 student fra Ribe Katedralskole, og ved den filosofiske prøve året efter indkaldtes han for Konsistorium og blev offentlig berømmet. Efter faderens død fortsatte han ved understøttelse fra sin slægtning, professor Jørgen Kierulf (f. 31. aug. 1757, d. 29. sep. 1810), sine studier og tog 5. jul. 1803 teologisk embedseksamen med bedste karakter. I de følgende to år var han huslærer på Nordborg på Fyn og drog derfra til hovedstaden for at studere levende sprog. Han boede på Borchs Kollegium og ernærede sig som lærer ved Det militære Institut. Ved bombardementet 1807 mistede han alle sine ejendele og blev derefter en overgang påny huslærer.

Imidlertid var Huulegaard blevet forlovet med sin kusine, Anna Louise Christine Degen (f. 3. jan. 1784, d. 21. mts. 1852). Han indstillede sig til de praktiske prøver; for sin dimisprædiken erhvervede han karakteren laud, for katekisation karakteren laud med udmærkelse og udnævn-

tes 16. jul. 1811 til sognepræst til Seden-Aasum. Han giftede sig 1811 og fik i sit ægteskab syv døtre.

24. nov. 1828 udnævntes han til sognepræst til Hagested-Gislinge og 9. mts. 1836 til Magleby-Holtug, hvor han døde 19. apr. 1848.

Huulegaard var en meget begavet mand med mange interesser. Med virkelig talent malede han større billeder med motiver fra den græske mytologi, og han var en særdeles habil kunstdrejer og gravør.

På herregårdene var han en velset gæst, skattet på grund af sin kundskabsfylde, sin interessante konversation og sin fine og taktfulde fremtræden.

Huulegaards stambog eller venskabsmindebog, der foruden Grundtvigs mindeblad indeholder adskillige blade fra præster og kendte skolefolk, er stadigt i familiens eje.

VII.

ET BREV FRA PETER RØRDAM OM SØREN KIERKEGAARD

Meddelt af **Knud Heiberg**.

Nedenstaaende Brev fra Præsten Peter Rørdam i Mern, skrevet 25de Oktober 1841, kort efter hans Ankomst til Mern, er et Supplement til Peter Rørdams Brev til Grundtvig, dateret 19de Oktober (se H. F. Rørdam: »Peter Rørdam«, I, 217 ff) og viser Peter Rørdams umiddelbare Reaktion til Efterretningen om Søren Kierkegaards afbrudte Forlovelse. En Del af Brevet er tidligere citeret af Gustav Heiberg i »Minder fra gamle grundtvigske Hjem«, II, 37. Brevet, der tilhører Meddeleren, hidsættes her i sin Helhed.

Kjæreste Moder

Du kunde gjerne skrive mig lidt tiere til — end Du gjør — og fortælle mig, hvorl. Du har det — Af P. Boisen

har jeg hørt at S. K. har slaaet op med sin Kjæreste — hvad der er mig en reen Gaade — da jeg dog har anseet ham for respektabel til en saadan Handling, især da han paa en Maade tvang sig hende paa — Hvorl. er nu Sammenhængen i den Historie? Mig synes han fortjente nogle Prygl — det er det Eneste han er bange for — og Dr., den ædle og lærde Doctor¹, hvad siger han dertil. Den hele Historie fatter jeg slet ikke — men en Lykke synes mig dog det er for den Stakkels Regine², at hun slap for det Mske, da han rimeligviis havde gjort hende reent ulykkelig — dette Tab er da forvindeligt — Han er en Stakkel, der rimeligviis tilsidst gaaer fra Forstanden af bare Hovmod — for han er reent forgabet i sig selv — og elsker kun sig alene.

Igaar var jeg i Steensby Mølle — men først da jeg kjørte hjem mødte jeg Regine og Mallings, der kom fra Vordingborg — ellers er det et yndigt Sted — og Egnen derom ganske deilig. I Søndags besøgte jeg Fabricius paa Petersgaard — det er ogsaa et smukt Sted — dog ei som Steensby — hs Kone er en Frøken Bilsted — der traf jeg ogsaa en Frøken Friis fra Kiøbenhavn, der kommer i Asylskolen, og Pastor Nielsen fra Kallehave³ — med hans Kone — og det var ret muntert — Jeg kjøbte der en Sadel og Bidsel — saa Søren behøver nu ikke at see om et Ridetøi, da jeg alt har det. Du veed vel, at jeg har faaet Onkels Hoppe og Gig — hvad der er mig til stor Fornøielse — for Hoppen farer hen ad Veiene, som kunde det være en Fugl — og Gigen hopper op og ned — saa det giver en skønne Bevægelse.

Imorgen begynder jeg med Confirmanderne, vi har holdt

¹) Formentlig Dr. phil. Peter Christian Kierkegaard (1805—88), siden Biskop i Aalborg.

²) Søren Kierkegaards Forlovede Regine Olsen (1822—1904), 1847 gift med senere Gehejmekonferensraad Frederik Schlegel (1817—96).

³) Sognepræst i Kallehave 1833—81 Carl Nielsen (1805—84), g. m. Eleonore Jacobine Amalie Holm (1807—84).

Examen i den sidste Uge — det er gaaet ret muntært — da jeg fik ogsaa Forældrene til at komme til den, hvad der morede dem — og Catechisationen, jeg begyndte med sidste Lørdag — før Skriftemaalet — var til megen Fornøielse — Baade Mænd [og] Koner listede sig efterhaanden ud paa Kirkegulvet saa det blev en ordentlig Samtale i al Fortrolighed — de stod omkring og jeg fortalte — og læste gl. Psalmer for dem — saa det ordentlig klang — Gud skee Lov — det gaaer mig meget godt — Du vilde fornøie Dig — ved at komme herved — og det kan Du meget godt — og Bønderkonerne — dem taler jeg med — saa det er en Lyst — igaar var her en meget flink Kone, som vilde jeg skulde tage hendes Datter til Stupige — hun stod og strikkede paa sine Strømper — mens hun foredrog sit Ærinde. Om Avlingen har jeg endnu Intet bestemt — men holder dog meest til den Side at tage den — da det vil være det morsomste og tillige det fordeelagtigste. 1. Min Barbeerkost med Barbeerfadet — 2. min Strygerem, der blev i Vinduet. 3. min Machentosh — 4. mine Kaloscher, jeg havde glemt hos Boisen ønskede jeg gjerne.

Hils Lise og Emma og Bolette — Søren og Eke.
Raffenbergs — og besøg Holsøe — den skikkelige Mand¹.

25 Octbr 41.

Din P.

(i Margin: Fik jeg meer end 7 Par Sokker?)

Udskrift:

S. T.

Fru G. Rørdam

adr. Urtekræmmer Adrian Frederiksberg ved Kiøbenhavn
Vimmelskaftet 21. frit.

¹) Formentlig Sognepræsten i Frederiksberg-Hvidovre Laurits Christian Holsøe (1789—1862).

VIII.

HERMAN BANGS FADER, FREDERIK
LUDVIG BANG

Af Hans Vald. Gregersen.

Herman Bang er måske den af vore digtere, hos hvem barndomserindringerne har spillet størst rolle. Det er derfor særdeles velbegrunderet, når han som motto over sin roman »Det hvide Hus« — der sammen med »Tine« er bygget over minder fra barndomsdagene i Asserballe præstegård på Als — har sat ordene: »Barndommen er Grundtonen for hele Livet«. Med en forunderlig visionær styrke har han i disse bøger tegnet hele miljøet omkring barndommens tabte paradys, ja hans skildring virker så lyslevende, at man senere har kunnet genkende præstegårdens stuer og hele den frodige alsiske natur omkring hjemmet i Asserballe¹.

Født i Asserballe præstegård (»Det hvide Hus«) den 20. april 1857 har han dog kun været en seks års dreng, da faderen, Frederik Ludvig Bang, den 20. marts 1863 blev beskikket til sogneprest for Horsens købstads menighed². Den 3. september samme år meddelte hans efterfølger i Asserballe, pastor Georg Vilhelm Müller, at han havde betalt sin forgænger indløsningssummen³, og der kan derfor nu een gang for alle rammes en pæl igennem de mange drøftelser om, hvorvidt Herman Bang kan have oplevet det påfølgende krigsår på alsisk grund⁴. De stærke indtryk

¹) Sønderjysk månedsskrift 1943, s. 41—49 (Fr. Terkelsen: Herman Bang og »Dybbøls Skygge«); smstds. 1947, s. 72—77 (sm.: Den virkelige Tine); Gads danske Magasin 1942, s. 629—642 (Morten Kamphøener: Herman Bangs Modeller).

²) Sdrjy. LA: Als og Ærø bispearkiv 1851—64 L. Indberetninger (fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet).

³) Sdrjy. LA: Als og Ærø bispearkiv 1683—1863 R. Forskelligt.

⁴) Således Oscar Geismar i »Nordisk Digtning i Nytiden« (1920) og tidsskriftet »Danmark« 1942 (nr. 11).

fra de tidlige år på Als må simpelthen tilskrives digterens overordentlig følsomme sind. Minderne fra årene på den frodige ø er utvivlsomt gang på gang blevet fremdraget i præstehjemmet i Horsens, således at Herman Bang senere med god grund har kunnet udtale, at han var vokset op »i Dybbøls skygge«.

Det vil være kendt, hvorledes Herman Bang hele livet igennem var sig bevidst, at han bar på en tung slægtsarv. Som sidste skud på den Bang'ske kulturslægts vidtforegnede stamtræ følte han sig med blodets bånd knyttet til en af de »Haabløse Slægter«. Denne undergangsstemning har kun kunnet styrkes, da hans fader måtte henleve sine sidste år i sindssygens mørke land. Billedet af faderen i »Det hvide Hus«, samt skildringen af den gamle excellence i »Det graa Hus« og skovrideren i »Tine« svarer derfor slet ikke til virkeligheden. Persongalleriet i hans bøger med tilknytning til den alsiske hjemstavn er nemlig som oftest bevidst fortegnet¹.

Herman Bangs fader hørte til det kuld præster, hvis opgave det var efter treårskrigen heldige afslutning for første gang i det gamle grænselands brogede historie at føre dansk kulturpolitik. Det kan vist roligt fremhæves som i høj grad heldigt både for ham selv og for hans virke i danskhedens tjeneste, at han kom til så god en dansk egn som Als, der alt igennem århundreder takket være tilknytningen til Odense bispestol var sammenvokset med dansk kulturliv. Han ville næppe have været den rette mand på en mere udsat post.

De gode alsinger fandt hurtigt ud af, at deres nye præst ikke var helt almindelig, hvorfor hans omskiftelige sind helt op til vor tid har været genstand for omtale i sognet. Hans typisk manio-depressive anlæg gav sig — som man sagde — udslag i, at han »snart var højt oppe og snart langt nede«².

¹) S. mdsskr. 1947, s. 72 f.

²) Gads danske Magasin 1942, s. 632.

Han skal for øvrigt have været en smuk og elegant mand, der yndede at ride på besøg hos sine kaldsfæller i nabo-sognene på en stor sort hest og iført langskødet frakke. Ofte kunne han dog virke både tungsindig og lidende, mens han til andre tider var sprudlende vittig og sarkastisk; »lidt skarp mod dem, han ikke syntes om, men hjertevindende varm og kærlig mod dem, han holdt af.«¹

Hans kirkelige foresatte var den myndige og særprægede biskop Jørgen Hansen², der i årene fra 1848 til 1864 forestod sit lille besynderlige bispedømme omfattende Als og Ærø. Uden tvivl har Bang i denne velafbalancerede mand haft en forstående rådgiver, der har kunnet bære over med sin uligevægtige præst, hvilket den efterfølgende brevveksling da også tyder på.

Bang har nemlig slet ikke haft let ved sin gerning. Det fremgår med al tydelighed af provst Hoecks indberetninger til biskoppen. Ved det første årlige besøg meddeler han således, at »Bangs Prædiken var tydelig og klar, men den savnede endnu praktisk Øvelse og Færdighed, hvad han dog med Tiden nok vil erhverve sig.« Forventningerne herom synes imidlertid ikke ganske at være blevet indfriet. Fra sommeren 1859 hedder det nemlig om hans katekisation af børnene: »Hans Spørgsmaal vare lidt uklare og i det hele taget for vanskelige, saa at han ikke altid fik ret tilfredsstillende Svar.«³ Det synes således i nogen grad at have skortet på pædagogiske evner.

Men også hvad økonomiske forhold angik, savnede Bang den rette forståelse, hvilket de følgende uddrag af et par breve fra biskop Jørgen Hansen, skrevet i sommeren 1858⁴,

1) Præstegaardsliv, 4. samling, s. 93 (Litte Knudsen: Fra Als' gamle Præstegaard). Jvfr. Niels Lassen, Erindringer, I, 1918, s. 105—6.

2) Hans erindringer i Sønderjydske årbøger 1904, s. 1—215; se iøvrigt S. årb. 1952, s. 1—27 (M. Mackeprang); DBL. IX, s. 245—248 (Vald. Ammundsen).

3) Sdrjy. LA: Als og Ærø bispearkiv 1851—64 L. Indberetninger.

4) Sdrjy. LA: Als og Ærø bispearkiv, Jørgen Hansens konceptbøger.

klart viser. Situationen var den, at bønderne i Asserballe sogn som andetsteds på den tid ønskede at afløse tiendeydelserne med en pengeafgift i stedet for som hidtil at yde naturalier. Bønderne i pastor Bangs sogn var, som folk er flest. Hvor megen agtelse de end må have næret for deres sjælesørger, har de dog ikke undset sig for at benytte sig af hans manglende økonomiske sans.

Bønderne havde pruttet ved handelen med præsten, og denne havde ikke tilstrækkeligt sørget for at holde på sin ret. Yderne havde vogtet sig vel for at angive deres del af tiendeplichten, og bispem foreslog derfor, at Bang søgte vejledning herom hos en af sine karle. »At Bønderne søge at slippe er naturlig, og det maa ei tages dem ilde op, at de kun anføre, hvad der tjener deres Sag, om ei Andet. Men Embedets lovlige Værge (o: præsten og bispem) kan eierved lade det bero. Deres Tavshed er talende!«

Jørgen Hansen forelagde derefter et forslag »bygget paa Grunde, der er prøvede fra alle Sider«, mens pastor Bangs tidligere forslag ganske måtte afvises. »Vi skulle forudsætte Retfærdighed og ei slutte en Handel«, betonedebispen over for sin præst. »De vil vist, gode Pastor Bang, selv have bemærket, at De ei har det rette Greb paa de civilpræstelige Forretninger, og dog er dette saa nødvendigt for enhver Præst, der især i vanskeligere Embeder i Tidens Løb skal kunne haandhæve sin Autoritet. Jeg kan ei Andet end bede Dem lægge mere Vind paa disse, navnlig ved enhver Sag nøie at agte paa, hvorom den dreier sig, ved hvilke Midler den kan opløses, samt hvad der med Hensyn hertil er at iagttage. Tiendesagen er blevet meget vanskeliggjort ved, at dette ei er holdt strengt for Øie.«

Trods alle patriarkalske vendinger virkede denne beskoppelige skrivelse dog stødende på Herman Bangs følsomme fader, som derfor omgående sendte bispem sin beklagelse over dens fremkomst. Jørgen Hansen måtte da igen til skrivepulten, og resultatet blev det følgende brev, der må siges at være en sand fundgrube til forståelse af

de to forskelligartede karaktertyper. Med sit noget rationalistiske tilsnit var biskoppen en mand med et sundt omdømme, dertil en foresat, der yndede at styre sit miniaturebispedømme efter de principper, der i hans ungdom var knæsat af den landsfaderlige enevælde. Med nøgternt overlæg og med forståelse for præstens sensible natur har han søgt at glatte ud på enhver antydning, som har kunnet vække den mismodige præsts tungsind. Han skrev:

»Det gjør mig meget ondt, gode Pastor Bang, at De over min Skrivelse er blevet »en Deel forpiint og bedrøvet« osv. Derfor foreløbigen to Bemærkninger: 1.: Jeg henregner Dem til mine bedste Venner. 2.: Jeg sætter Dem blandt de Præster, der have mest og sand Interesse for det gejstlige Kald. Det første er en Tanke, med hvilken jeg smigrer mig, det andet udtaler jeg officielt, saa ofte Leilighed gives. Just disse tvende Hensyn bestemte mig til Skrivelseren. Jeg skyldte Vennen at gjøre ham opmærksom paa Noget, der ei var uden Vigtighed. De har mange Venner, men ei Enhver faar Kald til at gjøre det Samme. Prøv De imidlertid at spørge paa Ære og Samvittighed en Mand blandt disse, til hvilken De staaer i Forretningsforhold. Dernæst ønsker jeg at sætte Forretningsmanden lige saa høit, som jeg sætter Præsten.

Skulle De have Grund til at være »en Deel forpiint og bedrøvet,« da maatte det, hvorpaa jeg gjorde opmærksom, være ekstraordinairt. Dette er dog meget langt fra at være Tilfældet. De vil vist erindre, hvad Mynster i sit Vita siger om Professorernes Forretningsdygtighed¹. Det samme gjælder om Præsterne. »Det rette Greb« paa Forretninger er langt fra almindeligt. Efter at have beskjeftiget sig med Theologica, Undervisning osv. træde de ind i det administrative Forretningsliv som i en heel ny Sphære. Nogle have Talent derfor, andre opnaae aldrig at blive Forretningsmænd. Mange tilstaae det ligefrem, saaledes Pastor Schmidt-

¹) J. P. Mynster, Meddelelser om mit Levnet, 1854, s. 213.

Phiseldeck¹ for mig engang i Deres Huus. Det kan aldrig bedrøve Dem saa meget at være gjort opmærksom paa, at De ei besidder en Fuldkommenhed, som De endnu kan erhverve, men som fragaaer mange meget respectable Mænd, uden at de derfor ansee sig beskjemmede.

De feiler høiligen, hvis De troer, at De er den Eneste i Stiftet, der har modtaget lignende. Jeg har ei sjælden paa denne Maade søgt at forebygge Ting, der kunde skade Vedkommende paa høiere Steder, og har ofte sagt ganske andre Ting. Fra en Præst modtog jeg engang et Svar, at han ei vidste, om min Skrivelse var officiel eller ei osv. Jeg maatte da tage Alt officielt, hvad der havde meget alvorlige Følger, saa at han senere takkede Gud for, at jeg privatim sagde ham ganske andre Ting. Jeg troer, at han har mig adskilligt at takke for, og veed, at han erkjender det.

Jeg kan nok begribe, at De i en mørk Stemning har seet Alt fra en sort Side. Men jeg beder Dem blot at see nøiere til, og De vil see Sagen anderledes. Navnlig skulde det glæde mig meget, hvis De maatte erholde den Overbevisning, at jeg kun taler Sandhed og ei en Floskel, naar jeg tegner mig som Deres sande Ven«.

Den djærve biskop skildrer i sit brev med sund menneskeforstand Herman Bangs fader, som han kunne være, når han var langt nede. Men med en sådan faderlig ven som foresat har årene i Asserballe trods alt formet sig så godt, at de senerehen har stået som den gode tid i familiens tilværelse. Hine barndomsår, som aldrig svandt ud af digterens sind, tværtimod arbejdede hans fantasi videre på minderne om dem. Faderens ubehjælpomhed i det praktiske liv og følelse af egen utilstrækkelighed hørte imidlertid med til den arv, han gav videre til sin søn.

---

¹) Præst i Flensborg 1851—64.

IX.

TILLÆG

Ved Bjørn Kornerup.

Til de foranstaaende, interessante Meddelelser om den mærkelige Mand, der var Herman Bangs Fader, og om hans Forhold til den paa sin Vis ikke mindre mærkelige Biskop Jørgen Hansen kunde der maaske være Grund til at føje nogle supplerende Oplysninger. I de Aar (1850—63) *Frederik Ludvig Bang* sad som Sognepræst i Asserballe, søgte han jævnlig, men uden Held, nye Embeder. Der er saaledes fra disse Aar fundet Ansøgninger fra ham om følgende Præstekald:¹ 1857: Fanefjord, Sengeløse, Gerslev, Esbønderup-Nøddebo; 1858: Glostrup, Jordløse-Haastrup, Lindelse; 1859: Herstedøster-Herstedvester, Søllerød, Ørsted, Aarby, Præstø-Skibbinge, Nørre Lyndelse-Højby, Dalby-Stubberup, Longelse-Fuglsbølle, Soderup-Eskildstrup, Hesselager, Skelby-Gedesby, Kollerup-Vindelev, Græsted-Maarum, Jyderup-Holmstrup, Køng (Sjællands Stift), Magleby (Langeland), Slaglille-Bjernede, Himmelev-Roskilde adelige Jomfrukloster; 1860: Svallerup, Kregume-Vinderød, Korsør-Taarnborg, Vaalse; 1861: Sorø, Odder, Rise, Oksbølle, Tryggelev-Fodslette, Glumsø-Bavelse; 1862: Magleby (Sjællands Stift), Elmelunde, Taarnby, Flødstrup-Ullerslev, Vester Hæsing-Sandholts Lyndelse, Harridslev-Albæk, Hillerød-Frederiksborg Slotskirke, St. Mikkel's Kirke i Slagelse, St. Marie Kirke i Helsingør-Kronborg Slotskirke, Herstedøster-Herstedvester; 1863: Kyndby-Krogstrup, Vejle-Hornstrup, Dreslette.

Begrundelsen er næsten overalt — mindre, formelle og reelle, Variationer fraregnet — den samme. Efter at have betonet, at han »i Sandhed ikke skulde ønske at forlade [Menigheden i Asserballe], da den ved enhver Leilighed

¹) Kultusministeriets Arkiv (i Rigsarkivet), Ansøgninger om Præstekald.

aflægger det Vidnesbyrd at være tilfreds med min Tjeneste, og vi leve tilsammen i Fred og Kjærlighed«¹, gør Ansøgeren opmærksom paa, at det fortrinsvis er økonomiske Hensyn, der gør det ønskeligt at opnaa et bedre aflagt Embede. Asserballe var saa bebyrdet med Skatter, Afgifter og Pension, at Indtægterne var utilstrækkelige, saa at Bang stadig maatte forøge sin Gæld². Alt som Aarene gik, vejede dette Hensyn aabenbart stærkere og stærkere til. Den 20. Oktober 1858 hedder det: »jeg veed vel, at Hundreder kunne istemme den samme Klage [over Udkommet], men paa Als er Livet i smaa Kaar vanskeligere end mangt et andet Sted, paa Grund af Beboernes gjensidige Gjæstfrihed, og for mig personligen vanskeligere paa Grund af, at jeg i mit fædrene Hjem ikke har lært Mangel at kjende.« Fire Aar senere — den 2. September 1862 — siger Bang i Fortsættelse heraf: »Tienden er ringe; de forholdsviis lette Jorders — 42 Tdrs — Bedrift svarer ikke Regning i en Egn, hvor Tjenestefolkene ere forvante, og hvor Gjæstfrihed hører hjemme, og det kan ikke Andet, end skade en Præst, at han nødes til at unddrage sig dennes Fordringer, fordi han end ikke har det daglige Brød til sig og Sine, uden at

¹) I Ansøgning af 28. Juli 1858 (om Glostrup) antyder Bang dog en forandret Stemning i Sognet: »tilmed har jeg seet mig nødsaget til at tage Pastoratets Forsvar ligeoverfor de i Tiendeydelsen fra længere Tid tilbage mindre redelige Bønder, hvilket ikke er blevet uden Indflydelse paa deres Stemning imod mig, ligesom jeg ogsaa har maattet tage Initiativet til en Udvidelse af den ene Skole i Sognet, saaat mit Ophold her nu ikke kan være mig saa kjært, som tidligere«. Han maatte dog samtidig om Menigheden i Almindelighed sige, at: »den gjør mig stadigen den Glæde, som for mig er den største, flittigen og talrigen at besøge Kirken, saaat jeg tør haabe, at gjøre noget Indtryk, idetmindste som Prædikant«. Nogle Maaneder senere (den 20. Oktober 1858) hedder det dog, at den nævnte Tiendesag og Skoleudvidelse »har ikke forandret Forholdet«.

²) I Ansøgning af 20. Februar 1860 (om Svallerup) udtrykkes dette med Ordene: »hvorfor jeg, endog uden Tilbøielighed til Bekymring, mangan Gang sukker under Øieblikkets Tryk og ikke kan glæde mig ved Fremtiden«.

geraaede altid dybere i Gjæld eller modtage en sørgelig Understøttelse andetstedsfra.«

Af specielle Motiver til at søge Forflyttelse anfører Bang undertiden, naar det gjaldt sjællandske Embeder, at ingen burde fortænke ham i, at han »som født og opdraget i Kjøbenhavn, længes tilbage til min Fødeø« (22. Juni 1857). En yderligere Bevæggrund til at søge Forflyttelse, som oftere fremhæves, var Hensynet til Præstegaardens Beskaffenhed. Allerede den 5. December 1859 hedder det: »dertil kommer, at min Embedsbolig ligger omgivet af Tørvemoser, hvis Uddunstninger efter disse Aars Erfaring bidrage til at vedligeholde mit daarlige Helbred og nedtrykke mit Sind,« og i de følgende Aar gentages denne Bemærkning jævnlig.

Efter sædvanlig Skik skulde Stiftets Biskop ledsage saadanne Ansøgninger med sin Paategning. I god Overensstemmelse med de tidligere anførte Ytringer skrev Jørgen Hansen stadig nogle anbefalende Ord. I Begyndelsen lød de i Regelen: »Supplicanten er en brav Mand, der har Interesse for sit Embede og unægteligen besidder heldige Prædikegaver«. Senere (fra 1859) fik hans Ord en forstærket Klang: »Supplicanten er en meget retsindig Mand, der har stor Interesse for det præstelige Embede og unægteligen besidder heldige Prædikegaver«.

Nu og da gav specielle Bemærkninger i Bangs Ansøgninger Biskoppen Lejlighed til Betragtninger af supplerende og uddybende Karakter. I sin Ansøgning (af 10. Maj 1859) om Præstø havde Bang anført: »hvor jeg troer at være mere paa min Plads end i en blot Landsbymenighed, hvor meget jeg end her har søgt at læmpe mig efter de Flestes Forstaaelse og har kunnet glæde mig ved et tiltagende Kirkebesøg¹. Hertil føjede Biskoppen: »jeg deler hans egen Mening, at han i en Kjøbstadmenighed vilde

¹) I Ansøgning af 22. Januar 1861 (om Sorø) henviser Bang bl. a. til, at han har haft »hyppigt Besøg i min Kirke af de dannede Familier paa Augustenborg«.

være endnu mere paa sin Plads, end i en blot Landsby-menighed, hvilket maa ansees for en ligefrem Følge af hans hele Dannelse«. Beslægtet i Indhold er Paategningen paa Ansøgningen (af 22. September 1862) om St. Mikkels i Slagelse: »... kan jeg ikke undlade at tilføie, at en god Prædiken maa tiltale lige meget i Staden og paa Landet; men for saa vidt som en god Prædicant især i en Kjøbstad vil kunne bidrage til at vække den i Stæderne saa ofte manglende kirkelige Sands, anseer jeg Supplicanten fortrinligen egnet til det ansøgte Embede, saa meget desto mere som hans hele Personlighed meest egner sig for Kjøbstadforholdene«.

I en Ansøgning af 22. Juni 1857 (om Gerslev) havde Bang skrevet: »tilmed drives jeg stundom mere eller mindre af det naturlige Ønske at forsøge mine Kræfter mod de Aander, der ikke herske her, men andetsteds, mod Mangelen paa kirkelig Sands og mod den søgende Uro«. Dette foranledigede Biskoppen til at ytre: »paa Als tales lidet om Kirken og findes ingen Secter, men i Landsognene i det hele megen Kirkelighed. I Adserballig Sogn havde denne lidt noget under en for en Aarrække tilbage senere i Daareanstalten afdød Præst¹, men har mere og mere hævet sig«.

De mange Aars forgæves Ansøgninger blev endelig belønnet med et positivt Resultat. Den 12. Januar 1863 blev den hidtilværende Sognepræst i Horsens Emil Ferdinand Boesen udnævnt til Stiftsprovst i Aarhus, og den 10. Februar s. A. indgav Bang Ansøgning om det nu ledige Horsens Sognekald. En Paategning i Akterne viser, at det skyldtes Kultusministeren D. G. Monrads direkte Indgriben, at Bang blev indstillet, og den 20. Marts 1863 forelaa Kaldsbrevet med Kongens Underskrift².

Kirkehistorisk interessant ved denne Udnævnelse er det at se, hvorledes en lang Række — mere eller mindre ansete

1) Nicolaus Pærehøy, Præst i Asserballe 1822—28, død 1829 i Slesvig Daareanstalt.

2) Kultusministeriets Arkiv, 1. Dept., P 157.

— Borgere i Horsens til Kultusministeren havde indgivet en Adresse for at søge udvirket, at Menigheden »maa blive forskaanet for en Sognepræst af den grundtvigske Skole«.

Det hedder i denne Sammenhæng: »det er Deres Excellence bekendt, at der trindt omkring i Landet findes baade Præster og Skolelærere, som drive et Slags Afguderer med »gamle Grundtvig«; som forkynde hans vistnok i det Hele noget dunkle Lære, som den ene saliggjørende; som undertiden gaae saa vidt, at de ville have Religionsbøgerne — Bibelen med — brændte, og som i deres eensidige Iver stundom have bearbejdet Folk i aandelig Henseende saaledes, at selv vore Daareanstalter kunne afgive Vidnesbyrd derom«. Særlig var Adressens Underskrivere angst for, at Mænd af denne Retning ikke vilde kunne bestride Sjælesorgen med fornøden Kærlighed og Sagtmodighed især i en saa blandet Menighed som Horsens. Til Slut betonedes det dog, at man ingenlunde ønskede at »kaste Skygge paa Biskop Grundtvig; vi holde os gjerne forvissede om, at han ikke bør tilregnes de Udskeielser, hvori mange af hans Tilhængere gjøre sig skyldige«¹.

I Horsens forblev F. L. Bang en lille halv Snes Aar og synes at have gjort fortrinlig Fyldest. Da han imidlertid 1869 havde haft et større, men dog forbigaaende Anfald af Sindssyge, begyndte han atter at søge Forflyttelse, denne Gang til et roligere Sted. 1871 søgte han saaledes seks Embeder: Kjeldby, Brøndbyvester- og øster, Ringsted-Benløse, Stenderup, Følleslev-Særslev og Tersløse-Skellebjerg². Til det sidstnævnte Kald udnævntes han den 13. Januar 1872³. Biskop Martensen havde meget ønsket Sognepræsten i Nykøbing-Rørvig Theodor Ferdinand Budde Lund, medens Departementschefen i Kultusministeriet C. Weis desuden særlig havde henledet Opmærksomheden paa

¹) Original sst.

²) Kultusministeriets Arkiv, Ansøgninger om Præstekald.

³) Kultusministeriet, 1. Dept. Y 1164.

tre andre Ansøgere. Ministeren — C. C. Hall — foretrak dog at indstille F. L. Bang.

Denne kunde henvise til meget hædrende Udtalelser. Biskoppen i Aarhus G. P. Brammer skrev saaledes bl. a.: »Supplikanten er ualmindelig begavet baade som Prædikant og Sjælesørger. Baade Ældre og Yngre veed han at tiltale af sit varme Hjertes Fylde«. Ogsaa Bangs nærmeste gejstlige Foresatte, Vor og Nim Herreders Provst F. C. J. Høegh-Guldberg havde mange anerkendende Ord til overs for Ansøgeren: »Pastor Bang . . . er en meget velbegavet Prædikant og en for sit Embede og sin Menighed varmtfølende Mand, hvem det ikke blot er lykkedes at samle og fastholde en betydelig Tilhørerkreds; men i hvis Embedetid — hvad der vistnok i en Kjøbstadmenighed maa lægges end større Vægt paa — Nadvergjæsternes Antal er i kjendeligt Tiltagende«. Provsten nævner dog ogsaa »hans, under aandelig og legemlig Overanstrengelse, undertiden noget exalterede, Tilstand«, der en Overgang havde ført ham ud i Sindssyge. Da Bang »er af de Naturer, der skulle kjendes nøie for at vurderes,« vilde det maaske have været principielt rigtigst, om han ikke havde søgt Forflyttelse, men særlige Grunde gjorde denne ønskelig. Vedlagt var ogsaa en Erklæring fra Overlægen ved St. Hans Hospital for Sindssyge, Professor, Dr. med. Valdemar Steenberg, der bevidnede, at Bang havde haft flere, hurtigt helbredte Anfald af Sindssyge »fremkaldte ved en bestemt Foranledning og da navnlig dels Sindsbevægelser af depressiv Natur og dels sjælelig Overanstrengelse«. Overlægen anbefalede derfor i høj Grad, at han fik et lettere Landsbykald.

Tersløse blev Bangs sidste Embede, hvor han forblev til sin Død 1875.

X.

GRUNDTVIG I DEN GRUNDLOVGIVENDE
RIGSFORSAMLING

Ved Bjørn Kornerup.

Det er bekendt, hvorledes N. F. S. Grundtvig i Perioder af sit Liv med Iver deltog i politisk Virksomhed.¹ Nedenfor skal der meddeles et lille Træk fra den Tid, han var Medlem af den grundlovgivende Rigsforsamling. Det findes optegnet af Professor Nicolai Bøgh († 1905) efter Fortælling af den ham nærtstaaende Stiftsprovst, Sognepræst i Dannemarre-Tillitse *Christopher Leberecht Tobiesen* († 1893)² og er indført i et Hefte med spredte historiske Optegnelser, »Hørt og oplevet«, paabegyndt 1885. Det gemmes nu i den til de Rahbekske Mindestuer paa Bakkehuset knyttede Haandskriftssamling.

N. F. S. Grundtvig.

Stiftsprovst Tobiesen fortæller, at han var i den grundlovgivende Rigsforsamling sammen med Grundtvig. Denne hørte aldeles ikke paa de Andres Taler, men kom hver Dag og aflevere sin egen, som tit gik meget vidt udenom Sagen, derpaa sammenpakkede han sine Papirer og gik. Han stillede Ændringsforslag i det Uendelige, men fik intet vedtaget. Tage Müller,³ som var Tobiesens Biskop i Ribe Stift,⁴ var syg, og J. P. Mynster kom da daglig hen og spurgte Tobiesen om Müllers Befindende. En Dag kom T. lige fra Müller og vilde da selv bringe Mynster Besked. Da han kom hen til dennes Plads ved Siden

¹) Poul Andersen, Grundtvig som Rigsdagsmand og andre Afhandlinger, 1940. Kaj Thaning i Grundtvig-Studier 1949 S. 35—73.

²) Jvfr. om denne Personalhistorisk Tidsskrift 12. R. III, 137—8, 160; IV, 69.

³) Biskop i Ribe Tage Müller maatte paa Grund af Sygdom forlade Rigsforsamlingen. Han døde 2. Oktober 1849 i Ribe.

⁴) Som Provst og Sognepræst i Thorstrup-Horne i Øster Horne Herred sorterede Tobiesen under Biskoppen i Ribe.

af A. S. Ørsted, spurgte Mynster: »Har De nogensinde set noget Værre end Grundtvigs Ændringsforslag idag? Jeg gad dog vide, om han faaer et eneste Menneske til at stemme for det.« Da svarede Ørsted: »Jo saamænd gjør han saa. Kjender Du Gnavspillet?« Nej, det gjorde Mynster da ikke. »Jo, ser Du, der er i Posen en Brik, som hedder Narren, og naar den gaar, tager den altid En med sig. Jeg er ganske vis paa, at Præsten Bojsen stemmer med Grundtvig.« — Da Afstemningen gik for sig, rejste Grundtvig — og Bojesen¹ sig som de eneste Ja'er. Da lo Mynster og Ørsted hjærtelig hen til Tobiesen.

---

¹) Frederik (Frits) Engelhardt Boisen (1808—82), Sognepræst i Skørpinge-Faarstrup, siden i Stege. — Det har ikke kunnet oplyses, hvilken Afstemning det drejede sig om.

Anders Sunesøns Hexaëmeron

Af Sigvard Skov.

Valdemarstiden betegner i Danmarks middelalder en storartet blomstring både materielt og kulturelt. Et af tidens største navne er erkebiskop Anders Sunesøn, der har ydet en mangesidig indsats spændende fra den praktiske politik, som den øvedes i kancelliet og på bispestolen, på tinge og i felten og til den stille videnskabelige syssel i studerekammeret. Som videnskabsmand var han jurist og theolog, en kombination der i middelalderen ikke var helt så sjælden som nu, det var tværtimod reglen, at de mænd, der nåede kirkens højeste embeder med den dermed følgende verdslige magtfylde, i lige så høj grad var hjemme i retsvidenskaben som i den hellige skrift. I den praktiske side af deres virksomhed var lovkyndighed en nødvendighed; men man glemte ikke derfor, at theologien endnu dengang ubestridt var videnskabernes dronning. Det er erkebisp Anders Sunesøns indsats som theolog, der er emnet for denne afhandling¹.

Rigets samling under valdemarernes stærke kongemagt, fred i landet, nybrud i landbruget, blomstrende handel, er nogle af de faktorer, der skabte den nødvendige materielle basis for en nyvågnet videnskabelighed. Den undervisningsmæssige forudsætning er dels de hjemlige skoler, dels studierejserne til de europæiske universiteter, først og fremmest Paris.

¹) Andre sider af Anders Sunesøns virke har jeg skildret i følgende afhandlinger: Anders Sunesøns parafrase af Skånske Lov. Scandia XIII, 171—95; Anders Sunesøn og Guterloven, Festskrift til Erik Arup 1946, 107—17; Anders Sunesøn og pavestolen, Scandia XIX, 169—95.

På den tredie lateransynode var det blevet bestemt, at der ved hver kathedralkirke skulde være et præbende for en lærer, en bestemmelse som blev gentaget på det fjerde laterankoncil under pave Innocens III i 1215. Der synes også her i landet at have været en skole i hver stiftstad under bispens og kapitlets styrelse. Det var skoler, der dels virkede som elementarskoler og dels tjente til videre uddannelse for de vordende præster. Skolerne i Ribe og Århus hører formentlig til de ældste; men sikre årstal for deres tilblivelse kendes ikke. Ribe nævnes første gang 1145, mens skolerne i Viborg og Lund nævnes henholdsvis ca. 1130 og 1085¹. Roskilde kathedralskole nævnes midt i 1100-årene, og her har formentlig Anders Sunesøn gået i skole. Undervisningen var ikke udelukkende teoretisk, men suppleredes med praktisk tjeneste. Således var det ialtfald tilfældet i Århus, hvor de unge præster to år efter deres ordination måtte gøre tjeneste ved domkirken². En tilsvarende ordning har man vel kendt i andre stifter. Til brug for den videregående uddannelse, af hvilken der gives et anskueligt billede i biskop Gunnars levned³, havde kapitlerne betydelige biblioteker. Vigtigst var naturligvis det i Lund, hvorfra man har et biblioteksreglement bevareret. Kantoren fungerede som bibliotekar og skulde derfor kende bøgerne, holde regnskab over de udlånte og sørge for, at de blev leveret tilbage igen⁴. Flere af kapitlets medlemmer havde skænket bøger dertil. Magister Bernhard, der døde i 1103, gav mange gode bøger⁵, diakonen Ulf Bjørn ligeledes⁶, provst Asser havde skænket de fleste af det gamle og det nye testaments bøger forsynede med

¹) Om skolernes ældste historie, Bjørn Kornerup: Ribe Kathedralskoles Historie I, 18 ff. (Khvn. 1947).

²) Liber Arhusiensis; Script. Rer. Dan. VI, 412.

³) Vita Gunneri, Script. Minores II, ed. Gertz.

⁴) Necrologium Lundense ed. L. Weibull, 33 (Lund 1923).

⁵) ib. 85.

⁶) Libri memoriales capituli Lundensis ed. C. Weeke, 247 (Khvn. 1884—89); Necrologium 96.

kommentarer og dertil mange »fysiske« bøger¹, hvormed utvivlsomt menes lægevidenskabelige. Ved erkebiskop Anders Sunesøns død modtog biblioteket dog sin hidtil vigtigste donation². Erkebispens gave omfattede de bibelske skrifter med en række dertil hørende kommentarer, de førende scolastiske theologers skrifter, deriblandt Petrus Lombardus og Petrus Comestor samt Stephan af Tournais breve og endelig en række juridiske værker især vedrørende kanonisk ret.

Om de øvrige kapitlers bogsamlinger ved vi mindre. I Ribe havde biskop Omer, der døde 1204 skænket alle sine bøger, der var værdsat til den ikke ubetydelige sum af 60 mark sølv³. Ved et særligt gavebrev skænkede biskop Peder Vognsen sine bøger til Århus domkirke og truede med banlysning alle, der vilde stjæle bøgerne derfra⁴.

Men hvor udmærkede bogsamlingerne end kunde være, måtte de, der skulde tilegne sig tidens højeste lærdom, drage udenlands og da helst til Paris, »Parisus sine parii« hed det dengang. Kun der kunde scolaren ved at høre forelæsninger og deltage i disputereøvelser erhverve sig tidens ypperste viden. Det må dog bemærkes, at det kun var et lille tal af tidens kathedralskoleelever og siden mænd i kirkens tjeneste, der nåede så vidt. Et ophold ved pariseruniversitetet var forbeholdt de få, der foruden de for studium indstillede evner tillige havde den nødvendige rigdom og sociale position. Det var først og fremmest stormandssønner, som siden kunde vente at beklæde de højeste embeder indenfor den hjemlige kirke. Det gælder Absalon og biskop Valdemar, og det gælder også brødrene Peder og Anders Sunesøn. Den af de danske pariserfarere, der nåede videst, var utvivlsomt Anders Sunesøn. Han erhvervede sig magi-

1) *Necrologium* 75.

2) *Libri memoriales* 145.

3) *Chron. episc. Ripenses* ed. Ellen Jørgensen; *Kirkehistoriske Samlinger* 6. r. I, 31. (Khvn. 1933—35).

4) *Liber Arhusiensis*; S. R. D. VI, 405.

stergraden og holdt derefter selv forelæsninger i Paris, »tu splendissimum externæ scholæ regimen apprehendisti«, som Saxo udtrykker det¹. Også Sorøtraditionen har beva- ret mindet om erkebispens akademiske lærervirksomhed, og betegner ham som »sacræ theologiæ professor«².

1. Den franske scolastik.

I Frankrig var det oprindelig klostrene, der på under- visningens område havde været førende. Senere kom ka- thedralskolerne som uddannelsescentre for stiftets gejst- lighed. De lededes af en af kapitlets kanniker med titel af scolasticus eller magister scholarum. De to slags skoler fik hver sit særpræg. Mens de oprindelig begge havde været ret elementære i deres undervisning, udvikledes de siden i hver sin retning. Klosterskolerne kom til at lægge mere ensidig vægt på det theologiske og blev tilholdssteder for den middelalderlige mystik, mens kathedralskolerne i højere grad holdt sig til artes og derved fik et mere omfattende humanistisk præg, det gælder ikke mindst denne retnings betydeligste skole, nemlig den i Chartres. De to forskellige studieretninger, som klosterskoler og kathedralskoler var udtryk for, havde i 1100-årene sine betydelige repræsen- tanter i Abelard og Bernhard af Clairvaux. Striden mellem disse to fandt ingen afgørelse, men fortsattes ind i 1200- årene som en strid mellem universiteterne og de nye munke- ordner. I sine følger blev denne strid skæbnesvanger for humanismen, som faktisk blev trængt ud af scolastiken³.

Domskolerne fik en videre udbygning ved, at der gaves licentia docendi til lærere, som udenfor domskolen under- viste i de forberedende discipliner: logik, grammatik og retorik, mens den egentlige kathedralskoleundervisning

¹) Saxonis Gesta Danorum ed. J. Olrik & H. Ræder I, 7 (Khvn. 1931).

²) Monumenta Sorana varia; Script. Rer. Dan. IV, 541.

³) P. Mandonnet: La crise scolaire au début XIII-siècle; Revue d'hi- stoire ecclésiastique XV, 1 (1914).

mere helligede sig theologien. Det var domkapitlets kansler, der udstedte disse licenser, og det kunde da være fristende at lave en indtægtskilde deraf. Man hører om det i 1138¹. Det var ikke tilladt, men trods indskærpelser, således på laterankonciliet i 1179² brugtes det stadig. Trods alt betød det noget af en frigørelse for undervisningsvæsenet, en nødvendig forudsætning for det middelalderlige franske universitets tilblivelse.

Da den nye scolastik fængede i den videnskabelige verden, var det, at strømmen for alvor tog fart mod Paris. Scolastikens metode tilegnedes gennem forelæsninger og disputereøvelser, og i Paris samlede Abelard og hans efterfølgere store elevskarer omkring sig. For at binde de fremmedes strøm, gav kongerne visse rettigheder til scolarerne. Nogen organisation kendtes endnu ikke, hver enkelt scolar var afhængig af den enkelte lærer. For at varetage deres fælles interesser sluttede skoleholderne, magistrene, sig sammen i et laug eller gilde »universitas magistrorum«. Af denne sammenslutning opstod universitetet og heraf fik det sit navn. En af grundene til sammenslutningen i dette samfund var modsætningsforholdet til kansleren ved Notre Dame. Magistrene krævede medbestemmelsesret ved uddeling af licenser, og da kansleren ikke vilde acceptere dette krav, greb universitetslærernes samfund til enhver fagforenings tvangsmiddel, strejken. Det gjorde man f. eks. i 1210, da størstedelen af magistrene udvandrede fra la Cité til venstre seinebred, der lå udenfor kanslerens myndighedsområde. Herved blev de to klostre, der lå på skråningerne her, St. Victor og St. Geneviève, nye centre for universitetslivet. Siden denne begivenhed har venstre seinebred stadig været »quartier latin«. Trods splittelsen vedblev magistrenes samfund, universitas, at være fælles.

¹) Henrik Schück: Kyrkan och vetenskapen under medeltiden, 89. (Sthlm. 1926).

²) Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio ed. J. D. Mansi XXII, 228, c. CXVIII. (Paris & Leipzig 1903).

I begyndelsen af 1200-tallet skete spaltningen i fakulteter. Der blev fire: *theologi*, *jura*, *medicin* og *humaniora*. Medicinen, der i Paris dyrkedes mere spekulativt end empirisk, kom aldrig til at spille nogen større rolle, og da pave Honorius i 1219 begrænsede det juridiske studium til den kanoniske ret, var også dettes muligheder beskårne. Det blev følgelig *theologien* og *filosofien*, der fik de bedste muligheder. Denne udvikling skete ganske vist først efter, at Anders Sunesøn havde forladt Paris, men da den faktisk var i god samklang med pariseruniversitetets tilblivelse og vækst, vil det være rimeligt at nævne den til belysning af det særpræg, som blev dette universitets.

Universitetet fik store pavelige privilegier. Således kunde et medlem ikke banlyses uden pavelig sanktion. Til de pavelige begunstigelser kom de kongelige. Blandt disse var en fornuftig bestemmelse om, at prisen på værelser, der lejedes ud til studenter, skulde fastsættes af to magistre og to borgere for at undgå opskruning. Visse studenterproblemer er åbenbart af uforanderlig karakter. Universitetet i Paris blev efterhånden en magtfaktor med selvstændig myndighed, som forhandlede på lige fod med konge, biskop og parlament¹.

Den forhåndsviden, studenterne mødte med, har naturligvis været af vekslende karat; men den havde trods de mange nationer alligevel et fællespræg. Sproget, *latinen*, var fælleseje, og den formale skolelærdom, *artes triviales*, var også den samme, om *scolarerne* kom fra syd eller nord. Måske er man lidt for tilbøjelig til at vurdere denne lærdomsform ud fra dens sene og lidet tidsvarende udformning, som den karikeres i Holbergs »*Erasmus Montanus*«. Ialtfald har denne undervisning som en nyttig forudsætning for boglig opdragelse også

---

¹) Gustav Schnürer: *Kirche und Kultur im Mittelalter II*, 377. (Paderborn 1926).

sine moderne forsvarere¹. Da nu så meget af det lærdomsstof, som ikke mindst filosofien arbejdede med, var hentet fra antiken, ligger det nær at spørge, om der ikke i den ovenfor skitserede fremstilling af skolevæsnets og universitetets middelalderlige tilblivelse er glemt en indflydelse eller tradition fra de klassiske højskoler. Disse var imidlertid organiseret på ganske anden måde, og forbindelsen må derfor antages at være såre spinkel. Måske vil man bedre kunne påvise en påvirkning fra de byzantinske gymnasier og universiteter f. eks på universitetet i Bologna², som imidlertid havde en fra pariseruniversitetet noget afvigende form. I alt væsentligt er universiteterne et produkt af den middelalderlige kultur og bærer endnu på afgørende punkter præg af deres tilblivelse.

Når Alanus ab Insulis skal personificere »theologien« så udstyres han denne person med kongeligt diadem, et meget anskueligt billede på, hvordan samtiden vurderede denne videnskab³. Der var ingen tvivl om, at den stod øverst i rang. Roscelin og Abelard havde forkyndt den nye scolastik som den frie tænknings kamp mod den ældre middelalders udprægede dogmatisme og autoritetstro⁴. Metoden, man anvendte, havde man overtaget fra den deduktive logik med slutninger og syllogismer efter aristotelisk mønster. Man lagde følgelig vægt på en fast terminologi og på skarpe definitioner af begreberne. Spørgsmålene, man beskæftigede sig med, var spørgsmål om verdensanskuelse, det var dogmerne om Gud og treenighed, om Kristi to na-

¹) Mortimer J. Adler: *How to read a book*. Jvfr. Frans G. Bengtson: *För nöjes skull*, 155 ff. (Sthlm. 1947).

²) Jan Agrell: *Till de medeltida universitetens förhistoria*; Studier i människokundskap tillägnade John Landquist 1946, 1—38.

³) En oversigt over den righoldige litteratur om 1100-årene, dens udgaver m. m. findes i J. de Ghellinck: *L'essor de la littérature latine au XIIe siècle I*, introduction, 1—32. (Bruxelles 1946).

⁴) Henrik Schück: *Kyrkan och vetenskapen under medeltiden*, 88. (Sthlm. 1926).

turer, den guddommelige og den menneskelige, om menneskets mål, synd og nåde, den menneskelige sjæl på denne og hin side af graven, altså spørgsmål som unddrager sig en empirisk behandling, som blot lader sig opfatte enten udenfor videnskabens område som tro eller gennem den spekulative metafysik. Men metoden med dens dialektiske afvejen pro et contra, denne tankeleg med begreber, førte ofte til, at resultatet betød mindre end selve tankeoperationen, hvad der til slut skulde opløse scolastiken indefra, gøre den til form uden indhold.

Scolastikens indsats i theologien er den, at den formidler forbindelsen mellem den patristiske tradition og den dialektiske filosofi. Det var filosofien, der skulde tjene theologien, hvorfor filosofien ligefrem betegnedes som »ancilla theologiæ«. Formålet var at skabe overensstemmelse mellem kirkelæren og den filosofiske tænkning. Iøvrigt var scolastiken i sin første fremkomst slet ikke ensidig theologisk indstillet. Den var litterært meget omfattende, stærk humanistisk præget og i al sin afveksling frisk og broget¹.

Abelards betydeligste elev var Petrus Lombardus², som indirekte blev Anders Sunesøns læremester. Han er, som navnet siger, født i Lombardiet, men fik sin uddannelse i Frankrig, og her faldt også hele hans livsgerning, han døde som biskop i Paris 1160. Som elev af Abelard fastholdt han en del af dennes læresætninger, som ellers var forkastede eller rent ud fordømt som vranglære, og Petrus Lombardus regnedes derfor af de mere ortodokse kredse for noget i retning af en kætter. Foruden sit hovedværk »Libri quattuor sententiarum« (1150—52)³ har han skrevet kommentarer til Pauli breve, som dog er af mindre inter-

¹) M. Grabmann: Die Geschichte der scholastische Methode II, 5. (Freiburg 1911).

²) Petri Lombardi Opera Omnia I—II; Patrologiæ cursus completus, series secunda ed. J. P. Migne, tom. CXCI—CXCII, (Paris 1855). Nyere udgave Quaracchi 1916.

³) Opera II, col. 522—964.

esse i denne forbindelse, men som ellers blev en højt værdsat indføring i den paulinske brevlitteratur. Hovedværkets fire bøger har til overskrifter: I. Treenighedens mysterium, II. Skabelsen og tilblivelsen af de legemlige og åndelige ting, III. Ordets incarnation. Den fjerde bog har ingen overskrift, men handler om de syv sakramenter og de fire sidste ting. I en ganske kort prolog har forfatteren præciseret sit værks formål og karakter. Han har med megen nøje, for at fremstille sandhedens lys og lette sandhedssøgeren hans vej gennem bøgernes og meningernes mængde, sammenskrevet disse fire bøger om den for evighed grundede sandhed, og det er hans hensigt at lade sin egen stemme klinge så lidt som muligt for des mere at kunne anføre kirkefædrene med deres egne ord. Som grundlag for værket benyttede Petrus Lombardus et rigt materiale af kirkefædre med et stort antal divergerende meninger. Disse modstridende opfattelser behandlede han så med den abelardske dialektik, hvorved de dogmatiske spørgsmål gennemdrøftedes og belystes fra alle sider. Sin egen opfattelse udtalte han med stor forsigtighed, og undertiden foretrak han at lade et særlig omtvisteligt spørgsmål stå åbent. Derfor har hans værk, der hurtigt nåede en overordentlig yndest, i de følgende tider kunnet anvendes af flere modstridende theologiske retninger. Petrus Lombardus har med megen lærdom ordnet det overleverede stof og fremstillet det i en overskuelig og let tilgængelig form. Bernhard Geyer, der har undersøgt kildeforholdet¹, har vist, at Augustin er hovedautoriteten med ca. 1000 citater. Desuden er alle de førende theologer fra oldkirken op til Abelard benyttede. Af hans nærmeste forgængere har han især benyttet Hugo de Saint-Victor: *De sacramentis christianae fidei*, magister Hugos *Summa Sententiarum*. Disse to værker har tidligere været tilskrevet samme forfat-

---

¹) B. Geyer: *Die patristische und scholastische Philosophie*; Fr. Ueberwegs *Grundriss der Geschichte der Philosophie* II, 274. (Berlin 1928).

ter, men muligvis skyldes det sidste en ellers ukendt Hugo Parisiensis¹. Også Gratians decret er benyttet, hvorimod Boëthius blot er repræsenteret med et enkelt citat, hvad der er så meget mere påfaldende, som netop scolastiken i høj grad voksede sig stærk ved studiet af Boëthius' kristne visdom i stoisk iklædning, en aristotelisk arv, som ikke mindst blev af betydning for Thomas Aquinas. En nyorientering betegnede citater fra Johannes Damascenus: De fide orthodoxam, som Burgundio af Pisa i 1151 havde gjort tilgængelig i latinsk oversættelse. Det var derved blevet muligt at knytte en forbindelse til den hidtil i Vesteuropa ret upåagtede syriske litteratur, der netop for filosofiens vedkommende havde haft en ejendommelig udvikling på klassisk grund og under arabisk indflydelse². Om filosofiens plads i sin lærebygning siger Petrus Lombardus i Sent. III, 22: Illac enim et huiusmodi argutiae in creatoris locum habent, sed fidei sacramentum a philosophicis argumentis est liberum³, og med hensyn til forholdet mellem tro og viden opfatter han i III, 24 videnskabens begrænsning således: Unde colliguntur non posse sciri et intelligi credenda quaedam, nisi prius credantur et quaedam non credi nisi prius intelligantur; et ipsa per fidem amplius intelligi⁴. Værkets ordening og systematisering ansås i middelalderen for fortræffelig, hvorfor de fire bøger blev meget yndede som håndbøger i dogmatik. Om værkets originalitet er der i nyere tid fældet meget strenge domme som denne: lige så uselvstændig i tænkning som imiterende i theologien⁵. En betragtning med hovedvæg-

¹) M. Grabmann: Die Geschichte der katholischen Theologie, 37. (Freiburg 1933).

²) H. Schück: Kyrkan och vetenskapen under medeltiden, 124. (Sthlm. 1926).

³) Opera II, col. 802—03.

⁴) Opera II, col. 808.

⁵) Maurice de Wulf: Histoire de la philosophie médiévale I, 193—94. (Louvain 1924).

ten på det historiske vil nok være mere varsom i vurderingen. Man kan ikke underkende værkets betydning som formidler af en hel del mere eller mindre fjernt gemte forfatteres tanker, som et overskueligt resumé af hele den forudgående forskning. Petrus Lombardus værk har utvivlsomt fyldt et behov i middelalderens lærde verden, og det ses, at selv den betydelig mere selvstændige Thomas Aquinas formåede ikke at gøre de fire bøger overflødige, også efter hans tid vedblev man at studere og kommentere dem.

En af de første i den lange række af kommentatorer er Petrus Comestor (død ca. 1178). Han hører ellers til de utilitære theologer, som lagde mere vægt på praktisk virken, prædiken f. eks. end på scolastisk lærdom. Hans hovedværk er *Historia Scolastica*, et populærtheologisk hovedværk i den bibelske historie¹, som også Anders Sunesøn har kendt og benyttet. Både Petrus Lombardus og Petrus Comestor er repræsenteret ved et stort antal middelalderlige håndskrifter i de nordiske biblioteker².

Den betydeligste af kommentatorerne er Petrus Pictaviensis. Han var elev af Petrus Lombardus og virkede som lærer i Paris ca. 1170—90, så Anders Sunesøn kan udmærket have hørt ham under sit pariserophold. Kommentaren »*Sententiarum libri quinque*«³ følger den dialektiske realisme i forgængerens ånd og behandler i de fem bøger: Guds- og treenighedslæren, skabelse og syndefald, nåden og dyderne, incarnationen, sacramenter og escatologi.

Som før nævnt repræsenterede Chartres-skolen den mere humanistisk betonedede retning⁴ i fransk videnskabelighed.

---

¹) M. Grabmann: *Geschichte der katholischen Theologie*, 46. (Freiburg 1933).

²) Toni Schmid: *Latinsk litteratur i det medeltida Sverige*; Lychnos 1940, 64.

³) *Petri Pictaviensis Sententiarum librum quinque*; *Patrologiæ cursus completus, series secunda* ed. J. P. Migne, tomus CCXI. (Paris 1855).

⁴) A. Clerval: *Les écoles de Chartres au moyen âge*. (Chartres 1895).

Ved siden af kirkefædrene satte man det antike åndsliv og dets forfattere, især Platon og Aristoteles¹, som også værende et studium værd. Blandt mænd af den retning, der især har haft betydning for Anders Suneson, må fremhæves cistercienseren Alain de Lille, Alanus ab Insulis². Han blev født i Lille omkring 1128, men iøvrigt er vi ikke særlig godt underrettet om hans levned. Han virkede som akademisk lærer i Paris i anden halvdel af 1100-årene og tilbragte sine sidste dage i Cîteaux, hvor han døde i 1202. Hans forfatterskab omfatter både poesi og prosa, og hans filosofiske studier nyttiggjorde han sig ikke blot i de videnskabelige værker, men også i digtningen. Gennem Chartreskolen var hans filosofiske indstilling påvirket fra Platon og ligeså hans metafysiks faste formulering efter geometrisk mønster³. Hans metode er især i »Regulæ« matematisk-deduktiv, og iøvrigt påvirket af Boëthius. I de dialektiske overvejelser foretrækker han fornuftens argumenter fremfor autoritetens⁴. Hans digtnings emner er menneskets stilling til Gud og universet, samt menneskesjælens skæbne fremstillet i storladne visioner og med mange allegorier. I bevidst modsætning til den antike satire-digter Claudianus skrev han et digterisk værk »Anticlaudianus«⁵ i 9 bøger, der rummer en i kulturhistorisk henseende bemærkelsesværdig sammenfatning af datidens viden. Stilen er elegant og billedrig. Det er et af middelalderens store digterværker og kan nævnes som forudsætning for såvel Roman de la Rose som Dantes Divina Comedia. Allerede i begyndelsen af 1200-årene gav betydelige forfat-

¹) Aristoteles Latinus ed. G. Lacombe m. fl. (Rom 1939) med katalog over de middelalderlige latinske Aristoteleshåndskrifter.

²) Alani de Insulis Opera omnia; Patrologiæ cursus completus, series secunda ed. J. P. Migne, tomus CCX. (Paris 1855).

³) W. Norvin: Platonismen i 12. Aarhundrede; Teologisk Tidsskrift 4. række II, 121.

⁴) Maurice de Wulf: Histoire de la philosophie médiévale I, 176.

⁵) Opera col. 481—576. Oversættelse til engelsk W. H. Cornog: The Anticlaudian of Alain de Lille. (Philadelphia 1935).

tere sig af med kommentarer til dette digt, og en beundrende eftertid hædrede forfatteren med titlen »doctor universalis«¹. Senere er kritikken sat ind og har påpeget inkonsekvenser i psykologien samt uformidlede modsætninger af mystik og rationalisme i livssynet. Indvendingerne er vel ikke uberettigede; men tilbage bliver dog billedet både af en betydelig digter og af en urolig søgende ånd, tidstypisk for det videnskabeligt meget bevægede tolvte århundrede og dertil i sin form hvad J. Huizinga har kaldt »prægotisk«².

2. Hexaëmerons indhold og tankeverden.

Det var denne theologi, som Anders Sunesøn stiftede bekendtskab med under sit studieophold i Paris, og hans egen tænkning fik sit afgørende præg ved de indtryk, han modtog i sin ungdom. Det var for så vidt på et heldigt tidspunkt, Anders Sunesøn kom til Paris. 1100-tallet³ ikke mindst dets sidste halvdel var et i videnskabelig henseende begunstiget tidsrum, præget af en ubegrænset kundskabs-tørst og en lys tro på problemernes løsning eller ialtfald systematisering. Med vital energi gav theologien sig i kast med de højeste spørgsmål, samtidig med at juraen både i teori og praksis arbejdede såvel for en humanisering som en tydeliggørelse af lovgivningen, og medicinen for sit vedkommende kunde opvise nye lægemidler af bedre effekt og derved erobre terræn fra overtro og såkaldt munke-medicin. På det sidste område er i Danmark Henrik

¹) Max Manitius: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters* III, 766; *Handbuch der Altertumswissenschaft* 9. abt., 2, III, 1931.

²) J. Huizinga: *Über die Verknüpfung des poetischen mit dem theologischen bei Alanus de Insulis*, 13; *Mededeelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen*, afd. Letterkunde 74, B, 1932.

³) 1100-årene fremhæves stærkt i Ch. Haskins: *The renaissance of the twelfth century* og Roger Lloyd: *The golden middle age*, 1939; mens W. A. Netze tager forbehold navnlig mod betegnelsen *renaissance*; *Speculum* XXIII, 464—71 (1948).

Harpestreng¹ det store navn. Indenfor jura og theologi blev det Anders Sunesøn, der ydede den betydeligste indsats. Theologien docerede han først i Paris og siden herhjemme. Bemærkelsesværdigt er det, at han efter Øselkorstoget i 1206 holdt gæsteforelæsninger over Davids salmer for præsteskabet i Riga.² Den bestemmelse, som Innocens III i 1215 fik vedtaget på laterankonciliet, at der ved hver metropolitankirke skulde findes en theologisk lærer, der kunde undervise i den hellige skrift, har sikkert haft hans fulde billigelse og hjertelige tilslutning.

Sin theologiske lærdom har Anders Sunesøn i litteraturen givet form i to værker, et om de syv sakramenter, der er gået tabt, og »Hexaëmeron«, som i sin fuldstændige form er bevaret til vor tid, omend blot i eet eneste middelalderligt håndskrift. Som titlen »De seks dage« antyder, handler værket om skabelsen; men det giver i sine 8040 strofer tillige en fremstilling af den scolastiske dogmatik. Værket er delt i 12 bøger, som dog ikke i synderlig grad tjener til en systematisk opdeling af stoffet.

I en ganske kort indledning stilles livets og dødens evige modsætninger overfor hinanden, og derefter understreges livets korthed med den udlægning, at dette korte livs rette anvendelse må være en forberedelse for evigheden. I de tre første bøger skildres skabelsen, som derefter i fjerde bog tolkes allegorisk, hvorefter der fortsættes med syndefaldet og udjagelsen. Dogmatiken, som allerede har gjort sig stærkt gældende med en udvikling af treenighedslæren i anden bog, får derefter overvægten over det bibelhistoriske stof. 5—9. bog handler om loven, dyderne, synden og nåden. I tiende bog påbegyndes kristologien, der fortsætter helt ind i tolvte bog, hvorefter værket slutter med de dødes opstandelse og Kristus som verdensdommer på den yderste dag.

¹) jvfr. min afh. om Henrik Harpestreng i Danske Studier 1945, 125—39.

²) Henrici Chronicon Lyvoniae X, 13; Mon. Germ. Script. XXIII.

Efter dette meget summariske rids af værkets indhold, skal tankeverdenen deri nærmere belyses. I indledningen tager Anders Sunesøn afstand fra den klassiske litteratur, hvad der for så vidt er ganske logisk i den givne tanke-række, eftersom de antike digtere, »der som sirener kil-drer ørerne med indsmigrende toner«, næppe kan siges at være direkte eller velegnede vejledere til det evige liv. Den kristne kirkes ledende mænd havde middelalderen igennem indtaget vekslende standpunkter til klassikerne. Augustin havde i *De doctrina christiana* hævdet de kristnes ret til at beskæftige sig med den hedenske litteratur og filosofi. Clunyacenserne så derimod den verdslige digtning som en hindring for at samle sindet om det ene fornødne, nemlig bøn og andagtsøvelser. En lignende stilling indtog Bern-hard af Clairvaux. Det er muligt, at det er tanker fra denne franske kirkemand, der har fået Anders Sunesøn til som så mange andre middelaldertheologer at bryde staven over de hedenske klassikere. Adskillige gjorde det blot af pligt; men om denne hos Anders Sunesøn har været understøt-tet af en virkelig overbevisning, er det svært at afgøre. Ordene er, ikke mindst når han taler om faren for ung-dommen, som endnu »ikke evner at skelne frelsens kærner fra dødens avner«, stærke nok; men det er på den anden side klart, at erkebispens selv sad inde med en ikke ringe klassisk dannelse, og han indrømmer åbent, at han værdsætter den kunstneriske form. Hans gæld til 1100-tallets franske humanisme er umiskendelig, og der er i hans latinske hexametre klassiske mindelser akkurat som i Saxos slyngede prosa. Latinen var da som i århundreder derefter grundlaget for al lærdom. Anders Sunesøn indskærper selv nødvendigheden af at kunne udtrykke sig på korrekt og elegant latin, og latin lærtes og læres nu engang bedst ved at læse de klassiske forfattere. Ind mellem det imponerende opbud af kirkelige autoriteter, som kommer til orde i Anders Sunesøns værk, er også både Vergils, Horats og Ovids stemmer hørbare. Det er åbenbart den sidste, han

har haft i tankerne, når han taler om »de letfærdigheder, på hvis fremstilling, der er ofret så megen kunst og flid« (v. 54 f.). Men takket være allegorien kunde selv den letfærdige Ovid gøres acceptabel, og fortolket ret kunde man nok gøre oldtidsforfatterne til skildrere af kristne dyder og laster. Homer er et af de få forfatternavne, som Anders Sunesøn nævner. Kendskabet til græsk var endnu ikke meget udbredt selv i de lærdeste kredse i Vesteuropa, og det vides ikke, om Anders Sunesøn som formentlig Innocens III har hørt til tidens få græskkyndige. Gertz mener ikke, det kan være tilfældet; men i så fald har han vel kunnet stifte bekendtskab med Homer gennem kanniken Simon Aurea Capras parafrase »Ilias latina«.

Med udgangspunkt i Genesisberetningen skildrer Anders Sunesøn skabelsen. Først blev himlen og englene skabt. Englene er væsner med fri vilje, og den øverste af dem var Lucifer; men da han vilde være Gud lig, nedstyrtedes han tillige med en trediedel af englene, således skal Genesis I,4: *divisit lucem a tenebris*, forstås (v. 342). Blandt de ypperste af de gode engle er Mikael, der er Guds stridsmand og vogter af himmelens porte. For nu at få tallet fuldt efter de faldne engle skabte Gud menneskene (v. 275—79). Adam's legeme blev skabt af jord »terra Damascena«, men hans ånd af intet. Eva skabtes af Adams side, ikke af hoved og ikke af fod, for at kvinden hverken skulle være mandens herre eller hans træl, men hans medhjælper »*socia*« (v. 1752—55), en ganske smuk fortolkning, som Anders Sunesøn har fra Hugo de Saint-Victor¹. De kommentarer og overvejelser, som skabelsesberetningen giver anledning til, placerer Anders Sunesøn nærmest i følge med Chartrestheologerne. Den mest radikale af disse Thierry de Chartres² hævder, at Gud har skabt materien, hvoref-

¹) Fr. Hammerich: *En Skolastiker og en Bibeltheolog*, 146. (Kbh. 1865).

²) Thierry de Chartres: *Opusculum de opere sex dierum* ed. Hauréau 1888; *Notices et Extraits de la Bibliothèque Nationale*.

ter denne efter de fysiske love og uden Guds yderligere indgriben selv har frembragt universet. En så rationalistisk tankegang var ikke acceptabel for den middelalderlige tænkning, tværtimod var den almindelige opfattelse i Chartres, at det var Guds formende tanke, der virkede på stoffet og derved frembragte universet, tanker, der har både Platon og Abelard som forudsætninger. Guillaume de Couches så nærmest i tilslutning til Abelard treenhedens tre karakteristika: magt, visdom og godhed som den tredelte årsag til skabelsen, nemlig som henholdsvis *causa efficiens*, *causa formalis* og *causa finalis*. Anders Sunesøn opererer i v. 242—42 med ganske de samme begreber. Af sin magtfulde skabte Gud materien, stoffet på een gang, ved hans visdom fik det form, og endelig er Guds godhed *causa finalis*.

For Anders Sunesøn har Gud sin forudsætning alene i sig selv, og han går ikke ind på beviserne for Guds existens og om Guds erkendelighed. Af Guds egenskaber fremhæves uforanderligheden, en uforanderlighed der er som solens, der dog kan ændre alt. I modsætning til andre skolastikere som f. eks. Alanus, der ofte identificerer Gud med »det rette« eller med retfærdigheden, hævder Anders Sunesøn en skarpere distinktion. Man kan sige, at Gud er retfærdig, men ikke at han er retfærdighed, da han så ville være to ting. I læren om treenheden følger Anders Sunesøn i alt væsentligt Petrus Lombardus første bog med den tilhørende kommentar hos Petrus Pictaviensis. Abelard havde forklaret treenheden ved at knytte en særlig karakteristik til fader, søn og helligånd, nemlig magt, visdom og godhed, en lære som dog var blevet bekæmpet af Bernhard af Clairvaux, som fandt, at disse egenskaber lige så vel kunde siges at være fælles for alle tre personer. Af chartresskolen sattes Abelards treenhedslære i forbindelse med de platonske tanker, og Guillaume fandt da i

¹⁾ J. M. Parent: *La doctrine de la création dans l'école de Chartres.* (Paris 1938).

kontakt med de tre skabelsesårsager, at treenigheden kunde karakteriseres som demiurgen, ideerne og godheden. Andre theologer som Hugo de Saint-Victor og Petrus Comestor fandt det højligt påkrævet at protestere mod at indblande den fra Platon lånte demiurg i den kristne tros-lære. Til slige yderligheder forfaldt Anders Sunesøn ikke. Han fastslår, at de tre personer er væsentlig eet, der er ingen forskel i guddomsvæsen, men blot en personlig forskel. Efter Abelard tilskrives magten fortrinsvis faderen, men også visdommen, og i overensstemmelse med Petrus Lombardus tillægges der faderen tre væremåder, nemlig paternitas, generatio activa og spiratio activa. Det kan være vanskeligt at gengive disse termina på dansk med nogen mening. At oversætte paternitas ligeud med »faderlighed« synes at være en lidet sigende attribut til Gud Fader, men skal sikkert ses i forbindelse med den i skabelsen, den ligeledes tredelte skabelse, virkende causa efficiens. Sønnen, tillagt spiratio activa og generatio passiva, udtryk for Guds gennem sønnen virkende formende tanke, og endelig tilskrives ånden spiratio passiva, på en anden måde sagt et udtryk for faderens kærlighed til sønnen eller målet for al stræben svarende til den i skabelsen virkende causa finalis. Det er Anders Sunesøn om at gøre, at han ikke ved disse fem karakteristika gør Guddommen femfoldig i stedet for trefoldig, de er blot distinctiva, hvorimod personbegreberne er distincta. Udtrykkene er typiske for logiken og systematiken i Hexaëmeron. Iøvrigt lægges der stærkere vægt på enheden end på tredelingen, et synspunkt som deles bl. a. af Alanus ab Insulis, der netop i den anledning svinger sin nærmeste dogmatiske vejleder, Gilbert de la Porrée, for ligesom Anders Sunesøn at følge i Petrus Lombardus fodspor.

Den samme tilslutning fik Petrus Lombardus derimod ikke i kristologien. Han havde her lært¹, at da Kristus lod

¹) Petrus Lombardus har udformet sin kristologi i Sententiæ III, 1 ff.

sig føde, fik han legeme af moderen, således at han ikke var et menneske, for han var nemlig uden synd, men blot lignede et menneske. Den guddommelige natur havde påtaget sig menneskelig skikkelse, uden at der derved var sket en forening. Antog man en skinskikkelse, kunde man iøvrigt logisk motivere, at Kristus var kommet til verden, uden at moderen var ophørt at være jomfru. Det vanskelige punkt blev da, om Kristus i menneskeskikkelse blev »noget« eller »nogen« (aliquid — aliquis). Petrus Lombardus holdt på det første, mens Petrus Pictaviensis, der hævdede, at Kristi legeme var af jordisk afstamning, måtte holde på det andet¹. Sin kristologiske nihilianisme havde Petrus Lombardus overtaget fra Abelard, men den havde ikke stået uimodsagt, f. eks. havde Jean de Cornuailles reageret stærkt imod den². Det samme gør Anders Sunesøn i v. 6726—64; men han hævder tillige overfor Petrus Pictaviensis, at Kristus er noget andet og mere end »alicujus naturæ«. For Anders Sunesøn måtte foreningen af sjæl og legeme nødvendigvis betyde, at Kristus er Gud og menneske i begge skikkelser, »Deus et homo« v. 7051. Det er et af de ganske få steder, hvor Anders Sunesøn erklærer sig uenig med begge sine nærmeste forbilleder. Man skal dog nok være varsom med ud fra dette og enkelte andre mindre betydende divergerende partier at tillægge Anders Sunesøn en stræben efter litterær originalitet³, et begreb, der i vor forstand var middelalderen ganske fremmed. For Anders Sunesøn har det her valgte litterært-oppositionelle standpunkt snarest været et spørgsmål om i sit værk at viderebefordre kirkens sande lære og dermed, om man vil, tillige et personligt trosspørgsmål. Anders Sunesøn har i sine studier truffet på adskillige yderliggående standpunkter både i rationalistisk og mystisk retning, såvel som til-

¹) Kristologien hos Petrus Pictaviensis i *Sententiæ IV: De incarnatione* c. 7—10.

²) R. F. Studeny: *John of Cornwall, an opponent of nihilianism.* (1939).

³) Hammerich: *En Skolastiker og en Bibeltheolog*, 128.

bøjeligheder til platonisk pantheisme; men han fristes ikke af yderstandpunkter. Han søger et centralt standpunkt, og i tvivlstilfælde går han nok hellere et skridt til højre end et til venstre. Han ynder at gennemspille problemerne rent dialektisk, at belyse dem fra så mange sider som muligt; men hans egne standpunkter er både klare og faste. Hexaëmeron skulle være både et digterværk og en håndbog i tros lære, en dobbelthed, der dog ikke var middelalderen slet så fremmed, som den forekommer os. I den sidste egenskab skulle værket i sin klare logik først og fremmest tale til forstanden; men Anders Sunesøn forstod godt nok, at ikke alt kan måles med logikens strengt justerede alenstok. Der fandtes noget, som selv den dristigste tankeflugt måtte standse overfor, noget som ikke var tilgængeligt for forstanden; men som det blot var givet mennesket at skue i troen. Når da, som i den bernhardinske mystik, troen alene kan hæve sig over forstanden og gribe det i den religiøse sandhed, som ligger udenfor forstandens rækkevidde, da må det skyldes, at menneskesjælen, hvori troen findes, må være i slægt med Gud. Derved kommer Anders Sunesøn i femte bog ind på Guds billedet i mennesket og derfra til skildringen af menneskets tre tilstande. Naturgaverne hører til Guds billedet; men dette er endnu i menneskets første tilstand ganske uden form. Først efter at have modtaget nådegaverne tager Guds billedet form i mennesket i dettes såkaldte anden tilstand, som varer indtil syndefaldet. I den følgende tredje tilstand efter syndefaldet er mennesket berøvet nådegaverne fra anden tilstand, men har bevaret naturgaverne, herunder den frie vilje. Det er Anders Sunesøn om at gøre at få synden skarpt defineret. Mens alle andre evner må have deres årsag og udspring fra Gud, undtager Anders Sunesøn evnen til at synde. Han stiller sig iøvrigt herved i opposition til sine nærmeste forbilleder såvel Petrus Lombardus som Petrus Pictaviensis. Evnen til at synde er nemlig efter Anders Sunesøn ikke nogen sand evne. Synden kan rent negativt

bestemmes at være en handling berøvet sit rette formål, nemlig Gud. Der kan sikkert drages en forbindelseslinie fra dette afsnits omhyggelige formulering af det rent abstrakte syndsbegreb til det i den daglige retspraksis forekommende skyld i form af lovovertrædelse. Som jurist og lovgiver arbejdede Anders Sunesøn bl. a. for, at den gamle nordiske sædvanerets strengt formelle bestemmelser burde ændres på de punkter, hvor der kunde skelnes mellem misgerning og ulykkestilfælde. I parafrasen over Skånske Lov gør han et udtalt særstandpunkt gældende ved at kræve en lempeligere behandling af de retstilfælde, der kan karakteriseres som »håndløs våde« i modsætning til de egentlige forbrydelser, specielt manddrabsforbrydelserne, som netop på Anders Sunesøns initiativ var gjort til genstand for en omfattende reformlovgivning¹. Det er den kanoniske rets begreber *homicidium voluntarium* og *homicidium casuale non volens*, som han rent praktisk arbejdede for at få indført i den gældende ret. I en rent abstrakt form giver han i *Hexaëmeron* den theologiske begrundelse herfor, hvor han forklarer lovens oprindelse, den skrevne lov og den naturlige lov. Udgangspunktet er en gennemgang af lovens to tavler med de ti bud, den ti-strengede psalter, der skal tæmme syndernes vilddyr (v. 3507). Enkelte vendinger i denne abstrakte sfære kan dog tage sigte på ganske konkrete forhold. Det gælder forholdet mellem den canoniske ret og den nationale. Den verdslige lov må som en lydige terne (*ancilla*) følge sin frues fjed (v. 2979—87), og fruen er den kirkelige ret, en tanke som Anders Sunesøn med tilsvarende ord og vendinger ligeledes har udviklet i parafrasen over Skånske Lov². En naturlig følge af den kanoniske rets fortrin må da blive, at en gejstlig persons synder må bedømmes alvorligere end en lægmands, en konsekvens som også drages i *Hexaëmeron*.

I 6. bog afhandles dyderne og nådelivet. Med udgangs-

¹) jvfr. *Scandia* XIII, 184, 188, 190.

²) Parafrasens kap. 127; Danmarks gl. landskabslove I, 2, 644.

punkt i korinthierbrevet (I, 13,13) skildres de tre theologiske dyder: tro, håb og kærlighed. Troen er grundvolden. Evnen til at tro er en naturgave, og i forhold til troens mål gives de øvrige åndens gaver. Det slås fast, at troen gælder det usynlige, ikke det visse, for det, som man ved med vished, har ingen tro behov. Tro tilegnes ikke ved lærdom. Troen adskiller sig netop fra erkendelsen ved, at årsags-sammenhængen ikke kendes. Det centrale er troen på Herrens lidelse, kun ved denne erhverves al fortjeneste. Utvivlsomt spores bag dette Bernhard af Clairvauxs følelsesmæssige hengivelse i beskuelsen af den korsfæstede; men der er tillige i den filosofiske udformning af tanken, at kun gennem troen kan sjælen hæve sig til Gud, en linie, der kan føres også bag om Bernhards mystik og nyplatonikerne til den platonske psykologi. Sin form får troen først i forbindelse med de to andre dyder, håbet og kærligheden, for uden kærlighed er troen tom, som bær uden saft, som blomst uden frugt og aks uden kærne (v. 3235). Det er først den formede tro, det vil sige den i kærlighed virkende tro, der er retfærdiggørende. Kærligheden, dette Herrens milde åg, er forbindelsesleddet mellem tro og gerninger. I tidens krigeriske stil anskueliggør Anders Sunesøn troen som brynjen mod verden, håbet er hjelmen mod verdens fristelser, og endelig er kærligheden skjoldet mod Satan. Lovens to tavler havde tre bud om kærlighed til Gud og syv om kærlighed til næsten. Med et vist eftertryk forklares næstebegrebets vide udstrækning: Din næste er ethvert menneske, ven som fjende. Den sidste bør man elske for Herrens skyld, men den første i Gud. Ikke blot den ene, men dem begge skal man elske for at erhverve det himmelske livs glæder (v. 3560—61).

Tallenes mystik, harmoniske talforhold og hellige tal spillede en ikke ringe rolle i middelalderlig tankegang, både som de rent faktisk kunde udnyttes i byggekunsten i de matematiske konstruktionsformler ad quadratum, ad triangulum og i det gyldne snit, og endelig også i de syste-

matiske videnskaber som den scolastiske dogmatik. Der findes træk i Det gamle Testamente af, at visse talstørrelser kunde gives symbolsk betydning, som det findes i de fleste oldtidskulturer; men det var dog først hos pythagoræerne, at man ofrede tallene en videregående dyrkelse. Nyplatonikerne genoptog den, og herfra bredte den sig frodigt i den theologiske videnskab. Petrus Lombardus fik sakramenternes syvtal fastlagt, og formentlig i tilslutning hertil skrev Anders Sunesøn sit nu tabte værk om de syv sakramenter. Men man fortsatte med de syv korssets ord, de syv bønner i fadervor, de syv bodssalmer, de syv hovedsynder, de syv kardinaldyder, helligåndens syv gaver og endelig de syv saligheder. Til de i det foregående nævnte tre theologiske dyder føjes i syvende bog fire kardinaldyder, hvorved syvtallet blev fuldt. Disse kardinaldyder, dette firspand, der fører til himlens glæder, er styrke, retfærdighed, klogskab og mådehold, en række som dog ikke er urokkelig fastlagt, idet forfattere som f. eks. Alanus, Johannes af Salisbury og Hugo St. Victor har andre rækker. I forbindelse med forklaringen af dydernes række belyses skærpsilden, fordømmelsen, den frie vilje og nåden, som går forud for alle dyder, og uden hvilken mennesket ikke kan opnå det evige liv. Med udgangspunkt i profeten Esajas 11,2 forklares derefter helligåndens syv gaver¹. I den danske Bibel nævnes blot seks, nemlig visdom, forstand, råd, styrke, kundskab og guds frygt; men slår man efter i *Vulgata*, findes der godt nok syv, idet der foruden de seks også nævnes fromhed (*pietas*), hvad der også stemmer med Anders Sunesøns række.

Værkets ottende og niende bøger handler næsten udelukkende om synden. Der begyndes med Adams og Evas syndefald, roden til al senere synd. Dydernes og lasternes rækker stilles overfor hinanden, og det kan da være oplysende at sammenligne med Alanus ab Insulis, som i *Anti-*

¹) K. Boeckl: Die sieben Gaben des Heiligen Geistes in ihrer Bedeutung für die Mystik. (Freiburg 1931).

claudianus ligefrem lader disse magter føre krig. Men det er ikke de theologiske og kardinale dyder, som Alanus lader marchere op, hans begreber, i dette tilfælde personificerede begreber, hører hjemme i den sydfranske ridder- og troubadurverden¹. Hvis Anders Sunesøn har haft nogen dyberegående kendskab hertil, er det ikke kommet til udtryk i hans theologiske anskuelser, som helt er bundet til den nordfranske lærde verden, som ingenlunde var identisk med tidens hele franske åndskultur.

I den scolastiske tænkning havde man ikke nok med at forklare og systematisere de kristne tros lærdomme. Man skabte selv nye problemer, som kunde kræve overvejelser for og imod. Anders Sunesøn er ingen undtagelse herfra. I tiende bog, der væsentlig handler om Kristi komme, gennemdrøftes det spørgsmål, hvorfor forløsningen kun kunde ske ved Kristus og ikke ved Gud fader eller ved Helligånden. Det er overvejelser, som nu blot har kuriøs interesse. I skildringen af Kristi tilstedeværelse i nadveren forklarer Anders Sunesøn (v. 6483 f.), at når præsten står foran alteret med udbredte arme, repræsenterer han ikke blot den korsfæstede, men også Moses, der skaffede sejren over amalekiterne², en tankegang som nærmere er udformet af Innocens III³, men som i dansk historie usøgt leder tanken hen på traditionen om erkebispens egen indsats i slaget ved Lyndanisse og sejren over esterne i 1219.

Problemet om Kristus og treenigheden, som Anders Sunesøn først havde behandlet under skabelsen, tager han op igen i 11. bog, og det er for så vidt først på dette sted, han gør op med den kristologiske nihilisme, som det for sammenhængens skyld er refereret ovenfor. Som for den hellige Bernhard er Kristus for Anders Sunesøn både Gud

¹) J. Huizinga: Über die Verknüpfung des poetischen mit dem theologischen bei Alanus de Insulis, 1932, 67.

²) Exodus 17, 11—12.

³) Innocentius III: De sacro altaris mysterio; Patrol. lat. ed. Migne vol. CCXVII, col. 815, 894.

og menneske. Det er ganske vist et mirakel, akkurat som jomfru Maria både er jomfru og moder, og akkurat som det er et mirakel, at Gud har givet mennesket evne til at tro disse to for den umiddelbare fornuft lidet acceptable dogmer; men det er jo netop troens opgave at fatte det, som forstand og viden ikke kan nå. Den videre udvikling af kristologien fortsætter ind i værkets tolvte og sidste bog, hvori Kristi forsoningsdød sættes som en betingelse for det evige liv. Også her fastholdes distinktionen skarpt mellem Kristus som Gud og som menneske. Ved syndefaldet havde mennesket hånet Gud. Selv formåede det på ingen måde at fyldegøre tabet, men med mennesket Kristus, fik Gud igen, hvad der var ham berøvet¹. Som følge heraf vil det blot være muligt at frelse det faldne menneske, men ikke den faldne engel. Som Kristus opstod ved et mirakel, skal de døde igen opstå ved den yderste dom, og endelig sluttet værket med en storartet vision af Kristus som verdensdommer og Kristus i sin herlighed. Værket slutter som det begyndte med det evige liv og med livets og dødens evige modsætning.

Dette referat turde dække det vigtigste af værkets tankeindhold, men kun i al korthed, for Anders Sunesøns stil lider ikke af unødigt bredde. I virkeligheden sammenfatter hans værk en meget stor del af 1100-årenes theologiske viden, men en yderligere referering af andre dogmatiske problemer, der væsentlig bygger på hans ofte nævnte hovedkilder, Petrus Lombardus og Petrus Pictaviensis, vil næppe føje nye træk til hans karakteristik. Fremstillingsmåden er da også stadig den samme. Der anføres så mange modstridende anskuelser som muligt for at have et for den dialektiske behandling velegnet stof. Selv har Anders Sunesøn elegant og træffende karakteriseret sin metode således:

Sic varie varia variat variatio dicta. (v. 1201).

Til forståelse af fortolkningerne giver begyndelsen af fjerde bog en nøgle:

¹) Hammerich: En Skolastiker, 137.

Ponitur *historiae* fundamentum prius, ut post
 ipsius paries queat *allegoria* levari
moralisque superponi pro tegmine sensus,
 aut *intellectus* hac *spiritualis* in aede
 apponat tectum tamquam sublimior (-unde
allegoriae non sic connumeratur ut ante—),
 interiusque domum *moralis* sensus adornet:
 quatuor his sacra tota rotis scriptura rotatur,
 quas a se partes lector discernet acutus.

Altså en firdobbelt fortolkning. En sådan firdeling i fortolkningens systembygning går tilbage til Augustin, der dog brugte andre betegnelser. Den bibelske historie, netop taget som historie, er bygningens grundvold, den allegoriske udlægning rejser væggene, og endelig danner den moralske og åndelige tydning taget. Der er tydeligvis gotik i den måde at bygge på. Historiens sikre grundvold kræver næppe nogen kommentar, og en moralsk og åndelig udlægning af skriftens ord er middelalderen og scolastiken ikke ene om. Derimod kan der være grund til at fæstne sig lidt nøjere ved den allegoriske fortolkning, som blomstrer frodigt hos Anders Sunesøn som hos så mange af tidens forfattere. Det gælder også den ellers så forstandskølige Innocens III, som ikke viger tilbage for at blande moralske allegorier ind i sine ellers mere reelt betonedede skildringer¹, og det gælder den digterisk-frodige Alanus ab Insulis. Allegorien er ofte betragtet med mistillid², en død ballast af uanskueligt billedstof, et alt for letkøbt middel til at lægge det ind i en tekst, man vilde udlægge deraf eller som et krat af tankernes vildskud, der blot tilslørede og ikke klar-

¹) J. de Ghellinck: *L'essor de la littérature latine au XII siècle* I, 158. (Bruxelles 1946).

²) Baumgarten: *Die Philosophie des Alanus; Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters* II, 4, 82, 1896. H. Liebeschütz: *Kosmologische Motiv in der Bildungswelt der Frühscholastik; Vorträge d. Bibl. Warburg* 1923—24, 135.

gjorde forfatterens meninger. Disse indvendinger kan være velbegrundede; men for den middelalderlige tanke havde allegorien nu engang en særdeles tillokkelse. Begreber tog form af skikkelser og blev derved let anskuelige i allegorien¹. Ret anvendt, netop med en tankes opgåen i et billede er allegorien et velformet symbol, der hverken har savnet ægthed eller liv, den har ikke blot rummet løse idéassocia-tioner. Det var ofte gennem allegorien, at den religiøse billedverden åbnedes for kunsten². Det gælder billedkunsten så vel som digtekunsten og skulde næppe behøve yderligere forklaring, når man erindrer, at Brorsons Den yndigste rose, et af højdepunkterne i æstetisk kvalitet i den danske salmeskat, netop er en allegori med rødder ikke alene i Højsangen, men også i middelalderligt billed-sprog.

I den allegoriske udlægning af skabelsen skal solen betyde Kristus, månen er kirken og stjernerne alle de kristne. Som månen låner sit lys fra solen, således oplyser Kristus kirken og forjager det syndige mørke, og som stjernernes glans stråler over verden, skal de troendes gode gerninger lyse (v. 1843 ff.). Denne allegori over sol og måne havde allerede Gregor VII anvendt til at oplyse forholdet mellem gejstlig og verdslig magt, og Innocens III videreførte den i sin tale om de to værdigheder, den biskoppelige og den kongelige, på kirkens firmament. Billedsproget i *Hexaëmeron* får sit præg ved disse allegorier, nogle forekommer os dunkle, enkelte smagløse, men adskillige tjener absolut til at anskueliggøre det abstrakte stof, og hvor allegorien er bedst, er den ikke blot blomstrende, men også af en vis fyndig kraft. En tro, der ikke aktiviseres i gode gerninger, er som aks uden kærne og blomst uden frugt. Kærligheden er Herrens milde åg og vejen til himlen. Som hos Bernhard af Clairvaux udnyttedes sprogets blomsterpragt i højeste

¹) J. Huizinga: Über die Verknüpfung des poetischen mit dem theologischen bei Alanus, 83.

²) J. Huizinga: Ur medeltidens höst, 256. (Sthlm. 1927).

grad, når det gælder lovprisningen af Guds moder. En enkelt prøve må være nok, såsom den med opbud af det ganske univers fastslår, at ingen lovprisning vil være tilstrækkelig. Stedse vil jomfru Marias ære overstråle enhver lov og pris, akkurat som »solen overgår faklen, havet dråben, linien punktet, himlen jorden, og jorden overgår et sandskorn« (v. 2655—56). I den aristoteliske retorik anbefales til stilens levendegørelse at anvende for det første en rigdom af billeder, dernæst antitesen, der kan give det sagte relief, og for det tredje en vis kraft i udtrykket. Man må indrømme, at Anders Sunesøn har formået at drage nytte af denne lærdom, ikke mindst hvad det første punkt, billedrigdommen, angår. Stilen får ved disse i rigt mål strømmende, næsten oversvømmende billeder og lignelser en svulmende barokpragt, som dog ikke forhindrer, at man lejlighedsvis aner både en vis norrøn fynd og endog bogstavrim¹ bag de bredt henskriddende latinske hexametre, og tanken drages usøgt til Saxos ligeledes meget brede gendigtninger af de ordknappe oldkvad. Det vil her være naturligt at spørge, om der er nogen forbindelse mellem tidens norrøne kristenkvad og Hexaëmeron. Man kan nævne, at den nye kristusopfattelse, himlens milde herre, kommer til orde både i Hexaëmeron og f. eks. i Liknarbraut; men selv om den åbenbart først kommer til orde hos Anders Sunesøn, blev den hurtigt kunstens fælleseje. Ikke alene er de formelle forskelle så store; men dertil kommer, at kvadene i modsætning til Hexaëmeron er stærkt subjektivt prægede. En forbindelse lader sig vanskelig påvise. Anders Sunesøn er i Hexaëmeron mere europæer end nordbo.

3. Hexaëmerons kilder og form.

Der findes adskillige skrifter med titlen Hexaëmeron. Basilius den Store har brugt det for sine ni prædikener

¹) Fr. Hammerich: En Skolastiker, 123.

over verdens tilblivelse og Ambrosius ligeså for sine moralsk-allegoriske betragtninger over skabelsen. I efterlig-ning heraf er titlen flere gange brugt om poetiske eller theologiske værker med skabelsen som emne, ikke blot i tiden ned til Anders Sunesøn, men også efter middelalderen, på dansk grund erindres således Anders Christensen Arrebos *Hexaëmeron*. Det synes dog ikke, som Anders Sunesøns *Hexaëmeron* har andet end navnet fælles med de oldkirkelige og middelalderlige værker med samme titel.

I indledningens fordømmelse af den klassiske litteratur fremhæver Anders Sunesøn det ønskelige i at se den hellige skrift iklædt poesiens skønne klædebon, en tanke som har fristet digtere til alle tider. Blandt dem, der kunde tænkes at have influeret på Anders Sunesøn, kan nævnes Petrus Riga (død 1209), pariserklerk som Anders Sunesøn og siden kannik i Rheims. Han har skrevet *Biblia versificata*, en bibelhistorie på vers kaldet *Aurora*¹, illustreret med allegorier og udformet i rytmiske hexametre. Også et par englændere kan komme på tale. Laurentius af Durham (død 1154) har i *Hypognosticon*, der omfatter 9 bøger med 3076 vers, gengivet både dele af Det gamle testamente med skabelsen og syndfloden og dele af Det nye. Også hans fremstilling er spækket med allegorier og præget af dertil hørende moralske refleksioner. Alexander Neckam (død 1217) var i en årrække universitetslærer i Paris. Blandt hans elever var den senere erkebisp Stephan Langton og måske også Anders Sunesøn. Han var en flittig og lærd forfatter på såvel vers som prosa og har i *De naturis rerum* skildret skabelsen.

Det synes som disse forfattere, måske navnlig englænderne, har været de nærmeste forbilleder for Anders Sunesøn ved udformningen af planen for hans værk. Titlen kunde tyde på, at han fra først blot havde tænkt sig at skildre skabelsen, ligesom formentlig det tabte værk om

¹) Petrus de Riga: *Opera*; *Patrologia lat.* ed. Migne, tomus CLXXI, 1381—1442.

de syv sakramenter må formodes at have indeholdt netop det, der savnes i Hexaëmeron for at gøre det theologiske system fuldstændigt. Som kilder for tankestoffet har de nævnte forfattere næppe betydet så synderlig meget, som allerede nævnt bygger Anders Sunesøn her først og fremmest på Petrus Lombardus og Petrus Pictaviensis; men hans værk er dog alligevel noget andet og mere end en parafraze af de to parisertheologers værker. Petrus Lombardus nævnes ikke i Hexaëmeron og citeres blot to gange direkte. Som hos Lombardus er Augustin hovedautoriteten, han er den oftest nævnte forfatter, men også andre kirkefædre som Ambrosius, Hieronymus, Hilarius og Gregor citeres, en enkelt gang tillige Johannes Damascenus, som tilmed, hvad der er sjældent, nævnes med navn (v. 6698). Hexaëmerons udgiver, M. Cl. Gertz har med vanlig filologisk grundighed gennemført en eftervisning af kildesteder for sluttelig at stemple Hexaëmeron som et ganske uoriginalt værk¹ i skarp modsætning til Fr. Hammerich, der ud fra værkets mere selvstændige partier havde hævdet erkebispens værk som selvstændigt både i tanke, stil og udtryk². Rent formelt har Gertz naturligvis ret, hans udførlige dokumentation er ikke til at komme uden om. Alligevel er spørgsmålet ikke så enkelt endda. Det er ikke nok at tælle kildestederne, ikke alle har samme vægt. Dertil kommer, at originalitet i vor forstand, førsteretten til bestemte tanker og disses udformning og respekt for forfatterindividualiteten vurderedes på en ganske anden måde i middelalderen end i vore dage. Det stof, man havde brug for, tog man, hvor det forefandtes, uden smålig hensyn til litterær ejendomsret. Endelig må en del af det patristiske og vel også af andet stof have været fælles eje, da Anders Sunesøn umuligt har kunnet have alle de forfatters værker ved hånden, som er citeret, eller hvis tanker går igen i Hexaëmeron. Heller ikke udmærker den nærmeste hovedkilde,

¹) Gertz i Præfatio XVIII.

²) Hammerich: En skolastiker, 129.

Petrus Lombardus, sig ved nogen påfaldende originalitet i alle dele af værket.

Et af Anders Sunesøns formål med at skrive *Hexaëmeron* var at bringe den franske scolastik til Norden, at give en klar sammenfatning af den systembygning, man nu var nået til. De mest originale af tidens tænkere kom ofte mere eller mindre i konflikt med den rene lære, og en originalitet af den art vilde utvivlsomt være Anders Sunesøn en vederstyggelighed. Det er nu imidlertid klart nok, at ikke alle tanker og udtryk hos Anders Sunesøn kan forklares ved henvisning til de nævnte dogmatiske hovedkilder. Der findes rundt i værket præg af mystikens mere følelsesbetonede tilegnelse af troens sandheder, tanker som har rod dels hos Bernhard af Clairvaux og dels hos victorinerne, og der findes dertil nyplatoniske tanker, som formentlig er formidlet af Chartrestheologerne; men hvortil der ikke altid kan påvises direkte kilder¹. Heller ikke Innocens III lod disse strømninger gå sig sporløst forbi, også hos denne forstandsprægede pave vil der kunne findes tanker påvirkede f. eks. fra Hugo de Saint-Victor. De to franske dogmatikere har leveret Anders Sunesøn det nødvendige lærestof i en form, som passede sig for hans formål; men nogen egentlig forbilledlig betydning for hans værk har de næppe haft. Det var ikke Anders Sunesøns hensigt blot at sætte Petrus Lombardus på vers. Langt snarere vil man henvise til Alanus ab Insulis som forbillede, hvorimod denne forfatter næppe har betydet særlig meget som direkte kilde. Det at give filosofisk-theologiske spekulationer udtryk i digterisk form², i allegorier og billeder har Anders Sunesøn lært af ham, ligesom de store syner, der findes

---

¹) W. Norvin: *Lærdomsskolerne*; Danske i Paris ed. Franz von Jesen I, 97. (Khvn. 1936).

²) Forbindelsen mellem poesi og theologi hos Alanus foreligger klart belyst i J. Huizinga: *Über die Verknüpfung des poetischen mit dem theologischen bei Alanus de Insulis*; Mededelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde 74, B, 1932.

ind mellem de rent dogmatiske afsnit, har Alanus til nærmeste forudsætning. Men hvor Alanus frit kan give sig sin rige digterfantasi i vold, må Anders Sunesøn i henhold til planen for sit værk beherske sine eventuelle fabulerings-tilbøjeligheder og væsentlig holde sig til det dogmatisk systematiserende. Der fører en lige linie fra Alanus til Dante¹. Alanus er en af inspirationskilderne for *Divina Commedia*, som nok først og fremmest er et digterværk, men som tillige rummer både dogmatik og kosmologi. *Hexaëmeron* ligger på samme linie, men i en strammere form. Som så megen scolastisk litteratur står også *Hexaëmeron* i gæld til Boëthius, som på en måde danner en forbindelse mellem den antike tænkning og den middelalderlige. Ved sine oversættelser af aristoteliske skrifter har Boëthius formidlet tanker og udtryk fra Aristoteles, der især har sat sit præg på scolastikens trinitariske og kristologiske spekulationer. Også i *Hexaëmeron*, hvor netop de to emner spiller en stor rolle, spores denne klassiske arv.

Der findes rundt i digtets billedsprog sammenligninger fra naturens verden, der tyder på et åbent sind også for denne skønhedsverden, og der er udtryk for en intellektuel glæde over det dialektiske spil med problemerne; men der er også i uformidlet modsætning hertil præg af en dyb foragt for alt af denne verden. Det kan være et ønske om Kristi efterfølgelse eller mere spekulativt udtrykt om dydernes efterstræben i egne gerninger eller mere ubestemt en længsel efter et skønnere liv, som jo også lader sig søge ad verdensforsagelsens vej, men alt i alt med sigte på det hinsidige. Det stærkeste udtryk for disse dystre anskuelser, langt stærkere end hos Anders Sunesøn, findes i Innocens III's *De contemptu mundi*², en ubarmhjertig afsløring af al smerte og smuds i menneskelivet, vist den mest gennemførte pessimistiske vurdering af den menneskelige tilvæ-

¹) Eugène Bossard: *Alani de Insulis Anticlaudianus cum Divina Dantis Comoedia collatus*. (Angers 1885).

²) *Innocentii Opera*; Patrol. lat. ed. Migne vol. CCXVII, col. 701—746.

relse, der kendes. Dette skrift fandt også indpas i nordiske bogsamlinger¹ og er udnyttet f. eks. i forskellige islandske helgensagaer. For Anders Sunesøn har disse tanker sikkert betydet mere end en litterær form. Han havde fejret store videnskabelige triumfer, og han havde som statsmand og kirkefyrste tilfulde smagt magtens sødme. Alligevel foretrak han at leve sine sidste år i ensomhed på Ivø. Sygdommen gjorde vel sit, den var jo netop udtryk for smerten og ufuldkommenheden ved dette jordeliv; men den kan næppe alene motivere, at resignationen fra embede og magtstilling betød en verdensforsagende isolation. Efter de nyeste forskninger skal erkebispemændene ikke, som tidligere antaget, have lidt af spedalskhed². Måske er det den strenge isolation, der har givet anledning til denne tradition. En sådan verdensforsagelse var ingenlunde ukendt. Det nærmeste hjemlige fortilfælde er erkebisp Eskil, der befriet fra palliets byrde henlevede sine sidste år i klostret i Citeaux.

Versformen i *Hexaëmeron* er det klassiske hexameter, en værdig form for værkets alvorfulde patos, og en form som Anders Sunesøn fuldt ud mestrer. Også Alanus skrev *Anticlaudianus* i hexametre. Anders Sunesøn taler vel stedvis beskedent om sine ringe digteriske evner; men han er ligefuldt klar over, hvor nødvendigt det er at kunne udtrykke sig i velformede latinske vendinger. Han har ikke selv savnet denne evne. Han værdsætter og behersker formen, og latinen former sig lydigt for hans tanke. Stilen er blomstrende som hos Saxo og får sit mest karakteristiske præg ved allegoriens billedsprog, som ovenfor nævnt. Det kan vel være vanskeligt at finde digterisk kvalitet i et læredigt af hovedsagelig dogmatisk indhold; men formen var yndet i middelalderen. Der kan nævnes lignende didaktiske digte fra næsten alle fagkredse. Et værk som *Hexaë-*

¹) Vid. Selsk. Skrifter II, Hist. fil. kl. 1912 nr 5, 58 ff. (Kristiania 1913).

²) O. Rydbeck: Andreas Sunessons grav i Lunds domkyrka, 80—86, 112. (Lund 1926).

meron vilde i middelalderen aldrig blive værdsat alene efter sin æstetiske kvalitet, evnen til at give udtryk herfor udvikles forholdsvis sent. For den middelalderlige tanke måtte formen så afgjort tjene indholdet, om nogen ligestilling kunde der ikke være tale. I digterisk henseende står den pompøse ouverture højt, om den største af alle modsætninger, den modsætning som også var Grundtvigs, modsætningen mellem liv og død og atter med en værdig afrunding dommedagsskildringen af det evige liv og den evige død.

4. Hexaëmeron i samtidsbelysning.

Hexaëmeron er i sprog, form og indhold et europæisk værk, dets nationale præg, om et sådan udtryk kan anvendes, er nok så meget fransk som dansk. Det er et typisk værk af pariserscolastiken. Man kan beklage det som Fr. Hammerich¹, og man kan som Hans Olrik samle de spredte steder, der kan bringes i relation til nordiske forhold. Begge har fæstnet sig ved edens fasthed. Anders Sunesøn har hævdet (v. 3126 ff), at også en mere eller mindre frivillig aflagt ed må være bindende, og at end ikke paven kan løse nogen fra en sådan ed. Hans Olrik har ment, at erkebispens standpunkt kunde være et indlæg i biskop Valdemars sag². I 1192 var bisp Valdemar af Slesvig efter et mislykket oprørsforsøg blevet fængslet. Først i 1206 slap han ud af fangenskab på Anders Sunesøns og formentlig også dronning Dagsmars forbøn. Ved løsladelsen måtte han sværge på, at han aldrig vilde skade den danske konge, en ed som han hverken vilde eller kunde overholde. Efter Lyøkatastrofen og kong Valdemars tyske fangenskab blev den bundne eds problem igen aktuel, om man så må sige med modsat fortegn. Hammerich mener, at om kong Valde-

¹) Fr. Hammerich: En Skolastiker, 122.

²) Hans Ollriks anmeldelse af Gertz' udgave; Nordisk tidsskrift for filologi 3. r. I, 144.

mar har spurgt erkebispem til råds, har denne ud fra den opfattelse, han giver udtryk for i *Hexaëmeron*, måttet fraråde en henvendelse til pavestolen om edens løsnings¹. Paven havde som bekendt ingen betænkeligheder, og Anders Sunesøns ord er heller ikke så afvisende, som de ser ud til, for kan paven ikke løse fra eden, så kan han absolvere den, der har løst sig selv. Anders Sunesøns standpunkt er sikkert ikke dikteret af et bestemt tilfælde, men en logisk konsekvens af, hvad han i sit juridiske forfatterskab flere gange med styrke har hævdet, at retlige afgørelser er endelige og bindende².

Det er velkendt fra Saxo³ og af anden viden bestyrket, at Anders Sunesøns overtagelse af kanslerembedet betød en nyordning af det kongelige kancelli. Det er af Erik Arup hævdet⁴, at den næste reorganisation, den som kom under bisp Niels i 1260'erne, har æren og ansvaret for de afskrifter af kancelliets ældre materiale, som forefindes i samlingshåndskriftet Kong Valdemars Jordebog. De nu tabte originaler må for størstepartens vedkommende gå tilbage til Anders Sunesøns tid og er mere eller mindre ført à jour siden da. Det besynderlige i den fælles interesse for kameralistiske aktstykker og theologiske afhandlinger virker ikke slet så besynderlig, om man tænker sig Anders Sunesøn som kancellichef som den direkte eller indirekte ophavsmand. De tre theologiske navne, man møder, er Bernhard af Clairvaux, Innocens III og Alanus ab Insulis, alle tre højt værdsat af *Hexaëmerons* forfatter. Da bisp Niels drog omsorg for afskrivningen, har hans theologiske indstilling måske ligget på samme linie.

Det er således ikke meget, der kan siges om forholdet mellem *Hexaëmeron* og den politiske historie. Vender man sig derefter til kunsthistorien, vil man først bemærke den

¹) Hammerich: *En Skolastiker*, 117.

²) Jvfr. *Scandia* XIII, 185, 189.

³) *Saxonis Gesta Danorum* ed. Olrik & Ræder I, 4 (Hauniae 1931).

⁴) Erik Arup: *Danmarks Historie* I, 306—307. (Kbhvn. 1925).

slående overensstemmelse mellem skildringen af den korsfæstede Kristus: »Hans på korset udstrakte velsignende hænder lære os gavmildhed, hans tornekrone kve vort onde sind, hans bristende øje lære os at lukke vore til for det forfængelige« og så den plastiske udformning af samme emne i de tidliggotiske franskinspirerede krucifikser, hvis fornemste repræsentant på dansk grund må siges at være det, der hænger i Herlufsholms kirke¹, hvad enten det nu er skåret i Danmark eller i Nordfrankrig. Der er i det foregående omtalt, hvordan Bernhard af Clairvaux krævede en følelsesmæssig hengivelse i beskuelsen af den korsfæstede, hvad der i kunsten bevirkede en stærkere fremhæven både af Kristi smerte og Kristi kærlighed og af menneskets tilbedende ærbødighed her overfor, indtil man når frem til Frans af Assisi, der forlangte en ligefrem medleven i lidelseshistorien. Hermed turde både Anders Sunesøns skildring og Herlufsholmskrucifiksets tilsvarende udformning være placeret. Kristus bærer ikke krone på Herlufsholmskrucifikset, og kroner findes i reglen heller ikke på de iøvrigt ikke særlig talrige franske krucifikser fra denne tid. Efter gammel nordisk skik har andre ligeledes franskinspirerede krucifikser f. eks. i Skåne og på Gotland bevaret den kongelige krone. Tornekronen, som Anders Sunesøn fremhæver, synes ikke at vinde indpas i skulpturen før hen i 1200-årenes slutning. Den findes f. eks. på det lille korsfæstelsesbillede fra Gärdslov i Skåne.

Som Bernhard af Clairvaux havde ivret imod den byzantinske tradition i hans samtids senromanske kunst og krævet en mindre stiv, mere følelsespræget indstilling, således måtte også i Norden den heroiske kristusopfattelse vige for en mere stilfærdig følelsesbetonet i lige grad præget af kærlighed og lidelse. Udviklingen fra de gyldne altre til Herlufsholmskrucifikset viser det tydeligt. Om den hjemlige reaktion overfor disse udefra kommende strømninger

¹) Fr. Beckett i Tidsskr. f. Kunstindustri 2. r. IV, 7 (1898), i Tidsskr. f. Industri XIII, 19. (1912) og i Danmarks Kunst II, 104. (Khvn. 1926).

ved vi intet, kan blot konstatere, at de sejrede såvel i dogmatik som i kunst.

Det ligger ligeledes nær at sammenligne Anders Sunesøns skildring af Guds moder som himmeldronning (v. 2644 ff) med de kronede madonnaskulpturer, som også de under fransk påvirkning skabtes i løbet af 1200-årene, de første udtryk for den Maria-kultus som i den senere middelalder kom til at spille så stor en rolle, en kultus som ikke blot var religiøs-filosofisk, men også æstetisk betonet. Sine første poetiske udtryk fik den i fuldlødig form i Anders Sunesøns to berømte sekvenser »Missus Gabriel—« og »Stella solem—«¹.

Enkelte andre billeder i *Hexaëmeron* kan sammenstilles med den middelalderlige kirkekunst, men er ikke som de ovenfor nævnte led i en religiøs-æstetisk nyorientering. Erkeenglen Mikael er som Herrens stridsmand skildret adskillige gange i dansk kunst; men når han hos Anders Sunesøn ydermere karakteriseres som dragedræber og vogter af himmelens porte, vil det være naturligt at sidestille denne skildring (v. 218—24) med de noget ældre Mikael-fremstillingerne på Stjær kirkes portal og navnlig den i Øster Starup, hvor Mikael ved kirkens sydportal dræber det onde i dragens skikkelse og vogter indgangen til kirken, himlens jordiske afbildning.

I *Hexaëmeron* omtales Kristus med et mærkeligt billede som kilden til de fire evangeliets floder, der vander kirkens paradys (v. 1914). De fire floder blev oprindelig i den kirkelige kunst efter antik skik fremstillet som flodguder. Det er derfor rimeligt at antage, at de mandehoveder, der findes på adskillige romanske granitfonte, skal symbolisere disse paradysfloder². Man vil derefter også symbolsk kunde begrunde, hvorfor de senere gotiske malmdøbefonte som de

---

¹) Det er bestridt, at Anders Sunesøn kan være forfatter til »Missus«. Grundene for og imod kan ikke drøftes her.

²) H. R. Fabricius: *Dansk Kirkekunst*, 66. (Khvn. 1941).

f. eks. findes i domkirkerne i Haderslev og Århus netop bæres af de fire evangelister.

Mens opstandelsen, som Anders Sunesøn skildrer i tolvte bog, tilbage til Kædmon og de græske hymner for at vælge to yderpunkter, ofte har været genstand for digterisk behandling, varede det ulige længere før billedkunsten fik form på dette emne. Man har kun sjældent forsøgt i 12. århundrede og endnu blot sparsomt i det følgende, først med renaissancen blev det et hovedtema for den kirkelige kunst. I fransk kirkekunst, specielt i de nordfranske tympana kan findes adskillige dommedagsbilleder, som kan jævnføres med Anders Sunesøns skildring. Han må utvivlsomt have set dem under sine ophold og rejser i Frankrig, hvor netop på hans tid adskillige betydelige kirker stod under stilladser, og hvor billedhuggerne omsatte Biblen i sten; men i dansk kunst søger man forgæves. Derimod er Kristus som verdensdommer og Kristi herliggørelse, som skildres i slutningen af Hexaëmeron et af de mest yndede motiver i middelalderens danske kirkekunst, og man vil finde adskillige udtryk for Majestas Domini såvel i skulptur i talrige tympana som i kalkmalerier i kirkernes korhælv.

Der kan ikke siges at være nogen særlig stærk forbindelse mellem den theologisk-filosofiske litteratur, i dette tilfælde specielt Hexaëmeron, på den ene side og billedkunsten på den anden. En og anden symbolsk gåde, som Bibel og helgenvita ikke kan forklare, kan dog løses ved kendskab til scolastikens billedsprog og begreber. De valgte eksempler knytter fortrinsvis til skulpturen. Det er ikke nogen tilfældighed. Når Anders Sunesøns billeder er bedst, som det af den korsfæstede Kristus, er det ikke så meget farven som formen, der mindes. Mens Alanus i sine poetiske værker, noget mindre udtalt i de theologiske, kan opnå en digterisk polykromi, der giver værket en farveglød som var den lånt fra samtidens glasmalerier, så er Anders Sunesøns stil, når den endelig slipper abstraktionen, bedst egnet for det plastiske. Det må iøvrigt erindres, at Anders Sune-

søns og hans samtids verden var i høj grad fattig på billeder. Kirken kunde byde på bryske granitskulpturer og fåtalige kalkmalerier, mens billedskærerkunsten, der siden i så høj grad bidrog til at fylde gotikens kirkerum, endnu holdt sig beskedent tilbage. Studierne kunde byde på enkelte illuminerede håndskrifter, men de var sjældne og kostbare, og hjemmets billedmæssige udsmykning har væsentlig været af tekstil karakter. Det er først i tiden efter Anders Sunesøn, at billedkunsten, gotikens kirkekunst, foldede sig ud. Men denne blomstring knyttede ikke fortrinsvis til den abstrakte theologiske litteratur. Den inspireredes i højere grad af de strømninger, der stod i forbindelse med den franciskanske bevægelse. Det blev ikke længere allegorien, men legenden, den ofte naive, men alt ialt mere menneskelige legende, der blev billeddannende.

Det er bemærkelsesværdigt, at de mange begreber, dyder og laster kun i ringe grad har fået form i middelalderens kunst, de skildres jo dog i næsten personificeret form, i tiltale som *O Noys alma* (v. 155) og næsten i klassisk klædebon som *Ars for Kristus* (v. 4078) eller ligefrem *Minerva* (v. 59, 158), såre anskueligt såsom Kristus repræsenterer den sande visdom, men alligevel noget overraskende. Det falder derefter ganske naturligt, når der (v. 669, 2655) står *Phoebus* i stedet for solen. Der er herfra kun et lille skridt til, som *Alanus* gør det, at lade gudinden *Venus* optræde for lasten *luxuria*. Men begreberne hos Anders Sunesøn konkretiseres alligevel aldrig rigtig til agerende personer som hos *Alanus*. Måske tog senmiddelalderens mange helgenfremstillinger så megen opmærksomhed fangen, at det var først efter reformationens billedstorm, at scolastikens personificerede begreber, som ikke længere var i kurs i theologien, kunde få form og farve i kunstens verden. På altre og epitafier, prædikestole og fontehimle, gravmæler og andre monumenter blev der nu gjort plads for tro, håb og kærlighed såvel som for rækken af kardinale dyder. Udsmykket med passende attributer levede de i bedste vel-

gående ned i 1700-årene. Til den overdådige udsmykning af Christian IV's slotskirke på Frederiksborg kunde Biblens mange skikkelser ikke slå til, hvorfor man måtte supplere dem med både dyder, musen og antike guddomme, som altså kom til at overleve både middelalderens scolastik og den lutheranske reformation som emne for den kirkelige billedkunst.

I enkelte tilfælde har Anders Sunesøn i *Hexaëmeron* taget stilling til tidens problemer udenfor det strengt filosofisk-theologiske område. I v. 645—56 udtrykker han sin afstandstagen fra astrologien. Han advarer mod at fæste lid til, at horoskopstillere af stjernerne kan aflæse fremtiden. Mennesket er så lykkeligt at eje fornuftens gave og bør derfor ikke skyde skylden for sin skæbne på stjernerne. Astrologien har sin oprindelse hos de babylonske stjerneydere, men dens udvikling til en systematisk kvasividenskab, som forsøgte at harmonisere to så incommensurable størrelser som mystik og matematik, skete hos grækerne. Den kristne kirke måtte principielt fordømme astrologien, fordi dens skæbnetro ikke lod sig forene med troen på Guds almagt. Alligevel trivedes stjerneydningen frodigt middelalderen igennem, og end ikke naturvidenskabernes store opsving i renaissancetiden formåede at udskille udarbejdelsen af horoskoper fra den videnskabeligt iagttagende astronomi. Kirkens ord om Guds almagt havde heller ingen rigtig vægt, så længe man troede, at den med Troels Lunds udtryk kunde ytre sig deri, at Gud styrede med stjernernes tøjler. Heller ikke Anders Sunesøns henvisning til den menneskelige fornuft og dermed forbundne frie vilje kunde effektivt bekæmpe middelalderens trang til astrologi. Det var først, da Anders Sunesøns ord om de livløse stjerner fik en naturvidenskabelig underbygning i lovene om himmellegemernes regelbundethed, at skæbneydningen i stjernerne forvistes fra de exacte til de occulte videnskaber. Anders Sunesøns indstilling til stjernerne var ikke blot negativ, astronomi hørte jo til de syv frie kunster.

Han ved vel at forklare, at sol og måne ikke blot er sat på himlen til pryd og for at lyse for menneskene; men også for at man af himmellegemernes gang kan gøre nyttige meteorologiske iagttagelser og beregne døgnets og årets tider. I tilknytning hertil forklares solens vandring gennem de tolv stjernebilleder (v. 626—44).

5. Hexaëmeron gennem tiderne.

Anders Sunesøn antages at have skrevet *Hexaëmeron* i tiden mellem 1196 og 1206, og allerede i erkebispens egen levetid findes det for første gang omtalt i litteraturen, nemlig i Saxos fortale med den korte og rammende karakteristik »det kostelige værk, hvori hellig sandhed er med synderlig kunst indvirket« (Grundtvigs oversættelse). Det har ligeledes været kendt af forfatteren til *Sjællandske Krønike*, der om Anders Sunesøn skriver: »Hvor betydelig en gejstlig han har været, kan den, som ønsker det, erfare ved at læse den bog, som han har skrevet på vers, som kaldes *Exaëmeron* og som begynder således: Intet er lykkeligere end det evige liv osv.«¹, hvorefter de første 31 verslinier citeres.

Nu foreligger *Hexaëmeron* blot i et eneste håndskrift, som dog ikke går tilbage til Anders Sunesøns egen tid; men der har været flere. Det er skriftfæstnet, at dekanen Bertold i Hamborg, der døde i 1257, har ejet »*Exaëmeron metricum mag. Andreae archiepiscopi Lundensis*«². Det må efter forgæves at være eftersøgt antages at være gået tabt. På dansk grund nævnes et håndskrift i Sorø³, et i biskop Jacob af Roskildes eje i dennes testamente af 13. maj 1350⁴,

¹) *Vetus Chronica Sialandie*; Script. Minores ed. Gertz II, 62. (Khvn. 1918).

²) *Necrologium cathedralis ecclesiae Hamburgensis*; S. R. D. V., 411.

³) *Monumenta Sorana Varia*; S. R. D. IV, 541.

⁴) Kr. Erslev: Testamenter fra Danmarks Middelalder, 101. (Khvn. 1901).

og endelig fandtes et i 1379 hos erkebisp Niels af Lund¹. Om der her er tale om tre forskellige håndskrifter eller et er nævnt flere gange, lader sig næppe afgøre. Derimod røber det nu eksisterende håndskrift, at det har tilhørt Roskilde domkirke. Foran teksten bærer det en tilskrift »Liber ecclesiae Roskildensis« skrevet med en hånd fra begyndelsen af 1400-årene. Her fandtes det endnu i det følgende århundrede, efter hvad Morten Pedersen meddeler². Siden dukker det op hos Christoffer Ulfeldt til Svenstrup³. Ulfeldt var Arild Huitfeldts søstersøn og havde arvet den store historikers skriftlige efterladenskaber, hvoriblandt mange håndskrifter fra Danmarks middelalder. Det er sandsynligt, at Anders Sunesøns Hexaëmeron har været mellem disse. Imidlertid mente regeringen, at Huitfeldts dokumenter var offentlig ejendom, og i 1617 udgik et kongebrev til Christoffer Ulfeldt om at aflevere papirerne til Universitetsbiblioteket. Ordren blev kun delvis efterkommet, lykkeligvis kan man sige, eftersom biblioteket brændte i 1728. Blandt det, som Ulfeldt med rette eller urette undtog fra afleveringen, var netop Hexaëmeron, som på denne måde reddedes fra flammerne. Ved forskellige arveskifter kom dette og andre huitfeldtske dokumenter til den kendte samler, grev Christian Rantzau (1684—1771). Da han i 1731 blev vicedestholden i Norge, skænkede han en vigtig samling middelalderlige membraner til det efter branden restituerede og meget håndskriftfattige Universitetsbibliotek. Blandt disse var så værdifulde ting som Næstvedkalendariet, Øm klostets krønike og Hexaëmeron. Det fik signaturen E don. var. 155,4^o og er et særdeles vel bevaret håndskrift fra slutningen af 1200-årene bestående

¹) ib. 151.

²) Morten Pedersen: Biscop Absalons oc Her Esbern Snaris Herrekunst oc adelige Stamme, 13. (Khvn. 1589).

³) Stephanus i saxoudgaven: Saxonis Grammatici Historiæ Danicæ ib. XVI ed. Stephanus, 11. (Soro 1645).

af 134 blade af fint hvidt pergament og prydet med røde og blå initialer¹.

I 1514 havde lundekanniken Christiern Pedersen fået pariserbogtrykkeren Jodocus Badius Ascensius til at trykke den første udgave af Saxos historieværk og derved lagt grunden til dette værks europæiske anseelse. Det lå da nær for dansk videnskabelighed i humanismens tidsalder at få valdemarstidens andet store latinske værk bragt frem i lyset ved en trykt udgave. Den theologiske professor og latinske poet Erasmus Lætus, der i denne sin dobbelte egenskab havde mulighed for at vurdere *Hexaëmeron*, havde også planer derom. Han omtaler det i sin latinske versskildring af Danmarks Historie²; men det lykkedes ham ikke at få planen realiseret. Som før nævnt har Arild Huitfeldt efter al sandsynlighed ejet *hexaëmeron*håndskriftet; men han har tillige ladet hans stadige hjælper, rigens skriver Abraham Jensen, foretage en afskrift³ med en udgave for øje. I 1590 havde Huitfeldt udgivet Anders Sunesøns parafrase af Skånske Lov og havde nu til hensigt at lade *Hexaëmeron* følge efter, hvad dog ikke skete. Forskellige videnskabsmænds interesser for værket lader sig følge. Árni Magnússon lod trykke et enkelt blad⁴. I 1742 havde den senere professor Peder Rosenstand-Goiske (1705—69) erhvervet den theologiske doctorgrad på en afhandling om treenigheden. Denne theolog fra oplysningstiden fattede også interesse for *Hexaëmeron* og har efterladt sig et lille hefte⁵ med annotationer hertil skrevet på latin. Ud fra Rosen-

¹) Håndskriftet er beskrevet af Lauritz Nielsen i Danmarks middelalderlige Haandskrifter, 114. (Khvn. 1937).

²) Erasmus Lætus: *Rerum Danicarum libri undecim*, 22. (Frankfurt 1573); jvfr. H. F. Rørdam i Kirkehist. Samlinger 5. r. IV, 775—76.

³) Kalls samling 317, 4°.

⁴) R. Nyerup: *Historisk-statistisk Skildring af Tilstande i Danmark og Norge II*, 309. (Khvn. 1804).

⁵) Add. 64, Universitetsbibliotekets betegnelse, men findes nu i Kgl. Bibl.

stand-Goiskes særlige interesse angår disse noter mest værket trinitariske afsnit. I enkelte tilfælde oplyser han Anders Sunesøns tekst med bibelcitater. Således har han i værket slutning til v. 8015 om Kristus på dommens dag henvist til 1. Cor. 15,24 om Kristus, der efter at have tilintetgjort al magt, myndighed og kraft overgiver riget til Gud og Faderen, en henvisning som naturligvis også findes i noterne i Gertz's udgave.

I 1828 rejste P. C. Kierkegaard udenlands. Han søgte først til Berlins universitet og fordybede sig her i patristiske og scolastiske studier. Han drog videre over Bonn, Utrecht, Louvain til Paris og søgte stadig scolastiske værker i bibliotekerne. Han fandt vist ikke meget; men hans scolastiske studier, der iøvrigt udviklede ham til en vældig disputator, satte dog den frugt, at han i et tysk theologisk tidsskrift udgav 10. bog af Hexaëmeron¹, og for første gang kunde en større offentlighed gøre sig bekendt med en del af dette værk. Kierkegaard lod siden Anders Sunesøn hvile for andre interesser, og biblioteksmanden og filologen P. G. Thorsen, i en lang årrække Universitetsbibliotekets chef, tog da opgaven op. Han havde udgivet landskabslovene og havde ved sin udgave af Skånske Lov 1853 stiftet bekendtskab med erkebispens litterære personlighed. Han beskæftigede sig længe med hexaëmeronudgaven, og det ses af hans papirer², at den har voldt ham store kvaler. En eftersøgning efter hamborg-håndskriftet i 1855 gav intet resultat, og omkring 1860 forelå teksten trykt, en gengivelse af teksten i Universitetsbibliotekets håndskrift med enkelte konjekture, men med udeladelse af de scolier, som Gertz rimeligt nok har taget med i sin udgave. Endnu til kort før sin død i 1883 arbejdede Thorsen på indledning og kommentar og på at få korrigeret de fejl, han godt nok vidste, arbejdet var behæftet med, dels fejllæs-

¹) Zeitschrift für hist. Theologie herausgegeben von Illgen V, 201, 1835.

²) Add. 614 c, 4°, Kgl. Bibliothek.

ninger af håndskriftet, dels forståelsesfejl og dels »Fejl i Texten, som den haver«. Han søgte hjælp og bistand hos forskellige af sine lærde venner. Han håbede på, at biskop Kierkegaard ud fra sin ungdoms kærlighed til emnet vilde komme ham til hjælp. Det ses ikke at være tilfældet. Saxoforskeren J. F. Kinch i Ribe fik i 1860 et færdigtryk til gennemlæsning. Mere overraskende er det, at også en baron Rosenkrantz i 1873 meldte sig til tjeneste, tilmed flere gange. Desværre fremgår det ikke af papirerne, hvem af de dalevende baroner Rosenkrantz, der er tale om. I 1878 søgte Thorsen til dogmatikeren, professor P. Madsen for at få klaret forståelsen af enkelte dunkle steder, og så sent som i 1882 fik han S. Birket-Smith, siden 1880 hans efterfølger i embedet som overbibliotekar, til at konferere dele af udgaven med håndskriftet. I papirerne findes begyndelsen til en fortale til udgaven:

»Efter at Saxo i Begyndelsen af sin Danmarks Historie har berettet, at Absalon, »Danorum Maximus Pontifex«, var den, der havde opmuntret og næsten nødt ham til dette Arbejde, vedbliver han saaledes »Cuius (Absalonis) fatis coepti mei metam præcurrentibus, te potissimum Andrea, penes quem saluberrimus suffragiorum consensus huius successionem sacrorumque summam esse voluit, materiæ ducem auctoremque deposco obtrectationis liuorem, qui maxime conspicuis rebus insultat, tanti cognitoris præsidio frustraturus . . .« Det er Absalons Eftermand som Rigets Ærkebiskop, den ikke mindre navnkundige Anders Sunesøn (Andreas Sunonis), hvis Navn ved disse lige saa kraftige som tiltalende Ord er uforgjengelig knyttet til Saxo. Og da disse Tilegnelsesord ej blot i det hele ere saa indholdsrige og ofte maa paaberaabes, men ogsaa tillige upaatvivlelig nævne Anders Sunesøn som Forfatter af det Værk, som herved fremdrages, vil det vistnok være rigtigt ved dem, der strax sætte paa det rette Standpunkt, at danne Grundlaget for den Udsigt over Forfatterens Forhold og Virksomhed, som formentlig ej bør savnes her,

idet dette hans ærværdige Skrift, efter saa lang Tids Forløb, for første Gang meddeles Verden«

Efter Thorsens død i 1883 fik hans venner udgaven tilintetgjort på enkelte undtagelser nær. Alligevel gjorde Thorsens udgave sin nytte. Uden den havde Fr. Hammerich næppe skrevet sin smukke bog om Anders Sunesøn, der udkom 1865, og som stadig er den eneste mere omfattende fremstilling af denne betydelige erkebispes levned og historiske virksomhed. Endelig lykkedes i 1892 det for filologen M. Cl. Gertz, som var mislykkedes for så mange, at bringe Anders Sunesøns værk i trykken i en udgave, der forsynet med indledning, noter, kommentar og ordliste tilfredsstiller de strengeste krav til et editionsarbejde af den art. Hans Olrik anmeldte udgaven udførligt og anerkendende¹.

Tilbage står blot at nævne, at de første 950 vers af Hexaëmeron er oversat til dansk. Oversættelsen til dansk prosa er foretaget af en filologisk student Henrik Spreckelsen i anden halvdel af forrige århundrede endnu før Gertz's udgave forelå. Den er foretaget efter et håndskrift, som nu synes at være forsvundet. I 1929 blev Spreckelsens påbegyndte oversættelse udgivet af F. K. Erlang² i et smukt dekorativt udstyr ved maleren P. Holm.

6. Manden og værket.

Eskil, Absalon og Anders Sunesøn er de tre store navne i den stolte række af erkebisper i Lund. De ligner ikke meget hinanden ud over det, at de alle tre var af usædvanligt format. Absalons storhed fremstår med al ønskelig tydelighed af Saxos omfattende og beundrende skildring, mens Eskil først i vore dage efter Lauritz Weibulls og Erik

¹) Nordisk tidsskrift for filologi 3. r. I, 138—144. (1892—93).

²) En Gengivelse paa Dansk af de 950 første Vers af Anders Sunesøns latinske Læredigt Hexaëmeron ved Henrik Spreckelsen. (Ringkøbing 1927).

Arups kritiske nyrydningsarbejde i 1100-årenes historie er kommet til at fremstå som den gregoriansk stejle prælat og i Danmarks politiske historie såvel som i kirkehistorien dybt indgribende personlighed. Måske er der endnu ikke ydet den tredie store erkebisp, Anders Sunesøn, den fulde retfærdighed. I endnu højere grad end Eskil skal han ses i europæisk belysning. Der er talt meget om hans tilknytning til fransk åndsliv og betydningen heraf skal mindst af alt reduceres, når talen som her er om hans theologiske indsats. Alligevel vil det sikkert være rigtigt i højere grad end hidtil også at understrege forbindelsen med England. Der er i det foregående nævnt et par engelske forfattere, der kan have influeret på *Hexaëmeron*, men vigtigere er dog, at erkebispens dobbelte egenskab af videnskabsmand og praktisk politiker har sit nærmeste sidestykke blandt hans samtidige i erkebisen Stephan Langton af Canterbury. Der skal ikke her foretages nogen mandjævning mellem de to, blot trækkes visse paralleler. Stephan Langton var jævnaldrende med Anders Sunesøn, blev pariserklerk og siden universitetslærer. Han var en frugtbar skribent, har digtet hymner og skrevet lærde latinske værker, bl. a. også et med titlen »*Hexaëmeron*«. Kun lidt af hans forfatterskab er udgivet, en del forefindes i manuskript¹. Hans *Hexaëmeron* er vistnok gået tabt; men adskillige af titlerne på hans manuskriptarbejder vilde passe udmærket på udvalgte afsnit af Anders Sunesøns *Hexaëmeron*. Det er ikke så mærkeligt, de har haft de samme lærere og fulgt den samme litterære udvikling. I 1206 blev Stephan Langton ved pave Innocens III's direkte indgriben erkebisp i Canterbury. Som erkebisp kom han til at spille en stor rolle i sit hjemlands politiske liv, bl. a. ved udformningen af *Magna Charta* i 1215 som en forsvarlig bom for det kongelige despoti. I politisk henseende stod han, som det udtaltes af dr. Gore i 1928 ved syvhundredårsfesten for

¹) Appendix II—III i F. M. Powicke: *Stephan Langton*. (Oxford 1928).

hans død¹, midt mellem en yderliggående nationalisme og yderliggående papalisme, han stod som den der søgte at give hver sit og helst forsonede dem begge. Det kunde med ord til andet siges om Anders Sunesøn². Det teoretiske grundlag i dette stykke er vel for begges vedkommende at søge hos Stephan af Tournai; men der er i praktiseringen en god del engelsk common sense, også hos Anders Sunesøn. Den danske erkebispens reformlovgivning kan i denne forbindelse godt sidestilles med Stephan Langtons indsats for det store frihedsbrev. For begge var grundtanken, at kongen skulde styre efter gældende ret og være lovens øverste vogter, men ingenlunde stå over den. Det vides, at Stephan Langton i sin parisertid knyttede venskab med en italiensk student, Lothar af Segni, i historiens annaler bedre kendt under pavens navn Innocens III. Denne pave føjede siden til den engelske erkebispens pallium kardinalværdigheden med tilknyttede betydelige magtbeføjelser. Også Anders Sunesøn fik som pavelig legat en kirkelig myndighed i Danmark og Sverige så stor som aldrig nogen dansk erkebisp før eller siden³, og til pave Innocens var han knyttet med stærke personlige bånd⁴. Det synes nærliggende at slutte, at de tre jævaldrende pariserfarere, Innocens, Stephan Langton og Anders Sunesøn ikke blot har truffet hinanden, men også sluttet venskab i de unge år i den franske lærdomsstad, og der ikke blot lagt grunden til deres theologiske viden, men også til deres senere forfatterskab og kirkepolitiske indsats. Innocens og Anders Sunesøn kan iøvrigt også have truffet hinanden ved Bolognauniversitetet, hvor de begge har studeret jura. For sidste gang er så de tre prælater mødtes ved det fjerde laterankoncil i 1215, da de hver især stod på deres magts tinde. Hvor lidt eller hvor meget, der nu har været om den her supponerede forbin-

¹) refereret i Encyclopedia Britanica XIII, 696 (1946).

²) Jvfr. Scandia XIII, 194.

³) Nærmere belyst i Scandia XIX, 169—70.

⁴) L. Weibull: Skånes kyrka, 156. (Lund 1946).

delse mellem de tre kirkens mænd, er der ingen tvivl om, at først sammenstillingen med Innocens III og Stephan Langton giver Anders Sunesøn hans rette europæiske placering.

I indledningen til *Hexaëmeron*, hvor Anders Sunesøn advarer mod de hedenske digtere, anråber han på god klassisk vis sin muse, inden han i sin »mangelfulde begavel-ses spinkle båd« går i gang med værket. Ordene er såre beskedne; men det er blot en ydre form. Anders Sunesøn var så lidt som middelalderens forfattere i det hele ikke anlagt for beskedenhed. Saxo vilde måle sig med de romerske historieskrivere, og der er ingen tvivl om, at Anders Sunesøn med *Hexaëmeron* har tænkt at kunne nå på højde med eller overgå klassikerne, at give ungdommen det store kristne digterværk, der kunde afløse de hedenske. Og selv om det ikke lykkedes for Anders Sunesøn at skrive scolas-tikens Iliade, var han for så vidt på den rette vej, som Dante siden formåede at skabe et middelalderligt digterværk med theologisk-filosofisk basis i det helt store format. Om Anders Sunesøns *Hexaëmeron* er blevet læst og studeret i middelalderen ved vi ikke meget ud over de få fakta, der ovenfor er meddelt fra Sjællandske Krønike og fra gejstliges testamenter. Det synes heller ikke, som *Hexaëmeron* efter udgivelsen i trykken har kunnet indtage den plads i lærdommens historie, som det egentlig er berettiget til. Gertz har i sin udgave skrevet både indledning og kommentar på latin for derved at understrege værkets internationale karakter. En tysk jesuitteolog, A. Perger, anmeldte Gertz's udgave med et grundigt og sympatisk referat af værkets indhold¹; men ellers er den internationale middelalderforskning gået uden om det. Ingen af de mange siden da udkomne oversigtsværker over middelalderens filosofi og teologi, som dog ellers har registreret så mange mindre betydende forfattere, har fundet sig foranlediget

¹) A. Perger: *Erzbischof Sunesöns Hexaëmeron*; *Der Katholik* 3. f. IX, 24—39. (1894).

til at omtale Hexaëmeron. Årsagerne kan være flere. Dels står værket så alene i nordisk litteratur, og dels har Gertz i sin indledning stærkt understreget værkets mangel på originalitet. En tysk filolog, P. Lehman, der har interesseret sig for Nordens latinske litteratur, har derimod søgt at yde værket retfærdighed først i en forelæsning på Århus Universitet og siden i en større på tysk skrevet oversigt over skandinavisk middelalderlitteratur på latin¹.

Den, der i dag søger til et værk som Anders Sunesøns Hexaëmeron, vil først og fremmest gøre det ud fra en historisk betragtning. Lige så vel som Saxo og Henrik Harpestreng hører det med, når man vil karakterisere åndslivet i Valdemarernes storhedstid. Ligeledes vil man søge at placere det i videnskabens almindelige udvikling. Blandt danske dogmatiske teologer må der indrømmes Anders Sunesøn en førsteplads. Han er den middelalderlige scolastiks store systembygger på dansk grund på samme måde som Niels Hemmingsen er filippismens, Jesper Brochmand den lutherske ortodoksis og H. L. Martensen den romantiske hegelianismes. Men selv om der i nutidens filosofi, også udenfor den katolske verden, findes strømninger, der er beslægtede med scolastiken, vil man dog ikke gå til Anders Sunesøn for at få svar på noget tankens spørgsmål. Anders Sunesøn vidste som middelalderens andre scolastikere med misundelsesværdig sikkerhed, hvad man behøvede at vide om livet og om døden, om tilværelsen og den ganske verden. Men uden et historisk perspektiv vil dette sikre system blot frembyde billedet af den menneskelige fornuft på de besynderligste afveje. Knytter man derimod dertil den viden, at den digtning og den blomstring i arkitektur som i billedkunst, der også blev frugten af middelalderens besynderlige theolo-

¹) P. Lehman: Skandinaviens Anteil an der latein. Literatur und Wissenschaft des Mittelalters I—II; Sitzungsberichte d. bayer. Akademie München, Philos. hist. Abt. 1936—37.

giske konstruktioner, og som næppe helt forstås uden denne tankemæssige baggrund, stadig og med rette formår at fængsle nutidens mennesker, da vil man måske alligevel bøje sig i ærbødighed for den tankeflugt mod det høje, hvori med Yrjö Hirns ord¹ »ändligheten tyckes sänka sig til ändligheten«.

---

¹) Yrjö Hirn: *Det heliga skrinet. Studier i den katolska kyrkans poesi och konst*, 457. (Helsingfors 1909).

Anders Pedersen Barsbøl.
En Skribent fra Reformationsaarhundredet.

Af Bjørn Kornerup.

I den interessante Samling Aktstykker til Hans Tausens Historie, som H. F. Rørdam har udgivet i »Kirkehistoriske Samlinger« 2. R. III, findes ogsaa in extenso aftrykt en saakaldt Kollats for Anders Pedersen Barsbøl som Sognepræst i Lintrup og Hjerting, udstedt af Biskoppen i Ribe 10. Maj (Onsdagen næst efter Søndagen Exaudi) 1559¹. Det var mig da paafaldende blandt Pergamentsbrevene i Hertug Hans' Arkiv (i Rigsarkivet) at støde paa en aldeles ligelydende Kollats fra Hans Tausen for samme Præst til samme Embede, udstedt 20. Maj 1556. Ved nærmere Eftersyn viste det sig dog at være det samme Aktstykke, som Rørdam har udgivet, idet han urigtigt har opløst Originalens Mdlvj ved 1559². Kollatsen er udstedt 1556, og om Tilstedeværelsen af to ligelydende Aktstykker blot med forskellig Datum kan der ikke godt være Tale, da den gamle Arkivsignatur Gemeinschaftliches Archiv VI, 38 viser, at det kun kan dreje sig om eet og samme Brev.

1556 maa derfor opfattes som det Aar, hvori Hr. Anders Pedersen Barsbøl efter Menighedens Valg og med Biskoppens Samtykke blev Sognepræst i Lintrup i Frøs Herred. Dette passer ogsaa godt ind i den historiske Sammenhæng,

---

¹) 2. R. III, 334—5.

²) Følgelig er ogsaa Opløsningen af Udstedelsesdagen (10. Maj for 20. Maj) blevet urigtig. — Det urigtige Aarstal er gaaet videre i Otto Fr. Arends, Gejstligheden i Slesvig og Holsten I, 33; III, 99.

for saa vidt angaar denne ret mærkelige Mand, om hvem der iøvrigt kan meddeles følgende Efterretninger.

Anders Pedersen Barsbøl var formodentlig født ca. 1530 i den Lokaltet, hvorefter han har taget Navn, antagelig Barsbøl i Lintrup Sogn, som Søn af fattige Forældre¹. Han kom siden i Ribe Katedralskole, hvor han forblev otte Aar². Han maa saaledes have besøgt Skolen i den Blomstringsperiode (1542—50), som den oplevede under den fremragende Skolemand Rektor Jens Pedersen Grundet³. Derpaa drog han — som saa mange andre unge Ripensere i Datiden — til Wittenberg, hvor han blev immatrikuleret den 15. Maj 1551 samme Dag som en Skolekammerat, den senere saa bekendte Latindigter, Dr. med. Hans Frandsen⁴. Henholdsvis et halvt og et helt Aar senere immatrikuleredes to Mænd, som han skulde komme til at staa særlig nær: Johannes Pistorius († 1584 som Præst i Tetenbüll ved Husum) og Ripenseren Hans Laugesen († 1594 som Biskop i Ribe).

Som adskillige udenlands Studerende fik Anders Pedersen at føle, at ikke alt var Lyst og Gammen i det Fremmede. Skønt hans Fader var fattig, formaaede han dog at yde ham nogen Støtte⁵, men 1553 maatte Sønnen og en Studiefælle, Ripenseren Hans Madsen Højne⁶ opleve den Kala-

¹) Gelehrter Männer Briefe an die Könige in Dännemark, herausgegeben von Andreas Schumacher, II, 62; III, 205. — I P. Rhode, Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse, 1775, S. 464 kaldes Barsbøl urigtigt »Farsbelius«, hvilken Fejl har forplantet sig til S. V. Wiberg, Dansk Præstehistorie II, 317 og til Arends, anf. Skrift I, 33. Hans Gram har sikkert med Urette angivet hans Fødested som Barsby paa Øen Barsø ud for Mundingen af Genner Bugt, men han har Ret i at protestere mod Betegnelsen af A. P. Barsbøl som »nobilis« i Registeret til Katalogen over Peder Resens Bibliotek (Johs. Moller, Cimbria literata I, Præfatio p. 27).

²) J. Worm, Lexicon over lærde Mænd I, 66 (efter ukendt Kilde).

³) Jvfr. om denne Bjørn Kornerup, Ribe Katedralskoles Historie I, 248—57.

⁴) Kh. Saml. 2. R. I, 470.

⁵) Gelehrter Männer Briefe III, 205.

⁶) Om denne se Kh. Saml. 6. R. IV, 194 ff.

mitet, at et Bud, der skulde bringe dem Penge fra Hjemlandet, stjal de fremsendte Midler. I denne højst pinlige Situation var der da ikke andet at gøre end at henvende sig til Studenternes store Patron, Philip Melanchton. I et Brev (af 22. Januar 1553) indberettede denne Sagen til Kong Christian III og bad om Hjælp til de nødstedte. Kongen viste dem da den Naade den 24. Februar s. A. at sende dem 20 Daler¹.

Kærkommen som denne Hjælp maa have været, kunde den dog kun strække til i et begrænset Tidsrum. Efter almindelig Skik tog Anders Pedersen sig da for at udarbejde det lille Skrift, som skal omtales nærmere nedenfor, og dedicerede det til Christian III som en Nytaarsgave 1554. Da det imidlertid ikke førte til det forhaabede Resultat, greb han nogen Tid efter paa ny Pennen og udviklede i et latinsk Brev (af 18. Juni 1554 og underskrevet Andreas Petri Barselius) til Kongen, hvorledes hans Forhold var. Eftersom hans Fader ikke længere kunde understøtte ham, maatte han atter bede Kongen om Hjælp til Fortsættelse af sine Studier i to Aar. Til Gengæld stillede han i Udsigt, at han vilde tjene Guds Kirke i Danmark, og betegnende for Tidens voksende Interesse for at bevare en korrekt Læreform lovede han »nunquam a consensu Ecclesiarum danicarum discessurum esse«. Da han havde forstaaet, at Kongens hidtidige Taushed skyldtes, at han ikke forrige Gang havde henvist til nogen anbefalende Udtalelse fra sine Lærere, medsendte han nu et Brev fra Melanchton².

Ogsaa dette Brev (af 20. Juni 1554) er bevaret. Det er et smukt Vidnesbyrd, den berømte Reformator heri giver den unge Mand, naar han fremhæver den »sonderliche Tugent des gottförchtigen Jungen mans Andreae Petri«,

¹) Gelehrter Männer Briefe II, 47—8 (Brevet har urigtigt Aarstal 1558 for 1553, jvfr. Kh. Saml. 6. R. IV, 200). Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv I, 266—7.

²) Gelehrter Männer Briefe III, 204—5.

hvorledes han er velbegavet og har anlagt sine Studier godt, saa han er egnet til at lære andre i Kirker og Skoler¹. Denne Gang bar Henvendelsen Frugt: den 19. September 1554 skænkede Kongen den unge Mand 30 Dlr. som Studiehjælp². Beløbet maa i hvert Tilfælde have været tilstrækkeligt til endnu et halvt Aars Ophold i Wittenberg, hvor Anders Pedersen Barsbøl den 5. Marts 1555 kunde tage Magistergraden, samme Dag som Vennen Hans Laugesen³. Et Aars Tid senere valgtes han til Sognepræst i Lintrup,⁴ hvor han vel har været kendt fra sin Barndom, og her blev han til sin Død den 14. Februar 1584⁵.

Forbindelsen med Ungdomsvennerne Johannes Pistorius og Hans Laugesen bevarede han gennem Aarene. I Januar 1562 kunde Hans Laugesen saaledes sende Pistorius en venlig Hilsen fra Anders Pedersen, der just havde besøgt ham i Ribe⁶. Denne Hilsen har formodentlig været Pistorius saa meget mere til Maade, som der en halv Snes Aar tidligere havde været en Kurre paa Traaden mellem dem.

Aarsagen hertil var følgende⁷: da Pistorius i 1552 i Selskab med to Brødre Hardenberg, som han var Hovmester for, havde forladt Wittenberg af Frygt for en grasserende Pestepidemi, havde han forinden bedt Barsbøl om at sørge for, at nogle Bøger, som var i Arbejde hos en Bogbinder, blev dem eftersendt. Det skete dog ikke, og utaalmodig

¹) Sst. II, 62—3.

²) H. F. Rørdam, Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621 I, 701.

³) Kh. Saml. 4. R. III, 817.

⁴) Jvfr. foran og Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte 2. R. VII, 509.

⁵) P. Rhode, Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse, 1775, S. 464. — Hans Slægt fortsatte i to Generationer som Præster i Lintrup (Arends, anf. Skrift I, 16).

⁶) Kh. Saml. 2. R. III, 346.

⁷) Jvfr. Tillægget. H. F. Rørdam, Monumenta historiae Danicæ 2. R. II, 618—20.

herover havde Pistorius i den Anledning udtalt sig noget fornærmeligt om Barsbøls formentlige Mangel paa Efterrettelighed. Imidlertid blev det oplyst, at han var uden Skyld. Ogsaa han var af Frygt for Pesten rejst bort fra Wittenberg og havde søgt Tilflugt i nogle Sølvminer i Nærheden af Byen, men han havde forinden betalt Bøgerne og deponeret dem hos den ovennævnte Hans Madsen Højne. Da han senere kom tilbage til Wittenberg og erfarede Pistorius' nedsættende Dom om sig, blev han i høj Grad forbitret, og Pistorius fik nu travlt med i et længere Brev at stille ham tilfreds. Med god Grund kunde han dog gøre gældende, at Barsbøl ved et Brev passende kunde have givet ham Meddelelse om, hvorledes Sagen forholdt sig.

Skønt Barsbøl efter en Ytring i det refererede Brev af Pistorius at dømme har været af et noget vanskeligt Temperament, ser det dog ud til, at det er lykkedes Pistorius at bringe ham til Ro. Om deres senere gode Forhold vidner ikke blot den nævnte Hilsen fra 1562, men ogsaa et Brev fra 1569, hvori Pistorius udtaler sin Glæde over, at Anders Barsbøl i det hele havde det godt som før i Tiden, og udtalte sit Haab om, at han ikke fik det værre¹.

Fra ældre Tid findes en Angivelse af, at A. P. Barsbøl er Forfatter til et Skrift med Titel:

En husvælelig Lærdom om smaa Børns Daab mod Giendøbere, tilsammenskrevet ved Doct. Joh. Bugenhagium Pomeranum, item Doct. Morten Luthers trøstelige Skrivelse til de bedrøvede Forældre for deres ufødte Foster. Fordansket. Som et Tillæg sætter Autor en ganske nyttelig Lærdom, hvorlunde man skal undervise og trøste de Qvinder, som rede til Barsel. Wittenberg 1555. 8°.

Selv om det skulde være rigtigt, at Barsbøl har udgivet

¹) Rørdam, Monumenta 2. R. II, 655, 656.

denne Oversættelse, lader Efterretningen derom sig ikke stadfæste, da Bogen nu synes totalt forsvundet¹.

Paa sikker Grund er man derimod med Hensyn til den ovennævnte Nytaarsgave til Kong Christian III. Den bærer Titelen²:

En kort vnderuisning om en Christen Ridder / med
hulcke Fiender hand skal stride / Tilhob draget aff
den hellige Skriff / ved M. Johan. Spangebergium /
Oc aff Tydsk fordansket aff Anders Barsbyl. — Pren-
tet i Wittenberg hoss Jurgen Rhaus arffuinge 1554
(8°. Bl. A—C viij).

Paa Titelbladets Bagside findes aftrykt et Digt, som sikkert er affattet af A. P. Barsbøl³. Det lyder saaledes:

Til den Christen Læsere.
IHuo som vil en Christen vere /
Oc saadant naffn nyde med ære.
Hand skal for alting først forstaa /
Huurledis sagen skal til gaa.

---

¹) Jens Worm, *Lexicon over lærde Mænd* I, 67 (gentaget i R. Nyerup, *Almindeligt Litteraturlæxicon* S. 38 og i H. Ehrencron-Müller, *Forfatterlexikon* I, 252). Allerede N. M. Petersen, *Bidrag til den danske Litteraturs Historie*, 2. Udg., II, 197) havde forgæves eftersøgt Bogen, og den er ikke genfundet af Lauritz Nielsen.

²) Nærmere bibliografisk Beskrivelse af dette Skrift i Lauritz Nielsen, *Dansk Bibliografi 1551—1600* S. 552. Det er en mærkelig Fejltagelse hos den ellers saa nøjagtige Johannes Moller, naar han (*Cimbria literata* I, 57) er tilbøjelig til at tillægge Kansleren Anders Barby denne Oversættelse, en Vildfarelse, der allerede er paapeget af Hans Gram (*Præfatio til Cimbria literata* I, 27). — Bogen maa allerede i det 17. Aarhundrede have været sjælden, thi den fandtes ikke i Peder Resens Bibliotek, om den end i Katalogen over dette opføres blandt de Bøger, om hvis Eksistens Resen vidste Besked (*Petri Johannis Resenii Bibliotheca Regiæ Academiæ Hafniensi donata 1685* p. 355 Nr. 4). Om Oversættelsens Yndest vidner det, at den blev genudgivet 1627 (forkortet og uden Angivelse af Oversætterens Navn) og 1743.

³) Et tysk Forlæg findes i hvert Tilfælde ikke i den nedenfor nævnte Udgave fra 1541 af Spangenberg's Skrift.

Ellers bliffuer hand lig den Mand /
 Som vandre vil wden verstand.
 Naar du vilt en Christen bliffue /
 Oc lader dig i Daabet indskriffue.
 Med dem / vnder Christi Banere /
 Som aluorlig ville Christne være.
 Daa suerer du din HERre oc Gud /
 Att leffue Christelig effter hans Bud.
 Oc ingenstedz aff striden vige /
 For sine Fiender oc dine deslige.
 Vilt du i Sandhed rett forstaa /
 Huorlunde dette skal tilgaa.
 Daa kand du finde i denne Bog /
 En kort forklaring møget klog.
 Som lærer dig foruden straff /
 Først om en Christen Ridderskaff.
 Med huilcke Fiender du skalt kiffue /
 All den stund du est i liffue.
 Som er / att du skalt staa imod
 Dieffuelen / Verden / kiød oc blod.
 Dernest / att du skalt troen øffue /
 I Kierlighed oc gierninger geffue /
 Oc dig iføre vaaben hin bolde /
 Med huilcken du kandt marcken beholde.
 Mod dine Fiender sterck oc grumme /
 Oc dem foriage dig til fromme.
 Der til giffue oss alle samen /
 Gud sin naade ved Christum Amen.

Herefter følger Dedikationen til Kongen, som kan for-
 tjene at gengives her for at meddele et Indtryk af Barsbøls
 Evne til at behandle det danske Sprog.

Høgborne Første oc stormectige Herre / Herre Kong Chri-
 stian den tredie / Danmarckis / Norgis / Vendis / oc Gottis
 Koning. Hertug wdi Slesuig / Holsten / Stormarn oc Dytmer-
 sken. Greffue wdi Oldenborg oc Delmenhorst.

NAade oc Fred aff Gud Fader / ved sin enborne Søn Chri-
 stum vor HERre oc Saliggører. Allerkieriste Naadigste Herre
 Koning / Den Hellige Schriff / i det gamle oc ny Testament /
 vielig lærer oss / med skøne figurer / effterlignelse / oc obenbare
 ord / Huorledis en menneskes leffnet / som frycter Gud / haffuer
 sig heer paa Jorden / Besynderlig den hellige Job i sit 7. Capitel

/ huor hand med vdrøcte ord siger saa / Menniskens leffnet er en idel strij oc kamp heer paa Jorden / oc hans dage ere ligestom en Dagløners¹. Med huilcke korte ord / hand giffuer tilkiende / at menniskens leffnet er elendig heer paa Jorden / fuld met atskelig fare / modgang oc fristelss. Oc derfor paa minder alle Gudfryctige Christne / at de skulle icke vere wskødsomelig oc kødelige trygge / men staa altid i Gudz fryct / aaruoagne oc beredde til frestelss paa alle sider / Som den hellige Syrach i sit 2. Cap.² oc raader / saa sigendes. Min søn vilt du leffue Gudfryctig / saa bereed din siel til fristels / Item S. Pouel 2. Timo. 3³. Alle de som ville leffue Gudfryctig wdi Christo Jesu / de skulle lide forføllelse. Huor med hand giffuer alle fromme Christne en drabelig trøst oc husualelse mod kors oc modgang / att de skulle icke lade troen falde / oc acte sig att vere forskutte aff Gud / naar forføllelse kommer dem paa / Men att de skulle frycte HERren / bede hannem om hielp oc raad / oc dagelig jo mere oc mere beruste sig mod sine Fiender / att de kunde staa dennem imod / Oc saaledes fuldende deris laab (som S. Pouel kaller menniskens leffnet 1. Timot. 4. Cap.⁴) att de kunde vinde seyr / oc fange den wforgengelige krone / som er vdsaat paa maalet / til huilcke de løber / som er euige liff oc salighed ved Christum. Sammeledes raader oc Paulus sin Discipel Timotheum / 1. Timo. 1⁵. At hand skal øffue en god Ridder-skaff / saa att hand kand beholde troen oc en god samuittighed. Om saadane kamp oc stridzbane / taler den hellige Job i det forneffnde Cap⁶. paa huilcke bane / huer Christen beplicter sig i daabet / att vilde stride mandelig. Thi i daabet lader wi oss indskriffue vnder Christi banere / oc suerer hannem en eed / att wi / formiddelst hans hielp oc trøst / ville forsage oc imodstaa alle sine oc vore Fiender / som ville forkrencke oc forøde hans hellige Rige oc Regiment / Oc der paa tager wi hans felttegen som er det salige Daab / oc lade oss kallis Christne / effter vore rette Stridzførste Christum.

Det fortryder den lede Satan / aff den brendende iedderstille had / som hand er opblæst med / mod Gudz Søn. Oc derfor strax

¹) Job 7, 1.

²) Sirachs Bog 2, 1.

³) 2. Tim. 3, 12.

⁴) 2. Tim. 4, 7—8.

⁵) 1. Tim. 1, 19—20.

⁶) Job 7.

effter / att wi ere faldne hannem fraa (Thi wi fødes alle vredens børn / Eph.4. ¹) oc vdkaaret Christum til vor HÈrre oc forsuarer / bruger hand alle lempe oc liste / med lockelse oc trusel / att hand kand drage oss aff den rette bane / oc føre oss paa den onde vey / som gaar til euige Død oc fordømmelse. Oc som S. Peder siger / 1. Pet. 5². Hand løber omkring / som en skryddende Løue / oc søger effter huem hand kand opsluge. Thi haffuer wi velbehoff att lære / all den stund wi leffue / huorledes wi kunde emodstaa hans argelist / oc snedige anlob / Oc saaledes øffue en Christen Ridderskaff / att wi kunde wdi alle fristelse oc fare / beholde troen oc en god samuittighed / saa lenge wi haffuer igiennem ganget / den trange port (som er denne legomlig død) huilcke der gaar til euige liff oc salighed.

Om denne Ridderskaff haffuer den Gudfryctige oc Vellærde Mand / M. Johan Spangebergius (salig ihukommelse) tilhob draget aff den hellige Skriff / en kort oc merckelig vnderuisning / alle Christne gantske nøttelig att vide.

Denne samme vnderuisning / haffuer ieg / aff den ringe forstand Gud haffuer meg giffuit / aff Tydsk fordansket / den rette mening aldels wforkrencket / alle fromme Gudfryctige Christne / som Danske mal forstaa / til lærdom oc trøst / att de oc sielff kunde læse oc forstaa / vindisbyrd aff den hellige Skriff / huorledes den Christen Ridderskaff skal til gaa / med huilcke Fiender en Christen skal stride / oc med huilcke vaaben hand skal dennem offueruinde.

Denne liden Bog oc ringe arbeyd Allernaadigste Herr Koning / haffuer ieg skencket eders Høgborne Kongelig Maiestat / for den lofflig oc Christelig Ridderskaff eders Kongelig Maiestat / haffuer heer til beuist / med Gudfryctighed oc en Christelig Regiment / bedendis eders Kong. Mai. ydmygelig / for eders egen Kongelig Maiestatz godhed / att i ville denne ringe skenck veluillige anname / til en salig Nytaarsgaffue / saa lenge Gud vil det kand forbederis. Eders Kong. Ma. med eders Høgborne Førstinde Draaning Dorotea / Oc beggis eders elskelig Høgborne Børn / med det gantske Danmarcks Rigens Raad / Gud Allermectigste befalendes. Gud Allermectigste styre oc forfremme / med sin Helligaand oc naade / alle eders raad oc anslage / sig til ære / sin hellige Kircke oc Rigens vndersatte til beskermelse / Oc eders Kong. Ma. til lang oc løcksalig Regi-

¹) Eph. 2, 3.

²) 1. Pet. 5, 8.

ment / Amen. Giffuit i Wittemberg / paa S. Pedersdag Cathedra.¹ Anno 1554.

Eders Kong. Maie.
ydmyge vnderdanige
Anders
Barsbyl.

Selve Skriftet er en Oversættelse af Johann Spangenberg's Vom Christlichen Ritter, Mit was Feinden er kempfen mus / Ein kurtzer vnterricht aus der heiligen Schriffte, 1541². Spangenberg's lille Skrift giver en Skildring af hele Kristenlivet anskuet som en Kamp for den »kristne Ridder« d. v. s. for ethvert troende Menneske. Tonen er skarpt anti-katolsk³.

Gengivelsen er affattet i den lidt brede, men mundrette og trohjertige Stil, som synes at være faldet Reformations-tidens Skribenter saa naturlig. Som Prøve paa Forholdet mellem Original og Oversættelse kan følgende Sted anføres:

Johann Spangenberg, Vom Christlichen Ritter, 1541, Bl. Dvff

Da man leret vnd prediget / das ein Pfenning vnd kertzlin vnser lieben Frawen geopffert / könte einen Schalck / einen Reuber / einen Mörder / on

Anders Pedersen Barsbøls Oversættelse Bl. C vij v.

Den tid mand lærde oc pre-dicked / at en korspenning oc en vaaxlyss offeret paa vor Frue Alter / kunde befrij en Skalck / en Røffuer oc Mörder fraa Helffuede / foriage oc

¹) 3: 22. Februar.

²) Johann Spangenberg (1484—1550) var fra 1546 Superintendent i Eisleben. Hans Skrifter var yndede i Danmark, særlig hans Postil, hvoraf Peder Tidemand leverede en Oversættelse 1560 ff., og som Peder Palladius anbefalede paa Landemodet i Roskilde 1554 som nyttig for Præsterne (Kh. Saml. 2. R. II, 450). — Fortalen til Spangenberg's Skrift er dateret »am Sontag nach Epiphanie [3: 9. Januar]« 1541. Ogsaa i Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche XVIII, 566 angives 1541—2 som Udgivelsesaar.

³) Den yderligere antikatolske Polemik, som findes i den tyske Udgave 1541 Bl. D 2 v. ff.—E 2, er udeladt i Oversættelsen.

⁴) Orig.: Prediget.

Christo / on Glauben / von der Helle erretten / vnd alle Teuffel veriagen / Damit Gott gelestert / Christus blut geschendet / vnd das gantze Euangelium / vnd Christlicher glaube / zu nichte wird / Waren alle Prediger⁴ köstlich gut / kein Ketzerey / kein Newerung / Sonder waren eitel güldene Christen.

offueruinde Dieffuelen med all sin macth / foruden Christi hielp / oc wden troen (aff huilcke lærdom Gud storlig bspottedes / Christi hellige blod skendelig foractedes / Det ganske hellige Euangelium oc Christelig tro bliff til inthet giørd etc.) Daa vaare alle Predicker kostelig / vise oc helligmend for verden / Der vaar ingen Ketteri / ingen ny lærdom / Men alle vaare de rette fromme forgyllede Christne.

Som Peder Tidemand og flere andre indtager Anders Pedersen Barsbøl en Plads i Kredsen af de Forfattere, der søgte at tjene deres Tid ved at levere Fordanskninger af fremmede Forbilleder.

Tillæg.

1552 9. Aug. Brev fra Johannes Pistorius til Anders Pedersen Barsbøl¹.

D. Andreae Barsbullio Dano
studioso Witebergensi.

S. D. Ex literis tuis nuper ad D. Ericum Hardenbergium² missis intellexi, bilem tibi motam, ob verba quædam, quæ in literis meis ad D. Johannem Georgium³ datis, legeras. Equidem vt verba illa mea esse, haud eo inficias, ita porro miror, quomodo ea transscribere potueris, cum illi itineri, vt scribis, accincti, et iam portam egredientes,

¹) Meddelt efter Kopien i Pistorius' Brevbog i Gl. kgl. Saml., 4°, 3078 Brev Nr. 344. (Brevet i Udtog i Rørdam, Monumenta 2. R. II, 618—20).

²) Den senere Rigsraad Erik Hardenberg († 1604) til Skovsbo m. m., immatrikuleret i Wittenberg 12. Oktober 1553 (Kh. Saml. 2. R. I, 471).

³) Utvivlsomt den senere Præst i Toreby, Provst og Poëta laureatus Hans Jørgensen Sadolin († 1600), immatrikuleret i Wittenberg 24. Maj 1550 (Kh. Saml. 2. R. I, 470, 478—9).

litteras nostras acceperint. Sed valeat hoc. Aperte satis indicas in literis tuis, quod in me non parum sis commotus, quamuis D. Ericus, sed tamen oblique, etiam petatur. Verum, mi D. Andrea, quid si hic candorem in te requireremus? Probes quæso me te infidelem, perfidum et profugum insimulasse. Sin autem infidelitatis te nobis suspectum persentijsses, quid rectius et pio ingenuoque homini (qualem te non solum tum cum Witebergæ vna essemus, sed etiam postea semper censuj, et adhuc censeo) conuenientius fuisset, quam vt te suspicione quamprimum exluisses? vt non ita locum irae dedisses neque verba nostra (animo minime maligno scripta) tam acerbe accepisses et exagitasses? Sed quæ nobis suspicionem attulerint et ad scribenda illa impulerint, primum indicabo, postea rursus ad literas tuas redibo. Non dubito, mi Andrea, quin adhuc in memoria habeas, quam serio et constanter nobis Witeberga discedentibus dixeris et promiseris, te cum primo nos subsecuturum [cum] auriga, et libros nostros, quos ibi apud compactorem reliquimus, allaturum. Expectauimus igitur te, donec is, qui nos huc aduexit, Witeberga huc redijsset; sed non venisti, nec ipse auriga vel verbum nobis de te referre potuit. Dixit quidem fuisse Danos nonnullos, qui cum ipso huc proficisci constituerant, et omnia sua suppellectilia collegerant, Sed hospitem, apud quem habitabant, noluisse ipsos dimittere, quod non satisfecissent ej pro habitatione etc. Verum quinam ex Danis ijdem fuissent nec ipse certo nobis indicare, nec nos coniectare potuimus. Venerunt postea huc Witenberga alij aurigæ tres vel quatuor, et vna quamplurimi studiosi tibi et nobis haud incognitj, sed nemo illorum nobis vel libros vel literas de te attulit. Quod cum valde miraremur omnes, scripsi ad D. Georgium Selmerum¹ conterraneum meum

¹) Georg Selmer († 1605) fra Husum, immatrikuleret i Wittenberg 12. Juni 1551, siden Præst i Ostenfeld (Kh. Saml. 2. R. I, 470; IV, 72. Otto Fr. Arends, Gejstligheden i Slesvig og Holsten II, 264). Han hørte til Pistorius' faste Korrespondenter (Rørdam, Monumenta 2. R. II, 604 f., passim).

petens vt te admoneret de hoc negotio, quo vel ad minimum nobis rescriberes, quid de libris nostris actum esset, an eos a compactore accepisses, nec ne, et num aliquid aliud desideraretur. Hic Georgius nobis rescripsit, Te fere ab eo tempore, quo nos Witebergam reliquimus, ibi non visum. Commiseram autem et ipsi huius rei curam, vt si tu animum huc proficiscendj mutaturus esses, ipse te vna iuaret vt modum inueniret, quo libri nobis ad manus venirent. Quod cum Georgio in memoriam reuocarem, rescripsit nobis, Quod ipse, si ibi libros habere potuisset, eos nobis allaturus fuisset (verum id ideo non scribo, quasi idem a te fieri expectassemus vel requisuissemus: minime omnium: nullis nobis officijs obstrictus es nisi charitatis etc.). Deinde ipsius Georgij contubernalis huc ad nos venit, et mihi libros attulit, qui per tabellarium e patria Witenbergam missi erant. Hic iam vide mi Andream, vter nostrum sit accusandus, et rem recta perpende via. In tanta aurigarum copia ne verbum nobis scripsisti, vt sciuissemus, Te Witebergæ esse, vel in quo alio loco: et quid de negotio quod in te suscepas, actum esset. Suspicionem ne hic conciperemus negligenter te negotium nostrum curasse? Certe iniquus es, si id nobis interdiceres. Cogitauimus quoque quod vel Rostochium vel Jenam vel alio concessisses. Libros autem te Witebergæ reliquisse minime dubitauimus, Sed cum nobis non significasses cui tradidisses vel apud quem eos reliquisses, id nos maxime torsit. In summa mi d: Andream, si vno saltem verbulo nobis quid actum, et quid nobis expectandum fuisset, significasses, quieuissemus etc. Sed iam non nihil ad tuas literas: Scribis te a compactore libros redemisse: Habemus tibi gratiam mi Andream, et si nulla in re id a te meriti sumus, merebimur in posterum data occasione. Pergis: Quod cum auriga non iusto precio tua suppellectilia vehere vellet, Et audires quoque pestem et hic incipere grassarij te animj propositum mutasse: nec interea potuisse habere, qui libros ad nos proferret. Mi Andream hic cum auriga vel verbum nobis

scripsisses. Georgius ibi adfuit, illum consuluisses, vel apud illum potius libros deposuisses quam apud Johannem Hoynum¹: Sed non miror quod nec scribere nec per alium quenquam eos mittere potueris, cum in argentifodinis² esses. Porro scribis, Te non tam stolidum, vt ququam cum alterius libris aufugias, Ideo te non fuisse inquirendum vt profugum. Profecto mi Andream facis nobis iniuriam. Quod ad Johannem Georgij scripsi, in hoc non te, sed libros nostros inquisiuj. Quid ad me si vltra Sauro-matas et glaciale Oceanum³ vt ille ait fugisses? Cum Georgius scripsisset, te non amplius ibi morari, Quid potuimus cogitare aliud, Quam incertum esset, vbi vel a quo libros nostros reposceremus, et vt idipsum sciremus ad Johannem scripsi non te inquirendi gratia. Non decet ita cauillari. Tandem quicquid in hac re fecisti, mi Andream, pro eo summa tibi a nobis habetur gratia, offerimus nos ad simile in te studium. Et vt hoc adijciam, Ne mireris, quod ego in hac causa tantum laborauerim, Nam partem librorum illorum mihi vendico, quod etiamsi non esset, tamen mihi faciendum fuit, quicquid feci, si modo fidelis paedagogi officio fungi velim apud hos nobiles adolescentes Hardenbergios. Sed optime Andream viuamus vt Christianos decet, simultates et contentiones fugiamus. Natura tua est ἐριστική, eam tu refrena, nec de asini vmbra, aut lana caprina litiges⁴. Deus nouit quam libenter, vt cum omnibus, ita et tecum concorditer viuam. Bene vale.

Francoforti ad Viadrum⁵, die 9 Augusti, Anno 1552.

T. Johannes Pistorius.

¹) Jvfr. S. 333.

²) ο: Sølvminer.

³) Med Hensyn til Udtrykket jvfr. Juvenal II, 1—2.

⁴) Til sidste Del af Udtrykket jvfr. Hor. Ep. 1, 18, 15; i første Del er asini umbra maaske en Contamination med Udtrykket asini lana, jvfr. Erasmi Adagia, 1646, p. 291, 320.

⁵) Viadrus ο: Oder.

Cort Aslaksen.
I Anledning af Oskar Garsteins Disputats.

I.

Af **Bjørn Kornerup.**

---

1. Der er næppe Grund til at tro, at der er ret mange Teologer og Historikere i vore Dages Danmark og Norge, hvem Navnet Cort Aslaksen er bekendt. Endnu færre er sikkert de, der har en klar og fyldig Forestilling om hans Personlighed, om hans Udvikling, om hans Indsats, om hans Deltagelse i Samtidens Kampe, om hans hele Plads i dansk-norsk Kirkehistorie, om hans Idéer og Idealer.

Men forholder det sig saaledes, maa man da ikke spørge: er der saa nogen rigtig Mening i, at en ung begavet Mand ofrer Aar af sit Liv paa at studere og skildre en Personlighed, der staaer i saa uklare Omrids selv hos dem, der dyrker Fagvidenskaberne, end sige hos den store, saakaldte dannede Almenhed?

Svaret paa dette Spørgsmaal har Oskar Garstein selv givet gennem sin Bog — et vægtigt og overbevisende Svar, der maa bringe enhver Tvivler til Taushed. Gennem alle Bogens Blade lyder det: saa sandt som det er en værdig og naturlig Opgave for Historien, i dette Tilfælde Kirkehistorien, at kaste nyt Lys over Personligheder og Tidsrum,

---

Oskar Garstein, Cort Aslaksøn. Studier over dansk-norsk universitets- og lærdomshistorie omkring år 1600. Oslo 1953. (Lutherstiftelsens forlag). (399 S.). — De følgende Bidrag bringer i en lidt forkortet Form Hovedindholdet af de Indlæg, som de officielle Opponentter fremførte ved Afhandlingens Ventiler for den teologiske Doktorgrad paa Universitetet i Oslo den 12. Maj 1954.

der endnu henligger i et vist Halvmørke, saa sandt maa det siges at være særdeles formaalstjenligt at vie en betydelig Arbejdsindsats paa at drage Cort Aslaksens videnskabelige og menneskelige Personlighed frem for Dagen. Aslaksen hørte vel ikke til de banebrydende, de skelsættende Skikkelser, til de Personligheder, til hvis Ord og Tanker Slægt efter Slægt vender tilbage, men han var en højtbegavet Mand, der i sin Tid har ydet det fortrinlige paa en Række forskellige Omraader, og hvis Arbejder i flere Henseender danner et Højdepunkt i Tidens videnskabelige og teologiske Kultur, en Mand, der ved sin hele Position kom til at spille en betydelig Rolle i sin Tidsalders Kirkehistorie, en Mand endelig, der kan betragtes som den sidste store Repræsentant for en Retning, der har øvet en meget væsentlig Indflydelse i dansk-norsk Kirkeliv, Filippismen. Hertil kommer endvidere, at han er den første Nordmand, der i efterreformatorisk Tid ikke blot arbejdede sig frem til den højeste Post i Universitetsverdenen i Riget, men ogsaa ved sine Skrifter vandt sig et virkeligt Navn i den europæiske videnskabelige Republik¹. — Betragter man derfor alene Cort Aslaksens egen Udvikling og Indsats, forekommer det mig at være særdeles velbegrundet at gøre ham til Genstand for en dybtgaaende Monografi.

Men hertil kommer endnu et Moment: rent bortset fra hans eget Værd, er han i høj Grad velegnet til at belyse mange Sider af Tidsalderens Aandshistorie. Baade ved sin egen Udvikling og ved den Stillingtagen til Periodens store Spørgsmaal og de bitre Kampe, som Omstændighederne førte ham ind i, maa han opfattes som en ikke uvæsentlig Faktor i Datidens aandelige Hændelsesforløb.

---

¹) Ikke uden Grund har Dr. Garstein derfor som Motto forsynet sin Bog med disse Verslinier til Cort Aslaksen fra Niels Mikkelsen Aalborg:

O Norge, det er dig stor prijs,
 Du saadann' Mend oss sendte,
 Fra klippen graa, fra huid en ijs,
 Huo skuld' sligt der fra vente?

Vel er det sandt, at han i det store afsluttende Opgør mellem Kryptokalvinismen og den frembrydende strengere lutherske Ortodoksi for saa vidt kom til at staa som en slagen Mand, som han maatte bøje sig for den ny Tids diktatoriske Retning og give Udtryk for en teologisk Helhedsanskuelse, som han næppe af Hjertet kunde dele, og som i hvert Tilfælde stod i Modstrid med hans egne aandelige Forudsætninger — men det er jo ikke blot Sejrherrernes Historie, der bør skrives; ogsaa de overvundne har et billigt Krav paa Eftertidens Forstaaelse og Interesse.

Nu ved jeg nok, at den Tidsalder, hvori Cort Aslaksen har hjemme, anden Halvdel af det 16. og første Trediedel af det 17. Aarhundrede, ikke hører til dem, der virker dragende paa Forskernes store Flertal. Her i Norden gaar der gerne en hel eller halv Menneskealder imellem hver Gang, en Forsker leverer et mere indtrængende Arbejde over et Emne fra denne Periode. Meget er der ogsaa, som ikke mindst hos Nutidens Mennesker kan virke fjernt eller frastødende ved denne Tidsalder med dens subtile Dogmestridigheder, med dens haardhændede Uniformitetsbestræbelser, med dens gennemgaaende polemiske Tilsnit og dens uhyre Intolerance over for anderledestænkende, men historisk vigtigt er det, at man heller ikke gør dette Tidsrum Uret. Hvor meget Eftertiden end kan have at opholde sig over, var Overgangen mellem det 16. og 17. Aarhundrede dog ingen ringe Tid. I al sin Haardhed var den paa sin Vis ofte præget af store Linier og af et kraftigt aandeligt Liv. Senere Slægter kan forfærdes over eller smile ad de Problemer, der kaldte saa mægtige Kampinstinkter til Live, og misbillige de Midler, der blev anvendt, men vigtigere end at dømme er det at *forstaa* ogsaa denne Tid. Naar man kæmpede paa Livet løs som Løver, var det ofte, fordi man var grebet af en høj Idealisme, der ikke taalte at gaa paa Accord. Hertil kom, at netop dette Tidsrum var en ejendommelig Brydningstid mellem Gammelt og Nyt, og historisk set frembyder Overgangstider jo altid en særlig

Interesse. Jeg maa her minde om et Ord af Dogmehistorikeren Otto Ritschl — ogsaa anført af Præses —¹, der anker over, at medens man uden at blinke kan tilkende de mest sekundære Foreteelser i Oldtid og Middelalder en virkelig forskningsmæssig Betydning, har man kun alt for ofte været tilbøjelig til at underkende Værdien af dybere-gaaende Beskæftigelse med den efterreformatoriske Lutherdom og dens Mænd. Man er derfor jævnlig blevet staaende ved bestemte Klichéer, som troligt toges i Arv fra den ene Generation til den anden og stadig reproduceres. Det er derfor paakrævet — i høj Grad paakrævet —, at der paa dette Omraade stadig foretages nye Undersøgelser paa Grundlag af virkelig Kildeforskning, saaledes at tidligere Tidens Misforstaaelser og Mytedannelser ryddes til Side, og man vinder en stedse mere indtrængende Forstaaelse af en Tidsalder, der er langt mere nuanceret og sammensat, end man ofte har troet. Dr. Garsteins *Valg af Emne* maa derfor sikkert kaldes tilfredsstillende og frugtbart.

2. Ogsaa Forfatterens *Disposition* forekommer mig heldig og naturlig, i god Overensstemmelse med den Plan for sit Arbejde, han træffende har angivet S. 21: i første Række at ville levere en realhistorisk Skildring, en Biografi af Cort Aslaksen med alsidig Hensyntagen til Tidens Kirke-, Skole-, og Universitetshistorie, idet han dog samtidig agter at medtage saa meget idéhistorisk Stof, som er nødvendigt til at karakterisere og placere Cort Aslaksen i den rette Sammenhæng. Den specielle Behandling af disse Sider reserveres derimod til et senere Bind.

Set fra et Disputatssynspunkt er denne Stofinddeling derimod ikke den heldigste, idet Forf. afskærer sig fra netop at behandle de Partier, der først og fremmest trængte til at undersøges, og hvorm han sikkert vilde kunne sige mest nyt. Det foreliggende Bind faar derved kun alt for ofte

¹) Garstein S. 22. O. Ritschl, Dogmengeschichte des Protestantismus I, 12—13.

Karakteren af et Kompilationsarbejde — et godt, grundigt og gennemgaaende solidt Kompilationsarbejde — uden meget nyt Stof og med endnu færre nye Synspunkter. Undertiden kan man fristes til at tænke paa Forfatteren selv ved de Ord, han S. 174 anvender om et Skrift af Cort Aslaksen: »Fra alle kanter hentes byggematerialet ... det skjer i en slik grad at man ofte kan spekulere på hva som egentlig er av forfatteren selv«.

Det var i ældre Tid ikke ualmindeligt, at man som Prøveskrifter for Doktorgraden fortrinsvis blot vilde anerkende de Afhandlinger, der opstillede bestemte Teser, hvorom der kunde diskuteres — aabenbart en Arv fra det middelalderlige Disputationsvæsen. Til denne Kategori henhører den foreliggende Afhandling ikke. Men hvor ubestrideligt værdifuldt det end er, om der i en Disputats hævdes nye, frugtbare Synspunkter, saa bør paa den anden Side efter mit Skøn en fyldig, metodisk gennemført Monografi som Biografien af Cort Aslaksen anerkendes som fuldt ud kvalificerende til Opnaaelsen af Doktorgraden. Som Habilitationsskrift er det et gyldigt specimen eruditionis. Forøvrigt er der vistnok Grund til at tro, at den Slags Arbejder i det lange Løb maaske er Forskningen til større Nytte end mange Opstillinger af dristige Teser eller tvivlsomme Hypoteser.

3. En Udlænding er ikke kompetent til at udtale sig om Forfatterens *Sprog*. Han maa indskrænke sig til at udtale sin Glæde over, at Afhandlingen i hvert Tilfælde fremtræder i en Sprogdragt, som gør den lettilgængelig for Læserne, hvad der som bekendt ikke gælder alle norske Bøger i Nutiden.

Den *Stil*, hvori Bogen er skrevet, er klar og grej, velegnet til en videnskabelig Fremstilling. Jeg tror virkelig, at det vilde have glædet Cort Aslaksen at læse denne Bog, og han mangt et Sted vilde have nikket anerkendende ved Udtrykkenes Præcision. Derimod kan Stilen nok nu og da

virke lidt tør og mat. Dr. Garstein er aabenbart bedre som Forsker end som Historieskriver. Tænker man paa et iøvrigt interessant Kapitel som det om Aslaksens Ophold hos Tycho Brahe paa Hveen, kunde man have ønsket noget mere Farve og Glanslys over Skildringen. Man maa med et Suk mindes, hvorledes en Mand som A. D. Jørgensen har kunnet fremmane Billedet af den store Stjernekyndiges Liv paa Hveen som »en skøn Digtning i vor Historie«, hvorledes han gribende har skildret Tychos Færd: »jævnlig paa Udkig efter den store Menneskeverden og dog indad vendt til de stilleste Granskninger, Mennesketanken kan sysle med«¹.

I Forbindelse med Omtalen af Sprog og Stil vil det være rimeligt at dvæle et Øjeblik ved *Forf.s Nøjagtighedsgrad*. Indtrykket af denne er gennemgaaende gunstigt. Hundreder og atter Hundreder af Citater og Kildehenvisninger har jeg haft Lejlighed til at efterprøve og næsten overalt med et positivt Resultat. Hermed skal dog ikke være sagt, at Bogen formelt er pletfri, hvad der vel heller ikke med Billighed kunde ventes af et saa omfattende Værk.

I Almindelighed er der ikke Grund til at opholde sig over de forekommende Fejl², men paa eet Omraade er Fejl-

¹) Her citeret efter H. F. Rørdam i Dansk biografisk Lexikon, 1. Udg., II, 612.

²) Nævnes kan dog følgende: I Forkortelseslisten tales fem Gange om Gamle og Ny kgl. Samlinger, Rostgaardske, Thottske, Uldallske Samlinger for Samling. Sst. (og i Registeret S. 394) staves Langebeks Navn urigtigt Langebeck. S. 119 Note 31 citeres C. T. Engelstofts Afhandling om Nordboernes Studier i Paris i Middelalderen 1802 — han skulde altsaa være i Stand til at skrive Afhandlinger tre Aar, før han blev født! Der er Tale om et Arbejde af hans Adoptivfader L. Engelstoft. S. 129 anføres Titlen paa Plutarchs *Περὶ παιδων ἀγωγῆς*, læs *ἀγωγῆς*. S. 175 Aslaksens berømte Bog »De natura cæli« kom ikke 1596, men 1597. S. 176 Gen. 1, 3, læs Gen. 1, 4. S. 239 Note 39 Danske Kancelli, indkommende Breve, læs indkomne Breve (nu (Koncepter og) Indlæg til Registre og Tegnelser). S. 319 T. B. Birckerod, læs Bircherod. S. 338 Note 65 C. Nielsen, læs O|luf Nielsen. S. 363 Aslaksens »De verbo Dei scripto« forhandlede ikke 1616, men 1617.

procenten desværre symptomatisk. Det er i Forfatterens Forhold til Latinen, som ikke er behandlet med den Kynlighed og Accuratesse, som er ønskelig, naar man har med dette Sprog at gøre. Det bliver derfor nødvendigt at anføre en Del Eksempler herpaa.

S. 129 findes det mærkelige Udtryk, at Aslaksen 1603—4 vilde forelæse over »Præmissa doctrina de ortu et occasu siderum«. Da det er sat med Kursiv, kunde det opfattes som en Bogtitel el. lign., men Lektionskatalogets Tekst, hvorfra det er hentet¹, viser, at det er en absolut Ablativ: Aslaksen vil forklare 2. Bog af Hesiods Bog om Værker og Dage »efter at have forudskikket en Oversigt (doctrina) over Stjernernes Opgang og Nedgang«. S. 134 »in Latinus«, læs in Latinis. S. 140 »Johannes Avenarius' store utførlige Grammatices Ebraicae Sanctae Linguae«, læs Grammatices .. tres Partes. S. 222 det meningsløse »Classis III. De hominis redemptione, atque Christum facta«, læs per Christum facta. S. 249 »in originale«, læs in originali. S. 258 Note 72 »nova locutiones«, læs novæ locutiones. S. 277 »de concilio episcopi«, læs de consilio episcopi. S. 306 Prælectiones theologiæ, læs theologicæ (jvfr. S. 302). S. 307 omtales Brochmands »Notæ brevicula«, læs breviculæ. S. 319 det meningsløse »qui appendix erit ad Conr. Aslaci chronologiam annexam orationi ipsius jubileus Anni 1617«, læs jubileæ. S. 320 maa en grov Fejl i Latinen anholdes: »ducta per D. Cunradum Aslacum .. professore publico« — en Apposition i Ablativ til et Substantiv i Accusativ! Læs: professorem publicum. S. 320 angives et Haandskrifts Titel »Chronologica Danica«. Det vækker straks Mistanke, og et Eftersyn viser, at Titlen er »Chronologia Danica«. S. 329 (og S. 373): »Decretum S. Officii«, læs Officii. S. 362 (under 1607) »pro titulo Doctoris in S. Theologicæ«, læs in S. Theologia. S. 362 (under 1613) »actionem«, læs actionum. S. 363 (under 1620) »ad Cunrado Aslaco«, læs ab C. A. S. 366 (under første Titel) »in Exodem«, læs in Exodum. S. 366 (under 1619) »respondente Bartholini Eschilli Otzingio«, læs Bartholino. S. 369 »nomina studiosorum, qui Tychonis Braheo .. inservierunt«, læs Tychoni B.

4. Vigtigere end det formelle er det reale. Det maa da uden Tvivl siges, at *Indholdet* i den nye Biografi af Cort

¹) H. F. Rørdam, Kjøbenhavns Universitets Historie IV, 539.

Aslaksen som Helhed gør et overbevisende Indtryk. Det Billede, der tegnes af Aslaksens Liv og Udvikling, af hans Standpunkt og Forhold til Tidens Rørelser forekommer mig i alt væsentligt rigtigt.

Afhandlingen vidner først og fremmest om Jernflid, om Soliditet og om nøgtern kritisk Sans. I Almindelighed er Forf. forsigtig med at drage Slutninger særlig ud fra et spinkelt Kildegrundlag — et Par Steder, hvor dette ikke har været Tilfældet, er Undtagelser, der bekræfter den almindelige Regel. Et Udtryk, der ofte genfindes, er »det vet vi ikke«, og hvor beklagelig en saadan Konstatering end kan være i historisk Henseende, saa tjener den til Ære for Forf.s Redelighed. Forf. viser endvidere et godt Kendskab til Tidens ingenlunde lettilgængelige teologiske og filosofiske Problemstillinger og er i Besiddelse af en velgørende europæisk Orienterthed.

Først og sidst vil jeg dog som Bogens ypperste Fortrin fremhæve dens Objektivitet. Ikke mindst paa kirkehistorisk Omraade er det sjældent at blive stillet over for et Arbejde, der er saa ganske frit for alle Sidetendenser, et Arbejde, som ene og alene har den historiske Sandhedserkendelse til Maal. I saa Henseende indtager Bogen en Æresplads og viser klart, hvor frugtbart det er at gaa ud fra Grundbegrebet af Kirkehistorien som en selvstændig *historisk* Disciplin, ikke — som det undertiden hævdes — som et Bifag til Dogmatiken.

Hermed hænger sammen, at Forf. overalt har villet se med sine egne Øjne og paa primært Kildegrundlag efterprøve de Oplysninger og Opfattelser, han har mødt hos andre, før end han har godtaget dem. Iøvrigt viser Bogen et fortræffeligt Kendskab baade til Kilder og senere Litteratur. Forf. sidder inde med den fornødne Læsefærdighed i Latin — en sjælden Foreteelse i vore Dage —, om han, som ovenfor berørt, ikke overalt viser den strengeste Sikkerhed i de grammatiske Former, og han har erhvervet sig en — i alt Fald agtværdig — Øvelse i at læse Datidens

Haandskrifter. Et og andet vil der dog senere være at bemærke i saa Henseende.

I Sammenhæng med Spørgsmaalet om *Litteraturbenyttelsen* maa jeg omtale en enkelt Ting. Forholdene har ført det med sig, at Forf. paa mange Punkter har kunnet støtte sig til et snart gammelt Arbejde af mig om et parallelt Emne, min Bog om Hans Poulsen Resen (I, 1928). Jeg haaber ikke at gøre mig skyldig i nogen Selvovervurdering, naar jeg tror at kunne hævde, at den ofte har tjent Forf. som en Ariadnetraad i Emnets og Tidens Labyrinther, og det har naturligtvis været mig en Tilfredsstillelse at se, at han kun sjældent er kommet videre end jeg. Gennemgaaende erkender Forf. sin Gæld til sin Forgænger, men jeg synes nok undertiden, at han har været tilbøjelig til at pløje vel flittigt med min Kalv. Paa nogle Steder findes der saa nær Lighed mellem Dr. Garsteins og min Fremstilling, at man vistnok kan tale om direkte litterær Afhængighed, og paa andre Steder — som jeg senere skal komme til — havde jeg ikke fundet det upassende, om Forf. havde givet en nøjere Henvisning til mit Arbejde.

Naturligtvis er der for en Forfatter Grund til at glæde sig over, at hans Arbejde bliver benyttet af andre — det er jo derfor man forsker og skriver —, men jeg siger næppe for meget, naar jeg antyder, at det hos en Mand som Forfatteren til en Bog af den Rang som den foreliggende i hvert Tilfælde vilde have vidnet om lidt mere stilistisk Opfindsomhed, om han ikke oftere i den Grad havde formet sin egen Fremstilling som en Pastiche efter en tidligere Forfatter.

Men maaske har Forf. saa stærkt levet sig ind i det 17. Aarhundredes Aand og litterære Praksis, at han billiger, hvad han selv siger S. 318 om Periodens Historieskrivere: »Tidens forfattere havde den vane å overta hele stykker fra eldre litteratur uten å angi hvor lånet kom fra, og man blir henvist til å foreta sammenligninger med tidligere historikeres verker for å avgjøre de forskjellige opplys-

ningers proveniens.« I saa Fald har Forf. i temmelig rigt Maal indirekte anvist senere Forskning nye Opgaver!

5. Før Forf. gaar over til sin egen Behandling af Emnet, giver han — meget fortjenstfuldt — som Baggrund for denne en Oversigt over tidligere Fremstillinger af Cort Aslaksens Levned (S. 15—22). Man maa sikkert være ganske enig med ham i hans Karakteristik af den tidligere Cort Aslaksen-Forskning, som den markeres gennem Hovedstadierne: Ligprogrammet af 1624, Erasmus Vindings Regia Academia Hauniensis, 1665, Erik Pontoppidans *Annales ecclesiae Danicae*, III, 1747, H. F. Rørdams mange Bidrag, hvortil saa kommer de nyeres Arbejder.

Som den første og i mange Henseender vigtigste Primærkilde nævnes S. 16 det af Professor Jesper Brochmand udstedte *Programma funebre* af 10. Februar 1624 over Aslaksen. Flere Gange senere (S. 49, 50, 340) tales der da ogsaa om Jesper Brochmand som Aslaksens »første biograf«. Dette er en misvisende Betegnelse. Vel har Jesper Brochmand i sin Egenskab af Rector magnificus udstedt Programmet, men det er forfattet af Universitetets Notar. Det var fast Skik i Datiden (hvad Forf. forøvrigt ved god Besked med, jvfr. S. 127). Det havde da maaske været Umagen værd at opspore Navnet paa den daværende Notar. Det var Jesper Brochmands Broder, Professor i Filosofi, siden i Teologi, Hans Rasmussen Brochmand († 1638), Universitetets Notarius 1623—27¹. Han, ikke Jesper Brochmand, er da Cort Aslaksens første Biograf.

Blandt senere Bidrag til Aslaksens Biografi kunde man her have ventet at se opført det fortræffelige Skrift af Albert Thura, *Idea historiae litterariae Danorum*, 1723. Det nævnes dog i Litteraturfortegnelsen (S. 385) og ses ogsaa at være benyttet andetsteds (S. 212, 225). Af nyere Skrifter, som Forf. ikke synes at have kendt, savner man Niels Nielsen, *Matematikken i Danmark 1528—1800*, 1912, S. 10—11.

¹) Efter Acta Consistorii.

6. Cort Aslaksen var født i Bergen 1564 af borgerlig Slægt. Han gik i Skole først i sin Fødeby, siden i Malmø og kom som Student til København 1584. Fra 1590 til 1593 var han Famulus hos Tycho Brahe paa Hveen og tog 1593 Magistergraden i København for derpaa at drage udenlands.

Alt dette behandles i 1. Hovedafsnits fire Kapitler (S. 23—67). Om de tre første maa det vistnok siges, at de er meget spinkle. De maa være det paa Grund af Kildestoffets hele Karakter og bestaar for en væsentlig Del af mere eller mindre sandsynlige Tilbageslutninger fra almindelige Forhold i Datiden.

Anderledes forholder det sig med det 4. Kapitel om Opholdet paa Hveen. Her er ikke blot med Omhu sammenstillet alle Oplysninger om det indbyrdes Forhold mellem Tycho og Aslaksen, men ogsaa givet et interessant, om end maaske vel bredt, Omrids af Tycho Brahes teologiske Helhedsopfattelse. Denne er af Betydning for Forstaaelsen af Aslaksens senere Standpunkt, idet man sikkert maa være enig med Forf. i, at Opholdet paa Uranienborg har sat uudslættelige Mærker paa den unge Mand og bidraget til at præge hans Standpunkt for Livet. Især har det utvivlsomt prædisponeret ham til de kryptokalvinske Sympatier, han senere lagde for Dagen.

Nogle Enkeltheder kræver nærmere Omtale. S. 26 fortælles, at en af Bergen Skoles Disciple var en nær Slægtning af daværende Borgmester i København Mads Clausen. I den Anledning tilføjer Forf. en Sætning, der unægtelig kalder paa Smilebaandet: »lite har vel skolens myndigheter ant at unge Cort mange år senere skulle komme i et slektskapsforhold til en mann som bekleddede samme stilling som den Matz Clawesson i sin tid hadde hatt«. Nej, det vilde sandelig være for meget forlangt af de brave Skolemænd i Bergen og have forudsat en næsten upassende Grad af clairvoyance!

S. 27 omtales blandt Forfattere af de i Datiden brugelige

Skolebøger Peter Schade. Det lyder vildledende. Mandens litterære Navn var Petrus Mosellanus (og opføres ogsaa under dette i Allgemeine deutsche Biographie). Han døde 1524 som Professor i Leipzig og er Forfatter til den af Peder Palladius anbefalede Pædologia¹.

S. 29—30 hævdes det, at Cort Aslaksen næppe har kunnet have haft den bekendte Lektor i Bergen Absalon Pedersen Beyer til Lærer, men ikke desto mindre vil Forf. tilskrive ham en Betydning for Aslaksen ved gennem Mellemled at udvikle hans norske Nationalfølelse, idet det forudsættes, at denne ellers den Gang var »lite udviklet«. Dette forekommer mig ikke helt overbevisende. Der kan dog ogsaa fra disse Aarhundreder nævnes andre Eksempler end Absalon Beyer paa Mænd med en stærk norsk Hjemstavns-kærlighed. Saaledes kan der henvises til en Biskop, født i Bergen en Menneskealder senere, Peder Jensen Kragelund, der højt op i Aarene bevarede Kærligheden til sin Fødeby². Der kan ogsaa mindes om en med Aslaksen aldeles samtidig Mand, den norskfødte senere Biskop i Viborg Niels Lauridsen Arctander, der i Fortalen til sit Skrift »Speculum miseræ humanæ«, 1610, ytrer, at Udgivelsen havde til Formaal »min Kærlighed, Taknemmelighed og Tjenstvillighed mod mit kære Fæderneland og besynderlig Trondhjems By... at lade se og te«³.

S. 37 Note 10 kaldes det »høyst sannsynlig«, at Cort Aslaksen har faaet Understøttelse til sine Studier af Kapitlet i Bergen. Det anvendte Udtryk er præget af overdreven Forsigtighed, som det tilføjede Kildedsted (Vinding, Regia Academia p. 195) viser. Her læses nemlig: »Stipendium... qvod Capituli Bergensis Antistites in ipsum contulerunt«. Paa næste Side har Forf. da ogsaa glemt sin Forsigtighed og taler glat væk (med Rette) »om hvilken betydning domkapitlets støtte har vært for Cort Aslakssøn«.

¹) Jvfr. Bjørn Kornerup, Ribe Katedralskoles Historie I, 266, 269.

²) Jvfr. hans Levned i Kh. Saml. 7. R. I, 267 ff., især S. 270—1.

³) Anf. Skrift, Fortalen Bl. C 2.

S. 59 Note 40 taler Forf. om Niels Hemmingsens Opfattelse af Bethlehemsstjernen, som han havde fremsat den i sin Postilla [1561], og det tilføjes, »at Hemmingsen fastholder denne fortolkning i sin sterkt etterspurte Postilla eller Forklaring paa Euangelia« [1576]. Denne Formulering giver Indtrykket af, at der her er Tale om to selvstændige Værker af Hemmingsen, men det er ikke Tilfældet. Det sidstnævnte er blot en Fordanskning af det første ved den bekendte Folkeskribent Rasmus Hansen Reravius.

To Punkter i dette Afsnit kræver en mere indgaaende Omtale. Det ene er Behandlingen S. 47 af det første Skrift, der bærer Cort Aslaksens Navn paa Titelbladet, »Theses de sacro veteris ecclesiae ministerio«, 1589. Med Hensyn til Forfatterskabet til denne Tesesamling ender Forf. i et non liquet, idet han er klar over, at det kan tilskrives enten Professor Anders Lauridsen som Præses eller Cort Aslaksen som Respondent¹. Indre Grunde er ikke tilstrækkelige til at afgøre Spørgsmaalet.

Til nærmere Belysning af dette skal følgende anføres: i min Besiddelse findes et Eksemplar af den paagældende Disputats, der paa Titelbladets Fod bærer den haandskrevne Dedikation: »D: Christiano Holk. Secretario regio: dn. suo mittit auctor.« Men herved er man tilsyneladende lige vidt; thi hvem er denne »auctor«? Spørgsmaalet kan kun løses ved sammenlignende Haandskriftsstudier, men de maa i dette Tilfælde kæmpe med særlige Vanskeligheder. En Prøve paa Cort Aslaksens Haand er først kendt fra et Tidspunkt, der ligger ca. ti Aar efter Dedikationen. Den viser nogen Lighed med denne, men ikke paa afgørende Maade. Med Hensyn til Anders Lauridsens Haand stiller det sig endnu vanskeligere. Intet Brev eller Manuskript synes bevaret med hans Haandskrift. Det er da saa heldigt,

¹) Man savner iøvrigt her en Henviisning til den skarpsindige Behandling af det meget vigtige Spørgsmaal om Forfatterskabet til Datidens akademiske Disputatser i J. Oskar Andersen, Holger Rosenkrantz den Lærde, 1896, S. 26 ff.

at der ud for en Liste over Kommunitetsalumner i Kommunitetets gamle Matrikel 1577 ff. med Hans Poulsen Resens Haand findes tilføjet »scripta manu D. And. Lavr«¹. Dette Vidnesbyrd maa anses for aldeles afgørende, da Resen selvfølgelig maa have kendt sin tidligere Lærers (og senere Svigerfaders) Haand. Sammenligner man nu Haandskriften i Alumnelisten med Dedikationen nøje Bogstav for Bogstav, vil man se, at det er den samme, som har skrevet begge. Følgelig er samtidig Beviset leveret for, at det er Anders Lauridsen, ikke Cort Aslaksen, hvem Forfatterskabet til Teserne af 1589 maa tilskrives. Dette har Dr. Garstein naturligvis ikke kunnet vide.

Det andet Punkt i dette Afsnit, som opfordrer til nærmere Drøftelse, angaar Aslaksens Opnaaelse af det kgl. Rejsestipendium og hans Kaldelse til Tycho Brahe (S. 47—50). Der synes her at findes en vis Uoverensstemmelse mellem de ældste Kilder, men jeg har svært ved at dele Forf.s Opfattelse af, at dette skulde udgøre et saa vigtigt Problem, at der er Grund til at ofre næsten fire store Sider paa at behandle det. Heller ikke kan jeg tiltræde Forf.s Løsning af dette »Problem«.

Følgende Momenter synes at staa fast²:

1) senest den 26. Oktober 1590 har Cort Aslaksen tiltraadt en Tjeneste paa Hveen hos Tycho Brahe;

2) den 17. November 1590 udstedes der af Regeringsraadet et Anbefalingsbrev for Aslaksen til at komme i Betragtning ved Uddelingen af det kgl. Rejsestipendium;

3) den 30. November s. A. læses dette Brev i Konsistorium, og den 16. December træffes her nærmere Bestemmelser om Tildelingen af Stipendiet;

4) først 1593 opnaar Aslaksen Stipendiet.

Forf. tager nu sit Udgangspunkt i Kongebrevet af 17.

¹) Jvfr. H. F. Rordam, Historiske Samlinger og Studier III, 341.

²) De vigtigste Kildesteder til Oplysning om denne Sag findes i H. F. Rordam, Kjøbenhavns Universitets Historie IV, 369—70. Kh. Saml. 2. R. V, 64—5. Vinding, anf. Skrift p. 196.

November 1590¹⁾, og to Problemer beskæftiger ham især i denne Sammenhæng:

1) hvorledes var det muligt, spørger han, at Cort Aslaksen kunde vove at modtage Kaldelsen til Hveen, før end Stipendiesagen var afgjort?

2) og hvordan skal man stille sig til den gamle Efterretning hos Vinding, at det var Tycho Brahes Anbefalings-skrivelse, der banede Aslaksen Vejen til Rejsestipendiet?

Nu skal det selvfølgelig være langt fra mig at forsøge paa at ville harmonisere Kildevidnesbyrd, der strider mod hverandre, men jeg tror ikke, det er Tilfældet her. Jeg er da kommet til en anden Opfattelse af Hændelsesforløbet end Dr. Garstein.

1) For det første forekommer det mig, at Forf. ikke helt nøjagtigt har opfattet Kongebrevet af 17. November 1590. Dets hele Karakter viser, at det aabenbart er et af Tidens almindelige Ekspektancebreve (som ved talrige Præstekald o.l.). Brevet gælder ikke en øjeblikkelig Foranstaltning, men har Henblik paa en senere Tids Forhold — jvfr. dets eget Udtryk »udi Fremtiden«. Der er derfor intet mærkeligt i, at Aslaksen med Udsigten til at opnaa et saadant Brev kunde tage imod en midlertidig Ansættelse hos Tycho Brahe.

2) Iøvrigt hedder det udtrykkeligt, at Stipendiet først skulde blive ledigt, før end det kunde gives til Aslaksen. Det fremgaar ogsaa af Forhandlingerne i Konsistorium den 16. December 1590, hvor Livlægen Peder Sørensens Brev om Sagen oplæses. Det er nemlig urigtigt — som det refereres af Forf. S. 49 —, at Peder Sørensen »ba om«, at Cort Aslaksen maatte vente med at faa Stipendiet, indtil

---

¹⁾ Dr. Garstein finder det fornødent S. 47 at genoptrykke hele Kongebrevet tilmed med den gamle irregulære Bogstavering. Da han synes at kende Originalen (i Universitetets Arkiv), vilde det have været nok saa rimeligt at lægge denne til Grund i Stedet for blot at genoptrykke Rørdams Tekstrecension (anf. Skrift IV, 369—70), der her ikke helt er præget af den Akribi og Konsekvens, som Nutiden fordrer.

hans Tjenestetid paa Hveen var omme. Nej, det, Peder Sørensen siger, er, at Stipendiet var lovet Aslaksen paa den Betingelse, at først skulde en anden Mand, Mag. Niels Svaning, nyde det. Dette kunde forøvrigt — føjer Peder Sørensen til — ske saa meget desto lettere, som Cort Aslaksen var traadt i Tjeneste hos Tycho Brahe. Hertil sluttede Professorerne sig. Jeg maa derfor opfatte Peder Sørensen ikke just som Talsmand for Cort Aslaksen eller Tycho Brahe, men for Niels Svaning, hvad der forøvrigt var nok saa naturligt, som denne 1590 var Mediciner¹, og de øvrige Spekulationer, som Forf. gør sig med Hensyn til Tycho Brahes eventuelle Indgriben ved denne Lejlighed, synes mig ikke paakrævede.

3) Hvad angaar Tycho Brahes Anbefalingsskrivelse for Cort Aslaksen til at opnaa det kgl. Rejsestipendium, er jeg tilbøjelig til at mene, at Forf. har Ret i, at denne næppe kan henføres til 1590, men hertil er rigtignok at sige, at Vinding heller ikke har et eneste Ord herom, saadan som det fremstilles hos Forf. Han siger blot, at Cort Aslaksen efter tre Aars Ophold hos Tycho Brahe i den Grad havde vundet dennes Gunst, at han forsynede ham med en Anbefalingsskrivelse til Opnaaelse af Stipendium regium. Med andre Ord: da det Tidspunkt kom 1593, da Ekspektancebrevet af 1590 kunde træde i Kraft, modtog Aslaksen af Tycho Brahe en Anbefaling hertil aabenbart som Paa-skønnelse af sin gode Tjeneste.

Jeg har anset det for nødvendigt at opholde mig saa længe ved disse Spørgsmaal, ikke fordi jeg anser dem for særlig vigtige, men fordi Forf. tillægger dem ikke ringe Betydning, og for at paavise Svagheder ved den anvendte Metode.

---

¹) Niels Svaning omtales ikke i Ehrencron-Müllers Forfatterlexikon. Han havde 28. Januar 1590 været Respondent ved en Disputats hos Prof. med. Anders Christensen (Lauritz Nielsen, Dansk Bibliografi 1551—1600 S. 88). Han var en Søn af Ribe-Dekanen Hans Svaning og døde 1592 som Magister i Strassburg (J. Kinch, Ribe Bys Historie og Beskrivelse 1536—1660 S. 193).

7. Den lange Udenlandsrejse, som Cort Aslaksen efter Tidens Skik drog ud paa 1593—99, behandles i 2. Hovedafsnit (S. 68—123). I en Række kortere eller længere Kapitler skildres her hans Ophold i en Del Universitetsbyer (Rostock, Wittenberg, Herborn, Heidelberg, Basel, Genève, Orléans). Som Helhed maa man sige, at det er en levende og interessant Skildring af Universitetsforhold og Studieliv i tyske, franske og schweiziske Stæder, der her gives, men hele Afsnittet indeholder overmaade lidt nyt — det hviler mest paa andres Arbejder —, og hvad værre er, paa Grund af Kildestoffets Karakter ser Forf. sig ikke i Stand til *med Vished* at meddele synderligt om Cort Aslaksens direkte Forbindelse med de fremmede Milieuer. Man maa vistnok som oftest sige, at den Traad, der forbinder Cort Aslaksen med mangfoldige af de udenlandske Personligheder, som jævnlig udførligt skildres, er endog særdeles spinkel. Som Helhed lykkes det dog Forf. at sandsynliggøre, at Rejsen har betydet en væsentlig Befæstelse i de kalvinskprægede Sympatier, som han vistnok allerede tidligere havde til-egnet sig, bl.a. under Opholdet hos Tycho Brahe. Som Forf. skulde ogsaa jeg tro, at særlig Besøgene i Herborn og Heidelberg (S. 82 f., S. 92 f.) i saa Henseende har været af Betydning for ham.

Derimod kan jeg ikke uden videre godtage Forf.'s Opfattelse (S. 72), at Valget af de kalvinske Studieopholdssteder »gir et klart inntrykk av hans personlige teologiske standpunkt«. Forf. har her ikke i tilstrækkelig Grad taget i Betragtning, at Cort Aslaksen rejste som Mentor bl. a. for Otte Brahe, en Søn af Rigsraad Sten Brahe, der er kendt som en af Kryptokalvinismens afgjorte Tilhængere blandt den danske Adel (herom ved Forf. dog Besked S. 243). Det er derfor rimeligt at tænke sig, at den kalvinskprægede Rejserute har været nok saa meget bestemt af Sten Brahes Ønsker som af Aslaksens.

Blandt det virkelig nye, Forf. har fremdraget i dette Afsnit, vil jeg især nævne to Ting:

1) S. 80—1 den — som det forekommer mig — ubestrideligt rigtige Gendrivelse af Rørdams Misforstaaelse, at Aslaksen allerede 1578(!) skulde have holdt en Tale »de studiis sanioris philosophiæ« i Wittenberg — han var den Gang endnu Skolediscipel i Malmø!, og

2) S. 88 f. den interessante Redegørelse for den spanske og portugisiske Inkvisions Fordømmelse af Aslaksens Skrift *De natura cæli*, selv om det ikke er lykkedes at føre Undersøgelsen helt til Bunds ved Studier i de paagældende Landes Arkiver. Her staar altsaa en Fremtidsopgave tilbage at løse.

Under Behandlingen af Cort Aslaksens Studieophold havde det maaske ikke været urimeligt noget oftere at nævne min Behandling af parallelle Emner i min Bog om Resen. Saaledes savner jeg S. 73—4 Henvisning til Resen I, 61 f. med Hensyn til Stambøgers Betydning i Almindelighed, delvis ogsaa hvad angaar Forholdene i Rostock, til hvilket Emne jeg dog havde anstillet temmelig omfattende Studier ogsaa ved et Ophold i Byen selv, og især i Genève S. 108 ff.

Maaske kunde det være nævnt, at der findes Stambogsblade fra den bekendte Professor Rudolf Goclenius i Herborn (S. 86, Resen I, 112). Direkte maa jeg beklage mig over, at to Stambogsblade, tilmed fra to meget celebre Personligheder, som jeg først har fremdraget, omtales, som om Fremdragelsen ene skyldtes Dr. Garstein. Det ene er Theodor Bezas til Wulfgang Rhuman (S. 111, Resen I, 126); det andet Giordano Brunos (S. 61). Forf. knytter adskillige Bemærkninger til dette og til et lignende fra Tycho Brahe¹ til Resen, ogsaa fremdraget af mig (S. 99 og S. 109). Særlig beklager jeg denne Forbigaaelse med Hensyn til Bruno, da det er lærerigt at sammenligne hans Stambogsblad med dem,

---

¹) Heller ikke i Harald Mortensen, Tycho Brahe-Autografer i Stambøger (Astronomiska Sällskapet Tycho Brahe, Årsbok 1953 S. 96) er dette bemærket.

der er omtalt i Spampanatos store italienske Biografi af Bruno.

S. 72 Note 15 omtaler Forf. »en forordning [af 1629] som i praksis kom til å gi dødsstøtet til disse uddannelsesreiser Europa rundt«. Det havde her været ønskeligt, om det nærmere var blevet præciseret, hvilken Forordning der særlig tænkes paa. Aabenbart sigtes der dels til den berømte Forordning af 29. Marts 1629 om »Kirkens Embede og Myndighed«, dels til en senere Forordning af 7. November 1629¹, der gav Regler for Indrettelsen af teologisk Attestats, men jeg maa erklære mig i høj Grad uenig med Forf. i Fortolkningen af disse Forordninger. Der blev ganske vist 1629 indført en Embedsprøve som Adgangsbetingungelse til Præstekald, men man kan ikke opfatte disse Forordninger som rettede mod Tilbøjeligheden til at søge videre Uddannelse i Udlandet. Uddragene af de mange Matrikler for fremmede Højskoler² — f. Eks. for Rostock og Wittenberg — taler da ogsaa et andet Sprog. Først Landets ulykkelige økonomiske Forhold efter 1660 begrænsede for Alvor Studierejsernes Antal.

Paa sin Udenlandsrejse udgav Cort Aslaksen et af sine mærkeligste Skrifter »De natura cæli triplicis«, Siegen 1597, et ejendommeligt Forsøg paa at sammensmelte den bibelske Forestillingsverden med den moderne Naturvidenskab. Som Eksempel paa de opsigtsvækkende Teser, dette Arbejde indeholder, nævner Forf. S. 90 den Sætning, at Kristi Udtalelse om, at Himmel og Jord skal forgaa, maa forstås som gældende ikke deres Substans, men deres Kvaliteter.

»For rettroende kristne av enhver konfesjonell type må en så frisinnet ytring ha vakt forferdelse«, tilføjes der, og som Støtte herfor henvises der til, at i Det kgl. Biblioteks Eksemplar af Bogen har en samtidig Læser »i margen

¹) H. F. Rørdam, Danske Kirkelove 1536—1683 III, 140 ff., 158, 173f. Jvfr. Kh. Saml. 2. R. II, 620 ff.

²) Fortegnelse over saadanne Matrikelsudtog i Personalhistorisk Tidsskrift 12. R. IV, 129 ff.

skrevet et kraftig »dubet«.« Hertil er for det første at sige, at det anførte Ord ikke er skrevet særlig kraftigt, men med en almindelig fin Haand. Og dernæst: hvad betyder »dubet?« Det vil være overflødigt at gruble herover, da et nøjere Eftersyn viser, at der staar »dubit.«, aabenbart en Forkortelse for dubito eller dubitatio o.l.

S. 123 hævder Dr. Garstein sikkert med fuld Ret, at den mangeaarige Studierejse, Cort Aslaksen kom til at foretage i sin Ungdoms Aar, utvivlsomt blev af dybtgaaende Betydning for hans hele Udvikling. Det virker dog ikke overbevisende, naar Forf. til Støtte for denne Opfattelse henviser til de Viaticumsskrivelser, Anbefalingsskrivelser for yngre, som Aslaksen senere kom til at udstede. For det første maa man spørge: hvor findes disse? Man søger forgæves Oplysning herom i Fortegnelsen over Aslaksens Breve o.l. S. 365, og jeg mindes aldrig at være stødt paa saadanne Aktstykker fra hans Haand. Det eneste, som Forf. i Virkeligheden kan henvise til, er en enkelt Viaticumsskrivelse af 10. Maj 1609 for en ung Mand, der skulde rejse til Norge. Da Forf. har været saa forsynlig at anbringe den i Facsimile lige over for Titelbladet, kan enhver med Lethed læse den og derved overbevise sig om, at den ikke indeholder andet end almindelige, formelagtige Vendinger, ikke et eneste Ord om Cort Aslaksens eget Syn paa Værdien af Studierejser.

I Efteraaret 1599 vendte Cort Aslaksen tilbage til Fædrelandet. Rejsen var til Ende, og han skiltes nu fra den, der i en Aarrække havde været hans Fælle i Livet og i Studierne, Otte (Stensen) Brahe. Det havde da været rimeligt til Afsked at kaste et Blik fremad for at se, hvad der blev af den unge Mand¹. Han blev Herremand — ejede til sin Død 1651 bl. a. Næsbyholm —, men det blev jo saa mange.

¹) Paa højest forvirrende Maade er han i H. Ehrencron-Müller, Forfatterlexikon II, 13 blevet sammenblandet med sin Fætter Otte Akselsen Brahe († 1611). Begge Fætre studerede samtidig 1597 i Genève (Personalthistorisk Tidsskrift IV, 333, 334).

Mærkeligere er det, at han ikke kom til at repræsentere en almindelig Junkertype, men aabenbart var en dybt religiøs Personlighed. Herom vidner en Bog, han udgav 1632, og som tryktes i hans egen Gaard i København, »Andectige / korte Huusz oc Kircke Bøner«¹. Bogen er forsynet med et fyldigt Tillæg af Oversættelser af Davids Psalmer. For en Personlighed af denne Støbning har det vel ikke været uden Betydning i Ungdommens modtagelige Aar at have haft en Mentor som Cort Aslaksen.

8. Som en vidtberejst og veluddannet Videnskabsmand var Cort Aslaksen 1599, 35 Aar gammel, kommet tilbage til Danmark. Det traf sig saa heldigt, at han allerede næste Aar kunde blive knyttet til Universitetet, først som Professor i Latin (professor pædagogicus), siden i Græsk, idet han tillige fra 1606 vikarierede for Professoren i Hebraisk. Alt dette tilligemed Aslaksens Stilling i den heftige Strid om Exorcismen 1606—7 behandles i 3. Hovedafsnit (S. 124—98)².

Medens meget af, hvad der her meddeles om Universitetsforhold o.l., ikke udmærker sig ved Nyhedens Interesse, gælder dette ikke Kapitlet om Cort Aslaksen som Hebraist (S. 133 ff.) Uden at være specielt sagkyndig tør man dog nok ud fra almindelige lærdomshistoriske Synspunkter sige, at Skildringen af hans fremragende Indsats til Bedste for det hebræiske Sprogstudium gør et tillidvæk-

¹) Eneste Eksemplar af Originaludgaven i Karen Brahes Bibliotek i Odense. Den bærer intet Forfatternavn, men Bl. A 2 staar: »Symbolum Ottonis Brahe de Neßbyeholm: Constanter & sincerè«. Senere Udgaver 1641, 1649. — Den her givne Oversættelse af Davids Psalmer er ikke omtalt af Rørdam i hans Oversigt over danske Bearbejdelser af disse i det 17. Aarhundrede (Kh. Saml. 2. R. I, 538 ff.).

²) Fra Aslaksens Professortid kan endnu anføres to Notitser: 1604 nævnes han som Broder i Skydeselskabet (Det kgl. kjøbenhavnske Skydeselskab og danske Broderskab I, 279), og vistnok 1602 hørte han til den Kreds af Mænd, som modtog den lærde Islænder Arngrim Jonsen venligt (Arngrim Jonsen, Apotribe calumniæ, 1622, p. 30).

kende Indtryk. Man maa ønske, at en semitisk Filolog vilde granske dette nøjere.

Som ganske særligt værdifuldt vil jeg fremhæve det omfattende Kapitel S. 161 ff. om Cort Aslaksens filosofiske Standpunkt baade paa Formalfilosofiens (Instrumentalfilosofiens) og Naturfilosofiens Omraader. I Følge det i Indledningen fremsatte Program forlader Forf. her den realhistoriske Grund for at slaa over i Idéhistorien, og han gør det paa en saa tilfredsstillende Maade, at jeg ikke nærer Tvivl om, at Dr. Garsteins mest fremherskende Evner netop ligger paa det idéhistoriske Omraade.

Ganske vist kan man ud fra Bogens hele Komposition indvende, at dette Afsnit er alt for fyldigt og rummer alt for mange specielle Enkeltheder i Forhold til den øvrige Behandling, en vis Mangel paa Balance kommer derved til at præge Bogen, men man maa give Forf. Ret i, at en Redegørelse for Cort Aslaksens Filosofi er af megen Vigtighed ogsaa for Forstaaelsen af hans teologiske Helhedsanskuelse, som den senere træder frem.

Cort Aslaksens Instrumentalfilosofi bestemmes rigtigt nok som aldeles afgørende paavirket af den ejendommelige Retning, som efter den franske Filosof Pierre de la Ramée kaldes Ramismen. De fleste Kendetegn ved denne genfindes ogsaa hos Aslaksen. Men det er ogsaa rigtigt — og vigtigt — som Forf. gør — at betone, at paa eet væsentligt Punkt adskiller han sig fra Ramismen: ved sin levende Interesse for Metafysik, som var de fleste »ægte« Ramister en Pestilens. Det viser, hvor forsigtig man bør være med at hefte bestemte Etiketter paa Folk — Livets konkrete Virkelighed er langt rigere, end man skulde tro efter de logiske Skemata.

Ikke mindre interessant, men langt mere sammensat, er Cort Aslaksens Forhold til Naturfilosofien, som det især fremgaar af hans tidligere nævnte, mærkelige Bog »De natura cæli triplicis«, 1597. Jeg skulde tro, at Forf. har fuldstændig Ret i her at eftervise den stærke Paavirkning,

Aslaksen røber fra sin Læremester Tycho Brahe, men samtidig lader der sig paavise Indflydelse fra en lang Række andre Strømninger især inden for den platoniskfarvede Renæssancefilosofi. Om det her er lykkedes Forf. at udskille alle Elementer — eller om dette overhovedet er muligt —, maa jeg overlade til kyndigere at afgøre.

Hele dette omfattende Komplex af Forestillinger og Symboler søger Cort Aslaksen at sammenarbejde med Bibelens Naturbillede til en Helhed, der dog set med moderne Øjne mangler virkelig indre Enhed. Det er meget træffende, at Forf. (S. 197) kan karakterisere Aslaksens filosofiske Anskuelse som »Eklekticisme« — det er netop en Hovedejendommelighed ved saa mange i denne Tidsalder, saaledes ogsaa ved hans store Modstander Hans Poulsen Resen, der hverken filosofisk eller teologisk repræsenterer et »rent« — konsekvent — Standpunkt.

Under Behandlingen af Aslaksens »De natura cæli« vilde det forøvrigt have været lærerigt, om Forf. som en tidsmæssig ret nøje Parallel havde nævnt et Arbejde af en naturvidenskabeligt interesseret Teolog, Ægidius Lauridsen († 1627 som Erkedegn i Ribe), »Oratio de cometarum genere et subjecto«, Zerbst 1593. Man vil her som hos Aslaksen træffe en ejendommelig Forening af Paavirkning fra Tycho Brahe, Sympati for helt eller halvt kalvinske Teologer, en moderne naturvidenskabelig Betragtningmaade og afgjort Opposition mod Aristoteles' Tyranni, under hvilket Menneskeheden saa længe havde trællet (saaledes Indflydelse fra Ramismen)¹.

Nogle Enkeltheder i dette Afsnit indbyder til nærmere Kritik.

Forf. kan ikke frikendes for nu og da at ville blæse temmelig ligegyldige Spørgsmaal op til »Problemer«, især naar han tror at se sin Regning ved at stille sig selv i Relief som den, der har udtalt det forløsende Ord. Saaledes drøf-

¹) Jvfr. min Omtale i Personalhistorisk Tidsskrift 11. R. II, 38.

tes S. 127 Spørgsmaalet om, hvornaar Aslaksen har tiltraadt som Universitetets Notarius. Det er ikke noget betydningsfuldt Problem, men til Gengæld er Forf.s Løsning afgjort urigtig. Den hidtidige Opfattelse (fremsat af H. F. Rørdam¹) har været den, at han tiltraadte som Notar den 3. September 1600, men nu faar vi at vide, at »et nærmere studium av de originale konsistorieprotokollene [d. v. s. Acta consistorii] viser at dette må være feil«, idet Aslaksens Haandskrift allerede skal findes her fra den 30. August. Hertil er at sige, at Referatet i Acta consistorii for 30. August ganske vist ikke er skrevet med den hidtilværende Notars, Professor Laurids Skaubos Haand, men heller ikke med Aslaksens, der først forekommer den 3. September. Rørdams Læsning og Opfattelse af dette »Problem« staa saaledes urokket. Den, der har skrevet Referatet for den 30. August, maa være en af de andre Professorer, der har vikarieret for Skaubo, ligesom Aslaksen selv den 24. November 1599 (og 12. Juli 1600).

S. 135 hævder Forf., at det i Følge gældende Skolelove op igennem hele Reformationsaarhundredet var »forbudt« at læse Hebraisk i Skolerne. Det er et overdrevent og urigtigt Udtryk. Det eneste Sted, der kunde pege i denne Retning, er det bekendte i Kirkeordinansen, der indskærper, at Hovedvægten i Undervisningen skal hvile paa Latinen, og derpaa føjer til: »thi deres Mening er ulidelig, som ville, at Børnene skal lære Græsk og Hebraisk, *førend* de faar noget fremmelig forbedret sig i Latinen«². Det er en almindelig Betragtning, der her fremsættes, og i samme Aandedræt omtales dog nogen Undervisning i Græsk!

Men Sagen er, den haardhændede Fortolkning af det citerede Sted skal bruges til Imødegaaelse af en uskyldig Formodning, jeg har tilladt mig at fremsætte om, at Indkøb af et hebræisk Leksikon til Ribe Katedralskole ca.

¹) Kh. Saml. 4. R. IV, 93.

²) H. F. Rørdam, Danske Kirkelove 1536—1683 I, 93.

1567 formentlig har været til Brug for Disciplene¹. Jeg maa vedblivende mene, at det er forsvarligt at fremsætte en saadan Hypotese, skønt jeg vel ved, at Skoleundervisningen i Hebraisk først finder sin faste Plads paa Skoleplanen af 1604.

S. 138 hedder det om Jacob Madsen Aarhus' Behandling af Anomalierne i den hebræiske Grammatik, at den formentligt repræsenterer »en tradisjonell undervisningsform«. Det er meget troligt, men højst mærkelig lyder da Karakteristiken S. 143 af Aslaksens Grammatik, at naar man ser bort fra Afsnittet om Anomalierne med samme Inddeling som hos J. M. Aarhus, »finnes det ikke noen nye eller eiendommelige synspunkter i denne grammatikken«. Men denne Inddeling af Anomalierne var jo netop ikke ny!

S. 171 omtales J. M. Aarhus' epokegørende, ramistisk paavirkede Bog »De literis«. Forf. synes her ikke at kende Nyudgaven 1930 med fyldige Indledninger ved P. Skautrup og Chr. Møller (*Acta Jutlandica* III).

S. 139 aftrykkes den vidtløftige Titel paa Claus Nicolaisen Blechings mærkelige Lærebog i Hebraisk »Jødeland i Norge«, 1686 (kun bevaret i Haandskrift (i Gl. kgl. Saml., 4°, 1963)). Forf. har dog været meget uheldig ved dette Aftryk. I Gengivelsen af den halve Snes Linier, Titlen fylder, findes ikke mindre end ni Fejl, deriblandt to Gange den alvorligere »sallige« for »hellige«.

Som nævnt findes der i dette 3. Hovedafsnit et større Kapitel om Exorcismestriden, men det bringer ikke meget nyt, og det nye er ikke altid godt. Jeg bemærker straks, at det er positivt urigtigt, naar det S. 148 siges, at Exorcismen var sløffet i Udkastet til den nye Kirkeordinans af 1561. I Daabsliturgien i denne findes netop Formularen: *adjuvete spiritus immunde, in nomine patris, filii et spiritus sancti, ut recedas ab hoc famulo Jhesu Christi*².

¹) Bjørn Kornerup, *Ribe Katedralskoles Historie* I, 304.

²) *Confessio et Ordinatio ecclesiarum Danicarum anno MDLXI conscriptae*, ed. Bjørn Kornerup, 1953, p. 148.

Med Hensyn til Aslaksens Stilling til Spørgsmaalet om Exorcismens eventuelle Bortfald dvæler Forf. naturligt nok ved den Betænkning, som man allerede fra det 18. Aarhundrede har tillagt denne, men han har den Fortjeneste skarpsindigt at have gjort opmærksom paa, at et Monogram, der er tilføjet ved en af de Afskrifter, hvori den alene er overleveret, næsten afgiver et tvingende Bevis for, at Betænkningen virkelig hidrører fra Aslaksen (S. 151).

Som rimeligt er, er det Forf. magtpaaliggende at godtgøre, at just den Afskrift (i Gl. kgl. Saml., Fol., 124), hvori Monogrammet findes, er et solidt Kildegrundlag. Men Argumentationen herfor er mærkelig. Det hedder her, at da det sidste Aktstykke, der er afskrevet her, er fra 1656, er den foreliggende Afskrift »et av de aller eldste som eksisterer i dag«. Man faar af denne Formulering let det Indtryk, at Forf. mener, at Afskriften maa stamme fra væsentlig samme Tid som det senest daterede, afskrevne Aktstykke. Det er en Slutning, der ikke holder Stik. Det eneste, man med Sikkerhed kan slutte, er det, at Afskriften ikke kan være tidligere end 1656, men alene et Blik paa Haandskriften vil vise, at Heftet stammer fra det 18. Aarhundrede. Ikke desto mindre beholder Forf. sikkert Ret i, at det er et udmærket Kildegrundlag, men det maa begrundes ud fra en helt anden Omstændighed, som aabenbart ikke har været Forf. bekendt, den nemlig, at Afskriften skyldes den meget omhyggelige kirkehistoriske Samler, Provst D. G. Zwergius († 1757).

Aslaksens Betænkning refereres udførligt S. 156—7. Det er et klart og interessant Indlæg til Fordel for Exorcismens Afskaffelse, men reelt fik det ingen afgørende Betydning, da det modsatte Standpunkt sejrede, især takket være Resens forbitrede Modstand. Heller ikke senere kan jeg tro — som hævdedet hos Forf. S. 160 —, at hans Betænkning kom til at spille nogensomhelst Rolle. Ganske vist blev den udgivet tre Gange ved det 18. Aarhundredes Midte, deraf to Gange paa Tysk (om end ved danske Mænd), men det

var af rent historiske Grunde. Jeg ser ikke, hvad Forf. bygger sin Opfattelse paa, at den skulde have haft Betydning i de senere Kampe for at faa Exorcismen fjernet. Da dette skete i Danmark og Norge ved Forordningen af 7. Maj 1783, leder man i hvert Tilfælde forgæves i Forakterne til denne efter et Spor af Cort Aslaksens Betænkning¹.

I Almindelighed maa man anerkende den kritiske Soberhed, der udmærker Dr. Garsteins Behandling af de forskellige Foreteelser, men under Fremstillingen af Gangen i Exorcismestridighederne er der unægtelig et Punkt, hvor Forf. næppe kan frikendes for at ville arrangere det foreliggende Stof efter sit eget Hoved og derved gøre sig skyldig i en noget letsindig Omgang med de forhaandenværende Kildevidnesbyrd. Det er ved Spørgsmaalet om de af Kongen krævede Betænkninger om en eventuel Afskaffelse af Exorcismen.

Det staar fast, at Christian IV oprindeligt var stemt for at lade dette Led af Liturgien falde bort, men han ønskede, før en endelig Bestemmelse blev taget, at indhente sagskyndig Vejledning. Derfor indkaldte han ved et Brev af 6. April 1606 Vota fra det teologiske Fakultets Professorer og Rigets Bisper. Nogle af disse Betænkninger foreligger endnu (i Afskrift), men desuden mærkeligt nok ogsaa Vota fra tre Professorer, der den Gang ikke havde Sæde i det teologiske Fakultet: Jon Jacobsen Venusin, Johannes Stephanius og Cort Aslaksen.

Nu bestræber Forf. sig (S. 151 ff.) for at sandsynliggøre, at disse tre Mænd maatte henregnes til dem, til hvem det nævnte Kongebrev var rettet. Dette forekommer mig betænkeligt. For det første er Brevet klart nok (foruden til Bisperne) stilet alene til »menige Professoribus in Facultate theologica«². For det andet synes Forf.'s Bestræbelser for

¹) Sjællandske Registre 1783 Nr. 352 med Indlæg.

²) H. F. Rørdam, Danske Kirkelove III, 26.

at presse de nævnte tre Mænd ind i denne Kreds noget kunstlede, naar han vil argumentere ud fra de enkeltes daværende Position.

Om Johannes Stephanius, der var Professor i Dialektik og kun i Visitatsperioder skulde holde vikarierende teologiske Forelæsninger for Sjællands Biskop, hedder det (S. 152), at det »sikkert« maa have tilfaldt ham at være Vikar for hvilken som helst af de andre teologiske Professorer, dersom de var fraværende. Hvorfor skulde dette være »sikkert«? Mig bekendt foreligger der intet Vidnesbyrd i Kilderne til Støtte for denne Antagelse.

Med Hensyn til Cort Aslaksen oplyser Forf., at han 1606—7 ikke blot var Professor i Græsk, men tillige fast vikarierende Professor i Hebraisk og maa derfor — tilføjes der (S. 153) — have faaet overdraget de Rettigheder og Pligter, som var knyttet til det paagældende Professorat. Videre hedder det: »ifølge det gjeldende reglement havde professoren i hebraisk plikt til å uttale sig i alle spørgsmål vedrørende tolkningen av Den hellige skrift«. Hvilket Reglement? spørger man. Ja, Forf. giver i Note 52 Henvisning til Fundatsen af 13. Juli 1557 for Oprettelsen af det hebræiske Professorat. Heri staar der ganske vist, at Oprettelsen af Professoratet skyldes Omsorgen for de studerende, fordi det er dem nyttigt at faa Undervisning i Hebraisk til desto »grundligere at kunne udlægge Guds hellige Ord og Evangelium«; men der staar ikke et eneste Ord om, at Professoren i dette Sprog skulde have Pligt til at uttale sig i »alle spørgsmål« vedrørende Fortolkningen af den hellige Skrift (om overhovedet Spørgsmaalet om Exorcismen kunde komme ind herunder, er endda en anden Sag), og noget senere »Reglement« er mig ikke bekendt.

Og endelig Venusin, Professor i Rhetorik, da har selv Forf. indset, at det vilde være højst vanskeligt at faa ham ind blandt de teologiske Professorer, til hvem det nævnte Kongebrev var stilet. Det maa skyldes andre Grunde, at

han er blevet raadspurgt, formodentlig hans nære personlige Tilknytning til Kongen. Forøvrigt maa man vistnok sige, at hans Betænkning er affattet i en saa flot og satirisk Tone, at det ikke er let at tænke sig, at den skulde være en officiel Erklæring. Den gør mere Indtryk af at være en halvt privat Udtalelse¹.

Jeg maa tilstaa, at jeg anser alle Forf.'s Spekulationer paa dette Punkt for temmelig frugtesløse og i det hele uden større Interesse. Man maa vistnok som hidtil lade sig nøje med at sige, at der foruden Vota fra de teologiske Professorer og Bisperne tillige paa et eller andet, ikke nærmere angivet Tidspunkt af en eller anden Grund er blevet indhentet Udtalelser fra Stephanius, Aslaksen og Venusin, antagelig fordi Kongen har ønsket at faa Sagen saa alsidigt belyst som muligt.

9. Det fjerde Hovedafsnit om Cort Aslaksen som Professor i Teologi 1607—24 (S. 199—341) er Bogens største og for saa vidt vigtigste, som det behandler hans Manddomsgerning og hans Deltagelse i Tidens store teologiske og kirkelige Opgør. Det vises heri, hvorledes Aslaksens kryptokalviniske Sympatier gør ham til Hans Poulsen Resens Hovedmodstander, hvorledes han drages ind i Retssagen mod Oluf Kock 1614, hvorledes han slipper fra den med Livet, men maa betale Frelsen med en fuldstændig Forandring af sin Teologi i luthersk-ortodoks Retning. Der er noget tragisk ved at se, hvorledes en saa begavet og rigt udstyret Natur som Aslaksen maa vige for en haardhændet Kolos som Resen, der dog i flere Henseender stod under ham, men som havde det vigtige Kort paa Haanden at være en Exponent for Tidens sejrende Retning.

Alt dette er meget rigtigt set og skildret af Dr. Garstein, men derimod bringer hele dette fyldige Afsnit ikke meget

---

¹) Trykt i Kh. Saml. 3. R. I, 301—4.

nyt. Til Dels ligger det i Sagens Natur, da adskillige Punkter i Tidens Historie og i Aslaksens egen Optræden i nyere Tid er blevet indgaaende behandlet. Personlig har det været mig en Tilfredsstillelse at se, at en saa grundig Efterprøvelse af herhen hørende Spørgsmaal i min Bog om H. P. Resen i alt væsentlig har ladet den der fremstillede Opfattelse af Begivenhedernes Udvikling og Sammenhæng urokket.

Derimod er der Grund til at beklage, at Forf. ved den valgte Disposition i dette Afsnit netop har afskaaret sig fra at give det nye, der i saa høj Grad var tiltrængt, en mere indgaaende Behandling af Cort Aslaksens teologiske Standpunkt, især efter 1614. Hvad der meddeles om dette (S. 302—10), er spinkelt og langt fra tilstrækkeligt. Vi maa nu vente, at 2. Del af Værket vil bringe den nærmere Fremstilling. Der er saa meget mere Grund til at beklage denne Mangel, som Forf. sikkert har mange Betingelser for i denne Sammenhæng at yde noget værdifuldt. Herfor taler bl. a. Gennemgangen S. 222 ff. af Cort Aslaksens Forelæsninger 1608 ff. (bevaret i en Students¹ Kollegiehefter), hvori det bl. a. vises, at Aslaksen i sin Disposition af Dogmatiken paa ejendommelig Maade afviger fra den melanchtoniske Inddeling og genoptager et førreformatorsk Skema, som kan føres tilbage til Origenes og Petrus Lombardus, og som forøvrigt genfindes hos Calvin (i 3. Udgave af hans *Institutio Christianæ religionis*).

Mine Indvendinger mod dette Afsnit gælder fortrinsvis en Række Enkeltheder. Saaledes forekommer det mig ikke at være et træffende Udtryk S. 221 at kalde Aslaksens dogmatiske Helhedsfremstilling »intet mindre enn den første norske dogmatikk som noensinne har sett dagens lys«. Rent bortset fra, at det er mindre appropriat at tale

---

¹) Om denne, Rasmus Jensen Varde (Vorde), kunde være oplyst, at han siden blev Lektor ved Gymnasiet i Roskilde og Medlem af Kapitlet sammesteds. Han nævnes endnu 1639. (Personalhistorisk Tidsskrift III, 137. H. F. Rørdam, *Monumenta historiæ Danicæ* 2. R. II, 78).

om, at den »har sett dagens lys«, da den aldrig blev trykt, er det paaankede Udtryk egnet til at bane Vejen for Misforstaaelser, idet det synes dannet ud fra moderne nationale Forestillinger. Bedre havde det været at sige, at det er den første Dogmatik, der er skrevet af en i Norge født Teolog; i sit Anlægspræg er den hverken dansk eller norsk, men af europæisk Støbning. Der er saa meget mere Grund til at opponere mod denne Formulering, som Forf. et andet Sted (S. 321 Note 39) noget smaaligt tager Professor Andreas Brandrud i Skole, fordi han har kaldt Cort Aslaksen »en dansk historieskriver«, skønt dette for saa vidt er rigtigt, som Aslaksen — om end født i Norge — paa dette Omraade tilhørte Datidens danske Kultur.

S. 223 hedder det om Aslaksens Fremstilling, at »karakteristisk er at hans dogmatikk inneholder få henvisninger til samtidige teologer«, men paa næste Side tales der om »de overordentlig mange henvisningene til verker av reformerte forfattere« [hvoraf dog mange hørte hjemme i hans egen Tidsalder]. Disse to Udtryk rimer ikke godt sammen, og bedre er det heller ikke, naar det S. 308 siges, at det er karakteristisk for Aslaksens Teologi efter 1614, at man »nå ikke lenger engang kan finne spor etter et forsøk på å skape en syntese mellom hans naturfilosofi og teologi«, skønt Læseren allerede S. 304 var blevet oplyst om, at han i sine *Prælectiones theologicæ* fra 1616 »har reprodusert hele sin lære om de saliges himmel, slik som man finner den fremstilt i hans *De natura cæli triplicis*« [af 1597].

S. 237 Note 29 hævder Forf. »til utfylling av Kornerups karakteristikk« af Resens og Iver Stubs bekendte Oversættelser af Job, at Stubs er »en meget frisk og lettflytende oversettelse på dansk folkemål som står i en sterk kontrast til Resens knudrete og sterkt hebraiserende uttryksmåter«. Ved fornyet Sammenligning maa jeg dog fastholde mit Udtryk (H. P. Resen I, 315), at »i Retning af Letlæselighed og Klarhed har den ene intet at lade den anden høre«. I denne Opfattelse er jeg yderligere blevet bestyrket ved

at læse den ansete Semitist og Bibelkender, Professor E. Hammershaimbs Dom: »begge oversættelser minder om hinanden i deres ubehjælpssomme stil. Enkelte steder må man nok give Resen et lille plus, når ret skal være ret; men ingen af dem er god«¹.

S. 247 Note 12 omtales den rostockske Professor Eilhard Lubins Kommentar til Galaterbrevet, 1610, dediceret Peder Winstrup, H. P. Resen og Aslaksen. Det eneste kendte Eksempplar findes (eller fandtes) i Universitetsbiblioteket i Rostock. Forf. har ikke kunnet benytte det der, men Oplysningen er hentet fra min Bog om Resen (S. 400), dog uden Kildeangivelse!

Et betydningsfuldt Moment i den store Resen-Kockske Fejde er Spørgsmaalet om, hvem der har sendt de anfægtede Resenske Teser til de udenlandske Teologer, specielt til Eilhard Lubin. Kunde det tænkes at være Cort Aslaksen? Forf. besvarer dette benægtende, idet han (S. 263) siger, at »ved å undersøge dette dokument [Lubins Brev til Aslaksen] noe nærmere« fremgaar det, at det er Resen selv, som har sendt ham sine Teser. Det er sikkert ganske rigtigt, blot beklageligt, at Forf. ikke nævner, at denne Undersøgelse og med samme Resultat allerede forlængst er foretaget af mig, jvfr. H. P. Resen I, 441: »den bevarede Original af Brevet synes dog afgjort at vise, at dette ikke er Tilfældet« (at Aslaksen skulde have fremsendt Teserne).

De udenlandske Teologers Breve blev fremlagt for Kommissionsdomstolen i Kolding 1614. Om Tidspunktet i Processen, paa hvilket de blev producerede, har Forf. en længere Udvikling S. 275—6, der er væsentlig identisk med mine Udtalelser (Resen I, 431 Note 6), dog ogsaa her uden Kildeangivelse. Derimod har Forf. sikkert Ret i, at det var Aslaksen, ikke Oluf Kock — som jeg paa Grundlag af en af Teksterne af Domsforhandlingerne var tilbøjelig til at mene —, der fremlagde Brevene. Her er et af de meget faa

¹) Bidrag til Den danske Bibels Historie, udg. af Aarhus Universitet, 1950, S. 127.

Punkter, hvor det er lykkedes Forf. at komme et lille Stykke videre end hans nærmeste Forgænger.

S. 265 vil Forf. ikke lade min Opfattelse (Resen I, 441) gælde, at Aslaksen skulde være optraadt tvetydigt over for sin Kampfælle Oluf Kock ved 1611 at lade sig bruge af Resen til at give Kock en Advarsel i Anledning af hans voldsomme Prædiken-Udtalelser mod Resen. Dette synes dog ikke overbevisende, naar Forf. selv (S. 264) maa citere en Udtalelse af Kock om, at Aslaksen vel ikke havde instigeret ham til Angreb paa Resen, men dog raadet ham til at gøre sin Bestilling og Kald, om end »caute«¹. Tilmed maa Forf. indrømme (S. 267), at senere, da Kock havde fortalt Aslaksen, at han vilde klage til Kongen over Resen, han da fraraadede dette Skridt og i Stedet noget uldent henstillede at vise Kansler Christian Friis de udenlandske Teologers Breve med de skarpe Angreb paa Resen. Hvad han sagde ved den Lejlighed, karakteriseres af Forf. med Ordene »denne unektelig tvetydige uttalelse«. Sikkert med Rette, men Aslaksen staar overhovedet i hele denne Sag i et ejendommeligt clair-obscur. Han kan næppe frikendes for at have spillet en vis dobbelt Rolle. Paa den ene Side har det ikke været ham ukært at faa Kock til at gaa løs paa Resen, paa den anden Side har han været ængstelig ved Tanken paa maaske ikke at kunne besværgede de Aander, han selv havde fremmanet.

S. 266 citerer Forf. en Passus fra et Brev fra Niels Mikkelsen Aalborg til Oluf Kock paa denne Maade: »Vale pugilice et athleticæ, parastate illo tuo [Olaò Coccio], amico meo et fautore singulari Dn. D. Aslacho ex me etiam salutato perhumaniter«. Den i skarp Parentes satte Tilføjelse gør dog Sætningen meningsløs. Brevet er jo til Oluf Kock, og vilde man endelig gøre denne, ingenlunde paakrævede,

¹) Forf.s Gengivelse (S. 264) af denne vigtige Sætning: »at jeg skulde lade af at gjøre min Bestilling osv.« er desværre blevet misdannet, idet det aldeles afgørende »ikke« foran »skulde« er faldet ud (jvfr. Kh. Saml. 3. R. I, 578).

Tilføjelse, maatte Ordene flyttes op foran parastate og sættes i Vokativ. Parastate — amico — salutato er en absolut Ablativ.

S. 277 Note 37 bebrejdes det mig, at jeg har anført en vigtig Udtalelse af Aslaksen under Retsforhandlingerne i Kolding blot efter eet Haandskrift (Hovedhaandskriftet), og det tilføjes, efter at en Række Afskrifter er opregnede: »denne setningen er således langt bedre bevitnet enn formodet hos Kornerup«. Jeg ser ikke, at den bliver bedre *bevidnet* gennem en Række senere Afskrifter (som forøvrigt er nævnede hos mig S. 495).

I den litterære Forhandling om Resens Standpunkt udgør det kun i Haandskrift bevarede »De novo stylo Reseniano« (Gl. kgl. Saml., 4°, 1460) et af de mest skarpt-skaarne Indlæg. Jeg har tidligere haft Lejlighed til at behandle det (H. P. Resen I, 390—3), og ogsaa Aslaksens Biograf gaar udførligt ind paa det (S. 258 ff.). Fra gammel Tid har man udpeget Cort Aslaksen som Forfatter til dette dygtige og skarpe Angrebsskrift, og jeg har ogsaa selv været tilbøjelig til at slutte mig til denne Opfattelse, skønt det maa indrømmes, at noget tvingende Bevis ud fra Haandskriftets hele Karakter kan der ikke leveres. Det glæder mig at se, at Dr. Garstein ved en fornyet Analyse af indre Grunde mener endnu stærkere at kunne sandsynliggøre Aslaksens Forfatterskab.

Derimod maa jeg bestemt vende mig mod nogle Hypoteser i Tilknytning til dette Haandskrift, som Forf. har opstillet S. 262—3, og som i det hele hører til de svageste Partier i Bogen. Forf. tager sit Udgangspunkt i en Paaskrift paa Haandskriftet: »Has phrases apologetico scripto tutatus F. B. Resenius, quod in consistorio pleno, præsentibus etiam episcopis recitatum est, et censuris singulorum approbatum, quas vide libr. lit. C.« Der sluttes nu videre af den fejlagtige Angivelse af Resens Forbogstaver »F. B.« for »H. [eller J.] P.«, at »påskriften må være av meget sen dato«, ja saa sen, at den paagældende, der har gjort Tilføjelsen,

kan tænkes fejlagtigt at have identificeret »De novo stylo Reseniano« med et Indlæg i Forhandlingerne om Resens berømte Forsvarsskrift »De sancta fide«, 1614. En yderligere Støtte for denne Tanke finder Forf. i Paaskriftens Henvisning til libr. lit. C. C. maa nemlig antagelig opløses »Consistorium« (o: Consistorii), og da man nu ved, at Forhandlingerne blev protokollerede, maa der sandsynligvis sigtes til »konsistorieprotokollene«, men da man her ikke finder en Stavelse om »De novo stylo Reseniano«, viser det, at Paaskriften indeholder en Misforstaaelse.

Hele denne Opstilling gør paa Forhaand ikke noget sandsynligt Indtryk og svæver i Virkeligheden ganske i Luften. For det første maa det siges, at den Skrift, hvormed Tilføjelsen er skrevet, ikke kan være »av meget sen dato«, men i Følge sin hele Karakter ikke godt kan være yngre end ca. 1660. Det er da lidet tænkeligt, at en Mand, der ca. 20 Aar efter Resens Død interesserede sig for Enkeltheder i Resen-Stridighederne, ikke skulde kende Resens Forbogstaver — han var sandelig ikke i den Grad glemt herhjemme saa tidligt. Men det afgørende Moment er dog, at der aldeles ikke staar F. Forf. har urigtigt læst Tilføjelsens ē som F, medens det skal opløses som *est*. Det paagældende Udtryk bliver da: »Has phrases... tutatus est B[eatus] Resenius«, hvilket giver god Mening.

Hvad videre Fortolkningen af »quas vide libr. lit. C.« angaar, da maa det paa Forhaand siges, at C ikke kan betyde Consistorium (o: Consistorii), da Sammenhængen viser, at det er Betegnelsen for et Litra i en Bog. Derfor kunde det naturligvis godt være en Henvisning til en af »konsistorieprotokollene«, men i de endnu bevarede Acta consistorii findes Forhandlingerne om »De sancta fide« ikke indført, og Konsistoriums Kopibøger, der indeholder Referatet heraf, er ikke litrerede, men paginerede.

Den omtalte »libr.« maa da være en nu ukendt Bog, maaske et nu tabt Afskriftshefte med alle Forhandlinger og Vota. Snarere skal der vel tænkes paa et af de haand-

skrevne Eksemplarer af Resens »De sancta fide«. De er ogsaa nu alle tabte, men eet kom med Peder Resens Bibliotek til det gamle Universitetsbibliotek¹. Før det kom hertil, *kan* den anonyme Samler have set det andetsteds.

Forøvrigt er det af Betydning for Forstaaelsen af det Haandskrift, Samleren har bygget paa, hvordan man vil fortolke Tilføjelsens »qvas« i sidste Linie. Grammatisk kan det henføres enten til »phrases« eller til »censuris«. Det sidste er vel efter Sammenhængen det sandsynligste. — Skønt jeg saaledes ikke kan godtage Forf.s her behandlede Opstilling, maa jeg dog erklære mig enig i Slutresultatet, at »De novo stylo Reseniano« ikke har været et Indlæg i de officielle Forhandlinger om De sancta fide (til hvilket Skrift der overhovedet ikke refereres)². Der maa være Tale om et privat Angrebskrift, der er gaaet rundt i Afskrifter.

S. 307 omtales Jesper Brochmands Kritik fra 1616 af Aslaksens kristologiske Teser, bevaret i Haandskrift i Gl. kgl. Saml., 4°, 1465 under Titel »Notæ brevicula« (skal være breviculæ). Lidet præcist tales der om »originaldokumentet til denne kritikken«. Det havde været klarere at skrive: Jesper Brochmands egenhændige Renskrift.

Under Behandlingen af den sidste Periode i Aslaksens Liv siges det S. 325, at han ved Resens Udnævnelse til Sjællands Biskop blev Summus Theologus og Dekanus for det teologiske Fakultet. Jeg anser den sidste Stilling for meget tvivlsom for Aslaksens Vedkommende. 1704 taler Professor Hans Wandal om, at Resen (og Efterfølgere som Sjællands Biskopper) vedblev at forrette promotiones solennes, saaledes at han vedblivende var Decanus de facto, om end ikke de jure³. Vigtigere er dog et samtidigt Kildevidnesbyrd, Ligprogrammet over Resen af 1638, hvori han udtrykkeligt kaldes »S.S. theol. doctor, ejusdem

¹) Jvfr. H. P. Resen I, 453.

²) Indlægget maa forøvrigt tænkes affattet før 1613, da Resens tredje kristologiske Disputats ikke behandles heri (H. P. Resen I, 390).

³) Kh. Saml. 2. R. VI, 9.

facultatis *decanus* et senior«. Der kan ogsaa mindes om, at det hedder i Gravskriften over Jesper Brochmand, at han ved Resens Død »ad S. Theol. Facult. Decanatum . . . evector est«¹.

10. Til selve Afhandlingen er der føjet en Række Tillæg. S. 348—57 findes — meget nyttigt — et »English summary«, der dog misprydes af nogle Fejl. Det er saaledes urigtigt, naar det her (S. 355) siges, at Aslaksen »was suspected of being an adherent of the dogma of predestination preached by Zwingli«. — S. 342—44 optages af en Exkurs om Aslaksens Navn, som lyder meget sandsynlig, men som nærmere bør overvejes af Filologer.

S. 345—47 aftrykker Forf. meget passende det Spørgsmaal, Quæstio, som ved hans Promotion til Dr. theol. den 22. Oktober 1607 efter Tidens Skik blev rettet til ham af et Barn. Det behandlede Spørgsmaalet om det ondes Aarsag og om Arvesynden. Som Tekstgrundlag har Udgiveren kunnet benytte dels en Koncept af Professor Johannes Stephanus (i dennes Kopibog Kall, 4°, 512), dels en »gammel Afskrift« (i Ny kgl. Saml., Fol., 1390)². Tekstgengivelsen er dog ikke udadledelig. S. 345 L. 2 i Overskriften »promotore *Dni* *Episcopo*«, læs *Dno*. L. 4 i Teksten »solemni«, læs solenni. S. 346 L. 1 »namque«, læs nam quæ. S. 346 2 Stykke mangler L. 5—9 i Stephanus' Tekst. Forf. formoder, at det manglende Stykke har været skrevet paa en løs Seddel, som nu er gaaet tabt, hvorfor han giver Teksten efter den gamle Afskrift. Dette tjener mere til Ære for Forf.s Skarpsindighed end for hans Omhu, thi den paa-gældende Seddel ligger endnu i Stephanus' Kopibog, blot paa et andet Sted (ved S. 417!). Endelig kan bemærkes, at naar det S. 345 nederste Linie i Referatet af den Opfattelse, at der ikke findes Arvesynd, hedder: »Ac primo quidem id

¹) R. Vinding, Academia Hauniensis p. 242.

²) Forøvrigt er der ikke Tale om en særlig gammel Afskrift, da en Paategning paa Haandskriftets Titelblad viser, at den er taget 1779—80.

liquet, inquit, a persona Adami et Evæ«, saa er det urigtigt, naar Forf. med Støtte i den gamle Afskrift hævder, at Ordet inquit »er åpenbart blitt sløffet ved opplesningen under promosjonsakten«. Baade Forf. og den gamle Afskriver har misforstaaet Ordet, som om Subjektet var Barnet, der førte Ordet ved den bestemte Lejlighed. De har overset, at det er god klassisk Sprogbrug at bruge »inquit« i Betydningen »hedder det jo« ved Anførelse af Indvendinger. Forøvrigt viser et nærmere Eftersyn af Originalen, at der ikke staar »inquit«, men »inquiunt« (sc. adversarii), hvad der unægtelig letter Fortolkningen af det paagældende Sted.

Et følgende Tillæg (S. 358—67) bringer en fyldig bibliografisk Oversigt over Aslaksens Forfatterskab. Det er et praktisk Hjælpemiddel, men det havde ikke været nogen Skade til, om det var udarbejdet med større Nøjagtighed. Man bør sikkert ikke gaa i Rette med Forf., fordi han har søgt at normalisere de mange uensartede Bogtitler, hvis ydre Form ofte er præget af typografiske Tilfældigheder, men det er en Mangel, at han ikke i nogle indledende Bemærkninger har vejledet Benytteren med Hensyn til de Principer, han har villet følge. Som Bibliografien nu fremtræder, gør den et ret principløst Indtryk. Det vilde føre for vidt her at opregne alle de Inkonsekvenser og mindre Unøjagtigheder, der findes her. Kun skal Opmærksomheden henledes paa, at Titlen paa et af Aslaksens Hovedværker »Oratio theologico-historica de religionis per D. Martinum Lutherum reformatæ origine et progressu etc.«, 1617, desværre gengives i en meningsløs Form som »Oratio theologico-historica de religionibus per D. Martinum Lutherum reformatæ origine et progressu etc.« Det kan ikke være en lapsus, da den samme Misdannelse forefindes igen S. 357 (her endda med glemmt »origine«) og S. 314.

Efter en mindre heldig svensk Disputatsskik, som aabenbart nu ogsaa vinder Indpas i Norge, meddeles der S. 368—87 en Liste over »anførte kilder og sitert litteratur«. Utvivl-

somt kunde denne Snes store Sider have været anvendt til et mere produktivt Formaal.

Endelig afsluttes Bogen med et Personnavneregister, hvad der meget maa paaskønnes i Betragtning af de ikke faa historiske Bøger, der stadig udsendes uden Register. Et og andet heri er dog egnet til at vække Forundring. Man forstaar saaledes ikke ret, hvilket alfabetisk Princip der har faaet Forf. til at anbringe Rørdam, H. F., *foran* Rothmann og Rutingius. Naar det oplyses, at Niels Backendorf var en tysk Teolog, er det vildledende; han var en dansk Dr. med. (jvfr. de af mig i Kh. Saml. 6. R. II, 686; III, 603 givne Meddelelser). D. G. Zwergius var ikke »prost i Frederiksborg«, men Sognepræst i Slangerup og Provst i Lynge-Frederiksborg Herred. — Det havde været ønskeligt, om der i Registeret var optaget Navnene paa Aslaksens Respondenter.

Forholdene har ført det med sig, at der i det foregaaende fortrinsvis er blevet peget paa de negative Sider og Punkter ved den nye Biografi af Cort Aslaksen. Trods de Fejl og Skrøbeligheder, der er blevet fremhævet baade i Enkeltheder og ved Metoden, maa man dog sikkert fastholde Hovedindtrykket af, at den foreliggende Bog er et solidt og værdifuldt Arbejde, et vakkert testimonium eruditionis. Personlig har jeg i alt væsentlig følt mig i Overensstemmelse med Forfatteren i Fremstillingen og Bedømmelsen af den mærkelige Nordmand Cort Aslaksen. Der er da Grund til at lykønske Dr. Oskar Garstein til Fuldførelsen af dette Skrift og til at udtale Haabet om, at man fra hans Haand tør vente nye Arbejder til Belysning af den dansk-norske Kirkehistorie.

II.

Af Einar Molland.

Ved denne disputas er vi i den usedvanlige situasjon at den mann hvis levnetsløp og livsverk er disputasens gjenstand, selv har gitt utførlige forskrifter for hvordan de to parter, opponent og respondent, bør forholde seg ved en anledning som denne. I slutten av sin bok »Om talekunsten og drøftelsens kunst«, *De dicendi et disserendi ratione* gir Cort Aslakssøn meget bestemte regler for hvordan en disputasjon bør foregå.

Begge parter ved en disputas har visse felles plikter som han inndeler i teologiske, etiske og logiske plikter. Til de etiske plikter hører at begge skal elske fairness og velvilje, så de oppfatter alt som blir sagt av motparten på en velvillig måte, samt at de skal unnfly *sophisticam*, *morositatem*, *convitia*, *calumnias*, d. e. sofistiske knep, surhet, animert høyrøstethet og ærekrenkende ord. Til de logiske plikter hører å føre *status controversiæ* tilbake til sin opprinnelse, ikke å tillate seg selv eller sin tales strøm å bli ført bort fra hovedsaken, og å veie de fremførte argumenter på sannhetens rettfærdige vektskål.

Så langt håper jeg at vi begge, respondenten og jeg, skal følge Cort Aslakssøns anvisninger. Derimot kan jeg ikke love å følge hans påbud om å fremføre mine argumenter i form av syllogismer (*sylogistice disserere*). Og jeg kan ikke helt følge ham når han kategorisk forbyr *personas permutare*, idet opponenten ikke skal ha lov til å understøtte respondenten i hans standpunkt. Jeg akter nemlig å begynne min opposisjon med i strid med Cunradus Aslachus Bergensis

å si en del godt om den foreliggende avhandling, i den forhåpning at han dog ville ha tillatt noen anerkjennende ord om respondenten som et *exordium*, innen opposisjonen begynner.

Cand. theol. Oskar Garsteins avhandling om Cort Aslaks-søn har betydelige fortjenester. Han har skrevet en lesbar, vel dokumentert og — tross de innvendinger som må gjøres på dette punkt — ganske velskreven bok om sin en gang så berømte landsmann, den første nordmann som har innehatt et professorat i Kjøbenhavn¹. »Det hadde ikke været for meget,« skrev Sophus Thormodsæter i 1917 (Videnskaps-selskapets Forhandlinger 1917, s. 13), »om mester Kort blev gjenstand for en utførligere norsk livsskildring.« Nu er denne livsskildring kommet i en verdig form i doktorandens avhandling. Boken har også den fortjeneste at doktoranden har supplert den personalhistoriske og universitetshistoriske undersøkelse med idéhistoriske synspunkter. Han har med held forsøkt å bestemme Cort Aslakssøns filosofiske og teologiske standpunkt og har undersøkt hans forhold til samtidens åndsretninger. Avhandlingen vitner på mange måter om fortrolighet med det tidlige 17. århundredes dansk-norske og almeneuropeiske universitets- og lærdomshistorie, og om hans evne til å arbeide med historiske problemer på dette felt.

Meget av hva boken inneholder, står allerede å lese hos tidligere forfattere som har beskjeftiget seg med tidsalderen og særlig med Cort Aslakssøn. Doktoranden har endog, som jeg skal påvise, overtatt langt mer fra sine forgjengere enn han lar sine lesere tro han har overtatt. Men så har han også på mange punkter beriket vår viten med nytt materiale og nye enkeltheter, og fremfor alt ved sine

---

¹) Når Cort Aslakssøn har vært betegnet som den eneste norske professor i Kjøbenhavn forut for Ludvig Holberg (Francis Bull i NBL), må denne betegnelse nu modificeres, da Kr. Valkner har gjort det sannsynlig at den Jørgen Hansson som var professor i hebraisk 1671—82, var nordmann (Norsk teol. tidsskr. 1950, s. 161 ff.).

interessante idéhistoriske betraktninger. På noen få punkter reduserer han sine forgjengeres opplysninger ved f.eks. på s. 80 f. å påvise overbevisende at en *Oratio de studiis philosophiæ* med urette har vært tilskrevet Cort Aslaksson av den tidligere forskning.

Men min oppgave som opponent er ikke å rose doktorandens arbeide, derimot å angripe det. *Opponentis officium*, sier Cunradus Aslachus, *geminum est, videlicet obiectiones mouere et motas urgere*: »Opponentens oppgave er dobbelt, å fremsette innvendinger og å drive de fremsatte innvendinger igjennom« (*De dicendi et disserendi ratione*, p. 234). Jeg vil ikke gå inn på de detaljerte anvisninger han gir opponenten, og heller ikke levere reglene for respondenten, unntagen denne ene: *Nonnumquam etiam argumentum totum conceditur*, »Stundom innrømmes opponentens argument i sin helhet.«

Jeg akter å påtale 1) doktorandens forsyndelser mot det norske språk, 2) hans mishandling av det latinske språk, 3) visse anakronismer i noen uttrykk han har anvendt, og 4) hans forhold til den tidligere forskning. Så følger en del bemerkninger til enkeltheter.

Boken gjør i det ytre et tiltalende inntrykk, er meget lesbart skrevet i en noe causerende og bred, men behagelig stil, og inneholder i den norske tekst få trykkfeil i egentlig forstand. Derimot er der mange trykkfeil i de latinske og engelske ord, hvor hans kontroll har vært meget mangelfull. Det engelske resymé s. 348 ff. er skrevet på et engelsk med mange feil, hvorav en del formodentlig er trykkfeil.

Jeg vet at doktoranden ikke er vokset opp i et norsk språkmiljø. Han skriver da også norsk som en mann som har lært språket godt, men er usikker endog i ganske elementære eiendommeligheter. Det er påfallende hvor usikker han er i substantivenes genus. Han bruker også ofte uriktige preposisjoner. Han bruker således uttrykket at den peripatetiske filosofi »utmerket seg av sofisteri« (s. 162). Jeg liker ikke at han taler om »hypostasen mellom de to

naturer hos Kristus« (s. 245) — det må hete »av«. Det lyder selsomt når han skriver: »Det var ikke bare ved de lærde universitetene i Rostock og Heidelberg det kom protestskrivelser til Danmark« (s. 247). Thomas av Aquino kalles stadig »Thomas Aquino« (s. 115, 171, 184, 332). Han må enten hete »Thomas av Aquino« eller »Thomas Aquinas«.

Dokt.s forsyndelser mot den latinske grammatikk er tallrike. Jeg har notert 33 ved en velvillig beregning, idet en feil som er gjentatt flere ganger, bare telles som én. Her skal gis noen prøver.

Når dokt. gjengir latinske boktitler og citater forkortet, generer det ham ikke å beholde en preposisjon, men utelate det substantiv den styrer, hvorved den kommer til å styre helt andre kasus enn den skal ha. Han skriver således *De professorum linguarum Orientalium Academicæ Witebergensis* (s. 138 anm. 25, 387), idet han utelater »in philologia sacra meritis«. S. 167 finnes et ufullstendig citat, »ars est rerum utilium . . .«, som er blitt uforståelig fordi det substantiv som styrer genitiven, er utelatt. Rent galt går det når dokt. har villet forbedre den tekst han har lest. Jeg kan ikke forklare den merkelige boktitel *Oratio theologico-historica de religionibus per D. Martinum Lutherum reformatæ origine et progressu in Germania* (således konsekvent hver gang boken omtales, s. 314, 357, 358) som annet enn et forsøk på å forbedre verkets tittel som har »religionis«, ikke »religionibus« etter »de«. Et citat på 4 linjer s. 148 anm. 21 er blitt vanskelig forståelig og frister til konjunktur fordi dokt. av en eller annen grunn har utelatt ordet »Quia« som setningen innledes med. S. 166 anm. 25 skriver han i en fri gjengivelse av en thesis hos Cort Aslakssøn »ars est« + en akkusativ. Akkusativten (*habitum cum ratione vera effectivum*) har han fra Cort Aslakssøn, men her er den objektspredikatsord til »Aristoteles artem definit«, og derfor på sin plass. Ikke så få ganger har et adjektiv som står til et substantiv, fått en annen kasus enn dette: notæ brevicula (s. 307), jubileus anni (s. 319), omnis genere

(s. 324) o.s.v. På s. 363 må i l. 22 »ne« rettes til »nec«, i l. 27 »de« foran »postrema« utelates, i l. 41 »ad« rettes til »ab«.

Anakronismene er ikke mange, men de burde ikke ha forekommet. Det jeg her vil påtale, er navneformene Barbara Olufsdatter Mortensen og endog Barbara Mortensen s. 337 f. Går det an å kalle en dame i 1603 for Frk. Mortensen? Og bør hennes mor kalles Marina, f. Pedersen? Og bør Barbara selv etter sitt giftermål med Cort Aslaksson hete »fru Aslaksson« (3 g. på s. 338 og tidligere s. 140 anm. 36)? Til doktorandens trøst vil jeg opplyse at slike navneformer endog forekommer hos Ehrencron-Müller (V. 204) og i Dansk Biografisk Leksikon (art. Aslaksen, Kurt, hvor navneformen ikke skyldes artikkelens forfatter).

Jeg finner også — med fare for å fremkalle språkpolitiske lidenskaper — at det er litt underlig når doktoranden s. 340 taler om Cort Aslakssøns evne til å uttrykke seg muntlig og skriftlig på *norsk*, latin, gresk og hebraisk. Jeg ville ha sagt »dansk«, da noe eget norsk skriftspråk ikke eksisterte på denne tid, og da han talte dansk med norsk aksent.

En anakronisme er også uttrykket »den danske og norske kirke« på s. 301. Uttrykket forekommer i en parafaserende gjengivelse av en kilde som doktoranden på dette punkt ikke har forstått helt korrekt. Kilden er de danske biskopers brev til stattholderen i kongens fravær angående Resens erklæring *De sancta fide*. Her forekommer ordene *novos et inusitatos in nostris ecclesiis terminos et loquendi formas*. Doktoranden parafaserer ordene slik: Biskopene anmodet om at »Resen måtte bli pålagt å avholde seg fra å benytte et teologisk vokabular som var ukjent innenfor den danske og norske kirke«. Er det flertallsformen *in nostris ecclesiis* han gjengir på denne måte? I så fall bygger han på en misoppfatning av tidens språkbruk. I det 17. årh. talte man vanlig ikke om »den danske kirke« eller »den norske kirke«. Man talte om »Kirken« kort og godt — det var kirken i religiøs mening, den universelle kirke. Eller man brukte *ecclesiae* i flertall, og da må ordet passende gjengis med

»menigheter« eller »sogn«. Man kunne tale om *ecclesiæ Danicæ*, men neppe om *ecclesia Danica*. Jeg bør dog gjøre oppmerksom på at *ecclesia Danica* forekommer i et dokument fra 1614, trykt hos Pontoppidan III. 602 (Dom av 10. juni 1614 over N. M. Aalborg). Uttrykket er så usedvanlig at man må spørre om Pontoppidans tekst er riktig. Der er gode eksempler på tidens språkbruk i den latinske Kirkeordinans av 1537 (*ecclesiæ* i plur. i fortalen), i den danske Ordinans av 1539 (»Kierckerne vdi Danmarckis Riige oc wore Hertugdomme«) og ikke minst i den nylig av Kornerup utgitte *Confessio et Ordinatio ecclesiarum Danicarum*, hvor det tales om *nostræ ecclesie danice* i pluralis. Språkbruken henger sammen med at man i det 16. og 17. århundre aldeles ikke oppfattet kirken som en institusjon ved siden av eller inkorporert i staten. Ennu så sent som i 1680-årene heter det f.eks. »Danmarks og Norges Kirkeritual«, og ikke »den danske og norske kirkes ritual«. Uttrykket »den danske kirke« kommer, så vidt jeg vet, først i bruk i det 18. århundre. Pontoppidan kunne kalle sitt verk *Annales ecclesiæ Danicæ diplomatici*. Forandringen i språkbruken skyldes at en naturrettslig betraktning av kirken som korporasjon hadde begynt å prege oppfatningen. Om dette hadde doktoranden kunnet lese en interessant utredning hos H. J. H. Glædemark: Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874 (Kbh. 1948, s. 3 ff., 7 ff., 525, 529), og hvis han hadde gjort det, tror jeg han ville ha unngått den anakronistiske uttrykksmåte å tale om »den danske og den norske kirke« når han skal gjengi *nostræ ecclesiæ* i et dokument fra 1614.

I doktorandens forhold til den tidligere forskning vil jeg bebreide ham, dels at han har oversett et par opplysninger hos sine forgjengere, dels at han har gjort en langt rikeligere bruk av Bjørn Kornerups bok om Resen enn han lar leserne få inntrykk av.

På s. 302, midt på siden, sier dokt. at vi »fra annet hold« vet at Cort Aslaksson »i dette tidsrom« har holdt en fore-

lesningsrekke over Confessio Augustana. I den tilhørende fotnote henviser han til H. F. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie, IV 675. Her finner man forelesningskatalogen for året 1618—19, hvor Cort Aslakssøn kunngjør at han etter tidligere å ha forelest over de 8 første artikler av Confessio Augustana, nu aktet å behandle de resterende 13 artikler. Han har altså bare villet kommentere de 21 første artikler, Konfesjonens første *libellus*. Hvis doktoranden hadde bladet 14 sider videre i Rørdams kildesamling, ville han ha funnet forelesningskatalogen for året 1619—20, som Rørdam dessuten henviser til i bd. III s. 340, og da ville han ha sett at Cort Aslakssøn i dette år skulle forelese over de tre gjenstående artikler av Confessio Augustana, *videlicet de peccato, de bonis operibus et cultu sanctorum*, for derpå etter avslutningen av denne serie å gi en kort oversikt over den kristne lære. De tre nevnte artikler lar seg lett identifisere som artiklene 19, 20 og 21. Ved å kombinere denne opplysning med det bevarte forelesningsreferat kan vi altså fastslå at forelesningsserien over Confessio Augustana begynte 1. april 1616 og antagelig er brakt til en avslutning i 1619, samt at den teologiske student hvis referat vi har, fulgte forelesningene ut universitetsåret 1618—19 og refererte dem, men ikke fortsatte referatet da professoren i det nye universitetsår 1619—20 gjenopptok forelesningene over Konfesjonen. Ved litt iherdigere bruk av Rørdams kildesamling hadde altså doktoranden kunnet gi oss eksaktere opplysninger enn han gjør s. 302.

Hos S. M. Gjellerup: Biskop Jens Dinesen Jersin (Kbh. 1868—70) s. 118, og J. Oskar Andersen: Holger Rosenkrantz den Lærde (1896), s. 130, hadde han kunnet finne en opplysning om at professor Balthazar Mentzer i Giessen (omtalt av doktoranden s. 247 f.) i 1621 dedicerte tre disputasjoner *De electione* til Resen, Cort Aslakssøn og Brochmand.

Den forgjenger hvis verker doktoranden har hatt mest hjelp av, ved siden av H. F. Rørdam, er dagens første opponent. Han har takket ggl. ordenshistoriograf og over-

arkivar Bjørn Kornerup i sitt forord for råd og veiledning, har fremhevet hans meget betydelige bidrag til Cort Aslakssøns biografi i sin innledning (s. 20) og har henvist oftere i sine noter til denne forsker enn til noen annen vitenskapelig forfatter.

Fremfor alt er det i det store kapitel om Resen-stridighetene, s. 231—301, at doktoranden er avhengig av denne forgjenger. Det aller meste av hva disse 71 sidene inneholder, står allerede å lese hos Kornerup, hvilket ikke er annet enn man kunne vente, for det måtte på forhånd formodes å være vanskelig å fremdra nytt materiale eller å avtvinge kildene nye opplysninger som går ut over hva Kornerup alt har brakt. Doktoranden sier også selv s. 244 anm. 1 at denne forgjenger «ikke har levnet synderlig meget nytt som kunne trekkes frem i dagens lys, når man da ser bort fra forståelsen av Cort Aslakssøns holdning til og opptreden under disse dramatiske rettssakene.»

Doktoranden har antagelig ment at denne fotnote er en generell kvittering for de tallrike lån som han på de følgende 58 sider har foretatt hos denne forfatter, og tilstrekkelig kvittering i tillegg til de 25 enkelhenvisninger til Kornerups bok på disse sidene, hvorav en del gjelder detaljer hvor han ikke er enig med forfatteren. Jeg kan ikke fri meg fra inntrykket av at han på denne måte kamuflerer en avhengighet som strekker seg like til utførlige verbale lån. Han citerer hele tiden kildene og henviser også ikke sjelden til Kornerups Resen-biografi, men har åpenbart langt flere av sine kildehenvisninger og sine formuleringer fra denne bok enn han vil være ved. Særlig liker jeg ikke s. 263, anm. 101. Her henviser han til Kornerups oversikt i hans biografi av Resen over aktstykkene i saken mot Oluf Kock, men han lar faktisk leserne tro at det er doktoranden som først har oppdaget at det var Resen selv som hadde sendt sine omstridte teser til den tyske teolog Eilhard Lubin i Rostock, og ikke Cort Aslakssøn. Kornerup har gjort den samme iakttagelse på s. 441 i sin

bok, men doktoranden henviser ikke til dette sted. S. 273 er hele annet avsnitt med tilhørende fotnote overtatt praktisk talt ordrett fra Kornerup, uten noen henvisning (jfr. Kornerup, s. 413). Det samme er tilfelle med 22 linjer på s. 274 (jfr. Kornerup s. 429, 432 f.) og 7 linjer på s. 275 (jfr. Kornerup s. 434). Også s. 279 er der verbale lån fra Kornerup (jfr. Kornerup s. 435) uten noen kvittering, likeså et par lån på s. 286, hvor doktoranden og Kornerup har det samme ordvalg, og hvor dette ikke skyldes den kilde de begge har anvendt (jfr. Kornerup s. 444 f.).

I virkeligheden er det ikke meget i kapitlet om Resen-stridighetene som går ut over eller bringer noen korrektur til Kornerups fremstilling. S. 237 anm. 29 har han en annen vurdering av Ivar Stubs oversettelse av Jobs bok, som han til forskjell fra både Kornerup og Hammershaimb finner frisk og lettflytende. Jeg er tilbøyelig til å være enig med ham i at Ivar Stubs oversettelse er en tanke mere lesbar. S. 250 gjengir han et hittil upåaktet dikt om Oluf Kock fra 1610. S. 276, 277, 278 polemiserer han mot detaljer hos Kornerup. S. 280 f. har han opplysninger om Kocks opphold i Sverige som landflyktig, basert på kilder som ikke var publisert da Kornerup skrev om ham i sin Resen-bok, men som senere er utgitt av K., s. 285 har han et fyldigere referat av Cort Aslakssøns brev til Resen enn det vi leser hos Kornerup, og s. 255—257 en utførlig redegjørelse for Cort Aslakssøns stillingtagen i 1613 til Resens kristologi som ikke har noe motstykke i Kornerups bok.

Ved lesningen av kapitlet om Resen-stridighetene og Kort Aslakssøns deltagelse i dem blir man noe skuffet over ikke å finne mer av denslags, og man må komme noe i tvil om berettigelsen av et så utførlig kapitel om allerede fortrinlig belyste forhold og begivenheter; man finner endog et par sider om Conrad Vorstius' biografi (s. 282—4), hvor hver detalj, unntagen en uriktig sådan, står å lese i Kornerups Resen. Men da hele boken er skrevet i denne brede stil, måtte også Resen-stridighetene få en tilsvarende bred

behandling. Man kunne utvilsomt ha ønsket at boken hadde vært knappere og mer sammentrengt skrevet, men da ville den ikke ha blitt så lesbar og underholdende og gitt et så bredt bilde av tiden. Jeg vil derfor ikke særlig sterkt bebreide doktoranden hans bredde, men synes han burde ha røbet tydeligere hvor sterkt reproduserende kapitlet om Cort Aslakssøn og Resen-stridighetene i virkeligheten er.

Etter denne kritikk av form og metode kommer jeg til noen saklige angrepspunkter. Mine innvendinger gjelder bare detaljer. Som helhet betraktet er jeg meget fornøyd med doktorandens idéhistoriske belysning av Cort Aslakssøn.

Fremstillingen s. 161—198 av hans filosofiske standpunkt er fortjenstfull. Jeg har bare et par små bemerkninger. Den ene gjelder hans forhold til ramismen, som kunne ha vært bestemt litt nøyaktigere i den forøvrig gode analyse av *Theses de artis et philosophiæ definitione ac distributione* og av *De dicendi et disserendi ratione* på s. 166 ff. Det er riktig at Cort Aslakssøn i disse teser viser seg som ramist og selv nevner Petrus Ramus med tilslutning. Men i thesis 10 uttaler han dog at Ramus' definisjon må utvides for å bli holdbar: *Ac sic explenda videtur hæc Rami definitio si consistere debeat*. Og i de tilføyede *Qvæstiones* tar han i *Qvæstio I* uttrykkelig avstand fra Ramus på et punkt. *Qvæstio I* lyder slik: *An qvæstionis simplicis & conjunctæ doctrina é Logico territorio à Ramo proscripta, recte à Melanthonæ & Polano civitate Logica donetur?* »Mon læren om det enkle og det sammensatte spørsmål, som av Ramus er forvist fra logikkens område, med rette av Melanchthon og Polanus er gitt borgerrett i logikken?» Svar A., d.v.s. *Affirmo*.

Det viser sig altså at ramisten Cort Aslakssøn både vil forbedre en av Ramus' definisjoner og fremsetter en avvikende oppfatning på et punkt. Doktoranden har selv s. 173 gjort oppmerksom på at C. A. ikke følger Ramus i hans avvisning av metafysikken. Dette er hans mest betydnings-

fulle avvikelse fra hans franske læremester. Han forholder seg altså til Ramus som en moderne barthianer forholder seg til Karl Barth når han følger ham i det aller meste, men avviker i enkeltpunkter.

S. 183 leser man at Kristus ifølge 1. Kor. 12,2 ble rykket opp i den tredje himmel ved sin himmelfart, og man undres da på om det er Cort Aslakssøn eller doktoranden som fortolker dette sted så merkverdig. Det viser seg at Cort Aslakssøn har oppfattet teksten riktig og sier at det var Paulus som ble rykket opp i den tredje himmel: *Quod non obscure indicat Paulus, dum se in tertium usq; Coelum, nempe paradisum coelestem fuisse raptum testatur.*

S. 282, l. 2 fra neden leser man at Vorstius ble professor i teologi ved universitetet i Steinfurt. Han ble utnevnt til professor ved et gymnasium i Steinfurt som greven av Bentheim nettopp hadde opprettet.

S. 288 og 291 formoder doktoranden at Niels Michelsen Aalborgs lære om visse hedningers frelse forut for Kristi komme til verden, vakte de ortodokse lutheraneres forargelse fordi den stod i »en indre sammenheng med den forkjetrede predestinasjonslære hos Zwingli«. Det er riktig at Niels Michelsen ble beskyldt for å være zwinglianer, men vi hører i kildene intet om at dette skyldtes at predestinasjonslæren var implisert i hva han hadde lært om hedningenes frelse. Zwingli hadde jo uttrykkelig lært at rettferdige hedninger som Sokrates ble frelst. Overensstemmelsen her var fullstendig nok, man behøvde ikke å gripe til predestinasjonslæren for å anklage ham for kjetteri.

Cort Aslakssøns bok *De dicendi et disserendi ratione* ble i 1622, samme år som den utkom, satt på index over de forbudte bøker av Indexkongregasjonen i Rom. Allerede Rørdam har opplysningen om at boken kom på index, og han undret seg over at en lærebok i retorikk fikk denne ære som ble den til del »uden at vi nu lettelig kunne gjætte, hvad Papisterne kunde have særlig mod dette [skrift] at

indvende« (III. 591). Også Francis Bull sier i Norsk Biografisk Leksikon at den »uvisst av hvilken grunn« ble satt på index. Doktoranden har foretatt undersøkelser både i de forskjellige index-utgaver, i litteraturen om *index librorum prohibitorum*, og på stedet i Rom og har da både kunnet publisere dekretet av 2. des. 1622 på en plansje forut for s. 331, og kunnet meddele en del nye opplysninger om bokens anbringelse i de senere index-utgaver.

Med Monsignore Mercati som kilde opplyser han at man på den tid ikke protokollerte noen motivering når en bok ble satt på index. Vi er altså henvist til å søke årsaken ved å lete etter anstøtelige ting i boken selv. Dette har da doktoranden gjort. Han finner s. 332 følgende årsaker: boken inneholder ramistisk filosofi, taler nedsettende om Thomas av Aquinos latinitet og bestrider kirkemøtenes ufeilbarhet og pavens primat. Jeg tror det anstøtelige må søkes i de anti-katolske ytringer av siste art.

Verkets Første bok *De rerum inventione et tractatione* må betegnes som forholdsvis uskyldig, sett fra Indexkongregasjonens synspunkt, selv om det på s. 38 sies at Bellarmin bør leses med motskriftene. Helt på slutten av Første bok kommer dog som et eksempel på anlegg av en gjendrivelse av en tese: *Non me clam est quid futilissimi illi Pontificii garriant. Sacrarum literarum auctoritatem pendere ab auctoritate Ecclesiae Romanæ. Id quam falsum & absurdum non est difficile ostendere* (s. 99 f.).

Annen Bok, *De orationis puritate, elegantia et ornatu*, inneholder neppe noe som kunne være anstøtelig for censorene i Rom som vel har hatt omtrent de samme stilistiske idealer som Cort Aslaksson. Jeg tror ikke at disse sønner av den sene renessanse og begynnende barokk har vært særlig støtt over å lese at Thomas av Aquino og Albertus Magnus ikke måtte tas som stilistiske forbilleder. Tredje Bok, *De disserendi sev disputandi ratione*, inneholder derimot meget som måtte være anstøtelig, idet den i stor utstrekning handler om teologiske disputasjoner og er

markert antikatolsk. Ved teologiske disputasjoner, får vi høre, skal man ta Skriften som sin basis, f.eks. når man skal disputere *adversus Pontificios et Photinianos* om rettferdiggjørelsen (s. 186). I redegjørelsen for disputasjonsteknikk velges slike eksempler som at vi skal disputere med jesuiter om Skriftens forståelighet, med papister om viljens frihet eller med papister om rettferdiggjørelsen (s. 200). Som eksempler på falsk og usaklig argumentering nevnes det katolske forsvar for læren om pavens ufeilbarhet (s. 201) eller for læren om tro og gjerninger (s. 203). Satan brukte et falsk disputasjonsknep da han bedrog våre første foreldre. *Sic Pontificii quoque argutantur* (s. 204). Etter definisjonen av en viss sort sofisme heter det *Cujusmodi sophismate utitur Bellarm. lib. 2 de Concil. cap. 2* (s. 206). Det er en feilslutning å kalle Petrus for *fundamentum ecclesiae* ut fra Herrens ord i Mat. 16 (s. 208), eller å si at der er 7 sakramenter (s. 209), eller at man må akseptere den muntlige tradisjon fra apostlene fordi man aksepterer Symbolum Apostolicum ved siden av Skriften (s. 209). Papistene begår en disputasjonsfeil når de begrunner pavens autoritet med pavelige uttalelser og derved lar ham vitne i sin egen sak, eller når de begrunner sine læremeninger med uttalelser av sin egen kirkes konsiler (s. 211). Når den katolske argumentering oppstilles i form av syllogismer, åpenbares feil i oversetning eller i undersetning eller i begge. Dette demonstreres på de katolske argumenter for kirkens overordnede autoritet i forhold til Skriften, for pavens primat, for konsilenes ufeilbarhet og for Skriftens utilstrekkelighet til å avgjøre teologiske kontroverser (s. 213 ff.). Dessuten kan man gripe Bellarmin i å motsi seg selv (s. 215).

En prøve på tidens konfesjonelle polemikk får vi i det svar som bør gis hvis papistene kaller lutheranerne for heretikere. Slik argumentering fortjener den avstraffelse av motstanderens person som kun hører hjemme i de mer animerte diskusjoner hvor man også må gripe til person-

lige argumenter. *Respondendum est*, man skal svare: »Hva hører jeg? Anklager du, din vanhellige munn, lutheranerne for kjetteri? Stikk hånden i din egen barm, kjenn på dine stinkende og skjendige sår og helbred dem! Hvis noen kirke skal fordømmes for kjetteri, så er det den pavelige som er sammenblåst og sammensydd av alle gamle kjetterier. Av disse er den lutherske kirke ved Guds nåde blitt rensset og befridd. Men den pavelige er nedsenket til begge ørene i denne stinkende smuss av alle villfarelser og kjetterier. Ja, gå nu hen, du esauitt (*Esauita* for *Jesuita*) og anklag falskelig de lutherske kirker for kjetteri!« (s. 217).

Også etter denne kraftsalve følger en rekke eksempler på feil i argumentene for de katolske læresetninger. I verkets avsluttende betraktninger om nytten og verdien av disputaser heter det at disse er nødvendige til bekjempelse av sannhetens motstandere. Som eksempler nevnes så Justins kamp mot hedningene, Irenæus' bekjempelse av sin tids kjettere, Tertullians av Markion o.s.v. Oppregningen ender med: *D. Lutherus* (trykkfeil *Lutheros*) *contra* (trykkfeil *ontra*) *Pontificios*, *Chemnitius adversus Concilium Tridentinum et plurimi contra Bellarmini futida et delira mendacia calamorum gladios strinxerunt* — »og mange har trukket sine penners sverd mot Bellarmins lettferdige og vanvittige løgner« (s. 232).

Etter disse prøver på Cort Aslakssøns konfesjonelle holdning i *De dicendi et disserendi ratione* tror jeg ikke det skulle være vanskelig å forstå Indexkongregasjonens reaksjon på denne lærebok i retorikk og diskusjonsteknikk.

Det siste punkt jeg vil nevne, er en ikke uviktig detalj i doktorandens oppfatning av forholdet mellom Cort Aslakssøn og Resen. S. 255—56 har han et langt citat fra *Physica et ethica Mosaica*, og deretter sier han: »Som man ser, er formuleringen overmåte dannet og høflig, samtidig som den gir klart uttrykk for Cort Aslakssøns avvisende holdning til Resens kristologi.« Jeg kan ikke finne at han er avvisende. Tvert imot, han sier at oppfatningen er

akseptabel når det sies at Kristi menneskelige natur er til fra evighet *non ἀπλῶς neque καθ' ἑαυτήν*, men bare *quoad Deum, eiusque æternam sapientiam*, hvilket vel nettopp var hva Resen hadde hevdet i *De uno mediatore*. Det er altså samme standpunkt som Cort Aslakssøn senere inntok i forhandlingene om *De sancta fide*, omtalt av doktoranden s. 297, hvor Cort Aslakssøn med rette henviste til sin *Physica et ethica Mosaica* s. 516. I dette verk har han altså ikke tatt avstand fra Resens kristologi.

Under disse omstendigheter er det merkelig at Aslakssøn kan ha skrevet det anonyme angrepsskrift *De novo stylo Reseniano* — hvis det da er Cort Aslakssøn som er forfatteren. Det er vel vanskelig å finne noen annen forfatter, for der er ikke mange å velge imellom. *De novo stylo Reseniano* må vel, som doktoranden gjør gjeldende s. 259, være skrevet våren 1613, altså før Cort Aslakssøn mottok brevene fra Paræus og Lubin med deres skarpe kritikk av Resens formuleringer, så han kunne ikke på dette tidspunkt ha vært inspirert av dem til å rette sine våpen mot Resen. Hvis Cort Aslakssøn er forfatteren av *De novo stylo Reseniano*, må han i høy grad ha spilt «et dobbelt Spil», som Kornerup sier i sin bok om Resen, og mer av et dobbelt spill enn doktoranden vil ha det til.

Mine *obiectioes* er til ende. Jeg vil avslutte min opposisjon med å si at jeg synes doktorandens avhandling, tross dens betydelige svakheter, er et godt arbeide. Doktoranden har valgt som sitt forskningsfelt et område som ikke kan kalles lett tilgjengelig. Det krever bl. a. latinkunnskaper i et omfang som ikke er alminnelig hos oss, og kunnskaper i filosofi og teologi-historie i tillegg til evnen til stringent kildebehandling. Foreningen av disse egenskaper i én person er ikke vanlig hos oss. Vi har sterkt behov for en forsker iblant oss med doktorandens forutsetninger. Jeg ønsker ham til lykke med det vakre arbeid han har lagt frem om Cort Aslakssøn og vil uttale håpet om at han måtte kunne få anledning til å ta opp andre forskningsoppgaver i vår kirkehistorie som venter på sin løsning.

Smaabidrag til Herlufsholms Historie.

Ved **Bjørn Kornerup.**

Det er nu over 130 Aar siden, at Overlærer *H. B. Melchior* udgav sine for Datiden saa fortjenstfulde og siden saa ofte benyttede »Historiske Efterretninger om Herlufsholms Stiftelse«, 1822 (2. fortsatte Udgave ved Albert Leth 1865), men nægtes kan det ikke, at dette Arbejde nu paa mange Punkter føles forældet. Det trænger i høj Grad til at afløses af et Værk, som bygger paa et mere indtrængende Studium bl. a. af Herlufsholms rige Arkiv og af den fyldige Litteratur, som er kommet til siden Melchiors (og Leths) Dage.

Det var en smuk Tanke, om en Kreds af historisk skolede Herlovianere vilde slutte sig sammen og skabe et Værk i Lighed med det monumentale »Sorø. Klostret. Skolen. Akademiet gennem Tiderne«, 1—2, 1924—31, skrevet af gamle Soranere og udgivet af Soransk Samfund. Det første Grundlag for en Skildring af denne Art foreligger allerede i *Hans Jørgen Helms'* omfattende Monografi om den ældste Periode, Klostertiden, »Næstved St. Peders Kloster (Skovkloster)«, 1940, men selve Skolens og Godsstiftelsens Historie i de følgende Aarhundreder er endnu ikke fyldestgørende behandlet.

Ved Udarbejdelsen af et saadant Værk vilde man have god Nytte af de mange spredte Bidrag til Herlufsholms Historie, som i Aarenes Løb er fremkommet¹ — de værdifuldeste sikkert ved *G. L. Wad* —, og som er saa talrige, at man allerede for 20 Aar siden har skønnet det hensigtsmæssigt at udgive en særlig »Bibliographia Herloviana« (ved

---

¹) Jvfr. saaledes om Processerne om Herlufsholm 1573 ff. Stig Juul, Fællig og Hovedlod, 1940, s. 271 ff. Hist. Tidsskrift 10. R. V, 736 f.

Kj. Hasselbalch-Larsen, 1934). Skulde Arbejdet med en ny Herlufsholms Skoles Historie en Gang blive taget op, vilde maaske de nedenfor meddelte Bidrag kunne finde Anvendelse som Smaaastene til det store Mosaikbillede.

1.

Et Kaldsbrev udstedt 1596 af Arild Huitfeldt.

I Aaret 1583 blev den berømte Historiker *Arild Huitfeldt* beskikket til at være Forstander (Skoleherre) for Herlufsholm. Lige til sin Død 1609 vedblev Huitfeldt at røgte dette Hverv og indlagde sig ved sit fremragende Styre af Gods og Skole betydelig Fortjeneste af Stiftelsen¹. I Herlufsholms Kirke fandt han ogsaa sit sidste Hvilested².

Som Skoleherre tilkom det Huitfeldt, naar Lejlighed gaves, at kalde Sognepræst til Herlufsholm. Nedenfor skal der meddeles et næppe tidligere kendt Kaldsbrev³ — sikkert det ældste i sin Art —, udstedt af Huitfeldt 1596 for en ny Sognepræst ved Stiftelsen, Hr. Jens Mikkelsen. Foruden at være af Interesse i sig selv bidrager dette Akt-

¹) Jvfr. Holger Fr. Rørdam, *Historieskriveren Arild Hvitfeldt*, 1896, S. 80 ff.

²) Rørdam (anf. Skrift S. 284 Note 4) har vel meddelt en Notits om Huitfeldts Kiste i det 18. Aarhundrede, men har aabenbart ikke kendt de Træk, som Rahbek fortæller fra sin Skoletid paa Herlufsholm 1772—75: »saaledes husker jeg meget godt, at jeg aldrig tog Deel i de Abespil, der endnu da skal være drevne med Arild Hvidtfeldts balsamerede Liig, hvilket man vel ikke mere, som i noget ældre Dage, tog op af Kisten, og satte omkring paa Discipelgangene, at kyse hinanden med, men som man endnu i min Tid giennem en løs Fiæl af Kisten kunde knibe i den store Taa« (K. L. Rahbek, *Erindringer af mit Liv I*, 169—70). Det er vel dette, H. B. Melchior (*Historisk Efterretning om den frie adelige Skole Herlufsholm*, 1822, S. 99 Note u) sigter til, naar han taler om, at Huitfeldts Lig ca. 1780 var »udsat for enhver Behandling, som man kunde vente af Ungdoms Ubesindighed«, og A. Leth (2. Udgave af *Melchiors Skrift*, 1865, S. 383), naar han siger, at Disciplene »paa den raeste Maade holdt et skammeligt Huus« med hans Legeme.

³) Synes ukendt baade for Rørdam og for Herlufsholms Historieskrivere.

stykke til at kaste nyt Lys over et dunkelt Punkt i Herlufsholms ældre Præstehistorie.

Det har hidtil været antaget (H. F. Rørdam, G. L. Wad), at den ret bekendte Rektor paa Herlufsholm Laurids Findsen (Laurentius Vincentius) takket være Støtte fra sin Velynder Humanisten Jon Jacobsen Venusin opnaaede Præstekaldet her, i hvilket Embede han skal være død 1597. Denne Opfattelse er dog kun en Hypotese, der hviler paa en Fortolkning af nogle Udtryk i et Digt fra Findsen til Venusin, hvori han i Januar 1597 takker denne, fordi han ved en bestemt Lejlighed havde formildet Skoleherrens (Huitfeldts) Vrede mod sig¹. Dette har man forstaaet som ensbetydende med, at Venusin fik skaffet Findsen Præstembedet ved Herlufsholm, men noget udtrykkeligt Kildevidnesbyrd herom har man ikke kunnet fremdrage.

Imidlertid maa hele denne Opstilling sikkert forlades, idet det nedenfor gengivne Kaldsbrev viser, at vel var der i Begyndelsen af Aaret 1596 død en Præst paa Herlufsholm ved Navn Hr. Laurids, men hans Efternavn var ikke — som man har ment² — Findsen, men Jensen. Tilmed vides det, at Laurids Findsen endnu var i Live i Januar 1597³. Det bliver saaledes usandsynligt, om han nogensinde har været Præst ved Herlufsholm, og naar der i et samtidigt Privatbrev tales om »D. Lavrentius pie defunctus«, maa der sigtes til Laurids Jensen, ikke til Laurids Findsen⁴. Dennes Dødsaar maa vedblivende anses for ukendt.

¹) Kh. Saml. 3. R. I, 314 ff. Rørdam, Arild Hvitfeldt S. 81. G. L. Wad, Meddelelser om Rektorerne paa Herlufsholm fra Skolens Stiftelse 1565 til 1878, 1878, S. 4—5.

²) Antagelig er han blevet Præst ved Herlufsholm umiddelbart efter den bekendte Mag. Hans Mikkelsen, der afgik 1580 (Kh. Saml. 2. R. VI, 160 jvfr. Tavlen med Series pastorum i Herlufsholms Kirke og Peder Muus' gamle Katalog over Præster i Sjællands Stift i Gl. kgl. Saml., 4°, 2990 p. 63). Ved sin Død efterlod han sig Enke og tre Børn (Kh. Saml. 3. R. I, 328).

³) Kh. S. 3. R. I, 315.

⁴) Sst.

Kaldsbrevet har følgende Ordlyd:

Jeg Arilldt Huitffelldt till Oderßberg¹, Rigenns Cantzeler och Forstander for Herluffshollms frij Skole, giør witttherligtt for alle, ath efftherdj Gudt Allmectigste haffuer hedenkallditt Her Lauritz Jenßenn, som uor Sogneprest till Herluffshollm, tha haffuer ieg nu effther thenn Rettighedt, Skolenn haffuer till samme Sogn, jgienn kallditt thenne Personn Jens Mickellßenn ath skall uære Sogneprest till for^{ne} Herluffshollm. Och skall handt nyde thenn Prestegaardt, som salig Her Lauritz for hannom haffde, met alldt sinn retthe Tilliggellße, huilcken Gaardt handt och skall uære forplict ath bøgge och forbedre och thenn uedt Lige och Mact holde, och ey i Leye lade, foruende eller borttkomme, huis Eyendom der tilligger, for sinn Forsømmellse Skyldt. Therhoeß skall handt nyde alldt thenn Renthe och Retthighedt, Thiende och anditt, som hans Formendt Sogneprester till for^{ne} Herluffshollm for hannom hafftt haffuer. Dog saa ath handt tillfornn skall examineris och offuerhöris aff Superintendentenn her vdj Siælandtz Stiet, om handt ther till findis bequem ath uære. Och skall handt wære thenn christelig Ordinantz, som om Religionen er vdgangenn, hörig, lydig och wndergiffuenn vdj alle Maade, predicke och forkynde Gudtz Ord reentt, purtt och clartt och Sacramenterne wddele effther thenn retthe Brug och sig vdj Leffnidt och Lerdom jndenn Kirckenn och wdenn skicke och forholde sig vdj alle Maade, som en Gudtz Ordtz Thienner well egner och anstaar. Bedendis och biudendis menige Sognemendt vdj for^{ne} Herluffshollms Sognn, athj tillthencker ath holde och haffue for^{ne} Jens Mickellßen for ethers retthe Siælesørger, giffuendis och giørendis hannom aarligenn, som gaatt Follek bør, ethers retthe Thiende, Offer och andenn Retthighedt, som I pleye

---

¹) Oddersbjerg, en mindre Gaard i Fjelkestad Sogn, Villands Herred, som Arild Huitfeldt skrev sig til, tidligst fra 1585, jvfr. Rørdam, Arild Hvitfeldt S. 86, 88 f.

och plictige erre ath giffue och giøre, och I hans Formendt for hannom och aff Arilldtz Thiidt giortt och giffuitt haffuer, och I effther Recessenn plictige erre, her uide I alldelis ath retthe ether effther. Till Windißbyrdt wnder mith Signett och egenn Handt actum Kiøbnehaffnn thenn 31 Martij Anno 1596.

Arrild Huitfeldt
subscript manu propria

(Original paa Papir med Huitfeldts egenhændige Underskrift og Papirsegl i Herlufsholms Arkiv, Diverse Dokumenter 1565—1767).

Som det fremgaar af den her meddelte Tekst, er Aktstykket som vanligt i saadanne Tilfælde affattet halvt som et Kaldsbrev, halvt som en (Lensmands) Kollats. Bemærkelsesværdigt er det, at Brevet er udstedt conditionaliter, d. v. s. Kaldelsen gøres afhængig af, om den udpegede Kandidat ved Prøven hos Stiftets Biskop kunde godkendes som kvalificeret.

Om Hr. Jens Mikkelsen, der vistnok har baaret Tilnavnet Klynus (Klyne)¹, vides saare lidt. Han nævnes sidste Gang 1619 (Hr. Jens i Lille Næstved)², men er antagelig død 1621, da den næste Sognepræst, Mag. Poul Jensen Kolding udnævntes³. Da han i sin Tid søgte Kaldet ved Herlufsholm, synes han at have haft en farlig Medbejler i en vis Petrus Mand, der meget ivrigt stræbte efter at komme i Betragtning, og som i høj Grad var anbefalet til Arild Huitfeldt. Der er her formentlig Tale om Sognepræsten i Jersi Peder Mand († ca. 1634)⁴.

¹) En Tavle med Series pastorum i Herlufsholms Kirke, jvfr. Kh. Saml. 3. R. I, 316.

²) Fortegnelse over Legata pastorum af Sjællands Stift, erlagt 2. Juni 1619, ved Københavns Universitets Rektoratsregnskab for 1620—21.

³) Jvfr. S. 408.

⁴) Kh. Saml. 3. R. I, 329.

2.

En omstridt Præstekaldelse ved Herlufsholm 1621.

Af nedenstaaende Brev fra Provsten i Tybjerg Herred, Sognepræst i Herlufmagle Jacob Lauridsen til Biskop Hans Poulsen Resen fremgaar det, at det 1621 var forbundet med adskillige Vanskeligheder at faa kaldet en Sognepræst til Herlufsholm. Biskop Resen havde — foranlediget af en Anbefaling fra den udvalgte Prins Christian (V) og Rigsraadet — henledt Opmærksomheden paa en velstuderet ung Mand Lage Mogensen (Krummerup)¹. Da han paa tilfredsstillende Maade havde holdt Prøveprædiken i Herlufsholms Kirke 2. Juli 1621, følte Provsten sig derfor forpligtet til at føje sin Anbefaling til de øvriges.

Sognemændene vilde imidlertid ikke bide paa Krogen. De henviste til, at der forelaa en bestemt Udtalelse fra Skoleherren, Palle Rosenkrantz til Krænkerup, der forbød dem at kalde Præst uden hans »Vilje og Vidskab«. Den egentlige Grund var dog maaske snarere, at de fandt Prædikantens Røst for svag og maatte ønske en, der havde »et grovere og større Maal«. Derfor bad de om, at de maatte faa flere Prædikanter at vælge imellem.

Da Provsten saaledes ikke kunde trænge igennem med sin Anbefaling, vidste han ikke bedre end at indberette Sagen til Biskop Resen og udbede sig nærmere Forholdsordre. Dette skete i et Brev af følgende Indhold:

Salutem in Domino nostro Jesu Christo.

Reverende & Vigilantissime Domine Episcopo, Pater & Patrone multis nominibus & ex officio semper honorande

¹) Han omtales i Provstens Brev som tidligere »minister cubicularius« (o: Kammertjener) hos Prinsen. Han var blevet Student fra Næstved Skole 1614 (Kjøbenhavns Universitets Matrikel, udg. af S. Birket Smith, I, 16) og var formodentlig en Søn af Sognepræsten i Krummerup-Fuglebjerg, Provst Mogens Jensen. En ældre Broder var formentlig den Jens Mogensen Krummerup, der var Sognepræst til St. Mortens Kirke i Næstved (Kh. Saml. 2. R. II, 561; V, 151).

& observande, secundum Vigilantissimæ Tuæ Reverentiæ literas, ex mandato & voluntate serenissimi principis electi, Amplissimiquè senatus regni, eruditum et honestum Juvenem Lagonem Magnium, ejusdem serenissimi principis hactenus ministrum cubicularium, Coetui Ecclesiæ Holmiæ Herlovianæ, ipso die Visitationis Mariæ proximo, habitâ ibidem concione eruditâ satis benequè dispositâ, fide eâ quâ potui ac diligentîâ commendavi, ipsiusquè nomine ad populum verba feci; á quo hoc responsum et hanc resolutionem retuli.

I. Att meenige Sognemenndt haffuer vndskyldit sig, att dj icke torde vnderstaae sig vdj Lænßmannens deris welb. Schoële Herris Frawerrelse och vden hans Willie och Widskaff samtøcke nogen thill Kalldit, som dj ey heller haffde Magt till, huilcket Hans Welb. vdj sin Schriffuelße till sin Fougit haffuer forbøditt.

II. Haffuer dj protesteret, att Lauge Mogenßenn haffuer jt lidit Maall vdj saadan en stoër Kircke, att hannd icke kunde fulldkommelige höris offuer allt och derforre behøffue de den, som haffde jt groffuere och større Maall: men ellers paa hans Predicken kunde de jcke klage vdj nogen Maade, thj de loffuede och tackede hannem derforre, eptherdj hand predickede rætt well, erudité satis et bené disposité. Huilcket alleniste waar Sognemendis Beretting. Thj jeg kunde ellers rett well høre och forstaa hans gandske Predickenn redelige nochsom.

III. Begærede dj dilation medt Kalldit och election, att dennem motte beuilgis att raadføre sig med deris welb. Schoële Herre, att dennem jmidlerthidt jcke skulde nogen forvden Hans W. Willie och Widskab thill forordineris och obtruderis, och dennem att motte beuilgis flere och andre att høre: cui ipsorum isto in loco petitioni subscribere, & et citra Magnifici ac generosissimi Domini Cancellarii, nec non ipsius etiam Vigilantissimi Domini Episcopi consensum & voluntatem locum dare vix imò vix quidem ausus eram. Proptereaquè hoc ab iis audito responso, hisquè ipsorum

postulatis intellectis populum dimisi: uberiolem porrò de vigilantissimi Domini Episcopi nec non Amplissimi et generosissimi senatus Regni voluntate resolutionem et eruditionem expectans, præsentis negotii caussam pro voluntate & sententia Superiorum ritè disponendam relinquo. Commendatio Reverendi et vigilantissimi Domini Episcopi, de dicto Lagone Magnio juvene satis erudito et honesto mihi sufficit, juxta quam, ubi ad nos imprimis redierit, de voluntate et mandato Superiorum uberius porrò edoctus, eum Ecclesiæ fideliter commendare non verebor.

Deus ter Optimus Maximus et pater Archipiscatoris, Domini nostri Jesu Christi, omnia in sui divini nominis gloriam sempiternam, naviculæ suæ fluctuantis in mundi hoc vasto mari conservationem, Ecclesiolæ ædificationem et auditorum æternam salutem per suum Spiritum sanctum dirigat. Amen. Atquè hisce divinæ protectioni fideliter commendatus, diu felix et sospes vivat et valeat Reverendissimus et Vigilantissimus Dominus Episcopus et pater cum omnibus suis. Raptim è domo mea Helvemegalensi 3 Julii Anno 1621.

Reverendæ et Vigilantissimæ Tuæ
Reverentiæ subjectissimus et studiosissimus

Jacobus Laurentius.

[Udskrift:] Venerandâ pietate, piauquè reverentiâ viro Clarissimo & præstantissimo, Domino Doctori Johanni Pavlino Resenio, Dioeceseos Sialandiæ Superintendenti Vigilantissimo et dignissimo, Domino meo & patronæ, singulari obsequio et debito officio semper et apprimè honorando.

(Original paa Papir i Herlufsholms Arkiv, Diverse Dokumenter 1565—1767).

Hvorledes Forhandlingerne om Præstekaldet ved Herlufsholm i den følgende Tid har artet sig, vides ikke i Enkeltheder. Saa meget er dog klart, at Lage Mogensen ikke blev

den foretrukne (han fik 1623 til Gengæld Sognekalder i Vemmelev-Hemmeshøj). For Herlufsholms Vedkommende ordnedes Sagen saaledes, at Sognepræsten i Vindinge, Mag. Poul Jensen Kolding udnævntes til at være baade Sognepræst og Forstander ved Stiftelsen. Allerede i November 1621 omtales denne Ordning som iværksat, og den 14. Februar 1622 fik den Kongens specielle Stadfæstelse¹.

3.

Herlufsholms Tilstand 1658—60.

I »Kirkehistoriske Samlinger« 5. R. V, 823—4 findes meddelt et Salvegardibrev, udstedt den 10. Februar 1658² i Vordingborg af den svenske Konge Carl X Gustaf for Herlufsholms Skole og Stiftelse, ved hvilket de svenske Soldater fik Befaling til ikke blot at undlade at plyndre og brandskatte, men ogsaa til positivt at beskærme Skolen og dens Gods. Tanken ledes derved hen paa de haarde Omskiftelser, som ogsaa denne Stiftelse maatte opleve i Svenskekrigenes Tid.

Skoleherre var den Gang (siden 1653) *Jørgen Rosenkrantz* til Kjeldgaard, og omtrent samtidig var som Stiftelsens daglige Leder, dens Forstander, ansat *Christen Bollesen Lixdorff*, der med god Grund har erhvervet sig et fortjent Navn i dens Historie³. Som saa mange andre Steder var det et sørgeligt Skue at gøre sig bekendt med Stiftelsens Tilstand, da Fjenderne 1660 var draget af Lande. Et malende Billede af Forholdene giver en Ansøgning, som

¹) Kancelliets Brevbøger 1621—23, udg. af L. Laursen, S. 213, 254. Jvfr. Danske Samlinger, 2. R. VI, 251. Bjørn Kornerup, Til Minde om Holger Fr. Rørdam, 1930, S. 36 ff. Om Lage Mogensen Pers. Tidsskrift 8. R. VI, 187. Kh. Saml. 3. R. II, 697.

²) Naar Rørdam betvivler Dateringens Rigtighed, er det næppe berettiget, da Herlufsholms Regnskaber viser, at allerede den 11. Februar kom den svenske Salvegardie til Herlufsholm.

³) H. B. Melchior, anf. Skrift, 2. Udg., S. 69 ff. Jørgen Rosenkrantz (1607—75) var en Søn af Holger Rosenkrantz den Lærde og ligesom Faderen helt igennem en Aandspersonlighed.

Christen Bollesen den 7. November 1661 indgik med til Kongen¹, og hvoraf man baade lærer Tidens Tryk at kende og ser, hvor beredvilligt Forstanderen havde stillet sine egne Midler til Raadighed for Stiftelsen bl. a. som Sikkerhed for de Penge, han maatte laane andetsteds, naar Nøden stod for Døren. Christen Bollesen skriver:

Stormegtige, Høybaarne Første,
Allernaadigste Herre och Konning.

Eders Kongl. May.^t hafuer jeg hermed aller vnderdanigst at lade andrage, huorledis jeg A^o 1651 effter førrige Cantzeller salig welb. Herr Christen Thommessøns² och flere da Rigens høywse Raads Willie Herlufsholms Skoles Forstanderj mig paataget hafuer och da gandsche ringe Beholding och Forraad til Skolebørnens och Gaardsens daglige Folckis Spiisning och Vnderholding derwed Stedden befunden. Dertilmed waar Gaardsens Bygning saa meget forfalden, at jeg icke vden med stor Pendinges Bekaastning det effter Haanden motte lade reparere. Och siden Skolens Bønder vdj forleden Kriigs Thiid blef til de Swenske assignerit, kunde de for deris store vdstandne Bethyngnings Skyld jcke formaa eller afstedkomme at klarere deris aarlige Landgielde eller anden Skolens Rettighed, som for noget til Steddens store Husholdings Fornødenhed regnis kunde. Jeg och jcke helder derpaa Stedden blef af de Swenske forskonit for deris mange paalagde Vdgiffter baade Brandtskatter, Salvoguardjpendinge, Foræringer och i andre Maader, som mig wed deris Arrester baade vdj Helsingøer och fire Gange i Leyeren for Kiøbenhaufn aftwungen bleff, derfor, paa det Skolen vdj saadan beswærlige Tilstand jcke schulle gandsche ødeleggis och vndergaa, hafuer jeg werrit foraarsaget at sette mig med Hustro och Børn vdj stor Witløffthighed hoß gaat Folck³, huor jeg wed Laan och Borrig paa min egen Mittel

¹) Indlæg til Sjællandske Registre 1661 Nr. 244.

²) Kongens Kansler Christen Thomesen Sehested (1590—1657).

³) Blandt Laangiverne nævnes i Herlufsholms Regnskab for 1658—59 Fol. 15 v. f. foruden nogle Næstvedborgere Fru Rigborg Lindenow (200 Rdlr.), Skoleherren Jørgen Rosenkrantz selv (339 Rdlr. i Guld og Sølv) og Sognepræsten i Næstved, Mag. Hans Bagger (100 Rdlr.). — Christen Bollesen var aabenbart ogsaa rede til paa sin Kredit at formidle Laan til private. Saaledes havde han skaffet en anden af Holger Rosenkrantz's

och Credit hafuer kundet bekomme huis Victualia och andet mere, som Steddens Wedliiغهholdelse v-forbjiengeligen vdkræfuede, saasom mine vdaf da Rigens høywjsе Raad aarligen forhørde och af Skoleherren welb. Jørgen Roßenkrantz quite-rede Regenschaber det j sig self specialiter forklarar, och efftersom samme Quittering thilholder mig mine paa forskr.^{ne} Laan och Forstreckning vdgifne Obligationer self at schulle betale och jndfrie, huor effter jeg och endnu dagligen worder om Betalningen at klarrere kræfuit och anmodet, for saawit samme Skoleherrens Quittering vdviser Skolen effter mit sidst quitte-rede Aars Regenschafs Afligning mig af forberørte Aarsager er schyldig blefuen. Begierer jeg aller vnderdanigst, Eders Kongl. May.^t naadigste Confirmation paa samme Skoleherrens Quit-tanz til min Hustru och Børns dis bedre Forseckerung formedelst dødelig Tilfald Schyld mig naadigst maa meddelis. Huilcken Eders May.^{ts} kongelig Mildhed och Naade jeg hiertelig ønscher, Gud aldmegtigste med jt langwarig locksaligt och fredssommeligt Regimente welsigne och belonne wil.

Forblifuendis

Eders Kongl. May.^{ts}

vnderdanigste tro Vndersaatte

Criestenn Bolleß¹.

Act. Kiøbenhavn dend

7. Novembr. A^o 1661.

Som Bilag til Christen Bollesens Ansøgning fulgte følgende Aktstykke, udstedt af Skoleherren Jørgen Rosenkrantz². Det bekræfter tilfulde Indtrykket af, hvor strenge Tiderne havde været, og hvor energisk Forstanderen var gaaet til Værks for at søge at overvinde alle Vanskeligheder.

Jeg Jørgen Rosenkrantz thil Kieldgaardt, Hoffmester for det Kongelig Adeligt Academie Soerøe och Skoleherre ofuer dend Adelig Frj Skole Herlufsholmb, gjør witterligt, at erlig och wel-

Sønner Børge Rosenkrantz til Sørup (og maaske ogsaa hans Fader) adskillige Penge mod Pant i Sørup, og da denne ikke kunde indfrie sin Gæld, maatte Christen Bollesen 1663 andrage om, at der maatte ske Indførsel i Gaarden (Sjæll. Tegn. 1663 Nr. 242).

¹) Kun Underskriften egenhændig.

²) Her meddelt efter Originalen. En stærkt rettet Koncept findes ved Antegnelserne til Regnskaberne for Herlufsholm 1658—60.

forstandig Mand Christen Bollessøn, Forstander paa for^{ne} Herlufsholmb, hafuer for Danmarckis Rigis høywjsæ Raad aarligen giort goed och nøyachtig Reede och Regenschaf for samme Herlufsholmb Skolis wisse och v-wisse Rendte och Indkomst, huorvdiinden er medberegnet huis Kørn, Proviand och lefuendis Queg, som der wed Stedden i Beholding och Forraad fandtes, och Peter Holmer¹, førrige Forstander der sammestedtzt, dend 30 Majj A^o 1651 fra sig til for^{ne} Christen Bollessøn lewerit och ofuer antwordet hafuer, samt ellers i andre adtschillige Maader annammet och jgien vdgifuet effter samme Regenschabers widere Formelding, dißligeste forklaret och afbetalt alle de Antegnelser, hannem er giort i samme Regenschaber, som er beregnet fra dend 1. Junij A^o 1651, thil huilcken Dag och Thiid for^{ne} Christen Bollessøn først til samme Bestilning er blefuen forordnet, och thil nestafwiigte Philippi Jacobj Dag vdj nærwerrendis Aar 1660. Och huiß Beholding af Korn, Meel, Victualia och lefuendis Queg, som j det sidste Aars til samme Termin sluttede Regenschafs Ligning specificerit findis, Christen Bollessøn derpaa schyldig at blifue, hafuer hand vdj sit nest effterfølgende Aars Regenschaf fra Philippi Jacobj Dag A^o 1660 jndtil Aarsdagen førstkommendis 1661 sig² fuldkommelig thil Indtegt at schrifue.

Derjmod befindis Vdgifften af reede Pendinge sig høyere och mere at beløbbe, end forbemelte Skolens Indkomst diß jmidlerthiidt hafuer kundet forstrecke eller thillange, siuff tusinde och ellufue Richsdaler halfanden Schilling och trej d., huer Daler til 96 ß danske beregndt. Och effterdj vdfaf for^{ne} Regenschabers wiidere Forklaring befindis, Christen Bollessøn i forleden Kriigstiider jcke at hafue Jordebogens Indkomst eller anden Rettighed af Skolens Bønder kundet megtig werret, wiidere end huis ringe, som vdj Skolens Regenschaber til Indtegt findis, huorfor hand ey aldeene største Deelen af samme Pendinge, men end ochsaa adtschillige Slags Wahre och Proviand af sin egne Mittel och Credit thil Skolens Fornødenhed och Wedliigeholdelse motte forschuide och forschaffe, end och derfor vden høyligen werret foraarsaget och tiltwungen thil Skolens Conservation och Frelse paa sine vdgifne Brefue och Seigl en Deel af samme Penge baade af mig self och andre gaat Folck paa aarlige Rendte at laane och optage til Salvoguardj-Pendinge,

¹) Peter Holm(er) nævnes som Forstander fra ca. 1646 (H. B. Melchior S. 69).

²) Formentlig: Herlufsholm i sit Regnskab.

Brandtschatter och Foræringar thil de Swensche at vdgifue, erachtis det i sig self ret och billigt, at effterdj Christen Bollessøn self staar for samme laante Pendinge och Wahre at schal betale, hand derfor bør at were forseckerit. Huorfor jeg paa Skolens Wegne for mig och mine Effterkommere Skoleherrer for Herlufsholmb her med loffuer och thilsiger for^{ne} Christen Bollessøn forbemelte Capital och deß paaløbbende Rendte sex pro Cento fra forbemelte første Maj sidst forleden vdaf Skolens Middel och Indkomst reedeligen at schal worde betalt hannem eller hans Arfuinger effter deris egen Willie och Nøye och dervdj at holdis aldeelis skadesløß j alle Maader. Huilcket jeg bekræfter med mit Signet och egen Haand. Actum Kiøbinghaufn dend 23. Novembris Anno 1660.

Jørgen Rosenkrandtz¹
(L.S.).

Den ansøgte kgl. Konfirmation paa sit Tilgodehavende fik Christen Bollesen under 10. November 1661², men det tog unægteligt betydelig længere Tid, inden Skolen kunde indfrie sin Gæld til ham. Af en Opgørelse fra 1685 over hans Arvingers Fordringer — selv døde han 1669 — ses det, at han i sit Dødsaar havde til Gode over 12766 Rdlr., og heraf var der 1685 blot betalt 6312 Rdlr³. Den sidste Rest 1537 Rdlr. blev endda aldrig betalt, men af Christen Bollesens Søn Oversekretær Bolle Lüxdorph 1691 skænket til Skolen som et Legat for to Disciple⁴. De ovenfor anførte Tal viser bl. a., hvor anstrengt Skolens Økonomi maa have været efter 1660, og gør det forstaaeligt, at der maatte nedsættes flere Kommissioner med det Formaal for Øje at bringe Orden i dens Forhold⁵.

¹) Kun Underskriften egenhændig.

²) Sjællandske Registre 1661 Nr. 244.

³) Herlufsholms Arkiv, Pakken med Akter vedr. Rigsraadets Betænkning af 18. Decbr. 1660, Opgørelse af 3. Febr. 1685 egenhændigt underskrevet af Chr. Bollesens Svigersøn Professor Willum Worm og af hans Enke »Maren sl. Christen Bollesens«. Hun var af Slægten Staphrophski (Personalhist. Tidsskrift I, 37—8).

⁴) H. B. Melchior S. 72.

⁵) Sst. S. 71 ff.

Forøvrigt kan det bemærkes, at der af Herlufsholms velbevarede og omhyggeligt førte Regnskaber for 1658—60 (i Rigsarkivet) lod sig udsondre adskillige Enkeltheder til en fyldigere Skildring af Stiftelsens Skæbne og Vilkaar i Svenskekrigens Tid. Her skal Opmærksomheden blot henledes paa nogle faa Træk.

Regnskabet for 1657—58 viser saaledes, at kort efter Erhvervelsen af det omtalte Salvewardibrev indfandt der sig en svensk Korporal for at »beskytte«¹ Stiftelsen. Fra 11. Februar til 19. April 1658 varede denne Tilstand, hvad der ialt kostede 51 Rdlr. til Korporalen foruden Havre til hans Hest. Forøvrigt er der Grund til at tro, at det opnaaede Beskærmelsesbrev var af saare tvivlsom Nytte. Om flere af de følgende svenske Beskyttelsestropper kan vistnok gælde, hvad Christen Bollesen skrev om en fransk Løjtnant, der efter Feltherren Wrangels Ordre kom for at »saluagardere«² Næstved tilligemed Skolen, at den »ingen godt eller Gavn havde af hannem, men [han] var Nat og Dag i Næstved.« Til Havre maatte man give 11 Rdlr. for »at være hannem kvit«¹.

Da Krigen var brudt ud igen 1658, maatte man atter (10. August s. A.) af den svenske Feltmarskal, Grev Carl Gustav Wrangel i Ringsted erhverve et nyt Salvewardibrev, fremskaffet bl. a. af Rektoren ved Herlufsholm, Mag. Gregers Michelsen. Fra 9. til 24. August havde man derpaa forskellige svenske Militære liggende i Kvarter paa Gaarden.

Af Regnskaberne fremgaar det iøvrigt med al forønskelig Tydelighed, at trods de svenske Skærmebreve slap Skolen aldeles ikke for Brandskatning o.l., men maatte punge ud med svære Penge². Typisk er saaledes en endnu bevaret Obligation, som Christen Bollesen maatte udstede den 2. Februar 1659 i »Feltlageret for København«, og hvorved han forpligtede sig til i to Terminer at betale

¹) Herlufsholms Regnskab 1658—59 Fol. 41.

²) Parallele Forhold vedrørende den beslægtede Stiftelse Sorø Akademi er behandlet i Sorø, udg. af Soransk Samfund, I, 477 ff.

Tøjmester, Grev Erik Stenbock 1200 Rdlr. i Sølv og rede Penge til Gengæld for, »at jeg Herlufsholms Skole og Kloster alene med alle de Mobilier, og hvis paa Steden findes, skal beholde, saa vel og herefter være fri for Exekution, Ild, Brand eller videre Udgift i nogen Maade«. En Paategning af Grevens Befuldmægtigede, Hofjunker Herman Frantz von Schwanewede¹ viser, at Obligationen er blevet prompte indfriet².

Baggrunden for dette Brev var den, at Herlufsholm var blevet »assigneret« til Grev Stenbock. Allerede den 24. August 1658 var adskillige af hans Folk komne til Herlufsholm med »Assignation« paa den og maatte have forskellige Foræringer. Imidlertid fik Grevens ikke megen Fornøjelse af den omtalte Obligation, da han allerede den 11. Februar 1659 faldt under Stormen paa København. Hans Enke, hans anden Gemalinde Occa Johanna Ripperda († 1686), var aabenbart en bjergsom Dame³. Allerede den 28. September 1658 havde hun krævet 4½ Lispund Lys sendt ind til Lejren ved København, og den 25. Januar 1659 rekvirerede hun 2 Tdr. Mjød og 1 Tønde Øl sendt sammesteds hen. Til Grevens Begravelse forlangte hun fersk Fisk, men da den ikke kunde fremskaffes, lod hun sig nøje med en Okse⁴. Efter Grevens Død optraadte hun i det hele som hans Arvtagerske med Hensyn til Herlufsholm.

---

¹) Denne Mand laa i 30 Uger (2. Oktbr. 1658—1. Maj 1659) paa Herlufsholm. Det kostede Skolen 120 Rdlr. foruden Havre og Byg til hans Heste. Da han tilmed en Tid (20. Febr.—14. Maj 1659) »var huggen og laa til Bartskeer i Næstved«, maatte man yderligere betale 18 Rdlr. til hans Kost.

²) Bilag til Herlufsholms Regnskab 1658—59 under Nr. 74.

³) Om Grev Erik Stenbock til Bogesund m.m. (1612—59) og hans Grevinde se Gustaf Elgenstierna, Den introducerade svenska adelns ättartavlor VII, 573.

⁴) Efter Elgenstierna VII, 573 blev Grev Stenbock »jordfäst« 5. Febr. 1660 i Domkirken i Göteborg (senere nedsat i Torpagraven i Långhems Kirke). Regnskabsnotitsen om hans Begravelse findes i Herlufsholms Regnskab under 27. April 1659.

Hendes Folk lagde sig til Borgeleje paa Gaarden og forbrugte bl. a. 38 Alen Træ til Spiltove og Hækker og sønder slog over 2000 gule Tagsten og 11—12000 Mursten! Man forstaar da, at Skoleherren fandt sig foranlediget til i Marts 1659 at sende en betroet Mand — Christopher Hansen, Just Høgs Præceptor paa Sorø — over til Skaane for at anholde om, at Skolen maatte forskaanes og ikke »assigneres« til andre efter Grev Stenbocks Død¹.

Noget endeligt Svar har man maaske ikke faaet. I hvert Tilfælde ser man, at hun den 14. September 1659 krævede som Kontributionsskat seks Øksen og fire Køer, og da de fire af Øksene ikke fandtes »tjenlige«, maatte man yderligere betale 32 Rdlr². For at formilde Grevinden »for den store Fordring, hun fordrede af Skolens indhøstede Avl, foruden Kvæg, til ny Brandskat efter Grevens Død«, brugte man hendes Sekretær Johan de Neufuille, der for sin Ulejlighed af Skoleherren fik en forgyldt Sølvpokal, som vejede 43 Lod og kostede Skolen næsten 36 Rdlr³.

Senere synes »Pfaltzgreven« [Grevens af Sulzbach] at have faaet Herlufsholm assigneret (1660)⁴. Før hans Offi-

1) I Bilag til Herlufsholms Regnskaber for 1658—59 Nr. 77 findes en af »Christopher Hansen« underskrevet Kvittering. Der er Tale om den bekendte Mag. Christopher Hansen Schletter (1629—1688), siden Professor og Dr. theol., fra 1678 Biskop i Trondhjem (G. L. Wad, Rektorerne paa Herlufsholm S. 157—71).

2) I Bilag til Regnskabet for 1659—60 B ved Nr. 61 findes et egenhændigt underskrevet Brev af 7. Septbr. 1659 fra Grevinden, hvori hun bevidner »aus Christlicher condolence« at ville skaane »Klosteret« Herlufsholm for videre Kontribution, »damit selbige nicht gantz ruiniret undt die ietzo anwesende Schuel Kinder ihres nohtturfftigen unterhalts nicht gar entsetzet werden«.

3) Indført i Regnskabet for 1660—61, men med Bemærkning, at det horer hjemme i Regnskabet 1659—60. — Jævnlig er der opført »Foræringer« d.v.s. Bestikkelser til mere underordnede blandt Svenskerne. Typisk er saaledes en Post den 7. Marts 1659: 20 Rdlr. til en svensk Ritmester og hans Sekretær, der skulde optage et Inventarium paa Herlufsholm, med den Tilføjelse: »formedelst de skrev ikkun ganske ringe«.

4) Regnskab 1660—61; allerede i Regnskabet 1659—60 tales der om

cerer og Ryttere rejste bort, krævede de Rug, Byg, Malt og Havre, og til denne Fordring kunde man ikke vende det døde Øre: »ellers var at befrygte .. de med deres Heste skulde fordærvet og ødelagt Eng og Korn paa Marken«. Endelig udstedte fra dansk Side ogsaa Feltherren Hans Schack et »Saluagardj Breff«, i Kraft af hvilket en Korporal Otte Frederik Plessius opholdt sig paa Herlufsholm fra 22. Juli til 23. Oktober 1660 for at forsvare Skolen, »som endda var usikker«, og støtte Bønderne, saa at de kunde forrette deres Hoveri og Høstarbejde. Først da kunde man igen trække Vejret nogenlunde lettet.

Rekognitioner til en Løjtnant under Pfaltzgrevens Regiment, for at »han skulde holde god Kommando over sine Ryttere, som og var indkvarteret hos Skolens Bønder, at de ikke skulde tage meget ilde afsted med Bønderne«.

Breve fra
stiftsprovst Lorentz Ancher
til
kasserer ved den kgl. particulairkasse
Gabriel Linde
Af **Jørgen Hansen**

Af en korrespondance mellem stiftsprovst Lorentz Ancher og kasserer ved den kgl. particulairkasse Gabriel Linde, spændende over tidsrummet 17/6 1785—31/10 1790, gengives her de af L. A. skrevne breve (tilhørende trafikbestyrer R. Haarløvs bo). Skønt det for fuldstændighedens skyld havde været ønskeligt at se begge sider af brevvekslingen samlet, turde dog de her udgivne breve rumme tilstrækkeligt af interesse til belysning såvel af tidens rørelser og stemning i almindelighed som af L. A.'s person i særdeleshed til, at udgivelsen må anses for berettiget.

Af biografiske oplysninger til hjælp ved forståelsen af brevene, udover de i kommentaren meddelte, skal her følgende anføres:

Brevskriveren Lorentz Ancher (1746—98), var søn af den især som retshistoriker navnkundige Peder Kofod A. (1710—88). Efter et flerårigt ophold i Göttingen (1767—72), først som studerende, siden som universitetslærer, udnævntes L. A. i 1773 til prof. ord. i teologi ved Københavns universitet. Efter 2 års forløb måtte han dog p. gr. a. helbredssvækkelse afbryde denne virksomhed for at overtage embedet som stiftsprovst i Fyns stift og sognepræst ved Odense St. Knuds kirke, hvor han virkede til sin død.

Familiebånd knyttede L. A. til ovennævnte Gabriel Linde (1715—91), idet dennes søster Ursula Christiane i sit ægteskab med deputeret i landetatens commissariat, justitsråd Fr. Wodroff var moder til Anchers hustru, Ursula Elisabeth (1748—1813).

Som brevene udviser bestod der fra Anchers side et næsten sønlig-ærbødigt forhold overfor Linde, som for sin del synes at have betragtet Ancher nærmest som en yngre fortrolig ven, hvis kundskaber og jugement han værdsatte.

På denne baggrund må brevene i deres helhed betragtes, medens der m.h.t. forståelsen af deres konkrete indhold i enkeltheder henvises til de anførte noter.

1.

Odense d: 17 Iunii 1785¹.

P. M.

Efter Høystærede Oncles gunstige Tilladelse, giver ieg mig den Friehed allerærbødigt og ydmygt at udbede mig, at De vilde have den Bevaagenhed at udrette for mig i Kiøbenhavn følgende Ting:

---

¹) Anchers betydelige filologiske interesser, især på det klassiske og østerlandske område, førte ham tidligt ind på indgående studier af disse sprog. Et vidnesbyrd om hans fortsatte beskæftigelse hermed er de volumineuse forarbejder (håndskrevne collectanea — erhvervedes ved auktionen over A's efterladte bogsamling i Odense 1799 af det kgl. bibl.) til udgivelsen af Photius' græske glossarium og Aratus' phaenomena, som tilvejebragtes gennem benyttelsen af P. F. Suhms samlinger af græske håndskrifter. Suhms tanke om at støtte udgivelsen af de nævnte arbejder af Photius og Aratus blev aldrig realiseret, men 1817 udgav prof. N. Schow Specimen novae editionis Lexici Photii . . cum Laurentii Ancheri suisque adnotationibus. Se endvidere: Svidae lexicon, ed. Ada Adler. I—V. Lips. 1928—38.

I de ældste af de her udgivne breve står beskæftigelsen med Photius' værk i forgrunden i A's videnskabelige virksomhed, og ved A. P. Bernstorffs mellemkomst var der i foråret 1785 stillet et Photiushåndskrift til disposition herfor. Det nu i Cambridge beroende håndskrift, som menes skrevet omkring år 1200, havde tidligere været i Thomas Gales

- 1.) Selv at tale med Grev Bernstorff og takke ham for Photius, samt give ham den Forsikkring, at den til den bestemte Tiid vist skal vorde uskad tilbageleveret —
- 2.) Paa Kongens Bibliothek i Kiøbenhavn ere tvende Græske Haandskrifter, som ieg ønskede at faae til Laans heroversendt paa et Aar, nemlig: a.) Suidæ Lexicon¹, og b.) Cyrilli Glossarium MS.² ineditum. Desuden ønskede ieg mig af samme Bibliothek c.) Suidas edit. Mediolan³: Kunde Høystærede Oncle forskaffe mig disse, saa ønskede ieg mig dem ey paa engang, men først MS^{tet} af Suidas, derefter, naar det er tilbageleveret, den trykte

besiddelse og går under betegnelsen Codex lexicus Photiani Galeanus sive Cantabrigiensis. Også i andre af A's breve fra disse måneder har lånet og tilbageleveringen af håndskriftet muligvis været omtalt (jvf. ovenn. N. Schow. Specimen etc. XII: »video enim ex litteris Ancheri hac de re, mense demum octobri ejusdem anni codicem in Angliam fuisse reportatum«).

Formålet med den fra det 9. århundrede berømte byzantinske patriark Photios' lexikalske værk (hvis oprindelige titel kort og godt menes at have været Λέξεων συναγωγή, og som kun mangelfuldt gengives af ovenn. Codex Galeanus men suppleres af en af Bekker-Bachmann udgivet Συναγωγή Λέξεων Χρησίμων, gående tilbage på et leksikon, som også menes benyttet af Photios) synes at have været det rent praktiske »als Hilfs- und Nachschlagebuch die Lektüre der älteren, besonders der klassischen Autoren, sowie auch der heiligen Schriften [zu] erleichtern«. (C. Krumbacher. Die Geschichte der Byzantinischen Litteratur. 1897). En herfra noget afvigende Opfattelse er fremsat af É. Amann i Dictionnaire de théologie catholique. XII, 2. 1935: »Le lexique contient ou plutôt contenait (car il y a une grande lacune au début de l'ouvrage), rangées dans l'ordre alphabétique, les expressions empruntées aux Attiques, qui devaient permettre aux Byzantins du IXe siècle d'orner leur prose«. Derimod er der gennemgående enighed mellem forskerne m.h.t. tilblivelsesmåden af glossariet, idet den væsentligste andel formentlig må tilskrives Photios' medhjælpere, hvorimod patriarkens personlige indsats synes at have indskrænket sig til det igangsættende og vejledende arbejde.

¹) Suidæ Dictionarium Græce. G. K. S. 413. fol.

²) Cyrilli Dictionarium Græce. G. K. S. 1968. 4°.

³) Sandsynligvis den i Det kgl. Bibl. beroende inkunabel Suidæ Lexicon Graecum fra 1499.

Maylandske Udgave, og naar denne er tilbageleveret, Cyrilli Lexicon MS.

- 3.) Af min Faders Bibliothek ønskede ieg mig a.) Meursii Opera edit. Lamii¹. b.) Salmasii Ius Atticum². c.) Heraldii observationes ad Ius Atticum et Romanum³. Meursii Verk, der bestaaer, om jeg mindes ret, af IX Bind in Folio, veed ieg min Fader eyer, og de tvende andre troer ieg ogsaa vist han maae have. De forskaffes vel best ved min Moders⁴ Mellemlhandling. Ieg ønskede mig dem udlaante paa et Aar, og oversendte endnu i Sommer ved Skibsleylighed. For deres Tilbagelevering i uskad Stand til den bestemte Tiid er ieg ligesaa villig, som pligtig, at give mit skriftlige Beviis — At ieg endnu ey haver tilbageleveret Suidæ Lexicon⁵, dertil er Aarsagen denne, fordi det er mig umueligt at undvære samme, saalænge ieg arbejder paa Photius.
- 4.) Ieg ønskede mig Efterretning, om Grev Thott i sin ypperlige Bogsamling besidder Haandskrifter af Græske, enten trykte eller utrykte Grammatiker og Glossarier, og isaafald en Fortegnelse over samme ved hans Bibliothekarius, samt dernæst Tilladelse at faae efterhaanden alle dem af samme til Laans, som ieg maatte troe at behøve, eller ønske mig, alt efterhaanden, en Haandskrift paa Gangen⁶.

---

¹) Ioan. Meursii Opera omnia etc. Ioannes Lamius rec. I—XII. Florentiæ 1741—63. Forestillingen om et samlet bindantal på 9 kan være fejlhuskning, eller det pågældende eksemplar har evt. været defekt.

²) Cl. Salmasii Observationes ad Ius Atticum et Romanum. Leiden 1645.

³) Desiderii Heraldii observationes ad Jus Atticum et Romanum. Parisiis 1650.

⁴) Der tænkes på A's stedmoder Johanne Maria, f. Sevel, idet hans moder Sophie Amalie, f. Bildsøe døde ved hans fødsel.

⁵) Den her omtalte udgave af Suidæ Lexicon, som åbenbart har tilhørt faderen, kan under hensyntagen til s. 419 note 3 være en af følgende: Venedig 1514, Køl'n 1619, Canterbury 1705.

⁶) Grev Otto Thott, † 10/9 1785, hvis betydelige bogsamling er nok-

5.) At helse Kammerherre Suhm¹, og berette ham den Fliid, med hvilken ieg arbejder paa Photius.

Fortryd ey paa, Beste Oncle, at ieg bebyrder Dem med saamange Ting. Min fortroelige Tilliid til Deres Godhed og Kiærlighed for mig, giver mig denne Dristighed. Med den ærbødigste og taknemmeligste Hengivenhed er ieg gandske

Deres

allerydmygst Tienere

L. Ancher

2.

Odense d: 13 Oct: 1785

Høystærede Allerkjæreste Oncle!

Med denne Agende Post haver ieg tilsendt min Fader den Engelske Photius², paa det allerforsigtigste indpakket. Ieg havde først i Tanke at vilde have sendt samme til Dem med ærbødigst Begiæring at levere den til Photius³, og holder mig overbeviist om, at De ey havde taget min Dristighed ilde op. Men ved nøyere Overlæg holdt ieg det for bedre at sende samme til min Fader som Cautionist, da han maaskee ellers kunde være bleven stødt. For Photii tilsendte Portrait takker ieg ærbødigst og kiærligst. De kan let forestille Dem, hvor behageligt det var mig at see saa god gammel en Vens Portrait, og at erholde det fra saa kiær en Haand. Imidlertiid maae De tillade mig at sige, at ieg haver ont ved at troe, at det Hoved nogensinde kan have siddet paa en Constantinopolitansk Patriarks Krop. Det seer mig liigere ud efter at have tilhørt en af de Gamle Græske Philosopher. Imidlertiid har det saameget behaget mig, at ieg for min Vens Photii egen Skyld gierne øn-

---

som bekendt, var sin egen bibliotekar.

¹) Se indledn.

²) Den i indledn. omtalte Codex Galeanus.

³) Fejlskr. for Bernstorff.

skede det havde været hans; thi efter udvortes Anseende at dømme har det været, om end maaskee mindre belæst, saa dog meere fornøftigt end hans. — Vi leve her, Gud skee Tak alle vel. Min Svigermoder¹ helser kiærligst. Min Lise tilligemed alle mine Smaae² helse ærbødigst. Alles vores beste og kiærligste Helsen til Cousin Holtermann³, Cousin Linde⁴ med Familie og Admiralinden⁵! Ieg er med sand Høiyagtelse og skyldig Ærbødighed

Høystærede Allerkiæreste Oncle
Deres
allerydmygste Tienere
L. Ancher

3.

Odense d: 13 Nov: 1785.

Høystærede Allerkiæreste Oncle!

For Deres Høystærede Skrivelse af 25 October og de i samme om Photii Ankomst til Bernstorff meddeelte Efterretninger takker ieg ærbødigst, og er Dem især overmaade meget forbunden for den Godhed, De have havt Selv at overlevere den Engelske Codex til H. Exc. Ogsaa fra Bernstorff selv erholdt ieg nyelig Skrivelse om ved min Fader, at Haandskriften var ham kommen til Hænde. Selv skriftlig at takke Bernstorff for hans Godhed og havde Umage i

¹) Se indledn. Hun havde siden 1755 været enke efter sin 2. mand, stadshauptmand, hofjuvelerer Frederik Fabritius.

²) Ang. hustruen se indledn. I ægteskabet var der 3 børn: Petronelle Ursula Christiana, f. 17/9 1779, Johanna Sophia, f. 5/10 1782 samt Peder Kofod, f. 4/8 1784.

³) Konferentsråd, højesteretsassessor Knud Henrik Holtermann (1737—1815), enkemand efter Ursula Beate Linde, † 1782, datter af brevmodtageren.

⁴) Gabriel Lindes søn Conrad Daniel Linde (1754—1826); (titel og stilling som faderen).

⁵) Bolette Elisabeth Arff, f. Højer (1742—1825), siden 1781 enke efter kontreadmiral Joh. Gerh. Arff.

denne Sag, var min ustridige Skyldighed, som og af mig for længesiden, paa samme Tiid nemlig, da ieg afsendte den Engelske Codex herfra, er bleven efterlevet. Ieg skal vist ey heller glemme, naar Fortalen bliver trykt, at erindre ham i samme paa den Maade, som han fortienet.

Det gjør mig overmaade ont, at De i Anledning af mig skulde modtage saa uhøfligt et Svar fra Hr. Kammerherre Suhm¹, men Manden er undertiden lidt fremfusende, og en overmaade stor Deel, ja formodentlig det meeste, maae man vel regne paa, hvorledes Svaret er bleven dannet og forandret i Tienereens Mund; thi de Kiøbenhavnske Herrer Tienere hos Folk af Stand besidde i Almindelighed en meget stor Portion Næsviished. — Det fornøyer mig meget, at Bernstorff fandt saa beqvem en Leylighed til at sende Photius tilbage. — Indlagt haver ieg den Ære at sende Dem al den Efterretning, ieg af Prof. Bützwow² har kundet faae om den Atlantiske Cyclus. Ieg læste med megen Fornøvelse Fortælingen om Deres Beskiæftigelse med samme, men Deres Trudsler kom mig [ey?] til at skiælve, især, da ieg maae tilstaae, at ieg troer endnu mindre paa den Atlantiske Cyclus³ end paa Pythagoræ Reyse⁴. Stæderne hos Plato, som findes i hans Timæus og Critias ere mig bekiendte, men hans Fortæling derom henhører vel ustridig til samme Classe, som hans egen Republik. Stædet hos Iosephus har ieg hidindtil ey kundet finde, og skal derfor

---

¹) Denne mundtlige episode har Linde åbenbart refereret i brevet til L. A. af 25/10 1785, men hvad den nøjere er gået ud på, savnes der støttepunkter for at afgøre.

²) Ole Nicolai Bützwow (1742—94), siden 1772 prof. i matematik og filosofi ved gymnasiet i Odense. Interesserede sig spec. for astronomiske og geografiske observationer.

³) Der hentydes til Platons fantasiforestillinger om landet Atlantis.

⁴) M.h.t. Pythagoræ rejse siger La Grande Encyclopédie. XXVII. 1900: «on lui donne . . . pour maitres les Phéniciens, les Chaldéens, les mages de la Perse, les Hindous, les Arabes, les Juifs, etc. Mais les plus anciens témoignages sur ces points remontent à peine au IIe siècle an. J.-C.»

ved Leylighed udbede mig Efterretning om, paa hvad Stæd omtrent hos Iosephus Beretningen findes. Dog formoder ieg i Forveyen, at de Kilder, af hvilke han haver øst denne Fortæling, ere ligesaa usikre som mange andre, han haver betient sig af, Fostere af Alexandrinernes Opfindelses Kraft, som var overmaade frugtbar paa at opdigte uægte Skrifter, og tillægge gamle Skribentere Fortælinger, der vare udklækkede i deres egen Hierne. Hvad nu Phytagoræ Reyse til Indien angaaer, saa tilstaaer ieg Dem gjerne, at det Argument, Prof. Meiners¹ bruger, ingenlunde kan beviise Umueligheden af Pythagoræ Reyse til Indien, men saameget kan man vel dog med Sandhed sige, at han maatte have opholdt sig temmelig længe i Indien, dersom han skulde kunde have lært deres Sprog, og faaet Adgang til deres Viisdom, som de med saa stor Omhyggelighed skiule. At ellers Kundskaberne ere rimeligviis komne fra de østligere Lande i Asien, maaskee fra Indien, til Ægypterne og siden til Grækerne, derom tvivler ieg ikke, men til at adskille det sande fra det falske i de specielle Beretninger om denne Sag, dertil hører vel meer end menneskelig Kunst. At desuden de nyere Pythagoræer have været særdeles store Mestere i den Kunst at lyve deres Pythagoras til Ære, derom tvivler vel ingen. Dog nok herom for denne Gang. De seer allerede tilfulde, Høystærede Oncle, at ieg er ligesaa haardnakken, som nogen Polemiker i at forsvare mine Meeninger. — Vi leve her, Gud være lovet, alle vel, og have i disse Dage begyndt paa at lade alle vore tre Børn præparere til Inoculationen, eftersom Børnekopperne ere allerede komne her til Byen. Tusende ærbødige og kiærlige Helsener fra min Svigermoder og alle mine haver ieg at formelde til Dem og Deres. Vilde De vel, Høystærede Oncle have den Godhed at helse Monfrere Holtermann kiærligst fra mig, og bede, at han ey vilde tage ilde op, at ieg lader

¹) Christoph Meiners, A's jævnaldrende, der som studerende opholdt sig i Göttingen samtidig med denne, udnævntes senere til professor (»der Weltweisheit«) smstds.

ham tilstille en uden Tvivl temmelig stor Pakke fra Prof. Moldenhauer¹ til mig, som han vilde have den Godhed at see sikkert indpakket og mig tilsendt snarest mueligt, enten med Skibsleylighed, eller, dersom ingen er, med den agende Post, alt for min Regning. Med den ærbødigste Høiyagtelse og varmeste Hengivenhed haver ieg den Ære at underskrive mig

Høystærede Allerkiæreste Oncle
Deres allerydmygste Tienere
L. Ancher.

4.

Odense d: 1 Dec: 1785.

Høystærede Allerkiæreste Oncle!

Vel tillader Tiden mig i Dag ey at skrive, uden et Par Ord, men et Par Ord maae ieg dog nødvendig skrive, for at give Dem Efterretning om mine Børns Befindende. De synes at ansee Inoculationen, som noget for meget vovet, efter saadanne Sygdomme, som de have havt, men de vare, da Inoculationen skeede, fuldkommen friske, og vi have i den Fald intet giort uden Dr. Eichels² Raad og Tilskyn-delse. Hidindtil gaaer alting, Gud skee Tak, ret got. Begge Pigebørnene have vel været noget syge, dog ey mere end sædvanlig ved saadanne Leyligheder, og nu, da Kopperne hos dem fuldkommen ere udbrudte, ere de ret muntre og raske. De have, som just er efter mit Ønske, brav Kopper, cirka 150 hver. Drengen har hidindtil ikkuns havt et par Kopper, og stedse været overmaade rask, men i Nat haver han været uroeligere end sædvanlig, saa at der formodentlig

---

¹) D. G. Moldenhawer (1753—1823) på det pågældende tidspunkt teol. prof. i Kbh. Om dennes forbindelse med Ancher og hans videnskabelige arbejde se Ada Adler. D. G. Moldenhawer og hans Haandskriftsamling. Kbh. 1917, passim.

²) Johan Eichel (1729—1817) i perioden 1754—1805 landphysicus i Fyn og Langeland.

ere flere Kopper i Udbrud. Min Svigermoder, Lise, og jeg, befinde os, Gud skee Tak, vel. Ærbødigst og kiærligst Helsen fra os alle til Høystærede Oncle, Monfrere Holtermann, Deres heele Familie og alle gode Venner. I Gaar hørte ieg en Tidende, som satte mig i megen Bekymring, at nemlig Holmschiold¹ skulde være nær ved at giøre Fal-lit. Ieg har intet vilde tale derom med min Svigermoder eller Kone, for ey, maaskee uden Aarsag, eller i det mindste før Tiiden at foraarsage dem Sindsuroe. Imidlertid vilde dog bede, at De vilde have den Godhed at tale med Monfrere Holtermann derom, og meddele mig Begges Deres Tanker paa et aparte Stykke Papier. Endnu en anden Bekymring er i denne Tiid kommen til, vor kiære Biskops² Upasselighed, som paa nogen kort Tiid er bleven saa af-fældig, at ieg frygter, der er maaskee ikkuns meget kort Tiid tilbage. Alt andet, hvad ieg vilde have skreven om, nøder Tidens Korthed mig at udsætte til en af de næste Postdage. Ieg er med den dybeste Ærbødighed og særdeles Høyagtelse

Høyst-Ærede Allerkiæreste Oncle

Deres

allerydmygste Tienere

L. Ancher

5.

Odense d: 25 Dec: 1785.

Høystærede Allerkiæreste Oncle

I Gaar Formiddags Klokken henved 11 behagede det Gud at kalde vor værdige Biskop Ramus til sig. Nu er

¹) Joh. Th. Holmschiold (1731—93) betroedes 1775 ledelsen af den kgl. porcellænsfabrik. Ved hans død afslørede fabrikkens regnskaber beklagelige administrationsbrist. Obligationsbeholdningen, som han havde taget til sig, og af hvilken han i nogle år havde svaret renter, var ikke tilstede. Fabrikken måtte i det hele indsende en fordring i boet på næsten 10.000 rd. (C. Nyrop. Personalhist. tidsskr. 4. r. IV, 198). — Hvorledes bekendtskabs- evt. slægtskabsforholdet mellem H. og det Ancherske hus (subsidiært den Lindeske familie) har været, har jeg ikke kunnet skaffe oplyst.

²) Jacob Ramus (1716—85) søn af biskop over Fyns stift Chr. R., hvem han 1762 efterfulgte i embedet.

min ærbødigste Begiæring, at Høystærede Oncle, til hvis Klogskab og Faderlige Venskab ieg har en uindskrænket Fortrolighed, vilde have den Bevaagenhed at tale og overlægge med mine Forældre, om der ikke burde anvendes alle muelige Bestræbelser, for, om det var Guds Villie, at kunde erholde Succession, og hvorledes Sagen da best skulde incamineres. Paa Biskoppens Ansøgning om at faae mig Sig adjungeret¹, blev fra Cancelliet svaret, at de ey torde forestille Hans Mayestæt en saadan Sag, men havde for øvrigt intet imod, at Han betiente Sig af min Hielp i alle fornødne Tilfælde, dog paa eget An- og Tilsvær. For ohngefehr 8 Dage siden talte ieg med Admiral Kaas², som beærer mig med sin særdeles Bevaagenhed, og lovede han mig med næste Post at tilskrive sin Svoger Geheimer-Raad Schack Rathlow³ derom. Ieg er og sindet med Dags Posten at tilskrive Canzler Cramer⁴, paa hvis oprigtige Venskab ieg har de tilforladeligste Prøver, om han vilde søge at bringe GehR. Bernstorff paa min Side. Men Admiral Kaas sagde mig, da ieg sidst taledede med ham, at det i denne Sag uden Tvivl vilde fornemmelig komme an paa Cancelliet, imod hvis Forestilling og Forslag Statsraadet herudi neppe handlede. Ieg har ey vildet tilskrive nogen af Cancellieherrerne, forinden ieg har hørt Høystærede Oncles Tanker. Biskoppens Dødsfald har ieg med Dags

¹) I skrivelse fra cancelliet af 17/12 1785 betydes det biskoppen, at man ikke tør gøre forestilling om adjunction, men at han i sygdomstilfælde eller andet lovlig forfald kan betjene sig af stiftsprovsten.

²) Frederik Chr. Kaas (1725—1803), (ikke at forveksle med sin samtidige fætter og navne, 1727—1804, på daværende tidspunkt kontre-admiral), blev 1775 udnævnt til admiral og opholdt sig efter sin afskedigelse 1781 på sin gård, Fraugdegård på Fyn.

³) J. O. Schack-Rathlouw (1728—1800) efter stormfuld karriere medlem af 1784-regeringen; gift med Øllegaard Charlotte Juul, datter af oberstløjtnant Ove J. og hustru Sophie Hedevig Friis, og søster til ovenn. F. C. Kaas's 2. hustru Christine Elisabeth Birgitte.

⁴) J. A. Cramer (1723—88) efter Struensees fald kaldt fra Lübeck til Kiel for her at virke som teologisk professor og universitetets prokansler; havde her forbindelse med A. P. Bernstorff på Borstel og Dreilützow.

Posten indberettet til Cancelliet, hvilket ieg troede at paa-
 ligge mig som Stiftsprovst. Høystærede Oncle vilde kiær-
 ligst undskyldte, at ieg her maa slutte, da Tiden er mig
 saare knap, eftersom ieg [i] Gaar den hele Dag indtil silde
 ud paa Aftenen havde at gjøre med Forseglingen i Biskop-
 pens Stervboe, og det i Dag er første Iuledag. Ieg beder
 tillige paa samme Grund at gjøre min Undskyldning hos
 mine Forældre, at ieg ey med denne Post har kundet til-
 skrive dem. Indlagt følger et Brev¹ til Høystærede Oncle
 fra min Lise. Tusende kiærlige Helsener til Monfrere Hol-
 termann og den heele Familie. Med den ærbødigste Hen-
 givenhed underskriver ieg mig

Høystærede Allerkiæreste Oncle!

Deres

allerydmygste Tienere

L. Ancher

6.

Odense d: 5 Ian: 1786.

Høystærede Allerkiæreste Oncle!

For Deres Høystærede Skrivelse af 31 Dec., og de Prø-
 ver ieg i samme erholdt paa Deres bevaagne Virksomhed
 til mit Beste, takker ieg allerydmygst med et oprigtig rørt
 Hierte. Mine Breve til GehR. Schack Rathlou, Grev Bern-
 storff, GehR. Stampe², GehR. Luxdorff³ og CfR. Aagaard⁴
 ligge allerede færdige til Afsendelse med denne Post. Des-
 uden skal og en af mine Venner her, som staaer i nøye For-
 bindelse med Aagaard, have skreven ham til for mig, uden
 at ieg vidste det, med megen Varme. Guldbergs Secretair,
 som i disse Dage har været her fra Aarhus for at besøge

¹) Formodentlig gået tabt.

²) Henrik Stampe (1713—89) især kendt som generalprokurør. Med-
 lem af statsrådet.

³) B. W. Luxdorff (1716—88) førstedeputeret i danske kancelli.

⁴) Peter Aagaard (1718—90) deputeret i kancellikollegiet.

sin Familie, haver berettet, at Biskop Hee¹, saasnart han fik vor H. Biskops Død at vide, skal have erklæret, at han ey modtog denne Bispestoel, om den end blev tilbuden ham. Hvad derimod Bloch² angaaer, saa veed ieg, at Dødsfaldet er ham bleven tilmeldet her fra Odense selvsamme Postdag, da ieg indberettede det til Cancelliet. Ieg har og hos en Ven seet Brev fra Secretair Kiærulf i Cancelliet, der angiver Bloch, som Manden. Skulde dette skee, saa troer ieg, efter Overlæg med min Lise, at Riber Bispestoel burde søges. Min Moder, troer, som ieg seer af hendes Skrivelse til mig, dette ikke, eftersom hun formeener, at den baade er den ringeste i Indkomster, og meget brydsom. Hvad det første angaaer, saa veed ieg af Prof. Taubers³ Mund, at Viborg Bispestoel i H. Biskop Rotbølls⁴ Tiid, med hvilken han var speciell bekiendt, var paa 2500 Rd.:, og han var af de Tanker, at Riber Bispestoel maatte være bedre. Grunden til hans Formodning var denne, at han vidste, at for nogle Aar siden, da Bloch ved sin overdrevne Myndighed og fornærmende Indgreb i andres Rettigheder var bleven indviklet i tvende fortrædelige Processer, som han begge tabte ved Høyeste Ret, stod han i Accord med Biskop Tetens⁵ i Wiborg om at bytte paa de Vilkaar, at Tetens skulde give ham en vis aarlig Afgift af Riber Bispestoel, men Mageskiftet fandt ey Stæd, fordi Cancelliet ikke vilde samtykke deri. Hvad de Bryderier angaaer, som 2de forskiællige Iurisdictiones kan foraarsage, da finder det selvsamme i Henseende til Als og Ærrøe jo ogsaa Stæd ved den Fyhnske, hvorpaa vor H. Biskop kort for sin Død havde

¹) Jørgen Hee (1714—88) biskop over Aarhus stift 1777—88. (Se iøvnr. Biskop Jørgen Hees Selvbiografi, udg. af Bjørn Kornerup. Kirkehist. Saml. 6. R. I, 53 ff.).

²) Tønne Bloch (1733—1803) biskop i Ribe 1775—86, fra 1786 biskop i Fyn.

³) Joh. Henr. Tauber (1743—1816) rektor ved Odense katedralskole samt professor ved derværende gymnasium 1781—87.

⁴) Christen Mich. Rotbøll (1729—80) siden 1770 biskop i Viborg.

⁵) Peder Tetens (1728—1805) 1781 biskop i Viborg.

et meget ubehageligt Beviis. Naar man nu lægger hertil, at ved Riber Bispestol man med Rette kan vente at finde alle Ting i den ønskeligste Orden, da derimod her alle Ting ere i den yderste Forvirring, samt at her saa mange venskabelige Liaisons, man allerede i Forveyen har, vilde ofte giøre Opfyldelsen af Retfærdigheds Fordringer i det mindste høyst ubehagelig, da man derimod paa et fremmed Stæd, hvor man er uden Forbindelser, haver meget lettere ved at gaae ligefrem Retfærdighedens slagne Vey, saa troer ieg, at de forventende Bryderier kan gaae lige op imod hverandre. I det mindste udbeder ieg mig den Bevaagenhed af Høystærede Oncle, at De vilde gunstigt behage, baade Selv, og i Forening med min Moder, paa det nøyeste at overveye disse Grunde, til hvilke ieg endnu føyer denne, at, dersom ieg ey faaer en Bispestoel ved denne Leylighed, hvor ieg synes at have best Grund til at søge, vil ved enhver anden Vacance det uden Tvivl holde haardere, og da enten Stiftsprovsterne paa Stæderne selv, eller Hr. Dr. Schönheyder¹, gaae mig i Forkiøbet. Om nøyere Efterretning angaaende Riber-Bispestoels Indkomster har Prof. Tauber lovt med denne Post at skrive til en Ven der i Stiftet, som kan skaffe vissere Beskeed. Torde ieg bede, at Høystærede Oncle vilde have den Godhed at comuncere mine Forældre dette Brev, da ieg, formedelst Postens nær forestaaende Afgang, og de mangfoldige Ting, ieg med samme har havt at expedere ey finder Tiid til at skrive dem til uden meget kort. Næst de ærbødigste og kiærligste Helsener fra os alle til Høystærede Oncle med Familie underskriver ieg mig dybeste Ærbødighed

Deres underdanige Tienere
L. Ancher.

---

¹) Joh. Chr. Schönheyder (1742—1803). 1782 stiftsprovst i Kbh., 1788 biskop i Trondhjem.

7.

Odense d: 23 Sept: 1786.

HøyVelbaarne Hr. ConferenzRaad
Høystærede Oncle!

For den mig ved sidste agende Post tilsendte Bog, *Instrux for en Finanz-Minister*¹, takker ieg ærbødigst. Den er ustridigen høyst vigtig, og kan ikke uden den varmeste Deeltagelse læses af enhver, som Menneskelighedens og Staternes Vel ligger om Hierte. Vigtig er Gienstanden, Tankerne grundige, og Sproget henrivende. Hvor lykkeligt, at saa fortreffelig en Afhandling har faaet saa indsigtfuld og heldig en Oversætter! Man bliver let vaer, at Oversætteren haver havt det Franske Sprog fuldkommen i sin Magt, og glemmer under Læsningen — saa flydende er Sproget — gandske, at det er en Oversættelse. Skulde en Critiker finde noget at udsætte, vilde det maaskee være, deels den, mig stedse ubehagelige, og Erindringen om Ordenes sande Afstammelse udslettende neoteriske Bogstavering, som paa adskillige Stæder findes, deels de, undertiden, som ieg troer, uden Nød, i det Danske Sprog optagne, og med Danske Bogstaver skrevne, Franske Ord. Det Engelske Sprog tillader saadant, og de Tydske følge herudi alt for ofte Engellænderne; Men efter mine Indsigter burde man, hverken i det Tydske eller Danske Sprog tillade sig saadant, uden allene ihenseende til saadanne Kunstord, for hvilke man hverken kan finde eller danne med Sprogets Natur fuldkommen overensstemmende Ord. — Vi leve her, Gud skee Tak alle vel, og alle formelde tilligemed mig deres ærbødigste og kiærligste Helsener til Høystærede Oncle og hele Familie. Ieg er med sand Høiyagtelse, og en virkelig sønlig Ærbødighed

Høystærede Oncles
allerydmygst Tienere

L. Ancher

---

¹) Necker, Jacques. Instrux for en Finans-Minister. Overs. af Gabr. Linde. Kbh. 1786.

8.

Odense d: 15de Iulii 1789.

Høy- og Velbaarne Hr. ConferenzRaad!
Høystærede Oncle!

Det længe befrygtede Dødsfald er indtruffen i Dag Middags Kl: 12. Saa inderligen vi end ønskede endnu nogle Aar, om det havde været Forsynets Villie, at beholde vor fortreffelige Moder; Saa vidste vi dog i de sidste 24 Timer af Hendes dydige og ærefulde Liv intet bedre Ønske at gjøre for Hende, end at Gud vilde ende hendes virkelig haarde Smerter. Uagtet de foregaaende Smerter var dog i den sidste Time hendes Opløsning saa sagte og stille, at vi Tilstædeværende neppe mærkede den, før alting var forbie. Ieg haver vel, siden ieg blev Præst, seet mange baade Døende og Døde, men det kan ieg med Sandhed sige, at jeg endnu aldrig saae nogen Død, paa hvis Ansigt Himmelsk Glædes yndigste Træk saa kiendelig stode tegnede. At min Kone og jeg ere inderligen bedrøvede, forestille De Dem let, men dog er vor Helbred, Gud skee Tak, taalelig. Ieg haaber, at Frue Admiralinde Arff og Monfrere Holtermann, da De alle ere samlede paa eet Stæd, kiærligst og bevaagendst tilgive os, at der ey bliver tilskreven enhver af Dem især. Ieg er, saavel som min Kone og mine Børn, der alle med dybeste Ærbødighed kysse Deres Hænder,

Høystærede Oncles
underdanige Tienere
L. Ancher

9.

Odense d: 17 Okt: 1789.

Høy- og Velbaarne Hr. Conference Raad
Høystærede Oncle!

At De, Høystærede Oncle, som besidder saa ypperlig en Dømmekraft, og saa fiin en Smag, haver vildet værdige mig

den Ære at forlange mine Tanker om Deres Oversættelse af de tvende §§. af Abbed Raynalds *Histoire Philosophique et Politique*¹, er for mig uendelig smigrende. Ifølge Deres Befalning meddeler jeg da herved mine smaae Anmærkninger² uden Tilbagehold. Iblant disse have mange og formodentlig de allerfleeste deres Grund deri, at ieg ey haver havt Originalen ved Haanden, andre ere uden Tvivl blotte Afskriver Feyls Bemærkninger. Men, skulde end nogle iblant dem være grundede, da tiener saadant dog ikkuns til et nyt Beviis for den gamle bekjendte Sandhed, at der hører uendelig mindre Genie og Indsigt til at dadle, end til selv at gjøre bedre, og at derfor undertiden endog Fuskere kan opdage nogle smaae ubetydelige Pletter i den fortreffeligste Mesters fuldkommenste Arbeyder. Ieg haver i at optegne alt, hvad som forekom mig feylagtigt, været maaskee indtil Pedanterie nøyagtig, og deri forholdet mig saaledes, som jeg i lige Tilfælde ønskede at andre vilde forholde sig imod mig. Overmaade angenemt skulde det være mig, om Høystærede Oncle maatte finde sig ikke ganske misfornøyet med mit Arbeyde. Ieg havde gjort endnu nogle flere Antegnelser, men disse haver jeg siden med Fliid udeladt, da de blot angik Retskrivningen, hvorudi billigen enhver Skribent af Indsigt og Smag bør følge sit eget Omdømme.

Vi leve her, Gud skee Tak, alle vel. Vor nye Stiftamtmands³, og tildeels og /: skiønt i ulige mindre Grad, og paa

1) Raynal, G. T. F. *Histoire philosophique et politique des Établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*. Amsterdam (?). 1770. — M.h.t. Lindes oversættelse af de 2 nævnte §§, se iøv. s. 435, note 3.

2) Ikke bevaret.

3) Friederich Buchwald (1747—1814) afløste 1789 som stiftamtmand Henrik Bille-(Brahe), der siden 1767 havde været stiftsbefalingsmand i Fyns stift. Buchwald var en initiativrig, landboreformvenlig embedsmand, som imidlertid ved sin selvrådighed udviklede sig i stridigheder med biskop og præster i Odense og, da han heri ikke fandt medhold i kancelliet, i 1798 søgte sin afsked.

en fornuftigere Maade :/ vor Biskops¹ Forhold imod deres Underhavende er, i Sammenligning med Rami og Billes², af den Beskaffenhed, at ieg ofte tænker paa Fabelen om Frøerne, der begiærte en Konge af Iupiter³. Min Kone tilligemed mine Børn kysse Høystærede Oncles Hænder, og jeg underskriver mig, næst ærbødigst Respects og kiærligst Helsens Formeldelse fra os alle til Monfrere Holtermann, Monfrere Linde med Familie, Frue Arff og lille Beate⁴, samt alle andre gode Venner, med dybeste Ærbødighed

Høystærede Oncles
underdanige Tienere
L. Ancher

P. S. De tvende i Høystærede Oncles Skrivelse ommeldte Stæder, som ieg meente at maatte staae anderledes i Originalen, er det mig alt anvendt Fliid uagtet, ikke mueligt at tilbagekalde i min Ihukommelse. Imidlertid troer ieg vist, at de maae findes iblant mine hosfølgende Anmerkninger.

Tiilad min beste Oncle! at ieg føyer nogle Linier hertil i andledning af en commision som ieg for en 14 Dage tog

¹) se side 429, note 2; udpræget konservativ og meget myndig i sin embedsførelse. Kollisioner i stiftsøvrigheden syntes således uundgåelige.

²) se side 433, note 3.

³) Jupiter skal, iflg. den æsopiske fabel (se Hundert Fabeln aus Eso-po, etliche von Luther u. Mathesio, etliche von andern verdeuschtet. Rostock 1571. E III), have besvaret frøernes bøn ved at kaste en bjælke i vandet til dem; forskrækkede flygtede frøerne i første omgang til dammens bredder for kort efter, da vandet var faldet til ro, at orientere sig om det passerede. Naturligvis varede det ikke længe, før de overmodigt sprang rundt på bjælken, lykønskende hinanden til deres nye konge. Forbitret over deres letsind sendte Jupiter dem nu en stork på halsen. Resultatet, såvelsom applicationen på de i brevet omtalte tilstande er ligetil.

⁴) Formodentl. Ursula Beata Holtermann, f. 1782, datter af K. H. H. og hstr.; se side 422, note 3.

mig den Frihed, at give min kiære Cousine Arff. Det var noget Brunt Atlask og Grønt Taft, som ieg sendte med den Agende Post til hende, for deraf at faae giort en Peltz. Ieg haaber at det er rigtig kommet hende til Hænde, og smigrer mig dermed at min Dristighed ey er bleven ilde optaget. De kiærligste og ærbødigste Hilsener beder ieg at formelde til hende og alle andre gode Venner, og forbliver til Døden ganske Deres

Lise Ancher

10.

Odense d: 7 Ian: 1790.

Høystærede og af gandske Hierte ærbødigst Elskede
Oncle!

Umueligen skulde nogen med større Oprigtighed kunde tilønske Dem Held, Lykke og Velsignelse fra vor fælles Gud og Fader i det tilstundende, eller, rettere at sige, allerede begyndte nye Aar, end jeg. Da ieg af Erfaring haver lært at kiende Ligevægten imellem Beskeedenhed og Fortienester, tør ieg ikke tale om den, ustridigen eene rette, praktiske Viisdom, som udmærker den af alle Fornuftige og Gode ærede og yndede Olding. Men det kan og bør jeg sige, at jeg, med underdanigst Taksigelse for Deres Bevaagenhed imod mig og mine i forbigangne Aar, udbeder os sammes Fortsættelse i de tilkommende, hvilke Guddommen, til Glæde for os alle, vilde lade blive mange. Deres Manuskript¹ haver jeg leveret Boghandler Iversen², og af ham modtaget skriftligt Beviis, at samme skal i Maanedsskriftet for Februarii Maaned³ vorde indrykket, jeg be-

¹) se side 433, note 1.

²) Chr. Henr. Iversen (1748—1827) en af H. C. Andersens tidligste velyndere, virkede siden 1775 i Odense som en yderst initiativrig boghandler og udgiver af tidsskrifter og aviser (bl. a. 1780—1827 Fyens Stifts Journal, populært kaldet Iversens fynske Avis).

³) I det af boghandler Iversen udgivne tidsskrift Almeennyttige Samlinger til Hiertets Forbedring, Kundskabernes Udbredelse og stundom

komme Correcturen, som vist paa det nøyagtigste skal blive besørget, og De = 30 Exemplarier. Næst underdanigst Helsen fra os alle til Dem og Alle er jeg

underdanigst
L. Ancher

11.

Odense d: 2 Junii 1790.

Høy- og Velbaarne Hr: ConferenzRaad!
Høystærede Oncle!

De vilde gunstigst tillade, at jeg, deels i Anledning af Deres Høystærede Skrivelse til min Kone, deels og i Hensigt til den bevidste Commissions-Sag, giver mig den Dristighed atter at incommodere Dem med et Brev fra mig.

I Henseende til Høystærede Oncles Forslag, om at gjøre en Forandring i min Diæt, liig Deres, som De foretog i en Alder af = 60 Aar, maatte det gunstigst tillades mig at erindre, at der, til at udholde saa stærk og pludselig en Forandring, uden Tvivl udfordres en langt stærkere Constitution, end min er¹; thi, hvad Curens Haardhed og den dertil udfordrende Stoiske Standhaftighed angaaer, da veed jeg mig med Vished i Stand til at kunde udholde den første, og viise den sidste. For at overbeviise Dem herom, giver jeg Dem herved mit hellige og ubrødelige Løfte, at jeg, dersom De, efter Deres gunstige Tilsagn, bærer os med Deres Nærværelse i denne Sommer, under Deres nøyagtigste Opsyn, begynder og standhaftigen udholder Curen, hvis Udfald De da Selv bliver Øyenvidne til. At Efterretningen om Deres gode Helbred og behagelige Lystreyser overmaade meget have glædet mig, behøver jeg vel ikke at give nogen skriftlig Forsikkring om. Høystærede Oncles Fortælning

til Moerskab, 20. bd., 2. stk., p. 83—136 findes aftrykt de under side 433, note 1 omtalte 2 §§ af Abbed Raynals Histoire Philosophique & politique, under titlen: Om Skatter og Paalæg saa og Om den offentlige Kredit.

¹) se indledn.

om Engellænderens Mohrs Lærreds-BleegVerk moerede og fornøede mig særdeles. Saadanne Folk, hvad enten de ere Fremmede eller Indfødte, fortiene ustridigen baade Understøttelse og Hæder af Nation og Regiering; Men hvormeget var det ikke at ønske, at der ey i utallige andre Tilfælde blev saa skammelig ødslet med begge Deele. Den omskrevne Mariage er min National-Aand yderst modbydelig, og ti-dobbelt bliver den mig det, dersom SvigerFaderen skulde, som meget er at befrygte, faae fast Fod.

Vedlagt giver ieg mig den Ære at sende Høystærede Oncle en Copie af den Relation angaaende den bevidste Commission, som jeg ved sidste agende Post lod, tilligemed alle de derudi paaberaabte Documenter, afgaae til det Kgl: Danske Cancellie¹, hvorom jeg meget ønskede at viide baade Deres og Holtermanns Tanker ved første Leylighed. Til-lige skrev jeg ConferenzRaad Schou² til angaaende Sagen, og skulde det særdeles fornøye mig, om enten Høystærede Oncles, eller EtatzRaad Holtermanns, Leylighed kunde tillade Dem, at høre og lade mig viide hans Betænkning om Sagen. Dersom jeg skulde være saa lykkelig, at erholde, som jeg ret varmt ønsker, en Slags Erklæring eller Til-staaelse, at man er fornøyet i Cancelliet med mit Forhold; spørges fremdeles, om Høystærede Oncle og Holtermann an-seer det at være ikke alt for meget stridende mod Klogskabs

---

¹) Der forelå for cancelliet klage (og sagsanlæg) over L. A. m. fl. i anledning af deres påståede urigtige forhold ved ophævelsen af en tro-lovelse i stiftet. Under 27/5 1790 indgiver A. til cancelliet *sin* fremstilling af sagen og anmoder om dettes bifaldstilkendegivelse af det af ham udviste forhold. 26/6 s. å. udbeder man sig biskops og stiftamtmands be-tænkning over sagen. A. frikendes ved kommissionsdom, og cancelliet tilkendegiver under 21/8-90 direkte overfor A., at den trufne afgørelse «har været Cancelliet meget behagelig». Afgørende for det for A. gunstige udfald af sagen synes iøvrigt en af pigen og hendes fader afgivet erklæ-ring om tiltalefrafald at have været.

²) Christen Schou, deputeret i danske kancelli siden 1787, endte sin embedskarriere som chef for kancelliets 1. departement (1799), afskedigede 1801.

og Velanstændigheds Regler, at jeg lod saadan Declaration fra Cancelliet indrykke i de Fyhnske Aviser. Paa den eene Side driver Følelsen af de mig vederfarne Fornærmelser til at tage denne, efter mine Tanker, i alle Henseender retfærdige Hevn. Men paa den anden Side hvisker Forsigtighed mig i Øret, at Cancelliet maaskee kunde ilde optage, dersom jeg paa egen Haand offentlig bekjendtgjorte et, for dette Stifts høyeste Øvrighed krænkende, Cancelliebrev, samt, at man ikke let bør drive sine Fiender til det yderste, men stedse erindre sig det Gamle: Hodie mihi, Cras Tibi. — I Anledning af Høystærede Oncles Forespørgsel om mine Tanker angaaende Indretningen i den Skole, til hvilken Monfrere Conradt¹ haver betroet sin Søn, hvilken Forespørgsel jeg anseer som en sand Ære for mig, maatte det gunstigst tillades mig at erindre følgende:

Uagtet jeg anseer det, som en for hver Staat høystmagtpaaliggende Sag, at Ungdommen i Skolerne dannes til dydelige, dydige og retskafne Lemmer; Saa staaer jeg dog i den faste Tanke, at dette Øyemeed aldrig sikkrere opnaaes, end naar Religionen, den være hvilken den end vil, lægges til Grund; dog at ingen ufornuftig Systems-, blind Nidkiærheds- eller Forfølgelses-, og endnu langt mindre Hykleries-Aand, indprentes i de Unges Hierter, men de anføres til at tænke og undersøge selv, grandske i Skriften, samt under denne Grandskning stedse at have for Øyne vore hellige Bøgers Ælde, vor Mangel paa samtidige Documenter og tilstrækkelig Kundskab om hine gamle Tiders Sæder, vor Forstands, fra Menneskeligheden paa denne Side Graven

¹) Muligvis Gabr. Lindes søn Conrad Daniel L. (1754—1826), hvis ældste søn Johan Gabriel på daværende tidspunkt var 8 år gammel. Hvilken skole her hentydes til, er vanskeligt at afgøre. Joh. Gabr. L. dimitteredes i 1799 som student fra Herlufsholm, men dels har han vel næppe på så tidligt et tidspunkt været elev på bemeldte skole, dels havde to af Gabr. Lindes egne sønner frekventeret Herlufsholm, hvorfor Lindes kendskab hertil næppe har behøvet supplement. Muligvis er der tænkt på en af de nyoprettede skoler, Efterslægtsselskabets eller Borgerdydskolen.

uadskillelige, Ufuldkommenheder, og derhos nøye at skiælne imellem Sandhedernes større eller mindre Vigtighed til vor Lyksaligheds Fremme her og hisset, men fremfor alle Ting uophørligen erindres om, at intet blot Menneske er i Stand til nøyagtigen og med Vished at bedømme, hvorvidt Legems-Constitution og Temperament, Opdragelse, forskiællig Art af Læsning, og forskiællige udvortes Omstændigheder, have havt eller have Indflydelse paa enkelte Menneskers forskiællige Tænke- og Handle-Maade, samt at det, alle disse Grunde vel overveyede, er ligesaa daarligt som ukiærligt handlet, naar noget Menneske vover at opkaste sig til Dommere over sit Medmenneske, da enhver bør staae eller falde eene for den alviidende Dommere, som med et ubdrageligt Øye overskuer, og eene kan overskue, alt det, som er nødvendigt til en fuldkommen retfærdig Domsafsigelse. — Inden jeg slutter, maae jeg dog tilføye een Tanke, som, naar der tales om Drengbørns Opdragelse, længe haver giæret i mit Bryst. Jeg troer nemlig, at det, for med større Vished at danne Dreng-Børn til duelige Medlemmer af Staten, vilde, til hvad Stand man end havde bestemt dem, være overmaade nyttigt, at biebringe dem ey alleene Kundskab om Lovene, og de Pligter, der paaligge dem som Borgere, udi den Staat, i hvilken de leve, men tillige Kundskaber om alle Arter af Næringsbrug, fra Agerdyrkerens af indtil de fiineste mechaniske Konster, samt Underretning om, hvorfra i enhver Nærings-Green alle raae Materialier faaes paa letteste Maade og for letteste Priser, hvorledes de forarbejdes, hvilke Redskaber hver Konst udfordres, hvorledes samme bør være beskafne, og hvad Forbedringer der kunde finde Stæd; Og endelig, hvorledes de forarbejdede Vahre med størst Fordeel kunde afsættes. En saaledes opdragen Yngling maatte nødvendigen i utallige Fag blive en overmaade duelig Borgere; Og aldrig skulde det kunde mangle ham paa Livets Nødvendigheder, under hvad Himmel-Egn hand end kom til at boe. Næst tusende Hensener fra min Kone, Børn og mig til Høystærede Oncle,

Monfrere Holtermann og alle gode Venner, underskriver
jeg mig med dybeste Ærbødighed

Høystærede Oncles
underdanige Tienere
L. Ancher

12.

Odense d: 29 Aug: 1790.

Høystærede Allerkiæreste Oncle!

Ieg maae underdanigst bede om Forladelse, at De først nu seer Brev fra mig, men jeg haver sandelig været saa overvældet af Forretninger, at jeg ikke førend nu haver kundet finde Tiid der. Indlagt giver jeg mig den Ære at sende Dem mine Erklæringer over Degnenes Afskaffelse og den Geistlige Jurisdiktions Ophævelse¹, mit Indgivende til Cancelliet i Anledning af den over mig satte Commission, og Cancelliets umiddelbar til mig selv sendte Skrivelse. Denne sidste vil vist fornøye Oncle og alle mine Venner ligesaameget som den haver forbittret Stiftamtmanden. De kan meget gierne vise alt til hvem De behager, men især ønskede jeg, at foruden Holtermann, ogsaa Grev Osten², ConferenzRaad Nielsen³ og Biskop Balle fik mine Erklæringer at see. Vor Stiftamtmand bliver daglig galere, men det er nu vel ogsaa snart mod Enden med ham; thi, som hans Haand er imod enhver, saa er og, nogle faae Krybere og Spioner undtagne, som staae i hans Sold, hver Mands Haand heele Fyhns Land igiennem imod ham, og der ere

¹) De pågældende erklæringer har jeg ikke kunnet finde spor af.

²) Adolph Siegfried v. d. Osten, 1726—97, udøvede som afsending ved det russiske hof 1755(56)—1765 (afbrudt af et 2-årigt ophold i Polen) en betydningsfuld virksomhed, blev senere Struensees udenrigsminister og fortsatte efter dennes fald på posten indtil marts 1773; stiftamtmand i Aalborg indtil 1782, højesteretsjustitiarius til 1788, herefter overpræsident i Kbh.

³) Muligvis Georg Nielsen (1710—97) bibliotekar ved det kgl. håndbibl., kendt som stifter af de første frimurerloger i Kbh. (1743 og 1745).

nu paa en kort Tiid saa mange Klager allevegne fra indløbne over ham til Cancelliet, at hans Credit der nødvendig maae tabe sig, ligesom hans Anseelse her gandske haver tabt sig og ingen meere bekymrer sig om hans myndige Befalinger, saasnart man troer samme at være ufornuftige eller uretfærdige. Jeg har nyeligen funden en herlig Leylighed til at betale ham de mig vederfarne Fornærmelser med Cølns Vægt. Han havde nemlig til Cancelliet indgivet trende Skrivelser, udi hvilke han gjør nye Forslag til Forandring med Hospitalet og Hospitalsdirektionen¹, vedkiender sig at være Forfattere til den i Iversens Maanedsskrift indrykkede Afhandling², som Høystærede Oncle saae hos mig, og beegner baade Biskoppen og alle Sognepræsterne i Odense paa den meest fornærmende Maade. Alt dette blev fra Cancelliet sendt /: hvilket han nok neppe havde ventet sig; thi tilforn haver man i Cancelliet ligefrem samtykt alle hans Forslag, uden at sende nogen Ting til Erklæring af Vedkommende :/ til Biskoppen og den heele Hospitals-Direktion, at de skulde afgive deres Betænkning over hans Forslag. Vi Præster have alle affattet, hver vores særskilte Erklæringer³, og alle ere de saaledes skrevne, som det sømmer kiække og fornuftige Mænd i Sager, som angaae det almindelige. Min Erklæring er uden Tvivl den skarpeste, dog uden alle personlige Fornærmelser. Den viiser paa omtrent Fem tæt skrevne Ark alle de falske Data og Usandheder, han har frembragt, og lægger tydeligen alt det raae, umodne, og urimelige i hans Forslag for Dagen.

1) Iflg. skrivelse fra kancelliet af 24/7 1790 udbedes den fynske biskops betænkning over en af stiftamtmanden til kancelliet rettet henvendelse (ang. 1) forslag til forandring i Odense hospital, 2) ny bestemmelse vedr. bestyrelsen af pengenes oppebørsel samt 3) bortgivelse af portnerplads ved hospitalet).

2) Sandsynligvis den i det under side 19 note 3 nævnte tidsskrifts 20. bd., 4. stk., p. 272—287 (o: april 1790) trykte artikel, som indeholder en skarp kritik af hospitalets administration.

3) Forgæves eftersøgt. Jvfr. Svend Larsen, Graabrødre Hospital og Kloster i Odense, 1939 s. 183 f.

Saasnart jeg kan faae tagen Afskrift deraf, skal alt blive Dem sendt; thi ieg troer, at det fortienet at læses. Med allerførste skal De ligeledes med en fuldkommen sikker Leylighed faae Deres Helvetius¹ og mine Anmærkninger tilsendte. Min Kone og mine Børn kysse den Beste Oncles Hænder. Alle bede vi at helse alle gode Venner, hver efter Stand og Værdighed. Give Gud at nærværende maatte treffe Dem ved forøget Helbred og fornyet Kraft. Ingen skulde meere glæde sig derover end

Høystærede Oncles
 underdanige Tienere
 L. Ancher

13.

Odense d: 31 Oct: 1790.

Høystærede Allerkiæreste Oncle!

Hil være denne Dag, som gav os Dem, værdigste Oncle! Give Gud, at Deres Livslys endnu længe maae brænde klart, og De opleve denne Dag ofte med fornyede Kræfter. Indlagt sender jeg en Copie af min Erklæring over Hospitalet². Vel er Copien siuskevorn skreven, og indeholder i Henseende til enkelte Ord nogle faae Udeladelses Feyl, men dog ey af anden Art, end Læseren selv kan rette. Resten af Deres franske Oversættelse³ skal tilligemed Bogen første agende Post vist blive sendt, og mine Anmærkninger følge med. Alt skulde have været færdig til Afsendelse med Gaars agende Post, dersom ieg ey var hindret i mit Arbeydes Fuldendelse, deels ved uopsættelige Forretninger, deels formedelst en Lyst-Tour paa 5 a 6 Dage, som ieg gjorde

¹) Formodentl. den franske moralfilosof Claude Adrian Helvetius (1715—71), hvis Oeuvres (i 7 bd.) var udkommet i 1784.

²) se side 441, note 3.

³) Formentlig Lindes Oversættelse af Helvetius, Om Mennesket og dets Forstands Evner, 9. og 10. Afsnit, Kbh. 1791 (H. Ehrencron-Müller, Forfatterlexikon V, 154). Synes nu tabt.

med Kofoed¹ til Weistrup, hvor jeg diverterede mig Kongelig med Iagt, Fiskerie paa Stranden, Besøgelser i Svendborg, og paa Mollerup² hos Hr. Kammerherre Scheel³. Hos denne sidste fik vi, uagtet vi kuns vare Fire Personer ved Bordet, Tie Retter Mad, Tre Sorter Vine, og spiiste paa Sølv. Kofoed har overmaade meget med formeerede Bygninger forbedret sin Gaard. Hans Fire Børn ere deylige Glutter. Frue Kofoed laver atter til Barsel med det Femte. Vi leve her alle vel. Min Kone og mine Børn foreene Sig med mig i de meest brænde Ønsker for saa høytelsked en Oncles Liv, Helbred og Velgaaende. Tusende Helsener til Holtermann, Conrad og heele Familien. At Holtermann har solgt Helsingegaard, gjør mig ont. Qvitteringen til ham findes paa næste Side. Ieg er med dybeste Ærbødighed

Høystærede Oncles
underdanige Tienere
L. Ancher

---

¹) Hans Kofoed (1750—1822) søn af generalpostdir. Hans K.'s 2. ægteskab (dennes 1. hustru var forøvrigt — ligesom L. A.'s hustru — en Wodroff — Beate Albertine, † 1747), gift med Margrethe, f. Lindholm, som på det pågældende tidspunkt »lavede til barsel med sit 5. barn«, den senere landsoverrets- samt hof- og stadsretsassessor Jacob K., f. 1791. — Hans K. var i de sidste 2 decennier af 18. årh., samt 1802—11, ejer af Vejstrupgård; om den i nærv. brev omtalte restaurering vidner en marmortavle, anbragt over indgangsdøren.

²) I slægten Scheels eje 1700—1815.

³) Fr. Chr. Scheel (1735—98) major, kammerherre, geheimeråd, søn af stiftamtmand i Sjælland Holger S. og hustru Regitze Sophie, f. baronesse Guldencrone. Stifter af det Skeelske majorat og det Skeelske fideicommiss.

Peder Madsen, Kirkeraadet og Indre Mission

Af P. G. Lindhardt.

Denne undersøgelse vil klarlægge en af de mange kriser, som kendetegner den ældre Indre Mission og dens til enhver tid foregående kamp for magt og indflydelse. Krisen opstår i årene 1885—6 med brændpunkter i januar og juli—september 1886, men dens årsager og forudsætninger må søges længere tilbage, først og fremmest i den strid, som herskede mellem den folkeligt religiøse vækkelsesbevægelse, der havde hjemme i den af Vilhelm Beck ledede Kirkelig Forening for indre Mission i Danmark og det kristeligt-socialt arbejde, som under navn af Kirkelig Forening for indre Mission i København udgik fra det højere borgerskab og lededes af en række fremtrædende centrumspræster, en strid, der for alvor tog fart efter Rud. Frimodts død 1879 og kulminerede med bruddet mellem Beck og biskop H. Stein i foråret 1896 og med Becks angreb på det teologiske fakultets stilling til bibelkritikken i efteråret samme år, for endelig i foråret 1898 at ende med »Landmissionens« sejr gennem det kbhvske lægfolk og KFUM over Kbhvns IM.s bestyrelse og hele grundsyn¹.

Krisen er omtalt af Peder Madsens biograf, Frederik Torm², men på en sådan måde, at hverken dens faser eller

---

¹) Nogen — men langt fra tilstrækkelig — besked om disse brydninger giver P. Holt: Nød dem —, 1940, jfr. P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan II, 1953, 32 ff.

²) Frederik Torm: Biskop Peder Madsen, 1926, 149: »Men (tiltrods for ordningen efter den tyske krig, se p. 446) var der alligevel hos adskillige en Del Ængstelse for, at Indre Mission — især efter Becks Død — kunde glide mere bort fra Folkekirken, og man vilde derfor forsøge at opnaa

dens indre struktur bliver klare, og heller ikke således, at man virkelig får indtryk af den overvældende rolle, P. Madsen — en typisk repræsentant for det kbhvske syn på indre mission — spillede i den.

Som overbevist tilhænger af de kbhvske metoder og principper blev Madsen tidligt skeptisk overfor Beck, også rent personligt. Da Madsens ven, sognepræsten i Grenå — siden stiftsprovst i Aalborg — C. Jacobi, 1880 blev kritiseret offentligt af Beck for en ligprædiken, han havde holdt, vendte Jacobi sig til Madsen og bad ham hjælpe sig til at få oprejsning. Becks autoritet var stor på Djursland, hvor han havde virket til 1874, og Jacobi frygtede virkningerne af hans kritik for sin præstegerning¹. Madsen blev ængstelig: vel var Becks adfærd både letfærdig, bedrøvelig, uværdig, hovmodig og foragtelig, men det var ikke nemt at skaffe Jacobi oprejsning². Efter et møde i Kbhvns Kon-

---

en endnu fastere Forbindelse. Dette var en overordentlig vanskelig Sag. Det var naturligt, at Madsen, hvis dybe Forstaaelse for Indre Mission var velkendt, valgtes til at føre Forhandlingerne med Vilh. Beck. Det lykkedes da ogsaa Madsen at holde dem i et godt Spor. Man blev under Forhandlingerne klar over, at man i Retning af lovmæssige Bestemmelser ikke kunde komme synderligt længere frem, end man var kommet ved de tidligere Underhandlinger. Dog sendte Kirkeraadet en Række Hensstillinger til Indre Missions Bestyrelse, som toges til Følge. Som vi skal se, foreligger der her en fuldstændig fortegning; det er tilsløret, at det var Madsen, som tog initiativet, at hans motiv var at binde IM.s frihed — et led i kampen for den kbhvske IM — at Madsens måde at holde forhandlingerne i det gode spor på var højst angribelig, både i forholdet til Beck og til Kirkeraadet, og endelig at han i virkeligheden blev aldeles udmanøvreret af Beck og desavoueret af Kirkeraadets flertal som en, der havde været ved at sætte bispeembedets autoritet over styr, og at han derfor forlod Kirkeraadet som en slagen mand. Torm har næppe kendt Kirkeraadets forhandlingsprotokol (i Sjællands bispearkiv, bispegården, Kbhvn), men hans henvisning, a. s. 221, viser, at han har kendt Madsens brevvexling med Beck og også den nedennævnte brevvexling Baumann—Beck og Paludan-Müller—Madsen; Madsens arkiv er ordnet af Torm.

¹) Jacobi til Madsen, Add. 4° 1165, D, 12/8-80.

²) Madsen til Jacobi, sst. 16/8-80.

vent søgte han at få P. Krag (sognepræst ved Jacobskirken) til at invitere sig til middag sammen med Beck, som imidlertid bad sig undskyldt. Det var ikke blot om Jacobi, Madsen vilde have talt med Beck, men også om forholdet mellem de to missioner: han meddelte Jacobi, at Stein — Kbhvns IM.s formand — ved konventet havde holdt et foredrag om betegnelsen »de hellige«. Det havde været et dårligt foredrag, men det havde bestemt reserveret betegnelsen »de hellige« for fuldkommenhedstilstanden, og selvom Beck på sin »haandgribelige« måde gik hårdt imod Stein — hvad også Rørdam og Krag gjorde — var det glædeligt — og det eneste glædelige ved det møde — at Kbhvns IM.s formand havde taget så bestemt afstand fra Becks anskuelser; det tiltrængtes, og det vilde forhåbentlig blive et bidrag til at afvikle »vort Mellemværende med Beck«, altså Kbhvns IM.s¹.

Samtidig var den »thyske krig« under fuld udvikling. Den begyndte, da nogle præster i Thy klagede over to indremissionærers egenmægtige optræden i deres sogne (sept. 1880); Beck afviste på IM.s bestyrelses vegne skarpt og hånligt deres klage, hvorefter de gennem biskop Lind — som støttede dem — henvendte sig til øvrigheden (jan. 1881); og dermed kom Beck i alvorlig klemme, fordi det så ud til, at den bureaukratiske kultusminister, Jacob Scavenius, vilde slå til og kue IM ved at forbyde præsterne at have noget med den at gøre². I sin kvide opsøgte han Stein; det skete efter et brev fra Stein til provst Vahl, hvori han frarådede IM en påtænkt massedemonstration overfor Ministeriet (gennem en adresse) og gjorde gældende, at »vi« (Kbhvns IM) også havde adskilligt at indvende mod kolportørerne. Beck tog ind til Stein og indrømmede, at mere kontrol med missionærerne var ønskelig; han vilde også ud-

¹) sst. 14/1-81.

²) Om den thyske krig i almindelighed, se L. Blauenfeldt: Den indre Missions Historie, 1912, 183 ff. jfr. Vilhelm Beck: Erindringer fra mit Liv, 1901, 167 ff. P. G. Lindhardt: Fem Aalborg-Bisper, 1954, 53 ff.

vide bestyrelsen og stille hver missionær under direkte tilsyn, gøre de thyske præster en undskyldning og afskedige de pågældende missionærer (kun den ene blev faktisk afskediget), ja endog passe bedre på sin mund i fremtiden! Han læste en erklæring for Stein, hvori han præciserede alle disse indrømmelser, men erklærede, at det forslag (som stammede fra de thyske præster), at IM skulde underlægges bisperne, vilde sprænge bevægelsen og forårsage en sektetisk lægmandsmission; det gav Stein ham ret i, og han skrev efter Becks ønske til de thyske præster og foreslog dem forlig, mod at Beck fik en næse fra Ministeriet, bad thyboerne undskylde og forpligtede sig til sådanne garantier, som Martensen vilde godkende. Fra Stein gik Beck til Martensen, der havde ment, at det var Beck, som havde »opfundet hele Lægmandsvirksomheden« og først nu fattede betydningen af, at en vækkelsesbevægelse gennem IM var bragt under folkekirkelig kontrol. Martensen var imod det thyske (og biskop Linds) forslag om en helt ud folkekirkelig organisering af IM, men han ønskede garantier, bl. a. i form af en instrux, som skulde forelægges bisperne. Også Martensen frarådede — som Madsen og Stein — Beck den påtænkte adresse, og Stein mente, at om thyboerne nu ikke var molboer, vilde de slutte forlig, og alt kunde vendes til velsignelse. Selv håbede han til gengæld for sin hjælp at kunne vinde Becks støtte for Kbhvns IM.s ide om »Sognediakoner«; det kneb at gøre det kbhvske lægfolk denne tanke indlysende, men med Becks støtte vilde det nok gå bedre¹.

Beck vendte sig også til Madsen: »De kjender jo den thyske Sag, som nu nærmer sig den Afgjørelse, der kan blive meget skjæbnesvanger for indre Mission og for hele Folkekirken — i en Mands Hænder som Scavenius«. Mar-

---

¹) Stein til Madsen, Add. 4° 1165, A, 21/5-81. Brevet blev efter Steins ønske rundsendt og er påtegnet af J. Paulli (23/5) og V. Sch(ousboe) (26/5). Derimod ønskede Stein det ikke kendt udenfor bestyrelsens inderkreds, at Kbhvns IM havde rakt Beck en hjælpende hånd.

tensen er velvillig, men helt uvidende om den åndelige tilstand i landet; han vil bevare IM.s ret til at udsende kolportører, men de må ikke vidne offentligt, hvor præsten er imod; og dette vil sprænge IM, så den går over på lægfolks hænder, for mange steder er der stor vækkelse, men grundtvigske præster, som de vakte ikke kan med, eller uvirk-somme præster. Sådanne steder er der bygget og skænket missionshuse til IM under forudsætning af, at missionærerne kommer der, og skal det nu forbydes, går lægfolket sine egne veje. Madsen har hjerte for missionen; Beck ved, at han ønsker kontrol, og nu skal der indføres et system af kontrollerende præster over hele landet; derfor bør Madsen nu gøre noget for at hidføre en god afgørelse både hos Martensen og Scavenius¹.

Sagen endtes med, at Martensen forestillede Ministeriet, at man ikke kunde regere med præster som med toldbetjente, og at IM derfor måtte virke frit, men i samarbejde med præsterne, Beck rejste til Thy, ydmygede sig og blev vel modtaget, da den første kølighed var overstået, IM.s bestyrelse udvidedes med hele 6 mand — alle præster, så at der nu var 9 præster mod to lægfolk, hver missionær blev stillet direkte under en tilsynsførende præst, udnævnt af IM.s bestyrelse, og der udstedtes en ny instrux, der først pålagde missionæren husbesøg og bogsalg, derefter også forsamlinger, »om dertil maatte gives ham Lejlighed«, thi ved ankomsten til et sogn skulde han indfinde sig hos præsten for at få råd om sit arbejde i sognet, om muligt i samarbejde med ham, og, dersom han får en velvillig modtagelse, søge at bevare det gode forhold og »navnlig aftale sine Forsamlinger med Præsten og søge saa vidt muligt at have denne med sig til disse«². Forudsætningen måtte da være, at præsten kunde hindre alle offentlige forsamlinger, afholdt af missionærer, og det er klart, at dette var en meget tung byrde for IM. I en henvendelse til IM.s

¹) Beck til Madsen, sst. 30/5-81.

²) jfr. Blauenfeldt: a. s. og Becks erindringer: a. s.

lægfolk måtte Beck påtage sig at forklare, at der i virkeligheden ikke var tale om noget nyt: det havde oprindeligt været tanken at stille hver missionær direkte under en præst (der havde blot fra først af ikke været tilstrækkelig mange velvillige præster, men nu var det en let sag at finde dem); ligeså havde det været tanken fra begyndelsen af, at missionærene skulde stille sig i det i den nye instrux angivne forhold til sognepræsterne, også det havde tidligere været upraktikabelt, og Beck lagde ikke skjul på, at det var et tungt krav at opfylde, men der var ingen vej uden om. Bestyrelsens udvidelse var foretaget, for at man ikke skulde kunne sige, at det var en enkelt præst (nemlig ham selv), der foretog denne omfattende missionsvirksomhed¹.

Under disse omstændigheder fandt Ministeriet det ikke nødvendigt at udtale sig², og de thyske præster fik således aldrig direkte svar på deres klage.

Herefter havde det været en oplagt sag, om man var gået videre med at knytte IM nøjere til det kirkelige tilsyn — de 52 præster, som bestyrelsen ansatte som tilsynsførende med missionærene, var naturligvis alle missionsfolk — men det skete foreløbig ikke. Samme sommer, som den thyske krig blev bragt til ende, holdt grundtvigianerne deres store Askov-møde og kampen mod Askov-adresserne optog i den nærmeste tid det kirkelige centrum på det livligste, og i denne kamp behøvede man IM.s støtte, hvad man da også rigeligt fik; alligevel brast forsøget på at organisere et alle omfattende Anti-askov-møde, og IM holdt derfor 1884 sit eget protestmøde³. Samtidig begyndte Kir-

¹) Indre Missions Tidende, 5/2-82, 81 ff. jfr. 26/2-82, 129 f.

²) Oplyst af P. Madsen i Kirkeraadets møde, 28/9-85, Forhandlingsprotokol 1884—86, fol. 219.

³) jfr. P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan I, 1950, 103 f. Heller ikke »højre-grundtvigianerne« lykkedes det at få med til protest. Om forhandlingerne mellem IM og det kirkelige centrums folk om et fremstød mod Askov-adresserne — forhandlinger som var af største betydning for Bethesdamødernes begyndelse — findes der adskillige papirer i Madsens arkiv (Add. 4° 1154).

keraadet at fungere, og dermed var der skabt det instrument, som i den rette mands hånd kunde blive midlet til at inkorporere den stadigt voxende missions-vækkelse under bispernes tilsyn og således sikre dens kræfter for kirken og hindre den i at komme på dogmatiske eller kirkelige afveje.

8/10-83 oprettedes ved kgl. resolution et *kirkeligt råd*, bestående af bisperne, en teologisk og en juridisk professor. Ideen var oprindelig D. G. Monrads; han vilde på denne måde søge at redde noget af sin kirkeforfatningstanke og forberede opfyldelsen af Grundlovens løfteparagraf¹. Martensen, som først var ligegyldig, blev siden ivrig for planen, og rådet opstod som en rådgivende instans for Ministeriet, samtidig med at det skulde kunne tage selvstændigt initiativ i indre kirkelige anliggender. Det var Ministerens hensigt senere at udvide det med både gejstlige og læge medlemmer², men herom blev der aldrig enighed i rådet, og denne plan faldt. Fra Rigsdagens side opfattedes rådet som en provisorisk foranstaltning, og Venstre bekæmpede det stadigt; det var kun en konsekvens heraf, at Venstre-regeringens første kirkepolitiske initiativ i 1901 var Kirkeraadets ophævelse.

Rådets teologiske medlem blev Madsen, ganske naturligt i kraft af hans position på dette tidspunkt, både i fakultetet og som konsulent for både bisperne (dog aldrig Martensen og Fog) og for kontorchef J. Jonquières ved

¹) Kirkehist. Saml. 6, III, 357 ff. 386 f.

²) Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen 1881—83, 363 ff. Da Scavenius tilbød Fog Sjællands bispestol (7/1-84, Ny kgl. Saml. 4° 3176) gav han et præcist udtryk for Kirkeraadets formål: — »paa den ene Side (at) være en Dæmper paa altfor yderliggaaende Frihedsbevægelser, som i Virkeligheden ville opløse Kirkesamfundet, men paa den anden Side være i Stand til at lede Bevægelserne saaledes, at Kirkesamfundet gennem tidssvarende Reforme og vel ogsaa Løsning af alt for snærende Baand kan holde sammen, og vi saaledes undgaar en Sprængning af Folkekirken, der ogsaa for det borgerlige Samfund vilde være en uoprettelig Ulykke«.

en mængde præsteansættelser¹. Selv gik han til sin nye opgave med største iver: Kirkeraadet skulde give Folkekirken fasthed, ikke mindst nu, hvor ministeren havde draget lægmandselementet frem. Det skulde dels hævde embedets autoritet, så præsterne ikke reduceredes til at blive menighedsordførere på linie med (eller endda under) lægmændene, dels skulde det hindre, at lægmændenes optagelse blev eet med politikernes. Det gjaldt om at søge tilbage til menighedsrådene i åndelig skikkelse, så at kunde, der i mindre kredse havde vist sig istand til at deltage i kirkens åndelige gerning, blev valgbare og valgberettigede til at komme med i udvidede landemoder og udvidet kirkeråd².

Allerede i Kirkeraadets første session foreslog Madsen (19/9-84) at udvide bispernes myndighed i rent kirkelige anliggender. Kirkeraadet skulde fastlægge principperne og de enkelte bisper gennemføre dem i deres stifter, så at sagerne overalt fik en ensartet behandling. Tyngdepunktet skulde flyttes fra Ministeriet til bisperne, der ikke mere skulde være administrative mellemlid, men selvstændigt handlende autoriteter i indre kirkelige sager. Ansvar og myndigheden skulde personliggøres. Dette var især påkrævet i disse tider, hvor en frikirkelig og individualistisk bevægelse udfoldede sig: »Hvor der kommer en Mand i det biskoppeliges Navn til Menigheden, og denne mærkede at han handlede med det fulde Ansvar, som ikke nu ligger fuldt paa Biskopperne, da Ministeriet har det endelige An-

---

¹) Add. 4° 1165. A, B. Også Vilhelm Beck søgte til Madsen for at få ham til at gøre noget for missionspræsters ansættelse og forflyttelse. Madsens breve til biskop Swane (hvis arkiv tilhører amtsforvalter Jørgen Swane, Vejle) er meget oplysende for denne betydningsfulde side af hans virksomhed. Hans position i kirken i almindelighed og blandt de teologiske studenter (jfr. tilstrømningen til hans berømte the-aftener) i særdeleshed bliver mere begribelig, når man ved noget om hans faktiske magtstilling ved talrige embedsbesættelser. Denne kirkehistorisk vigtige side af Madsens optræden er ganske forbigået hos Torm.

²) Madsen til Jacobi, Add. 4° 1165, D, 17/7-84.

svar, hvor de vedkommende Menighedsmedlemmer møde en saadan Instans, en Mand der har Mod til at træde op mod alle uberettigede Krav, og en Mand hvor der findes Kjærlighed til Folkekirken, som hos Biskopperne, — der vil en Afgjørelse fra Biskoppen have ganske anderledes Vægt end en Resolution fra Ministeriet. Den virkelige aandelige Myndighed respekteres endnu«. Siden 1848 har man kun set opløsning i kirken, nu trænges der til »en Faktor som kunde holde tilbage fra Frikirkens Skraaplan«, og det kan kun være bisperne, de er »ultimum refugium«, kun de har endnu autoritet nok til at træde op mod den frikirkelige bevægelse: »ad denne Vei ville vi faa et tilbageholdende Element med en virkelig aandelig Myndighed«, men bisperne må da være selvstændige i rent kirkelige sager; der bliver en afgørende forskel på en mands myndighed, hvis man ved, at han har det endelige ansvar, fremfor om han optræder som forhandlende melleminstans.

Monrad spurgte, om Madsen ønskede indgivet et andragende til Ministeriet, men Madsen mente, at man uden videre kunde anmode Ministeriet om at udruste bisperne med den fornødne myndighed; dertil svarede Monrad, »at det egentlige Hovedspørgsmaal var at vi stode under Ministeriet, og derunder ville vi blive staaende. Ministeriet tog al Hensyn til Biskoppernes Indstillinger, men Afgjørelsen maatte vedblive at være hos dette. Biskopperne maatte altid blive en Melleminstans saalænge Ministeriet stod ved Magt«. Madsen mente, at bisperne skulde have afgørelsen, og Ministeriet blive en »Appelinstans«. Swane kunde ikke se, at der var noget at gøre, men selve Kirkeraadets existens viste jo, at Ministeriet »gjerne gav os mere Myndighed«. Fog erklærede, at Madsens forslag tilsigtede en »Consistorialforfatning«, hvor Kirkeraadet fik direkte referat til kongen, og Clausen takkede Madsen for hans »store Kjærlighed til det biskoppelige Embede, men han troede ikke at hans Forslag kunde bringes ud i Livet«. Dette tiltrådte Fog¹.

¹) Kirkeraadets Forhandlingsprotokol, 1884—86, fol. 73 ff.

Dermed faldt den sag, men året efter tog Madsen — belært af erfaringen — mere konkret fat. 28/9-85 stillede han forslag om at overveje, »hvad der muligt kan gøres for at stille den indre Missions Lægmandsvirksomhed i noget Forhold til det kirkelige Tilsyn«. Baggrunden var dels den thyske krig, som havde vist, at den tilsyneladende så stejle Beck var til at få i tale, når han mødte modstand, dels den omstændighed, at Beck selv åbenbart nærede bekymringer for, hvordan det skulde gå IM, når hans egen faste hånd ikke mere holdt tøjlerne¹.

Madsen erklærede, at det er »en Kjendsgerning som vi alle ere vidende om at der har uddannet sig en egen Lærerstand i Danmark, som det kirkelige Tilsyn intet har at gjøre med, nemlig den indre Missions Colportører eller Lægprædikanter«. Hidtil var der ikke sket ulykker, men IM.s »Foraarstid« var forbi, tøjlerne ved at slappes, selvbevidstheden og frimodigheden i væxt. Dogmatisk kætteri — nægtelse af syndsforladelse i nadveren — var begyndt at brede sig, og »Styrelsen« er »ikke længer i Stand til at dæmpe Bevægelsen«. Rent galt vil det blive, når Beck dør. Ordningen af 1881 var et Skridt i den rigtige retning, men de tilsynsførende præster tilhører jo alle IM og går i missionærernes spor. Derfor vilde han foreslå, at biskopperne valgte tilsynsmændene eller ansatte andre ved siden af de af IM valgte; desuden måtte bisperne have en »vægtig Stemme med« m.h.t. hvor missionærerne skulde virke. For de var begyndt at blive magelige; de kom mest på egne, hvor de blev vel modtaget, begrænsede sig til møder og

---

¹) 11/12-79 mistede Beck en søn, der også hed Vilhelm, og ved begravelsen (Indre Missions Tidende, 11/1-80, 22 ff.) udtalte han, at dette slag var så meget tungere, som han havde tænkt, at den begavede dreng, der allerede nærede stor kærlighed til de hellige, skulde være hans efterfølger som formand for IM. Nedslået gentog han, hvad han så ofte havde hørt andre sige: »Hvad skal der blive af den indre Mission naar Vilhelm Beck ikke kan mere?« — og dette hjertesuk var ikke uden grund: han var ved at føle alderens tryk, og IM.s bestyrelse var en samling uselvstændige mænd, som helt var vant til at lade Beck bestemme.

gik ikke på husbesøg. Det var kraftspild at have dem gående på vakte egne, når de uvakte trængte til dem; desuden nøjedes missionærerne ikke med at vække folk og sende dem til præsten, men opretholdt mange steder en virksomhed, som i virkeligheden konkurrerede med præstens. Derimod ønskede Madsen ikke, at missionærerne skulde gennemgå en uddannelse og prøves af bisperne, og heller ikke at de skulde indordnes »ubetinget under Kirkens Tilsyn«, så at selve foreningen trådte tilbage. Det første vilde tage friskheden bort, det sidste kvæle hele sagen. Man burde skride til »garanterende Foranstaltninger«, og i den omstændighed, at Beck aldrig havde fået noget svar fra Ministeriet under den thyske krig, lå der en mulighed for, at man kunde komme videre af den her foreslåede vej.

Diskussionen drejede sig først om resultaterne af den thyske krig, og navnlig Clausen og Swane var meget ivrige for Madsens ide, også Fog takkede ham, men fortabte sig iøvrigt hurtigt i en række betragtninger over forholdet mellem kirke og stat, konkluderende i, at vanskelighederne alene lå på IM.s side; men måske kunde dog Madsens forslag bidrage til en løsning. Monrad anså sagen for »overordentlig vanskelig«: IM var en helt privat forening, der næppe frivilligt underkastede sig indskrænkninger, og at lægge pres på IM-præsterne ved at »trykke dem med Hensynet til deres Embedsstilling fandt han saare lidet ønskeligt«. Kom forslaget derimod fra IM selv, vilde han med glæde tage imod det, men det var mere end betænkeligt at fastsætte »Regler om hvilke vi ikke vidste, hvorvidt de vilde blive modtagne eller ei«. Træffende sammenlignede han forholdene med senmiddelalderens stridigheder mellem sognepræster og tiggermunke. Fog spurgte, om ikke Madsen kunde henstille til IM, »at den bad om Raadets Assistance«. Kbhvns IM havde, da han flyttede til København, bedt om hans støtte og altid vist, at den »ønskede inderligt at komme til at staa i nøie Forhold til Kirken«.

Madsen svarede med en redegørelse for den meget store forskel på de to missioner, men hvis rådet ønskede det, skulde han forsøge en henvendelse, skønt han ikke troede, at »Landmissionen« vilde »tage en saadan Henstilling op«. Dog burde i så fald de to bisper, Clausen og Swane, som stod IM nærmest, gå sammen med ham. Iøvrigt kunde han ikke se, at der kunde indvendes noget mod, at Kirke- raadet »selv tog Initiativet og indstillede Sagen til Mini- steriet«. Han handlede alene af interesse for IM, men så- længe man havde en Confessio Augustana med en artikel XIV (at ingen må prædike — nisi rite vocatus), gik det ikke an at lade lægmandsvirksomheden have det nuvæ- rende omfang: »dette bliver kun berettiget med Kirkens Autorisation«. Der var vanskeligheder nok, men under den nuværende minister — »der alt engang er traadt op mod Indre Missionen i denne Sag« — kunde man snarest håbe på planens gennemførelse. Swane støttede ham igen kraf- tigt: kontakt med missionen betød udvidelse af bispernes indflydelse: »Vi kunne ikke komme med ind i det bevægede Liv i Menighederne, men Lægmandsmissionen vil da hjælpe os dermed«, og bliver den ikke stillet under tilsyn, skejer den ud. Beføjelse til at gribe ind har man just i Conf. Aug. XIV. Monrad mente, at bisperne enkeltvis kunde optage forhandlinger med IM, men kun rent privat; han afviste bestemt at kalde Ministeriet til og gennem det øve tryk på IM.s bestyrelse. Clausen og Swane støttede atter Mad- sen og foreslog, dels at rådet skulde rette en udtalelse til Ministeriet, dels at Madsen skulde indlede forhandlinger med Beck om sagen. Madsen ønskede, at Clausen og Swane skulde deltage i disse forhandlinger, og Kirkeraadet endte med at anmode Clausen, Madsen og Swane om at gå videre med sagen¹.

8/1-86 skrev Beck til Madsen i højeste alteration: Han

---

¹) Kirkeraadets Forhandlingsprotokol 1884—86, fol. 218 ff.

havde i et blad¹ set, at bisperne vilde IM til livs, og spurgte nu, hvad meningen var. Var det virkelig bisperne, som stod bag? Var det ikke snarere Scavenius? Skal der igen være krig mod IM? Det vil jo være let nok at få ildesindede præster til at indberette et eller andet om missionærerne, og så er spillet gående. Ordningen af 1881 har virket godt, og det er skammeligt, om de upraktiske bisper nu vil ødelægge den, men deres eneste virkelige indsats synes ganske vist efterhånden at være at lægge Guds riges nidkære arbejdere hindringer i vejen, så »Døden« kan få ro til at herske i præstegårdene. Hvor er det utaknemligt af dem! Uden IM havde Folkekirken nu været et overdrev for sekter og vild grundtvigianisme. Et angreb på IM nu vil betyde, at præsterne mister indflydelsen, og at lægfolket går sine egne veje. Madsen, som jo har adgang til ministeren, må gribe ind for at hindre, at der bliver gjort noget ondt eller dumt.

Men det blev værre endnu: Just som Beck havde sendt

---

¹) I Jyllandsposten rettede 11/12-85 »En Lærer« et voldsomt angreb på grundtvigianernes kristelige og folkelige nedbrydningsarbejde. Dette blev sst. 23/12-85 optaget og uddybet af »En Præst«, som i betragtning af den mildhed, hvormed det kirkelige tilsyn tog på de ganske ulutherske og mod øvrigheden ulydige grundtvigianere fandt det »paa-faldende, at Bisperaadet i dette Efteraar gennem Biskopperne har udsendt Opfordring til Præsterne om at have et vaagent Øje med Indremissionærernes Virksomhed og indsende Beretning om denne«. Hvad man end kan mene om IM — den står ialtfald ikke Gud og øvrigheden imod; missionsfolk bliver tværtimod flere steder upopulære, fordi de ikke vil være med at sætte sig mod øvrigheden, og de er lutherske: »Ingen Præst i Danmark kan være mere luthersk end Vilhelm Beck, og som Herren saa følge ham Svende«. Dette indlæg blev gengivet i Sorø Amtstidende 7/1-86, og det er vel det, som direkte har foranlediget Beck til dagen efter at skrive til Madsen. »En Præst« bygger på forlydender, der igen må antages at stamme fra indiskretion af kirkerådsmedlemmer, måske endda fremkommet i den hensigt at opskræmme IM og Beck og gøre dem forhandlingsmodne.

dette nødskrig, fik han brev fra pastor Baumann¹ i Vester Egede: »Der er overdraget mig et Hverv, som jeg ikke forstaar, hvorfor det er overdraget mig, uden fordi Vedkommende anseer mig paa en Gang som Ven af »I. M.« og (som en meget konservativ Natur) af vor gamle Folkekirke. Sagen er da, at jeg fra en Side, der staar for høit til, at den kan modtage et Afslag direkte fra en Privatmand, uden at Sagen derved vilde vanskeliggjøres, er bleven anmodet om at indlede en Forespørgsel om, hvorvidt De kunde være villig til at lade »I. M.« med dens Lægmandsvirksomhed indorganiseres som Led i Folkekirken under de folkekirkelige Myndigheder«. Baumann kan ikke undre sig, om Beck ved dette kommer til at tænke på ordet: *timeo Danaos dona ferentes*, men har dog — i erindring om Becks ligtale over sønnen — ment at der kunde være grund til at tro, at Beck vilde overveje sagen alvorligt. Udadtil som indadtil vil IM møde store vanskeligheder ved Becks død. Siden 1881 hænger damoklessværdet over IM, og mon ikke Beck på denne baggrund vilde finde det motiveret at ordne dette spørgsmål, mens hans endnu »staar med en Indflydelse og Autoritet, som der maa tages Hensyn til, og som kan stille sine Betingelser« og desuden har et sådant »praktisk og overskuende Blik«, at han kan skønne,

¹) J. R. Baumann (1843—1920) var en anset gejstlig, nærmest af tredje retning, men med stærke sympatier for al indre og ydre mission; han skrev både i Indre Missions Tidende og i Fra Bethesda (Kbhvns IM.s blad), og 1901—04 var han formand for Det danske Missionselskab. 1885 rådførte biskop Swane sig med P. Madsen om Baumanns kvalifikationer som stiftsprovst i Viborg; Madsen anbefalede ham på det bedste; han anså ham ikke for at være betydelig, men han var en god prædikant og en højkirkelig ven af IM, ikke af Becks type — en stor ros i Madsens mund. Swane opfordrede derefter Baumann til at søge til Viborg, men han vilde ikke (Swane til Madsen 4° 1165, B, 5/8, 26/8-85, med Madsens udat. svarconcept til det første brev). Fr. Zeuthen — Becks »højre hånd« i IM.s bestyrelse og hans efterfølger som formand — blev derefter af Swane opfordret til at komme til Viborg, han sagde ja, men det blev til stor skuffelse for begge parter (en mængde papirer herom i brevvekslingen mellem Swane og Stein, i Swanes arkiv).

hvor langt man kan gå i retning af indrømmelser uden at »skade Sagens Kjærne« — hvilket man jo ikke kan forudsætte, at hans efterfølger vil være istand til! Vel skal IM indorganiseres som »Led« i Folkekirken, men kun med anerkendelse af dens »betydningsfulde Virksomhed til at vække Livet« i den. Beck vil formentlig bede om at få kortene lagt på bordet, men Baumann ved intet — udover at han er blevet anmodet om at indlede denne »aldeles foreløbige og *uofficielle* Forespørgsel« af en, der ikke kan modtage et direkte afslag¹.

Beck afventede Madsens svar, før han selv svarede Baumann, og Madsen forsikrede ham 14/1-86, at den jyske præst havde uret: der var intet cirkulære udsendt, og ingen tænkte på krig mod IM. Madsen havde ikke adgang til Scavenius, men henholdt sig altid til embedsmændene i Kultusministeriet. Forøvrigt vilde han ikke lægge skjul på, at Kirkeraadet havde forhandlet om IM. Der havde været almindelig anerkendelse af virksomheden og af Becks ledelse, men stor bekymring for, hvordan det skulde gå, når han var borte; han var jo den eneste, som havde autoritet, og det endda ikke en helt udiskutabel. Ordningen af 1881 hang også på Becks person. Han burde ikke dadle Kirkeraadet for disse overvejelser; man vilde kun venskabelige forhandlinger og havde ikke taget nogen beslutninger, men det var uforeneligt med en luthersk kirkes grundsætninger, at der bestod en fri lærerstand uden tilsyn. De frie kræfters spil skal bevares, men bisperne har god brug for IM, der jo også ved en forbindelse med bisperne får bedre forhold til præsterne. Det er ikke påkrævet, at man bryder sig om bisperne, men deres embede er nu engang kirkens eneste faste ordning og dens eneste værn mod skiftende ministre, Kirkeraadet det sidste værn mod kirkeligt anarki. Beck burde betænke dette, når han håner bisperne; de vil ikke IM til livs, men *kunde* skade den over-

¹) 6/1-86, Add. 4° 1159, afskrift med bispinde Madsens hånd, betegnet »Privatissime«.

ordentligt, om de vilde! Livsbevægelserne bør søge kontakt med bisperne, Beck kunde selv gøre meget, om han vilde, og Madsen ender brevet med at tilbyde ham at forhandle mundtligt om sagen¹.

¹⁶/₁-86 svarede Beck Baumann: han vilde gerne have nærmere besked. Skulde IM være »Statsinstitution i Lighed med Præstens Stilling med Prøvelse af Missionærerne overfor Bispen eller anden officiel Examen, Missionæernes Ud nævnelse af Myndighederne, Virksomheden ligesaa bestemt og kontrolleret af disse —, er det dette, man tilsigter, saa kan jeg aldeles bestemt sige, at dette vilde være en øjeblikkelig Tilintetgjørelse af »I. M.« som *kirkelig Forening*«. Missionærerne vilde ikke finde sig deri, og der vilde strax blive dannet en lægmandsmission med en ren lægmandsbestyrelse, en sekterisk og oppositionel bevægelse til megen plage for præsterne, især i disse i forvejen (politisk) urolige tider. Hidtil har IM virket dæmpende på de politiske brydninger i bondestanden, men uden præsternes medarbejde vil den hvirvles ind i det politiske røre »ligesom Grundtvigianismen«, virke ødelæggende og selv blive ødelagt. Beck henviste til, at Martensen i 1881 havde afvist biskop Linds forslag om en sådan indorganisation og til Beck havde sagt, at når »Folkekirken engang ramler sammen, vil det blive den I. M., som optager og redder de levende Rester«. Martensen havde skaffet ordningen af 1881, og den virkede godt, det var bundutaknemligt af bisperne at gribe forstyrrende ind — netop nu ved 25 årsjubelæet og gøre dette år til et sorgens år. Men dette betød ikke, at Beck vilde afvise enhver forhandling; muligt kunde der nok ændres i IM.s ordning, blot »dens frie Stilling under dens egen fri Bestyrelse blev respekteret«. En stramning af båndene kan vanskeligt bæres, også Becks autoritet har sine grænser, og en statsmission vil aldrig kunne leve af frivillige gaver, ikke støttet af den levende menighed².

¹) sst. koncept.

²) sst. i afskrift, jfr. p. 458. note 1.

Madsen fik svar 18/1-86. Beck bad ham forstå den uro, han følte: den thyske krig havde taget hårdere på ham end samtlige hans præsteår. Hvis det kun drejer sig om det, Madsen nævner, skal han ikke modsætte sig forhandlinger, men et bispetilsyn tror han ikke på, det er jo ikke engang effektivt overfor præsterne! Beck gennemgår sine erfaringer med bisperne: Martensen havde ganske vist gjort IM en stor tjeneste, men først da ministeren truede. Laub var kølig, Balslev venlig mod Beck personlig, men lagde IM alle de hindringer i vejen, som han kunde, Monrad blev han aldrig klog på, Engelstoft var passiv, men gjorde ikke fortræd, Lind var IM.s svorne fjende; han havde sagt til de nordjyske missionærer, at han vilde forbyde deres virksomhed, om han kunde. Kun Swane havde vist sig forstående. Det kan være meget godt, at bisperne har brug for IM, men de er altfor upraktiske til at vide, hvor missionærerne skal sættes ind, og klages der over, at de ikke kommer på de døde egne, kan det jo skyldes, at præsterne dér står dem imod. Forøvrigt tror Beck ikke, at situationen er så fredelig, som Madsen skildrer. Baumanns brev, som han vedlægger, har utvivlsomt Ministeriet som kilde — Beck kunde efter dets indledning ikke godt tro andet — det er Linds ide fra 1881, som her går igen. Beck advarer igen indstændigt mod indgreb; men kan tænke sig Kirkeraadet som en regulerende autoritet i baggrunden; dog må man betænke, at de politiske forhold er vanskelige, ethvert indgreb vil blive opfattet som et ministerielt anslag mod friheden og sætte ondt blod i lægfolket. Beck overvejer ikke, hvad der skal ske ved hans død. IM er Herrens — og desuden er der i bestyrelsen en duelig mand (Fr. Zeuthen?), som kan opdrages til eftermand. Dominus providebit¹.

Den her refererede korrespondance peger ganske tydeligt hen på P. Madsen — hvem Fog og Kirkeraadet havde overdraget at få forhandlinger igang, således at initiativet lå hos IM, og bisperne ikke blev kompromitteret ved et af-

¹) sst.

slag på en henvendelse — som bagmanden for den aktion, der skulde sætte Beck i affekt og stemme ham gunstigt til at optage forhandlinger, når han opdagede, at anslaget var mindre slemt, end han først havde troet. Imidlertid behøver vi ikke at blive ved indicierne: 23/1-86 tilskrev provst, dr. theol. J. Paludan-Müller i Snesere (hvem Madsen stod nær siden deres samarbejde i perikope-sagen, der førte til optagelse af en ny textrække¹) Madsen og mindede ham om, at han allerede 22/10-85 havde spurgt Paludan-Müller, om han troede, at IM.s bestyrelse kunde tænkes at ville gå ind under en folkekirkelig ordning. Paludan-Müller erindrede ikke at have påtaget sig noget bestemt hverv; han havde heller ikke omtalt sagen for andre end den nærboende pastor Baumann, da de mødtes ved helligtrekongersgudtjeneste i Snesere². Madsens navn havde han hyllet i »Discretionens tætteste Slør« og blot meddelt Baumann, at han fra aldeles kompetent side vidste, at man ønskede en henvendelse til Beck, og at Baumann burde påtage sig den, fordi den da vilde komme i venskabelig skikkelse. Nu viste Becks reaktion, at han — trods en ikke uforståelig ængstelse — var til at tale med, og nu burde Madsen handle hurtigt, for så hårdt som IM for tiden farer frem, vil det ende med forskrækkelse for den selv, og sognepræsternes autoritet undergraves. Paludan-Müller foreslog en ordning i 5 punkter: den fri IM-virksomhed bevares; bestyrelsen supplerer sig selv, men udvides med et af Kirkeraadet valgt medlem; IM forpligter sig til at dirigere missionærerne hen, hvor der er brug for dem, og så vidt muligt rette sig efter bispernes ønsker; bestyrelsen har ansvar for missionærernes uddannelse og antagelse, men kan ikke afvise klager, der rettes gennem provsterne; in-

¹) se brevene i Add. 4° 1158 jfr. 4° 1165^I A, og Torm: a. s. 142 ff.

²) Denne må have været 5/1-86; Baumann har været meget rask i vendingen, siden han allerede dagen efter skrev til Beck.

struxen skal approberes af Kirkeraadet¹. Således udrustet skrev Madsen 29/1-86 til Beck: Han forstod så godt, om Baumanns brev havde forurolet ham, men Kirkeraadets planer gik ikke så vidt: overdrivelserne i Baumanns brev var opstået ved, at oplysningerne var gået gennem flere hænder (!). Ikke med eet ord antydede Madsen, at han kendte Baumanns henvendelse ad anden vej end gennem Becks brev til ham selv; han udtrykte blot håbet om, at forhandlingerne måtte føre til et godt resultat².

Dog trak sagen ud. I foråret konfererede Madsen ganske vist med Swane og Clausen, da de var i Kbhvn, og forelagde dem sit udkast³, men derefter var Beck i Karlsbad, og siden skulde der være IM-bestyrelsesmøde, og dette vilde den forsigtige Madsen afvente, »thi saavidt jeg kender Partiforhold, var det allerfarligste for Sagens Fremme, om dens første Stadium blev en Fremlæggelse for hele Becks Kreds, der da med eller uden hans Foranledning let binder Føreren, saa han kan skyde sig ind under hele Bestyrelsens Afgjørelse. En Forhandling med ham (og Zeuthen) alene er utvivlsomt det gunstigste«⁴. IM.s bestyrelsesmøde i Randers⁵ sluttede 9/7-86, og samme dag slog Madsen omsider til. Han opstillede et program i 8 punkter, men til Beck skrev han dem alle 8 ud i eet, for at det ikke skulde tage sig for voldsomt ud, og for ikke at binde Kirkeraadet lod ham dem blot fremtræde som et forhandlingsgrundlag, fremsat i fortrolighed.⁶

¹) Add. 4° 1159. Paludan-Müller vedlagde brevvevlingen Baumann-Beck, og bad om at få den igen; forinden har Madsen altså sikret sig en afskrift.

²) sst. koncept.

³) oplyst af Madsen i Kirkeraadets møde 22/9-86, jfr. p. 467.

⁴) Madsen til Swane, 9/7-86.

⁵) Indre Missions Tidende, 22/8-86, 537 ff.

⁶) Madsen til Swane, 9/7-86, jfr. til Beck, s. d. trykt i Chr. Sørensen: Vilhelm Beck, 1913, 11 f. Til Beck minder Madsen om brevvevlingen i januar og om, at den var foranlediget af Beck! Derefter går han — da

Punkterne var: 1) IM fortsætter som fri institution, 2) bestyrelsen supplerer sig selv; mindst halvdelen skal være præster i Folkekirken, og desuden tiltrædes bestyrelsen af et af Kirkeraadet (Ministeriet) valgt medlem. 3) Bestyrelsen ansætter missionærerne, 4) udnævner de tilsynshavende præster og meddeler bisperne, hvem de er. 5) Missionærinstruxen skal approberes af Kirkeraadet; i en parentes, — som Beck ikke fik at se, fordi det var klogest først at ordne principperne, siden kunde man udfylde enkelthederne, når han var gået ind på hovedsagen! — hedder det, at missionærerne ikke må optræde polemisk og dømmende overfor præsterne, kun må holde forsamlinger med præstens samtykke, med mindre bispen vil dispensere præstens afgørelse; giver en forhandling mellem IM.s bestyrelse og præsten ikke resultat, kan der appelleres til biskoppen. 6) IM aflægger årlig beretning til Kirkeraadet om arbejdet, 7) IM forpligter sig såvidt muligt til at virke, hvor bisperne af forbigående eller vedvarende grunde anser det for ønskeligt (udstrakte sogne, steder med svagelige eller uduelige præster, sekteriske eller »døde« egne etc.). 8) Klager over missionærer forebringes bispen, som forhandler med IM.s bestyrelse; opnås enighed ikke, forbeholder bispen sig »Folkekirken Ret«.

Stort set havde Madsen fulgt Paludan-Müllers udkast, og Swane var tilfreds med Madsens forslag; han forhandlede med Zeuthen og fandt ham gunstigt stemt¹. Men Beck — som nu havde haft god tid til at komme sig af forskrækkelsen i januar — gjorde knuder: han var slet ikke glad for Madsens brev; øjeblikket var så ugunstigt som muligt for en forbindelse med bisperne. Den nye ord-

---

der jo inden næste kirkeråds-session skulde »forhandles venskabeligt» over til »efter Raadets Anmodning . . at fremstille de Grundtræk, om hvilke Raadets Tanker nærmest har bevæget sig, for at høre Deres Mening derom«. Hermed overskred Madsen sin kompetence ganske betydeligt.

¹) Swane til Madsen, Add. 4° 1165, B, 12/7-86; Madsen til Swane, 14/7-86.

ning af 1881 — som han hidtil havde prist de heldige virkninger af — havde missionærerne modtaget med største mistænksomhed, og desuden gjorde den politiske situation sagen endnu sværere: IM.s venner hørte mest til bondestanden og var følgelig med den agiteret op til at betragte alt, som kom fra myndighederne, med mistillid. En ordning med bisperne vilde venstrepressen — som i forvejen »hader« IM — strax slå ned på for at skille IM og bønderne. Fremskynder man Madsens forslag, vil det indtræffe, som man frygter ved Becks død: IM bliver en sekt eller en ukirkelig lægmandsbevægelse, til største gene for præsterne. Besindige mænd vil dog vist høre råd fra ham, der menneskeligt talt har båret denne sag i 25 år, og som ved, hvad man kan byde »Menigheden«. Man bør vente til en bedre tid. Bestyrelsen er jo ikke menighedens herre, men dens befuldmægtigede; den styrer kun så langt, som menigheden giver tillid og penge; mister den det første, taber den også det andet. Det er meget, at »Menigheden« har fundet sig i, at bestyrelsesvalget ikke mere er demokratisk, og at der er 9 præster, men kun 2 lægmænd; buen kan spændes, så den brister. Efter samråd med et par af de ældste i bestyrelsen — desværre kom Madsens brev jo lige efter bestyrelsesmødet i Randers — vil han bemærke, at det er ganske uantageligt for IM at have et af Kirkeaaedet valgt medlem siddende; dertil vil han selv og hele bestyrelsen sige bestemt nej, og gik bestyrelsen med, vilde Beck strax træde fra. At lave en arbejdsdygtig bestyrelse er svært; nu er det lykkedes omsider. Men hvem garanterer, at Kirkeaaedet vil vælge en »troende« mand? Og selvom så var, garanterede det jo ikke, at han var til at arbejde sammen med! Og var han endda, som han skulde være, vilde han alligevel være persona ingrata, en »Slags Spion«, som aldrig vilde smelte sammen med de andre; heller ikke kunde han udrette noget, for han vilde jo altid være i mindretal! Instruxen var Beck villig til at lade approbere af Kirkeaaedet, hvis man kunde nå enighed ved fri for-

handling; i tilfælde af uenighed må bestyrelsen have det afgørende ord. En årlig indberetning skulde Kirkeraadet gerne få, men en sådan fremkommer jo allerede i Missions-Tidenden. Bestyrelsen vil gerne lade missionærerne arbejde, hvor bisperne ønsker det — så vidt muligt! Der er ikke folk nok til at forpligte sig uden videre, og skal IM kun arbejde på døde egne — hvor man ingen kollekter får — kan den ikke bære sig økonomisk; den levende menighed skal også nyde godt af missionærerne; men man skal gøre, hvad man kan, og har netop i Randers besluttet sig til at tage et arbejde op på de døde egne¹. Beck glædede sig over, at IM skulde have lov til at arbejde, hvor der er uduelige præster; det vilde ophæve den generende bestemmelse, at missionæren skulde have præstens tilladelse. Endelig m.h.t. klager over missionærerne, så havde man intet mod at forelægge dem for bispen, blot bestyrelsen måtte forbeholde sig sin handlefrihed. I Madsens forslag savnede han en bestemmelse, som sikrede IM.s ejendomme i tilfælde af, at overenskomsten blev hævet; det var vigtigt af hensyn til de mange missionshuse, der endnu ikke var gældfri, og som derfor ikke havde kunnet tilskødes missionen. I det hele taget måtte det være en forudsætning for en overenskomst med bisperne, at den sigtede til *beskyttelse* for IM, ikke dannede udgangspunkt for indgreb i dens frihed. Sådan havde Martensen opfattet sagen i 1881².

Madsen blev forfærdet: alt var jo aftalt, men nu, da man kommer til det konkrete, falder Beck fra og glemmer alle løfter; vil han kun have rettigheder og ikke pligter, nytter forhandling ikke. Det er virkelig sørgeligt, at Beck har så ringe tillid til kirkestyrelsen³. Beck indså, at han var gået for vidt: selvom han var aldrig så lidt grundtvigianer,

---

¹) se Indre Missions Tidende, 22/8-86, 538 ff. Det drejede sig om Himmerland, Hanherred, Randers-Aarhus-egnen, området mellem Ringsted og Roskilde, mellem Korsør og Slagelse og Lolland-Falster.

²) Til Madsen 28/7-86. Add. 4° 1159.

³) sst. koncept. udat. tidligst 29/7, senest 3/8-86.

måtte han dog indrømme, at skrift var et »dødt Ord«, — mundtlig forhandling var bedre; han vilde slet ikke afslå forslaget, men netop forhandle. Af hensyn til den politiske situation burde man opsætte det hele, og så kunde man i ro og mag tale sig til rette. Når han ikke selv stillede forslag, skyldtes det kun, at det jo ikke var ham, men bisperne, som var interesserede, men netop derfor måtte en ordning sigte på beskyttelse af IM¹.

Da Madsen fik dette brev, tog han strax (6/8-86) over fra Vedbygaard til Ørslev og gav dagen efter Swane besked om resultatet: Beck havde lovet at indgive en fyldig beretning om arbejdet til Kirkeaaedet, at lade instruxen approbere af Kirkeaaedet, hvis det kunde ske ved en fri forhandling, at lade bisperne rekvirere missionærer hen på egne, hvor de krævedes, »saa vidt muligt«, og at erstatte sit uheldige brev af 28/7 med et nyt. Derimod havde han været urokelig m.h.t. det af Kirkeaaedet valgte medlem i IM.s bestyrelse. Madsen mente, at dette var, hvad man kunde vente at nå, men han frygtede, hvad der kunde ske, når Beck atter fik sovet på sagen². Swane, som imidlertid klart så, at der intet væsentligt var vundet, var skuffet: »at en Mand, der i en Menneskealder har været Lederen af en mægtig, christelig Bevægelse i vor Folkekirke, kunde optræde med en saa hensynsløs Tilsidesættelse af Agtelse overfor et vel ment og vel overvejet Forslag og med en saadan Mangel paa Forstaaelse af, hvad der hører til en Sags Forhandling«. Iøvrigt mente Swane, at det var provst Vahl, der havde influeret på Beck; han har en »reformert« indstilling til bisperåd og den slags ting; Zeuthen derimod var enig med Swane og Madsen³.

Det nye brev fra Beck kom omgående; men det var næsten ordret overensstemmende med brevet af 28/7, blot var tonen lidt neddæmpet; den eneste saglige forandring

¹) Beck til Madsen, sst. 4/8-86.

²) Madsen til Swane, 7/8-86.

³) Swane til Madsen, Add. 4° 1165, B, 9/8-86.

var løftet om at afgive en årlig beretning til Kirkeraadet¹.

Med dette mere end magre resultat måtte Madsen da på Kirkeraadets møde 22/9-86 redegøre for sin mission². Han refererede forhandlingerne, understregede, at de var *optaget på Becks initiativ* — idet han ganske fortav aktionen via Paludan-Müller og Baumann — heller ikke gjorde han noget ud af, at han havde søgt at få Beck til at godtage et af Kirkeraadet valgt medlem i IM.s bestyrelse, men accepterede ganske Becks standpunkt: at de årlige indberetninger vilde give Raadet al tænkelig lejlighed til at følge, hvad der foregik i IM. Derimod lagde han megen vægt på, at bisperne skulde approbere instruxen til missionærerne og optage forhandlinger med bestyrelsen, hvis den blev overtrådt, thi »derved troede han at man naaede, hvad der tilsigtedes. Man bandt Foreningen ved disse Forskrifter og man fik selv Myndighed til at paatale og straffe. Den biskoppelige Myndighed er maaske svagt udtrykt, men han troer at det følger af det biskoppelige Embede, at Biskopperne vilde beholde Overvægten. Kommer det til en Conflict vil Ministeren støtte Biskopperne, saafremt disse have truffet en rigtig Afgjørelse, og derved vil det rette Tryk være lagt paa Indre Missionselskabets Bestyrelse. Paa den anden Side maa tages i Betragtning Hensynet til selve Bestyrelsen. Missionen maa stilles saa frit som den har Krav paa uden at Biskoppernes Myndighed trædes for nær«. Madsen nævnte videre, at Beck af hensyn til, at ordningen af 1881 ikke havde stået sin prøve, og at de politiske forhold var så urolige, havde tilrådet udsættelse; men selv mente han, at tiden var inde til aktion. IM kunde i anden generation som så mange andre bevægelser blive en karikatur af sig selv, og dette modvirkes bedst ved dens forbindelse med Folkekirken; ordningen måtte træffes, mens Beck var i live, ellers vidste man aldrig, hvordan det

1) Renskrift i Add. 4° 1159, trykt Sørensen: a. s. 13 ff.

2) Kirkeraadets Forhandlingsprotokol 1884—86, fol. 327 ff. Kladde til Madsens tale i Add. 4° 1159.

kunde gå. I grunden havde Beck ret i, at et af Kirkeraadet valgt medlem i IM.s bestyrelse vilde blive persona ingrata; at lade IM gøre indstilling til et sådant valg vilde gøre alt illusorisk, og så kedeligt det også var, måtte dette punkt hellere falde; Beck havde lovet alle de oplysninger, man ønskede om virksomheden, og dette var nok, når man da havde med »loyale Mænd« at gøre — hvilket der jo ikke var grund til at tvivle på, at man havde. At Madsen selv i højeste grad betvivlede Becks loyalitet sagde han intet om.

Videre udviklede han, at spørgsmålet om, hvorvidt en præst måtte holde missionærer borte fra sit sogn, sikkert kunde blive afgjort af biskopperne; et forbud mod polemisk optræden fra missionærernes side overfor præsterne var ganske vist ikke omtalt i den nuværende instrux, men Beck var gået ind på det og havde under de mundtlige forhandlinger (dette punkt var jo — jfr. p. 466 — kun nævnt i brevet til Swane, ikke til Beck) erklæret, at han altid instruerede missionærerne derom. Han sluttede med at opsummere sit — af Beck ændrede — forslag i de 8 punkter og anbefalede det på det bedste.

Swane sluttede sig til Madsen og talte for samarbejde med IM.s mægtige bevægelse, ikke blot regulerende og modererende, men også aktivt; der var et godt konservativt element i IM, som måtte imødekommes og støttes; men derefter rykkede oppositionen frem: professor Matzen fandt det meget godt, at IM blev anerkendt, men hvad fik Kirkeraadet til gengæld? Uden et medlem i IM.s bestyrelse — hvad man altså ikke kunde få — var Kirkeraadet ganske magtesløst; ganske vist skulde man have indberetninger, men de vilde jo altid komme bagefter, og skulde der da forhandles med IM.s bestyrelse, og denne måske viste sig vrangvillig, »hvad Myndighed har saa Kirkeraadet«? Det var vigtigt, at der som formand for IM til enhver tid var en mand, Kirkeraadet havde tillid til, og han vilde derfor foreslå, at der optoges en bestemmelse om, »at der om Valget af Bestyrelsens Formand skal forhandles med Kirkeraadet«.

Engelstoft ventede sig ikke noget af Madsens forslag, men han var tilfreds med, at bisperne fik indflydelse på, hvor missionærene skulde virke. Derimod kunde Fog »aldeles ikke slutte sig til Forslaget og vilde for sit Vedkommende modsætte sig det«; bisperne kunde ikke vinde noget ved det, derimod kunde der tabes adskilligt både for dem og for IM. Fog »har følt sig ydmyget ved disse Forhandlinger, han synes at vi alle staae som bedende overfor Beck for at opnaa en Forening, uden at han kan se hvad der derved skal fremmes«. Hvis der sker et overgreb fra IM.s side i Sjællands stift — det er ikke sket hidtil — vil han skrive direkte til Beck og »anmode ham om at ophæve Ulemperne«, og stiller Beck sig velvilligt, ja hvis han blot vil opfylde sit præsteløfte »at vise de geistlige og verdslige Øvrigheder skyldig Føielighed«, er alt i orden, men gør han det ikke, er der intet at gøre, uanset om man har vedtaget Madsens forslag eller ej, med mindre da det drejer sig om så alvorlige ting, at man kan gå til øvrigheden, men »det kan man gjøre uden Forslaget og det samme maa man gjøre efter Forslaget«. Bisperne vil kun tabe ved denne overenskomst: »de vilde binde sig uden at opnaa noget-somhelst derfor«. Fog betegnede ligefrem forslaget som sigtende til at »sætte vort Embede ned« ved at risikere det overfor lægmandsfløjen af IM, som bisperne ikke havde nogen legal indflydelse på: »ville de ikke høre os som Biskopper ville de endnu mindre høre os som Kirkeraad«.

Balslev erkendte, at bisperne trængte til mere kundskab om IM, men vilde nødtigt gribe for meget ind; blot kunde han ønske: 1) at bestyrelsen vilde give bisperne besked om, hvilke missionærer der virkede i de enkelte stifter, og hvem deres gejstlige tilsynsmænd var, og 2) at man kunde få en stiftsvis indberetning fra tilsynsmændene om IM.s virksomhed i deres egn. Fog mente, at dette kunde man nemt få ved en blot henvendelse til bestyrelsen. Lind rykkede ud med en oversigt over IM.s virksomhed i Aalborg stift, hvorefter Swane igen talte for Madsens forslag; gennemført vilde det dog i nogen grad binde IM.s bestyrelse, yde

visse garantier for at den ansatte kvalificerede folk og hindre udskejelser. Der var ikke tale om at forhandle på lige fod, men han kunde ikke se, at man bortgav noget af sin værdighed ved at spørge, om IM vilde underkaste sig visse regler, der så vilde medføre, at bestyrelse og missionærer blev »vænnede ind i det Spor at de have Biskopperne at rette sig efter«, hvilket de for øjeblikket absolut ikke havde nogen følelse af forpligtelse til.

Fog fejede alle indvendinger til side: »Vi have haft Vanskelighed nok med at lede Bevægelserne indenfor Præstestanden og kunne ikke vente at lede denne Bevægelse«; den eneste del af forslaget, der var mening i, var bestemmelsen om, at halvdelen i IM.s bestyrelse skulde være præster. Clausen understregede, at det var vigtigt for bisperne at kende »de Kræfter der virkede i vore Stifter« og at kunne dirigere missionærene derhen, hvor der var brug for dem. Dertil sluttede Balslev sig: det var rimeligt, at man bad Beck om ordentlig besked om, hvor missionærene virkede. Clausen fremhævede, at det jo endelig var Beck selv, som havde henvendt sig til bisperne (!), og det var vigtigt at få virksomheden i de mange missionshuse under kontrol. Lind og Matzen talte igen for, at IM.s formandsvalg skulde approberes af Kirkeraadet.

Madsen udtalte — ikke uforståeligt — sin forbløffelse over, at man havde »comiteret ham til dette Hverv, naar Udfaldet blev dette« — Fog afbrød, at han ialtfald ikke havde »comiteret« Madsen — det var overraskende at møde et »saa radikalt Synspunkt«, efter at han i et helt år havde »staaet i Breschen for denne Sag«. Han havde anset den for vigtig, og det havde man også givet ham indtryk af ifjor, og Fogs udtalelser nu viste kun, hvor vigtig den var. Det var en kendsgerning, at bisperne ikke havde noget forhold til IM, og det var »en sørgelig Ting«, at det embede, som skal føre tilsyn med forkyndelsen, »staar uden Forhold til en saa uhyre indgribende Bevægelse«. Nu kan bisperne kun gribe ind ved »skandaløse Forhold«, men alle de »smaa

Misgreb«, som giver »daglig Leilighed« til at gribe ind, får de slet ikke kendskab til. Præsterne sukker over denne tilstand, som de står værgeløse overfor, men følger man hans forslag, vil bisperne blive »den regulerende Faktor allevegne«. Det vil ikke trække bispeembedet ned, men tværtimod »bidrage til at give Folk Troen paa Bispeembedet tilbage«; man vil komme til at regne med det som »en levende Magt, som holdende Orden i den daglige Virksomhed og se hen til det som det Embede vi rekurrere til for at værne os mod Synd og Farer« (!). Bisperne risikerer kun noget ved at skyde sagen fra sig.

Matzen, som åbenbart mente, at Fog var gået for vidt, fremhævede, at begge parter dog vandt noget: IM blev anerkendt og dermed styrket overfor »andre Missionssekter«, og bispernes myndighed blev ialtfald øget; Fog fastholdt sit standpunkt: det var en meget farlig ting at give IM.s prædikanter indtryk af, at bisperne havde garanteret for dem. Der var besvær nok med præsterne »og hvilke Garantier forlanger man ikke af Folk forinden de kunne blive Præster«. Swane erklærede, at der nu om dage stilledes større krav til bisperne end før, og naar nu IM *selv* henvendte sig, var det misligt at »skyde Bevægelsen bort fra sig«¹. Her blev mødet afbrudt.

Næste dag (23/9-86) fortsatte forhandlingen: Fog indledte med en nærmere udredning af sit standpunkt: hans kolleger syntes utvivlsomt, at det var påfaldende, at han havde rejst så stærk modstand mod dette forslag; men det skyldtes hans særlige ansvar som formand. Det pålagde ham indadtil og udadtil, hvor man jo ikke kendte forhandlingerne og derfor naturligt henførte vigtige afgørelser til hans person, en særlig forpligtelse. Han måtte ganske særligt være på vagt, når der fremkom forslag, der efter hans mening vilde anfægte kirkelæren eller vanskeliggøre kirkestyrelsen. Det var ham yderst pinligt — just fordi han altid

---

¹) Kirkeaaets Forhandlingsprotokol 1884—86, fol. 333 ff.

havde stået sig godt med de »forskjellige Retninger i Kirken, og kun har haft Kamp med Christendommens Fjender« — at skulle drages ind i retnings-kampen. Overfor en ytring af biskop Swane, om at bisperne ikke skulde sætte sig i »Høisædet«¹, vilde han sige, at han »aldrig har attraaet nogen Høihed, og at navnlig det Embede, som han nu beklæder, er givet uden nogen Foranledning eller Ønske fra hans Side, ja mod hans Raad, og kun overtaget af ham, fordi han efter Forholdene ikke troede at turde undslaae sig. Han troer sig, tvert imod at ville sætte sig i Høisædet, at være mere lavkirkelig sindet end Flertallet af Geistligheden for Tiden«; han holdt sig til apostlens ord: ved sandhedens åbenbarelse anbefaler vi os til alle menneskers samvittighed for Guds åsyn — og det smertede ham naturligtvis, at »han har følt at hans Embedsbrødre have stillet sig usympathetisk til ham i denne Bestræbelse«.

Swane svarede, at hans bemærkning ikke gik specielt på Fog, men på alle bisperne: »for at nogen rettelig kunde udfylde Bispeembedet var det ikke nok at forholde sig administrerende, man maatte virke overfor Bevægelserne og ei blive i Høisædet, dette gjorde vi dersom vi ikke vare nede i det Liv der rørte sig i Menighederne dersom vi ei vare nede i Virkeligheden«. Også han var ængstelig for at give skin af, at Kirkeraadet garanterede for lægprædikanterne; men dette spørgsmål måtte kunne løses, vigtigst

---

¹) Under gårdsdagens forhandlinger ytrede Swane i forbindelse med udtalelsen om, at bisperne intet bortgav af deres værdighed ved at forhandle: »Vi blive i Høisædet og vi kunne skride ind naar der begaas Udskeielser«. Denne sætning er atter overstreget i referatet. Forøvrigt havde der i mødet 17/9-86 været skarpe sammenstød mellem Madsen og Fog under diskussionen om trosbekendelsens optagelse i højmesse-liturgien; Madsen vilde have forsagelsen med af hensyn til grundtvigianernes reaktion, men Fog vilde på ingen måde gå med på det (Forhandlingsprotokol 1884—86, fol. 296 ff.). Denne strid blev stærkt medvirkende til, at hele revisionsarbejdet med højmesse-liturgien gik i stå, og det bærende motiv i Fogs holdning var hans skarpe modstand mod alt, som kunde give grundtvigianismen vind i sejlene.

var det at komme i ordnet forhold til IM, så at man virkelig kunde få indflydelse på den. Formen for en ordning var det sekundære. Lind beklagede meget, at Fog følte »at Raadet ikke stillede sig sympathetisk overfor ham«; vel kunde man blive sagligt uenige, men »han troede at turde udtale at vi alle nærrede stor Sympathi for vor Formand«.

Derefter holdtes der afstemning, og man vedtog med 6 stemmer mod 1 at nedsætte en komité til at gøre indstilling i sagen til dens anden behandling. Madsen, Lind og Swane valgtes med henholdsvis 6, 5 og 4 stemmer til medlemmer¹.

Ved anden behandling oplæste Lind komitéens betænkning, som i alt væsentlig støttede Madsens forslag². Fog spurgte, hvem der var »Overenskomstens Subjekter«, og Madsen erklærede, at forslaget skulde underskrives af den samlede IM-bestyrelse, »som derved underkastede Missionen Biskoppernes Tilsyn«. Men derefter fremsatte Fog selv et forslag, ikke til en kontrakt eller overenskomst, men kun som en henstilling til IM³, og Balslev fremkom også med et forslag, dog til en regulær overenskomst; det havde tre punkter, og i følge det forpligtedes IM.s bestyrelse til: 1) at angive for bisperne, hvilke missionærer der virkede i stiftet, og hvem deres tilsynsmænd var, 2) at meddele bisper, provster og præsterne (i hvis pastorat IM virkede) en afskrift af missionær-instruxen, der forud måtte være forelagt Kirkeraadet, 3) at aflægge årlig stiftsvis beretning og til enhver tid give biskoppen de oplysninger, han måtte ønske. Dette var alt, hvad der burde kræves, men det kunde man også forlange. Fog mente, at det var klogest at blive ved en henstilling. Lind derimod støttede stadig Madsens forslag, og Clausen holdt bestemt på, at bisperne

¹) sst. fol. 340 ff.

²) sst. fol. 360 f. (27/9-86).

³) sst. fol. 364 f. (28/9-86). Selve forslaget er ikke anført, men når man sammenholder Balslevs forslag med Fogs tale (p. 470) og det endelige forslag fra dem begge, ses det, at det ialtfald har indeholdt en henstilling til IM om, at mindst halvdelen af dens bestyrelsesmedlemmer skulde være præster.

skulde kunne dirigere missionærerne hen til de steder, hvor de tiltrængtes. Fog mente, at bestyrelsen vilde være villig til at rette sig efter sådanne ønsker, om de fremsattes. Madsen holdt endnu en lang apologi for sit forslag: bisperne vilde pådrage sig et stort ansvar, om IM skejdede ud, uden at de havde gjort noget for at hindre det. Ændringsforslagene vilde være virkningsløse; hvis ikke bisperne blev overordnet i forhold til IM.s bestyrelse, vilde der intet være vundet; hans forslag var rent defensivt: gik kun ud på at hindre missionærerne i at fortrædige den folkekirkelige forkyndelse; og det var reelt en opgave, som påhvilede bispeembedet: forekomme falsk lære og væрге Folkekirken. Igen understregede han, at bisperne — om man ikke godtog hans forslag — kun kunde skride ind, når der forelå oplagte skandaler. I 25 år var der overhovedet kun den ene gang (i Thy) blevet skredet ind, skønt enhver vidste, at præsterne daglig plagedes af missionærernes virksomhed, fordi instruxen ikke blev holdt. Under den foreslåede ordning vil præsterne få mod til at træde op imod overgreb; og dog vil anker næppe blive talrige, fordi der vil komme en almindelig følelse af, at der nu var andre end bestyrelsen til at overholde instruxen, både hos bestyrelsen og de tilsynshavende præster. Men forslaget havde ikke blot disse negative formål; han var overbevist om, at IM vilde komme til at virke langt »frugtbarere«, når den trådte i forhold til Folkekirken. Fog havde sagt, at bisperne befandt sig i en ydmygende situation (p. 469), men det virkelig ydmygende var, at IM så ganske havde kunnet undvære »Bispeembedets Medvirkning og Tilsyn, men det er ingen Ydmygelse naar de komme til os og bede os om at overtage en Autoritets Stilling overfor dem« (!).

Balslev anbefalede sit forslag, og Fog erklærede, at han ikke havde kaldt det ydmygende at henvende sig til IM, men at *han* havde »følt sig ydmyget ved disse Forhandlinger. Det forekom ham at være ydmygende at Indre Mission skulde til for at sætte vor Stilling i Relief«. Mad-

sens forslag om en dømmende myndighed hos bisperne (p. 451 ff.) kan overhovedet ikke gennemføres. Atter sukkede Fog over, så svært det var at styre præsterne, hvordan da ikke med missionærerne »som vi slet ingen Indflydelse have paa, og over hvem vi ingen Magt have. Det er ydmygende at paatage sig noget, som man aldeles ei kan udføre«. Uden magt til at exekvere dommene vil forslaget slet ingen betydning få. Engelstoft sluttede sig hertil: »det synes som man der efter (Madsens forslag) vil tilveiebringe en egen Art kirkelig Virksomhed hvor Indre Missionærerne skulle spille Hovedrollen. Man sender en Mængde Mennesker ud for at prædike som i Virkeligheden ikke ere skikkede dertil, og det er os umuligt at kontrollere dem eller indvirke paa dem«. Dette kan aldrig blive bispernes opgave. Clausen understregede sin tilslutning til Madsen, og dermed afbrødes forhandlingerne¹.

29/9-86 sluttedes sagens behandling: Fog og Balslev havde samarbejdet deres respektive forslag; henvendelsen til IM skulde kun have karakter af anmodning, og den indeholdt følgende punkter: 1) at mindst halvdelen af bestyrelsen, formanden inclusive, skulde være gejstlige, 2) at bisperne stiftsvis skulde have oplysninger om missionærer og tilsynshavende indenfor stiftet, 3) at bisperne skulde have instruxen til missionærerne tilsendt, og at den skulde indeholde: a) at missionærerne ikke måtte holde forsamling efter offentlig indbydelse uden sognepræstens tilladelse², b) ikke ytre sig polemisk eller nedsættende om Folkekirkens præster, og endelig 4) at Kirkeraadets Medlemmer skulde have tilstillet en årlig beretning om missionsvirksomheden³.

Lind spurgte, om dette var de yderste indrømmelser,

¹) sst. fol. 365 f. fortsat i Forhandlingsprotokol 1886—92, fol. 1 f.

²) Dette stod allerede i IM.s love af 23/10-85 (Blauenfeldt: a. s. 229) og stammede fra instruxen af 1881.

³) Kirkeraadets Forhandlingsprotokol 1886—92, fol. 3, jfr. kopi i Add. 4° 1159.

forslagsstillerne kunde gå med til, for i så fald vilde han foretrække dette for slet intet og håbe, at det kun var be-
gyndelsen til en nærmere kontakt med IM. Swane beklag-
gede meget dette forslag, men når det var Fogs og Balslevs
sidste ord, var der jo intet at stille op; han vilde betragte
det som en ulykke, om der slet intet skete, og vilde derfor
gå ind på det nye forslag. Madsen stillede sig — tydeligt
dybt skuffet — ved siden af Swane, Clausen gjorde i en
længere tale det samme; der var jo intet at stille op, men
han forstod slet ikke modstanden mod Madsens udmærkede
forslag. Balslev talte for sit og Fogs fællesforslag og ad-
varede tilhængerne af Madsens forslag mod at regne IM
for en fjendtlig magt, som man skulde tiltage sig en »døm-
mende« stilling overfor. Madsen replicerede, at det jo netop
var den fløj af Kirkeraadet, som stod IM nærmest, der gik
ind for hans forslag. Ved afstemningen vedtoges Balslev-
Fogs forslag enstemmigt, »hvorefter den af dem forelagte
Skrivelse til Missionens Bestyrelse blev underskrevet af
samtlige Raadets Medlemmer for at tilstilles Bestyrelsen.
Udvalgets Forslag bortfaldt derefter«¹.

Nederlaget var i enhver henseende P. Madsens. Hans
kamp for bispemagtens udvidelse blev resultatløs, og for-
søget på at inkorporere »Landmissionen« under det folke-
kirkelige tilsyn — til des mere betryggelse af hans hjerte-
barn: Kbhvns IM — slog helt fejl. Det dobbelte intrigespil
for at få Beck til at indlede forhandlinger med Kirkeraa-
det og for at få rådets medlemmer til at tro, at det virkelig
var Beck, som havde ønsket forbindelsen, førte ikke til
noget. Bisperne Lind-Swane-Clausen havde vel støttet ham,
men koalitionen Balslev-Fog, støttet af Engelstofft-Matzen,
blev ham for stærk. Han var utvivlsomt meget skuffet:
da der 1887 skulde være nyvalg i fakultetet af kirkeråds-
medlemmet, gled Madsen på grund af en række besynder-

---

¹) sst. fol. 3 f. Den officielle skrivelse (kopi i Add. 4° 1159) blev dog
kun underskrevet af Balslev og Fog.

lige friktioner og manipulationer ud¹, men det var ham nærmest en lettelse, navnlig når han tænkte på Fogs umedgørlighed året før², og i sine venne-breve til Schousboe og Jacobi fulgte han Fog og hele »bispegårdens klike« med vågen kritik³.

Den virkelige sejrherre var Vilhelm Beck. Hvor meget af Madsens rænkespil, han har gennemskuet, er ikke let at sige. Øjensynlig bevarede han mere tillid til Madsen end omvendt — for jo mere striden mellem de to missioner tilspidsedes, des mere forbitret og hadsk blev Madsens private omtale af Beck⁴ — men det må ialtfald have været ham en ren fryd at forelægge Kirkeraadets skrivelse for sit bestyrelsesmøde i Næstved 9—11. nov. 86 og at lade den vedtage følgende svar: »Paa Kirkeraadets velvillige Henvendelse . . . skulle vi herved svare, at vi med Beredvillighed gaa ind paa de deri indeholdte Anmodninger som alle skulle blive opfyldte. Kun maa, da nye Instruxer skulle udfærdiges, denne Foranstaltning opsættes indtil Sommermødet 1887, da Bestyrelsen samles med Missionens Udsen-

¹) Swane til Madsen, Add. 4° 1165, A, 19/5, 29/6-87; Madsen til Swane, 8/6-87. Striden opstod ved den stadige indbyrdes rivalisering mellem Madsen, Fredrik Nielsen og H. Scharling.

²) Madsen til Jacobi, Add. 4° 1165, D, 2/5-87.

³) f. ex. Madsen til Schousboe, Add. 4° 1165, C. 14/10-88, 2/12-88, 1/11-89, 22/3-91, 29/12-92, 13/12-92, 6/5-94. Det er højst karakteristisk, at Madsen og Skat Rørdam — hvem han i 1870. ne heldigt holdt ude af fakultetet, for at ikke grundtvigianismen skulde få for stor indflydelse — fandt hinanden i modsætningen til Fog. 1895 bad Rørdam (Ad. 4° 1165 10/4-95) Madsen læse korrektur på sit hyrdebrev og især på dets passus om Fog; Rørdam indrømmede, at det var magert, hvad han havde skrevet, men mere kunde han ikke med sandhed sige, og han regnede med, at Madsen var af samme mening.

⁴) Madsen til Jacobi, 28/9-89, 23/7-91 (Madsen vil besøge Jacobi, men håber, at han ikke møder Beck der, »thi at spille Tiden med ham og hans Sludder vilde være utaaeligt«), 13/5-93, 16/6-93, 28/2-94, 23/12-94, 16/3-95 (hvor han i anledning af bibelkritikstriden erklærer, at Beck bevidst lyver om Madsen, men dels vil hans publikum nu have det sådan, dels vil han Universitetet til livs), jfr. Madsen til Schousboe, 25/1-89, 7/3-90, 21/1-93, 23/12-94, 28/7-95.

dinge, fordi vi ønske at overlevere Instruxerne til disse med en mundtlig Forklaring af Anledningen til Forandringen. Den aarlige Indberetning om Missionens Virksomhed ønske vi helst at indsende ved Midsommertid. Vi finde Anledning til at bemærke at vi ved Meddelelsen om hvilke Indre Missionærer der findes i hvert Stift, henholde os til Vedkommendes Hjemsted, medens han maaskee har en Deel af sin Virksomhed i et andet Stift. Vi haabe at dette nærmere Forhold mellem Danmarks Biskopper og Indre Mission maa blive til Fremme og Beskyttelse for denne og til Velsignelse for den danske Folkekirke¹.

Ikke mindst i understregningen af, at nyordningen skulde tjene til IM.s beskyttelse, ligger en tydelig sejr for Becks standpunkt, og når det siges, at årsberetningen først vil blive indsendt ved midsommer, og at kun missionærernes hjemsted, ikke deres virksomhedsområde vil blive opgivet, er også det en klar tilkendegivelse af, hvem der havde trukket det længste strå. IM har kunnet fejre sit 25-års-jubilæum som »kirkelig Forening« med glæde. Kampen med Kirkeraadet var endt med en konsolidering af bevægelsens indre styrke; de netop samtidigt begyndte Bethesdamøder betød i første omgang (indtil 1892) også en kirkelig anerkendelse, som var højst velkommen. Med rette understreger IM.s historiograf året 1886 som et højdepunkt i bevægelsens gode forhold til præsterne, til kirkestyrelsen og til Folket².

¹) Kirkeraadets Forhandlingsprotokol 1886—92, fol. 16 f. jfr. Indre Missions Tidende, 5/6-87, 354 f.: »det er værd at være glad over, at Indre Mission nu staar som en af Danmarks Biskopper anerkendt fri Virksomhed, set paa af disse med velvillige Øjne«.

²) Blauenfeldt: a. s. 231 ff. Blauenfeldt har ikke kendt noget til indholdet af forhandlingerne mellem Beck og Madsen, men sejrstemningen har han tydeligt fornemmet: »Og mens i 1861 næppe nogen af Rigets Biskopper værdigede den indre Mission et Blik, er den nu i Aarenes Løb bleven saa stor og mægtig, at selve det kirkelige Raad værdiger den adskillige Tanker, vist endda i 1885 i et Forslag i Retning af »at faa fat paa Missionen som statskirkelig Institution««.

Iøvrigt opsagde Indre Mission senere aftalen med Kirkerådet; da systemskiftet havde fundet sted, og den reviderede lov om kirkers brug (15/5—03) var trådt i kraft, meddelte provst Zeuthen, der nu var Indre Missions formand, bisperne, at man i missionær-instruxen havde strøget den passus, der bød missionærerne kun at holde offentlige forsamlinger i forståelse med præsten; det måtte følge af lov om kirkers brug, at en præst ikke i sit sogn kan have en myndighed, som han ikke længere har i sin kirke. Desuden havde man udeladt bestemmelsen om, at missionærerne ikke måtte ytre sig nedsættende om præsterne, for det må stå enhver frit at udtale sig om præster, som han vil, og denne bestemmelse har af missionærerne været følt som et hårdt tryk på deres samvittighed¹.

---

¹) Brevet, som formentlig er sendt enslydende til alle bisperne, er her gengivet efter Zeuthens skrivelse til Fredrik Nielsen 8/9-04 (i dennes arkiv i Det kgl. Bibl. Ut. 155).

Smaastykker.

XI.

EN NOTITS OM BISKOP PEDER I. AF ODENSE.

Af Carl Lindberg Nielsen.

Om biskop Peder af Odense, valgt 1252, ved man ikke meget¹. Han var franskmand af fødsel, cistercienser og kan måske have været munk i Holme kloster, før han blev valgt til biskop. Som sådan blev han dog trængt til side af kong Abel, der i hans sted fik den tyske franciskaner Regner indsat i stiftet. Først efter dennes død ca. 1265 kunne Peder gøre sine rettigheder gældende og blev bispeviet i Lybek, vistnok af Jacob Erlandsen. Biskop Peder skal dog aldrig være kommet til sit stift. I 1269 var han i Clairvaux. I sommeren 1272 var han i Italien og senere på året, i september 1272, var han til stede på cisterciensernes generalkapitel i Citeaux². Han har her udstedt et brev sammen med abbederne af det østrigske cistercienserkloster Heiligenkreuz i Wienerwald og dets datterkloster Marienberg i det vestlige Ungarn³.

---

¹) Se »Kirkehistoriske Samlinger« 4. række 3. bind side 9—12 og 4. række 5. bind side 609—612.

²) P. Othoniensis episcopus et abbat S. Crucis et Montis S. Mariae apud Cistercium tempore Capituli generalis. (J. M. Canivez: »Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis«. 3. bd. Louvain 1935. Side 114 (1272. Nr. 59)).

³) Nos P. miseracione diuina othoniensis episcopus et nos fratres sancte crucis et montis sancte Marie abbat notum facimus.. (»Fontes rerum Austriacarum.« 2. afdeling. 3. bd. side 155).

Pater Hermann Watzl, den nuværende arkivar i cistercienserklosteret Heiligenkreuz, har i et brev til Danmark gjort opmærksom på det påfaldende i, at en dansk biskop optræder i følge med to sydtyske cistercienser-abbeder i Citeaux, formodentlig som ansøger. Nu har pater Watzl imidlertid i en jordebog fra 1431 i arkivet i Heiligenkreuz¹ ud for omtalen af gården Siegenfeld, der ca. 1166 var blevet klosterets ejendom, fundet følgende regest:

Item Petrus episcopus quod eidem concesserimus eandem curiam ad dies suos.

Det vil sige, at en biskop Peder har fået klostergården Siegenfeld overladt til nydelse for livstid. Formentlig drejer det sig om en regest efter et nu forsvundet dokument, hvorved biskoppen har afgivet forsikring om, at gården skulle falde tilbage til klosteret ved hans død. Desværre er regesten udateret. Pater Watzl formoder, at den nævnte biskop må være biskop Peder af Odense, og afviser, at det kan være den samtidige biskop Peder af Passau, der regerede 1265—80. Denne var 9. og 10. juli 1269 i Heiligenkreuz, men har ellers ikke haft noget med klosteret at gøre.

Formodentlig har den fynske biskop i 1272 begivet sig til Citeaux sammen med abbed Heinrich Schienweiss af Heiligenkreuz og abbed Gutolf af Marienberg for på generalkapitlet at opnå tilladelse til ophold i klosteret i Wienerwald. Man har der anvist ham indkomsterne af Siegenfeld til livsunderhold.

Forbindelsen mellem biskop Peder og Heiligenkreuz kan være blevet tilvejebragt af cistercienseren kardinal Guido, der 1265—66 og atter 1267 var i Norden i anledning af den store erkebisperid og formodentlig ved den lejlighed har lært Jacob Erlandsens tilhænger biskop Peder af Odense at kende. I maj 1267 afholdt kardinalen som apostolisk

---

¹) Pan - Puncten und Grundbuch über die Waldmarch und verschiedenen Orthen 1431 1 fol. 109 v. Heiligenkreuz klosterarkiv rubrik 14 fasc. XXVIII nr. 5.

legat et landskoncil i Wien¹, og under sit ophold i denne by udstedte han den 5. maj 1267 et afladsbrev for Heiligenkreuz².

Den personlige forbindelse mellem kardinal Guido og abbed Heinrich Schienweiss af Heiligenkreuz er dermed påvist, og pater Watzl's formodninger bliver derved bestyrket.

Måske har da biskop Peder endt sine dage i Østrig. Hans efterfølger som biskop i Odense nævnes 1282.

XII.

BIRGITTE GJØES GAVEBREV TIL ROSKILDE DOMSKOLE 1565.

Af **Bjørn Kornerup.**

Medens det hører til almindelig Skolelærdom, at det var Herluf Trolle og hans Hustru Birgitte Gjøe, der 1565 stiftede det senere saa berømte Herlufsholm, turde det være mindre bekendt, at det ædle Adelspar ogsaa nærede en varm Interesse for Roskilde Domscole. Mærkeligt nok findes dette Forhold ikke omtalt hos Skolens Historieskrivere, og heller ikke Hofmans saa righoldige Samling af »Foundationer« giver nogen Oplysning herom.

Ældre Forfattere vidste derimod god Besked om Trolles Gavmildhed. Allerede hans Ven Niels Hemmingsen omtaler i sin Ligtale over Sølhelten, at han havde lagt aarlig Rente til flere Skoler, deriblandt til »Roschilde schole«, »thi hand viste vel, at saa lenge som Scholer bliffue ved maect, bliffuer der vel ocsaa personer, som kand tiene den Christne

---

¹) C. Paludan-Müller: »Studier til Danmarks Historie i det 13de Aarhundrede« i Vidensk. Selsk. Skr., 5. række, hist. og phil. afd., 4. bd. VIII side 346.

²) Cistercienser-Chronik Bregenz 11. årgang 1899 side 248.

Menighed«¹. Og i den latinske Tale, som den unge Magister Christian Machabæus et halvt Aar senere holdt paa Universitetet til Minde om Herluf Trolle, hedder det udtrykkeligt, at han skænkede meget rundelige Indkomster til det roskildensiske Gymnasium, som er berømt blandt hele Rigets øvrige Lærdomsanstalter, og ved udsatte Belønninger ansporede Disciplene til Flid og Stadighed i Skolearbejdet².

Herluf Trolles Tilknytning til Roskilde Domskole mærkes ogsaa i hans Fundats for Herlufsholm 1565, hvori han som Rettesnor for Undervisningen i sin nye Stiftelse henviser til »den Skik, som det holdes i Roskilde Domskole«, ligesom ogsaa Børnenes daglige Korsang skulde indrettes »efter Ordning, som det holdes i Roskilde Domkirke«³. Herluf Trolles Forkærlighed for de roskildensiske Ordninger hidrører sikkert fra den Tid — 1557—61 —, da han var Lensmand paa Roskildegaard⁴.

Det er sandsynligt, at de Midler, som Hemmingsen og Christian Machabæus omtaler som skænkede til Roskilde Domskole af Herluf Trolle, er identiske med den Gave, som hans Enke doterede Skolen med et halvt Aar efter sin Mands Død. Herom underrettes man i et ikke tidligere be-

¹) Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjøe, udg. ved G. L. Wad, I, S. XVIII; jvfr. en lignende Udtalelse i Ligtalen over Birgitte Gjøe, sst. I, S. XXXV.

²) Christian Machabæus, Oratio funebris illustris viri Herluffi Trolle .. recitata 1566 10. Febru., Hafn. 1566, Bl. C 8: »... et Roschildense Gymnasium, quod inter reliqua totius regni est celebre, amplissimis redditibus ditavit, propositisque præmijs, ad diligentiam et in studijs assiduitatem discentes inuitavit«.

³) H. B. Melchior, Historiske Efterretninger om Herlufsholms Stiftelse, 2. Udg. ved Albert Leth, S. 37, 36.

⁴) Kr. Erslev, Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede S. 20. — Ogsaa de Fattige i Roskilde betænkte Herluf Trolle med Midler til Opbyggelse af 8 Boder (Hans de Hofman, Foundationer VII, 264 ff.). I Helsingør, hvor han ligeledes havde været Lensmand (paa Krogen 1544—54), skænkede han 2000 rhinske Gylden til fattige Skolebørn (sst. VII, 66 ff.).

nyttet Aktstykke i Herlufsholms Arkiv, et Brev paa Pergament, udstedt den 11. September 1565¹, saalydende:

Jeg Biirgitte Gøye, her Magnus Gøyes² datther aff Krenckerup, saliig her Herloff Throllis ephtherleffuerske, Kiendiß for alle, oc gjør witterligt mett thette mitt opne breff, Att ieg haffuer Vnt oc welluilligen giiffuit, tiill Dom scholenn Vdij Roskiilde, Ethth thusendt Enchede daller, Vdaff the sextenn hundrett daller, som ieg aff mynn Naadigste herre, Koning Frederiick thendt andenn, nu haffuer panthit Tølløße leenn oc Kappellgaarde forre, Oc nu mett thette mitt opne breff, Vnder oc giiffuer, for^{ne} Roschiilde Dom Schole samme itt thusend Enchede daller, Scholenn tiill ophold, oc fattige schole personer oc hielpeløße schole børnn ther wdij, tiill hielp oc trøst tiill scho, kleder oc vnderhold, tiill euerliig Eyege, Oc kiendis ieg mig oc myne arffuinge, ingenn partt deell eller rettighed att haffue tiill for^{ne} j^M daller y Tølløß oc Cappellgaardis pantt ephther thenne dag y noger maade, Disliigist Kiendis ieg mig samme j^M daller ephther thenne dag y Loenn att haffue aff Roschiilde Schole, oc ther aff att schulle giiffue aarliigen tiill Scholenn hallffthredsindzthiuge daller renthe peninge, saa lenge same j^M daller hoß mig staaendis worder, Begyndendis samme renthe tiill Michaëlis først kommendis, Oc ther som hogbemelthe Kongelige Mayestat, eller hans Naadis ephtherkomere, Wiille vdlegge for^{ne} j^M daller y forsk^{ne} pantt att igiennløße, Tha schulle the, Roschiilde domschole samme it thusend daller fuldgjøre oc vdlegge, oc icke mig eller myne

1) Brevet er blot i Forbigaaende omtalt af Wad i Udgaven af Herluf Trolles Breve II, 69 Note 1, der henleder Opmærksomheden paa, at der bestaar en Uoverensstemmelse mellem Brevets Oplysning om, at den medbeseglende Mogens Gyldenstjerne den angivne Dag var til Stede det angivne Sted, og det virkelige Sagforhold. Først den 13. September anmoder nemlig Birgitte Gjøe Gyldenstjerne om at besegle det den 11. September udstedte Brev.

2) Rigshofmester Mogens Gjoe († 1544).

arffuinge, Oc for^{ne} peninge att bliiffue hoß samme schole tiill Euig tiidt, ephther alle ord puncther oc artichler som forschreffuit staar, oc som giennbreffuit mig ther paa giiffuit er, wiidere formellder, Oc naar som samme j^M daller icke brugis oc kommer Scholenn tiill opholdt, oc fattige schole börnn ther Vdij tiill hielp oc trøst som forschreffuit er, Tha schulle myne arffuinge haffue frij macht, samme j^M daller tiill sig igienn att annamme vdenn all hinder oc giensigellße y noger maade. Thij bepligter ieg mig oc myne arffuinge, att frij himle oc fuldkomeliigen tiilstaa for^{ne} Roschiilde domschole forschreffne j^M daller vdij Tølløße leens oc Cappellaardis panntt, for huer mandz tiillthall som ther paa Kanntt thale mett retthe. Thiill Vdermere Windisburd, att vbrødeliigen holliß schall som forschreffuit staar, trycker ieg mitt signett nedenn for thette mitt opne breff, vnder-schreffuit mett mynn egenn haandt, Kerliigenn tiilbedendis mett mig att besegle, Erliige oc welburdiige Mænd her Magnus Gullenstern¹ tiill Stierneholm Ritther, oc Byrghe Trolle² tiill Liilløe. Schreffuit oc Giiffuit Vdij Kiøpnehagenn Thiisdagenn Nest ephther Wore Frue dag Natiuitatis. Aar etc. Mdlxv:

[Paa Plica:] Berrethe Gøie met egen haandt.

(Original paa Pergament. 3 Seglremme).

Som det vil fremgaa af dette Brev, indeholder det en Række forskelligartede Dispositioner. For det første skænker Birgitte Gjøe til Roskilde Domskole 1000 »enkede« (o: fuldgyldige) Daler til Hjælp til Disciplene til Sko, Klæder og Underhold. Dernæst oplyser hun, at disse 1000 Daler udgør en Del af den Pantosum paa i alt 1600 Dlr., for hvilke Kong

¹) Rigsraad Mogens Gyldenstjerne († 1569).

²) Herluf Trolles ældre Broder, Rigsraad Børge Trolle († 1571), der 1567 blev den første Forstander for Herlufsholm. Ogsaa han nærede varm Interesse for Roskilde Katedralskole. I Niels Hemmingsens Ligprædiken over ham (1571, Bl. 8) hedder det: »oc paa det at skolebørn kunde diss bedre forsiunis / haffuer hand giffuit til Roskilde Skole tusinde daler«.

Frederik II havde givet hende Pant i Tølløse og Kapelgaarde (i Kildebrønde, Tune Herred). Videre meddeler hun, at hun selv [foreløbig] havde laant den af hende skænkede Sum paa 1000 Dlr. af Roskilde Domskole mod Forpligtelse til at svare Skolen en aarlig Rente paa 50 Dlr. Endelig bestemmer hun, at skulde Kongen ønske at genløse Pantet, skal han give Skolen, ikke Birgitte Gjøre, de 1000 Dlr. Til sidst betinger hun sig, at hvis Fundatsens Bestemmelser ikke bliver efterlevet, skal Kapitalen falde tilbage til Stifterinden eller hendes Slægt.

Disse Bestemmelser harmonerer godt med de Oplysninger, som andre Kilder indeholder. Fra 1559 havde Herluf Trolle og efter hans Død hans Enke haft Tølløse Len, men den 7. Juli 1565 fik Birgitte Gjøre et Pantebrev paa Tølløse Len og »Capellegaarden« for 1600 Joachimsdaler, som Trolle havde laant Kronen, og den 30. Juni 1571 fik hun Befaling til af Kongen at modtage Pantesummen for Capellegaard og hendes øvrige Jordegods i Sjælland, som Kongen straks vilde indløse¹.

1571 maa saaledes Birgitte Gjøres Forhold til Legatkapitalen være ophørt, og de 1000 Dlr. af Kongen tænkes indbetalt til Roskilde Domskole. Denne Omstændighed forklarer da ogsaa, hvorfor det ovenfor aftrykte Pergamentsbrev af 1565 er gennemskaaret (o: erklæret ugyldigt), og hvorfor der heller ikke i Herlufsholms Arkiv længere findes bevaret det »Genbrev«, som nævnes i Stiftelsesbrevet.

Fra den Tid, Legatet henstod hos Fru Birgitte, er der opbevaret seks Kvitteringer² til hende fra de to Kanniker i Roskilde Domkapitel, der var Skolarker ved Domskolen,

¹) Kr. Erslev, anf. Skrift S. 92, 94. Kancelliets Brevbøger, udg. af L. Laursen, 1561—1566 S. 400, 631; 1571—1575 S. 46.

²) Herluf Trolles og Birgitte Gjøres Arkiv D (i Rigsarkivet), Kvitteringer af 22. Decbr. 1565, 6. Oktbr. 1566, 11. Marts 1568 (for 1567), 13. Decbr. 1568, 9. Oktbr. 1569 og 30. Septbr. 1570. En Regest af den førstnævnte Kvittering er givet i H. F. Rordam, Monumenta Historiæ Danicæ 2. R. II, 46—47.

i Forbindelse med dennes Rektor, hvorved de bevidner at have modtaget det stipulerede Rentebeløb, 50 Dlr., som Regel udbetalt i Markstykker. Teksten, der er omtrent ligestyldende i de seks Aktstykker, har i det første følgende Ordlyd:

Vy effther skreffne Oluff Offesson, Cantor till Roskilde Domkirke, Jens NiellsBen, Sacristanus¹, och Anders Lauritzssøn, Canick och Skolemester *ibidem*², kendis met thetthe vort obne breff, ath vij haffue annammit och oppebaarit hallffandett hundrett Marck pendinge y Runde markestycke³ aff Anders Jenssøn, fogit paa Herluffsholm, huilke pendinge er rentthe aff dett ett Tusind Daler, erlig och velbyrdig fru Birgitte Giøe till Herluffs holm haffuer giffuitt till fattige Skolepersoners hielp och vnderholnig her vdi Roskyld, och loffue och tilsige vj paa tro och ęrre ath ville forskreffne pendinge vddele eblant Fattige och vedtiøfftige personer, Som vy ville verre bekiende for gudt och forsuarre for huer Erlig mand. Till vindissbyrdt trycke vy vorre Singnett neden for detthe vort obne breff. Skreffuitt y Roskyld den xxij dag Decembris Aar Mdlxv.

(Original paa Papir med tre paatrykte Papirssegl).

¹) Kantor Oluf Offesen (Offonius) († 1575) havde selv været Rektor ved Domskolen (S. N. J. Bloch, Bidrag til Roskilde Domskoles Historie I, 38—9). Kanniken Jens Nielsen forekommer oftere i Dokumenter vedrørende Roskilde Domkapitel lige fra 1549 (jvfr. Rørdam, Monumenta 2. R. II, 36 f., 41, 43).

²) Rektor, Mag. Anders Lauridsen († 1589) blev siden Dr. theol. og Professor i Teologi ved Universitetet. Fra næste Kvittering (af 6. Oktbr. 1566) nævnes vel vedblivende de samme Kanniker som Skolarker, men som Rektor Niels Olsen (Halvegus) († 1590) (jvfr. S. N. J. Bloch, anf. Skrift I, 39—42. J. B. Løffler, Gravstenene i Roskilde Kjøbstad, 1885, S. 36—7).

³) Det korrekte Forhold mellem Daler og Mark var siden 1540 3 Mark for 1 Daler, først ved Syvaarskrigens Slutning gik der 4 Mark paa Daleren. Naar der i flere af Kvitteringerne udtrykkeligt nævnes *runde* Markstykker, er det i Modsætning til de nu almindeligt anvendte Klippinge (jvfr. Georg Galster i Nordisk Kultur XXIX, 180, 188).

Kapitalens videre Skæbne kan paa Grund af manglende Regnskabsmateriale ikke følges i det enkelte. Kun kan det nævnes, at da den fortjente Rektor Hans Pedersen Kallundborg den 20. April 1667 — efter Krigs- og Efterkrigstidens Omskiftelser — gjorde Skolens Bo op, anførte han, at han havde en Obligation (»Haandskrift«) af Roskilde Domkirke for 3870 Dlr. af Skolens Midler, hvoriblandt var indgaaet Herluf Trolles 1000 Dlr. og Fru Birgitte Gjøs 1000 Dlr¹. Antagelig er her Herluf Trolle en Forveksling med Børge Trolle² — let at forklare efter et Aarhundredes Forløb —, men uanset dette viser Opgivelsen, at de gamle Legater i længere Tid var ophørt at udgøre særlige Fonds og var indgaaet i Skolens almindelige Kapitalmasse. I senere Oversigter over Roskilde Domscoles Midler nævnes da heller intet om Birgitte Gjøs Gave, ligesom hendes Fundats ikke er optaget i Hofmans »Fundationer«.

XIII.

TO BREVE FRA LAURIDS GRAM.

Af Johan Jørgensen.

Laurids Gram er vel især bekendt for den biografi han har skrevet af sin berømte broder, historikeren Hans Gram³. Imidlertid fortjener han også at mindes som en dygtig skolemand⁴ og en samvittighedsfuld præst.

¹) Liber daticus Scholæ Roskildensis 1670—1759 Fol. 26 (Roskilde Katedralskoles Arkiv i Landsarkivet for Sjælland m. m.).

²) Jvfr. S. 485 Note 2.

³) Vita Johannis Grammii, Hans Grams Levned beskrevet af hans Broder og Fostersøn Laurids Gram .. udg. af det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie ved Bjørn Kornerup (1942) .. s. XLI ff. findes en levnedsskildring af L. Gr., jfr. tillige Danske Magazin 7 R. V, 74 ff.

⁴) Bjørn Kornerup, Ribe Katedralskoles Historie II (1952) s. 149 f. (med en prøve på L. Gr.s karakteristiske håndskrift) og s. 233.

1744 var han blevet sognepræst i Emmerlev, der da hørte til de kongerigske enklaver i Slesvig og lå under Ribe stift, hvis biskop på den tid var H. A. Brorson. Grams embedskorrespondance i Ribe bispearkiv vidner om hans humane og pligtopfyldende karakter, f. ex. hans iver efter at skaffe sin menighed bedre plads i kirken¹. Det er fra denne korrespondance de her meddelte breve er taget, og deres særegne karakter gør det formentlig forsvarligt at tage dem ud af helheden.

Det første brev er et nyt vidnesbyrd om, hvor nær Laurids Gram følte sig knyttet til broderen, der jo havde været ham i faders sted, medens det andet farves af en vis bitterhed, som står i forbindelse med hans ønske om at få kirken udvidet og med, at han følte sig trykket af, at patronatsretten over hans kirke — såvel som over andre af egnens kirker² — tilhørte grevskabet Schackenborg.

I.

Høyædle og Høyærværdige Hr. Biscop
Høygunstige Patron!

Dend bevaagenhed, som Deres Høyærværdighed stedse har opmuntret mig med, gjør at jeg friet søger til Dem i alle Tilfælde baade i Glæde og i Sorrig. Af det sidste Slax er nu efter Guds Villie faldet En Drøy Part i min og mines Deel, ved min Høyt Elskelige Broder Hans Grams Bortkaldelse. Hves Savn er mig saa meget des Smerteligere, som Hand fra min Barndom af har opfødet mig, bestandig siden staaet mig bie med Raad og Daad, saa jeg end som et Menneske gjorde mig det Haab, at mine smaae Dreng med Tiiden skulle kommet over og lært noget meere hos ham, end mit Ringe Skibs Rum havde kundet tage imod. Men nu er det forbie, og jeg maae lade mig nøye med dend Trøst, at ingen skal, med Guds Hielp giøre mig eller dem ondt for hans Skyld.

Da ellers Hr. Assessor Kall, som Secretarius Consistorii har

¹) Jfr. Sonderjydske Maanedsskrift 4 Aarg. s. 49 ff. — allerede i et brev af 9/11 1747 var L. Gr. gået ind for sagen.

²) Jfr .L. Bobé, G. Graae og Fr. Jürgensen West, Danske Len (1916) s. 89 ff.

ved Skrivelse fordret mig over til Kiøbenhavn at møde ved Stervboens første aabning, som er ansat til d. 19 Mart. saa falder herved min underdanige begiæring, at Deres Høyærværdighed vilde meddele mig Deres Permission dertil og ellers værdige mig at være Deres bud, i fald jeg ved samme Leylighed med nogen Ting kunde have den Lykke at viise, det jeg er med ald Soumission

Deres Høyædle Høyærværdigheds
Høy Gunstige Patrons
underdanige Tienner
Laur. Gram.

Emmerlew d. 4 Mart. 1748

Landsarkivet Aabenraa. Ribe bispearkiv Møgeltønder Herred ad Reg. Nr. 7 og 8 Capsa 20. 1853—1778.

II.

Høyædle og Høyærværdige Herr Biscop.
Høy Gunstige Patron!

I underdanig Lydighed af Deres Høyærværdigheds Ordre skal jeg, saasart dend tilstundende Beededag er forbie, baade fra mine Embedsbrødre og mig see at faae affærdigede til Hr. Cancellie Raad Hoffman De Historiske Efterretninger, som Mand kand og maae være ved. Thi jeg skulle ikke draget saa længe i dermed, dersom det havde været her beskaffet, som paa andre Steder. Men at skrive: at De Fornemmeste Geistlige fik Deres Gode Jordegods Forbyttet ved Grævskabets Oprettelse; at Præsten i Emmerløw maae levere dend samme deel af Sit Tiendebyg at føres hen til Skachenborg eller Gram, som Biscoerne fik af dette Kald i Gammel Tiid; Og at vi her i Sognet har en bedrøvelig Mangel paa Kirke Rom, som hidtil dags ikke ved Dend beste Anvendte Troefaste Fliid og Vigilance har kundet raades boed paa; Det har jeg ikke kundet faae i mit arme hoved eller Frygtagtige Hierte, saa tit jeg har tænkt paa dette Arbeyde. Alleneste til ald Lykke talte jeg forgangen Dag med Dend Oprigtige Hr. Proust Clausen¹ af Wisbye, og fik at viide af ham, at bemeldte Hr. Cancellie Raaden var Tilfreds med at faae ungefær Saadanne Relationer, som T.T. de Thura erholdt for nogen Tiid siden. Hvilket giver mig Haab om des snarere at

¹) Iflg. O. Fr. Arends, Gejstligheden i Slesvig og Holsten . . I, 145, skal den i brevet omtalte provst Clausen (Johan Hieronymus Clausen, præst i Visby 1754—78) først 1763 være blevet herredsprovst.

kunde gjøre ham fyldest og ikke forvolde Deres Høyærværdighed meere Møye dermed, da det gjør mig ondt nok hvad som allerede er skeet, i det jeg ønsker indtet hellere, end at findes stedse med Ald Soummission

Emmerløw d. 5 Maj: 1756

Deres Høyædle Høyærværdigheds
Underdanige Tiennere
L: Gram.

Landsarkivet Aabenraa. Ribe bispearkiv Møgeltønder hrd. ad Reg. Nr. 7 og 8 Capsa 20. 1583—1778.

XIV.

ET FORSLAG TIL UDBREDELSE AF »EVANGELISK-CHRISTELIG PSALMEBOG«.

Af Henning Heilesen.

Da »Evangelisk-christelig Psalmebog« udkom i 1798, blev den omsendt gennem biskopperne til præsterne, ledsaget af en kancelliskrivelse, i hvilken der blev udtalt det ønske, at den »ved Lærernes fornuftige Forestilling strax eller efterhaanden maatte blive indført i Menighederne, uden at man dog vilde paalægge det som Pligt eller lade den autorisere ved et udtrykkeligt Kongebud¹«. Paa øerne blev salmebogen hurtigt indført; derimod gik det langsomt med dens indførelse i Jylland, saa at det 1811 ikke uden grund kunde siges: »Udenfor Sjællands, Lollands og Fyens Stift er Psalmebogen lidet eller intet kjendt og brugt²«. Den kraftige modstand, som »de stærke jyder« mellem Horsens og Vejle rejste mod den, bidrog til at forsinke dens indførelse i de jyske stifter. Dertil kom pengekrisen, som førte til statsbankerotten 1813, og landbrugs-

---

¹) Helveg: Den danske Kirkes Historie efter Reformationen, 2. udgave II 303.

²) Sammesteds s. 306.

krisen efter 1818; i disse aar turde man ikke paalægge menighederne den udgift at anskaffe nye salmebøger. Dette er baggrunden for det ejendommelige forslag til »Evangelisk-christelig Psalmebog«'s udbredelse, som meddeles nedenfor. Forfatteren, Johannes Andreas Lund, var født 1788 i Sigersted paa Sjælland og var siden 1822 sognepræst for Dollerup, Finderup og Ravnstrup sogne. I dette embede døde han 1832. Forslaget blev uden resultat. Den nyudnævnte biskop, N. E. Øllgaard, henlagde det og forsynede det mange aar efter med følgende paategning:

»Pastor Lund er død for meere end 20 Aar siden. Hvor lidt forstod den skikkelige, men svage Mand at dømme om Tider og Tilstande! Hvor lidet kjendte han til Det, han vilde skrive om, og kort — Skriveriet har vel sin bedste Plads blandt Curiosa!«

Dokumentet ligger den dag i dag i pakken Curiosa i Viborg bispearkiv i landsarkivet i Viborg. Det er et vidnesbyrd om anskuelserne hos en præst, der virkede i en egn, som altid har ligget uden for de store aandelige og kulturelle bevægelser og dengang laa endnu mere afsides end nu.

Nogle Bemærkninger angaaende Psalmebøger.

Kingos Psalmebog fra 1685¹, eller fra det endnu gjældende Rituals Tid, bruges endnu i en stor Deel af Provindsen Jydland, uagtet den evangelisk-christelige Psalmebog for mere end een Menneskealder siden² er udarbejdet og indført i mange Dele af Danmark, og bør vist med Hensyn til Nutidens Fordringer til Sprog, Tankegang, Versification og Poesie foretrækkes for den gamle Kingos, hvori det vel heller ikke kan nægtes, at enkelte skønne kraftige Psalmer kunne findes. Almuen hænger i Almindelighed ved det endog uforstaaelige Gamle, over hvilket man vel ikke kan forundre sig, da meget Nyt jo opfindes, som kun er Projectmagerie og bliver befunden at være snarere til Fordærvelse end til Gavn; det falder derfor vanskeligt nok at faae den evangelisk-christelige Psalmebog indført, da Bonderne

¹) Skal være: 1699.

²) 1798.

frygte for, at om kort Tid vil atter en Nye blive indført, især i vor Tid, da saameget Nyt baade i Aandens og Naturens Rige opfindes og prøves. Imidlertid turde vel Bekostningen forbunden med disse Psalmebøgers Indførelse til Brug ved Kirke-, Huus- og Skole-Andagt tillige være en virksom Anstødssteen for deres almindelige Brug, og i den Henseende forespørges, om ikke Regjæringen kunde paa en eller anden Maade lette disse Bøgers Anskaffelse for Uformuende, saaledes at det ikke skulle blive nogen virkelig Byrde eller Skat paa Landet. Ussing¹ i sin Kirkeforfatning² har, saavidt jeg erindrer, foreslaaet, at de gamle Kingos Psalmebøger kunde, efterhaanden som de bleve opslidte, erstattes ved de evangelisk-christelige, saa at efter 30 til 40 Aar vilde de sidstnævnte Psalmebøger være indført over hele Riget. Dette har maaske ogsaa været Regjæringens Plan, ved ikke at befale Bogens Indførelse; imidlertid har andre vigtigere Sysler bortdraget Opmærksomheden herfra, og Indførelsen af Psalmebøgerne har beroet paa vedkommende Præsters eget Tykke. Da der nu, som det synes, vækkes mere og mere Opmærksomhed for Religionen i det Hele, og der for nærværende Tid arbeides saa stærkt paa Eensformighed i Almueskolevæsenets Tilstand, kunde det vel heller ikke være i Utide at erindre tillige om nogen Eensformighed i Kirkevæsenet. Ønskeligt var det vel da ogsaa, at man fik et til Tidens Fordringer svarende Kirke-Ritual, Cyclus af befalede Texter til offentlige Taler o. s. v., men da dette griber ind i saa mange indviklede Omstændigheder, kunde man vel og nøjes med Forbedringer i enkelte Dele af Liturgien, for at ikke det Heles fuldkomne Forandring skulde foranledige samme ubehagelige Optrin, som i sin Tid den holsteenske Kirchenagende foraarsagede³. Bibelselskaberne, der have saa store Fortjenester af Christendommens Udbredelse over den hele Jord, kunde maaskee ogsaa bidrage noget til, at den evangelisk-christelige Psalmebog blev indført overalt i Fædrelandet, ved at anvende nogle af dets Fonds til An-

---

¹) Henrich Ussing, sognepræst for Ll. Lyngby-Ølsted, provst (1743—1820).

²) »Kirkeforfatningen i de Kongelige Danske Stater« (1786—89). I IV, 1, § 303 beskriver forf. en fremgangsmaade, hvorved paatænkte nye salmebøger kunde indføres med rimelig hensyntagen til forraadet af de ældre.

³) Generalsuperintendent Adlers »Agende« (1796), som paa grund af sin udprægede rationalisme vakte stærk modstand visse steder i Sønderjylland.

skaffelse af Psalmebøger for fattige Menigheder, som trængte dertil og ønskede Psalmebogen indført, da det jo rigtig nok falder mangan en fattig Familie besværligt at betale tvende saadanne Bøger, hvilket Antal i det mindste burde findes i ethvert Huus. Vel veed jeg, at Statuterne for Bibelselskabet ikke egentlig angaaer andre Bøgers Udbredelse end Bibelen, men da Bibelen nu vel maae antages at være for det meste udbredt i hele Landet, kunde det vel ikke være saameget hensigtstridende at anvende en lille Capital til ovenmeldte Formaal, eller og Tractatselskabet¹ kunde paatage sig saadant. Sl. Stistrup² har ogsaa legeret til de Kirker, hvori Messefald finder Sted, ikke allene Bibler og Huuspostiller, men ogsaa Psalmebøger, og ifald dette Legat, som ved Rescript af 10de Maj 1765 til daværende Missionscollegium blev bekjendtgjort og offentlig authoriseret, endnu eksisterer³, maatte da jo endnu Psalmebøger falde enkelte Menigheder tilgode. Naar saaledes Adgangen til at erholde Psalmebogen fra højere Vedkommendes Side blev lettet, burde da vistnok Almuens Modtvillighed til den ikke komme i Betragtning, da denne ogsaa mangengang ikke forstaaer at bedømme Bogens Brugbarhed eller Ikkebrugbarhed, og den heller ikke vil kunne beklage sig over forskellige Psalmebøgers Indførelse i Landet, da een og samme Bog nu har været brugt omtrent 150 Aar, hvorimod Kjøbstedmenighederne rigtignok i samme Tid have maattet anskaffe en nyere Kingos Psalmebog⁴. Dersom disse Bemærkninger maatte vække nogen Opmærksomhed for dette Fædrelands Anliggende, vilde jeg ansee mig derfor særdeles belønnet, paa hvilken Løn jeg desuden aldeles ikke har gjort nogen Regning.

Fallitzgaard⁵ den 6te Septbr. 1830.

J. A. Lund,
Sognepræst til Dollerup,
Finderup og Ravnstrup
i Viborg Stift.

¹) Stiftet 1820 af Bone Falch Rønne.

²) Legatstifteren købmand i Hobro Lauritz Christensen Stistrup (1692—1764).

³) Legatet eksisterer endnu.

⁴) Guldbergs salmebog indførtes i København 1781 og i alle købstæder i Danmark og Norge 1783.

⁵) Sognepræsten for Dollerup, Finderup og Ravnstrup sogne boede indtil 1870 i Falledsgaarde i Dollerup sogn (nu i Finderup).

XV.

FRA HUNSEBY SOGN 1848—49.

Ved **Bjørn Kornerup.**

Den 3. Juli 1848 blev daværende Manuduktør, cand. theol. *L. Gude* efter Indstilling af Kirkepatronen, Knuthenborgs Besidder, Udenrigsminister, Lensgreve F. M. Knuth kaldet til Sognepræst i det anseelige Embede Hunseby i Musse Herred paa Lolland¹. Gude var den Gang blot 28 Aar gammel, men kunde støtte sin Ansøgning med en usædvanlig fyldig Samling af hædrende Udtalelser².

Da Gude havde virket et halvt Aar i Hunseby, sendte han i Januar 1849 sin gode Ven Professor Martensen et udførligt Brev, hvori han indgaaende skildrede Forholdene i sit nye Embede. Da denne Skildring ikke blot er af lokal og personel Interesse, men ogsaa har videre kirkehistorisk Betydning ved sine Oplysninger om Tilstanden i et lollandsk Landpastorat ved forrige Aarhundredes Midte, fortjener den formentlig at meddeles her.

Til nærmere Forstaaelse kan bemærkes, at Embedet som Præst i Hunseby siden 1828 havde været beklædt af Kon-

¹) Danske Kancelli, 1. Dept., Registrant 1848 Nr. 73 (med Bilag). — Medens Kaldets Indtægter ikke opgives ved Gudes Udnævnelse 1848, foreligger der en omtrent samtidig Opgivelse (fra 1844) i Jens Møller, Forsøg til en oeconomic-statistisk Beskrivelse over Danmarks geistlige Embeder VI, 36. Heraf fremgaar det bl. a., at de aarlige Tiendeindtægter udgjorde ca. 87 Tdr. Hvede, ca. 119 Tdr. Byg, ca. 10 Tdr. Rug og ca. 87 Tdr. Havre. Offer og Accidenser anslaaes til 120—130 Rdlr. Foruden mindre Emolumenter (bl. a. frit Brænde og Gavntømmer samt Gærdsel) var der et Præstegaardstilliggende paa 92 Tdr. Land (Hartkorn 15 Tdr. 3 Skp.). Den aarlige Avl udgjorde 300—350 Tdr., Besætningen 8—9 Heste, 16—20 Køer og lige saa mange Faar. Den i fire Længer sammenbyggede, velholdte Præstegaard havde 97 Fag Bindingsværk. Jvfr. en omtrent tilsvarende Embedsbeskrivelse fra 1857 i Theodor Hertz, Efterretninger om geistlige Embeder i Kongeriget Danmark, Lolland-Falster Stift, S. 35—36.

²) Jvfr. nedenfor S. 502—5.

sistorialraad *Vilhelm Thaning* († 1848)¹, der vel faar et udmærket Skudsmaal for sin nidkære præstelige Virksomhed, men som dog aabenbart ikke havde evnet at bringe Menigheden i en saadan Tilstand, at denne kunde tilfredsstille en Eftermand som Gude, hvis kirkelige Idealer var udformede i Tidens nye positive Skole under Mynsters og Martensens Ægide.

Gudes Brev² lyder saaledes:

Januar 1849.

K[ære] H[err] P[rofessor] M[artensen]! Ofte, jeg kan gjerne sige daglig, har jeg tænkt paa Dem, og ønsket at skrive til Dem, for af ganske Hjerte at tilønske Dem og Deres Kone de bedste Ønsker om Held og Velsignelse. Jeg er forvisset om, at Conf. Stellwagen³ ifølge sit derom givne Løfte allerede mundtlig og hjertelig har forebragt Dem disse Ønsker. Men det glæder mig dog nu meget, at jeg

¹) Danske Kancelli, 1. Dept., Registrant 1828 Nr. 62 (med Bilag). Thaning havde forinden i 10 Aar været Sognepræst i Vester Ulslev og kaldes i Patronatsindstillingen »en meget duelig og retsindig Mand«. Efter en Visitats i Hunseby den 3. Juli 1846 skrev Biskop P. C. Stenersen Gad: »Sognepræsten holdt en vel udarbejdet og opbyggelig Prædiken. Ungdommen var meget vel oplyst, og en talrig Menighed var tilstæde« (Danske Kancelli, 1. Dept., Visitatsindberetninger). »Han var Præst med Liv og Sjæl, elsket af sin Menighed og agtet af sine Foresatte« (H. P. Selmer, Nekrologiske Samlinger I, 65). Om Vilhelm Thaning se iøvrigt Kh. Saml. 4. R. IV, 492. Ida Holck i Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarvog XXXIII, S. 420 ff. (S. 416 Billede af Hunseby Præstegaard, S. 425—6 om Gude i Naadensaaret). Th. Hauch-Fausbøll, Slægten Thaning, 1938, S. 40.

²) Brevet findes blot i en, delvis med Blyant skrevet, Konzept. Det ejes af Brevskriverens Dattersøn, Pastor emeritus Martin Poulsen, der velvilligst har stillet det til min Raadighed. Selv har Pastor Poulsen med megen Pietet fremdraget Minder fra Gudes Præstetid i Hunseby i Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarvog XXXIX, 302 ff. og i Julegaven 1952 S. 29 ff.

³) Konferensraad, Højesteretsassessor Johan Henrik Christian Stellwagen (1782—1864), gift med en Søster til Gudes Moder.

endelig er i Stand til ogsaa at kunne gjøre det selv. Endelig haaber jeg dog i nogle Dage at kunne hvile noget, og at faae flere Ting udførte, som ligge mig paa Hjerte.

Saa meget mere tænker jeg mange Gange inderligt paa Dem, som der imellem det Meget, jeg savner herovre, ikke er Nogen eller Noget, jeg savner saa meget som Dem og Deres Prædikener. Dog har jeg ved [den] velsignede Stellwagens Hjælp fulgt Dem saavidt muligt, da Samme i sine Breve bestandig har givet mig endog temmelig udførlige Uddrag af Deres holdte Prædikener, ligesom ogsaa af Biskoppens og Paullis Prædikener¹. Deres ny Nytaarspræd., veed jeg, var over, at den Christne skal have Alt i denne Verden som den, der ikke har det. Til den Dag tog jeg Mose Ord: Herre, lær os at tælle vore Dage, at vi maae bekomme Viisdom i Hjertet².

Man maa dog vel haabe, at Verdens Propheter enten snart maae faae talt ud, eller at der vil komme en Tid, da deres Ord ikke mere tilfredsstille, og at Herrens Propheter dog omsider ordentlig maae kunne faae Ordet. Det bliver dog mere og mere kjendeligt, hvad vi jo nok i Forveien vidste, at det ikke saa meget er Menneskene, der nu har et Værk for i Tiden, som meget mere Gud, der har et Værk for med Menneskene. Og jo mere det bliver kjendeligt, at vor Fader arbejder, desto mere vil vel Mange vækkes til den Erkjendelse, at det ogsaa bør dem at arbeide paa Guds Riges Fremme. Her er dog i Landet mange dygtige Præster, skjøndt en vis høiere Potens af Energie og vedholdende Virken i Tide og Utide vel kunde ønskes hos Flere. Men der er en Deel yngre Theologer saa omtrent fra min Universitetstid, fra den Tid, da en fornyet Aand blev udgydt over en Deel af Landets Sønner; og dem har jeg meget Haab til.

Det er en stor Overgang for mig, fra at have daglig talt mig træt med mange Mennesker, til nu at være ganske ensom

1) Biskop J. P. Mynster. — Hof- og Slotspræst, siden Stiftsprovst, kgl. Confessionarius, Dr. theol. Just Henrik Voltelen Paulli (1809—65).

2) Psalm. 90, 12.

med Skriften. Jeg er henviist til at leve i Stilhed og tage vare paa mine egne Sager; og har den Formening, at dersom denne Bestræbelse maatte lykkes for Mange, saa vilde ogsaa den saakaldte Tidens store Sag meget lettere og naturligere lykkes. Her er Meget at tage vare paa, og jeg behøver mindst for Dem at omtale, hvormeget det allerede er at prædike hver Søndag, foruden Leilighedstaler og flere Forretningssager. Disse sidste samle sig især i Januar Maaned, Regnskabs- og Indberetnings-Maaneden. For at komme ud af det, har jeg formaaet Catechet Jessen i Maribo¹ til at prædike for mig paa Søndag, og det er mig, som om jeg skulde gjøre Alt i denne Uge.

I Hunseby Sogn hersker megen Skikkelighed og Jevnhed, men nærmere beseet tillige en stor Ligeegyldighed og Sløvhed². Vel savner jeg ikke Opmuntring, og navnlig fra den mere dannede Kreds omkring selve Grevskabet³. Men hvis der ikke var en anden og høiere Løn end Opmuntringens, saa maatte det ansees tvivlsomt, om Arbeide og Løn ville svare til hinanden, undtagen forsaavidt det jo altid bør sig at sige, at vi ere unyttige Tjenere⁴. Her eksisterer i Grunden til Datum ingen Menighed, det vil sige intet Menighedsliv. Der er vel altid Nogle i Kirke, men snart Nogle, snart Andre, og Ingen af dem formaae at synge en Psalme. Skik og Brug og den dermed forbundne Skikkelighed er herskende; og jeg har erfaret, at Nogle skulle have yttret, de vilde gjerne høre den ny Præst hvergang, men det vilde dog være alt for paafaldende. De leve i en traditionel Jevnhed, ifølge hvilken de vide, at de engang imellem skulle i Kirke ligesom engang imellem til Maribo. Et til-

¹) Hans Medor Laurits Jessen (1813—76), siden Sognepræst i Taagerup-Thorslunde.

²) Optegnelser (af Th. J. Hansen) til Belysning af Landsbylivet i Hunseby Sogn i 1850'erne er trykt i Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog IV, 102 ff.; VI, 88 ff.; VIII, 121 ff.

³) c: Knuthenborg.

⁴) Jvfr. Luk. 17,10.

strækkeligt Exempel paa denne Slags Tradition er, at jeg hører, at paa Langfredag komme faae eller Ingen i Kirke; de ansee ikke denne Dag for »en rigtig Helligdag«, fordi der ikke er Orgelspil og Messe. (Her er meget at opdyrke). Endnu har jeg ikke i hele Sognet truffet paa en Mand, som har en ordentlig positiv Christendom eller Bekjendelse nogenlunde i den Betydning, hvori vi vilde ønske det. Der skal vist megen Tid til at vække en Menighed, der er falden saa grundig i Søvn i Hjertets Seendragtighed, og hvor de Fleste neppe kunne skjelne imellem Sjæl og Legeme. Dertil kommer, at disse Mennesker have meget Arbeide med deres Jord, som vel paa Grund af sin Fugtighed og Fedme giver Meget, men af samme Grund ogsaa fordrer megen Behandling, Pløining og Gravning — enhver Mands Jord er til Exempel gjennemskaaret af flere større og mindre Grøvter til Afledning af det overflødige Vand —, videre, at de høste godt og leve godt, og ikke kjende til *Nøden*, den udmærkede Prædikant, som saa godt kan komme en Prædikant til Hjælp. Her maa prædikens ofte over den Tanke: Veed Du ikke, at ogsaa Guds Godhed vil lede Dig til Omvendelse. Saaledes gjorde jeg i Særdeleshed i Høstprædikerne.

Det er bleven mig sagt, at i selve Høsten kan Kirken ofte staae ganske tom. Stor Hindring for Kirkegangen er ogsaa deri, at om Vinteren, da Arbeidet dog for største Delen hviler, ere alle Biveie (uden det er Frostveir) ufremkommelige for Fodgængere især af det qvindelige Personale, og da her ere mange Udflyttergaardene spredte rundt omkring, kunne Nogle endog have over $\frac{1}{2}$ Miil til Kirke. Naar jeg seer paa alt Dette, kan jeg vel komme til at tvivle om Muligheden af at faae Menigheden ordentlig samlet. Men naar jeg saa læser i Skrivten, seer jeg jo Propheter og Apostle tilskynde og tilraabe ikke at tabe Modet.

Meest Opmuntring har jeg havt i Julen; thi skjøndt Kirken var heel fuld paa Juledag (jeg prædikede over: Hvor høit G[ud] har æret M[ennesker] derved, at Han Selv er

bleven Mske i Csto), saa var den dog atter fuld paa 2^{den} Juledag, hvoriblandt Mange vare komne efter Sigende for at høre »eneen Juleprædiken«¹. Maaskee det er forholdsviis lettere at prædike Juul imellem Hytterne paa Landet end imellem de store Torve og Gader. Hidtil har jeg i Prædikenerne holdt mig til en rolig Fremstilling af Sagen. Men det kan være et Spørgsmaal, om de ikke engang imellem kunde have godt af en Opvækkelsesprædiken, dog kun engang imellem, for ikke at kyse dem. Ved en ny Præsts Kaldelse skeer der dog en Menighed en Besøgelsestid, som ikke maa gaae unyttet forbi. Saaledes prædikede jeg i Søndags over det Ord »Værer ikke lunkne i Eders Iver, men brændende i Aanden, tjener Herren«². Paa Psalmesangen har jeg faaet hjulpet noget ved at tilholde Confirmanderne at komme i Kirken, og ved at lade Skolelærerne et Par Dage forinden indøve dem Psalmerne, samt ved oftere at lade de samme Psalmer vende tilbage. Overhovedet søger jeg at benytte Confirmanderne, saa vidt skee kan, som Mellemmænd med Menigheden. Saa forkeert staaer Menighedslivet i denne Tid, at man maa bruge de Yngste til Noget af Det, hvortil man ellers vilde have brugt Menighedsældste. Dog maa jeg ikke heller nægte, at jeg allerede har opnaaet at vinde nogle Faa som stadige Kirkegængere, der komme hvergang, skjøndt det er mig sagt, at disse før kun kom i Kirke et Par Gange om Aaret. Men det vil vist gaae langsomt; thi den stærke Skik og Brug, Exemplets Magt, som alene formaaer at lede saa Mange, maatte først overvindes.

For at imødegaae nogle af de ovennævnte Hindringer har jeg betænkt at sørge for, at der til Foraaret kan paa Præstegaardens Jord, der støder op til Kirken, blive bygget en Staldlænge, saa at Bønderne kunde om Vinteren kjøre til Kirke. Thi Bonden lader ikke sine Heste staae i Slud og ondt Veier paa Veien et Par Timer; han holder af dem som

¹) Formentlig: end een (jvfr. J. Jørgensen, Lollandsk Ordbog, 1943, Sp. 101).

²) Rom. 12,11.

af sine Brødre, og deri maa man ikke fortænke ham. Nogle, hvem jeg har spurgt, om de kunde ønske en saadan Stald, og om det kunde gavne, have svaret med kjendelig Glæde, at saa vilde Mange komme i Kirke, som nu ikke kunne. Fremfor Alt stræber jeg at gjøre mig al den Flid, som er mulig i de 6 Dage, og saaledes at gjøre det nogenlunde eens hvergang. Skulde endog Nidkjærhed for Herrens Huus fortære et Menneske noget tidligere, saa er der da ingen Ulykke deri. Desuden døer man da heller ikke af Det, som netop maa styrke under Øvelsen.

Skjøndt det kan synes ubeskedent at skrive saa meget om sine egne Ting, saa veed jeg vel, at De nok ønsker at have en omtrentlig Forestilling om, hvorledes mine Sager forholde sig; og lader Dem derfor faae, hvad jeg, currente calamo, har skrevet.

Vi ere i Tvivl om, hvo der skal være vor Biskop, om det er S. eller B. eller M.¹ Her gaaer nu det Rygte, at M. vil være Capellan ved Holmens Kirke. Er man ikke i Kjøbenhavn kjed af Rigsdagen²; det ligner jo efter Rigsdagstidenden at dømme, og vel mere i Virkeligheden, en Comoedie. Veed De noget Nyt og Godt i Literaturen enten theoretisk eller practisk, som kunde være mig gavnligt? Hvorledes forstaaer De det fjerde Punkt i den ved Ordinationen aflagte Ed³: Quarto *legam* — non passurus ullum effluere diem —? Nogle Præster give en ubestemt pneumatisk Forklaring af dette Sted. Kan en saadan, efter Deres Mening, være tilstrækkelig? Bør man ikke paa den anden Side i en god Sam-

¹) Ditlev Gothard Monrad (1811—87) udnævntes 13. Decbr. 1849 til Biskop over Lolland-Falsters Stift. Ved B. tænkes vistnok paa den senere Biskop Severin Claudius Wilken Bindsbøll (1798—1871), ved S. kan være ment Professor, Dr. theol. Carl Emil Scharling (1803—77) (jvfr. C. E. Scharling, Theologiske Afhandlinger, 1880, Indledning S. 69—70).

²) Den 23. Oktober 1848 var den grundlovgivende Rigsforsamling traadt sammen.

³) Quarto *legam studiosissimè monumenta sacra . . non passurus ullum effluere diem, quo lectioni sacræ aliquid temporis non impendatur . .* (Præsteeden i Danmarks og Norgis Kirke-Ritual, 1685, S. 380).

vittighed kunne holde paa den christelige Frihed? Vil De svare, at det er tjenligt at sætte Livet under en Lov, saa behøver jeg ikke Motivering; thi den kjender jeg. Jeg haaber, at Pet. og Henn.¹ eller maaskee begge have hjulpet Dem med Correcturen af Deres Prædikener og Dogmatik.

Tillæg.

Som nævnt i Indledningen var Gudes Ansøgning om Hunseby Sognekalde ledsaget af en Række hædrende Vidnesbyrd om den unge Teolog. Ikke mindre end elleve saadanne kunde han fremlægge, udstedte af de residerende Kapellaner i Asminderød-Grønholt Hans Peter Bisted og Carl Otto Schmidt-Phiseldeck, af Sognepræsten sst., Provst Vilhelm Bentzien, af Holmens Provst, Dr. theol. Balthasar Münter, Hofpræsten J. H. Paulli og Sognepræsten ved Trinitatis Kirke, Dr. theol. Waldemar Henrik Rothe samt Professorerne H. L. Martensen, F. C. Sibbern, Rasmus Nielsen, C. T. Engelstoft og Chr. Hermansen.

Skønt det kunde være fristende her at meddele alle disse Vidnesbyrd, indskrænker vi os dog til nedenfor at gengive blot fire af de mærkeligste, idet de øvrige gennemgaaende er, om ikke verbalt, saa dog reelt, i fuldstændig Overensstemmelse med de her omtalte. Sikkert kun sjældent har en Ansøger kunnet møde op med en saa straalende Buket af Anbefalinger, og af Grev Knuths Indstilling til Kanceliet ses det da ogsaa, at de har øvet et meget stærkt Indtryk paa Kirkepatronen og gjort det forstaaeligt, at den unge Mand som sit første Embede kunde opnaa et saa indbringende Kalde som Hunseby. Forøvrigt kan det bemærkes, at denne Embedsbesættelse var en af de sidste, der fandt Sted i Henhold til Privilegierne af 25. Maj 1671

---

¹) Formentlig Martensens Sekretærer cand. theol. Laurits Vilhelm Petersen (1817—79), siden tit. Professor, Amanuensis ved Det kgl. Bibliotek, og cand. theol. Christian Anton Henningsen (1822—86), siden Sognepræst i Skævinge-Gørlose.

for Grever og Friherrer, idet disses Forslagsret (ofte, men ikke helt korrekt, kaldet jus vocandi) bortfaldt ved § 97 i Grundloven af 5. Juni 1849.

1.

Det er mig en Glæde at kunne give Hr. Cand. th. L. Gude det Vidnesbyrd, at han i mere end een Henseende maa henregnes blandt de meest udmærkede af vore theologiske Candidater, i det han ikke blot er udmærket ved grundige Kundskaber og en ualmindelig videnskabelig Dannelse, men ogsaa ved de Egenskaber, som nødvendigt maae komme til, naar den theologiske Candidat med Velsignelse skal kunne indtræde i Kirkens Tjeneste. Med en klar videnskabelig Erkjendelse forener han en varm, christelig Overbeviisning, levende Sands og Interesse for Menighedslivet og en samvittighedsfuld Kjærlighed til Embedets tilkommende Gjerning, hvortil han paa det Grundigste har forberedt sig; og holder jeg mig forvisset om, at der er Grund til at lykønske den Menighed, i hvilken det maatte gives ham at virke som Præst og Sjælesørger. Jeg udtaler dette med saa megen Forvisning, fordi jeg i min Stilling som academisk Lærer har havt Leilighed til at iagttage hans Udvikling ligefra hans første Universitetsaar. Jeg har derved overbeviist mig om, at et afgjort indvortes Kald har ført ham til at vælge denne Bane, ligesom jeg ogsaa under forskjellige Livsforhold har lært at skatte Grundigheden, Alvoret og Reenheden i hans personlige Charakter. Jeg tilføier endnu, at jeg flere Gange har hørt ham prædike, og at han aldeles opfyldte de Forventninger, man var berettiget til at gjøre sig om ham; og tillader jeg mig paa det Varmeste at anbefale hans Ansøgning.

Kiøbenhavn d. 25de Mai 1847.

H. Martensen
Dr. og Professor i Theologien.
Hofprædikant.

2.

Candidat i Theologien, Hr. Ludvig Jacob Gude er mig nøiere bekendt som en af Naturen ualmindelig lykkeligt begavet ung Mand, der med den alvorligste Flid og Held har arbeidet med sit betroede Pund og derved vundet sig Anseelse af en fortrinlig Dygtighed. Hans Talent fra Prædikestolen har jeg med Opbyggelse og Glæde erfaret og tør bevidne; ligesom hans moralske og selskabelige Omgang berettiger ham til den Agtelse og Kjærlighed, han i sin Kreds er i Besiddelse af. — Jeg kan ikke udstede dette Vidnesbyrd uden med hjertelig Deeltagelse at ønske, at det maatte tjene denne særdeles værdige unge Mand til Anbefaling hos Dem, som ville faae hans timelige Velfærd i Deres Magt.

Kjøbenhavn d. 26de Mai 1847.

W. H. Rothe
Dr. theol. og Sognepræst
for Trinitatis Menighed.

3.

Hr. Candid. theol. L. I. Gude viiste sig lige fra det Øieblik af, da han kom til Universitetet, som et af de haabeligste unge Mennesker. Med megen Iver, Varme og Kjærlighed dyrkede han især Philosophien saaledes, at han med det Samme berigede sin Aand; og siden har han med samme Iver, Varme og Kjærlighed saaledes ei alene studeret Theologie, men og tilegnet sig den sande Christendom, at, da hans Natur tillige tenderer til Betænksomhed og Sindighed, vil han sikkert vorde meget velgjørende for den Menighed, hvis Sjæle-Omsorg maatte blive ham betroet; og jeg tør med fuld Overbeviisning anbefale ham i denne Henseende.

Kbhvn. 28de Mai 1847.

Fred. Chr. Sibbern,
Professor i Philosophien ved Kbhvns Universitet.

4.

Da jeg ikke blot kjender Candidat Gude, som Universitetslæreren i Almindelighed kjender de Dueligste og meest Opvakte blandt de Studerende, men ogsaa nu allerede i flere Aar har havt den Glæde at staae i et inderligere personligt Forhold til ham, saa er det mig en Trang herved at udtale mig noget nærmere saavel om hans sjældne theologiske Sands, som om hans rene, beskedent-selvstændige og elskelige Charakter.

Jeg har et Par Gange hørt Candid. Gude prædike, og efter det Indtryk, disse Prædikener, udsprungne af en dyb og levende Følelse og holdte i et ædelt og fatteligt Foredrag, uvilkaarligt have gjort paa mig, tør jeg vel haabe, at hans fremtidige Virksomhed som Præst vil, under en høiere Bistand, vorde til sand Velsignelse for den Menighed, til hvis Sjælesørger han kaldes.

Blandt de flere yngre, haabefulde Theologer, jeg kjender, er der Ingen, jeg med Hensyn paa Aandsgaver, Dannelse og alvorlig Stræben turde meddele en saa indtrængende Anbefaling som denne min særdeles kjære Ven og Medstuderende.

Kbhvn. d. 28 Mai 1847.

R. Nielsen
Professor Philos.

XVI.

EN ULYKKELIG SKOLEDISCIPEL.

Af Bjørn Kornerup.

Nedenstaaende, desværre ikke daterede eller underskrevne, Brev fra en Skolediscipel giver et mærkeligt Indtryk af den Sjæleangst, hvori en Skolediscipel — rimeligvis i Roskilde Skole — var stedt i, fordi han havde begaaet en alvorlig Forbrydelse, antagelig et Drab, og derfor var blevet sat i Forvaring paa Roskildegaard. Livet kom han vel ikke til at miste, idet hans Fader maatte udrede en klækkelig Bøde — 500 Mark — som første Afdrag paa et større Beløb, men da Indbetalingen af Resten vilde ruinere denne, såa Sønnen ikke anden Udvej end at anraabe Kongen om Naade, saaledes at man kunde slippe med det en Gang erlagte.

Om Sagens videre Forløb er der forgæves blevet eftersøgt nærmere Oplysninger¹, idet Undersøgelsen vanskelig-gøres ved, at Bønskriftet, som nævnt, ikke bærer Underskrift. Med Hensyn til Dateringen kan bemærkes, at da Hans Barnekow nævnes som Lensmand paa Roskildegaard², hvad han var 1552-57, kan Aktstykket vel senest stamme fra ca. 1558.

Forøvrigt kan man minde om, at det i Datiden ikke blot var Skoledisciple, der kunde blive indviklet i Drabs-

---

¹) Intet er paatruffet i Kancelliets Brevbøger eller i de fra Hans Barnekows Lensmandstid bevarede Regnskaber fra Roskildegaard (1555—57).

²) Kr. Erslev, Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede (1513—1596) S. 20.

sager. Just i disse Aar nævnes en Skolemester i Thisted, Anders Villumsen, der var kommet for Skade at slaa en Karl ihjel (1552), og en Lokat i København, Hans Hører, der havde dræbt en af sine Disciple¹.

Brevet er undtagelsesvis gengivet med uforandret bogstavret Bevarelse af den originale Retskrivning².

Høgborne Førsthe, Stormecthige Konningh, Aller Kiær-
risthe Naadigste Herre, Værdis eders Kongelige Maiestatt
for guds skyll att ville viide, att Jegh er then Arme fatthige
person som fangen vor paa eders Kongelige M[a]iestattz
gaard Raaskillde, for myn misgierningh, for huilkiitt Jeg
Arme meniske iammerligen bekiender myn vngdoms von-
uittighedtt oc vforstandighedtt, att haffue storligen for-
thørnidtt gudtt och eders Kongelige Maie: och raaber
nu och bedis om Naade och forladelsse for gudz och Jesu
naffns skyll.

Aller Kiæriste Naadigste Herre efftherdi att eders Kon:
Maie: vdaff eders Kon: Maie: indfødde Milhedtt haffuer
naadeligen anseett migh Arme stackarll oc formilditt myn
straff oc pine, Ja igien giffuitt migh liffuitt, Huilkiitt
gudt alsommectiste rigeligh vdaff syn vsieligh oc offuer
Flødige bar[m]hiartighedtt eders Kon: Maie: y euighedtt
belønne will. Saa er nu aller Kiæriste Naadigste Herre
myn trøst, hoff oc velffartt allereniste sætth vdi eders
Kon: Maie: naade, milhedtt oc barmhiarthighedtt, att
eders Kon: Maie: ville verdis till for gudz oc Jesu hellige
naffns skyll att till giffue mig Arme stackarll then Sum
penninge som igien staaer, efftherdj att myn fattige gamble
Fader dogh haffuer giffuitt eders Kon: Maie: lensmandtt
Hans Barnakou ethh halfftt Thusindtt mark, och paa thet

¹) Kancelliets Brevbøger udg. af C. F. Bricka, 1551—1555 S. 159; 1556—1560 S. 355.

²) Original i Danske Kancellis Arkiv, Indlæg til Registranterne samt henlagte Sager.

att myn fattige gamle forælderne skulle icke bliffue saa saare mөгitt forarmidtt oc paa thet att myn schole gangh skulle icke mig arme meniske forhindris. Vill ieg gierne arme person siiden være huor eders Kon: Maie: naade oc forsiun mig haffue will. eders Kon: Maie: Siell, liff, Statt, oc regementt then Almectigste gudtt beffalindis till euigtidtt. Amen.

Da Hans Adolf Brorson var paa Valg i Aabenraa og Tønder 1729

Bidrag til Belysning af det danske Sprogs Stilling i de nordslesvigske
Købstæder i 18. Aarhundrede.

Af H. Hejselbjerg Paulsen

1729 valgtes Hans Adolf Brorson til »tredie og dansk Præst« i Tønder, — sikkert en meget skelsættende Begivenhed i hans Liv. Det at tage Afsked med Randerup, har ikke været let for Brorson, thi Randerup var ikke blot hans første Præsteembede, men samtidig hans Barndomshjem, ja Slægtens Hjem i flere Led. Ved mange Baand, synlige og usynlige, maa han have følt sig bundet til Stedet. Meget tungtvejende Grunde maa derfor have foranlediget Brorson til at bryde op fra det forholdsvis velaflagte Embede i Randerup¹ for at begive sig til det fattige Begynderembede i Tønder, hvor han ikke engang kunde regne med at finde en Bolig, men maatte tage til takke med skiftende, fattige Lejevaaninger. Heller ingen Menighed ventede ham der, den maatte han først skabe sig, og oven i Købet maatte han her delvis betjene sig af det tyske Sprog. Hvorfor forlod Brorson sit kære Randerup?

Brorson-Forskningen har accepteret John Hansens Forklaring, at »det sikkert nærmest var for at imødekomme Provst Schrader«, at Brorson tog imod Embedet i Tønder, og Grunden til, at Provst Schrader ønskede ham til Tønder, var — for at citere nævnte Forfatter — »vel nærmest den, at . . . Schrader ønskede at benytte sig af ham, der var ham

---

¹) Præstegaarden var paa c. 80 ha, Embedet rangerede m. H. t. Indkomst som Frederikshavn, Lemb eller Ry. Sml. Bloch-Suhr, Kaldslexikon (1851) p. 504.

bekendt som en dansk Salmedigter, ved Samlingen af en Salmebog, han havde under Arbejde¹.« Selv om denne Forklaring lyder meget plausibelt, er den dog aldeles uden Bevis, og hver Sætning er desuden urigtig. Som vi siden skal se, havde Brorson slet ikke tænkt sig Tønder, men derimod Aabenraa som sin fremtidige Virkeplads. Men hvad kunde her drage Brorsons Tanker og Ønsker, rodfæstet som han var i den vestslesvigske Muld og Natur? Tilsyneladende intet. Som Embedsbroder og foresatte vilde han der finde en selvraadig Mand, Dr. Christian Gottlieb Koch, et stridbart og stejlt Menneske som faa. En Provst, som tilmed var en afgjort Modstander af alt det nye Liv, som piblede frem overalt i Tønder Provsti, det, Brorson selv stod midt i, men som Provsten ved alle Midler søgte at holde ude fra sine Enemærker. Det var Udsigten til den ene Side.

Men dernæst maatte Brorson, hvis han kom til Aabenraa som Diaconus, gøre sig fortrolig med, at her skulde han fremtidigt skifte Sprog. Vel var Byens Diaconus »dansk« Præst, men hans Embedssprog var dog næsten udelukkende tysk; hver Søndag skulde han holde tysk Eftermiddagsgudstjeneste, alle Embedshandlinger skulde udføres paa Tysk, Konfirmandforberedelsen og selve Konfirmationen holdtes paa Tysk. Alt var Tysk undtagen en dansk Prædiken ved den tidlige Morgengudstjeneste Kl. 5 (det er vigtigt at bemærke, at kun Prædikenen, ikke selve Gudstjenesten, var paa Dansk i alle de sønderjydske Købstadskirker). Intet Under, at Dr. Koch straks spurgte, da han hørte Brorsons Navn: Kan Manden Tysk?

Med alt dette i Tankerne spørger man: Hvorfor søgte Brorson just til Aabenraa?

1720erne er et af de mest interessante Afsnit i Sønder-

---

¹) John Hansen, Hans Adolf Brorson og hans Brødre (1894) p. 54. Sml. Graversen, Salmedigteren Hans Adolf Brorson (1903) p. 25, og L. J. Koch, Salmedigteren Brorson (1932) p. 54.

jyllands nyere Historie. Det spirer, gærer, bruser allevegne, et helt Aandens Vejr gaar over Landsdelen. Midt i det alt-sammen staar to unge Nordslesvigere: *Enewald Ewald* i *Højst* og *Nicolai Brorson* i Nabosognet *Bedsted*. En vældig Kraftudfoldelse har disse to hver for sig magtet, og fra disse to Sogne, hvor Røret først skabtes, gik det nye Liv under Navnet Pietisme videre og videre. Har der nogen-sinde været et Filadelfia i Sønderjylland, maa man i saa Fald først og fremmest tænke paa *Bedsted* i 1720erne og 30erne. Nicolai Brorsons Præstegaard var Midtpunktet, ikke blot for Sognets Folk, men for Landsdelens studerende Ungdom, enten Studenterne og Kandidaterne saa kom fra danske eller tyske Universiteter.

Indtil 1727 havde Vækkelsen 2 Ledere. Enewald Ewald er dens menneskelige Redskab, idet han allerede i 1718 begyndte at holde Bedetimer, Katekisationer og gudelige Forsamlinger i Højst. Det er, som om han forløste en slumrende Længsel i Folket. Hvor han kom, og hvor han talte, strømmede store Skarer sammen om ham. I 9 Aar fortsatte Ewald sin Vækkergerning¹, indtil han blev kaldet til Vajsenhuset i København. Den unge Nabopræst i Bedsted blev tidlig hans Medstrider og efter 1727 Bevægelsens Leder, »et skinnende Lys« blev han kaldt i sin Tid. Kredsen omkring disse to Ledere skabte i de samme Aar ogsaa en ny Sang, som overalt sprang frem, væsentlig bestaaende af Oversættelser fra Freylinghausens Salmebog. Allerede i 1722 kan een af Kredsen, Peder Wedel i Døstrup, meddele Professor Francke i Halle, at i de gudelige Forsamlinger synger man Salmer oversat fra Halle-Salmebogen. Ganske tilfældigt naar denne vigtige Oplysning vore Øjne², og saaledes har det nok været i alle de Sogne, hvor Vækkelsen spontant brød frem, i hvert Fald i Bedsted, hvor den nye Sang ogsaa synes at have lydt magtfuldt og inderligt.

¹) Sønderjydske Maanedsskrift, 1954, p. 161—70.

²) Wedels Brev findes optrykt i Schriften des Vereins für schl.-holst. Kirchengeschichte Bd. IX (1930—35) p. 496.

Ogsaa paa det Omraade synes Enewald Ewald og Nicolai Brorson at have været de første Formidlere af de nye kirkelige og kulturelle Strømninger. Et Haandskrift, som efter alt at dømme stammer fra Bedsted, og som fortrinsvis indeholder Salmer af Nicolai og Hans Adolf Brorson, sandsynligvis allerede skrevet eller oversat før 1721, vidner endnu om denne sangglade Vaartid¹.

Bedsted Sogn og dens Præstegaard drog mange. Tidens og Egnens teologiske Ungdom gik ind og ud i Nicolai Brorsons Hjem, — ogsaa Broderen *Hans Adolf* opholdt sig her som Student —, og som Lysbærere bar de Troens Flamme videre. Noget tyder paa, at Brorson, som den Lederskikkelse han var, ogsaa viste dem Vej og Maal og Sted. En af Kredsen, den førnævnte *Peder Wedel* fra Døstrup, kom helt til Stauning i Bølling Herred, hvor han blev Præst (1722—38), senere mødtes de begge igen, idet Wedel blev Brorsons Efterfølger i Hillerød (Slotskirken) og fik den unge *Christian Jensen* fra Bedsted til Kapellan.

Men Bedsted Sogn og det Liv, som rørte sig der, trak ogsaa Lægfolk til. Kirkebogsundersøgelser viser f. Eks., at der paa N. Brorsons Tid og senere endnu har været en meget livlig Forbindelse mellem Bølling Herred og Bedsted, særlig fra Skjern og Stauning, ogsaa fra Sædding og Hanning Sogne drog Folk til Bedsted. Søren Kierkegaards Farbror, Christen, drog til en Farbror i Bedsted, hvor han døde ung. Denne Farbror, *Jesper Christensen*, var som ung kommet til Bedsted, hvor han kom ind i det rige Menigheds-liv og blev holdt fast. Ogsaa to af hans Søstre kom til Bedsted og blev der. Jesper Christensen trak desuden flere fra Skjernkanten til Bedsted, »man kan næsten tale om en hel Invasion af Folk fra Bølling Herred til Bedsted«².

¹) Da jeg senere haaber at kunne fremlægge dette Materiale (paa Grundlag af Thott, 4° 202—4) sammen med Indholdet af et andet Haandskrift fra Agerskov Sogn (i mit Eje), undlader jeg her at anføre Bevis- og Kildeangivelser.

²) Sonderjydske Maanedsskrift 1953, p. 22 (C. N. Langholz).

At Hans Adolf Brorson havde i Tanke at ombytte Randerup med Aabenraa, maa uden Tvivl skyldes en *Tilskyndelse udefra*. Hvem anden kan der da tænkes paa end just Broderen i Bedsted, Vækkelsens ledende Mand? Paa det Tidspunkt var Nicolai Brorson endnu knyttet med Venskabsbaand til sin Provst Dr. Koch i Aabenraa. Provsten siger senere: Jeg har elsket ham (Nicolai B.) inderligere end alle andre Præster i Amtet, og det skønt han meget vel vidste, hvad der gik for sig i Bedsted Præstegaard og Sogn, og skønt Brorsons hektisk aandelige Virksomhed der ikke huede ham, har han dog holdt Haanden over Nicolai Brorson. Derimod ramte et strengt Edikt de vaktets Forsamling i Løgumkloster¹. Brudet mellem Provsten og Nicolai Brorson indtraf først i Slutningen af 1729, da Dr. Koch indsendte sin kendte Klage over ham. Ogsaa heri ligger maaske et Fingerpeg i Retning af, at det skyldtes Nicolai Brorson, at Broderen Hans Adolf dukker op som Valgkandidat i Aabenraa.

Provst Dr. theol. Christian Gottlieb Koch er særlig blevet kendt for Eftertiden for sin Strid med Nicolai Brorson i Bedsted, idet »han ragede i Brevveksel og Kontroverser med ham»² og ansaa hans Forsamlinger i Præstegaarden for farlige og anstødelige. For Efterslægten kom han derfor til at staa som en stridbar Obscurant, og mange Vredes Skaaler er derfor udøst over hans Hoved. Men der er ogsaa andet og mere at sige om Provst Koch. Hvad der end har været de to Mænd imellem, saa maa Forholdet mellem dem dog have været hjærteligt, og deres forskellige teologiske Syn har ikke hindret, at de stadig kunde være Venner. Nicolai Brorson omtaler da ogsaa senere sin Modstander som en fremragende Mand i Guds Kirke, ja tager endog de stærke Ord i sin Mund: Jeg har inderlig elsket ham. I Virkeligheden var Dr. Koch en af de meget betydelige Provster, Slesvig har haft i 18. Aarh., en lærd og nidkær Mand, som søgte at værne om Aabenbaringsens Sandhed og om Kirkelæren og søgte at imødegaa dens Forfalskning. Om Vækkelser tænkte han ikke saa højt, som hans Modstandere. Til Guds Riges Trivsel hører

¹) Ribe Bispesæde 948—1948 (1948) p. 161 f.

²) Kh. Saml. 3. R. VI, 669.

mere end Vækkelser, god, gammel og sund Lære og Skik er mere værd. Det var hans Synspunkt.

Provst Kochs Embedstid (1713—36) faldt i bevægede Aar, hvor han paa den ene Side følte sig forpligtet mod sin suveræne Herre, Hertugen paa Gottorp, som havde sat ham i Aabenraa, og som den sidste af Hertugens Embedsmænd bøjede han sig, nødtvungen og under Protest, for den danske Konge i 1721. Siden faldt det ham svært at indordne sig under Enevældens Centralstyre. Ligesaa selvbevidst og uforsonlig optraadte han paa den anden Side mod Vækkelsens Folk. Fra Top til Taa en Mand af den gamle Skole, som ikke yndede Forandring, ikke kendte og ikke ønskede at kende eller forstaa alt det nye, som rørte sig omkring ham. En tragisk Skæbne hviler altid over slige Mænds Eftermæle, som i en Overgangstid ikke kan og ikke vil forstaa eller formidle. men derimod holder fast ved deres Ungdoms Idealer, tro til Døden. Efterslægten forstaa sjældent at skrive sine ira et studio og fortegner saaledes Billedet.

Provst Koch kendte ikke til at læmpe sig frem, han var vant til at befale og udstede Ordre. Det hang vel sammen med, at han ogsaa var Godsejer og Storkøbmand (»der vornehmste Kaufmann, denn es geht kein Schiff ab, daran er nicht seinen Theil hat, welches ihn von einigen übel gedacht wird. Doch versäumt er nichts in seinem Amte. Im Predigen ist er kurz und angenehm, im Umgang munter und aufgeweckt!«.)

Allerede som Student udgav han et Stridsskrift (1697: Chiliasta Judaizans) imod Sværmeren Joh. Wilh. Petersen, i Kiel blev han Dr. theol. og herfra kaldte Provst Arnkiel i Aabenraa ham til sig, 1700 blev han Arnkiels Stedfortræder (Compastor og Viceprovst).

Provst Koch har ikke saa lidt Lighed med sin Landsmand *Matthias Flacius*. Som denne var han en Stridens Mand, der saa som sin Livsopgave at værne om den ortodoxe Lære. Maaske har Koch haft Flacius som sit store Forbillede, i hvert Fald samlede han et stort Materiale, der skulde udgives som en Fortsættelse af De Magdeburgske Centurier². Ogsaa den Majoriske Strid om de gode Gerningers Nødvendighed, som Flacius havde rejst, lod han blusse op igen i sine buldrende Stridsskrifter mod den mærkelige *Andreas Jacob Rackebrand* (»pædagogus ruralis in Diocesi Tunderensi, Lugomonasteriensis«, hvem allerede Generalsuperintendent Josua Schwartz regnede til de »krasse Pietister«). Denne havde i 1707 udgivet »Der Merck-

¹) *Schriften des Vereins für s.-h. Kirchengeschichte IX*, 312 ff.

²) *Ib. Bd. IX*, p. 313. *Møller, Cimbria literata (1744) II*. p. 428.

würdige Unterscheid zwischen Wercken des Gesetzes und guten Wercken, ohne welchen weder die Heil. Schrift kan gründlich erkläret, noch die nöhtigsten Glaubens-Artickel verstanden«. Provst Koch svarede straks med: »Wiederlegung des merckwürdigen Unterscheides zw. W. . . welchen Andr. Jac. Rackebrandt zur Verdrehung der H. Schrift und Kränckung der nöhtigsten Glaubens-Artickel, neulich vor Augen gestellet hat«. Flere Stridsskrifter fløj frem og tilbage mellem Aabenraa og Løgumkloster i den Anledning¹. A. H. Francke i Halle, som holdt sig nøje underrettet om Forholdene og Udviklingen i det slesvigske, fik da ogsaa at vide, at Koch »sehr wider das gute eifert.«

H. A. Brorson paa Valg i Aabenraa 1729².

1728, 30. April døde Diaconus Chr. Friedr. Lange i Aabenraa³. Samme Dag skrev Provsten til Amtmand v. Mas-sow og udtalte Ønsket om, at Embedet snarest muligt maatte blive besat igen. Provsten var svagelig og tiltroede sig ikke Kræfter nok til at skulle bestride begge Embeder ret længe, selvom Landsbypræsterne overtog den danske Froprædiken. Naar Vakancen alligevel trak ud i næsten 1½ Aar, skyldtes det uden Tvivl Provstens Egensindighed og kværulerende Optræden i denne Sag. Gang paa Gang gav han Anledning til, at Valget og Indsættelsen af den nye Diaconus trak i Langdrag. Navnet Hans Adolf Brorson var ikke uden Skyld i det. Denne Mand ønskede Provsten næppe til Aabenraa.

I det tidligere gottorpske Omraade var Diaconatet i Byen og Præsteembederne paa Landet stadig *Valgembeder* (og forblev saaledes helt til 1920). De to Kirkevisitorer, Amtmand og Provst, indstillede tre Valgkandidater, Amtmanden to, Provsten den tredie, blandt disse valgte Menigheden saa ved almindelig Flertal den nye Præst.

¹) Cimr. lit. II, 676.

²) Kilder: Aabenraa Visitorialarkiv C II. 2. Nr. 332. Foruden Provst Kochs Breve er benyttet Nachricht von dem durch den Tod des seel. Herrn Langen erledigten und am 19. Junii 1729 per vota majora auf Hrn. Ericum Fabricium gebrachten Diaconat der Stadt Apenrade.

³) Ahrends Gejstligheden i Slesvig og Holsten II, p. 7. Dødsdato er her fejl angivet.

Byens Magistrat og Raad blandede sig imidlertid omgaaende i Sagen og henvendte sig til Amtmanden med Bøn om, at han vilde sørge for, »dass die Stadt bey ihren juri-bus in hoc casu geschützet würde.« Man mindede ham om, at Borgmester og Raad i den gottorpske Tid altid havde haft jus vocandi, »wenn von dem p.t. Amtman und Probsten der gemeine ein candidatus praesentiret worden und die gemeine auf demselben razione vitae et doctrinae nichts zu sagen gehabt, so hat als denn Bürgermeister und Raht nomine der gantzen gemeine den candidatum auf dem Kirchhof vor der Kirch-thür mundlich vociret und demselben darauf das Vocations-Schreiben extrahiret, gestalt es also 1696 mit der praesentation und vocation des Diaconi Johannis Corvini gehalten worden«. I 1717 derimod var den nu afdøde Diaconus bleven udnævnt og indsat af Kongen. Paa det Tidspunkt var Byen (og Hertugdømmet) i Provstens Øjne uden lovlig Regering og als annoch in fürstlichen Eydt und Pflichten stehender Bedienter ønskede han ikke at medvirke ved et Præstevalg, hvis Udfald ikke blev sanctioneret af Hertugen paa Gottorp. Ogsaa Borgmester og Raad delte Provstens Syn og skød Sagen fra sig. Diaconus Lange blev da udenvidere udnævnt af Kongen og indsat af en fremmed Provst¹. Nu i 1728 laa Sagen anderledes. Hertugdømmet eksisterede ikke mere, men var indlemmet i Danmark, dog mente Byens Raad, at det stadig havde visse Praerogativer, ogsaa m. H. t. Præstevalg i Byen. Kancelliet i København afviste dog pure dette Ønske.

Saa begyndte Tovtrækkeriet mellem Amtmand og Provst. Tvunget af Forholdene maatte Dr. Koch nu samarbejde med en kgl. Amtmand og føje sig under Kancelliets Afgørelser, men kun nødtvungent og vrangvilligt indordnede han sig under den nye Tingenes Tilstand.

¹) I Bedsted gik det til paa samme Maade i 1715, da Nicolai Brorson kom til Embedet, han blev indsat af den kgl. Provst Hoyer i Flensborg, og ikke af Provst Koch.

Begge Visitatorer enedes dog snart om at udpege *Erik Fabricius* som første Valgkandidat¹, dernæst foreslog Amtmanden Studenterne Caspar v. Saldern² og Ægidius Bendixen³. Provsten afviste begge som »inhabiles«, »weil der erste seiner Meinung nach balbuticus und der andere ein spurius wäre.« Skønt begge siden kunde føre Bevis for det modsatte, var Provsten dog ikke tilfreds med dem. Saa foreslog Amtmanden to nye Ansøgere: Pastor *Brorson* i Randerup og Diaconus *Meyland* i Sotrup. Men heller ikke Brorson fandt Naade for Provstens Øjne, da »selbiger sey der teutschen Sprache nicht mächtig«⁴. Tiden gik med vidtløftige Skriverier, og omsider bad Amtmanden Provsten om Tilladelse til, at Valgkandidaterne fik Lov til at prædike i Kirken, »damit man endlich ein und andere Candidatus publice hören möchte.« Ogsaa det afviste Provsten. Saa lod Amtmanden Bendixen, Meyland, Brorson og Fabricius holde en Prædiken paa Amtshuset, Provsten svarede ved at indsende en Klage til højeste Sted »und stellte vor, man suchte ihn von der Mitbenennung der candidaten auszuschliessen und wären die Predigten auf dem Amthause ein nährlicher Gottesdienst.« Denne Skrivelse indbragte Provsten en stram Irettesættelse, og Kancelliet bestemte, at nu skulde det være Alvor med Præstevalget i Aabenraa, Amtmanden skulde foreslaa 2 Candidater, Provsten en tredie. Det blev saa Erik Fabricius og Hans Adolf Brorson, mens Provsten indstillede Wilhelm Fabricius⁵. Endnu engang søgte Dr. Koch at

---

1) Født i Løjt kirkeby 1700, Søn af Sognepræst Wilhad F., Student i Kiel og Jena, Diaconus i Aabenraa 1729—82.

2) Født 1703 i Starup, Søn af Sognepræst Sebastian v. Saldern, som igen var en Søn af Borgmester og Amtsforvalter Caspar v. Saldern i Aabenraa. Caspar v. S. blev Kapellan hos Faderen og senere Sognepræst i Starup 1748—73.

3) Født i Flensborg, Compastor i Friedrichsberg ved Slesvig 1731—54.

4) Obgleich solches ebenmässig falsch war, citerede Nachricht.

5) Født i Hostrup 1702, Søn af Sognepræst Joh. Chr. F., Sognepræst i Ensted ved Aabenraa 1731—48, senere Præst i Varde.

spænde Ben for Brorson og lukke ham ude fra Valget. 11. Februar 1729 skriver han til Amtmanden: Wegen des H. Pastoris in Randrup habe wie vürhin also auch itzo Bedencken. Kan han Tysk? An welcher Fehigkeit mir einige hieselbst, die ihn in der Fröhpredigt gehöret, nicht geringe Zweiffel machen. Nu ønsker Provst Koch, at Valgkandidaterne først skal holde Gæsteprædikener i Kirken og sender Amtmanden 3 Tekster, som de kan prædike over. Amtmanden ansaa dette for ganske overflødigt, og nye Skrivelser gaar frem og tilbage mellem København og Aabenraa. Kancelliet gav Amtmanden Medhold, og om-sider kunde man skride til Valg. Men en ny Vanskelighed kom til, da Wilh. Fabricius trak sin Ansøgning tilbage og ikke ønskede at være med i dette langtrukne og naragtige Valgopløb. Provsten fik en ny Kandidat indstillet, Thomas Caspar *Tychsen*, Præstesøn fra Rabsted¹, og endelig kunde man fastsætte den 24. Juni (1729) som Valgdag. Ogsaa selve Valget var en langtrukken og besværlig Historie. Prædikenen skulde holdes paa Tysk. »Vor der Predigt traten Hr. Praepositus Koch und Hr. Amtsschreiber Ries, der die vices des Hrrn. Land Raths vertrat, vor dem Altar (Wovon dieser abusive zur lincken Hand stand) und that ersterer eine Rede an die gemeinde, dass sie nunmero auf die 3 Predigten, welche kurz aufeinander von den dreyen candidatis gehalten werden solten, fleissig acht haben solten. Die 3 candidati standen dem Praeposito zur rechten Seite hinunter. Hierauf predigte H. Ericus Fabricius über Math. XI v. 11, 12, 13., demnechst H. Tuchgsen über Malach. IV v. 5, 6, und zulezt H. Pastor Brorson über Math. XVII v. 10, 11, 12, 13. Zwischen denen Predigten wurde ein vers aus dem Gesange: Nun bitten wir den Heiligen Geist gesungen. Nach geendigten Gottesdienst traten abermals Hr. Praepositus und Hr. Amtsschreiber Ries vor dem Altar, und that ersterer die anderweitige Rede an die gemeinde. Man verfügte sich darauf zum

¹) 1729—30 Sognepræst i Klangsbøl, død 1730.

Karn-Hause¹, alwo die Stimmen vor dem H. Amtsschreiber und H. Praeposito, welche an einem Tische sassen, in Gegenwart der beyden Kirch-Juraten abgeleget wurden. H. Amtschreiber Ries führte vi officii das protocollum votorum. Die Votantes, welche in der Kirche blieben, wurden nach Ordnung des Registers aufgerufen. Die Wittwen wurden ad suffragium zugelassen, nicht aber die verreisete Schiffer und andere abwesende. Die Wahl fiel endlich auf H. *Ericum Fabritium*, der 103 Stimmen hatte, dahingegen H. *Brorson* nur 53 und H. *Tuycksen* nur 6 vota hatten. 3. August blev F. indsat i sit Embede, og saa først var Vakancen bragt til Afslutning.

Wahlen Kabalen hed det i gamle Dage blandt sønderjydske Præster. Brorson har næppe følt sig vel til Mode under dette aarelange Tovtrækkeri og næppe heller under selve Valghandlingen i Aabenraa. Maaske har han med Glæde hin Dag sadlet sin Hest for at ride hjem til Randerup. Han blev vraget i Aabenraa, men vel derved forskaanet for en Fremtid, som næppe var blevet lys. I Aabenraa skulde han næsten kun udelukkende benytte det tyske Sprog². Meget vilde vel have formet sig anderledes for ham og for os, hvis han hin Dag havde faaet Flertallet af Stemmerne.

1757 foreslog den afgaaende Generalsuperintendent Reuss Brorson som sin Efterfølger paa Bispestolen i Slesvig, »da er in episcopalibus geübet und der deutschen sowohl als der dänischen Sprache mächtig ist.« Meget vilde have formet sig anderledes i Slesvigs aandelige og nationale Historie, hvis *Hans Adolf Brorson* og ikke *Adam Struensee* var blevet Slesvigs Biskop³.

Da den ovennævnte Erik Fabricius i 1782 tog sin Afsked, og der saaledes igen skulde afholdes Præstevalg i Aabenraa, androg Boelsmændene Hans Andreas Petersen

¹) Karnhus den slesv. Betegnelse for Vaabenhus.

²) Se Tillæg.

³) Bernstoffske Papirer, ved Aage Friis, Bd. II (1907) p. 433.

og Mikkel Kok i Kolstrup ved Aabenraa om, at Kirkevisitatorerne vilde paalægge den nye Diaconus at holde en dansk Prædiken hver 3. eller 4. Søndag, da de selv og mange andre ikke forstod Tysk. De fandt adskillige Meningsfæller, samlede en Del Underskrifter og indsendte deres Bønsskrivelse til Visitatoriet. Amtmand og Provst fandt deres Ønske baade rimeligt og beskedent og tilføjede, at ogsaa selve Valgprædikenen burde holdes i det danske Sprog. Magistraten, som fik Sagen oversendt til Udtalelse, indhentede først de deputerede Borgeres (dvs. Byraadets) Erklæring, og ovennævnte Pro Memoria er det Svar, Borgerne gav (jvfr. nedenfor).

Dokumentet er ikke blot interessant, men betydningsfuldt paa flere Maader, da det viser os Borgerskabets Syn paa Sprogsagen i 18. Aarhundrede. Man ser, hvilken uendelig fattig Askepotstilling Modersmaalet »seit uralter Zeit« indtog ved Gudstjenesten. At Sognepræsten kun talte paa Tysk i Kirken, kunde være hvad det var, men at ogsaa Andenpræsten skulde holde sin Gudstjeneste (om Eftermiddagen) paa Tysk, kun benytte det tyske Sprog ved alle sine Embedshandlinger inclusive Konfirmandforberedelsen, og kun holdt en dansk Prædiken — ikke en dansk Gudstjeneste — om Morgenen Kl. 5 for Byens Tjenestefolk, maa forekomme en senere Tid hartad utroligt. Man har da ogsaa hidtil regnet med, at Andenpræsten i de nordslesvigske Købstæder talte Dansk ved sine Gudstjenester og Embedshandlinger. Dette er altsaa ikke rigtigt. Men dernæst viser Borgernes Svar, at det ikke er Kirkevisitatorerne, men *Borgerne selv*, som afviste, at det danske Sprog fik en beskedent Plads i Kirkens Forkyndelse.

Saa man saaledes paa Sprogsagen i en *nordslesvigsk* Købstad i Slutningen af 18. Aarh., er det ikke underligt, at de Regenburgske Sprogrescripter siden led Nederlag i Sydslesvig.

Magistraten i Aabenraa svarede Kirkevisitatoriet: Wir finden die von ihnen (Borgerne) wider die vorhabende

Neuerungen angeführte Gründe so wahr, so wichtig und so überwiegend, dass wir kein Bedenken tragen können ihnen unsern gantzen Beyfall zu geben. Da sie die Gerechtsame der Bürgerschaft und was ihnen am vortheilhaftesten ist, so wohl wegen des unabgeändert zu lassenden Haupt Gottesdienstes als auch der deutschen Wahlpredigt ihrem vollem Umfange nach wahrgenommen.

Derved blev det saa, og først efter Trearskrigens Afslutning i 1851 indførtes fuld dansk Gudstjeneste og dansk Salmesang i Aabenraa.

Det blev altsaa ikke Aabenraa, men derimod Tønder, som blev Hans Adolf Brorsons næste Virkeplads. Her stod en Provst af en hel anden Aandsretning end ham i Aabenraa. Her var han i sin Hjemstavns kære Egn, blandt en Befolkning han forstod, og som forstod ham, her var just de Forhold, som var egnede til at stemme hans Harpe, at udvikle de særlige Naadegaver, der var ham betroet. Her var de grønne Enge, hans Barndoms vide Land og hinsides dem det evige graa og gaadefulde Hav, som fortæller Mennesket, at Flod følger Ebbe, og Ebbe følger Flod.

At Brorson just kom til Tønder, gik noget gaadefuldt til, selv har han nok ogsaa følt det¹. Han, som dannede det rige Hjerte, banede ogsaa de rette Veje.

Der skulde i de samme Dage ansættes en ny Præst i Tønder, hvor den gamle Diaconus Gotthard Joh. *Zwergius* var død 16. Juli i 1729 (Diaconus i Tønder fra 1686). Ogsaa han havde haft de samme Embedspligter som sin Kollega i Aabenraa, dvs. han skulde holde en tysk Eftermiddagsgudstjeneste, forrette alle Embedshandlinger paa Tysk, men desuden holde en dansk Froprædiken; det sidste havde den gamle fritaget sig selv for, idet han lod en Student prædike for sig, dog forrettede han selv det øvrige ved Frotjenesten paa Tysk. Salmesangen var selvfølgelig

¹) I en Skrivelse til Tønder Magistrat af 3/11 1729 skriver han: « . . . dass bey dieser Sache die göttliche Direction gantz deutlich zu ersehen».

ogsaa tysk. En Provst Koch havde næppe haft noget at indvende herimod, men Provsten i Tønder, J. H. Schrader, fandt, at det nu maatte være paa Tide at faa ansat en Præst, som baade kunde og vilde betjene Byens Smaaafolk — og Landsognet — i det danske Sprog. Ogsaa hans Forgængere havde fundet dette meget ønskeligt og nødvendigt, nu skulde det være Alvor.

Den nye Præst, Johs. Joachim *Arends*, kom fra Risum ude i Marsken, men var ellers Tøndringer af Fødsel, af en anset og gammel Slægt og kendt og agtet i sin Fødeby. *Arends* var selvfølgelig af tysk-latinsk Lærdom fra først til sidst, dannet paa Rejser ikke blot til tyske Universiteter, men ogsaa i Holland, England og Frankrig. Paa sin Udenlandsrejse, som maa have strakt sig over flere Aar, stod han i Brevveksling med Provst Reimarus i Tønder, *Schraders* Forgænger, for at holde denne underrettet om alt det nye i Tiden, i Særdeleshed i Bøgernes vidtstrakte Verden, om Livet ved Universiteterne, om Professorer og lærde Folk, som *Arends* havde besøgt. Ogsaa *Fr. Breckling*, den gamle Kamphane og Martyr, *Arends* snævreste Landsmand, har han jævnlig besøgt under sit Ophold i Leyden, og han kan meddele Provsten, at *Breckling* »derselbe alte sey, der zu Handewitt ist gestanden, und von dem Königl. Superintendenten Klotz und seinem Anhang vertrieben. Er hat mir ein par mahl gesagt, dass er von Ihrer Hoch-Ehrw. nichts als gutes gehöret und darüber hertzlich erfreut sey«¹.

Som mange af Tidens Præster var *Arends* meget salmeinteresseret, den nye Sang fra Halle blev sunget paa baade Dansk og Tysk i Tønder Provsti, og han havde sammen med sine Naboer, Pastor *Thomsen* i Faaretoft (se nedenfor) og *Tychsen* i Humptrup, senere Provst i Haderslev, udgivet »eine kleine collection von erbaulichen alten und neuen Gesänge.« Salmebogen kendes nu ikke, men omtales

¹) Leyden 27/2 1717. Reimarus Arkiv, Tønder Provstearkiv.

²) Reimarus Arkiv, Tønder Provstearkiv.

af Arends i Brev til Reimarus af 28/5 1726². Da Arends var Provst Schraders gode Ven, har Provsten sikkert ønsket sin salmekyndige og meget belæste Ven til Tønder, i hvert Fald var det ham en stor Glæde at se ham valgt i Tønder.

Men Arends stillede en Betingelse. Vilde man i Tønder have ham til Præst, maatte man oprette et nyt Embede, saaledes at han blev fritaget for at betjene Menigheden i det danske Sprog, dette særlige skulde overlades en tredje Mand (at tage sig af Landsognet, det kommende Vajsenhus og den danske Froprædiken). Baade Schrader og Arends søgte at faa denne Sag ordnet baade hurtigt og bestemt. 7. Sept. 1729 forelagde Borgmester *Tychsen* den i et Byraadsmøde og anbefalede den varmt; men de deputerede Borgere søgte at vige udenom under Henviisning til Byens slette økonomiske Forfatning, først da de to Præster tilbød at give Afkald paa en Del af det Offer, som tilfaldt dem ved Vielser og Begravelser til Fordel for den nye Præst, gik Magistraten med til at oprette et nyt Præstembede i Tønder¹.

Provst Schrader handlede hurtigt, han var ingen Ven af vidtløftige Forhandlinger og Skriverier og gik — i Modsætning til sin Kollega i Aabenraa — langt udenom den ufrugtbare Strid. Amtmanden over Tønder Amt var den mægtige og indflydelsesrige *J. G. v. Holstein* i København. Han havde ønsket at beholde Stillingen som Amtmand i Tønder for stadig at have Haand i Hanke med Udviklingen i det Amt, hvor den nye Aandsretning, som ogsaa han stod nær, var i sejrrig Udvikling. Han og den gamle Provst, *J. S. Reimarus*, havde saaledes arbejdet sammen i skøn Harmoni, og dette Samarbejde fortsattes i Schraders Tid. (Schrader havde iøvrigt været Huslærer hos *v. Holstein* i København og skyldte denne sin Udnævnelse til Tønder).

Provsten skrev da straks til sin Velynder og Konvisita-

---

¹) Nyt var dette Embede egentlig ikke, idet den tredje Præst var Diaconus dog med Tilføjelsen »tredie og dansk Præst«. Nyt var derimod *Archidiaconatet*, som Arends overtog.

tor i København, og bad denne om at udvirke, at Magistratens Beslutning blev godkendt.

Ew. Hoch- und WohlEdlen werden aus den Einlagen ersehen, dass der Herr Past. *Arends* die auf ihn gefallene Wahl im Namen Gottes angenommen, wozu ich Ihnen und der gantzten Stadt und mir selbst von Herten gratulire.

Sie werden aber auch zugleich sehen, dass er auf die Bedingung, das *ein dritter Prediger* bald gesetzt werden möge, sein gemühte gefasset. Und hierin muss ich auch meine Nohtdurft nochmahls fürstellen, dass solche Wahl so viel möglich möge beschleuniget werden. Denn die Visitation auf denen Insuln muss ich nohtwendig bey noch gutem Wetter vornehmen, und gleich wohl wolte ich nicht gerne eher dahin, bis diese Sache zum Stande käme. Und da die Arbeit, die derselbe verrichten soll, ein tüchtiges Subjectum erfordert, und weil es ein Amt ist, das erst eingerichtet werden soll, so werden Ew. Hoch- und WohlEdlen wohl selbst ermessen, dass ein Studiosus dazu nicht wohl genommen werden kan, sondern es billig ein schon im Amte stehender Prediger seyn muss.

Dazu werden sich nun wohl wenige finden, die es unter den Umständen, darin er stehen muss, annehmen werden. Doch ist ein Prediger in Düppel Namens *Lundius*¹, der alles hat, was dazu nöthig ist, und auch die vocation, wenn sie an ihn ergehen sollte, nicht ausschlagen wird. Auch glaube ich solches von H. Past. *Thomsen*², der der dänischen Sprache mächtig ist. Diese habe ich wenigstens Ew. Hoch- und WohlEdlen in Fürschlag bringen, und dienstfreundlichst ersuchen wollen die Wahl so viel möglich ehestens zu besorgen.

Gott aber lencke auch hierin Ihrer aller Herten so, dass der gemeinde ewiges Heyl dadurch befördert werden.

Ich bin

Ew. Hoch- und WohlEdlen
Dienst-Ergebenster

J. H. Schrader.

Tundern 9. Sept. 1729³

¹) Philipp Hinrich Lundius, født i Lyksborg, Sp. i Dybbøl 1717—37, død 1737. O. F. Arends, *Gejstligheden i Slesvig og Holsten II.* (1932) p. 41. Jfr. Carsten Petersen, *Slesvigske Præster* (1938, ikke i Boghandlen) p. 107.

²) Joh. Thomsen, født i Møgeltønder, Sp. i Faaretoft 1718—30. O. F. Arends a. S. II. 314. Han har vistnok oversat en Del af de pietistiske Salmer til Dansk. Provst Reimarus siger om ham: Ein junger aber feiner Mann, der mit der Zeit ein nützlich Werkzeug werden wirdt. (Schriften des Vereins f. s.-h. Kirchengesch. V. (1913) p. 459.).

³) Tønder Byarkiv. Kirkesager. Sager vedr. Præsterne 1612—1732.

Ogsaa v. Holstein handlede hurtigt, og allerede 19. September forelaa en kgl. Resolution vedrørende Oprettelsen af det 3. Præsteembede i Tønder og Introduction af Archidiaconus Arends. Seks Dage senere fandt Valget Sted, af de deputerede Borgeres 18 Stemmer faldt de 12 paa Pastor *Brodersen* af *Randerup*¹. Saaledes kom Hans Adolf Brorson til Tønder. Før Valget synes hans Navn ikke at være nævnt, endsige da at Schrader har arbejdet paa at faa ham til Tønder. Som det ses af hans Brev til v. Holstein, har han haft 2 andre Mænd i Tankerne, først i sidste Øjeblik, umiddelbart før Valget, dukker hans Navn op.

Let var det ikke for Provst Schrader at finde en Mand, som baade kunde gøre god Fyldest i de Krav, der stilledes til ham, — og de var ikke ringe — og som samtidig vilde tage til Takke med de Kaar, man bød ham, — og de var meget ringe. Der var for det første ingen Embedsbolig, thi Diakonens Hus havde Pastor Arends faaet overladt. Lønnen blev sat til 100 Rigsdaler; Studenten, som hidtil havde holdt den danske Froprædiken, havde faaet 60 Rdlr. (af Klingpungen), Restbeløbet tilbød de to andre Præster (Schrader og Arends) at betale af deres Accidentier.

Boligspørgsmaalet voldte Brorson Bekymringer, og da Valget af ham var stadfæstet, skrev han følgende til Magistraten:

Hoch und Wohl Edle
Hoch und wohlweise
Höchst zu ehrende Herren.

Als mir dererselben vocation zum Diacono und dritten Prediger in Tundern nebst der darauf erfolgten Königl. allergnädigsten Confirmation unterm 3. des jungst abgewichenen Monaths Octobr. wohl geworden, So habe in mehrerem Betracht, dass bey diese Sache die göttliche Direction gantz deutlich zu ersehen, ich auch die Zufriedenheit der wehrtesten Tunderschen gemeine, insonderheit aber meiner Höchstgeehrtesten Herren gegen mich tragende Liebe und gewogenheit zu meinem grössesten Vergnügen vernommen, die zugesandte vocation in nahmen

¹) Dr. Ludw. Andresen, Nordschleswigsche Zeitung 22/11 1929.

Jesu hiemit acceptiren wollen, der zuversichtlichen hoffnung lebend, es werden meine Höchstgeehrtesten Herren solche anstalt machen, dass meine nöthige subsistence bey ihnen finden möge, und da nun vor das allererste, und bevor ich den ange-tragenen Dienst antreten kan, insonderheit nöthig ist, dass mir eine anständige wohnung angewiesen werde, so habe der be-treibung dessen meinen Höchstgeehrtesten Herren ergebenst recommendiren wollen, dagegen versichernd, dass man diese verhinderung ihre abhelfliche masse wird erreicht haben, ich so dan, so weit mir meine umstände immer erlauben wollen, mich in Nahmen Gottes einzufinden keinen anstand nehmen werde.

Der grosse Gott lasse indessen alles zu seines nahmens Ehre und seiner lieben gemeine erbauung ausschlagen, als dessen ewige gnade ich meine höchstgeehrtesten Herren auch em-plehle, und mit aller Hochachtung verharre

Meiner höchstzuehrenden Herren
gantz ergebenster Diener

H. A. Brorson.

Randerup d. 3. Nov. 1729¹.

Magistraten besluttede nu at overlade den nye Præst Organistens Hus, og her har Brorson boet indtil 1731, da han flyttede til Storegade, og sidst har han boet i Smedegaden². Først i 1798 fik Diakonen i Tønder sin egen Em-bedsbolig.

Da man i 1920 satte en Mindetavle for Brorson i det gamle Diakoniat i Tønder for derved at vise Efterslægten,

¹) Tønder Byarkiv. Sager vedr. Diakoniet 1729—67.

²) Ludw. Andresen, a. S., sml. Brorsons Verzeigniss über die sämtlichen Beneficia des dänischen und dritten Pastorats in der Stadt Tønder, so mir selbige bey der vor 7¹/₂ Jahr geschehene neuen Einrichtung dieses Dienstes hieselbsten reguliret und dem bisher gewesenenen Pastori sind gereicht worden, in allertiefster Devotion überreicht von Hans Adolph Brorson. (Tønder Byarkiv, Sager vedr. Diakoniet 1729).

Caput 1.

Der dänische Prediger hieselbst hat noch kein eigen Haus, sondern es ist für deenselbigen bishero von dem Stadt Magistrat ein Haus gemiethet worden, wobey der Prediger von allen Stadts oneribus als auch reparationsumkosten dieses Hauses ist frey gehalten worden.

hvor vor store Digter har boet, og hvor han har skrevet sine Salmer, gik man ud fra som en Selvfølge, at dette Hus havde været Brorsons Embedsbolig og Hjem. Dette er ikke Tilfældet.

I Brorson-Forskningen har man hidtil alt for ofte ladet sig lede af Formodninger og Antagelser, som i og for sig lyder plausible, men som ikke verificeres af det Kildemateriale, som staar til vor Raadighed, og som her er offentliggjort.

Tilbage staar endnu det vigtige Spørgsmaal: Er Tønder den Brorsonske Salmesangs Vugge?¹ Blev Brorson virkelig først her — ved Udgivelsen af Schraders Salmebog 1731 — »stillet Ansigt til Ansigt med Tysklands rige Salmedigtning«?² Besvarelsen af disse Spørgsmaal ligger udenfor denne Artikels Ramme. Her skal blot tilføjes, at Brorson langt tidligere — end hidtil antaget — har kendt den nye pietistiske Sang, den har han allerede mødt som Student i Bedsted, Højst og Løgumkloster, og her har han formodentlig allerede oversat en Del af de Freylinghausenske Salmer.

Tillæg.

Pro Memoria.

Ew. Wohlgebohren und HochEdlen können wir dies Erstaunen nicht verbergen, in welches wir durch die hiebey zurückgehenden Anlagen sind gesetzt worden: denn wir haben nichts weniger erwartet, als dass unter dem Namen der Supplicanten ein Versuch würde gemacht werden in unserm von uhralter Zeit her vorhandenen öffentlichen Gottesdienst eine so merckliche Veränderung wo möglich einzuführen. Diess haben wir uns am allerwenigstens vorstellen können, dass das so ganz verkehrt angebrachte Gesuch der Supplicanten bey den Herren Visitatoren eine so vorzüglich gunstige Aufnahme würde erhalten haben, dass diese nach ihrem Schreiben an den Magistrat vom 27. August das Prætensum wegen Einführung der däniischen Sprache in dem öffentlichen Gottesdienst ultra petikum der Supplicanten und sogar auf die von den præsentandis zum hiesigen Diaconat zu haltenden Wahl-Predigten extendirt ha-

¹) L. J. Koch, Salmedigteren Brorson, p. 65.

²) L. J. Koch, a. S., p. 62.

ben. Wir müssen diese ausserordentliche Begünstigung nothwendig für einen Beweiss annehmen, dass die Herren Visitatoren ebenso stark als die angegebene Supplicanten für die intendirte Neuerung und Umschaffung unsres bisherigen Gottesdienstes eingekommen sind. Wenn es nungleich keinen Zweifel unterworfen ist, dass die vorhabende Neuerrungen von der Beschaffenheit sind, dass in Hinsicht derselben lediglich von Ihro Königl. Mayst. unmittelbar als summo episcopo etwas könne verfügt und entschieden werden; mithin supplicantes sich mit ihrem Gesuch dahin zu wenden gehabt, und solches nicht geschehen, sie a Visitoribus allenfalls dazu hätten müsten angewiesen werden, so wollen wir demnach und lediglich in Rücksicht auf Ew. Wohlgebornen und HochEdlen Auftrag die von uns verlangte Erklärung hiedurch zu ertheilen uns nicht entlegen.

Wir müssen demnach gehorsamst und ergebenst anzeigen, dass wir abseiten der Bürgerschaft in die vorhabende Veränderung des öffentlichen Gottesdienstes, nach welcher derselbe jeden dritten oder vierten Sonntag in dänischer Sprache solle gehalten werden, *keineswegs einwilligen können*, und diesem Vorhaben widersprechen müssen, und zwar nicht aus Eigensinn oder aus Liebe zum herkommen, sondern wie wir glauben, aus ganz überwiegenden Gründen, die wir Ew. Wohlgebohrnen und Hoch-Edlen zur nähere Beurtheilung nachstehender masen vorzulegen nicht umhin können.

Wir bitten zu dem Ende in Erwegung zu ziehen, dass 1.: Der Gottesdienst seinem ganzen Umfang nach von jeher so wohl in der Haupt als Nachmittags-Predigt deutsch ist gehalten worden und dass also unstreitig die deutsche Sprache unsere Kirchen-Sprache sey.

- 2.: unsere Schulen sind deutsche Schulen und in allen so wohl Haupt- als Neben-Schulen wird so wohl in Religion als sonstigen Kenntnissen deutsch unterrichtet und gelehret.
- 3.: Alle actus ministeriales werden in deutscher Sprache gehalten, die confirmandi in dieser Sprache vorbereitet und öffentlich geprüft, so dass auch alle zum Unterricht und Erlernung authorisirte Bücher deutsch sind.
- 4.: Wenn nun die hiesige Bürgerschaft und die gesammte vorhandene Jugend allen Unterricht in deutscher Sprache genossen hat, so leidet es wohl keinen Widerspruch, dass ihnen der Vortrag in geistlichen Dingen und der öffentliche Gottesdienst allein in dieser Sprache verständlich, und erbaulich seyn muss.

- 5.: Man wende uns ja nicht ein, dass doch in hiesiger Stadt unter der Bürgerschaft im gemeinen Leben dänisch gesprochen wird, denn man bedenke nur, wie himmelweit diese dänische Sprache von der wahren, und vornehmlich von der Kanzel-Sprache verschieden ist, insonderheit wenn diese von einem Mann als seine Mutter-Sprache mit derjenigen Vollkommenheit, Schönheit und Stärke, zu welcher selbige immer mag gebracht seyn, gebraucht und geredet wird. Wir leugnen nicht, dass ein solcher uns und der hiesigen Bürgerschaft immer ganz unverständlich gewesen. Und welche wären wohl nun die Folgen,
- 6.: wenn nach dem Vorschlage der Gottesdienst in dänischer Sprache jeden 3.ten oder 4.ten Sonntag sollte gehalten werden. Unstreitig diese, dass
- 7.: Der Gottesdienst an diesem Tage für uns und die übrige deutsch unterrichtete hiesige Bürgerschaft unverständlich seyn und also auf immer verloren seyn würde. Der Besuch des öffentlichen Gottesdienstes hat, wie denen, die die vorige Zeiten gekannt haben, bekannt ist, in den letzten 20 Jahren so leider genug abgenommen, dass man alle mögliche Vorsicht zu gebrauchen hat, um dazu nicht mehr Anlass zu geben, und hiezu würde man nun durch Einführung der dänischen Sprache eine vorzügliche Gelegenheit darbieten.
- 8.: Hiernächst wäre es eine Selbstfolge, dass die gemeine sich dänische Gesangbücher, eine nicht geringe Ausschreibung über die Stadt, anschaffen, und dass der Cantor in dieser Sprache den Gesang zu führen gleichfalls geschickt seyn müsste, wofür aber derselbe sich schwerlich ausgeben wird.
- 9.: Würde die dänische Sprache zugleich mit der deutschen in unserm öffentlichen Gottesdienst eingeführet, so hätte dieses auch die Wirkung, dass in unsere Schulen in beyden müsste unterrichtet, und der Jugend darin eine gleiche Fertigkeit beygebracht werden. Keiner der jetzigen Schulmeister hat hiezu die gehörige Geschicklichkeit, und sie deswegen abzusetzen, würde wohl eine offenbare Ungeerechtigkeit seyn.
- 10.: Man erwege ferner, dass bey einer jedesmaligen künftigen Besetzung des hiesigen Haupt-Pastorats ein Subject, das in beyden Sprachen gleiche Fertigkeit besitzt, erfordert würde, und wie selten sind wohl diese! Der Herr Consistorial-Raht Bargum ist freilich der Mann, allein wie schwer würde es wohl halten einen 2.ten, der ihm gleich

käme, zu finden, und können wir uns wohl einmal die schmeichelhafte Hoffnung machen, dass er zeitlebens bey uns bleiben wird? Und nicht allein diess, sondern es müssen auch

- 11.: alle künftig hie zu bestellende Cantores und übrige Lehrer in den hiesigen Schulen beyden Sprachen gleich stark seyn, und sind denn diese immer mit der gehörigen Geschicklichkeit zu finden?

Welche Verwirrung würde durch Einführung zweyer verschiedenen Sprachen in Kirche und Schulen entstehen, und wie sehr würde die jetzige Bürgerschaft und ihre Jugend, die in ihrem Christenthum, und in andern Kenntnissen deutsch unterrichtet sind, in der wichtigsten Sache, der Beförderung ihres ewigen Heils, Noth leiden!

Und es frägt sich denn, welche wichtige Umstände und Bewegungsgründe haben sich hervorgethan, die eine Abänderung unsers von Jahrhunderten her bestehenden deutschen Gottesdienstes nothwendig machen, oder nur als nützlich anrathen? Unsers Wissens keine andere als die, dass abseiten der Eingesessenen zu Collstrup, Aubek, Strogaard und Jürgensgaard bey den Herren Kirchen-Visitatoren darauf aus dem grunde soll angetragen worden seyn, dass sie von der deutschen Sprache allgar nichts verstehen sollen.

Eine gewiss ganz besondere Erscheinung, dass man hat glauben können im Namen dieser, die höchstens aus 20 Eingepfarrten bestehen mögen, und nicht den 20.ten Theil der ganzen Gemeine ausmachen, eine Abänderung des Gottesdienstes zu bewirken, und billig müssen wir uns wundern, dass ein darauf abzielendes Gesuch Eingang gefunden hat. Ja es ist gewiss, und könnte allenfalls erwiesen werden, dass unter andere sämtliche Eingesessene zu Collstrup nicht einmal an dem Gesuch Theil nehmen, sondern öffentlich dawider protestiren. Es wäre daher sehr heilsam gewesen, wenn das eingekommene Memorial d. H. Concipienten wäre zurückgegeben und derselbe zuförderst zu Beobachtung desjenigen, was in dem § 6 der Advocaten-Ordnung vom 7. März 1720 wegen der abseiten einer Dorfschaft oder andere Commüne zu übergebenden Bittschrift in Hinsicht deren Unterschrift allen advocaten zur Pflicht gemacht ist, angewiesen worden. Denn alsdenn erst hätte das eingereichte Gesuch fidem, und dennerst wäre man vergewissert, dass es damit seine Richtigkeit hätte. Gesetzt nun aber, dass sämtliche rubricirte Supplicanten ihm Vollmacht zu dem Gesuch gegeben hätten, so sind sie als ein so ganz geringer Theil

wohl nicht befugt, auf eine Abänderung des uhralten Gottesdienstes zu bestehen, die jetzigen Umstände in Hinsicht ihrer sind eben dieselbe, die sie von jeher gewesen, zu allen Zeiten haben in Collstrup und zuweilen auch an den andern Oertern Leute gewohnt, die vom Lande hieren gekommen sind, und in der dänischen Sprache erzogen gewesen, ohne deswegen auf einige Neuerung zu denken. Es ist auch einem jeden vor Augen liegende offenbare Unwahrheit, wenn in suppliciis angegeben wird, dass sie sämtlich von der deutschen Sprache allgar nichts verstehen, denn sind z. B. die Besitzer von Strohgaaud und Jürgensgaard in den hiesigen Schulen unterrichtet und deutsch confirmirt worden, so dass sie also wohl deutsch verstehen müssen. Der Her Hegereiter von Bergen ist ein geborner Deutscher und Andreas Fabricius spricht fertig deutsch, anderer nicht zu gedenken. Es mögen 3 oder höchstens vier in Collstrup seyn, die neulich Höfe angenommen haben, von denen das vorgeben wahr seyn mag, und die dann auch die vorhabende Neuerung aufs Tapet gebracht.

Es wäre die grösste Ungerechtigkeit, wenn ihrentwegen die ganze Gemeine leiden, und in ihrem Gottesdienst sollte gestört werden. Zumalen dieser wenigen Dänen Kinder ebenfalls die hiesige Schulen besuchen müssen, und also eben so wohl, wie alle übrige deutsch lernen und unterrichtet werden, sie selbst aber und ihre dänische Domestiquen da sie so gut als in der Stadt wohnen ganz gemächlich die Früh Predigten, wenn es sonst ihr Ernst ist, besuchen können, woselbst sie jeden Sonntag Gelegenheit haben eine dänische Predigt zu hören.

Wir als Repräsentanten der Bürgerschaft können in Rücksicht auf selbige und aus den vorangeführten Gründen keineswegs darinn einwilligen, dass eine zwiefache Sprache in unserm öffentlichen Gottesdienst eingeführt werde, protestiren vielmehr hiedurch aufs feierlichste dawider, und ersuchen zugleich einen Hoch Edlen Magistrat gehorsamst für die Aufrechthaltung der bisherigen und uhralten Verfassung des hiesigen Gottesdienstes mit möglichster Sorgfalt zu wachen, und alle schädliche Neuerungen abzuwenden, sich aus allen Kräften angelegen seyn zu lassen.

Was nun hiernächst der Umstand, dass die Wahl-Predigten zur Wiederbesetzung des hiesigen Diaconats *dänisch* mögen gehalten werden, betrifft, so haben die Herren Visitatores in ihrem Schreiben, vom 27. Aug, zwar angeführet, dass die Collstrupper p. p. darauf *gleichfalls* angeführet. Allein ihre Bittschrift zeugt offenbar vom gegentheil, und dass sie mit keiner

Silbe darum gebeten. Wir müssen dieses also als einen Zusatz der Herren Visitatoren ansehen, welchem wir aber aus den vorhergehenden Gründen ebenso wenig beypflichten können. Es sind überdem die Wahl-Predigten zum Diaconat immer deutsch gehalten worden. Die deutsche Sprache ist, wie wir schon vorhin angeführt, unsere Kirchsprache, die die Bürgerschaft in geistlichen und Religions-Sachen alleine versteht. Der Diaconus muss die Nachmittagspredigten und Kinder-Examina in deutscher Sprache halten, alle Actus ministeriales, Beicht-Reden p. p. darinn verrichten, und die Jugend in deutscher Sprache zur Confirmation vorbereiten und öffentlich confirmiren, so dass die deutsche Sprache für ihn die Haupt- und für die wählende Eingepfarrte diejenige Sprache ist, die sie verstehen. Der Umstand, dass er zugleich eine dänische Predigt in der Früh-Predigt hält, verändert hierin eben so wenig, wie vorhin etwas, denn diese ist eigentlich und allein für die dänische Dienstboten eingerichtet, welches aber bey der Wahl-Predigt nicht in Betracht kommt, und man ja ohnehin annehmen muss, dass diejenigen, denen von Ihro Königl. Maytt. das Praesentationsrecht anvertraut ist, keine andere candidaten aufstellen werden, als solche, die zugleich dänisch zu predigen einige Fähigkeit haben, da ihnen die hiesige Verfassung hinlänglich bekannt ist.

Wir müssen daher nomine der Bürgerschaft lediglich darauf bestehen, dass die Wahl-Predigten in deutscher Sprache gehalten werden, und Ew. Wohlgebohrnen und HochEdlen abermals auffordern dafür zu wachen, dass auch hierin keine Neuerung möge eingeführt werden.

Apenrade den 23. Sept. 1782.

Mich. Jebsen S. Jensen P. B. Hansen Boy Nissen
 Ambrosius Heinrich Lange Jürgen Koch Hinrich Brandt
 Hinrich Nissen Ch. Kellner Jens Jensen Jacob Sedien.

---

¹⁾ Aabenraa Visitationarchiv. Betreff. die Haltung des Gottesdienstes zu Apenrade 1748—1802. Landsarkivet, Aabenraa.

En mærkelig Præsteskikkelse fra det 18. Aarhundrede.

Ved **Bjørn Kornerup.**

Præsten Johannes Fibiger skriver et Sted i sine Memoirer: »enhver aandelig Stand, som lever sit egentlige Liv udenfor Verden, vil efter sit Væsen være prydet med mærkværdige Personligheder. Præste- og Degnestanden er bekjendt derfor . . . det er Livet i den bevægede Verden, der afsliber og afrunder og giver selv fremragende Mennesker mere Snittet af Dusingmennesker efter Tidens Skik og Mode«¹. Den, der har beskæftiget sig med ældre Tidens Præstehistorie, vil have haft rig Lejlighed til at sande Fibigers Ord.

Nedenfor skal der meddeles en Skildring af en mærkelig Præsteskikkelse, *Peder Jacob Aaby* (1716—1804), Sognepræst i Sørslev fra 1743 til sin Død. I Wibergs Præstehistorie karakteriseres han i Korthed som »høist original; vittig og djærv; vældig Jæger; en uendelig Mængde Fortællinger haves om ham«², og andetsteds omtales han som »den bekjendte Pastor Aaby«³, men ellers vil man næppe i den ældre trykte Litteratur finde synderligt om ham⁴.

¹) Johannes Fibiger, *Mit Liv og Levned*, som jeg selv har forstaaet det, 1898, S. 40.

²) S. V. Wiberg, *Dansk Præstehistorie* III, 251.

³) *Samlinger til Fyens Historie og Topographie* IV, 298.

⁴) Jvfr. dog *Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter* II, 312—13 (vistnok blot efter Wiberg). Evald Tang Kristensen, *Vore Fædres Kirketjeneste*, 1899, S. 117. Christine Reimer, *Nordfynsk Bondeliv i Mands Minde* IV, 751—53 (endnu langt ned i det 19. Aarhundredes sidste Trediedel kunde Christine Reimer paa Grundlag af mundtlig Overlevering optegne en Række af de bekendte Historier om Aaby).

Nævnes bør dog adskillige Notitser hos den fortjente fyenske Lokalhistoriker L. S. Vedel Simonsen og en Kronik om ham i Bogense Avis 1859¹, og paa dette Grundlag har Kredslæge Peter Trautner sammenstillet en Række Træk om ham i en Artikel i »Fynsk Hjemstavn«². De ældre Samleres Meddelelser kan lede Tanken hen paa en og anden Præstesikkertelse i Blichers Noveller. Det er da værdifuldt, at der er paatruffet en Skildring af Aaby fra et meget paalideligt Vidne, Præsten *Benjamin Sidenius* (1774—1854), der først i nogle Aar var Kapellan hos Aaby, dernæst i et halvt Aarhundrede hans Efterfølger som Sognepræst i Sørslev. Sidenius' Karakteristik findes blandt H. F. Rørdams efterladte Samlinger³ og synes oprindeligt at have været beregnet til Offentliggørelse i »Kirkehistoriske Samlinger«, hvad der dog af en eller anden Grund ikke er sket. Først nu — hundrede Aar senere — kan den meddeles.

1) Literis Mando [o: S. H. Klavsén], Bogense Byes og Skovby Herreds Topographi og Historie fra Sagtiden til Nutiden, 1859 (Særtryk af Kroniker i Bogense Avis), især S. 371, 452 ff., 457 ff., 632 ff.

2) Fynsk Hjemstavn II, 1929, S. 147—56.

3) Pakken: Samlinger til Fyens Stifts Kirkehistorie. Den nævnte Karakteristik foreligger i Afskrift — som det kunde synes — ved Ludvig Helwegs Haand. Den er forsynet med følgende karakteristiske Indledning, der som et Bidrag til »Samlingernes« Historie kan fortjene at medtages. »Naar Redactionen atter meddeler Samlingernes Læsere nogle Optegnelser om en Præst, som i forrige og dette Aarhundrede var noksaa bekendt i Fyen, maae vi forudskikke et Par Ord i Anledning af en Bebrejdelse, som er os gjort, den nemlig, at vi ikke valgte de ærværdigste Præster, om hvilke der kunde være noget Smukt og ret Præsteligt at fortælle, men snarere Stympere og Stakler, eller dog Originaler i Standen, som havde saare lidet Præsteligt ved sig. Vi maae hertil svare, at hverken Staklerne eller Originalerne ere et Tidsbillede af Geistligheden uvedkommende, og at vi ialfald ikke kunne meddele andre Optegnelser end dem, man sender os. Hvem der har livlige Optegnelser om dygtige og nidkjære Præster, holde dem ikke tilbage, men sende os saadanne. De skulle med al Fornøielse blive offentliggjorte«. Den Karakteristik, hvortil der i de indledende Ord sigtes, er aabenbart Skildringen af Præsten Jens Daniel Wedel i Gyrstinge (Kh. Saml. II, 111—121).

Blandt de underlige Præster fra gammel Tid, som jeg i mine Dage har truffet paa, er der ingen, som overgaaer den Mand, jeg kom i Forbindelse med ved at ansættes i Aaret 1802 som personel Capellan i Særslev Menighed i Skovby Herred i Fyen¹. Denne Mand hed Peder Jacob Jørgensen med Tilnavn Aaby, var allerede 84 til 85 Aar gammel, da jeg kom hid, og havde dengang været Præst her paa Stedet siden 1743. Hans Kaldsbrev, som jeg har, var underskrevet bemeldte Aar d. 29de Marts af Kong Christian den Sjette. Alt strax, da jeg kom kjørende ind i Præstegaarden, maatte jeg blive opmærksom paa Mandens Underlighed ved den Maade, hvorpaa han tog imod mig. Med den ene Haand sat paa Kant tæt over Øinene og med rynket Næse stirrede han paa mig og spurgte: »har Han været syg? jeg synes Han seer noget misset² ud«. Et God-

¹) Benjamin Sidenius blev kaldet til Kapellan pro persona i Særslev den 19. Marts 1802 (Danske Kancelli, 1. Dept., Registrant 1802 Nr. 90). Han blev kaldet til Sognepræst sst. 17. April 1804 af Grevinde Constance Frederikke Henriette Stolberg, født Komtesse Knuth; kgl. konfirmeret 4. Maj s. A. (sst. 1804 Nr. 665). Han var født 1774 og døde som Jubellærer 1854 (Immanuel Barfod, Stamtavle over Familien Sidenius S. 68). Da der trods Sidenius' usædvanligt lange Embedstid og sikkert fortjenstfulde Virksomhed heller ikke af ham foreligger ret megen Omtale i Litteraturen, kan formentlig de nedenstaaende Uddrag af Visitatsbogen for Fyens Stift, Skovby Herred Fol. 200 ff. (i Landsarkivet for Fyen) være af Interesse. Indførslerne stammer fra Biskop, Dr. phil. et theol. Nicolai Faber (1789—1848). »1834 d. 30 Septbr. visiterede jeg i Særslev. En god, kraftig og religiøs Aand gaaer her igjennem det under Pastor Sidenius's Styrelse. Denne Mand prædiker særdeles godt, med reen Declamation. At han seer Alt fra den mindre lyse Side kunde i det Øjeblik saa meget mere undskyldes, som hans Svingersøn, Pastor Balslev i Eilby, i de samme Dage var død. Sidenius messer aldeles fortræffeligt«. 1839 den 9. Juli er Indtrykket væsentligt det samme: »en herlig Guds-tjeneste. Alt samstemmende til et skjønt Heelt, især hvis Nielsen [Deg-nen J. H. Nielsen i Særslev] var lidt bedre Kirkesanger«. 1844 fandt Biskop Faber dog, at »Præsten er gammel« og ikke viste Kraft nok i sin Optræden over for Degnens Mangler.

²) Egl. den, som misser med Øjnene (kniber Øjnene sammen) paa Grund af Beruselse (Ordbog over det danske Sprog XIV, Sp. 167).

dag eller Velkommen hørtes ikke; men pegende paa en Dør i Mellemporten, som adskilte Præstegaardens 2 Gaardspladse, sagde han blot: »der er hans Kammer«. Dette Kammer saae ikke indbydende ud. Døren førte umiddelbart derind fra Porten. Det var langagtigt og smalt, med 2 Fag Vinduer, som formørkedes af nogle Lindetræer udenfor. En gammel Skakseng¹ stod i bageste Deel i Krogen. Sengklæderne laae paa Halm, velbeboet af Rotter, som jeg om Natten maatte forsvare mig imod med en Stok, hvilken jeg stedse maatte have hos mig. Da jeg kort efter Ankomsten blev kaldet over til Thee, var den Gamle mere galant imod mig og fortalte mig, at mine 2 Formænd havde været rene Atheister², hvilket han dog havde hørt, at jeg ikke var³. Omkring ved hans Kakkellovn hængte 4, 5 Geværer, Jagttaske, Hagelpunge og ved hans Fødder laae 2 sammenlængede Støvere foruden en stor, langhaaret Vandhund, saa det saae kun lidet præsteligt ud inde hos ham. Denne Mand var født i Vends Herred i Nørre-Aaby Præste-

¹) Himmelseng med skraat opløbende Overdækning (Ordbog XIX, Sp. 175).

²) Formentlig Rasmus Rasmussen (1771—1809), pers. Kap. i Sørslev 16. Novbr. 1798 (Fyenske Reg. 1798 Nr. 414), siden Sognepræst i Tommerup-Brylle, og nedennævnte Bugislaus Mathiesen (1772—1832), pers. Kap. i Sørslev 5. Decbr. 1800 (Danske Kancelli, 1. Dept., Registrant 1800 Nr. 482), siden Sognepræst i Gudme-Brudager.

³) Mærkeligt nok omtaler Sidenius her ikke, hvordan det gik til ved hans egen første Prædiken i Sørslev Kirke. Da Aaby i nogen Tid havde hørt paa Prædikenen, protesterede han højlydt mod Kapellanens »Sludder og Kistepæk«. Da Sidenius nu standsede, raabte Aaby: »Naa, saa, Hille min Salighed, I blev ganske vred. Præk I kun væk, for jeg skal, min Himmerigs Part, ikke forstyrre Jer«. Ved Middagsbordet tog Kapellanen Anledning til alvorligt at læse sin Sognepræst Teksten, hvorpaa denne tilsidst udbrød: »I behøver ikke at være ræd for, at sligt oftere skal ske, thi jeg har, min Himmeriges Part, faaet nok af Jeres Kistepæk idag og skal, min Sæl og Salighed, aldrig gaa et Skridt mere for at høre Jer; Og lad os saa læse til Bords«. (Bogense Byes Historie, 1859, S. 635 f., hvor det oplyses, at denne Fortælling [som oftere forekommer i Folkeoverleveringen] gaar direkte tilbage til en Meddelelse fra Sidenius selv).

gaard (hvoraf han antog Navnet Aaby) og hans Fader var Præst for Nørre Aaby og Indslev Menigheder¹. Han var født i September 1717²; om hans Ungdom veed jeg Intet, men rimeligt er det, at han har gaaet i Odense Skole og derfra er dimitteret til Universitetet³. Sin Dannelse til Præsteembedet havde han faaet paa den Tid, da Marcus Wøldike var theologisk Professor⁴, og af gamle Præster har jeg hørt, at til at faae Attestats med ringeste Character hørte dengang ikke mere end at have lært Wøldikes positiones theologicæ, at kunne oversætte Matthæi Evangelium og gjøre Rede for Hübners større Bibelhistorie⁵. Med dette tarvelige Udstyr gik Candidaterne ud og kunde faae ethvert Kald, som en privat Kirkeeier vilde unde dem. I denne Anledning erindrer jeg, at min Ungdomsven Peder Rosenstand Wøldike, der døde som Præst i Taarnby paa Amager⁶, engang besøgte mig og blev om Natten, og da han nu kom over i Stuen at spise tilaften, spurgte gamle Aaby: »er Han en Søn af Marcus Wøldike?« Da der blev svaret: »nei, det var min Farfader«, saa udbrød han, idet han lagde sin Haand paa Wøldikes Skulder: »naa, hille-mænd, det var, min Himmerigespart, (den høitideligste af Aaby's Eder) ham, der, næst Vorherre, har gjort mig til Præst«. Derpaa viste han sin Bevaagenhed mod Wøldike

¹) Sognepræst i Nørre Aaby-Indslev, Provst Jørgen Frederiksen (1663—1748). Han døde i Sørslev og blev begravet den 22. Marts 1748 (Vedel Simonsen, Elvedgaard IV, 32).

²) Efter Vedel Simonsens Opgivelse (Elvedgaard III, 44) var han født i Nørre Aaby 28.—29. Septbr. 1716.

³) »Petrus Jacobus Aabye« blev indskrevet som Student fra Odense 1735 (Kjøbenhavns Universitets Matrikel, udg. ved S. Birket Smith, II, 564).

⁴) Marcus Wøldike (1699—1750), Professor i Teologi fra 1731. Hans »Positiones fidei Christianæ«, 1—2, 1740, var en meget benyttet Lærebog og kom i bearbejdet Skikkelse i mange Udgaver.

⁵) 1728 (og oftere) kom »Udvalde Bibliske Historier af det Gamle og Nye Testamente« ved Johann Hübner (†1731 som Professor i Hamburg).

⁶) Peder Rosenstand Wøldike (1781—1850), Sognepræst i Taarnby fra 1839.

ved at skjære et godt Stykke af Stegen og smide det med Fingrene over paa hans Tallerken. — Aaby var først kaldet til Præst for Guldberg og Nørre-Sandager Menigheder paa Forslag af Grev Gyldensteen, som var af reformeert Troesbekjendelse¹, og fik rimeligviis Kaldet for at ægte en Jomfru Suthorn, som havde været Kammerjomfru hos Grevinden². Han var kun ganske kort i dette Embede; thi da Hans Birkerod i Særslev døde, fik han dette Kald i 1743³ og levede her til d: 10de April 1804, altsaa i 61 Aar.

Hvad Aabys Udvortes angaaer, da kan jeg ikke godt bedømme dette, fordi han var en ældgammel Mand, da jeg førstegang saae ham, dog vidnede hans Alderdoms Statur og Udseende om, at han i sin Ungdoms og Manddoms Tid maa have seet godt ud og været en velvoxen Mand. Hans Ørnenæse og lyse, lidt graaagtige Øine klædte ham ikke ilde. Ansigtet var ovalt, Munden ikke stor, men Underlæben hængende, som Følge af, at de fleste Tænder foran vare borte. Hvad der derimod gjorde det saare ubehageligt at omgaaes med ham og især at sidde med ham tilbords, var hans store Ureenlighed baade i Henseende til Person, Klæder og hele Adfærd. Han vadskede sig aldrig undtagen om Løverdagen, paa hvilken Dag han anvendte hele Formiddagen til at barbære sig; Ansigt og

¹) Den 21. Maj 1742 blev Aaby kaldet til Sognepræst i Sandager-Guldbjerg. Blandt tre Kandidater var han af Besidderen af Gyldensten, Grev Jean Henri Huguëtan, Rigsfriherre af Odyck, Greve af Gyldensten (†1749) blevet indstillet som den første, »som mig mest er bekiendt, og haver et besynderlig godt Vidnesbyrd at være meget opbyggelig i sin Lærdom og Levnet, ligesom og forsichres at have et oprigtig Forsæt til at stræbe at blive Gud behagelig og Meenigheden tienlig og opbyggelig» (Fyenske Reg. 1742 Nr. 55 med Indlæg).

²) Jvfr. S. 545. I Følge Folkeoverleveringen skal hun have været Hønsépige paa Gyldensten (Bogense Byes Historie, 1859, S. 371).

³) Den 29. Marts 1743 kaldedes Aaby til Sognepræst i Særslev, ogsaa denne Gang indstillet som Nr. 1 af Grev Gyldensten med Henviisning til hans Embedsgerning i Sandager, »i hvilket hands Embede hand alle-reede haver ladet see berømmelige Prøver af Retsindig Nidkierhed for Guds Ære og Meenighedernes opbyggelse!» (Fyenske Reg. 1743 Nr. 39).

Hænder bleve da ogsaa betænkte. Til daglig Brug gik han med Beenklæder og Vest af sort Vadmæl, derovenpaa en Kattuns Slobrok, men som var sort glindsende, fordi han ideligt savlede. Paa Hovedet bar han en af de saakaldte Skorsteenshuer¹, som aldrig var reen, fordi han ideligt vendte og dreiede den med sine Fingre, der forresten havde nok at gjøre med at rage i hans Pibehoved, som stedse var i Brug. Om Halsen bar han en Halsklud af simpelt Lærred og paa Benene Støvler af Fedekalveskind med Haarene vendte indad. Naar han selv indfandt sig i Kirken, hvilket han altid gjorde, naar der faldt Offer, som han ikke betroede Capellanen til at modtage, var han om Vinteren forunderligt paaklædt. Paa Parykken bar han en Slags Kaskjet af sort Voxdug med en Skygge, der begyndte paa Siderne, først ganske smal, derfra udvidende sig til en uhyre Brede foran. Flere brede Silkebaand vare paasyede og samlede sig ved en stor rund Knop ovenpaa Pullen; 2 andre brede Baand gik over Ørene og ned under Hagen. Ovenpaa Præstekjolen hængte løst en Ræveskinds-Pels af grønt Stof med Ærmerne dinglende bagefter. Opad Kirkegulvet beholdt han det Hele paa og tog det først af, naar han endelig var kommen op i Choret, hvor det da skete under megen Passiar med Degnen om Veiret og især om Kirkegangskonen, som han selv indledte, ligesom han ogsaa selv døbte Barnet. Capellanen prædikede og messede, besørgede Skriftemaal og Altergang. Kun paa Høitidernes første Dage prædikede han selv, ellers sjældent.

Gamle Consistorialraad Zeuthen i Skamby² har fortalt mig, at han i sine Studenterdage havde været et halvt Aars Tid hos Aaby for at hjælpe ham med at prædike, og fødte til, at de Historier, der vare i Omløb om ham, ikke vare saa gale, at de jo godt kunde passe. Han havde selv en-

¹) Formodentlig et fynsk Dialektudtryk; findes ikke i Ordbog over det danske Sprog.

²) Sognepræst i Skamby, Konsistorialraad Frederik Bagger Zeuthen (1767—1851).

gang hørt ham messe en Collect, hvori forekom de Ord: »men fri os fra det Onde«, og da supplerede han: »som fra disse fordjævlede Huusmænd, der vil tage fra mig den Jord, som Gud og Kongen har givet mig«. Alt dette gik i Messetonen ligesom det Foregaaende. Anledningen var, at Præstegaardens Huusmænd vilde under Udskiftningen have Jord lagt til deres Huse og søgte derom¹. Ved Barne-daab havde han sin egen Maade at gaae frem paa. Naar Konen kom med Barnet, og han ikke kjendte hende, var hans første Spørgsmaal, hvor hun var fra, hvad hun hed, kort, en heel Deel Spørgsmaal, som sædvanligt endte med: »kom lidt bedre frem for Vinduet, jeg er en gammel Mand og kan kun daarligt see«. Naar man saa var kommen saavidt, at Spørgsmaalet: »vil Du paa denne Tro være døbt« var besvaret, og Daaben nu skulde gaae for sig, saa sagde Aaby: »ja saa fly mig Barnet« og tog det nu under den venstre Arm, saa Hovedet var fremad, og gned med Haanden Vand rundt paa Hovedet meest den tredie Gang. Kom der ved Offringen en Krone, saa tog han den op og veiede den med Kjærlighed i Haanden. Kom En med en Toskilling, saa tog han den undertiden og kastede den efter den Offrende, idet han raabte: »saa skal I faae Skam I Toskilling-Kjærlinger«². En første Pintsedag hørte jeg ham selv i sin Prædiken udtale disse Ord: »Stolthed og Hovmod har,

---

¹) Da F. B. Zeuthen var hos P. J. Aaby ca. 1791 (Saml. til Fyens Historie og Topographie IV, 298), maa den omtalte Tildragelse formentlig henføres til dette Tidspunkt. Til Sagens videre Oplysning er følgende fundet: 1801 klagede fire Husmænd i Særsløv til Stiftamtmanden i Odense over, at P. J. Aaby som deres Husbond mod tidligere afgivet Løfte ikke vilde tillægge deres Fæstehuse Jord, og paaberaabte sig i den Anledning en af Stiftamtmand Fr. Buchwald 1792 afgiven Resolution. Imidlertid viste det sig ved fornyede Undersøgelser, at den paaberaabte Resolution ikke indeholdt Hjemmel for de fremsatte Krav, hvorfor Stiftamtmand P. R. Gersdorff under 7. Januar 1802 resolverede, at der intet kunde foretages i Anledning af den rejste Klage (Fyens Bispearkiv, Skovby Herreds Breve 1802).

²) Jvfr. Vedel Simonsen, Elvedgaard IV, 13.

min Himmerigespart, betaget Eder. Her kommer I med Eders Silketørklæder, jere Florsforklæder, og hvad er det saa Andet end Skiltet, som Fanden hænger ud, for at man skal see, hvad der boer i jere Hjerter, og I ride, min Himmerigespart, ned i Helvede, og jere Børn rende bagefter og tage Hesten i Haalen«. Det var ikke sjældent, at Omegnens Folk reiste til Sørslev Kirke for at høre Løier af Aaby. Saaledes kom Nogle engang fra Bogense i Kirke, medens han stod paa Prædikestolen. Da han fik dem at see, udbrød han paa sin egen Maade med sit: »naa, naa, saa, saa, kommer I der, I Bogense Parykblokke, for at gjøre Nar af en gammel Mand. Det skal, min Himmerigespart, blive Løgn, Amen!«

Naar han gik paa Prædikestolen, saae det meget formidabelt ud, at han kom slæbende med en stor Bibel, Alterbogen, Rambachs og Treschows Prædikener¹ under Armen, og bredte alle disse Bøger opslaaede ud for sig paa Kanten af Prædikestolen. Hvad han sagde var, hvad der i Øieblikket faldt ham ind, eller hvad et og andet Tilfælde kunde bibringe ham. Engang kom Degnen Løwes Enke ind i Kirken langt hen under Prædiken. Hun beskyldtes for at være gode Venner med en Muurmester, og Aaby tog nu fat paa at prædike om den babyloniske Hore. Dette tog Løwes Enke sig af og hævnede sig paa en haandgribelig Maade. Da hun nemlig kort efter saae Aaby gaae ud i Marken, hvor der var en lille Gjerdelskov, fulgte hun ham med

---

¹) En Række enkelte Prædikener af Johann Jacob Rambach (†1735 som Professor og Superintendent i Giessen) kom paa Dansk 1740—63 (se Bibliotheca Danica I, 523), men snarere tænkes der vel her paa hans omfangsrige »Betragtninger over den gandske Christi Lidelse«, Kbh. 1741. Herman Treschow (1739—97), Sognepræst ved Garnisonskirken i København, havde bl. a. udgivet »Prædikener over Høimesse-Texterne«, 1—3, 1787, og »Prædikener over adskillige af de forordnede Høimesse-Texter«, 1—3, 1796. Aabys Tilknytning til Rambach og Treschow antyder, at han i teologisk Henseende har været en konservativ Supernaturalist, jvfr. ogsaa hans S. 536 omtalte Forargelse over de liberale Kapellaner.

en Kjep under Forklædet og pryglede ham ordentligt af. Aaby havde dengang en Capellan, som hed Mathiesen¹. Han tog sig af Sagen, og hun blev multeret; men Præsten glemte hende heller ikke; thi da hun senere skulde vies til bemeldte Muurmester, begyndte han sin Brudevielse² saaledes: »Hvo som faaer Hustru, han faaer en god Ting og annammer af Herren en Velbehagelighed; men Hvo som faaer en skeis Raballermær, han kan faae Ulykke nok. Morten, Morten, hvad vilde Du der?« En anden Gang, da han skulde vie en Enke, hvis Rygte med Hensyn til en Karl i hendes Tjeneste ikke stod godt, og kom til Spørgsmaalet, om hun vidste sig fri o. s. v., og hun da svarede »Ja!«, saa skal Aaby have tilføiet: »naa, naa, saa, saa, saa — saa I veed Jer ogsaa rigtig fri«. Ogsaa de ældre Kirkebøger her ved Kaldet vidne om, at han var lige saa lige-gyldig ved hvad han skrev, som ved hvad han sagde. Saaledes findes den ovenfor nævnte Degn Løwes Død anmeldt saaledes: »1801, Løverdæg Nat, Kl. 2, d. 9de August døde den bekjendte Sogndegn her til Sørslev og blev Onsdag derefter begravet, nemlig candidatus theologiæ Knud Andersens Løwe, en Odense rig Værtshuusholders og Kromands Søn, som paa 4 Timer tog i bedrøvelig Maade Ende med en ubeskrivelig Fordærvelses Forskrækkelse, som Evigheden bærer ham i, den han ikke troede — men nægtede«. 1803, d. 24de April staaer i Anledning af et Barns Daab blandt Andet anført Følgende: »Faddere vare Hans Andersen, Selveier eller Selvstodder, Anders Nielsen, Kirkeværst eller Kirkeværge«.

---

¹) Ovennævnte (S. 536) Bugislaus Mathiesen (1772—1832), personel Kapellan i Sørslev 1800, Sognepræst i Gudme-Brudager 1802 til sin Død. Hverken i Politiprotokollen for Skovby m. fl. Herreder eller i den gejstlige Justitsprotokol for Skovby Herred er der i Tidsrummet 1800—1802 paatruffet noget om denne Tildragelse. Er en Mulkt blevet idømt, har det da vel været som Følge af et Forlig.

²) Sørslev Kirkebog oplyser, at den 18. December 1801 blev Muurmester Morten Nielsen og Else Marie Pedersdatter, Enke efter Degnen

Aaby's Kjendingsnavn blandt Omegnens Folk var Peder Skytte i Særslev; thi at være en god Skytte var ham mere end at være en god Præst. En Jagtdag var for ham en sand Høitidsdag, til hvilken han beredte sig en heel Dag forud med megen Travlhed. Geværerne maatte udpompe¹, Laasene fra og eftersees, Piben poleres, Krudt og Hagel fyldes i Horn og Pung og med alt dette maatte Stuepigen, som altid var tilstede til hans personlige Opvartning, være ham behjælpelig. En af de store Skuffer i hans Chatol var altid fyldt med Requisiteer til at udføre disse Jagt-Forberedelser. Naar nu daværende Besidder af Grevskabet Gyldensteen, Grev Knuth², havde stor Jagt, saa skulde hele Selskabet ind paa Veien til Aaby og have ham med. Han gav da Frokost og var ved den Leilighed altid en munter og oprømt Vært. Engang spurgte han Greven, om han ikke nok maatte have, hvad han den Dag skød. Dette indvilligede Greven, og da man kom op i Skoven, satte han et Skud Hagel i en stor Bøg. Den godmodige Greve sagde: »for een Gang gaaer det an, min kjære Aaby»³. En Gang i September var det hans Fødselsdag, paa hvilken han altid var paa Jagt, og paa en saadan Dag sad jeg beskjæftiget med nogle Breve. Aaby kom ind ad Porten bærende en Hare i Haanden. Han gik hen, aabnede min Dør og spurgte, om jeg skrev til mine gode Venner, for saa kunde jeg fortælle dem, at han idag, da han var 86 Aar gammel, havde skudt en Hare, og han vilde see, om nogen af dem kunde gjøre ham det efter.

Knud Løwe i Særslev viede (velvillig Meddelelse fra Landsarkivet for Fyen).

¹) Jagtudtryk: pumpes rent med en Pumpestok (Ordbog XXV Sp. 578).

²) Formentlig Stiftamtmand, Gehejmerraad, Greve Johan Henrik Knuth (1746—1802) til Gyldensten og Knuthenborg, muligvis dog ogsaa hans Fader Stiftamtmand, Greve Eggert Christopher Knuth (1722—76).

³) Jvfr. Vedel Simonsen, Elvedgaard IV, 12—13. Her tales dog om »den største Eeg, han kunde finde«.

Paaskedag 1804 prædikede han sidste Gang. Det gik svagt, og da han kom ned, spurgte han, om jeg kunde høre Noget, mig til Nytte. Fra den Dag af var han syg af Indigestion, og al den Latværg¹, Dr. Eichel² sendte ham, vilde ei hjælpe. Han blev begravet d. 18de April i Sørslev Kirke, var altsaa sidste Lig, som kom derind³. Provst Boesen af Vigerslev⁴ holdt Talen over ham efter Luc. 1,49, og gjorde meget passende Anvendelse af disse Ord paa den Afdøde.

Aaby var, som ogsaa fremlyser af hvad der i det Foregaaende er fortalt, aldeles blottet for præstelig Dannelse og Sands for sit vigtige Kald. Han var yderst gjerrig og, tildeels som Følge af denne onde Rod, var han begavet med en slem Klaffertand, sagde nødigt noget Godt om Andre og var meget misundelig. En velhavende Gaardmand her i Sognet mistede sin Fader og vilde have holdt Ligprædiken over ham, men kunde ikke komme tilrette med Aaby om Betalingen. Aaby vilde have 5 Rigsdaler, Bonden vilde kun give 4, og Enden blev, at han slet ikke vilde have holdt Ligprædiken. Herved var nu Intet at gjøre; men, da Aaby mærkede, at det paa Begravelsesdagen blev en øsende Regn, og vidste, at en Huusmand i en anden By laae syg, sendte han Bud til ham, om han ikke vilde berettes. Da dette bifaldtes, tog Aaby ned til ham, og gav sig god Tid, for at Ligfølget rigtigt kunde blive gjenneblødt. Tilsidst kom den Afdødes Søn og spurgte, om han skulde hente en anden Præst; men Aaby svarede koldsindigt, at han kun kunde være eet Sted ad Gangen. — Jeg havde en Accord med ham, at han skulde give mig 32 Rgdl. 3 $\frac{1}{2}$ kvartaliter. Naar jeg nu skulde have disse

1) Lægemiddel til indvortes Brug, bestaaende i en grødlignende Blanding af faste og flydende Stoffer (Ordbog XII Sp. 446).

2) Dr. med. Johan Eichel (1729—1817) i Odense (Kr. Carøe, Den danske Lægestand, Doktorer og Licentiatler 1479—1788, S. 34).

3) Indskriften paa Ligstenen over P. J. Aaby i Sørslev Kirke er aftrykt i Fynsk Hjemstavn II, 155—6.

4) Sognepræst i Vigerslev-Veflinge, Provst Jens Frederik Boesen (1765—1839).

Penge, skyndte han sig at betale de 32 Rdl., lukkede Chaltokklappen og lod, som han glemte de 3 $\frac{1}{2}$; men naar jeg erindrede ham derom, saa kom der mangt et »Naa, naa, saa, saa, hille min Salighed!« og saa kom de 3 $\frac{1}{2}$. Han var tvende Gange gift, første Gang med en Jomfru Suthorn, anden Gang med en Jomfru Feddersen fra Gauerslund i Jylland¹. Denne sidste var gift med ham i 53 Aar, og rostes meget af dem, som kunde huske hende². Hun skal have været en forstandig og sindig Kone og gjort sig Umage for at styre tilrette paa Manden. Man fortæller saaledes, at naar Aaby paa Prædikestolen begyndte at forivre sig, ja endog at komme frem med sin Kirkeed: »min Himmerigs-part« eller endog at prædike om enkelte Personer, saa sukede hun lydeligt og endte med: »Aa, ja, ja!« og naar Aaby hørte det, saa tog han Svøbet³ ind, da han vidste, hvad dette dybe Suk betydede. Denne Kone døde et Aars Tid, førend jeg kom til Sørslev, og Præsten Biemann i Eiby⁴ har selv fortalt mig, at da han hørte, at hun var død, saa gik han op til Aaby for at trøste ham; men da Aaby brugte det Udtryk, at han heller vilde miste sine sorte Vognhopper end hende, saa havde han ikke Mere at sige ham, men gik sin Vei. Med begge Koner havde han flere Børn, som alle døde undtagen een Datter, som overlevede ham. Hun havde tvende Gange været gift, første Gang med Præsten Smalz i Vissenberg, anden Gang med Præsten Bønnelykke i Brennerup⁵. Hvad der banede hende Vei til

¹) Aaby ægtede 23. Oktober 1742 Mette Magdalene Suthorn fra Gyldesten, begravet 2. April 1748; 25. September 1748 Anna Cathrine Fedder, Datter af Provst, Sognepræst i Gauerslund Jørgen Fedder (Amager) (†1743). (Vedel Simonsen, Elvedgaard III, 44, 45; IV, 32).

²) Hun døde 23. Maj 1800, 74 Aar gl., efter 52 Aars Ægteskab med P. J. Aaby (Vedel Simonsen, Skovby Herreds Beskrivelse II, 14. Ms. i Nationalmusæet).

³) Maritimt Udtryk: et tyndt Reb, Tov (Ordbog XXII Sp. 1365).

⁴) Sognepræst i Ejlby-Melby, siden i Skelskør Morten Biemann (1763—1828).

⁵) Margrethe Magdalene Aaby var først fra 1774 gift med Sognepræst

tvende Giftermaal er ikke godt at sige, da hun var det styggeste Fruentimmer, jeg har seet. Som Enke holdt hun Huus for Faderen til hans Død. Engang klagede han for mig over hende, kaldte hende: »sure Grethe« og sagde, at hun var giftesyg. Hun giftede sig ogsaa virkelig siden med en Landeværns-Capitain Bonnichsen¹. Mange mente, at Aaby var rig, og dette var maaskee Aarsag til Datterens gode Giftermaal. Han efterlod sig dog kun omtrent 8000 Rdl.² Ved sine Underligheder erhvervede han sig megen Omtale, og mange Gamle mindes endnu Peder Skytte i Særslev.

Tillæg.

Af den ovenfor gengivne Karakteristik som af anden Omtale, der i højere Grad bygger paa Anekdotefloraen, faar man antageligt et noget ensidigt Indtryk af P. J. Aaby³. Det kan da være rimeligt som Afslutning at lade nogle andre Vidnesbyrd komme til Orde. Først skal nævnes den Omtale, der bliver Aaby til Del i de fyenske Bi-

---

i Vissenbjerg Immanuel Conrad Ludvig Schmaltz (1720—82); dernæst med Sognepræst i Brænderup-Ore Svend Bønnelykke († 1793). Om Faderens satiriske Udtalelse om Datteren ved hendes første Brudevielse se Vedel Simonsen, Elvedgaard IV, 156 Note 1.

¹) Hun ægtede tredie Gang 1805 Kaptajn Peter Hartvig v. Bonnichsen i Bogense.

²) Der er ikke forefundet noget Skifte efter P. J. Aaby (velvillig Meddelelse fra Landsarkivet for Fyen). Efter Aabys egen Opfattelse var en Mand paa 6—8000 Rdlr. »hovedrig« (jvfr. S. 562).

³) I Dansk Folkemindesamling findes adskillige Optegnelser om de Historier om Aaby, der længe levede videre i Folkemunde. En Del havde dog tidligere været indsamlet og trykt af Evald Tang Kristensen i hans »Jyske Folkeminder« IX, Nr. 19—20 og i hans »Jysk Almueliv« VI, Nr. 439, 589, 878, 879, 880. Folkeoverleveringen har afgivet taknemmeligt Stof til adskillige Avisartikler om Aaby, saaledes i Vestjyllands Socialdemokrat 1913 15. Juli; Fyns Tidende 1915 16. Oktbr.; Heimdals Søndagsblad 1921 2. Jan.; Fyens Socialdemokrat 1952 26. Oktbr.

skoppers Visitatsbog¹. I det meget lange Tidsrum, hvori Aaby beklædte Sognepræsteembedet i Særslev, var der gentagne Gange Bispevisitats hos ham, første Gang den 30. April 1750, hvor Biskoppen *Christen Ramus* fandt Ungdommen »vel oplyst«, og der ingen Klager fremførtes hverken af Præsten og Menigheden. Det samme var ogsaa Tilfældet, da hans Søn og Efterfølger *Jacob Ramus* visiterede den 26. April 1762.

En usædvanlig flittig Visitorator var Dr. *Tønne Bloch*, der i sin Bispetid (1786—1803) naaede at visitere ikke mindre end seks Gange i Særslev (1787, 1790, 1793, 1796, 1799 og 1802). Hans Dom er overvejende gunstig. Allerede 1787 hedder det, at Biskoppen var »med Kirken og Meenigheden og dens Ungdom saare vel fornøyet«. »Sogne Præsten hr. Peder Jacob Aabye havde mange gode betragtninger, men og en Mængde *ἀλλότρια* over Dagens Evangelium, og talte desuden i 1½ Time«. Et lignende godt Helhedsindtryk fik Tønne Bloch ogsaa senere. 1790 siges det, at Aaby »catecheserede upaaklageligen«, men 1793, at han »catecheserede ikke sønderligen«, og 1799, at hans Katekisation gik »vildt«. Selv 1802 var Biskoppen dog »meget vel fornøyet«. Som en Mærkværdighed noteres der: »Sogne Præsten hr. Peder Jacob Aabye, nu 61 Aar Præst og 86 Aar gl., stod for Alteret«. Der tilføjes: »Personelkapellan hr. Benjamin Sidenius catecheserede overmaade vel«. Præstegaarden var — som før — vedligeholdt, og der hørtes ingen Klage.

Historikeren *L. S. Vedel Simonsen*, som personlig har kendt Aaby, der boede ikke saa langt fra hans fædrene Hjem Elvedgaard, har flere Steder i sine haandskrevne Samlinger omtalt ham. Saaledes har han i Fortsættelsen af (de trykte) Efterretninger om sin Fødegård bemærket følgende om ham²: Han var »vel en hidsig og opfarende Mand,

¹) Visitatsbog for Fyens Stift 1732—1803 (Fyens Bispearkiv, Landsarkivet for Fyen).

²) Vedel Simonsens haandskrevne Elvedgaards Historie 5. Hefte S.

ja! i den Grad hæftig, at han i sine yngre Dage endogsaa kunde bande og formaledide sine egne Øine, naar han engang iblandt, hvad som høist sielden var Tilfældet, skiød feil af en Ræv eller en Hare; men han var forresten, hvad mig endogsaa synes af de ovenanførte Breve¹ at fremlyse, en høist godmodig og, saavidt jeg veed, ogsaa, alle sine Synderligheder uagtet, en retskaffen Mand og derhos en høist nidkiær Præst, der vist ikke lod nogen af sin Menighed døe uadvaret hen i sine Synder«.

Ogsaa i sine haandskrevne »Samlinger til Skovby Herreds Beskrivelse«² omtaler Vedel Simonsen P. J. Aaby. I en sammenfattende Karakteristik af ham hedder det her: »denne Mand var vel en Jubellærer, thi han var Præst fra 1742 til 1804 o: i 62 Aar, men var derhos eller blev i det mindste i de senere Aar en heel besynderlig Mand, en lidenskabelig Jæger, der ikke altid nøje respecterede andres Jagtrettighed og derhos kaldte sine Jagthunde sine *Engle*; men tillod sig derhos i Kirken og paa Prædikestoelen saa mangehaande Frieheder, at han blev Gienstand for en Omløbers Efterabelse, der fordi han handlede med Svovlstikker og derhos tillod sig at efterabe enkelte Præsters Udtryk og Manerer, var bekjendt under Navn af *Svovlstikkepræsten*, under hvilket saavel han som hans Prædikener omtales i Odense Adresse Contours Efterretninger for 1784 No. 21«.

Endelig kan det være passende at lade Hr. *Peder Jacob Aaby* selv komme til Orde. Der er bevaret en Del Skrivelser fra hans Pen, skrevet med en stor og plump, med Aarene mere og mere disharmonisk og lidet læselig Haand. Skriver han til eller om Modstandere, er Tonen alt andet end elegant, men over for Foresatte viser han sig ved sin krybende og højst underdanige Stil helt som et Barn af

806 (i Nationalmusæets Bibliotek). Allerede i det trykte 4. Hefte S. 12—14 havde Forf. givet Bidrag til en Karakteristik af Aaby.

¹) De her nedenfor S. 559 ff. meddelte Breve til Benjamin Sidenius.

²) Samlinger til Skovby Herreds Beskrivelse II, 135 (Renskriften i Nationalmusæets Bibliotek).

den gamle Tid. Forøvrigt vidner hans Skrivelser om, at han ikke har været nogen stor Sprogmeister, han ynder tunge, knudrede Perioder og er ikke i Besiddelse af særlig Sans for logisk Præcision eller Progression. Et mindre Udvalg af hans Skrivelser vil være egnet til nærmere at belyse hans Personlighed. Den snurrige Stil har sikkert harmoneret ganske godt med den originale Skikkelse, alt medens Indholdet jævnlige blotter Svagheder ved hans Karakter. Dog maa det siges, at flere af de Synspunkter, han kan tage til Orde for, nok vidner om, at man for sig har en Mand, der er i Besiddelse af en vis kirkelig Sans, om end han sikkert med Rette maatte forekomme en senere Periode — for at bruge Benjamin Sidenius' Ord — som blottet for »præstelig Dannelse«. Glemmes bør det dog ikke, at Udviklingen i de 60 Aar, der ligger mellem Aabys og Sidenius' Tiltrædelsesaar, betegner en overordentlig Forandring af Præsteidealet.

1.

1764 18. Jan. P. J. Aaby til Biskop Jacob Ramus.

Høy-ædle
Høy-ærværdige
Her Biskop Ramus!

I underdanig følge Deris Høyædelheds Høy Respective Befaling i det Circulaire Omgangs Brev af 5te hujus følger: Skulde Deris Høyærværdighed reflectere noget paa min Ringe Stemme til det frasagte Provste-Embedis Beklædelse her udj Schoubye-herredet¹, da udbad ieg mig i ald underdanighed, det maatte behage Dem at beskikke os dertil Een Mand af Activité og Vittighed, som var Om-

¹) Valget gjaldt Efterfølgeren efter den tidligere Provst Elias Brinck, Sognepræst i Søndersø. I første Omgang havde Hans Hviid i Ejlbjby stemt paa Aaby, i anden Omgang fik han fire Stemmer (Poul Lundager, Sognepræst i Bogense, Henning Achtonius, resid. Kap. sst., Christen

giengelig, levede Roelig, elskede Fræd og ædruelighed, hvilke Reqvista jeg ey kand sige andet end de jo tilforladeligst findes hos Her Hans Hviid, Sogne Præsten for Eilbye og Meelbyes Meenigheder, der desuden er udj Embedet dend Ældste; Mens sculle hand ey tage derimod, kand det samme være skrevet om min Naboe velærværdige Her Laurits Balslew, Sogne Præst for Guldberg og Sandager Meenigheder i Kaalshauge, skjønt hand er dend yngste i Embedet.

Ald gudomelig Naades Fylde til Bestandig velsignelse, Lyksalighed og Glæde være stedse over Dem og Deris, hvilket hiertelig og altid forønskes af

Deris
Høy-ædelhed
og

Sørslef Præstegd
d. 18de Januar
1764.

Høyærværdigheds
troe Forbedere hos Gud
Peder Jacob Aabye.

(Fyens Bispearkiv, Skovby Herreds Breve 1733—85).

2.

1764 17. Febr. P. J. Aaby til Biskop Jacob Ramus.

Da det havde vist sig, at den til Provst udvalgte Sognepræst i Ejlby Hans Hviid ikke ønskede at modtage det paa ham faldne Valg, maatte der afholdes ny Afstemning blandt Præsterne. Aaby voterede derfor igen paa »Hr. Laurits Balslew, der som nok bekiendt har alle til Provste Embedet fornødne Reqvista«.

(Sammesteds).

Westergaard i Vigerslev og Laurits Luja Balslev i Guldbjerg). Achtotius havde i sit Votum skrevet, at han ansaa Aaby velegnet til at blive Provst »baade i henseende til Midler og Forstand. Gud bevare os fra en krigsk Proust!« Til Provst beskikkedes den ovennævnte C. Westergaard.

3.

1766 13. August. P. J. Aaby til Biskop Jacob Ramus.

P. J. Aaby forespørger hos Biskoppen i en Casus conscientiae, som ikke før er arriveret ham i 24 Aars Embedsvirksomhed, : om han efter foregaaende Kristendomsundersøgning og aabenbare Skrifte til Alters maa antage en 34—36 Aars Mandsperson, som nu er kommet til at tjene hos en af Margaards Bønder, men som i 8 foregaaende Aar har ernæret sig som »Landløbere«. Aaby vil gerne hjælpe »dette arme vildfarende Stakkel«, der tillige efter Sigende skal have haft »et bedrøvet og ælendigt tilfælde 2 à 3 gange om ugen«. Det maa dog indrømmes, at han »er meget maadelig og slet grundet i sin Christendom«.

(Sammesteds).

4.

1775 28. Marts. P. J. Aaby til Biskop Jacob Ramus.

Høyædle
Høyærværdige
H^r Biskop
H^r Jacob Ramus.

Udj hørsomeligst og Pligtskyldigst følge af Deris Høyærværdigheds Høy Respective ordres af 15de passato angaaende Een udj afdøde H^r Provst Westergaards stæd dueiligst og beqvemmost Provst over Schoubye Herreds Provste Sagers fornødne administration at vælge¹; er Jeg af dend Meening, at H^r Hans Hviid Arnsbach i Eilbye, som, skjønt hand er noget skrøbelig af alderdom, dog visselig ikke anderleedis end hand hver Søndag i dend Eene Kirke Prædiker og catechiserer, forretter Børnedaab med videre; ligesom og alle Brudevielser af ham Selfv forrettis

¹) Blandt Herredsbrødrene stemte 1775 kun een (Hans Hviid i Ejlby) paa Aaby. Provst blev L. Balslev i Guldbjerg.

uden dend yngre sin Søns¹ hielp at behøve og modtage: er dend vederheftigste blant alle Herrets Brødrene, som sandelig og behøves i henseende til umyndiges Midler sig at antage, deres beste, som ere umyndige, at besørge, det de i tiide faar fornødneste visse forsikring, sær naar samme Børns Penge maatte staa hos Een insuffisant fader, da at være i vidrig fald Selfv ansvarlig, naar Børnene naar Myn-digheds Aar eller komme i Mands Værge og det alt som meldt til de umyndiges allerbeste Sikkerhed hos Een Suffi-sant Provst; dog skulle hand neml. Hr Hans Hviid afslaae mit votum, da siden ieg er forsikret af Een tilforladelig god Wen, at Hr Laurits Balslew som Hr Hviid næst suffi-santeste, i hvad maade udkrevis Provste Væsen angaa-ende, renuntierer vist nok mit ham ellers gifvende votum, er Ingenn dueligere, bedre eller meere hertill habile i dob-belt henseende end min næste Naboe Hr Mathias Jacob Kanneworff Sogne Præst i Søndersøe², som og i ovenmelte tilfælde gives herved mit reene velmeenende votum til Provst i Schoubyeherret herefter at blive.

Forblivende med allerbeste velmeente Gudomelige Vel-stand og Velsignners trohiertige og overflødige Erønsk-ning over Deris Høyærværdighed og heele høy Biskoppe-lige Fromme Familie samt min Ringe Respects formel-delse udj allerstørste og billigste æstime

Høyædle
Høyærværdige
Hr Biskop Ramus
Deris
aller-skyldigste Tiener
og
Troe Forbedere
Peder Jacob Aabye.

Særsløfv
Præstegd. d. 28^{de}
Martij 1775.

(Sammesteds).

¹) Som Kapellan i Ejlbj-Melby havde den gamle Hr. Hans Hviid († 1778) sin Søn Erik Hviid Arensbach († 1797), siden selv Sognepræst sst.

²) Matthias Jacob Kannewurff († 1808), Sognepræst i Søndersø 1763—1806.

5.

1780 16. Decbr. P. J. Aaby til Biskop Jacob Ramus.

Efter den »af alle Retsindige Herreds Brødre her i Schoubyeherret meget saare høyt og Høystelskte Hr. Laurits Balslew« ønsker Aaby til Provst at faa valgt »dend brave heelt berømte Provst Thor Hallitsen i Bogense«¹.

(Sammesteds).

6.

1787 24. Febr. Pastor emeritus Henning Achtonius i Bogense til Biskop, Dr. theol. Tønne Bloch.

Achtonius beklager sig til Biskoppen over, at hans Svoger, Hr. P. J. Aaby ikke længere vil betale ham den Nytaarsgave paa 30 Rdlr., som han i sin Tid har forpligtet sig til at udrede. Allerede under Biskop Ramus begyndte han at holde 10 Rdlr. tilbage »med det tilleg, at, dersom ieg icke var fornøyet dermed, skulde ieg kuns sende hannem dem tilbage, da jeg maatte vide, at jeg fick slet intet«. Ved Biskoppens Mellemkomst lykkedes det dog at bringe Sagen i Orden, men nu har Aaby atter begyndt at holde noget tilbage, først 3, saa 5 Rdlr. Achtonius maa derfor udbede sig Biskoppens Hjælp. »Jeg er nu flux hen i det 86de Aar, og min Afskeeds tid er forhaanden, saa dend gode Mand kunde nock med en god villie gifve mig det, hand har lofvet«.

Vedlagt er en Afskrift af Aabys Revers af 26. April 1743. Det fremgaar af denne, at Aaby i Betragtning af den Lykke, der i 1743 var vederfaret ham, nemlig i eet Aar at opnaa to Patronatskald, var blevet foranlediget som »til et Taknemmeligheds Tegn at betænke en af mine Medbrødres ringe Vilkaar og Omstændigheder«. Hertil havde han ud-

¹) Til Provst valgtes 1780 den som Forfatter og som tidligere Missionær i Grønland kendte Sognepræst i Bogense-Skovby Eigil Thorhallesen († 1789). Den afgaaende Provst L. Balslev havde i sit Votum af 7. Decbr. 1780 ikke ment at kunne stemme paa Aaby, »som nu er temmelig gammel og som ieg har hørt, af og til svagelig«. Han levede dog 24 Aar endnu!

valgt den »retsindige og troefaste Lærere«, den residerende Kapellan i Bogense, Hr. Henning Achtonius, hos hvem han ogsaa havde »befunden adskillige Kiende Tegn paa et op-rigtig Venskab«. Han forpligtede sig derfor til fra 1. Januar 1745 aarlig at betale ham som »en liden Nye Aars Gave eller Douceur« 30 Rdlr.

Biskop Tønne Bloch blev aabenbart i høj Grad opbragt over Indholdet i denne Klage og tilskrev den 28. Februar 1787 P. J. Aaby et meget strengt Brev, hvori han bl. a. henledte hans Opmærksomhed paa, at hans Forpligtelse grundede sig paa et Løfte til den Højeste, hvorfor han burde betænke Ps. 50,14; Galat. 6,7; 2. Kor. 9,6—7. Han paalagde ham derfor »uophødeligen« at indbetale Restancerne og i Fremtiden den stipulerede Sum¹.

Herpaa svarede Aaby den 9. Marts 1787, idet han bl. a. fremførte, at han kun havde forpligtet sig til at betale den fulde Sum, saa længe Achtonius' Kaar ikke var blevet forbedrede, men det var just indtruffet nu. Achtonius' Gensvar af 21. Marts s. A. viser især paa karakteristisk Maade, at der herskede nogen Tvivl med Hensyn til, hvorvidt Aabys Gave blot var af personlig Karakter eller en Afgift af hans Kald². I en ny Skrivelse af 11. April 1787 lovede Aaby for Fremtiden at ville betale 27 Rdlr. hvert Aar, saaledes at han »Prompte og Præcise Præsterer Præstanda«. I Mellemtiden vilde han trøste sig med Ordet hos Matth. 5,11 f, at det er bedre og saligere at lide end at gøre Uret! I en Række temmelig forblommede Ord bevidner Aaby videre »for Guds og vor Frelseres Jesu Christi og hans hellige Englers Aasyyn, at Jeg fra først saa og til sidst deals

¹) Fyens Biskops Kopibog 1786—87 S. 325—6.

²) Da Aaby med Achtonius' egne Kvitteringer havde kunnet godtgøre, at denne delvis havde taget fejl, hvad 1785 og 1786 angik, blev Biskoppens Tone nu kendelig afdæmpet (Kopibog 1786—87 S. 346, 359), og han nøjedes nu blot med at paalægge ham for Fremtiden at udrede 27 Rdlr. i Stedet for de oprindelige 30 Rdlr.

af Een Kremer¹, deels af Een Ældre Slot² Slanges Egen-nyttige, falske og bedrageligste Forestillinger, Promisser og hellige Løfter er skeett og lider derover største Urætt«. Han glæder sig til ved Lejlighed at aabenbare Sagens sande Sammenhæng i en personlig Samtale med Biskoppen — den er nemlig af en ganske anden Art, end som det udlægges til hans Dishonnør af »Haddere og Misundernes ondskab paa hiin og denne Sidde af K. og L.« Hans dunkle Ord synes at antyde, at den »frivillige« Gave til Achtonius maaske ikke var slet saa frivillig, som man skulde tro, og sikkert har staaet i Forbindelse med specielle Omstændigheder ved hans Kaldelse. Da Hr. Achtonius døde 1788, opstod der nye Vanskeligheder, idet Aaby — som det fremgaar af en Skrivelse af 6. Februar 1789 fra Achtonius' Eftermand som residerende Kapellan i Bogense Knud Knudsen — under allehaande Paaskud vægrede sig ved at betale den nu afdøde Achtonius' Tilgodehavende til hans Dødsdag. Til Slut maatte man i Bispekontoret lade sig nøje med at paategne Sagen: »Derom forhen skrevet til Hr Aabye, som vægrer sig ved at betale, og altsaa ey videre derved at udrette!« Hr. P. J. Aabys Cunctatorpolitik havde saaledes tilsidst sejret!

(Sammesteds).

7.

1789 31. Jan. P. J. Aaby til Biskop Tønne Bloch.

I Anledning af Provstevalg efter afdøde Provst Eigil Thorhallesen stemmer Aaby — da Provst L. Balslev i Haarslev næppe vil lade sig overtale dertil — paa Sognepræsten i Guldbjerg Carl Røher³.

(Sammesteds).

¹) Læsningen af dette Ord tvivlsom.

²) Kan muligvis læses: Slet.

³) Til Provst valgtes 1789 Sognepræsten i Bogense Peder Engel († 1791). Carl Røher (1738—92) var Sognepræst i Guldbjerg-Nørre Sandager fra 1778.

8.

1791 7. Juni. P. J. Aaby til Biskop Tønne Bloch.

Aaby betoner indledningsvis Vanskeligheden for »de Stakkels Præste Faar« af at vælge en Provst. Selv har han »ingen Forstand paa [det], thi hvoêr intet er kand intet vælges«. Derfor overlader han ganske Valget »till min Fromme Biskopp hans upaatvilede Faderlige og Retsindige, Retskafvne Forsorg som for de yngre, saa i særdelighed for Jeg gamle, foragtede Skroeg, som ventelig meest og Snaarist og nærmest kunde trenge till En Retscaffen Provst in actu et factô«. Skulde han imidlertid nævne en af de yngre, vilde han nævne Hr. Boesen i Vigerslev som »dend Reedeligste i Guds Sag, der ikke bruger Ulfve eller Refve-Knib i hiint eller dette, som o . . de ældre lefvende og Døde kunde maa ske tænkes«. Som et Postscriptum tilføjes: »Haarslew¹ . . skiøtter Jeg [?] ikke om Jeg for min Part at paatænke . . Probatum P. A.«.

(Sammesteds).

9.

Den 8. Marts 1795 tilskrev Biskop Tønne Bloch Provst J. F. Boesen i Vigerslev og meddelte ham, at han fra Stiftamtmand Buchwald havde modtaget en Klage² af 21. Februar fra 5 Mænd, der besværede sig over, at skønt den Uorden, der var passeret ved en Brudevielse i Sørslev

¹) Formentlig sigtes til Sognepræsten i Haarslev Laurits Balslev († 1792), som Aaby dog tidligere havde støttet. Provst 1791 blev Sognepræsten i Vigerslev-Veflinge Jens Frederik Boesen (1765—1839).

²) Denne Klage er forgæves blevet eftersøgt i en Række Arkiver (velvillig Meddelelse fra Landsarkivet for Fyen), men Baggrunden er klar nok. Den 17. Januar 1795 havde Aaby indstævnet en Række Personer for Politiretten i Skovby Herred, fordi de skulde have opført sig ufor-skammet under en Brudevielse i Sørslev Kirke den 3. December 1794. Efter afholdte Vidneforhør idømtes de skyldige en Række Mulfter til Sørslev Sogns fattige den 3. Februar 1795. Det var blevet oplyst af Vidner, at de paagældende ved den nævnte Lejlighed havde foraarsaget

Kirke den 3. December 1794, var blevet paadømt ved en Politiretsdom den 3. Februar 1795, vedblev Hr. Aaby endnu »endog under Embeds-Forretninger« at »røre« om denne Tildragelse til de paagældendes Beskæmmelse. Biskoppen tilføjer: »Deres Velærværdighed ville desaarsag paa mine Vegne i al Kierlighed bede og formane denne vores Olding, at han nu ikke meere omtaler eller vedrører den skeete Tildragelse, men lader Samme være aldeles glemt og tilgivet; saameget meere som Forbrydelsen er af Øvrigheden behørig bleven anset, og den givne Forargelse derved ud-slettet, da desuden ikke Smælden eller Skielden, men en Kierligheds og Sindiggjørelses Aand egner og pryder en vid [!] Jesu Christi Tiener« (Fyens Biskops Kopibog 1794—5 S. 558—9).

10.

1795 14. Marts. P. J. Aaby til Biskop Tønne Bloch.

Underdanig Pro Memoria!

Af Deres Høiærværdigheds høist Respective pro Memoria af 8de Martij, som mig fra Velædle HE^r Provst Boesen er bleven tilsendt, erfarer ieg, hvorledes nogle falske og Løgnagtige Personer haver beskyldt mig hos Hans Excellence HE^r Stiftamtmand Buchvald, at ieg paa min Prædikestoel som og under øvrige Embeds Forretninger skiælder og smelder paa egen og andre Menigheders forargelige Guds Fiender, som og andre aabenbare Rebellere, som meddeeltige i den d. 3de December paadømte Forargelse, der var den groveste nogensinde er hørt i 53 Aar; Dette

stærk Støjen og Allarm, med høj Snakken og Stampen, ved at støde Sprøjten i Vaabenhuset op og ned mod Muren og Gulvet, saa at næsten ingen kunde høre Brudevielsestalen. Trods Præstens og Degnens Formaninger vedblev Urostifterne deres usømmelige og grove Opførsel, viste derved deres Trodsighed og kastede endog Kirketavlen paa Gulvet, saa at den gik i Stykker. De vilde ikke senere gaa med til at afgøre Sagen i Mindelighed (Politiprotokol for Skovby m. fl. Herreder 1791—1811 Fol. 26 v ff.).

kand intet Menneske med Sandhed overbevise mig, om og heele Sognets Folk blev instævnet, for der om at vidne deres Sandhed; Men dette er allene et ugrundet Had, fordi nogle visse Personer af HE^r Kammer Raad og Herredsfoged Holm i Odense ere bleven tildømte at betale en liden Mulct til de fattige her i Sørslev Sogn for samme grove og uforskammede Forhold her i Sørslev Kirke ved Brøllupet d. 3de December 1794. Denne Mulct er de meget fortrydelig over, at de skulle betale, og da de ikke kand faae deres Harm anderledes hævnnet, saa vil de hævne det paa mig med deres falske og Løgnagtige Beskyldning, at ieg paa Prædikestoelen skielder paa meerbem^{te}, Hvilket ieg med samtlige Sogne Mænd i Sørslev Sogn kand bevise at være aabenbare Usandhed; Og dersom nogen med Sandhed kand overbevise mig sligt, er ieg saa villig som skyldig at betale derfor; Jeg haaber da og venter, at HE^r Stiftamtmand Buchvald og Deres Høiædle Høiærværdighed ingenlunde troer disse falske Anklageres Løgnagtige Beskyldning; Hvornæst ieg forbliver med al Høiagtelse og Respect, som og al guddommelig Selvønskende Velsignelsers Overflødighed for Dem og Deres indtil 1000de Leed

Høiædle, Høiærværdige
HE^r Biskop og Doctor Theol. Bloch
Deres
underdanige Tiener og troe Forbeder
hos Gud

Sørslev Præstegrd.
d. 14de Martij 1795.

P. J. Aabye.

(Skovby Herreds Breve. Kun Underskriften egenhændig).

11.

1798 27. Oktbr. P. J. Aaby til Biskop Tønne Bloch.

»Endskiønt mine Sinds- og Legems Kræfter endnu ikke ere saa svage, at jeg behøver at resignere, det mine Omstændigheder ikke heller tillader, saa finder jeg dog, at jeg

formedelst min høye Alder af 83 Aar, og de med saadan Alder følgende Besværligheder kan behøve en Medhjælper i mit Embedes Forretninger som Sognepræst for Særslef Meenighed, hvilket Embede af mig er forestaaet i nogle og 50 Aar«. Til Kapellan hos sig foreslaar Aaby cand. theol. Rasmussen¹, nu paa Fraugdegaard. Da Biskoppen er bekendt med hans Andragende, haaber han, at hans Beslutning og Forslag bifaldes.

(Sammesteds. Kun Underskriften egenhændig).

12.

Som Afslutning skal meddeles tre Breve fra P. J. Aaby til Benjamin Sidenius i Anledning af dennes Kaldelse til personel Kapellan i Særslev 1802. De findes vistnok nu kun i Afskrift (hos Vedel Simonsen i hans utrykte Samlinger til Elvedgaards Historie (V, 803 ff.)). Vedel Simonsen har aabenbart i sin Tid laant Originalerne af Sidenius, og han har gjort sig fortjent ved gennem sine Afskrifter at redde Teksten. Kan Brevene end aldeles ikke kaldes betydelige, saa er de dog meget betegnende for Brevskriveren, og, idet de giver gode Bidrag til Forstaaelse af ham i hans sidste Periode, slutter de sig nær til den foran meddelte Karakteristik ved Sidenius. Ogsaa i kulturhistorisk Henseende, ved Sprog og Stil, er de af Interesse. Det er dog tydeligt, at Tankegangen nu og da er glippet for den alderstegne Brevskriver, og dette i Forbindelse med, at det aabenbart har voldt Vedel Simonsen en Del Besvær at læse hans Haand, har givet Tekstgengivelsen et vist Præg af Usikkerhed, som nu yderligere forøges ved, at heller ikke Vedel Simonsens egen Haandskrift paa hans ældre Dage udmærker sig ved for stor Tydelighed. Trods al anvendt Umage er det derfor nok muligt, at den nedenfor givne Tekstrecension lader noget tilbage at ønske. Specielt kan bemærkes, at det ikke overalt kan afgøres, om

¹) Om denne se S. 536.

de Ord, der er anbragt i runde Parenteser, hidrører fra Aaby eller er supplerende Tilføjelser af Vedel Simonsen. Der maa da oftere regnes med begge Muligheder.

a.

Høit Elskte hr. Sidenius!

Da jeg 86 aars dreng i 60de Præste Embeds aar fra 1742 (som mit af Greve og Geheimeraad de Gyldensteen ved Forestilling, som af Calvinisk Religion og Trois Lærdom givne og derefter naadigst af hans kongl. Mai. confirmerede første Kaldsbrev til Guldberg og Sandager Menigheder og end samme Aar til Serslef Præstekald med dette Kongebrevs Datum beviser¹⁾ er af høiædle, høiværdige og høimægtige Stifts Revisor de Bøtke²⁾, dog kuns mundtlig ved hr. Bogislaus (Polakker af Geburth) Mathiesen³⁾ tilmeldt og fortættet, som pro & contra, mens ikke fuldkommen tilvisse underrettet om, at De, som Capellan pro Persona hos afdøde sal. hr. Niels Stub⁴⁾, Præst til Kirkebye et sic porro i Sønderherred paa Falster Land liggende, saavidt som sees af Stats- og Præste-Calender, — at De til dette Særselefs vacante Capellanie (som en dum uforstandig Idiot nomine Kisbye⁵⁾ i sit Brev til hr. Mathiesen melder, (i det

¹⁾ Jvfr. S. 538.

²⁾ Stiftsrevisor, siden Kancelliraad, Tobias Bøtcher († 1837). Om denne jvfr. Svend Larsen, Graabrødre Hospital og Kloster i Odense, 1939, S. 207 ff.

³⁾ Bugislaus Mathiesen, jvfr. S. 536.

⁴⁾ Provst, Sognepræst i Sønder Kirkeby-Sønder Alslev Niels Gregorius Stub var død 1801. Han havde haft Benjamin Sidenius til personel Kapellan siden 23. August 1801 (Immanuel Barfod, Den falsterske Gejstligheds Personalhistorie I, 234 f., 240).

⁵⁾ Formentlig Jens Brandt Kisbye (1774—1851), der 1802 blev personel Kapellan og 1806 Sognepræst i Aunslev-Bovense. Han synes at have været noget intrigant (Fr. Barfod, Danmarks Gejstlighed I, 170). Hans Selvbiografi med Gennemgang af ikke faa sørgelige Tildragelser er udgivet i G. L. Wad, Fra Fyens Fortid IV, 415—23. Han stillede sig senere velvilligt til den gudelige Forsamlingsbevægelse, jvfr. Kh. Saml. 4. R. VI, 668, 704 f.

han) navnlig kalder Særslef Præste Capellanie (et) Pourgatorium, som han bad ham, denne Øllebrødshue, (om) at recomandere sig til og stræbe, at han (nemlig) K. kunde komme i det Pourgatorium, han nu (selv) slap ud af, som han, Gud skee evig Tak! nok skal blive frie for at komme ind i min korte Levetid, skjønt han er begge Biskopper (nemlig baade) over- og under-Dr. Theol.¹, deres udvalgte Yngling, deriveret af Svogerskab med hr. Bøtker, unter uns gesagt) — vist nok skal være den af Biskoppen; (den) for Kisbyes Skyld forhadte og haardt paatrængte modige og myndige Dr. Theol. foreslaaede Capellan til Særslef Menighed i Skouby Herred i Fyen; (og) da (nu) baade Alderdom og Tidens Travl(hed) i denne forestaaende Passions og Faste Tids fulde (?) Kummings (?)² Forretning især befaler at udbede mig, (at) De upaatvivlet vilde, saa snart mueligt, 1 eller 2^{den} Uge i Fasten i seeneste, tage til Takke at indlogere sig her i Præstegaarden Særslef, da De, naar ieg maae faae (det) at vide 8 Dage før, skal med egen og Sognets 2de forspændte Vogne med Glæde blive uopholdelig hidhentet fra Onse (o: Odense), thi skulde saa være, at min Ansøgning ved Cancelliet eller rettere Deres Capellans-Kongebrev ikke til Biskoppen var ankommen, da skal Vogn herfra og hertil ikke koste Dem 2 Skl. Jeg er med venlig kiærlig hilsen Deres, hr. Sidenius! oprigtige Ven og Velynder Peder Jacob Aabye (o: Nørre Aabye i Fyen). Dat. Særslef d. 6. Febr. 1802.

[Udskrift:] Velærværdige Velærde hr. Benjamin Sidenius Capellan pro Persona hidtil i det vacante S. Kirkebye og S. Alslev Capellanie paa Falster. Betalt til Odense. Ombedes Velædle hr. Odense Postmester det rigtig (at) adressere til snarest Befordring. Cito. Cito.

¹) Der sigtes vel satirisk til Biskoppen, Dr. theol. Tønne Bloch og hans Stiftsrevisor.

²) Vedel Simonsen har aabenbart ikke med Sikkerhed kunnet læse Ordet. Oven over det har han skrevet: Kuurs?

b.

Af Deres meget ærede af 24de Passato erfarer ieg med stor Sinds billig Forundring og Bekymring, at De have (opsat at komme) uden at vide min trykkende og giennemtrængende mig i saa høi alder foruroeligende og umelig bestridende haarde Skiebne, saa som her er ikke saa meget som en god nyttig attestatus eller (?) Candidat at finde til Præstetienestens Forretning. Provst Boesen og vidt omsvævende resid. Capel. Eibe¹, — en herlig Person i en qvadrille a Lumbre — ere næste Naboer, men begge syge, og Capellanen ligger slet ved Sengen i denne Tid. HER Kannevorff i Søndersø² bære og slæbe 2 om 2 op paa Prædikestolen. Schambye (Præst hr. Grønvald), som er uden for herredet, dog paa høire haand næst til Sognet Særslef stødende, er 86 ja 87 aar, rystende saa med hænderne, at han ingen Ministerialia kan forrette³. Gud veed, hvordan det der (nemlig i Søndersø og Schambye⁴) gaar, da intet uden herskende gierrighed forbyder dem begge, som hovedrige bemidlede Mænd paa 6000 eller 8000 hver tilvisse, at forlange Capellan pro persona, som betænkeligt nok (er) i disse slette vidt udseende farlige Religions eller frie Religions Tider, som tegne sig til al reen Religions Forandring og om faae aar afskaffelse og in totum ophævelse, som in Gallia etc. Præsterne i Kolshauge og Eilbye have tungt nok, hver 2 Kirker og besværligt langt imellem deres Sogne⁵. Bogense⁶ lige saadan. Haarslef er eneste (Kirke), men han (nemlig Præsten) er beladt med idelige Rei-

¹) Den S. 556 nævnte Provst J. F. Boesen i Vigerslev og den residende Kapellan sst. Rasmus Andreas Eibe (1769—1808).

²) Jvfr. S. 552.

³) Sognepræst i Skamby i Skam Herred Knud Grønvald (1717—1804).

⁴) Præst i Søndersø var den S. 552 nævnte M. J. Kannevorff.

⁵) I Kolshave (o: Guldbjerg-Nørre Sandager) var Frederik Schmidt (1753—1839) Sognepræst siden 1793, i Ejlby-Melby den S. 545 nævnte Morten Biilmann siden 1798.

⁶) Sognepræst i Bogense-Skovby var siden 1798 Rasmus Jørgen Giessing († 1812).

ser til Brødrene paa Christiansfeld eller og har dem hos sig¹. At ieg nu skulde kunne prædike i Dimelugen 3 gange, næste Paaskeuge 3 gange, nemlig Confirmationsdagen (foruden de 2 Paaskedage) og aldrig har opsat eller opsætter paa Deres Vegne eller egne, vil ikke gaae an. Imidlertid er Deres Reise til Kiøb. i Forveien bestemt (og) uopsættelig, faar ieg at lide, som lidende, hvad Skiebnen iskienker til Dødsminuttet. Til hr. Christen Fahnøe, min Kiøbmand i Bogense, behage De at adressere Deres Chatol, Bøger med videre, om derudi ingen Forandring skulde indløbe ved Kiøbenhavns Reisens Lykke, da ellers (naar) hr. Fahnøe sender mig Bud om Deres Sagers ankomst med belovede Baad, skal (de), om mueligt i travleste Havresæds yderste Tid, blive afhentet med forderligste. Forblivende, om jeg gaar dette haarde uforventede besværlige Stød igiennem med Liv og helbred uden sammes Tab, især helbrede, er ieg med lige reciprocable hilsener og Estime, velædle hr. Sidenius, hans stedse Ven og Tiener P. J. Aabye. Dat. Særslef d. 2. april 1802.

[Udskrift:] Pour S. T. velædle hr. B. Sidenius Capellan pro Persona i S. Kirkebye paa Falster Ringsted i Siælland a son Logie. franco pr. Odense.

c.

Høistærede Velynder (og) i haabet fromme Søn hr. Sidenius! Med Fornøielse i beste haab (om, at) De (vil være) som (en) god from i Gud og Christo i Sandhed hengiven Søn mod den, der tilbyder Dem al billig faderlig Omgang næst en eeneste Datter og dobbelt Præste Enke² i Kones Sted, sender ieg til egen Fordel min forspændte egen Postvogn til Befordring hid Løverdags aften, som tids nok efter her befindende omstændigheder, som uigienkaldelige og ufor-

¹) I Haarslev var siden 1792 Sognepræst Rasmus Balslev (1762—1840), kendt som en af Lederne af den herrnhutiske Vækkelsesbevægelse i Fyen og som Opbyggelsesforfatter.

²) Jvfr. S. 545—6.

anderlige, forsikkrende, ieg hverken med Fortrydelse misbilliger eller forundrer mig over Deres vist nok for mig tunge og besværlige Udeblivelse, da her i Egnen ingen præstelige Religions Læreres Hielp var at faae; men hvad var det andet end som, velbetænkt, Guds vise skiulte Raad, der magede (det) saa til Beviis paa faderlig Tugtelse og Prøvelse i daglig indløbende Prøvestund og Time for nogle faae efter Guds Beskikkelse. I aftes, det er Fredag aften den 23de Kl. 7 til 7^{1/2}, fik ieg først Deres ærede, (thi) det var gaaet (en) feilende gang, som ofte skeer, naar Brevene hertil ere komne i Odense Post Casse med adresse *pr.* Bogense (nei! rettest *pr.* Ringsted franco Odense (og) ei meere og videre), thi saa faar Bogense Posten det paa Posthuset i Odense efter aftale mod Betaling i sin egen Lomme.

Hvad angaar, at min kiære, gode, fromme Søn hans Tilbud eene (at) forrette alt paa Søndag, da ingen Confirmation formedelst 7 à 8 antegnede Børn deres utroelige Vankundighed i Christendommens høist fornødne Lærdoms reene grunde i hierterne indpræntede og fattede, bliver ingen Confirmation paa den dertil anordnede qvasimodogeniti Søndag¹, hvorimod, som Forældrene ere nøyede med, ieg har lovet, dog med biskoppelig Tilladelse, at bede min hr. Sidenius, naar de 5 uger paa 6te ere præparerede til slig vigtig betydelig handling, maae de antages, (thi) fuldkommen kan ingen blandt dem ventes, om der blev læst for dem til Michels dags Confirmation, som ikke her nogen-sinde (har) været brugelig. Til at prædike paa Søndag er Cand. Ministr. Østrup² for 14 dage (siden) bestilt; afsagde ieg ham nu, tænkte han sig af mig foragtet; altsaa behøves ikke min gode Velynderes Forretning i nogen Maade i Kirken; thi collecten og om et hiemmedøbt Barn skulde bæres

¹) 3: 1. Søndag efter Paaske, 1802 den 25. April.

²) Formentlig Vilhelm Østrup (1777—1850), en Præstesøn fra det nærliggende Vigerslev, siden Sognepræst i Longelse-Fuglsbølle. Om denne højst originale Personlighed se især G. L. Wad, *Fra Fyens Fortid I*, 171—2.

til Kirke med videre forretter ieg selv. Søndag 8te dage indsættes De af Provsten ordentlig eller ved min Naboe hr. Smith¹, om han faar Tid dertil, hvis ikke, faar De bie; thi til sligt er ieg ikke skikket allermindst i sin egen Sag til Nytte for Fremtiden². De kan nu kuns give sig god Roe med Reisen hid per Commoditet. Forblivende til min død i godt haab om Fromhed mod gamle Folk er ieg min Vens Ven P. J. Aabye. Dat. Sørslef Løverdage d. 24 april 1802.

[Udskrift:] Pour S. T. hr. Sidenius Capellan for Sørslef Menighed, mon tres cher ami, hos velædle hr. Jens Nissen i Aagger (formodl. over) gaden i Odense — franco cito.

---

¹) Den S. 562 omtalte Sognepræst i Guldbjerg Frederik Schmidt.

²) Læsningen af dette Ord ikke helt sikker.

A. G. Rudelbachs udenlandsrejse 1823-24.

Af Torben Krogh.

A. G. Rudelbach er ikke noget ukendt navn i »Kirkehistoriske Samlinger«. Ikke blot nævnes han ofte i bidrag til det 19. århundredes kirkehistorie, men der er også i den sidste tid offentliggjort vigtige aktstykker til forståelse af hans liv¹. Man må håbe, at en tid som vor, der har givet både Grundtvig- og Kierkegaard-forskningen et mærkbart opsving, også vil drage Rudelbach frem af glemselens mørke. Hvad der nu foreligger om ham, er langt fra tilfredsstillende. To monografier², der ikke er skrevet med et videnskabeligt formål, et par mindre skrifter, nogle artikelrækker og en sporadisk omtale i værker om tidens kirkehistorie — og litteraturen om Rudelbach er væsentlig udtømt til trods for kildernes mangfoldighed.

I det nybrud, der kendetegner begyndelsen af det 19. århundrede, og som medførte en fuldstændig forandring af teologi og kirkeliv, var *Andreas Gottlob Rudelbach* (1792—1862) en virksom deltager. Hører han end ikke til dem, der fik størst betydning, var han dog en central person i århundredets første halvdel, ikke blot i Danmark, men også i Tyskland. Ved sin umådelige lærdom vandt han sig berømmelse; man kaldte ham tidens lærdeste teolog. Ved sin uforfærdede kamp for luthersk-ortodoks kristendom var han hele sit liv i modvind. Særlig i årene 1825—29, da

---

¹) Kh. Saml. 6. R. VI, 91—160: Fra H. N. Clausens yngre Aar (Bjørn Kornerup), 459—79: A. G. Rudelbach og Christian VIII (samme).

²) C. R. Kaiser: A. G. Rudelbach, ein Zeuge der lutherischen Kirche im 19. Jahrh., 1892. — I. R. Stochholm: A. G. Rudelbach (i Kirkelig Kalender for Norge II, 1876).

gæringen mellem det gamles og det nyes forskellige afskygninger var mest koncentreret, blev han en forgrundsskikkelse og et modsigelsens tegn i den danske kirke. Men inden han er nået så langt, har han gennemløbet en lang udvikling.

Som overgang til vort egentlige emne vil det være rimeligt at give et kort rids af Rudelbachs liv og udvikling indtil udenlandsreisen. Han blev født i København den 29. september 1792 som søn af en fra Sachsen indvandret skrædder. Moderen var af svensk herkomst. Rudelbach kom således til at tilhøre den tyske kreds i København — ikke et foragteligt mindretal, men en gruppe, der talte mange højt kultiverede og velhavende mænd, der nød stor anseelse. Rudelbachs eget hjem var imidlertid fattigt og uden højere dannelse, men var præget af en kirkelig, gammeltroende ånd, som med en kort afbrydelse holdt ham fangen hele livet igennem. Faderen kunne ikke glemme sin tyske fødestavn og ønskede at overføre sin kærlighed til Tyskland og dets kultur på sønnen, hvilket fuldt ud lykkedes.

Rudelbachs skolegang begyndte i Petri tyske skole (ligesom han kom til at høre hjemme i Petri menighed). Samtidig med at han levede et muntert drengeliv, opstod der hos ham en stærk læselyst, som hjemmet ikke kunne tilfredsstille. Drengen kom 1800 i det basedowske institut, som var præget af oplysningstidens skoletanker, og som særlig lagde vægt på realfagene. Hans kundskabstrang drev ham videre. 1805 blev han optaget på Metropolitan-skolen (som dengang hed Frue Skole), hvis rektor, Niels Lang Nissen, viste ham sin bevågenhed. Her fik han grundlaget for den lærdom, der senere skulle udmærke ham, særlig i filologi og historie. Han læste megen dansk litteratur. Allerede nu begyndte den nordiske romantik at få betydning for ham; men han glemte ikke sin tyske dannelse. Han fik indpas i forskellige ansete familier og havde som skolekammerat bl. a. H. N. Clausen. Den rationali-

stisk prægede religionsundervisning havde som modvægt hjemmets gammeldags fromhed.

1810 begyndte Rudelbach sine studier ved universitetet. Efter en fin 2. eksamen fortsatte han inden for det teologiske fakultet, men her kunne hans mangfoldige interesser ikke rummes. Han kastede sig nu ud i et studium af næsten alle humanistiske fag (dansk litteratur, græsk-romersk sprog og litteratur, historie), samtidig med, at han stadig fulgte med inden for teologien, færdedes på bibliotekerne, hvor han excerperede de nye værker, købte bøger med en interesse, der grænsede til lidenskab. Han kom ind i en kreds af æstetisk interesserede mænd, for en stor del de samme, som senere dannede Tylvten, der stillede sig på Oehlenschlägers side mod Baggesen. I denne strid optrådte også Rudelbach aktivt. Ligeledes havde han sin gang på Bakkehuset.

Årene ved universitetet gav Rudelbach en berusende følelse af lærdommens fortryllelse. Hans ærgerrighed, som næredes ved omgang med førende kulturpersonligheder, blev hans drivkraft. Dette indvirkede også på hans forhold til kristendommen. Der er ingen tvivl om, at Rudelbach i disse år i højere grad bliver æstetiker og romantiker end kristen, og han fjerner sig fra hjemmets fromhed. Omkr. 1815 sker der en forandring i denne indstilling. Han opdager den risiko, hans ærgerrighed indebærer, og nærmer sig åbenbaringen. Før det endelige vendepunkt gennemlever han en spekulativ periode. Han søger en formidling af åbenbaringen, og denne formidling finder han i mytologien. Netop i denne periode besvarede han en af universitetet udsat mytologisk prisopgave og vandt guldmedaillen. Denne overgangstid, som han senere karakteriserer som præget af »filosofisk svindel«, ophører i slutningen af studietiden, da han helt stiller sig på åbenbaringens standpunkt.

Teologisk embedseksamen tog han med egregie 1820 efter 10 års studietid. Herefter deltog han i pastoralseminariets undervisning, vandt 1822 den filosofiske doktorgrad på en

afhandling om de etiske principper. Kort efter indviklede han sig i strid med H. N. Clausen på grund af en afhandling, denne havde skrevet i *Nyt theologisk Bibliothek* om underbegrebet (Rudelbachs indlæg blev dog først trykt, efter at han var taget af sted til udlandet).

Det er her Rudelbachs udenlandsrejse, der tages op til behandling. Også på dette område er litteraturen sparsom. I de ovenfor nævnte monografier er rejsen naturligvis omtalt, men ikke på nogen måde udtømmende. Den fyldigste beretning har Stochholm givet i »*Evangelisk Ugeskrift*«¹; men selv om kilderne her følges ganske nøje, og der gives et bredt billede af Rudelbachs færd i det fremmede, kan fremstillingen dog ikke siges at være tilfredsstillende. Noget noteapparat har Stochholm ikke meddelt, ligesom de mange citater, der bringes fra Rudelbachs breve, er oversat fra tysk og indgår ofte i teksten uden at være angivet som citater. På visse punkter er Stochholm også utilladelig kortfattet. Det var heller ikke hans mening at give en uangribelig og nøjagtig skildring af udenlandsrejsen; men artiklerækken er at opfatte som en minderune over Rudelbach.

Er således litteraturen om vort emne sparsom, kan man ikke sige det samme om kilderne. Til disse hører først og fremmest brevene til hustruen², ypperlige beskrivelser af livet i de forskellige egne, han besøgte, af rejselivets romantik og besværligheder, af de mennesker, han mødte etc. — dog i mindre grad af de studier, han drev. Men her kommer andre breve, afsendt til venner og velyndere, os til hjælp. Gennem disse breve får vi et enestående, detailleret kendskab til Rudelbachs rejse. Naturligvis vil der stadig

---

¹) *Evangelisk Ugeskrift*, 2. R. IX, 1863, 50—54, 57—67.

²) Rudelbach giftede sig den 28. juni 1822 med Elisabeth Marie Bønsøe (1803—67). — De omtalte breve ligger nummererede i Add. 1093, 4, IIb (K. B.). De vil i nærværende fremstilling blive citeret med henvisning til nummeret alene. P. 628 findes en liste over brevene med angivelse af sted og dato.

være ubesvarede spørgsmål tilbage (og vi kan heller ikke her gå ind på alle enkeltheder); men det er kun i få tilfælde, vi er så godt underrettede om en dansk teologs udenlandsrejse. Særlig brevene til hustruen er et vigtigt bidrag til tidens kulturhistorie og kunne nok fortjene udgivelse — blot skade, at de er skrevet på tysk¹. Den bedste kilde ville uden tvivl have været den dagbog, Rudelbach førte på rejsen; men den er formentlig gået tabt². Vi vil nu forsøge at følge Rudelbach på hans færd på grundlag af

1) Brevene giver en mængde oplysninger om datidens rejseforhold. Hans egen karakteristik af rejselivet har krav på interesse: »Das Reiseleben ist ganz einzig in seiner Art. Denn man lebt bey weitem am meisten in den Erinnerungen des was man schon hinter sich gelassen hat, und auch was etwa für den Genuss gegenwärtig ist erhält einen doppelten Reiz u. Werth dadurch, dass man weiss, man müsse es bald verlieren u. genieße es vielleicht nur für dieses einzige Mal. Kommt hinzu noch aus dem Hintergrunde das Zauberlicht einer lebendigen, ewig jungen Erinnerung, einer beständig grünenden Hoffnung und frischen Sehnsucht, so wüsste ich wahrhaftig dieses Leben nicht besser darzustellen als mit den Worten des Dir bekannten Dichters: »Freudvoll und leidvoll, gedankenvoll seyn!« (Nr. 7, 1r.) — Også hans helbred og hans personlige vaner omtales i brevene: »Meine Natur — ich spreche von der physischen — . . . hat eine ganz andere Richtung genommen. Was früher mir ein Bedürfniss war ist mir jetzt grösstentheils entbehrlich worden. Ich trinke fast nie Kaffe oder Thee . . ., Brandwein habe ich in einem Monat kaum zweymal gekostet, auch mit dem Tabak gehts weit mässiger als früher, und mein Magen — der ehemem so viele Ansprüche auf eine mir zu zarte Behandlung machte — kann jetzt alles unter und mit einander vertragen, Süßes, Bittres, Saures und was ich nur will — ich mache ihm jetzt keine Complimente mehr. Gewöhnlich begnüge ich mich mit einer Mahlzeit des Tages, wenigstens wenn ich unterwegs bin — des Morgens eine Eiersuppe oder ein klein [sic!] Gläschen warmes Weins, des Abends eine Mehlspeise oder allenfalls ein Stück trocknes Brod zu einem Schöppel Wein.« (Nr. 22, 1r. f.).

2) Han omtaler den selv flere steder, f. eks. nr. 2, 1r.: »Tagebuch führe ich freilich über meine Verhältnisse, Bekanntschaften u. die mannichfaltigen Ansichten der Männer u. Frauen, mit denen ich in Berührung gekommen: es aber Dir ganz mitzutheilen, dazu reicht ein dürftiger Brief nicht hin.« — Som kilde bør også nævnes hans latinske doktorvita, skrevet i anledning af, at han blev æresdoktor i Erlangen: *Vitam suam hucusque actam . . . exposuit A. G. Rudelbach, Lipsiæ 1842.*

brevene og også prøve at give et indtryk af, hvad rejsen kom til at betyde for ham på forskellige områder.

Dengang spillede »den store rejse«, den videnskabelige vandrefærd, langt større rolle end nu, da der er en livligere kommunikation mellem landene. I selvbiografierne fra denne tid er udenlandsrejsen som regel sat på en fremskudt plads (vi kan blot tænke på, hvilken betydning H. N. Clausen tillægger sin rejse), og også for Rudelbach blev rejsen en begivenhed, der på mange måder kom til at præge ham. Selv om han allerede havde nået en moden alder (jvf. nedenfor) og havde gennemløbet en vis udvikling, var han dog ikke uimodtagelig for påvirkninger, omend han ikke havde den helt unges letbevægelige sind.

Rudelbach rejste ud ifølge tradition. Han var akademiker, videnskabsmand, og som sådan måtte han uddanne sig. Skulle han kunne gøre sig håb om en ansættelse ved universitetet (det var hans største ønske at blive universitetslærer), måtte han udvide sin videnskabelige horisont, træffe de berømte lærde, gå i skole hos dem. Han skulle i den store verden tilegne sig kundskaber, som han, når han kom hjem, kunne dele med sine landsmænd. Men Rudelbach tog ikke af sted med et udelukkende videnskabeligt formål. Han ventede også et personligt, kristeligt udbytte. Han ville udforske det kristelige liv, således som det fandtes på hans tid. Han var selv blevet overbevist om, at kristendommen er liv — nu ville han se, hvorledes dette liv levedes blandt mennesker, der var i livsforbindelse med Kristus. Ganske vist var der også herhjemme sket en ændring i forholdene; positiv kristendom var blevet mere udbredt med årene. Men skulle man studere det kristelige liv, måtte man til udlandet, hvor der i disse år skete store ting¹. Herhjemme

---

¹) De vigtigste europæiske forudsætninger for Rudelbachs rejse er 1) den vækkelse, der i århundredets andet og tredje årti gik hen over Europa og overvandt rationalismen, og 2) den bevægelse til inderliggørelse og interkonfessionel fromhed, der var igang inden for romerkirken, og som gik tilbage til kredsen omkring fyrstinde v. Gallitzin.

var der for lidt af det, i hvert fald i den betydning, i hvilken Rudelbach opfattede det. Hertil kommer et tredje formål, som vel er ret selvfølgelig, men som alligevel skal nævnes: han ventede af rejsen en almindelig udvidelse af sin horisont. Om han end personlig var kommet til et standpunkt, der bestemte hans færden, kunne han dog ikke nægte sine interessers mangfoldighed. Og undervejs har han øjne og øren åbne også for almenmenneskelige og kulturelle fænomener¹.

Det er også væsentligt at bemærke, at det ikke var nogen grøn student eller kandidat, man lod rejse, men en moden mand på 30 år. Dette betød, at han fik mere ud af sin rejse på alle områder. Der var plan i hans studier, og han lod aldrig begejstringen helt tage overhånd over den kritiske sans. Når han endelig lod sig påvirke af noget, skete det efter moden overvejelse. Herom skriver biskop Münter til ham: »Saaledes som De reiser, reises med Nytte for Videnskaben; men De reiser ogsaa i en modnere Alder og udrustet med alle fornødne Kundskaber, hvilket ikkun sieldent er Tilfældet. Jeg var ikke umoden, da jeg tiltraadte min store Reise; men jeg har dog paa senere Reiser erfaret, hvilken Forskiel der er paa at reise med nogle og tyve, og med tredive Aar«².

Rudelbach kunne naturligvis ikke selv finansiere en sådan rejse; men med sin embedseksamen med egregie og sin nyligt erhvervede doktorgrad var han kvalificeret til at få stipendier. Det egentlige økonomiske grundlag dannede en bevilling fra fonden *Ad usus publicos* på 1200 rbd.; yderligere fik han senere herfra 150 rbd. til en afskriver. Fra universitetet fik han 200 rbd. på 2 år. Professor Horne-

¹) Nr. 3, 1v. — Han har selv i et brev udtrykt formålet med sin rejse således: 1) at leve sammen med tidens største mænd for senere at få gavn deraf, 2) at skaffe sig »nøjagtig Kundskab om Kirkens Forfatning og Kristendommens Tilstand« og 3) »Haandskrifternes Benyttelse fra Middelalderen«. (Konc. til Pihl, Berlin 25/2 24, Add. 1093 II).

²) Add. 1093 I, 30/8 23, cit. af R. i nr. 12, 2r.

mann¹ skaffede ham det Brochmannske stipendium, 75 rbd. om året i 3 år, og også fra biskop Münter fik han et lille stipendium. De to sidste bestemte han for sin kone; hun skulle jo også leve².

---

¹) Claus Frees Hornemann (1751—1830), 1776 ekstraord., 1777 ord. teologisk professor. Til trods for deres forskellige anskuelser viste han sig velvillig over for Rudelbach, som senere i Teologisk Maanedsskrift meget skarpt recenserede skrifter af Hornemann, cfr. Kh. Saml. 6. R. VI, 110 f., hvor også R.s forhold til fakultetets andre medlemmer er omtalt. — Under udenlandsrejsen havde R. stadig forbindelse med fakultetet gennem biskop Münter, som på et tidspunkt lover at vise et brev fra R. til prof. Jens Møller og dr. J. P. Mynster. (Brev fra Münter til Rudelbach, 30/8 23, Add. 1093 I).

²) Nr. 30, 1r. — Fonden Ad usus publicos, udg. af Rigsarkivet, II p. 365 og 491. Han indleverede sin ansøgning allerede 1820. Det var dengang den eksegetiske teologi, han ville studere. Da denne ansøgning, så vidt vides, ikke har været offentliggjort før, hidsættes den her in extenso: »Efter i endeel Aar at have studeret ved Universitetet og fuldendt mit akademiske Cursus til mine Læreres Tilfredshed, fattede jeg den Beslutning at opoffre mig udelukkende til den exegetiske Theologie og de med samme i Forbindelse staaende Sprog og Hjelpevidenskaber. En Plan, som jeg alt længe havde fattet, men atter paa mere end tre Aar tabt af Sigte, da Philologien og især den historiske Deel deraf (Mythologie og Oldtidsvidenskaben) havde tildraget sig min Opmærksomhed. I denne Mellemtid, hvor Theologien kun dyrkedes af mig som Sidefag, men dog aldrig glemtes, vandt jeg Universitetets Priis for en Besvarelse af det for Aaret 1816 opgivne Priisspørgsmaal i Æsthetiken, hvori jeg tillige i en foreløbig mythologisk Undersøgelse om Dionysusdyrkelsens Oprindelse stræbte at lægge nogle Resultater for Dagen af det, jeg i de sidst afvigte Aar havde arbejdet i. Siden foranledigede Omstændighederne, Andres Raad og fornemmelig egen Lyst mig atter til at tage fat paa Theologien, som jeg nu siden 1817 har stræbt at uddanne mig for. Dog er det min Pligt at erindre, at i hele mit akademiske Liv kun den halve Deel af Tiden og næppe det engang levnedes mig selv og egne Arbejder; den anden halve maatte jeg opoffre til Andres Underviisning og Dannelse. Saaledes deels bunden ved nødvendige Forretninger, deels bestandig opmuntret ved de vide og herlige Udsigter, som min Videnskab aabnede mig og som bleve friere alt eftersom jeg Dag for Dag kom længere ind i den, vovede jeg endelig at fatte det Haab, at en Reise i Udlandet kunde, efter de forberedende Studier, jeg hidtil havde drevet, være mig til Gavn som Theolog og maaskee give noget videnskabeligt Udbytte. Det er i

Rudelbach var naturligvis ked af, at han skulle lade sin kone alene tilbage. Det kunne imidlertid ikke være anderledes. Han anbefaler hende til venners og families omsorg og tager afsked med hende sikkert den 27. maj 1823. Han benytter skibsforbindelsen til Kiel, tager af sted om morgenen kl. 5 og er i *Kiel* den næstfølgende morgen. Af sin rejse har han givet en livfuld beskrivelse. Den lille universitetsby, som dengang stod i livlig forbindelse med Danmark, og hvor flere af vore lærde tid efter anden fik ansættelse, modtog ham venligt. Han indtages straks af byen og dens indbyggere. Ikke alene de personer, han kom i forbindelse med, men selve folkelivet og naturen, ja selv den måde, husene var bygget på, fyldte ham med glæde. Han beundrer den holstenske folkekarakter, der giver sig udslag i, at ingen vil hæve sig over sin stand, og at alle er tilfredse med den lod, de har fået her i livet. Men naturligvis er han først og fremmest kommet for at stifte bekendtskaber, og de mennesker, han opsøgte, modtog ham som

---

denne Hensigt at jeg i dybeste Underdanighed fremstiller mig for Deres Majestæts Throne, for at ansøge Landets Fader om en Understøttelse af Fondet ad usus publicos til mine theologiske Studiers Fortsættelse. Deres Majestæts landsfaderlige Godhed har ligesaa meget forbundet Dem med Nationens Hjerte, som Deres Omsorg for Videnskabernes Fremme har stadfæstet hvad Fremmede alt i forrige Aarhundrede udsagde om Danmark, at det i Forhold til Landets Størrelse havde understøttet flere Videnskabsmænd og befordret videnskabelige Sysler og Opdagelser mere end noget andet Land i Europa. Ikke tør jeg nære det forvovne Ønske, at kunne træde i saadanne Mænds Spor, som Nationen og Høiskolen ærer som sine Lys; men deres Mønster skal dog stedse være mig en kraftig Tilskyndelse til det Bedre, og lede mine Studeringer fremdeles, saaledes som det hidtil har ledet dem. Beskedent foredrager jeg for Deres Majestæt et Ønske, som længe har begejstret mig til i Stilhed at arbeide fremad; med tillidsfuld Fortrøstning venter jeg, hvad Deres Majestæts Naade maatte finde tjenligst at beslutte derover. Mine akademiske Lærere saavel som min ældste Lærer, Professor og Rector scholæ N. L. Nissen, have udtalt deres Mening om mine Kundskaber og mit Forhold ved Universitetet i de denne Ansøgning bilagte Vidnesbyrd og Anbefalinger.* Ansøgningen er dateret Kbh. den 6. Nov. 1820. (F. U. P., ad 1820, jr. nr. 705 (R. A.), jvf. Kh. Saml. 6. R. VI, 110).

en kær gæst¹. Den første, han opsøgte, var *J. L. Heiberg*², som var dansk lektor ved universitetet. Rudelbach skriver udtrykkelig, at han her fornyede bekendtskabet med ham; han har altså kendt ham før. Hans forhold til Heiberg var ret intimt, i hvert fald af en sådan art, at denne senere kan bede ham tage sig af en ret personlig sag (jvf. p. 620). At Rudelbach under dette ophold skulle få nye åndelige eller kristelige impulser fra Heiberg, er ikke sandsynligt. Han skriver i hvert fald intet derom, og Heibergs Hegel-raptus lader vente på sig endnu et stykke tid. Rudelbach tilbringer gode timer sammen med Heiberg og dennes moder, fru Gyllembourg, »eine sehr gebildete und verständige Frau«. Heller ikke filosofen *Berger*³ synes at have nogen væsentlig personlig betydning for ham. Både han og Heiberg var kristeligt set ret indifferente og kunne ikke præge Rudelbach i den henseende. Han var sikkert kommet videre end de selv. Anderledes stiller det sig med den teologiske professor *J. F. Kleuker*⁴, som var nået fra en bibelsk supranaturalisme over teosofiske spekulationer til en positiv kristendom og spillede en ikke uvæsentlig rolle i vækkelsens tidlige historie. Denne gamle mand (han var 74 år) kom Rudelbach til at stå meget nær. I de afgørende synspunkter var de ganske enige, og der opstod øjeblikkelig sympati. Under omtalen af fru Kleuker hedder det: »Ihr Mann liebt mich, wie ein Vater seinen Sohn lieben kann.« Forbindelsen med Kleuker ophørte ikke med dette besøg. Rudelbach skrev senere til ham⁵ og takkede ham i hjertelige vendinger for det eksempel i fromhed, han havde givet

¹) Ved afrejsen kan han triumferende skrive hjem, at opholdet i Kiel har været meget billigt. Han har kun måttet spise til middag to gange på hotellet, hvor han boede. (Nr. 2, 2r.)

²) Heiberg var lektor i Kiel 1822—25.

³) Johan Erik Berger (1772—1833), professor i Kiel i astronomi 1814, 1816 tillige i filosofi.

⁴) Johann Friedrich Kleuker (1749—1827), prof. i Kiel 1798.

⁵) Koncept i Add. 1093 II, Berlin 24/2 24.

ham. I det samme brev beder han ham hilse *Harms*¹, som altså har hørt til den kreds af mænd, Rudelbach har været i personlig forbindelse med i Kiel. Herom hører vi intet i brevene; men vi har vel lov at gætte på, at Rudelbach i mangt og meget har følt sig tiltrukket af denne repræsentant for militant lutherdom. Hans stilling til unionen har dog ikke været så afvisende som *Harms*' (jvf. p. 591). Også *Twesten*² stod på den positive kristendoms linje. Han var discipel af Schleiermacher, men noget mere konservativ end denne, idet han fastholdt dogmernes objektive gyldighed. Rudelbach siger, at han var »vielleicht der scharfsinnigste Kopf auf der ganzen Universität«; men nogen dybere indflydelse fra denne mand er der ikke grund til at antage (Rudelbachs stilling til Schleiermachers teologi vil senere blive berørt). *Twesten* blev ham imidlertid en god ven, som han senere satte sig i forbindelse med for at undersøge mulighederne for at blive doktor i Kiel, og de holdt hinanden underrettet om gangen i deres studier³. Medens Rudelbach opholdt sig i Kiel, indtraf kongens besøg i byen. I mange timer stod man opstillet for at modtage den fornemme gæst; i den lange ventetid forekom der episoder mellem studenterne og borgervæbningen. Vi vil afslutte omtalen af hans ophold i Kiel med at anføre, at han, støttet af Münters anbefaling, gjorde sin opvartning hos universitetets kurator, *v. Brockdorff*⁴. Han regnede ikke den mulighed for udelukket, at han senere skulle få brug for ansættelse i Kiel. Denne beregning slog ikke fejl; der skulle ikke gå mange år, før han skulle få behov for al den vel-

¹) Claus Harms (1778—1855), 1816 arkidiakonus i Kiel. Proklamerede 1817 sin ortodoksi ved at udgive Luthers 95 teser sammen med 95 nye.

²) Aug. Twesten (1789—1876), professor i Kiel 1814. 1835 blev han Schleiermachers efterfølger i Berlin.

³) Brevene fra Twesten findes i Add. 1093 I.

⁴) Cai Lorenz v. Brockdorff (1766—1840), jurist. Beklæder Kieleruniversitetets kuratorium 1819—34. 1802—34 kansler for hertugdømmet Holsten. Ophøjes 1838 i den danske grevestand.

vilje, han kunne mobilisere i Kiel. — Opholdet i Kiel var ingen dårlig begyndelse på rejsen. Han havde her knyttet forbindelser, der senere fik betydning for ham, og stiftet bekendtskab med synspunkter, han havde gavn af, selv om han ikke mødte noget afgørende nyt¹.

Fra Kiel går rejsen videre sydpå til *Lübeck*. Denne by begejstrer ham ved sine gamle bygningsværker; særlig Mariakirken indtages han i, og på byens kunstsamlinger med værker af bl. a. Dürer og Tintoretto bliver han en flittig gæst. De bekendtskaber, han stifter, er højst interessante. Midtpunktet for det kristelige liv var »der verehrungswürdige, reformirte Prediger, Dr. *Geibel*², ein durchaus männlicher, keuscher, reiner und gediegnen Charakter« — og hvad Rudelbach føjer hertil, er særdeles typisk: »daneben ein Mann von grosser Beredsamkeit und tiefer wissenschaftlicher Bildung«, og ydermere stiller han ham ved siden af Kleuker: »Er ist für mich in Lübeck das geworden, was Kleuker für mich in Kiel war, und noch mehr, denn er ist jünger . . .« Interessant er det, hvad Rudelbach oplyser, at Geibel har dannet en kreds af videnskabelige venner ud over hele Tyskland, en sammenslutning ikke med et videnskabeligt, men med et kristeligt formål — »ein für mich erwünschter Umstand«. Han er altså kommet blandt mennesker, der er besjælet af de nye, positive kræfter i tiden, og som endog har gjort forsøg på at skabe en omfattende organisation. Det var sikkert en for vækkelsen typisk forkyndelse, han her mødte; selv meddeler han intet herom. Også den kristne lægmands betydning får han øje for: han træffer doktorerne Pauli og Claudius (begge jurister, den sidste søn af Wandsbecker Bote), som i deres liv helt lader sig bestemme af kristendommen. De gør et stærkt indtryk på Rudelbach, der nærer det fromme ønske, at der var flere af den slags i Danmark. I det hele taget

¹) Jvf. til hele opholdet i Kiel nr. 1.

²) Johannes Geibel (1776—1853), reformert præst i Lübeck 1797—1847.

blev han på sin rejse ofte ført til at sammenligne Danmark med udlandet, som regel til sidstnævntes fordel. — Opholdet i Lübeck har således bragt Rudelbach i forbindelse med noget væsentligt nyt. Som han selv meddeler, har kredsen omkring Geibel »mich in so vieles eingeführt, was ich bisher kaum dem Namen nach kannte«¹.

I storbyen *Hamburg*, hvortil han ankom den 17. juni, befandt han sig ikke så godt som i Lübeck. Kun biblioteket, som indeholdt mange værdifulde håndskrifter og en bibelsamling, havde interesse for ham. Han træffer en del landsmænd: prof. *O. Bang* (Mynsters stedbroder)², prof. *Rahbek* og frue³ (som han kendte i forvejen fra den tid, han færdedes i Bakkehuset), prof. *L. Kruse*⁴. Den vigtigste person, han træffer i Hamburg, er imidlertid den franske vækkelsesprædikant *Merle d'Aubigné*⁵, som var kommet på kant med sin menighed i Hamburg og nu ville vende byen ryggen. Han var vakt gennem Robert Haldane og endvidere påvirket af bl. a. Neander og repræsenterede en vækkelsesfromhed af nærmest anglikansk type. Denne mand gjorde et uudsletteligt indtryk på Rudelbach, som

¹) Jvf. til hele opholdet i Lübeck nr. 3.

²) Ole Bang (1788—1877), læge, 1821 professor. 1823 foretog han en udenlandsrejse til Berlin, Dresden, Paris og London.

³) Knud Lyne Rahbek (1760—1830) og hans hustru Kamma samlede i Bakkehuset en omgangskreds, der spændte over alle grene af åndslivet. — Ved dette møde i Berlin skrev Rudelbach i Rahbeks stambog:

Ἐκ θεοῦ ἀνὴρ σωαίς ἀνθεὶ ἐς ἀεὶ παραίδεσσι. Pindar. Olymp. II, 11.

Durch diese Worte des von uns beiden verehrten tief sinnigen alten Sängers empfiehlt sich Ihrem freundschaftlichen Andenken auf deutschem Boden und im dänischen Vaterlande

Ihr Freund und Verehrer

A. Rudelbach.

Hamburg, den 24. Junius 1823.

(Museum, 1895 II, p. 181).

⁴) Lauritz Kruse (1778—1839), forfatter. Titulær professor 1812. Forlod Danmark 1820 og boede i Hamburg og Paris.

⁵) Jean Henri Merle d'Aubigné (1794—1872), reformert. Fransk præst i Hamburg 1819—23, derefter hofprædikant i Brüssel.

priser ham med begejstringens varme: »... ein Ehrfurcht gebietendes, liebevolles Gesicht, u. ein Paar so seelenvolle Augen, dass der Mann mich ganz an sich gefesselt hatte, ehe er den Mund aufthat. Aber seine Predigt war auch lauter Liebe, Herzlichkeit u. christliche Begeisterung«¹. Han slutter sig meget nært til ham, som sikkert har kunnet tilfredsstillende hans videbegærlighed om vækkelsens grundtanker. De aftaler at mødes igen i Bremen. Blandt andre præster, Rudelbach hørte i Hamburg, kan nævnes *Strauch* og *Rautenberg*² — han omtaler dem begge med sympati. Inden han forlader byen, aflægger han et besøg hos *Claudius'* enke i Wandsbeck. Han tilbringer her en behagelig dag. Særlig fryder det ham at høre en af døtrene fremføre stykker af Händels Messias³. Besøget i Wandsbeck må betragtes som en valfart. Rudelbach havde stor veneration for den kreds, der omkring århundredskiftet modarbejdede rationalismen: Lavater, Jung-Stilling etc. — og altså også Matthias Claudius, hvis enfoldige kristentro midt i tidens vantro har gjort et stærkt indtryk på ham.

I *Bremen* var der blevet fremkaldt en livskraftig vækkelse af de reformerte præster *Mallet*⁴ og *Gottfried Menken*⁵. Til denne by kom Rudelbach den 26. juni og fik her et betydningsfuldt ophold. Selve stemningen i byen tiltaler ham, karakteriseret — som den er — af vækkelsen: »eine stille, ernste und einfache Sitte zeichnet Bremen aus.« De ovennævnte præster lærer han at kende. Mallet (»... der liebenswürdigste Mann, den ich je gesehen habe«) forkyndte evangeliet ud fra modsætningerne synd—nåde, liv—

¹) Nr. 4, 1v.

²) Ludw. Chr. Gottlieb Strauch (1786—1855), fra 1819 Hauptpastor ved St. Nicolai i Hamburg. — Joh. Wilh. Rautenberg (1791—1865), siden 1820 præst i Hamburg.

³) Matthias Claudius (1740—1815) udgav tidsskriftet »Der Wandsbecker Bote«. Fik en tid lang understøttelse fra det danske hof. — Nr. 4, 1v.

⁴) Friedrich Ludwig Mallet (1793—1865), siden 1817 præst i Bremen.

⁵) Gottfried Menken (1768—1831), præst i Bremen 1801—25.

død, sandhed—løgn etc. Menken samlede ved sin bibelske, analytiske prædiken store skarer. Han var influeret af Samuel Collenbusch, havde optaget hans tanker f. eks. om helliggørelsen, men i afdæmpet form, således at Rudelbach intet bemærker om hans egenart udover, at han er en original teolog, men iøvrigt omtaler ham som en god kristen ven, der nærer et oprigtigt ønske om at virke for Guds rige: »[Er ist] einer der ersten und originellsten Theologen unserer Zeit. Was dieses Mannes Bekanntschaft mich erfreut hat, kannst Du nicht glauben, auch habe ich dies seltene Glück, den Verkehr mit ihm so wie mit mehreren schriftlich fortsetzen zu können«¹. Til den kreds, der samledes omkring Menken, hørte familien Kompff, i hvis hjem Rudelbach var en hyppig gæst. Kandidat Kompff (»der von lebendigem Eifer für das Christenthum beseelt ist«) indfører ham i de dannede familier i byen. Rudelbach gør iøvrigt her i Bremen den iagttagelse, at kirken ikke er »gedrückt«, som den er det i Hamburg og Danmark. Denne kendsgerning slår ham i endnu højere grad i Elberfeld².

Sammen med Merle d'Aubigné, som han efter aftale havde mødt igen, forlod Rudelbach Bremen den 3. juli. Over Osnabrück, hvor de gjorde et kort ophold, nåede de *Münster* den 5. juli. På vejen passerede de flere pilgrims-skarer, hvilket bragte deres tanker i bevægelse: »So kamen wir unter mancherlei Betrachtungen besonders über die Werkheiligkeit der katholischen Kirche . . . im lang ersehnten Münster an.« Münster kunne på forhånd gøre krav på Rudelbachs interesse. Den gamle bispestad havde i århundredernes løb ofte været skueplads for kirkehistoriske begivenheder. Da Rudelbach kom derved, traf han endnu resterne af den kreds, der under navnet »sacra familia« og med fyrstinde v. Gallitzin (1748—1806) som centrum om-

¹) Breve fra Menken til R. i Add. 1093 I, fra R. til Menken i Add. 1093 II (konc.). Heri mindes R. med vemod sit ophold i Bremen og kalder Menken »Theurer Vater in Christo«.

²) Jvf. til hele opholdet i Bremen nr. 4, 1v. og 2r., nr. 5, 1v.

kring århundredskiftet havde gjort byen berømt. Fra denne kreds er mange impulser til et inderligere fromhedsliv udgået, og den var en tid medvirkende til at højne den katolske kirkes anseelse på bekostning af den af rationalismen mareredne protestantiske kirke. Mænd som Matthias Claudius og I. G. Hamann stod fyrstinden nær, ligeledes Jacobi og Goethe. Mest kendt blev kredsen, da grev Fr. Leopold v. Stolberg (1750—1819) pinsedag 1800 i Münster gik over til katolicismen. Johann Michael Sailer og gennem ham Martin Boos, som nu var de store repræsentanter for »den katolske kirkes regeneration«, og som Rudelbach senere på rejsen traf (jfr. senere), havde haft forbindelse med kredsen i Münster.

Om Rudelbachs ophold i Münster kan vi ikke blot læse i et brev til hans kone, men også i en meget udførlig skildring i et brev til biskop Münster¹. Det første giver naturligvis et mere almindeligt og unuanceret billede, medens vi i det sidste ret nøje kan følge Rudelbachs diskussioner med de katolske professorer.

Rudelbach skiltes fra Merle efter et besøg hos en ung evangelisk præst i byen, Schickedanz, og han vovede sig nu ud i den katolske verden. Han besøgte *Overberg*², den højt skattede katolske præst, der havde været skriftefader for fyrstinde v. Gallitzin ved hendes omvendelse. Meget fik han dog ikke ud af besøget, da *Overberg* skulle rejse den samme dag. Han blev venligt modtaget og fik gode råd. Han traf der biskop *Caspar Droste zu Vischering*³, som også havde tilhørt *sacra familia*. Denne er dog ikke mere, hvad den har været, og også de to sidstnævnte har forladt deres

¹) Köln 29/7 23, trykt i Fr. Münster. Et Mindeskrift VI, p. 137—46.

²) Et Mindeskrift VI, p. 138. — Bernhard Heinrich *Overberg* (1754—1826) var den, som fyrstinde v. Gallitzin valgte til sin skriftefader, da hun efter flere års omgang med *Fürstenberg* 1789 vendte tilbage til den kristne tro.

³) *Caspar Maximilian Droste zu Vischering* (1770—1846), 1795 *Weihbischof* i Münster.

oprindelige liberale linje, mener Rudelbach¹. Også et andet medlem af den snævrere kreds besøgte han, nemlig professor *Katerkamp*². Det ser dog ikke ud til, han har fået noget virkeligt indtryk af ham.

Om professorerne ved universitetet hedder det: »Sie waren alle, obgleich streng katholisch, besonders human.« Særlig to af dem kom han i kontakt med: *Kistemaker* og *Neuhaus*³. Med den første diskuterer han traditionen og kirkebegrebet samt den katolske prædiken. Fra denne samtale skal anføres et ordskifte, som lader Rudelbachs eget kirkebegreb komme frem: »Erkennen Sie denn nicht . . . das an, dass der christliche Geist in allen Confessionen seyn könne?« Da Kistemaker svarede ja hertil, sagde Rudelbach: »Nun wohl . . . wo dieser Geist sich thätig zeigt und die Glieder, die er belebt, zu einem Leibe verbindet, dessen Haupt Christus, da ist die christliche Kirche.«⁴ — Kistemaker førte ham til dogmatikeren Neuhaus, som i højere grad end Kistemaker vakte hans kritik⁵. Han bedømmer ham som en katolsk rationalist af *Hermes'* skole (om *Hermes* jvf. senere). Samtalen drejede sig om katolicismens

¹) »Die Familia Sacra hat sich überhaupt seit Stolbergs und der Galliczin Tode mehr oder weniger zerstreut und hinter die Schutzwehr der alleinseeligmachenden Kirche geflüchtet.« Om Overberg: »Auch Overberg ist nicht mehr der alte liberale Overberg.« Om Droste zu Vischering: »sein unbefangenes und gutmüthiges Wesen muss jedermann anziehen; doch scheint er eben nicht der Mann zu seyn, mit dem man ganz offen sprechen könnte.« (Et Mindeskr. VI, p. 138).

²) Johann Theodor Hermann Katerkamp (1764—1834) kom 1797 i huset hos fyrstinde v. Gallitzin, 1809 blev han professor i kirkehistorie i Münster.

³) Franz Neuhaus (1784—1853). — Johannes Hyazinth Kistemaker (1754—1834), professor i eksegesi i Münster 1795. Også han hørte med til kredsen omkring fyrstinde v. Gallitzin.

⁴) Et Mindeskrift VI, p. 139.

⁵) »Ich sah hier an diesem Mann zum ersten Mal das sprechendste Beispiel, wie der Katholicismus den Menschen zersplittert und ihn vom eigentlichen inneren Lebenspunkt in unserm Herrn und Meister immer mehr entfernt.« (ibid. p. 140).

og protestantismens principper og om jesuitterne, hvis probabilisme Neuhaus tog i forsvar. Harmonien forblev dog uantastet; de skiltes med osculum fraternitatis.

Der var en katolik, der i særlig grad gav hans ophold i Münster fylde, Pater *Tyrell*¹. Mødet med denne mand betød så meget for Rudelbach, at han alene for at møde ham gerne havde foretaget den lange rejse: »... ein solches Herz ohne Falsch, ein so reines Christenthum lebt in dem Manne, dass jeder seinen Namen mit Ehrfurcht nennen sollte . . . die Stunde, welche ich bei ihm verlebte . . . und der Segen, womit er mich entliess, werden mir ewig unvergesslich seyn.« Med sin centralt-kristelige indstilling har Pater Tyrell umiddelbart tiltalt Rudelbach², og at den lærde pater studerede den nordiske oldtid, gjorde ikke samværet mindre interessant. »Verwandte Seele verstehen sich ganz«, citerer Rudelbach, og i fortsættelse heraf siger han om de mennesker, han på sin rejse kommer i forbindelse med: »diese Freunde, die man sich durch den Herrn Christum erwirbt, sind keine Complimentfreunde« — men på dette grundlag sluttes der venskaber, der varer hele livet. At få sådanne venner må være det egentlige formål med rejsen for en teolog³.

I vemodig stemning tog han fra Münster den 10. juli. Den 11. nåede han Düsseldorf, hvor han kun gjorde et kort ophold. Efter en rundtur i byen tog han samme dag videre til *Elberfeld*. Denne by skulle berede ham en af de mest dybtgående oplevelser på hele rejsen. Ruhregnen hørte til de steder, hvor den frembrydende vækkelsesbevægelse havde skudt sine livskraftigste skud. Vækkelsen kom her i høj grad til at præge kirkelivet, og engelsk indflydelse

¹) Ferd. Franz Anton Tyrell (1760—1830).

²) »Es ist ein rührendes und zugleich erhebendes Schauspiel — ein Mann, der alle Fesseln des falschen Katholicismus abgeworfen hat, und nun, vielleicht bald am Ende seiner Laufbahn, rein als Christ dasteht.« (Et Mindeskrift VI, p. 142).

³) Nr. 6, 1v.

gjorde sig gældende. Det er ikke konfessionalismen, der har overvægten (skønt den også spiller en rolle, jvf. senere), men en praktisk kristendom, der også stiller krav til det daglige liv. Rudelbach blev fuldstændig bjergtaget af det religiøse liv, der fandtes på denne egn: »Christliche Bildung ist hier an der Tagesordnung, das Lesen der Bibel ist ihr unablässiges Geschäft und statt ins Theater oder Concert zu gehen versammeln sie sich zu religiösen Zusammenkünften.« Et sådant gennemført fromhedsliv, der præger en hel egn, synes at være noget nyt for Rudelbach. Fromhed er ham ikke ukendt; men han er hjemmefra vant til, at de troendes kreds kun er en minoritet — her omspænder den hele samfundet. Han fik her et indtryk af praktisk kristendom, og han blev begejstret. Han kom i forbindelse med mange familier og personer både i selve Elberfeld og i omegnen; men den, der betød mest for ham, var den kendte vækkelsesprædikant *Krummacher*¹, der var præst i Elberfeld, »ein ganz origineller und gewaltiger Geist«. Hans forkyndelse gør et stærkt indtryk på Rudelbach: »Die Vorträge Krummachers sind so eigentümlich, dass ich sie mit keinen andern zu vergleichen wüsste.« Særlig hans kendskab til og brug af bibelen imponerer Rudelbach: »Das hervorstechende ist seine tiefe und ganz einzige Bibelkenntniss, die er besonders in Darstellung der biblischen Lehre von der Sünde, der Gnadenwahl und dem Gnadenbunde geltend macht.« Selve hans fremtræden er tiltalende, præget af en vis djærvhed.² Han holdt, medens Rudelbach var der, prædikener over »die Namen Christi«. Krummacher er streng prædestinatianer og nægter al virksomhed i frelsesagen fra menneskets side. Den calviniske konfessionalisme, som her kommer frem, bringer ham i modsætning til en

¹) Gottfried Daniel Krummacher (1774—1837), 1816 præst i Elberfeld.

²) »... allen äussern Schmuck der Beredsamkeit verschmäht er, nur nicht einen gewissen kräftigen Witz, der ihm besonders gut steht und unfehlbar seine Spitze in den Gemüthern hinterliesst.« (Nr. 7, 1v.)

del af menigheden, collenbuschianerne¹. Hvilket indtryk denne teologiske strid gør på Rudelbach, ved vi ikke. Han refererer kun striden og reserverer yderligere oplysninger til dagbogen. Hovedsagen er, at hans ophold i Elberfeld har givet ham en forestilling om, hvad en vækkelse formår. Her var han netop kommet til et af brændpunkterne i det religiøse liv, der var ved at vokse frem, og kunne således her som få andre steder pleje et af sine formål med rejsen.

Næste station på vejen var *Köln*, hvortil han ankom den 22. juli. Byens rige folkeliv tiltrak ham: »Nirgends habe ich ein so frisches, kräftiges und fröhliches Volksleben gesehen . . .« Folkelivets mest fantastiske udslag, karnevalet, kunne han naturligvis på grund af årstiden ikke overvære (hvad han beklager), men kirmessen, som også fik byen til at flamme op i mangfoldig livsudfoldelse, fylder ham med begejstring. Kunstsamlingerne og de gamle bygningsværker studerede han med stor interesse². Hans personalkendskab i denne by er ikke overvældende. Foruden nogle kunstnere og professorer nævner han af bekendte kun en vinhandler ved navn Elias Mumm, som kendte Sailer og Leander van Ess, og som kunne forsyne ham med nyheder fra de katolske inderkredse³. Byens kirkelige liv har han ikke meget tilovers for, præget som det er af uvidende præster⁴. Dog roser han sangen i kirkerne. Det ser ikke ud til, at Rudelbach i denne by har oplevet noget epokegørende.

---

¹) »Dass bei einer solchen völligen Freigebung der christlichen Andacht und bei einem so allgemeinen Streben nach christlicher Erkenntniss auch eine grosse Verschiedenheit der Ansichten sich ausbilden muss, folgt von sich selbst.« (Nr. 7, 1v.).

²) Han undskylder over for sin kone, at han ofrer så megen plads på beskrivelsen af disse ting — »Und wahrlich mein Herz schwelgte in der heiligen Stadt Cölln im Genusse des Alterthums und der Kunst.« (Nr. 9, 1v.).

³) Et Mindeskrift VI, p. 144. De nyheder, han får, lader han gå videre til Münster. — Nr. 9, 2r.

⁴) »Von der religiösen Stimmung der Leute kann ich Dir nicht viel erfreuendes erzählen; wie ist es auch anders möglich, als dass der crasse

Den 4. august rejste han fra Köln til *Bonn*, hvor han opholdt sig fra den 4. til den 14. august¹. Her fandtes »die preussische Rheinuniversität«, oprettet 1818 af Fr. Wilhelm III. Det var paritetisk, d. v. s. der fandtes både et katolsk og et protestantisk teologisk fakultet. Dette forhold danner baggrunden for Rudelbachs udbytte af den tid, han tilbragte i Bonn. Han kunne nu få lejlighed til at iagttage brydningen mellem de to konfessioner på nært hold. Han blev øjenvidne til universitetslærernes venskabelige samliv, som særlig fandt sted inden for det katolske fakultet, og som var dobbelt rosværdigt på baggrund af, at man her kunne møde »en skolastisk ånd, som dræber al videre livsudvikling«.

Rudelbach omtaler først det katolske fakultet, som han fik et indgående kendskab til. Også inden for dette mærkede man de nye kræfter, der var igang inden for den katolske kirke, kritik af pavedømmet, en indre mobilisering. Hele denne retning har i allerhøjeste grad Rudelbachs interesse. I et brev til biskop Münter giver han sin egen opfattelse af den aktuelle situation, og vi vil referere hans tanker herom, da de danner grundlaget for hele hans færd i katolske kredse. Inden for den omtalte retning, der vil søge at skabe et nyt indhold i den katolske kirke, findes der to grupper. Den første af disse har et videnskabeligt grundlag. Den lægger vægt på lærdom og fri forskning og kritiserer forsigtigt efter princippet: *ab initio non fuit sic*. Hertil hører bl. a. Leander van Ess². Den anden gruppe, der i særlig grad har Rudelbachs kærlighed, lægger vægten på den personlige tilegnelse af kristendommen: til den ydre kristendom svarer der en indre. Mennesket skal helliges i

---

Wahn Glaube da sein Haupt erhebt, wo die Pfaffen meist die unwissendsten rohesten Menschen sind u. doch als Priester Gottes verehrt werden müssen.« (Nr. 9, 2r.)

¹) Jvf. til det følgende: brev til biskop Münter, Wien 11/12 23, trykt i Fr. Münter. Et Mindeskrift VI.

²) Jvf. nedenfor p. 594.

troen gennem kærlighed (*fides caritate formata*). For at undgå et åbent brud med kirken fortolker tilhængerne af denne gruppe Tridentinum og vender med de ældre protestanter tilbage til Augustin. Til denne gruppe hører først og fremmest Sailer, dernæst bl. a. Boos og Gossner¹. Disse to retninger, siger han, afspejler de to sider ved reformationen, og hermed må han vel mene på den ene side lærdommen og den frie forskning, som blev frigjort til kirkens tjeneste ved bortkastelsen af pavens åg, og på den anden side den personlige tilegnelse af evangeliet. Hvor nær han end føler sig stående denne sidste kreds, er han dog ikke ukritisk. Han kan se de pletter, den har. Der findes visse »Aftergattungen«: mange er ikke konsekvente, men anerkender pavedømmet af egoistiske grunde, går altså på akkord med sandheden (»begyndte i ånd, endte i kød«), og nogle, f. eks. Kajetan Weiller, vil konstruere en urkristendom uden dogmer, hvilket må betegnes som et misgreb².

Primarius for det katolske fakultet var prof. *Gratz*³, som Rudelbach placerer i den første af de to ovennævnte grupper. Om hans dogmatiske anskuelser, som iøvrigt ofte gjorde ham mistænkelig inden for den katolske kirke, dømmer Rudelbach ikke særlig smigrende: »sie sind freilich wegen ihrer ungeheuren Laxität, fast möchte ich sagen Indifferenz, nicht geeignet, ihm eine Anerkennung unter Freunden und Verehrern des positiven Glaubens zu erwerben. Alles ist ihm Recht von verschiednen Seiten angesehen.« Her ser man tydeligt, hvilken målestok Rudel-

¹) Ang. Boos jvf. nedenfor p. 593, ang. Sailer p. 604. — Johannes Gossner (1773—1858), Boos' biograf, trådte 1826 over til protestantismen. Virkede senere særlig for hedningemissionen.

²) Et Mindeskraft VI, p. 148—51. Rudelbach undskylder over for Münster denne digression: »Verzeihen mir Ihre Hochw. diese unmässige Abschweifung und halten Sie einem Dogmatiker zu Gute, den die Orientirung auf dem heutigen fast unermesslichen Felde der theologischen Wissenschaft das erste und letzte ist.« (p. 151).

³) Peter Alois Gratz (1769—1849), 1819 professor i Bonn.

bach anvender. Lunkenhed bragte ham altid i affekt. Iøvrigt har Gratz udtalt den formodning, at det står bedre til med kirkeligheden i Norden end i Tyskland, hvortil Rudelbach bemærker: »möchte es nur wahr werden!«¹

Den mest markante skikkelse inden for det katolske fakultet i Bonn var *Hermes*², som ligefrem blev fører for en teologisk skole. Han var en kritisk natur, der dog ikke ville nægte et eneste af romerkirkens dogmer, men ville give dem en filosofisk underbygning. Han mente at kunne bevise dem alle ved filosofiens hjælp, ja, han krævede dette bevis. Som det var at vente, stiller Rudelbach sig afvisende over for ham. At kræve, at filosofien skulle være teologiens grundlag, var for ham den pure rationalisme, hvorfor han da også kalder ham en katolsk rationalist. Hans fejl er, at han ikke lader åbenbaringen være suveræn³.

De tre øvrige katolske professorer ofrer han kun kort omtale. *Seber*⁴, som ikke stod i et særlig godt forhold til Hermes, virker sympatisk på ham. Han er en afgjort fjende af ultramontanismen, og i sin nye dogmatik citerer han flere protestantiske end katolske forfattere, hvad der naturligvis stemmer Rudelbach gunstigt. Om *Scholz*⁵, der særlig gjorde sig bemærket som tekstkritiker, hedder det: »Er ist ein Mann von gelehrten Kenntnissen aber von äusserst geringer Beurtheilungskraft«, og om *Ritter*⁶: »Sein

¹) Et Mindeskrift VI p. 148. Understregningen er af R. (i koncepten).

²) Georg Hermes (1775—1831), 1820 professor i Bonn. Han bliver senere kirkeligt fordømt, og hans bøger kommer på index.

³) Et Mindeskrift VI, p. 152.

⁴) Franz Joseph Seber (1777—1827), 1819 professor i moral og dogmatik i Bonn.

⁵) Johann Martin Augustin Scholz (1794—1852), professor i Bonn 1821.

⁶) Joseph Ignaz Ritter (1787—1857), 1823 professor i kirkehistorie i Bonn.

einziges Verdienst . . . ist seine servile Denkkungsart.« Rudelbach føler sig sikker i sin dom!¹

Vi er nu færdige med det katolske fakultet, og han vender sig til det protestantiske for at ramme det med sin ros og dadel. At der er tre gange så mange katolikker som protestanter, siger intet om de to fakulteters kvalitet. De protestantiske professorer sættes også på anklagebænken; dog synes det, de slipper bedre derfra end de katolske. Men det er jo også en protestant, der dømmer — men vel at mærke en protestant, der som regel er hårdest mod sine egne. *J. C. W. Augusti*² var professor primarius og en fremragende forsker inden for dogmehistorien og den kristelige arkæologi, og han stod i forbindelse med biskop Münter. At han af Rudelbach får hædrende omtale, kan skyldes, at han er Münters ven; men der er dog ingen grund til at give en sådan forklaring — Augusti kan godt i sig selv have fundet nåde for Rudelbachs øjne³: »Was den Freund I. H., den Herrn Augusti zuerst betrifft, so behauptet er gewiss sowohl in Rücksicht auf Gelehrsamkeit als tiefe theologische Erkenntniss den ersten Platz, den er einnimmt. Als Dogmatiker trägt er das kirchlich-lutherische System in aller seiner Schärfe und Bündigkeit vor.« Der er den ejendommelighed ved Augusti, at han tillægger traditionen stor vægt, hvilket katolikkerne tager til indtægt. Interessant er Rudelbachs reaktion herpå: Augusti er på dette punkt i overensstemmelse med gode lutheranere som Chemnitz, Calov, Gerhard etc. Rudelbach er altså selv positivt indstillet over for traditionen⁴.

*G. C. F. Lücke*⁵ var professor i Ny Testamente og kirke-

¹) Et Mindeskrift VI, p. 153.

²) Joh. Chr. Wilh. Augusti (1771—1841), 1803 professor i orientalsk sprog i Jena, 1812 prof. theol. i Breslau, 1819 i Bonn.

³) Også over for sin hustru udtaler R. sig gunstigt om Augusti (nr. 10, 2r.)

⁴) Et Mindeskrift VI, p. 154.

⁵) Gottfried Christian Friedrich Lücke (1791—1855), professor i Bonn 1818.

historie og påkalder særlig interesse ved sit nære venskab med Schleiermacher. Dette forhold var Rudelbach klar over og karakteriserer ham på følgende måde: »ein herzlicher und lieber Mann, dem die Wissenschaft sowol als das christliche Leben ein tief empfundenes Bedürfniss [ist].« Rudelbach sammenligner ham med Schleiermacher; på grund af sin vege apparition når Lücke ikke »die entschiedne Schärfe und Stärke jenes Dialektikers.« Iøvrigt betegnes han som »der frequentirtester Professor«. Rudelbachs forhold til ham har været hjerteligt, og Lücke har endog talt om at besøge ham i København¹.

*J. K. L. Gieseler*², som var banebrydende i evangelieforskningen og en habil kirkehistoriker, var Lückes modsætning. Hvor den ene var veg, var den anden skarp: »behutsam alles erwägend, wenn jener [Lücke] auf oft schlüpfrigem Grunde rasch vorschreitet, und keck alles um sich her als Polemiker zertrümmernd, wenn jener lieber die Segel streicht oder den Deckmantel christlicher Liebe umwirft . . .« Han er i øjeblikket ved at udarbejde en kirkehistorie. Hans forbillede på dette område er Schlosser³, hvad Rudelbach nævner med glæde. Schlosser ville ikke som Ranke kun fastslå, hvad der virkelig var sket; men han foretog en vurdering af de indsamlede fakta. Han satte historien for moralens domstol. Den eneste fuldgyldige karakteristik af en begivenhed opnås kun ved at sætte den i forhold til moralloven. Dette kan naturligvis let føre til subjektivisme og vold mod virkeligheden. At Rudelbach her erklærer sig for tilhænger af denne metode, er ganske interessant og bekræftes ved en gennemlæsning af hans historiske arbejder. Som historiker er han aldrig neutral; han fælder altid moralske domme. Han træffer kort tid senere Schlosser i Heidelberg. — Men det, der i særlig grad giver Gieseler værdi i Rudelbachs øjne, er dog, at han inter-

¹) Et Mindeskrift VI, p. 155 f.

²) Johann Karl Ludwig Gieseler (1792—1854), professor i Bonn 1819.

³) Fr. Christoph Schlosser (1776—1861), professor i Heidelberg 1817.

esserer sig for, hvad der sker på den anden side af den konfessionelle skillemur: »Er ist nächst Augusti der einzige in der Facultät, welcher von den Fort- oder Rückschritten der kath. Theologie eine profundere Notiz nimmt, obgleich dies eigentlich die Arbeit eines jeden protestantischen Lehrers seyn sollte, der sich seines Protestantismus recht klar bewusst werden will, denn erst aus dem Gegensatz geht die tiefe und innere Bedeutung desselben hervor.« På dette punkt er han just en mand efter Rudelbachs hjerte¹.

På professor *Sack*² ofres der kun en kort omtale. Han har rejst en del i England og er i nogen grad påvirket af engelsk fromhedsliv (hvad Rudelbach ikke synes at lægge mærke til eller vægt på). Hans virksomhed er mere praktisk end videnskabelig. Hans bemærkninger om unionen som en given og modtagen for de forskellige konfessioner interesserer Rudelbach, og han refererer dem med dulgt sympati: »Die Lutheraner nämlich geben den Reformirten einen festen äusseren Bestand und nehmen von ihnen die Elemente der primitiven christlichen Gesellschaftsverfassung in den Presbyterien. Sacks Thätigkeit ist unermüdet und gewiss im Segen des Herrn.«³

Professorerne *Arndt*⁴ og *A. W. Schlegel*⁵ træffer han også, men meddeler ikke, hvilket indtryk de har gjort på ham. Han indfører dem blandt de »hochbegabte Männer«, han har lært at kende i Bonn, meddeler, at Schlegel er ved at

---

¹) Et Mindeskrift VI, p. 156. Gieslers forskning kendte R. i forvejen. Før udenlandsreisen skrev han en afhandling: Om en vis Modification i Hypotesen om en mundtlig Tradition, som Forklaringsgrund til de tre første Evangeliers Overensstemmelse (Nyt theol. Bibl. IV, 1823, p. 162—77), hvori Gieslers opfattelse refereres.

²) Karl Heinrich Sack (1789—1875), professor og præst i Bonn 1819—34.

³) Et Mindeskrift VI, p. 156.

⁴) Ernst Moritz Arndt (1769—1860), professor i historie i Bonn siden 1818.

⁵) August Wilhelm Schlegel (1767—1845), fra 1818 professor i litteratur i Bonn.

forberede en englandsrejse, og udstøder et hjertesuk over, at Arndt er under censur. Han nævner dem begge blandt de store mænd, han har haft den lykke at træffe på sin rejse. Begge var de markante skikkelser i romantikernes lejr; men at de skulle have betydet noget væsentligt for Rudelbach synes ikke at være tilfældet. Idealistisk og romantisk påvirkning havde ikke længere nyhedens interesse, i hvert fald ikke på det kristelige område.

I denne by er det altså forholdet mellem katolicismen og protestantismen, der særlig interesserer Rudelbach. Han har her som få steder haft lejlighed til at gøre studier i marken, og allerede nu har han fået et indtryk af den reformbevægelse, der arbejder inden for romerkirken (jvf. ovenfor). Han fatter den plan at studere denne bevægelse til bunds og udarbejde et skrift: Ueber die versuchte Regeneration der katholischen Kirche. Det skal hovedsagelig bestå af aktstykker vedrørende de katolske teologer, der på grund af deres forkyndelse er blevet fordrevet fra deres fædreland. Med en optimisme, som man ofte kan iagttage hos Rudelbach, men hvis grund i virkeligheden man ligeså tit savner, håber han at få bogen færdig til september¹. Denne bog kom desværre aldrig for dagens lys. Senere, da han træffer Sailer og Boos, kommer han endnu mere ind på livet af emnet. Den viden, han herved fik, blev dog ikke uden gavn, idet han benyttede den i sin senere litterære virksomhed, f. eks. i Theologisk Maanedsskrift.

Fra Bonn tog Rudelbach videre til *Neuwied*, hvor han kun blev et par dage. Han boede hos familien Keetmann (sønnen i huset havde han truffet i Elberfeld). Det er bemærkelsesværdigt, at han her stifter bekendtskab med brødremenighedens fromhedsliv, idet han overværer gudstjenesten nogle gange. Han stiller sig ret kritisk. Herrnhuternes kærlighedsmåltid (i »moderne« form: hver deltager

---

¹) Nr. 10, 2r.

medbringer te og kager i kirken) er ham en latterlig forestilling. Han træffer forstanderen for brødremenigheden i New York og Pennsylvanien, John Cunow, en efter Rudelbachs udsagn lærd mand¹. Den vigtigste begivenhed på disse kanter er dog besøget hos *Martin Boos*² i Sayn ved Koblenz. Rudelbach har i forvejen været opmærksom på denne mand, der fra mange sider samlede interessen om sin person. Hans anskuelser, der på flere punkter nærmede sig lutherdommen, skaffede ham utallige vanskeligheder, således at han blev »ein Märtyrer der Wahrheit«; men han oplevede også, at folk af alle konfessioner valfartede til hans præstegård. Nu slutter Rudelbach sig til pilgrimmenes skare (han betegner selv besøget som en »Pilgerfahrt«), og han fik ved dette besøg et indtryk, han ikke foreløbig rystede af sig. Han betegner Boos som »einer der ersten Geistlichen in der katholischen Kirche« og siger iøvrigt om besøget: »Ich sah in diesem Manne . . . einen zweiten Luther. Darum haben ihn seine Glaubensgenossen verfolgt.« Han oplever gennem Boos det, der trods adskillelsen forener de forskellige konfessioner. »Weinend drückte er mir beim Abschiede die Hand, ein Vorgefühl einer besseren Welt, wo kein Katholike und kein Protestante als solcher gerichtet wird, aber der Christ, der in seines Meisters Namen den geringsten seiner Brüder aufgenommen und erquicket.«³ I det påtænkte værk om katolicismens fornyelse havde Rudelbach sikkert tiltænkt Boos en fremskudt plads; men han finder dog senere en anden lejlighed til at udtrykke sin begejstring for ham⁴.

Derfra tager han over Koblenz til Mainz, hvor han kun bliver en enkelt dag, og derfra igen til *Frankfurt*, hvortil

¹) Nr. 11, 1v.

²) Martin Boos (1762—1825), fra 1819 præst i Sayn.

³) Nr. 12, 2r.

⁴) Han skrev i *Theologisk Maanedsskrift VIII og X* en artikel om Boos (i anledning af Gossners biografi). Heri skinner selvoplevelsen tydeligt igennem.

han ankommer den 19. august, og hvor han bliver en uges tid. Han befinder sig ikke særlig godt i denne by, som møder ham med en høflig og fornem, noget kold stemning, som ikke passer til hans naturel og omgangsform. Havde der ikke været enkelte, han kunne slutte sig til, havde han forlængst rystet støvet af sine fødder. Blandt omgangsfællerne indtages førstepladsen af »der Veteran« dr. *Passavant*¹, den reformerte teolog, som havde været ven med Goethe og Lavater, hvis fromhedstype han er præget af. Rudelbach meddeler, at han engang har studeret i Göttingen sammen med professor Hornemann. Professor *Molitor*², som var lærer ved filantropinet i Frankfurt, og som særlig beskæftigede sig med den jødiske filosofis forhold til kristendommen, stod Rudelbach meget nær. Han kom også sammen med nogle af Molitors venner samt en pastor *Stein*³, der var en bekendt af Münter⁴. Også i Frankfurt besøgte han kunstsamlinger og museer.

Han tog fra Frankfurt den 26. august til *Darmstadt*; herfra drog han dog igen bort efter en dags forløb. Han havde håbet at træffe *Leander van Ess*⁵, som imidlertid ikke var hjemme. Også han var en katolsk præst, der var kommet i modstrid med sin kirke. Hans bibeloversættelse var 1821 blevet kirkeligt forbudt, og han stod i forbindelse med det britiske bibelselskab. Rudelbachs interesse for ham er således let forklarlig. Hofpræsten *Zimmermann* havde han ingen sympati for⁶.

---

¹) Jakob Ludvig Passavant (1751—1827), præst i Frankfurt 1795, Schul- und Studienrat 1812.

²) Joseph Franz Molitor (1779—1860).

³) A. Stein, bypræst i Frankfurt a. M.

⁴) Nr. 11, 2r.

⁵) Leander van Ess (1772—1847), fra 1822 privat lærd i Darmstadt.

⁶) Ernst Zimmermann (1786—1832), 2. Hofprediger i Darmstadt og udgiver af *Allgemeine Kirchenzeitung*. — ». . . der Oberhofprediger Dr. Zimmermann, von dem Münter viel Wesens gemacht, mir wenigstens ziemlich flach vorkam.« — Nr. 13, 1r.

Den 28. august når han til *Heidelberg*. Her træffer han landsmænd: lic. *Holm*¹, den unge teolog, der ligesom Rudelbach rejser i videnskabeligt øjemed, og som senere kommer til at høre med til kredsen omkring Theologisk Maanedsskrift, og *Krøyer*², den senere kendte zoolog, der var på vej hjem fra fiaskoen i Grækenland. Rudelbach ytrer ofte sin glæde over at genopfriske den danske tunge. En anden grund til, at Heidelberg spænder Rudelbachs forventninger, er, at en af hans københavnske venner, pastor Vald. Rothe³, i sin ungdom har studeret her, og Rudelbach omgås nu

1) Jens Albrecht Leonhard Holm (1799—1861) foretog sin udenlandsrejse 1821—24, tog licentiatgraden i Berlin. Fra Paris skrev Holm til prof. Jens Møller: »... inderligen glædede det mig at træffe sammen i Heidelberg med Rudelbach, han gjør en skjøn og lærerig Reise, han(s) sande christelige Sindelag og Tænkemaade behager mig særdeles, hans alvorlige Stræben forbunden med hans store Lærdom er et godt Tegn; jeg oplevede med ham to meget interessante Timer hos Paulus og gamle Voss.« (9/10 23, Ny kgl. Saml. 3000, 4).

2) Henrik Nikolaj Krøyer (1799—1870). Hans sympati for grækernes frihedskamp førte ham 1821 til Grækenland, hvor han sluttede sig til de kæmpende. Imidlertid skuffedes han af det hele og tiltrådte hjemrejsen, som blev afbrudt af næsten et års ophold i Heidelberg. Rudelbach fortæller om Krøyers eskapader i denne by: »Der Krøyer hatte hier viele Scandale gehabt, hatte neulich drei Wochen in Carcer gesessen, und bekam nun auf einmal zwei Duelle. Er musste also fort um nicht vielleicht ein Jahr auf die Festung zu kommen. Wir begleiteten ihn also erst nach Mannheim, wo ich wieder zurückging, ... und von da hat ihn Holm weiter nach Frankfurt in Sicherheit gebracht, wo er ausser badischem Gebiet ist.« (Nr. 12, 1v.). Krøyer meddeler i sine erindringer (Erindringer af Henrik Krøyers Liv, Kbh. 1870, p. 187 f.) intet om opholdet i carcer, medens den øvrige del af R.s beretning bekræftes. Holm får iøvrigt i samme værk en noget foragtelig omtale. R.s dom over Krøyer har været forholdsvis gunstig: »ein Mensch von heldenmässiger Körperkraft ... und nicht ohne Geist.« (Nr. 11, 2r.). — I et brev til prof. Jens Møller beretter Holm om sit møde med Krøyer: »Jeg traf og i Heidelberg vor Landsmand Krøyer, som havde levet der i henved 10 Maaneder et heelt underligt Liv, muligt er han nu hjemme, han gik med mig til Frankfurt ...« (9/10 23, Ny kgl. Saml. 3000, 4).

3) Valdemar Rothe (1777—1857), sognepræst ved Trinitatis kirke, Dr. theol. 1836.

hans gamle lærere og venner¹. Byens meget gamle universitet, som var blevet reorganiseret 1803, rummer et teologisk fakultet, der netop nu er inde i en blomstringsperiode. Blandt professorerne findes berømteder som *Daub*² og *Paulus*³. Af de ældre professorer bliver Rudelbach som fremmed mødt med mistro. Der hersker skismatiske forhold ved universitetet, og han kan ikke slutte sig til nogen af parterne: »weder mit Daub, vor dem alles Christenthum in weltliche und Tagesphilosophie untergeht, noch mit Paulus, der seinen Protestantismus darin setzt, gegen allen Glauben zu protestiren.« Her afviser Rudelbach altså både hegelianismen (Daub blev senere en af førerne for det hegelske højre) og rationalismen. Til gengæld omgås han de yngre professorer, *Lehwald*⁴, som han følges med et stykke vej videre frem på rejsen, samt *Ullmann*⁵ og *Umbreit*⁶, der var repræsentanter for den af Schleiermacher prægede mæglingsteologi. Historikeren prof. *Schlosser* bliver nærmest et ideal for ham (jvf. ovenfor p. 590). Af de øvrige professorer, han træffer, vil vi kun nævne prof. *Creuzer*⁷, den berømte mytolog, hvis forskning Rudelbach som ung i anledning af udarbejdelsen af sin prisopgave havde stiftet bekendtskab med⁸. Meget interessant har Creuzer i et brev til Münter givet et billede af Rudelbach, således som han blev opfattet i Heidelberg. Münter har skrevet derved og beklaget sig over Rudelbachs og Lindbergs optræden; nu svarer Creuzer, at det gør ham ondt at høre sådant om Rudelbach, men »schon hier bemerkten wir, dass er in seinen Äus-

1) Nr. 11, 2r.

2) Karl Daub (1765—1836), professor i Heidelberg fra 1791.

3) Heinrich Eberhard Gottlob Paulus (1761—1851), prof. i Heidelberg 1811. »Paulus Heidelbergensis«.

4) Eftersøgning forgæves forsøgt.

5) Karl Ullmann (1796—1865), professor i Heidelberg 1821.

6) Fr. Wilh. Karl Umbreit (1795—1860), prof. i Heidelberg 1820.

7) Georg Friedrich Creuzer (1771—1858), fra 1804 prof. i Heidelberg.

8) Nr. 13, 1v.

serungen manchmal etwas Grelles und Starres hatte.« Ganske vist ligger denne dom 3¹/₂ år efter Rudelbachs ophold i Heidelberg og er provokeret af Münter; men der er dog ingen grund til at betvivle, at den er sand¹.

Rejsen går videre til *Karlsruhe*, hvortil han fulgtes med prof. Lehwald. Denne by ynder han ikke. Den frembringer ubehagelige associationer hos ham: »Das Ganze ist mir ein sprechendes Bild der leidigen Aufklärung des achtzehnten Jahrhunderts — diese gerade Linie, welche ins unendliche wiederholt nur Eckel [sic!] erwecken kann.« Han foretager herfra en udflugt for at besøge *Henhöfer*² i Graben, den katolske præst, der havde samlet opmærksomheden om sin person ved sammen med sin menighed i Mühlhausen at træde over til protestantismen. Imidlertid meddeler Rudelbach intet om, hvordan besøget faldt ud. Den 17. september kommer han til *Stuttgart*. Her færdes han i egne (Schwaben), hvor den gamle religiøsitet endnu ikke er blevet røkket af den nye vantro. I denne by blev han af danskeren *L. Kruse*³ indført i en kreds af skønånder, i hvilken han traf *Uhland*⁴ (fru Rudelbachs yndlingsdigter) samt andre »für alles Edle und Schöne enthusiastische Männer«. Dog beskæftiger han sig næsten mere med kunstsamlingerne end med menneskene. (Et af Thorvaldsens kunstværker, en kristusfigur, fandtes i byen). Hans ophold i Stuttgart synes ikke at have været særlig betydningsfuldt⁵.

Den 23. september følges han med Lehwald til *Tübingen*, hvor der findes både et katolsk og et protestantisk teologisk fakultet. Han sætter dog det første over det sidste, som

¹) Fr. Münter. Et Mindeskraft V, p. 214 (Heidelberg 3/3 27).

²) Aloysius Henhöfer (1789—1862), ekscommuniceret 1822. Evangelisk præst i Graben 1822.

³) Ang. Kruse jvf. ovenfor p. 578.

⁴) Ludwig Uhland (1787—1862), påvirket af romantikken. 1829—32 professor i tysk litteratur i Tübingen.

⁵) Nr. 14.

er inde i en nedgangsperiode¹. Da den ældre Tübingerskole (Storr, Steudel etc.) endnu residerede her, vandt universitetet en vis navnkundighed; men for øjeblikket står det sløjt til: embederne bliver ikke rettidigt besat, ukvalificerede professorer ansættes osv. Det katolske fakultet var temmelig nyt (det 1811 oprettede fakultet i Ellwangen flyttedes 1818 til Tübingen), og det var af større lødighed. Professorerne så det som deres opgave samtidig at hævde deres katolicisme og holde sig à jour med, hvad der foregik inden for den protestantiske forskning. Sailers indflydelse mærkes. Professorerne *Herbst*² og *Feilmoser*³ modtog Rudelbach venligt og ydede ham »geistvolle Unterhaltung«. Han synes at sætte stor pris på disse to, og også gennem dem lærer han mere om den katolske kirke: »Es gilt . . . nicht mehr darum: bist Du ein Katholik oder bist Du ein Protestant, sondern: ist der Sinn des Christenthums Dir gegangen? Siehest Du den Heiland in seiner Weltregierung? Verehrest Du ihn als Gottes Sohn . . . ?« Han samler stadig materiale til sit skrift om disse ting, ja, han vil endog skrive til Jens Møller derom, for at denne ikke skal komme ham i forkøbet⁴.

Men også opholdet i Tübingen får en ende, og han drager videre til *Strasbourg*, idet han — sikkert af hensyn til rejseruterne — lægger vejen om ad Stuttgart. Her gør han et ufrivilligt ophold på en dag på grund af forsinkelser i transporten. Ved denne lejlighed lærer han *M. Hofacker*⁵

---

¹) »Die evangelische Facultät huldigt mehr dem Castengeiste und einer gewissen stehenden Form in der Theologie, auch sind sie alle . . . wenig erbaulich für mich gewesen.« (Nr. 14, 2r.).

²) Johann Georg Herbst (1787—1836), fra 1817 prof. i orientalske sprog og G. T. i Tübingen.

³) Andreas Benedikt Feilmoser (1777—1831), fra 1820 prof. i N. T. i Tübingen.

⁴) Nr. 14, 2r. og 15, 1r. Et sådant brev findes ikke i Jens Møllers arkiv.

⁵) Velsagtens en broder til de mere kendte Ludwig og Wilhelm Hofacker.

at kende. Derefter sætter han foden på fransk grund og drager ind i Strasbourg. Han får indpas i byens fine selskab. Hans omgangskreds er nærmest af politisk art: prof. *Ehrmann*, som spillede en rolle ved revolutionen, nu »ein warmer, thätiger Christenthumsfreund und scharfsinniger Bibelforscher«, og »der von Genie, Witz und Laune überfliessende *Görres*«, som på grund af politisk virksomhed var fordrevet til Strasbourg¹. På dette tidspunkt har han endnu ikke fået kirkelige, ultramontane interesser. Pædagogen *Krafft*, »en lille mand med et stort hjerte«, kommer ham venligt i møde. Han giver ham anbefalinger med, bl. a. til Paris².

Han tog afsked med Strasbourg den 9. oktober og satte kursen mod *Basel*, »die — was religiöse Beziehungen betrifft — merkwürdigste Stadt der Schweiz«³. Siden slutningen af det 18. århundrede havde byen en fremskudt stilling i tidens religiøse liv. Her var det, Urlsperger 1780 stiftede Deutsche Christenthumsgesellschaft, 1815 stiftedes Baselermissionen, og missionsanstalten oprettedes, for hvilken *Blumhardt*⁴ blev inspektør, og hvor der blev øvet en pionerindsats for missionsagen. Basel var netop et sådant knudepunkt for det religiøse liv, som Rudelbach ønskede at besøge, og han er på forhånd interesseret i, hvorledes missionsanstalten virker. »In Basel . . . interessierte mich vorzüglich die Missionsanstalt: eine ächt christliche Stiftung, die wie das Christenthum selbst aus einem kleinen Senfkorn erwachsen, jetzt schon herrliche Blüthen und Früchte trägt.« På anstalten tager man venligt imod ham (det var jo af stor betydning, at udenlandske gæster fik det bedste indtryk). Han får lov til at overvære undervisningen og beundrer den måde, hvorpå den i Basels religiøse liv

1) Joseph v. Görres (1776—1848), flygter til Strasbourg 1819.

2) Nr. 15.

3) Nr. 16, 2r.

4) Chr. Gottl. Blumhardt (1779—1838), inspektør for missionsanstalten 1816—38.

meget fremtrædende pastor *v. Brunn*¹ katekiserer. Rudelbach var jo selv gammel pædagog. Han er med ved optagelse og eksamination af nye elever og bliver spurgt til råds under censuren. Hans dom over det arbejde, der er i gang, støtter sig således på kendsgerninger: »Der Geist, der dieses Institut beseelt, die Begeisterung der Lehrer so wie der ächte Missionssinn in den Schülern, ist ganz einzig. An der Spitze steht Mag. Blumhardt, ein eben so eifriger als talentvoller Mann. Ausser ihm ist *Spittler*², der Vorsteher der sogenannten »deutschen Christenthumsgesellschaft«, der bedeutendste in diesem Kreise.« At Rudelbach har følt sig hjemme i denne kreds, kommer klart frem, og han deltager ivrigt i det fromhedsliv, der her leves. Han omtaler med begejstring lørdagsaftenerne med bøn, efterretninger om Guds riges udbredelse og bibellæsning. Basel har følt sig som et hovedkvarter for evangeliets udbredelse, og hver lørdag har man gjort resultaterne op både af eget og andres arbejde. Rudelbach har sikkert haft følelsen af at være på et strategisk vigtigt punkt. I denne kreds traf han også den kendte pædagog *Zeller*³. Han lærte det meste af byens gejstlighed at kende. De præster, han kom i forbindelse med, var »alle Freunde und Vertheidiger des Christenthums«. Det drejede sig om den ærværdige *Falkeisen*⁴, antistes for Basels gejstlighed, *Burkhardt*⁵, som han besøgte privat, *La Roche*⁶ og *Passavant*⁷. Han kom også i forbindelse med

¹) Nikolaus v. Brunn (f. 1766), præst i Basel 1810. Præsident for komitéen for missionselskabet 1815—35.

²) Chr. Fr. Spittler (1782—1867), 1808 sekretær for Deutsche Christenthumsgesellschaft.

³) Chr. Heinr. Zeller (1779—1860). »Vækkelsestidens pædagog«. Også salmedigter.

⁴) Også Falkeisen stod missionsanstalten nær.

⁵) Sikkert præsten Emmanuel Burkhardt, som 1834 blev medlem af komitéen.

⁶) Simon Emanuel La Roche. Var med i komitéen 1815, afløste 1835 v. Brunn som præsident.

⁷) trådte 1825 tilbage fra komitéen på grund af alder.

Basels videnskabelige liv. Vi ved, at han har truffet *de Wette*¹, men han meddeler ikke selv noget herom. Da han tager af sted, forærer Blumhardt ham en arabisk bibel². Opholdet i Basel har således været meget frugtbart. Han har oplevet et kristent fællesskab og har set de praktiske følger af et levende missionssyn. Han bevarer længe Basel og Blumhardt i mindet³.

Efter det betydningsfulde ophold i Basel, som han afsluttede den 20. oktober, gik turen mod øst til *Schaffhausen*. Han opsøgte her professor *Spleiss*⁴, en ven af Sibbern og en vakt kristen, som i sin forkyndelse forlangte en afgjort omvendelse og et skarpt brud med verden. — Han tog bort igen med det samme til *Ulm*, hvor han beså domkirken, alt imens han tænkte store tanker om menneskelivet og priste sin tyske oprindelse: »Herrliche deutsche Ahnen, wie lieb' ich euch. Ihr seid auch meine Ahnen . . .«. Han besøgte professor *Gräter*⁵, en oldtidsforsker, som sværmede begejstret for nordisk sprog og litteratur. 1822 stiftede han *Gesellschaft der Dänenfreunde an der Donau*. Rudelbach

¹) Wilh. Martin Leberecht de Wette (1780—1849), teologisk professor i Heidelberg 1807, 1810—19 i Berlin, fra 1822 i Basel. Han roser i et brev til professor Jens Møller Rudelbachs lærdom og beklager, at han ikke har kunnet gøre noget for ham. (Ny kgl. Saml. 3000, 4).

²) Nr. 17, 1v. og 2r.

³) I et brev fremhæver han Basel som en kristelig by, særlig i sammenligning med Danmark, hvor kristendommen er en *ecclesia pressa*. (Konc. til Blumhardt, Kbh. 4/9 24, Add. 1093 II). Han sender nogle numre af *Evang. Missionsmagazin* hjem til sin kone. (Nr. 17, 2r.). Netop medens Rudelbach opholdt sig i Basel, var der tale om et samvirke mellem Danmark og Baslermissionen om et missionsforetagende på Guld-kysten. R. optoges meget af tanken og var efter sin hjemkomst i audiens hos kongen i den anledning. Da der 1826 dannedes en komite for denne mission, blev R. medlem. (N. Bundgaard: *Det danske Missionselskabs Historie I*, 1935, p. 49 f.; W. Schlatter: *Geschichte der Basler Mission III*, 1916, p. 6—7.)

⁴) David Spleiss (1786—1854), 1812 professor i Schaffhausen, 1813 tillige præst. — Nr. 17, 2r.

⁵) Friedrich David Gräter (1768—1830), ansat ved gymnasiet i Ulm 1818.

skal skrive i hans stambog og er meget betaget af, at hans navn skal skrives side om side med Herders og Wielands. — Det næste opholdssted er *Augsburg*, hvor han får lejlighed til at se katolicismen fra dens uheldigste side: overtro, relikviedyrkelse, hierarkisk magtsyge etc. Sin sædvane tro opsøger han en ekscommuniceret katolik, Martin Völk. Han nævner i forbigående *Confessio Augustana*, et dokument, der endnu ikke har den altovervejende betydning for ham, det senere skal få; ellers ville han nok have ofret flere ord på det nu. Hans ophold i Augsburg varer tre dage¹.

München, hvortil han kom den 28. oktober, forekom ham stor, kold og fornem; han vejrede hoflugten overalt. Han karakteriserer stemningen på denne måde: høflighed kan man vente overalt, intetsteds venskab. Dette er værre end Frankfurt. Alligevel kom han i forbindelse med en del mennesker, bl. a. professor *Thiersch*², som er klassisk filolog, og præsident v. Ruoesch. Den sidste er den eneste, han rigtig har lært at kende: »Mit diesem Biedermann nun bin ich innig vertraut geworden.« Af ham har han fået anbefalingsskrivelser med til forskellige, bl. a. til biskop Sailer i Regensburg³. Han deltager i Münchens kulturliv, går flere gange til opera- og teaterforestillinger. Han har hørt Mozarts »Figaro«, men har ærgret sig over »de rossiniske Coleraturer og Figurer paa den ædle mozartske musik«. Den største oplevelse var dog Lessings »Nathan der Weise«, ikke alene på grund af indholdet, men særlig på grund af den kunstneriske fremførelse⁴.

Grunden til, at hans ophold i München bliver af så lang varighed, er, at han er kommet godt i gang med sine håndskriftstudier, som han dyrker på biblioteket, hvor han

¹) Nr. 19, 1v. og 2r.

²) Friedrich Thiersch (1784—1860).

³) Nr. 20, 1v.

⁴) Nr. 21, 2r.

støttes af den for sin hjælpsomhed bekendte *Krabinger*¹. Det er første gang, vi hører udførligt om Rudelbachs studier. I Strasbourg er han begyndt at arbejde alvorligt med middelalderens håndskrifter; men først her i München tager arbejdet fart². Man har det indtryk, at det meste af hans tid hidtil er gået med at tale med professorer og kirkemænd, høre forelæsninger osv. Han har nu fundet et fragment af Abailard og er i færd med at skrive det af. Han vil bearbejde det i Wien. »Eine saure Arbeit, aber mit Rücksicht auf den Werth, den man solchen Beschäftigungen der Reisenden gewöhnlich beylegt, recht zu seiner Zeit vorgenommen.« Rudelbachs målbevidsthed i denne henseende er blevet vakt ved en bemærkning af etatsråd Cramer¹ i Kiel: »Ihr Dänen macht lange Reisen — und das ist schön; aber man sieht und hört ja nie, dass Ihr etwas zu [sic!] Hause bringt.« Denne dom vil Rudelbach nu gøre til skamme. Selv om afskrivningsarbejdet til tider kan være kedeligt, ligger der dog en stor rigdom deri: Natürlich, wie man in die Arbeit hineinkommt, gewinnt man auch Interesse daran und in jedem Fall Nahrung für den wissenschaftlichen Geist.« Rudelbachs studier får vi senere lejlighed til at vende tilbage til⁴.

Den 21. november tager han fra München til *Landshut*, hvor han bliver i to dage. Universitetet har han sandsynligvis ikke nogen særlig intim forbindelse med, selv om det er

¹) Johann Georg Krabinger (1784—1860), scriptor på biblioteket i München 1820, tillige dygtig græsk filolog. R. skrev senere til ham fra Paris. (Konc., Paris 14/4 24, Add. 1093 II).

²) »Middelalderens tjørnede Philosophie har ofte fra de gamle pergamentne Skroller vinket mig som en venlig Stjerne fra det Fjerne (fodnote hertil: De seer jeg har Anlæg til at blive — en Ingemann. Havde jeg kun anskaffet mig en Reiselyre! — og et Riimlexicon.) — Netop disse Beskjæftigelser have udfyldt den største Deel af min Tid fra Strasburg af.« (Konc. til Heiberg, Berlin 22/2 24, Add. 1093 II).

³) Andreas Wilhelm Cramer (1760—1833), ekstraord. prof. i jura i Kiel 1786, ord. 1792, overbibliotekar 1826. Etatsråd 1810.

⁴) Nr. 20, 2r.

præget af Sailers virksomhed. Han træffer professor *Siebenkees*¹, en af Münters venner, som foruden at være professor i litteraturhistorie var overbibliotekar ved universitetsbiblioteket. I ham »fand ich einen in seinem Fache äusserst wohl bewanderten Greis, der mir manche schätzbare Notizen mittheilte.« Universitetets rektor, Hofrat *Köppen*², som engang i begyndelsen af århundredet havde besøgt Danmark, og som nu venligt modtog den danske gæst i sin familie, betegner Rudelbach som en berømt filosof af den jacobiske skole og en frugtbar og tiltalende forfatter. Derudover fortæller han intet om sit ophold i Landshut³.

En stor oplevelse ventede Rudelbach i *Regensburg*. Skulle hans kendskab til den katolske kirke og særlig de (i Rudelbachs forstand) positive kræfter inden for denne være fuldkomment, var det nødvendigt for ham at møde biskop *Sailer*⁴, der vel er den, der har haft den største betydning m. h. t. »den katolske kirkes regeneration«. Rudelbach sætter i forvejen store forventninger til at møde »den ersten Geistlichen der katholischen Kirche«, og han bliver ikke skuffet. Følgende citat afspejler det indtryk, Sailer har gjort på ham: »Er ist von der heiligen Liebe so durchgedrungen, dass ich möchte sagen, er kann kein Wort sprechen ohne sie mit auszusprechen. An seiner Seite nun durchwanderte ich an einem mir unvergesslichen Tage — den 27. Nov. — die herrliche Allee, welche die alte Stadt rings umgiebt.« Sailer viste sig ualmindelig hjælpsom over for ham. Selv hans pengesager (veksling) tilbød han at ordne. Afskeden

¹) Johann Chr. Siebenkees (1753—1841). Münter havde sendt ham følgende anbefalingskrivelse for R.: »Es wird im Herbst oder gegen Winter ein dänischer Gelehrter, Dr. Rudelbach, wahrscheinlich nach Landshut kommen, dem ich so frei gewesen bin, Empfehlungskarten an Sie und Herrn Prof. Köppen mitzugeben. Er ist ein sehr gebildeter junger Mann, der ohne Zweifel bei seiner Zurückkunft an der Universität angestellt werden wird.« (6/7 23, Fr. Münter, Et Mindeskrift VI, p. 232.)

²) Friedrich Köppen (1775—1858), professor i Landshut 1807.

³) Nr. 23, 1v.

⁴) Michael Sailer (1751—1832), 1821 Weihbischof i Regensburg.

bliver da også vemodig: »Nicht ohne Thränen der Rührung und Wehmuth konnte ich von dem heiligen Manne scheiden. Wer weiss, ob ich ihn je auf Erden wiedersehe? Aber im Himmel, da werden wir uns begegnen, und möchte er dann nur nicht über mich weinen.« Mindet om Sailer mister Rudelbach aldrig¹.

Rudelbach forlader nu Bayern og rejser ind i Østrig. Det er hans mål at nå Wien ad Donau. På denne måde når han imidlertid kun til Linz og må tage resten af vejen over land. Han kommer til *Wien* den 6. december². Han fik et behageligt ophold i denne by, hvis kosmopolitiske stemning tiltalte ham. Som sædvanligt havde han sin interesse henvendt på præsteskabet. Den reformerte superintendent *Hausknecht*³ får følgende omtale: »bei seinen Predigten ists immer gedrängt voll, und auch die katholischen Damen laufen dem Schönredner zu . . ., aber bey näherem Lichte besehen ist er nicht viel mehr als eine ästhetische Zierkatze.« I sammenligning med ham får pastor *Fäsi*, ligeledes reformert, en bedre karakteristik: »[Er ist] ungleich reiner und ernsthafter, aber seine Richtung leider eine in der einseitigen Verstandesbildung befangene.« Byens andre præster er uden interesse. Katolikkerne er (når undtages redemptoristerne) »den liberalern Gesinnungen ergeben.« Hvad redemptoristerne angår, udformes kritikken på føl-

---

¹) Nr. 23, 2r. Selv en menneskealder senere husker R. sin sammenkomst med Sailer — cfr. Forhandlingerne paa det første skand. Kirkemøde, Kbh. 1857, p. 50.

²) Nr. 24, 1v. og 2r. Hans beskrivelse af sejlturen ad Donau er meget smuk og ikke uden en vis dramatik. Han kunne ikke komme med den ordinære passagerbåd, men måtte gå om bord på en flåde, der var lastet med korn. Han blev i sidste øjeblik forsinket af pasvisitation, skipperen ville ikke vente, og var toldskriveren ikke dukket op ved båden med de nødvendige midler til at genoprette det forsømte, var R. ikke kommet med. Under sejlturen befandt han sig godt i de brave søfolks selskab under primitive forhold.

³) Justus Christoph Georg Hausknecht (1792—1834), 1816 præst i Wien, 1818 superintendent. Som prædikant var han berømt i vide kredse.

gende måde: »Sie wollen eine scharfe Busszucht und Sittenstrenge einführen — alles gut, wenn sie nur sich selbst wahrhaft gebessert hätten.« Af personlige bekendtskaber kan nævnes maleren *Olivier*¹, »ein ebenso trefflicher Künstler als wahrhaft erleuchteter Christ.« Med ham står Rudelbach senere i brevveksling. Ud fra brevene kan vi forstå, at en stor del af deres samtale har drejet sig om kunstens forhold til kristendommen. Begge brødrene Olivier var fremragende kirkemalere. Den vigtigste person, han træffer i Wien, er *Fr. Schlegel*². Denne åndshøvding, en af de største inden for den romantiske bevægelse, kom ham venligt i møde og tog del i hans studier: »Er kam mir mit einer wunderbaren Zuneigung entgegen, die sich trotz unsern differenziirenden [sic!] Ansichten (denn er ist bekanntlich Katholik geworden schon 1803) immer steigerte. Ich musste ihm zuletzt mit Hand und Mund versprechen, ihn über alles ferner zu benachrichtigen, was mich und meine Studien beträfe — u. besonders, wenn ich nach Hause gekommen, einen ununterbrochenen Briefwechsel³. — Wie mich dies gefreut hat mit einem solchen Manne — wahrlich einem der tiefsten u. originellsten Denker nicht bloss, sondern [auch] der schönsten Geister unsers Jahrhunderts in eine so genaue Verbindung zu treten, besonders bey der Verwandtschaft unserer Studien im Punkte der Philosophie und Mystik des Mittelalters, wirst du . . . begreifen«⁴. Fælles interesser besejrer altså de modstridende anskuelser. Netop når forholdet er således, kan man ikke vente, at Rudelbach skulle lade sig påvirke af Schlegels synspunkter. Dem kendte han i forvejen. Men han har drøftet sine studier med

¹) De to brødre Ferdinand (1785—1841) og Friedrich Olivier (1791—1859) boede sammen i Wien. De beskæftigede sig begge med kirkemaleri og malede bibelske billeder. Da R. kun nævner forbogstavet F., er jeg ude af stand til at afgøre, hvilken af de to brødre der er tale om.

²) Friedrich Schlegel (1772-1829). Det var 1808 og ikke, som R. oplyser, 1803, han gik over til katolicismen.

³) Af en sådan brevveksling findes intet spor.

⁴) Nr. 26, 1v. og 2r.

Schlegel og er blevet betaget af hans personlighed. Han studerer middelalderlige håndskrifter på det kejserlige bibliotek; men da dette kun er åbent kl. 9—12, får han ikke bestilt så meget, som han kunne ønske. Til gengæld får han rigelig tid til at pleje sine kulturelle interesser. Kunstsamlingerne i Wien besøgte han ofte, således at han, da han rejste, kendte dem ud og ind. Den 30. december forlod han Wien med følgende afskedshilsen: »So lebe dann wohl, Du liebe Stadt . . . Der dänische Pilger fand in Deinen Mauern eine geneigte Aufnahme und so viele ächt unvergessliche Stunden«¹.

Fra Wien rejste han til *Prag*. Han giver i sine breve hjem en begejstret skildring af byen ved Moldau, men fortæller ellers ikke meget om opholdet, som hovedsagelig udfyldes af filologisk virksomhed. Han har besluttet at sætte sig ind i slaviske sprog og går til undervisning hos nogle indfødte filologer, med hvem han slutter venskab, og hvem han interesserer for det danske sprog. Iøvrigt bruger han sine øjne i det fremmede land. Han ser, at der er tale om national undertrykkelse, hvilket harmer ham².

Efter at have taget afsked med vennerne i Prag når han til *Dresden* den 28. januar 1824. Nu er han i sin faders land. Han, der nærer en sværmerisk begejstring for sin slægt, er nu nået til dens udspring. Dette giver naturligvis anledning til mange tanker: »Hier bin ich wie in meinem zweyten Vaterlande, kaum acht Meilen von der Stadt, wo mein Vater . . . geboren wurde«³. De store forhåbninger, han havde knyttet til opholdet på denne egn, skuffedes imidlertid. Hans lede drev ham til at udtale en fordøm-

---

¹) Dette udtryk for taknemmelighed fortsætter R. med en kritisk bemærkning: »Möge auch einst ein freierer Geistesaufschwung alle die edlen Keime zeitigen, die Du und das gute oesterreichische Land in ihrem Schosse *verbergen* — *gezwungen*, ich weiss es, denn der Geist *will* sich immer entfalten.« Nr. 27—28, 1v. og 2r. (Udhævelserne er af R.).

²) Nr. 31, 1r.

³) Nr. 27—28, 1r.

melse af hans fædreland: »Ich glaube aber, ohne ungerecht gegen das schöne Land meiner Väter zu seyn, jetzt behaupten zu können, dass nirgends in Deutschland die Kultur sich mehr auf das Aeusserliche geworfen — nirgends der eigentliche Stammcharakter mehr abgeschliffen und unkenntlich gemacht, wenn er sich nicht noch in einem übelklingenden Dialecte gleichsam selbst überlebt hätte. . . . Die Literatur . . . wird mehr oder weniger, wie alles andere, als eine Marktwaare behandelt . . .« I religiøs henseende er tilstanden under al kritik, særlig i Dresden og Leipzig. Rudelbach får lejlighed til at spotte de ynkelige rationalister: »sie sind oder geben sich aus für Freunde des Lichts — aber nicht der Offenbarung — was über ihren schmalen Erdbürgerverstand hinausgeht, das ist ihnen gleich Obscurantismus oder gar der verschriene Mysticismus.« Herfra gives der naturligvis undtagelser, al sand guds frygt er endnu ikke forsvundet. De troende trænges imidlertid hårdt af de vantro: »Es ist das schöne Band der Freunde des Christenthums keineswegs hier abgerissen, nur dass die Leutchen stark daran rupfen, ohne freilich jedoch einen Bruch machen zu können.« At de rationalistiske »småfolk« mange steder er i defensiven, er Rudelbachs stadig tilbagevendende glæde på rejsen¹.

Rudelbachs utilfredshed med forholdene i Sachsen skal ikke tages som et udtryk for, at han ikke fik noget ud af sit ophold i Dresden. Her som så mange andre steder havde han nytte af biskop Münters navn. Dette skaffede ham i forbindelse med Hofrat *Böttiger*², direktøren for byens ridderakademi og antikmuseum, en udpræget æstetiker. Af

¹) Nr. 35, 1v. — Et lignende indtryk har H. N. Clausen fået af Dresden: »Videnskabelighed i sin Heelhed og Omfang har ikke noget Hjem i Dresden, og heller ikke kan jeg forestille mig, at den sachsiske Aand, saa smaalig, saa bøielig og indskrænket som den viser sig her, kan udrette store Ting i Minervas Tempel.« (Brev til P. E. Müller, Dresden 12/6 19, Personalhist. Tidsskr. 10. R. III, 1936, p. 123).

²) Karl August Böttiger (1760—1835). »Der alte Böttiger ist ein Gelehrter (aber auch nichts mehr) . . .«

ham blev han indført i en af byens kulturelle klier (coterier), som domineredes af grevinde *Elise von der Recke*¹, der selv var forfatterinde (»rationalistische Schönseligkeit« har man kaldt hendes digtning²). I denne kreds traf han mange kunstnere og skønånder, deriblandt også nogle ateister. Men den mand, der gjorde størst indtryk på ham, var digteren *L. Tieck*³. Rudelbach nærrede en grænseløs beundring for denne mand, og denne på sin side har interesseret sig for den unge danske teolog. De har haft fælles berøringspunkter. Som romantiker (han er romantikkens egentlige digter) følte Tieck sig meget tiltrukket af middelalderlig fromhed, og det var jo netop den, Rudelbach gjorde til genstand for sine studier. Om sin forbindelse med Tieck kan han bruge så stærke ord: »Doch meine erste Bekanntschaft in Dresden, womit ein neuer Stern meines Lebens aufging, war die mit dem grossen Dichter L. Tieck. Er verstand mich, schätzte mich vielleicht (ja gewiss!) viel mehr als es sich gebührte, und wir stehen von nun an in einem Geistesverständniss, das recht erfreuliche Mittheilungen mit der Zeit zu Tage fördern kann.« Rudelbachs begejstring for ham nærmer sig sværmeri: »Ich habe ihm ins klare, helle Auge gesehen und bin allerdings von seiner wahrhaft tiefen poetischen Natur begeistert.« — Endvidere traf han i Dresden to landsmænd: malerne *Dahl*⁴ og *Fabritius de Tengnagel*⁵. Også den danske chargé d'affaires, *v. Irgens-Bergh*, var han i forbindelse med⁶.

1) Elise v. d. Recke (1756—1833) tilbragte de sidste år af sit liv i Dresden.

2) Allg. Deutsche Biographie XXVII, p. 503.

3) Ludwig Tieck (1773—1853).

4) Johan Christian Dahl (1788—1857) nedsatte sig 1821 for bestandig i Dresden.

5) Fr. M. E. Fabritius de Tengnagel (1781—1849) tog 1813 afsked fra militæret for at hellige sig kunsten. R. anvender stavemåden Fabricius-Tengnagel.

6) Mathias Friis v. Irgens-Bergh (1786—1828), nordmand. 7. dec. 1824 blev han optaget i den danske grevestand. Fra 1816 var han chargé d'affaires i Dresden. — Nr. 35, 1v. og 2r.

Som man ser, har Rudelbachs liv i Dresden været rigt på åndelige, kulturelle indtryk. De ovennævnte personligheder hørte til i den æstetiske lejr. Også kirkemænd træffer han. Den mest fremtrædende iblandt disse er prædikanten *Stephan*¹, som var præst for en bøhmisk udvandrermenighed i Dresden, som på grund af Stephans lutherske forkyndelse også fik stor tilslutning fra tyskerne. Stephan blev senere sekterer; men på det tidspunkt, Rudelbach opholdt sig der, var han endnu uantastet som prædikant. Rudelbach bruger følgende lovord om ham: »ein gottbegeisterter Mann, ein religiöses Genie — wenn man diesen Ausdruck brauchen darf, und hat also . . . vielen Widerspruch bei der schlaffen und indifferenten Stimmung der Dresdner erregt.« Stephan var ligeså skarp en modstander af rationalismen som Rudelbach. Mere overraskende er hans omtale af Oberhofprediger *Ammon*², som senere blev hans modstander og ved hans ansættelse i Tyskland søgte at lægge ham så mange sten i vejen som muligt. Rudelbach meddeler blot, at Ammon har erstattet Reinhard³ (som R. naturligvis satte meget højt) og således har stor betydning, men siger intet om Ammons rationalistiske synspunkter. Forklaringen kan måske ligge i, at Ammon akkomoderede sig ret kraftigt i retning af positiv kristendom under det konservative ministerium v. Einsiedel⁴. — Katolikkerne er særdeles aktive,

¹) Martin Stephan (1777—1847), præst i Dresden 1810.

²) Christoph-Friedrich v. Ammon (1766—1850), prof. theol. i Erlangen 1790, i Göttingen 1794, atter i Erlangen 1804; 1813—49 overhofprædikant i Dresden.

³) Franz Volkmar Reinhard (1753—1812), 1792 overhofprædikant i Dresden. I begyndelsen var han rationalistisk præget, men efterhånden byggede han mere og mere på bibelens autoritet. »Vogteren ved Luthers grav« kaldte Grundtvig ham.

⁴) Han gik endog så vidt, at han 1817 forsvarede Harms' teser. I følgende bemærkning af Rudelbach skinner ironien dog tydeligt igennem: »Ammon meinte, Harms wäre nicht hingekommen, weil er (ipse) sich der Sache des rationalen Supranaturalismus gegen ihn angenommen. Sic!« (Konc. til Kleuker, Berlin 21/2 24, Add. 1093 II).

og Rudelbach er harmfuld over deres ikke altid noble metoder¹.

I Dresden fik Rudelbach ikke studeret særlig meget. Der var ikke noget af interesse for ham. Men til gengæld lærte han mange forskellige mennesker at kende, og da han den 9. februar forlader byen, kan han se tilbage på et udbytterigt ophold.

Den 11. februar gør han sin entré i *Berlin*. Her befinder han sig godt og får en lykkelig og interessant tid. Berlin var jo også på mange måder et centrum for udviklingen. Vækkelsen havde her faste bastioner. Rudelbach giver en begejstret skildring af vækkelsens virkninger: »Das Interesse für die höchsten Gegenstände des menschlichen Gefühls und Gedankens, für die Religion, ist nicht bloss an einige Auserwählte oder von Gott eigens dazu erweckte gebunden, sondern diese haben wieder andere erweckt, und so findet man diese Stimmung in ganzen Korporationen.« Rudelbach ser med beundring, hvorledes de forskellige samfundsgrupper, soldater, studenter etc. har sluttet sig sammen, for at evangeliet må blive forkyndt i alle kredse². I almindelighed går det ofte sådan, at universitetet holdes udenfor det åndelige røre, idet vækkelsen bæres af lægmænd; men det er ikke tilfældet i Berlin, her føres vækkelsen også ind over universitetet. Der forkyndes evangeliet »vorzüglich von meinen lieben Freunden Prof. Neander u.

---

¹) Om den evangeliske kirkes stilling siger R. i almindelighed: »Übrigens ist unsre Kirche in Dresden, wenn nicht gedrückt, doch immer auf eine unwürdige Art geschmälert.« — Nr. 37, 1v.

²) Allerede 1818 havde H. N. Clausen fornemmet stemningen i Berlin: »... neppe er noget Sted Trangen til Næring for den religieuse Sands saa kjendelig som her ... Herved er vakt en Interesse for Kirke og hvad Kirken vedkommer, som maa frappere en Kjøbenhavnner; med den største Deeltagelse taler man om disse Ting som et Nationalanliggende, og hører paa ethvert Ord, som minder derom. ... unægtelig er den religieuse Tone i Berlin tilbøielig til Mysticisme ...« (Brev til P. E. Müller, Berlin 16/11 1818, Personalhist. Tidsskrift 10. R. III, 1936, p. 120 f.).

Prof. Tholuck.« Af præster, som »vidner om sandheden«, og som Rudelbach har stiftet bekendtskab med, kan nævnes *Theremin*, *Sack*, *Strauss* og *Jänicke*¹. Hele dette røre ser han naturligvis på med sympati. En sådan vækkelse var det, han ønskede skulle komme i Danmark.

Også på den videnskabelige teologis område havde Berlin en førende stilling. Det nyoprettede universitet dannede en god åndelig baggrund. Her virkede på samme tid *Neander*², *Schleiermacher* og *Marheineke*. Den første af disse lærte Rudelbach personligt at kende og benævner ham: »einer der grössten Theologen unserer Zeit«. Neander har lovet at støtte ham både med hans studier og med udgivelse af bøger. Neanders positivt kristelige indstilling, hans krav om personlig fromhed også hos teologer (*pectus est, quod facit theologum*) har gjort et stort indtryk på Rudelbach og stemmer med hans ideal: en mand, der både er lærd (videnskabeligt skolet) og en troende, virksom kristen. Rudelbach søger senere Neanders hjælp, da han undersøger mulighederne for at blive doktor og få embede i Tyskland³. *Schleiermacher*⁴ synes Rudelbach ikke at have haft noget

¹) Franz Theremin (1780—1846), fra 1814 hof- og domprædikant i Berlin. Opr. supranaturalist, men kommer under indflydelse af vækkelsesbevægelsen. — Friedrich Ferdinand Sack (1788—1842), broder til den tidligere omtalte professor Karl Heinrich Sack i Bonn. Siden 1817 Hof- og Domprediger i Berlin. — Gerhard Fr. Abraham Strauss (1786—1863), fra 1822 Hof- og Domprediger samt professor i praktisk teologi i Berlin. — Johannes Jänicke (1748—1827), siden 1779 præst i Berlin. Stiftede 1800 en missionsskole i Berlin.

²) Joh. Aug. Wilh. Neander (1789—1850), 1813 professor i kirkehistorie i Berlin.

³) Neander giver udtryk for sin mening om R. i et brev til biskop Münster: »In dem letzten Winter habe ich einen Ihrer Schüler, der mir viel für die Kirche und die Wissenschaft zu versprechen scheint, den Doctor Rudelbach, kennen gelernt, und er ist mir durch die kurze Bekanntschaft recht theuer geworden.« (Berlin 23/5 24, Fr. Münster. Et Mindeskrift VI, p. 47).

⁴) Fr. Daniel Ernst Schleiermacher (1768—1834), fra 1810 professor i Berlin.

at gøre med personligt. Han omtaler ham som »der berühmteste und tüchtigste Dialektiker unseres Alters (über sein Verhältniss zum Christenthum, das etwas zweideutig ist, rede ich nicht, da dies der Vorwurf einer ganzen Abhandlung seyn könnte) . . .« Til bedømmelse af hans forhold til Schleiermacher i Berlin foreligger der intet yderligere materiale; men da han ikke udtaler sig særlig indgående om Schleiermachers teologiske betydning for ham, kan man vel e silentio slutte, at den ikke har været særlig afgørende. Det forsøg på at forene romantik og kristendom, som Schleiermacher repræsenterer, var ikke aktuelt for Rudelbach. Dertil er han allerede nu for stærkt forankret i den historiske kristendom. At han stadig føler sig tiltrukket af romantikken som åndsretning inden for litteratur og kunst, er en anden sag. Hans kristendom var klart afgrænset. — Heller ikke *Marheineke*¹ synes han at have stået særlig nær: »Der gelehrte und oft tiefsinnige Marheinecke (bei dem jedoch das herzliche Element fehlt, daher er ganz vereinzelt dasteht) . . .« Marheineke lå syg, da han var der. Nogen personlig kontakt må der dog have været, idet Rudelbach senere sætter sig i forbindelse med ham, da han forsøger at blive doktor i Berlin². — Han bemærker, at han har lært *Hegel*³ nøje at kende; særlig indgående synes bekendtskabet nu ikke at have været. Kan Schleiermachers opfattelse ikke tilfredsstillende ham, kan naturligvis langt mindre Hegels og Marheinekens. Den hegelske opfattelse af forholdet mellem teologi og filosofi, efter hvilken det sidste faktisk overordnes det første, var stik imod Rudelbachs egen. For ham var teologien suveræn. Spekulationen havde han forlængst lagt bag sig. Den samme argu-

¹) Philipp Konrad Marheineke (1780—1846), siden 1811 professor i Berlin.

²) Breve fra Marheineke til R. i Add. 1093 I, fra R. til M. (konc.) i Add. 1093 II.

³) Georg Wilh. Friedrich Hegel (1770—1831), 1818 professor i filosofi i Berlin.

mentation kan gøres gældende på Rudelbachs forhold til *Franz Baader*¹, hvem han også traf i Berlin, og hos hvem spekulationen også tager overhånd. — Disse koryfæer har Rudelbach naturligvis kendt i forvejen, og han har været klar over deres betydning. Men bortset fra, at det altid er interessant at se videnskabens store in corpore, har den personlige forbindelse sikkert ikke spillet stor rolle. — Den, der stod ham nærmest i Berlin, var *Tholuck*². Denne var gennem Neander og Baron v. Kottwitz blevet ført til positiv kristendom og var nu en nidkær forkynder af evangeliet og en afgjort fjende af rationalismen, præget af pietismen. Det er utvivlsomt, at han har haft stor betydning for Rudelbach, og de har været hinanden hengivne. De havde jo fælles forudsætninger. Det bekendtskab, der her var blevet grundlagt, blev senere fortsat og udbygget i kredsen omkring *Evangelische Kirchenzeitung*³.

I begyndelsen af marts kom Rudelbach til *Halle* efter på vejen at have gjort ophold i Leipzig (dette ophold omtaler han overhovedet ikke). Noget fyldigt referat af, hvad han oplevede i Halle, har han ikke givet; men gennem to breve fra *Hohlenberg*, som han der traf, kan vi danne os en forestilling om, hvad der er foregået. Han har bl. a. været sammen med filologen *Vater*⁴ og teologen (G. T.) *Gese-*

¹) Franz Benedict v. Baader (1765—1841), fra 1826 professor i München. Katolik.

²) August Tholuck (1799—1877), 1823 professor i Berlin, 1826 i Halle.

³) »Mein lieber, treuer, herzlicher Tholuck«, skriver R. i et brev til sin kone. — Jvf. til hele opholdet i Berlin nr. 40, 2r. Breve fra Tholuck i Add. 1093 I.

⁴) Johann Severin Vater (1771—1826), 1799 i Halle, 1809 i Königsberg, 1820 i Halle igen. Han skrev kort efter til Rudelbach og bad om artikler om forskellige emner, dog uden resultat. »Da ich bey Ihnen eine sehr schätzbare Klarheit der Vorstellungen gefunden habe, so würde ein Aufsatz von einigen Bogen über Schleiermachers System der Moral und Dogmatik Vieles dazu beytragen, dass der Weg dieses scharfsinnigen Mannes mehreren Augen geöffnet würde, und mit Vergnügen werde ich mein Journal für Prediger dazu anbieten, da ich überall gern Anerkennung nach deutlichen Begriffen wünsche.« (Halle 4/6 24, Add. 1093 I).

*nus*¹. Den sidste var kendt for sin vulgærrationalisme, den, som Hegel nogle år senere opfordrede Tholuck til at give et pæreat. Det havde været interessant, om Rudelbach selv havde omtalt ham. Det ser dog ud til, at de har været på talefod med hinanden. Gesenius sender i hvert fald i Hohlenbergs brev hilsner til Rudelbach. Mest betyder det sikkert for ham at have mødt *Hohlenberg*². De kendte hinanden i forvejen, Hohlenberg havde længe ønsket Rudelbachs venskab, hvilket også var blevet ham tilbudt; men Hohlenberg følte sig underlegen og manglede på den tid »både udvortes og indvortes Rolighed« til at benytte sig af tilbudet. Nu priser han sig lykkelig over, at de to er kommet hinanden nær, og det vil gøre ham ondt, hvis de fremtidige forhold ikke skal tillade dem at bevare venskabet. Herpå svarer Rudelbach fra Paris, at intet nogensinde skal kunne skille dem, selv om de går ad forskellige veje, da deres venskab er stiftet i Jesu navn. »Det Liv, der med Guds Hjælp lever i os begge, det er det, der drog os sammen«³.

Fra Halle tog han atter til *Leipzig* (heller ikke dette ophold omtaler han). Han traf her boghandler *Tauchnitz*⁴, en fremtrædende kristen lægmand. Med ham drøfter han planer om udgivelse af bøger og vedbliver at stå i forbindelse med ham også efter hjemkomsten. Herfra tog han til Frankfurt, som han altså besøgte for anden gang, og herfra igen til *Paris*, som blev den by, hvori han opholdt

¹) Heinrich Friedrich Wilhelm Gesenius (1786—1842), professor i Halle fra 1810.

²) Matthias Hagen Hohlenberg (1797—1845), udenlandsrejse 1822—25, ekstraord. teologisk professor 1827, ord. 1831.

³) Hohlenberg til R. 17/4 24 (Add. 1093 I), R. til H. (konc., Add. 1093 II). »Det glæder mig at kunne tælle ham (Hohlenberg) med blandt dem, der engang i vort Fædreland ville arbeide ei for deres egen, men for Christi og hans Riges Sag.« (R. til Rothe, Paris 9/5 24, konc., Add. 1093 II).

⁴) Karl Tauchnitz (1761—1836), opretter 1798 sit eget bogtrykkeri i Leipzig.

sig længst (3 måneder, fra ca. den 20. marts til den 20. juni) og befandt sig dårligst på hele rejsen. Byen synes ham for stor, han bliver selv ubetydelig og føler sig ene og forladt: »Leer und öde erscheinet mir das Leben in dieser ungeheuren Stadt, worin Dein Andreas wie ein Tropfen im Weltmeere sich verliert«. Men den dybere grund til hans lede ved Paris er, at han foragter franskmændenes karakter og levemåde: »wenn man nicht mit dem Strome schwimmen kann oder will, nicht an dem genusszüchtigen Treiben dieser alten Insulaner theilnehmen, ihre faulen und abgeschmackten Cotterien nicht frequentiren will . . . dann ist man vors erste übel daran.«¹ — eller endnu tydeligere: »Der Hauptpunkt aber in der ganzen Sache . . . ist freilich dieser, dass mit den Franzosen . . . kein eigentlicher Herzensverkehr oder gemüthlicher Umgang oder Ideentausch im höhern Sinne sich etabliren lässt«². Et andet sted siger han: »Kein Volk vielleicht in Europa ist so demoralisirt wie das französische«³. Denne utilfredshed med Paris, »den store Kloak af menneskelig Elendighed«⁴, forlader ham aldrig, selvom det efterhånden lykkes ham at skabe en *modus vivendi*. På denne baggrund er hans længsel mod Tyskland og Danmark selvfølgelig dobbelt heftig.

Af videnskabelige opgaver er der i Paris nok at tage fat på. Også på dette område har han besværligheder, selv om baron v. Humboldt⁵ giver ham introduktionsskrivelse med til bibliotekerne⁶. Han klager over, at det katolske bibliotekspersonale var uvilligt til at bringe ham, hvad han bad om. Først da filologen, den tyskfødte professor Hase⁷

¹) Nr. 37, 1r.

²) Nr. 44, 1r.

³) Nr. 45, 2r.

⁴) Konc. til Suhr, Paris 2/4 24, Add. 1093 II.

⁵) Alexander v. Humboldt (1769—1859).

⁶) Nr. 36, 1v.

⁷) Karl Benedict Hase (1780—1864), 1816 professor i græsk palæografi og nygræsk sprog ved École des langues orientales i Paris. R. nævner også overbibliotekaren, prof. Gail, som var ham venligt stemt,

træder hjælpende til, lykkes det ham at få tålelige arbejds-vilkår, selv om Hase som protestant må optræde med lempe. Størstedelen af hans arbejde bestod i afskrivning. Denne beskæftigelse trættede ham så meget, at han af helbredshensyn måtte indskrænke arbejdstiden til den halve dag, og han blev ofte deprimeret af det mekaniske arbejde¹. Han får senere bevilget penge til en afskriver, hvorved noget af trykket lettes. Ved afskriverens hjælp blev der udarbejdet en del gode afskrifter, hvoraf nogle findes i den nedenfor omtalte afskriftsbog.

Rudelbachs studier når her i Paris deres største intensitet. Hans flid var enorm; den blev understøttet af en stærk pligtfølelse såvel over for videnskaben, hvis tjener han var, som over for det land, der rundeligt havde sat ham i stand til at rejse ud. Om de arbejder, han har i gang, siger han selv, at de er »saa mangfoldige og heterogene til Deels, at jeg overalt maa ansee den gode Begyndelse for mere end den halve Fuldendelse, efter den korte Tid, som er beskaaret mig«². Som tidligere nævnt afskrev han i München Abailard; det drejede sig om »Sic et Non«, 2. og 3. bog af hans »Introductio ad theologiam« samt »Dialogus inter Christianum et Iudæum«. Han kom desværre ikke selv til at udgive noget af dette. I det hele taget var det litterære udbytte af hans rejse sparsomt; kun nogle tekster af Claudius fra Turin fik han trykt³. Han havde ellers men for svag til at gøre sin indflydelse gældende. Det drejer sig formentlig om Jean-Baptiste Gail (1755—1829), professor i græsk ved Collège de France, 1815 conservateur på Bibl. Royale.

¹) Nr. 39, 2r.

²) Konc. til Suhr, Paris 2/4 24, Add. 1093 II.

³) Claudii Taurinensis ineditorum Operum specimina, praemissa de eius doctrina scriptisque dissertatione. (1824). — En del år senere beklager R. selv, at han ikke fik mere udgivet og forklarer det på følgende måde: »Es ist wahr, die Früchte dieser Reise kamen nicht gleich zum Vorschein; doch darf ich, die scheinbare Säumnis bevorwortend, hinzufügen, dass dies Erscheinen nicht in meiner Hand stand. . . die Zeitumstände und die bibliopolischen Verhältnisse damals waren der Herausgabe zu ungünstig.« (Kh. Saml. 6. R. VI, 471 f.).

regnet med at få en del ud. »Enkelte Stykker agter jeg endnu i dette Aar at udgive« — og det bliver sikkert i Berlin — »thi at noget større skulde kunne see Lyset i Danmark, derpaa har jeg ikke tænkt, som jeg nok heller ei turde vente det.«¹ Han har ført forhandlinger med flere tyske boghandlere. Tauchnitz i Leipzig har vist sig meget imødekommende. I Danmark ville han offentliggøre småting. Han skriver i forbindelse med brevene af Nicolaus af Clémanges: »saavel heraf, som af mine øvrige Arbejder vil jeg, saa snart jeg er kommet hjem, give Prøver i th. B.«². I Paris beskæftiger han sig nu med de ovennævnte Claudius fra Turin (9. årh.) og Nicolaus af Clémanges (o. 1400 — »den fortræffelige Nic. Clemangis . . . eet af de herligste Mindesmærker af christelig mandig Veltalenhed og uskrømtet Sandhedskjærlighed«) samt Robert af Melun (12. årh.) og Petrus Cantor (12. årh.), om hvem Vater i Halle gerne vil bringe en artikel, men som Rudelbach kun finder i dårlige afskrifter³. Forgæves søgte han efter værker af Abailard og Walther af St. Victor (12. årh.); særlig den sidstes skrift mod Frankrigs fire labyrinter havde han håbet at finde i Paris. Vi har endnu bevaret Rudelbachs afskriftsbog fra rejsen og finder heri afskrifter af de ovennævnte middelalderlige teologer og desuden af Gerrit de Groote m. fl.⁴ Om hans emnevalg og hans studiers betydning for ham vil vi senere tale.

I Paris bliver han også klar over, hvad han vil studere, når han kommer hjem. Han begynder allerede nu at forberede forskellige arbejder, hovedsagelig af dogmatisk art. Han beskæftiger sig med det emne, der senere skulle blive til disputatsen om typer og symboler⁵; han lægger det dog

¹) Konk. til Pihl, Berlin 25/2 24, Add. 1093 II.

²) Konk. til Rothe, Paris 9/5 24, Add. 1093 II.

³) Breve fra Vater til R., 12/5 og 4/6 24, Add. 1093 I.

⁴) Afskriftsbogen findes i Ny kgl. Saml. 2958, 4°. — Ang. Rudelbachs studier cfr. særlig konc. til Twesten og Neander, Ny kgl. Saml. 2248, 2°.

⁵) De typis ac symbolis sacrae scripturae dissertatio inauguralis... (1824).

nu mere dogmatisk til rette end senere eksegetisk. På ønskeddelen står endvidere grundigere undersøgelser i skola-stisk, forreformatorisk og reformatorisk teologi¹. Han kunne tænke sig at tage til Paris også næste vinter for studierne skyld, men lover på det helligste, at han ikke vil tage af sted uden sin kone. Som bekendt blev dette forehavende ikke realiseret. Hohlenberg vil have ham med til England; også dette må han afstå fra².

Medens Paris således giver et rigt materiale for Rudelbachs forskning, træder omgangen med andre mennesker i baggrunden. Ganske vist er der mange, han kan have udbytte af at træffe; men særlig i begyndelsen hæmmes han af sit arbejde — han har ikke tid tilovers til at stifte bekendtskaber. Da han senere bliver nødt til at indskrænke arbejdstiden, ændres dette forhold noget, selvom de store afstande stadig vanskeliggør ham et virkelig intimt samkvem med andre mennesker. Dette udelukker ikke, at han har haft forbindelse med flere interessante personligheder. Som ovenfor nævnt, hjalp baron Alexander v. Humboldt ham med at komme ind på bibliotekerne. Humboldt var en af tidens førende kulturpersonligheder, havde skabt megen publicity om sit navn som globetrotter (Welt-reisender hedder det på tysk) og havde nu slået sig ned i Paris. Vi har bevaret en billet fra ham til Rudelbach³, og vi tør formode, at de har haft en del med hinanden at gøre. At Humboldt skulle have haft indflydelse på hans udvikling i kristelig og videnskabelig henseende, er ikke sandsynligt; men Rudelbach har ved omgangen med ham mærket et pust fra den store verden. Gennem den danske matematiker v. *Schmidten*⁴, som han havde truffet i Berlin, fik

---

¹) Konc. til Rothe, Paris 9/5 24, Add. 1093 II.

²) Nr. 43, 1v. og nr. 48, 2r.

³) Add. 1093 I.

⁴) Henrik Gerner v. Schmidten (1799—1831) opholdt sig i udlandet (særlig Göttingen og Paris) 1820—24.

han indpas i familien *Caffarelli*¹, som tog sig pænt af ham og hjalp ham også med praktiske ting. I dette hus, som han besøgte flittigt, traf han *Victor Cousin*², hvem han betegner som en meget interessant mand. Cousin var stærkt influeret af den tyske idealisme og kendte personligt Hegel, Jacobi og Schelling. Hans filosofiske forelæsninger på Sorbonne samlede hele det dannede Paris; men 1821 blev han afsat under Ludvig XVIII's begyndende reaktion. Cousin søgte at gøre tysk åndsliv gældende i Frankrig, hvilket naturligvis stemte Rudelbach yderligere sympatisk. Med sin udprægede eklektiske filosofi har han sikkert ikke påvirket ham væsentligt. — I disse kredse fik Rudelbach lejlighed til at lære det parisiske salonliv at kende, og hans manerer fik en gavnlig politur. Iøvrigt passede den omgangstone, der her herskede, ikke til hans væsen, og han kommer i sine breve med sarkastiske angreb på den overfladiskhed, der prægede det højere selskabsliv³.

Interessant er det, at Rudelbach i Paris møder vore to landsforviste, *P. A. Heiberg* og *Malthe Conrad Bruun*⁴. Angående den første står han i en intim brevveksling med J. L. Heiberg, som ønsker sikre informationer om sin fader, idet han ikke stoler på dennes breve⁵. Rudelbach omtaler P. A. Heiberg med en vis kølighed: man skal være forsigtig med at nærme sig ham; han er fuldkommen overspændt og føler sig som en martyr for frihedens hellige sag.

---

¹) En gren af den italienske familie Caffarelli har fra Ludvig XIII's tid opholdt sig i Frankrig og spillet en stor rolle, særlig i slutningen af det 18. og i begyndelsen af det 19. århundrede. Her drejer det sig muligvis om Louis-Marie-Joseph Caffarelli (1760—1845), embedsmand og politiker, pair de France.

²) Victor Cousin (1792—1867).

³) Nr. 45, 1v.

⁴) Peter Andreas Heiberg (1758—1841) blev landsforvist 1799, Malthe Conrad Bruun (1775—1826) 1800. De bosatte sig begge i Paris.

⁵) »De er, næst min Moder, det eneste Menneske, kjære Rudelbach, til hvem jeg har gjort nogen Confidence om denne mig saa ubehagelige Sag.« (Heiberg til R., Kiel 5/4 24, Add. 1093 I).

Denne opfattelse stemmer udmærket overens med, hvad vi fra andre sider ved om P. A. Heiberg i Paris. Malthes Bruun kaldes »ein Politikus vom ersten Range im nicht besten Sinne des Wortes, der seine Meinungen wie Kleider mit der Zeit gewechselt . . .« I Rudelbachs øjne tager disse to sig lidt latterlige ud¹. Hos den danske gesandt i Paris K. F. Juel har han været til diner². Den berømte arkæolog P. O. Brøndsted³, som han kan have lært at kende, da han færdedes i Bakkehuskredsen, traf han også nu. Omend hans optræden som grandseigneur ofte støder Rudelbach, omtaler han ham med agtelse. Kobberstikker *Bagge*⁴ er ham en god ven, og J. A. L. Holm har han atter lejlighed til at færdes sammen med. Disse to var de eneste, der kunne sætte ham i godt humør i Paris. Han medgiver Holm en anbefaling til pastor Valdemar Rothe⁵.

En af de berømteste mænd på den tid var biskop *Grégoire*⁶. Han havde hovedsagelig beskæftiget sig med politik (han var medlem af den konstituerende nationalforsamling og aflagde 1790 ed på civilkonstitutionen). Nu er han dog ikke længere politisk aktiv, virker kun ved sine litterære frembringelser. Han havde med sine gallikanske og jansenistiske synspunkter ultramontanisterne imod sig. Også ham har Rudelbach været i forbindelse med, men meddeler intet

¹) Nr. 45, 2r.

²) Nr. 40, 1v. Ang. Knud Frederik Juel (1766—1847), cfr. Danske i Paris gennem Tiderne II, 1, p. 24 ff.

³) Peter Oluf Brøndsted (1780—1842) kom til Paris i slutningen af 1823, rejste til England ca. et år efter. — R. meddeler, at han kaldte sig Chevalier v. Brøndsted (nr. 45, 2r.). Tilsvarende oplyser Krøyer, at han i Rom brugte titlen »il cavaliere B.« — med den tilføjelse, at professortitlen ikke var tilbørligt respekteret. Iøvrigt laster Krøyer i højere grad end Rudelbach Brøndsteds fornemhed og kolde væsen. (Erindringer af Henrik Krøyers Liv, 1870, p. 128).

⁴) Oluf Bagge (1780—1836) foretog 1821—24 med offentlig understøttelse en udenlandsrejse til München, Wien, Paris og London for at uddanne sig til stikning af kort.

⁵) Ang. Rothe cfr. ovenfor p. 595.

⁶) Henri Grégoire (1750—1831).

særligt derom. Han har haft hilsner at overbringe fra J. L. Heiberg og J. A. L. Holm. Grégoire forsøgte at hjælpe ham med vanskelighederne på bibliotekerne, men var lige ved at virke i negativ retning, da han ikke var yndet i de kredse¹.

I Paris er det hans studier, der dominerer. Hans deltagelse i det kristelige liv er her ret forbigående. Grunden hertil er dels hans travlhed, dels disse kredses eksklusivitet. Af boghandler Tauchnitz havde han fået visse oplysninger at gå efter; ligeledes havde han informationer fra Strasbourg (Krafft). Han har truffet *Philipp Albert Stappfer*², der kulturelt tilhørte den samme kreds som Humboldt og Cousin, men som modtog vækkelsen med begejstring og flittigt arbejdede inden for dens forskellige grene. Derudover hører vi intet om Rudelbachs færd i de vakte kredse i Paris. Hans forbindelse med disse har sikkert ikke været særlig intim; studierne levnede ham ikke tid nok³.

Rudelbach står nu ved afslutningen af sin rejse. I et år har han været adskilt fra fædreland, hustru og venner, og ofte har længselen været ved at overmande ham; særlig tiden i Paris var slem. Men hans pligtfølelse holdt ham ved arbejdet. På falderebet kaster han et tilbageblik på sin rejse og spørger: var den ofret værd? — har jeg gjort min pligt, som man har ret til at vente det af mig? — har jeg realiseret formålet med min rejse? — Da må han indrømme, at han har lært meget, som under Guds velsignelse kan blive frugtbart. Han har opnået en forståelse af sit eget liv, som han for alt i verden ikke vil undvære. Han er nået ud over ungdommens »zum Theil unnützen und wüsten Excursionen auf den mannichfaltigsten Gebieten des Lernens

---

¹) Heiberg til R. 5/4 24, Holm til R. 15/6 24, begge i Add. 1093 I (det sidste brev synes dog ikke at være nået frem til Paris inden R.s afrejse). Konc. til Neander, Ny kgl. Saml. 2248, 2°.

²) Ph. A. Stappfer (1766—1840), 1800 gesandt i Paris, hvor han bliver til sin død.

³) Nr. 42, 2r.

und Wissens«. Dengang kendte han ikke det ene fornødne. Hans næste periode, der var præget af »filosofisk svindel«, idet han søgte en formidling mellem åbenbaringen og mennesket, var ligeså forfejlet. I denne brydningstid boltrede han sig i idéernes spil og drog næring selv af den forfejlede stræben. Da han rejste ud, havde han erkendt sandheden; rejsen har befæstet ham deri og givet ham en »ren teologisk retning«. Hans beskæftigelse med middelalderlige håndskrifter, hans omgang med kristne personligheder, selv adskillelsen fra hjem og hustru og besværlighederne i det fremmede har gjort ham stærk i troen¹.

Han tog fra Paris den 24. juni med følgende afskeds-hilsen til videnskaben: »Die Wissenschaft ist ein schönes

¹) Da hans betragtninger herover siger meget om hans standpunkt på denne tid, vil vi bringe følgende uddrag: »Wenn ich oft mein Herz vor Gott in stillen Stunden, deren es so manche bey mir giebt, frage: Hast Du nun den Zweck erfüllt dieser Reise, wozu eine höhere Hand Dich durch das herbe Loos der Trennung und Entbehrung geführt? ist dieser Zweck Dir klar geworden, der Dir Anfangs nur dunkel vorschwebte, ja wol gar mit irdischen Rücksichten verwechselt wurde? dann glaube ich antworten zu dürfen: Ich habe durch Gottes Gnade viel gelernt und viel gewonnen, das einst unter seinem Segen auch Früchte bringen kann . . . Das ist meine Hoffnung und . . . mein Trost in trüben Stunden, dass ich das Ziel wenigstens erkannt und mich von den tausend Irrlichtern des gespaltenen Wissens kaum mehr werde verführen lassen — kurz dass meine Richtung eine reine theologische geworden ist, ohne dass ich jedoch dabey die Beweglichkeit der Jugend oder die Kampfeslust eingebüsst. — Wenn ich dieser Klarheit nicht näher gerückt worden wäre, würde meine Stellung, wenn ich als lehrend auftrete zu Hause, mehr als mislich seyn . . . Dies also . . . wäre es, was die Reise mir gewährt hätte, oder vielmehr nicht die Reise an sich, sondern der dadurch bewirkte lebendige Verkehr mit der Seele der Kirche, insofern sie sich in ihren Organen, den christlichen Männern unserer Zeit, ausspricht . . . mit wie viel Opfern habe ich es erkauft!« (Nr. 45). — Endelig skal anføres de afsluttende ytringer fra omtalen af udenlandsreisen i det tidligere nævnte latinske doktorvita (Leipzig 1842): »At tamen dubium mihi oboriretur, an his omnibus vel mihi satisfecerim, vel eorum exspectationi responderim, qui itineris sumtus fecerunt, nisi hoc etiam adfirmare auderem, fundamenta ibi iacta fuisse, quibus solidius postea aedificium, Deo largiente, superstruere liceret.«

Ding, aber das Herz will noch etwas anders und den Durst der Seele löscht sie nicht«¹. Han gjorde ophold i Brüssel, Hamburg og Kiel, hvorfra han sejlede med dampskib. Han fik ikke tid til at hilse på sine venner. Det sidste rejsebrev er dateret den 5. juli (Hamburg), og vi kan gå ud fra, at han er kommet hjem et par dage senere².

Vi vil nu forsøge at rekapitulere, hvad rejsen har betydet for Rudelbach. Vi vil springe detaillerne over og blot ud-
drage de store linjer af det foregående.

For det første betød rejsen en almindelig horisont-
udvidelse for Rudelbach. Han medbragte sine mangfoldige
interesser og studerede kulturlivet i alle dets afskygninger.
Hans besøg på kunststillinger og i teatre har lige så vel
som hans omgang med de mange forskellige mennesker,
han mødte, været med til at udvikle ham rent menneske-
ligt. Han fik en kulturel ballast, som satte sit præg på ham.
Hans møde med de store digtere, særlig Tieck, har også haft
betydning, om ikke kristeligt, så dog i høj grad kulturelt.
I det hele taget lærte Rudelbach romantikken at kende.
Kristeligt betyder den intet for ham mere; men hans føl-
somme gemyt, sentimentalitet, kan vi næsten sige, gjorde
ham stadig modtagelig for romantisk påvirkning. Denne
viser sig vel særlig i hans natursans. Hans breve fyldes ofte
af naturbeskrivelser, som regel i en begejstret, sværmende
stil³. Under dette punkt kan det også nævnes, at hans
væsen i nogen grad afslibes. Han indrømmer selv, at han
i Paris' saloner har lært dannede manerer og at omgås

¹) Nr. 50, 1v.

²) Nr. 52.

³) Som eksempler hidsættes: »Die See ist das erhabenste, was ich mir in der Natur denken kann; freilich hab' ich noch keine Berge gesehen, aber ich darf wohl dafür einstehen, sie werden nicht den Eindruck auf mich machen, wie das ungeheure Meer mit seinem tiefen Grunde und seinen bald ruhigen, bald empörten Wellen, u. dem freien Himmel, der sich drin abspiegelt.« (Nr. 1, 1r. f.) — »Der 20ste Oct. war ein entzückend schöner Herbsttag. Wir fuhren grösstentheils längs des Rheins, der immer brausender u. brausender wird, bis er zuletzt bei Schaffhausen den be-

mennesker¹. Hvor stor betydning dette har haft for ham, er imidlertid svært at sige. Verdensmand bliver han i hvert fald aldrig; hans tunge natur forbliver den samme.

Rudelbach var rejst ud for at studere og i det hele taget habitere sig som videnskabsmand, hvad han også opnåede. Alene at træffe de forskellige store videnskabsmænd, han før kun havde hørt om, var en oplevelse. Selv om f. eks. Schleiermacher ikke har øvet nogen væsentlig indflydelse på ham, har det personlige bekendtskab absolut ikke været uden betydning. I det hele taget gælder det om Rudelbachs forbindelse med den moderne teologi, at han i forvejen er nået til et for fast personligt standpunkt til, at han kan rokkes. Spekulationen har han opgivet. Derfor afviser han i det hele både Schleiermacher og Hegel og disses disciple. Han anerkender deres genialitet, men overbevises ikke af dem. Han er meget på vagt over for spekulationen, som han ikke vil tåle inden for kristendommens enemærker. Spekulation fører rationalismen med sig. Når man vil underbygge kristendommen filosofisk, bliver man rationalist; dette gælder ikke blot den spekulative protestantiske teologi, men også den katolske (cfr. ovenfor ang. Hermes p. 588). Han sørgede for at træffe de mest repræsentative videnskabsmænd, hvor han kom frem. Hans orientering på teologiens felt vandt da også i sikkerhed. På rejsen følte han sig særlig som dogmatiker (det ved vi fra hans brev til Münter, cfr. ovenfor p. 587) — men for ham var der ikke noget skarpt skel mellem teologiens disci-

---

rühnten Wasserfall bildet. Und nun denke Dir dazu auf der andern Seite Berge, mit schönem Baumwuchs, in den Blättern spielend die herbstliche Sonne — kein Lüftchen sich regend — ach! es war un-nennbar schön.» (Nr. 17, 2r.).

¹) »Was ich aber bey dieser Gelegenheit [selskabet hos minister Juel] bemerken will . . . ist dies: dass ich auf meiner Reise eine ungläubliche Fertigkeit gewonnen mit dergleichen Leuten umzugehen, und wahrscheinlich auf diesem Felde, wenn auch sonst auf keinem andern, den Stein der Weisen (nämlich der Welt, nicht vor Gott) gefunden habe.« (Nr. 40, 1v.).

pliner. Han beherskede jo dem alle. Heller ikke satte han skel mellem videnskab og fromhed. Det ene var udtryk for det andet. Vi ser i hans breve, at hver gang han træffer en mand, der både er lærd og from, bruger han rosende superlativer (f. eks. Neander og Tholuck). Det er hans egen ambition, han roser. Særlig på det område, hvor hans selvstændige studier sættes ind, den middelalderlige fromhed, ser vi denne forbindelse mellem videnskab og fromhed. Også med sin forskning vil han forkynde budskab.

Som nævnt ventede Rudelbach også en personlig fornyelse af rejsen, og denne fornyelse udeblev da heller ikke. På det kristelige område kommer han ud for mange oplevelser, der får grundlæggende betydning for ham. Vi vil her fremhæve to linjer. For det første får han en stærk påvirkning fra vækkelsen, dette kristelige og kirkelige nybrud, der gik hen over det meste af Mellemeuropa i århundredets andet og tredje årti. Denne påvirkning kan ikke overvurderes. At han i praksis ser, hvordan moderne fromhedsliv leves, betyder meget. Pietistisk fromhed var ham ikke fremmed, men selve den praktiske udformning og organisering af menighedens liv havde han ikke lejlighed til at se i Danmark. Han får nu kendskab til det mest moderne på det kirkelige område. Han ser, hvorledes engelsk påvirkning gør sig gældende på kontinentet. Han kommer i forbindelse med brødre menigheden og bliver i Basel grebet af missionstanken. Særlig de teologer, der arbejdede med i vækkelsen, blev idealer for ham. — For det andet har han sin opmærksomhed henvendt på katolicismen, særlig de »mistænkelige« katolikker. Rudelbach er ikke på nogen måde betaget af katolicismen som sådan, men han nærer agtelse og respekt for de katolikker, der opponerer mod paven for deres anskuelsers skyld. Boos og Sailer var ham eksempler i fromhed. Han er for så vidt økumenisk, som han mener, at det eneste afgørende er, om man står i livsforbindelse med Kristus eller ej, og ikke, om man er katolik eller protestant. Den hårde, dogmatisk-konfessionalistiske

linje, som senere er karakteristisk for ham, møder vi ikke nu. Dette gælder også forholdet til de reformerte (cfr. hans udtalelser om unionen p. 591). Om han end ikke er bevægelig, er han dog stadig åben. I denne periode er det ikke dogmerne, der betyder mest for ham, men den personlige fromhed. Kristendom er for ham fromhed, inderlighed, forbindelse med Kristus. Dog reagerer han, hver gang han møder for megen ubestemthed på det dogmatiske område (cfr. omtalen af Gratz (katolik) p. 587), og han roser Augusti, fordi denne foredrager det luthersk-kirkelige system uafkortet (cfr. ovenfor p. 589). Hans standpunkt kan vel udtrykkes således, at det vigtigste er den personlige fromhed, men at denne ikke må savne en vis dogmatisk baggrund. Man må altså ikke overvurdere Rudelbachs »dogmefrihed«. Det er karakteristisk, at han kort tid efter hjemkomsten begynder at læse over den lutherske kirkes symbolske bøger. Men Rudelbachs problem på rejsen er ikke lutherdom contra andre konfessioner (at han overvejer forholdet mellem katolicisme og protestantisme, er en anden sag), men levende kristendom contra rationalisme, livets modsætning til døden. Det er denne modsætning, der hele tiden danner baggrunden for hans stillingtagen. I denne sammenhæng skal det bemærkes, at Rudelbach ikke så meget lærer synspunkter og meninger at kende som personer. De nye fænomener studerer han ikke teoretisk, men praktisk. Det er den kristne personlighed, der interesserer ham, og han slutter på denne rejse venskaber, som bliver af lang varighed (Tholuck, Menken etc.). Det uhyre personalkendskab, han har erhvervet sig, kommer ham senere til gode, både fordi han på en meget intim måde stifter bekendtskab med Europas åndelige strømninger, så at han med større autoritet senere kan skrive derom, — og fordi hans på denne måde erhvervede forbindelser senere kan yde ham praktisk hjælp, f. eks. da han søger at få ansættelse i Tyskland. Endelig skal det bemærkes, at han på sin rejse lærer Europa (og særlig Tyskland) at kende, og han

bliver i nogen grad fortrolig med tanken om at få ansættelse i udlandet, hvis han ikke kan opnå en passende stilling hjemme. Den mulighed, der da foresvævede ham, skulle senere blive virkelighed.

FORTEGNELSE OVER RUDELBACHS BREVE TIL HUSTRUEN

(Add. 1093 II).

Nr. 1. Kiel 30/5 1823. – 2. Kiel 6/6 1823. – 3. Lübeck 13/6 1823 (sidste del af brevet skrevet i Hamburg 17/6). – 4. Bremen 28/6 1823. – 5. Münster 9/7 1823. – 6. Elberfeld 15/7 1823. – 7. Köln 1/8 1823. – 8. Köln 2/8 1823. – 9. Bonn 12/8 1823. – 10. Mainz 18/8 1823 (Frankfurt a. M. 19/8). – 11. Heidelberg 28/8 1823. – 12. Heidelberg 9/9 1823. – 13. Stuttgart 19/9 1823. – 14. Tübingen 29/9 1823. – 15. Strasbourg 9/10 1823. – 16. Basel 16/10 1823. – 17. Augsburg 26/10 1823. – 18. München 3/11 1823. – 19. München 11/11 1823. – 20. München 19/11 1823. – 21. Regensburg 26/11 1823. – 22. Wien 7/12 1823. – 23. Wien 14/12 1823. – 24. Wien 23/12 1823.	Nr. 25. Prag 31/12 1823. – 26. Prag 10/1 1824. – 27–28. Dresden 29/1 1824. – 29. Dresden 2/2 1824. – 30. Dresden 4/2 1824. – 31. Berlin 12/2 1824. – 32. Berlin 20/2 1824. – 33. Berlin 28/2 1824. – 34. Halle 8/3 1824. – 35. Hanau bei Frankf. 17/3 1824. – 36. Paris 26/3 1824. – 37. Paris 30/3 1824. – 38. Paris 5/4 1824. – 39. Paris 12/4 1824. – 40. Paris 19/4 1824. – 41. Paris 26/4 1824. – 42. Paris 3/5 1824. – 43. Paris 10/5 1824. – 44. Paris 17/5 1824. – 45. Paris 24/5 1824. – 46. Paris 28/5 1824. – 47. Paris 31/5 1824. – 48. Paris 7/6 1824. – 49. Paris 10/6 1824. – 50. Paris 17/6 1824. – 51. Brüssel 25/6 1824. – 52. Hamburg 5/7 1824.

Det teologiske Fakultets Censur over Domprovst L. Gudes Disputats.

Af Bjørn Kornerup.

1.

En meget fremtrædende Repræsentant for den højkirkelige Retning i det 19. Aarhundredes Danmark var ubestridt *L. Gude* (1820—95), der beklædte Embedet som Domprovst i Roskilde fra 1866 til sin Død. Foruden at øve en direkte kirkelig Indflydelse var Gude fra sin Ungdom i høj Grad interesseret i teologisk Tankearbejde, om end hans stærkt selvkritiske Natur længe holdt ham tilbage fra selvstændig Produktion. Gennem en bevaret fyldig Brevveksling mellem ham og hans Ungdoms Lærer og Ven Biskop H. L. Martensen kan man paa flere Omraader følge hans Udvikling ikke mindst i de mange Aar (1848—66), da han sad som Sognepræst i Hunseby paa Lolland. Karakteristisk er det at se, hvorledes Martensen jævnlig søger at anspore sin yngre Ven til at optræde paa Forfatterbanen.

Der skulde imidlertid hengaa en meget lang Aarrække, før end Gude traadte frem med et større Værk — forskelligartede Smaaskrifter havde han nok tidligere produceret. Fra langt tilbage kan man i den nævnte Brevveksling spore hans Interesse for Nadverens Mysterium¹, og det blev da ogsaa herom, at han tilsidst samlede sine Studier og Betragtninger. Men først efter at han var kommet til Roskilde, fik han fuldendt Manuskriptet til første Del af det Værk, som han 1873 indsendte som Prøveskrift for Er-

¹) I Fortalen til »Den hellige Nadvere« I, 1 siger Gude: »uafhængigt af al Theologie har jeg baaret dette Spørgsmaal (o: om Kristi Nærværelse i Nadveren) i mit Bryst fra Ungdommen af«.

hvervelsen af den teologiske Doktorgrad »Den hellige Nåd-
vere. Første Afdeling. Forberedelsen og Indstiftelsen«. (222
S. Kbhvn. 1874. Den Gyldendalske Boghandel).

Dette Værk er i ret høj Grad mærket af den spekulative
Teologi, som Gude i sin Ungdom havde indsuget ikke
mindst under Martensens Kateder. Navnlig kommer dette
frem i den Omstændighed, at han under Indflydelse af den
fra Jacob Böhme, Franz Baader o. fl. udgaaede teosofiske
Retning vilde søge et nyt Udgangspunkt for Forstaaelsen
af visse Sider af Nadverlæren i Begrebet »den himmelske
(aandelige) Legemlighed«, idet han navnlig vil forklare Ind-
stiftelsesordene derved, at Jesu Legeme allerede før Døden
var begyndt at forvandles til et himmelsk¹. Bogen vilde
derfor maaske bedre have passet ind i Tidssituationen, hvis
den var kommet 25—30 Aar tidligere end nu, da Realis-
mens Periode i Teologien som andetsteds var brudt frem.

Det vil næppe være uden Interesse at lære at kende det
dæværende teologiske Fakultets Dom² over et Værk, der
paa sit Omraade længe bevarede Navn som klassisk i dansk
teologisk Litteratur.

Hvad der bør fordres af en teolog. Doktordiss.: Vidnes-
byrd om Lærdom, Skarpsindighed og videnskabelig Kon-
seqvents, er her tilstede i fuldt Maal, og det staar derfor
for mig som utvivlsomt, at dette Arbejde maa modtages
med Fornøjelse. — *Om* den exegetiske Behandling ikke
sjældent gaar til mikrologisk Spidsfindighed, — *om* Resul-
taterne, der vindes ved denne Behandling, ere holdbare
for en Kritik af mere aandelig Karakter — af og til synes
de mig at tabe sig [i] teosofiske Regioner; — *om* det over-
hovedet er tænkeligt, at Forf.s Standpunkt lader sig gjen-
nemføre saa hensynsløst, — *om* dette, drevet til Bogstave-
lighedens yderste Spids, ikke vil forsyne Kristendommens

¹) Anf. Værk I, 12, 100 f., 170 f.

²) Universitetets Arkiv, Teologiske Dekanatspapirer 1873.

Modstandere med velkomne Vaaben —, alt dette er Betragtninger, som her ligge udenfor den teologiske Censur, og jeg har derfor ladet dem ligge ved Siden.

18. Sept. 73

H. N. Clausen.

Nærværende Afhandling anbefaler sig ved de »indledende Tanker og Forord«, som vække de bedste Forventninger om dette nye Forsøg til en dybere og rigtigere Opfattelse af den bibelske Nadverlære. Naar disse Forventninger ikke ganske opfyldes, synes Grunden dertil at maatte blandt Andet søges i, at Forf. med en noget trættende Brede har gjentaget, hvad der vel i et videnskabeligt Arbeide kunde være antydet og sammentrængt langt kortere; at han i Lighed med mange ældre og nyere Forgjængere ved Behandlingen af sit Æmne har benyttet sig ofte af en spidsfindig Exegese, og ligeledes af en mystisk-theosophisk Speculation, der dog ikke fører Problemets Løsning videre end til en meer eller mindre uklar Theorie om »aandelig Legemlighed«. Imidlertid maa det erkjendes, at Afhandlingen vidner om en Lærdom, Skarpsindighed, Conseqvents, som berettiger Facultetet til at antage den til det af Forf. i sin Skrivelse til Sidstnævnte angivne Øiemed.

d. 2^{den} Oct. 1873.

C. E. Scharling.

I de Forventninger, med hvilke jeg gik til denne Afhandling, finder jeg mig efter Gjennemlæsningen meget skuffet: Flere Partier, blandt hvilke jeg eksempelvis vil nævne pag. 33—88¹, ere behandlede med en trættende Vidtløftighed, og denne brede Fremstilling bliver ved det nævnte Stykke saa meget mere paafaldende, som det ikke indeholder andet end almindelig bekjendte Ting, der næsten ingen Betydning faae for det Følgende. Mange Steder, hvor jeg kunde ønske klare Begrebsbestemmelser, skjuler Resultatet sig enten i en glimrende rhetorisk Dragt eller i et vist theo-

¹) Formentlig Afsnittet om Paaskemaaltidet (trykt Udgave I, 19—50).

sophisk Halvmørke. Kritik ligger ikke for Forfatteren, og hans exegetiske Fremgangsmaade kan vække mange Betænkeligheder. Men uagtet der er meget, som ikke tiltaler mig i denne Afhandling, og uagtet jeg tvivler om, at den kan siges at ville gavne Sagen, saa maa jeg dog, ligesom mine ældre H^{rr} Colleger, indrømme, at der her er givet Vidnesbyrd om Lærdom, Skarpsindighed og videnskabelig Consequens paa en saadan Maade, at Forfatteren har godtgjort sin Adkomst til den akademiske Doctorgrad.

Endnu troer jeg at burde yde Forfatteren den Ros, at hans Afhandling, der paa enkelte Steder endog kan læses til Opbyggelse, er udarbejdet med en sjelden Flid og Omhyggelighed.

C. Hermansen.

d. 7/10 73.

Det er uheldigt, at Forf. kun har indsendt *første* Deel af sin Afhandling, thi derved er der Fare for, at det, som det egentlig kommer an paa, først vil fremkomme i *anden* Deel, hvis det overhovedet vil komme frem. Den foreliggende første Deel er i hvert Fald saare mangelfuld.

1) Forf. har vel meddeelt forskellige Fortolkninger af Indstiftelsesordene, men han har ikke selv givet en omhyggelig udført Fortolkning af dem. De overmaade vigtige Steder 1. Kor. 10,17—22 og 11,27—34, der vise den apostoliske Opfattelse af Nadveren, har han ganske forbigaaet. Derimod bygger han væsentlig sin Udlægning paa Joh. 6, uagtet det altid vil være høist tvivlsomt, hvorvidt dette Sted tør bringes i umiddelbar Forbindelse med Nadveren. — Som Følge heraf er den exegetiske Grundlæggelse yderst svag og neppe istand til at bære Forf.s Paastande.

2) Forf. fører vel Spørgsmaalet frem, hvorledes den første Nadver skal tænkes at forholde sig til de efterfølgende, men er dels uklar i Besvarelsen, og dels synes han at strande paa en doketisk Opfattelse, der er faretruende for Christi *virkelige* Lidelse og Død. Hans Udlægning af Joh.

13,31 er neppe holdbar og bliver i Grunden gjendreven strax af det følgende Vers (*εὐθὺς δοξάσει αὐτόν*).

3) Forf. burde have samlet de apostoliske Fædres og de største Kirkelæreres Udtalelser om Nadveren, forat det kunde sees, hvorledes den ældste Kirke opfattede Nadveren. Det synes at være hans Mening at føre dette frem i anden Deel, men det maatte dog helst foreligge alt i første Deel.

4) Det vidtløftige Afsnit S. 33—84 (Paaskemaaltidet og det evige Præstedømme) maatte helst være udeladt, da det ikke staaer i Forbindelse med det egentlige Spørgsmaal.

5) Luthers Nadverlære burde være fremstillet i sine Grundtræk, og de Beviisførelser, hvorpaa Luther støttede den, underkastede en Prøvelse.

I gennemgaaende Heelhed er Forf.s dogmatiske Udførelse maaskee endnu svagere end den exegetiske Grundlæggelse. Lærdom findes vel, dog meest saadan, som ligger udenfor Sagen, medens den Lærdom, som skulde være den afgjørende, ofte fattes. Arbeidet bærer i det Hele mere Præget af en Række opbyggelige Betragtninger end af en videnskabelig Afhandling. Det er skrevet med Varme og Inderlighed, men ogsaa paa sine Steder med en sygelig Overspændthed, der ægger Angrebene og fremkalder Tvivlen i endnu høiere Grad.

Jeg seer mig derfor nødsaget til at afgive det Skjøn, at den indsendte Afhandling ikke fyldestgør de Fordringer, som Facultetet bør stille til en theologisk Doctorgrad.

d. 20 October 1873.

C. Henrik Scharling¹.

Det første indtryk, denne afhandling har givet mig, er, at forf. med varme og inderlighed, med skarpsindighed,

¹) I sine Memoirer (Livsminder, 1919, S. 143—4) udtaler Henrik Scharling sig med en vis Reservation om Gudes Personlighed, om end han fuldt ud anerkender hans varme Hjerte og hans fortrinlige Prædikener.

til dels også dybsind har gransket sit æmne og meddelt os sine granskninger. Men skarpsindigheden slår ikke sjælden, især hvad eksegetiken angår, over i det spidsfindige, der næsten ligesom kan lege med en forestilling; og dybsindet kan tabe sig i teosofiske tåger. Det hele er desuden alt for bredt anlagt, så man kunde ønske en betydelig forkortelse, store beskæringer.

At det indleverede kun er første del, har misligheder for bedømmelsen, som det ikke er let at se bort fra; denne får derved noget usikkert. I det foreliggende kan jeg ikke se noget nyt, som kaster lys på læren i det hele, skønt vist nok i det enkelte nye synspunkter kan være fræmdragne. Naturmysteriet i nadveren, den dunk[le] forestilling om en åndelig legemlighed er jo oftere tidligere gjort gældende. Og hvor forfatteren i det enkelte skildrer Herren som den, hvis dødskamp alt er begyndt, da nadveren indstiftes, strejfer han for mine øjne, som alt en af mine kolleger har bemærket, ind i det doketiske. Også er jeg enig med den samme kollega i, at Luthers nadverlære burde have været givet i sammenhæng. Partiet s. 33—88 forekommer mig derimod at kaste lys på sagen, skønt der vel egenligt ikke findes noget nyt i det.

Formen, afset fra det brede, forekommer mig takkelig og at forene videnskabens krav med forståelighed, så jeg, her i modsætning til forf.s mening, antager, den vil gøre afhandl. tilgængelig også for ikke-teologer.

Hvad mine 3 først voterende kolleger har ytret om »arbejdets lærddom, skarpsindighed og videnskabelige konsekvents«, samt at det bør antages som doktordisputats, kan jeg ganske tiltræde. Det forekommer mig også hædligt for fakultetet, at en yngre mand mælder sig til doktorgraden, efter at vi — det eneste fakultet ved universitetet — har hævdet dens bibeholdelse som den øverste af tagende akademiske grader.

Københ. 27/10 73.

Fr. Hammerich.

Skønt der saaledes var fremsat en Række — til Dels ikke uvæsentlige — Betæneligheder ved Afhandlingen, og uagtet den nærmeste Faglærer Henrik Scharling havde stemt imod dens Antagelse, blev Resultatet dog det, at den blev fundet værdig til at forsvares for Doktorgraden. Dette Resultat meddeltes Gude under 8. November 1873¹, idet man dog tilføjede, at »den exegetiske Behandling er noget mangelfuld med Hensyn til det, der er Afhandlingens væsentlige Opgave, og at Facultetet derfor ikke kan undlade at udtale det Ønske, at de paagjeldende Skriftsteder maatte blive omhyggeligere benyttede, og navnlig henvises til 1 Cor. 10 cap., der saa godt som ingen Anvendelse har fundet«².

Den 18. Februar 1874 forsvarede Gude sin Disputats. Sikkert har Handlingen faaet et livfuldt Forløb, da der foruden de officielle Opponenten, Professorerne Christen Hermansen og Henrik Scharling, havde meldt sig tre ekstraordinære: Professor emeritus, Lic. theol. J. A. Bornemann, Kateket, senere Professor, Fr. Nielsen og Sognepræsten i Ølstykke K. E. Møhl. Handlingen varede fem Timer og fulgtes med usvækket Interesse³. Hertil bidrog vel ogsaa den Omstændighed, at der var forløbet 22 Aar, siden en Disputation for den teologiske Doktorgrad havde fundet Sted⁴, og at det var første Gang, at Modersmaalet anvendtes ved en saadan Lejlighed.

---

¹) Koncept paategnet Fakultetets Vota.

²) Forfatteren synes at have taget noget Hensyn til denne Henstilling (I, 159 f.).

³) C. Goos, Aarvog for Kjøbenhavns Universitet m. m. for 1873—75 S. 275—6. Fædrelandet 1874 28. Marts (Nr. 74). — F. C. Krarup beretter (Fra Romantisme til Realisme, 1930, S. 115), at J. N. Madvig efter Handlingen ytrede til en Kollega: »det er dog godt at træffe et fornuftigt Menneske, ti nu har jeg hørt saameget om aandelig og himmelsk Legemlighed, at jeg er bleven ganske ør i Hovedet«.

⁴) Sidste Gang var 21. September 1852, da Lic. theol. Ernst Wilhelm Kolthoff disputerede over »Vita Jesu Christi a Paulo Apostolo adumbrata«.

2.

Saa snart Bogen var udkommet, blev den selvfølgelig læst af *Martensen*. Allerede i et Brev af 6. Februar 1874 sammenfatter han sit første Indtryk af den. Skønt han havde nogle Indvendinger særlig med Hensyn til Forfatterens formentlig vel vidtgaaende Behandling af den fysiske Side i Stedet for af den etiske (Syndsforladelsen), maatte han dog udtale: »Deres Disputats er af første Qualitet og tilhører Litteraturen. Den er riig paa dybe, Meget i Bevægelse sættende Tanker, udaf den sande Totalanskuelse«¹.

En anden, Gude nærtstaaende Teolog, Sognepræst i Ringsted-Benløse, Provst *F. V. Andersen*, ogsaa han en Mand af *Martensens* Skole, tog Anledning af Bogen til at skrive en Række »Betragtninger«² over denne. Som det var at vente, er Tonen i denne omfangsrige Afhandling i høj Grad anerkendende. Provst Andersen føler sig i al Almindelighed vel tilfreds med Bogens Karakter af »et kraftigt Indlæg til Forsvar for Theologien som Videnskab«. Det er ikke nok at blive staaende ved »Forskningen« alene — der kræves i sidste Instans »den theologiske Klarheds Lys, Intuitionens, Ideeanskuelsens Naadegave«. Det er ham ogsaa til Behag, at Forfatteren lader den eksegetiske Undersøgelse lande i Dogmatiken, »en Egenskab, som efter vor Opfattelse rigtignok tilhører al grundig Exegese«. Ikke desto mindre har Provst Andersen en Række Indvendinger at fremføre mod eksegetiske og dogmatiske Enkeltheder. Som Hovedindtryk mener han dog at kunne fastslaa, at Fremstillingen af »den lærde og aandfulde Forfatters Nadvertheologi« »vil blive staaende som en af de betydeligste af det 19de Aarhundredes theologiske Frembringelser i vort Fædreland«³.

¹) Ny kgl. Saml., 4°, 3450.

²) Theologisk Tidsskrift, udg. af Chr. H. Kalkar, 1874, S. 385—441.

³) Citaterne anf. Bind S. 390, 406, 441. — S. 413 ff. behandles med nogen Kritik Gudes Hovedtese om »Christi høiere Legemlighed«. — Ogsaa

Medens de her fremdragne Udtalelser er præget af stor Anerkendelse, mødte Gude en langt skarpere Kritiker i den daværende Grundtvigianismes Dogmatiker, Dr. *Skat Rørdam*, der skrev en indgaaende Afhandling om Gudes Værk i »Dansk Kirketidende«¹. Anmelderen, der skriver i en besindig og velovervejete Tone, kan vel i flere Henseender yde Gude sin Anerkendelse, ogsaa for »den ualmindelige Sirlighed«, der karakteriserer baade Form og Indhold, men som Helhed har Bogen skuffet ham. Maaske ikke helt uden Grund ytrer han, at hver Gang han er vendt tilbage til Læsningen, »har Indholdet, som skjuler sig bag den elegante og affilede Form og de klangfulde Ord, forekommet mig fattigere, hvilket Indtryk ikke er blevet svækket derved, at Forf. ikke endnu har glemt det særlig theologiske Jargon, som brugtes i Fyrretyverne, da det var Mode at fylde sin Tale med græske og latinske Gloser, med eller uden dansk Tilsnit, for hvilke vort Modersmaal har ligesaa fyldige Udtryk, ret som om Tankerne derved kunde blive dybsindigere«².

Med al Fremhæven af en Del smukke og gode Tanker hos Forfatteren, især hans Forstaaelse af Joh. 6³, forbinder Skat Rørdam Kritik af en Række eksegetiske, kirkehistoriske og dogmatiske Enkeltheder. Over for Gudes Tese om den himmelske Legemlighed staar han mildest talt reserveret, idet han med sin realistiske Natur og hele traditionsbundne Holdning ikke føler sig tiltrukket af Spekulationen. Han ønsker paa dette Omraade ikke at vige fra »Luthers

---

andetsteds omtaltes Gudes Arbejde med Anerkendelse, saaledes i Illustreret Tidende 1874 15. Marts (vistnok af A. Jantzen) og i Berlingske Tidende 1874 10. Marts (Nr. 58). Selv det Gude tidligere saa lidet venligsindede Organ Fædrelandet bragte 1874 28. Marts (Nr. 74) paa tre Spalter paa første Side en udførlig og meget rosende Omtale af Bogen.

¹) Dansk Kirketidende, udg. af C. J. Brandt og Fr. Nielsen, 1874 Sp. 529—58.

²) Sp. 530.

³) Sp. 535 ff.

og vore lutherske Fædres Spor¹. — Sluttelig² imødegaar Rørdam en kuriøs Misopfattelse fra Gudes Side af Grundtvigs bekendte Verslinie, »kun ved Badet og ved Bordet høre vi Guds Ord til os«³.

Ogsaa en anden af Grundtvigianismens øvede Penneførere lod høre fra sig. Det var *Vilhelm Birkedal*, der i »Nordisk månedsskrift for folkelig og kristelig oplysning« offentliggjorde en hel undersøgelse »I anledning af domprovst Gudes doktor-afhandling«⁴. Birkedal vil vel anerkende denne som »et agtværdigt indlæg«, der indeholdt »ikke få gode og fromme tanker«, tilmed fremsat »i en på mange steder især for denne forfatter usædvanlig *nogenlunde* jævn og tiltalende form«⁵. Men reelt er han ikke meget enig med Gude. For det første retter han sin Indsigelse mod dennes hele Opfattelse af den første Nadversituation og den hermed i Forbindelse staaende Tale om »den forklarede legemlighed«. Han vejrer her »et ubevidst tilløb til den gamle, af menigheden forkastede doketisme«⁶.

1) Sp. 544 ff., 548, 554.

2) Sp. 553 ff.

3) Gude optog aabenbart Skat Rørdams Kritik meget unaadigt. I »Den hellige Nadvere« II, 295 ff. anker han over, at den »var skreven i en Tone henimod det Personlige, hvori jeg ikke vil forhandle«. Nu vilde han blot behandle et enkelt Punkt i denne Recension, som forøvrigt rummede »forskjellige Misforstaaelser og Ikke-Forstaaelser«. — 30. Novbr. 1875 skriver Skat Rørdam til Otto Møller, at til Censor ved teologisk Embedseksamen var udnævnt »den meget højærværdige Domprovst Gude, som jeg tænker vil se paa mig med temmelig sure Øjne«. Endnu 20. Decbr. 1888 ytrer han i et Brev, at han af et Skrift af Gude havde faaet det samme »Indtryk af en utrolig højærværdig Vigtighed, som (ligesom i hans Bog om Nadveren) med en hel Del Behændighed ved at tilsløre eller borteskamotere Vanskelighederne og ved klingende Ord og Vendinger give sig Skin af at sige noget, sigende intet« (Otto Møller og Skat Rørdam. En Brevveksling, udg. af H. Skat Rørdam, I, 275; II, 147).

4) 1874 II, 203—30.

5) S. 203.

6) S. 204 ff.; 209. — Overhovedet er Birkedal lidet tilfreds med Gudes Metode: den viser, »hvor farligt det er at gøre troen videnskabelig og videnskaben troende« (S. 214).

Langt hvassere falder dog Sværdhuggene, hvor Birkedal imødegaar Gudes Omtale af Grundtvigianismen. Denne følger her sit Forbillede, Biskop Martensen, ved ikke at lade Lejligheden gaa forbi til at give Retningen »en bitter pille«. Ligesom Skat Rørdam — men i en langt mere bidende Tone — paaviser ogsaa Birkedal det uholdbare i Gudes Fortolkning af den citerede Ytring af Grundtvig — »et prøvekort på overfladiskhed og uvederhæftighed« —, og efter at have redegjort for Grundtvigianismens Sakramentbegreb slutter han med at »give domprovsten et godt og velmént råd, dette: at vænne sig af med at tro sig kaldet til at sidde til doms over Grundtvig; ti dertil savner han åbenbart adskillige nødvendige betingelser«¹.

Allerede H. N. Clausen havde i sin Censur strejft Muligheden af, at Gudes Behandling af Nadverspørgsmaalet kunde forsyne »Kristendommens Modstandere med velkomne Vaaben«. Hans Forudelse gik i Opfyldelse. Filosofen *Hans Brøchner* udtalte saaledes om Gudes Bog, »at dens hele Karakter var en saadan, at man kunde have tænkt sig dens Fremkomst i den Bysantinske Tids aller mørkeste Periode«². Der kan næppe heller være Tvivl om, at det er dette Værk og dets Problemstilling, som afspejler sig i *Karl Gjellerups* bekendte satiriske Skildring i »Germanernes Lærling« af Nadverforhandlingen ved den »teologiske Te« hos Professor Petersen (o: Peder Madsen)³.

Der hengik en længere Aarrække, før end Gudes Værk fik en Fortsættelse. Først 1887 kunde han udsende: »Den hellige Nadvere. Anden Afdeling. Vedligeholdelsen i Kirken« (333 S.). Indledningen viser, at Forfatteren fastholder sit tidligere spekulative Grundsynspunkt. Andet Bind indeholder iøvrigt en Gennemgang af Nadveropfattelsen indtil Johannes af Damaskus. Mere udkom aldrig, og Værket blev saaledes en Torso.

---

¹) S. 223 ff., især S. 225, 230.

²) F. C. Krarup, *Fra Romantisme til Realisme* S. 115.

³) Karl Gjellerup, *Germanernes Lærling*, 1882, S. 389 ff.

Tilføjelse.

I et Brev, dateret 29. Januar 1860, til Martensen (velvilligst udlaaant af Pastor emeritus Martin Poulsen) ytrer Gude følgende:

Saalænge jeg skal arbeide paa at kunne *hver Søndag* staae paa Prædikestolen, er jeg i den Tid, jeg ellers kan tage, ikke stemt for ogsaa i den at bearbeide Prædikener. Jeg er ikke stemt for Andet end for mine Studier over Nadveren, hvad enten det nu vil kunne lykkes at gennemføre dem eller ei, og Alt hvad jeg læser, bevæger sig i Grunden om dette Centrum i større eller mindre Kredse. Men jeg overbeviser mig mere og mere om, at denne Studie behøver en langsom Modnelse, hvis Conceptionen, der bliver mig bestandig sikkrere, skal vise sig som Andet end et encyclopædisk Overblik, ikke som om jeg tragtede efter noget Stort, men fordi jeg tragter efter Noget, hvori der kunde acquiesceres. Den behøver det ifølge sin egne Beskaffenhed, og den behøver det endnu mere, naar den er saa ugunstigt stillet, at den skal drives ved Siden af en anden Hovedgjerning, og under en Isolation, hvor der savnes flere Requisiter, som jeg ikke uden Vanskeligheder kan faae fra Bibliothekerne.

Smaastykker.

XVII.

PETRUS DE SLAGLOSLIA.

Af Aage Fasmer Blomberg.

Blandt de mange haandskrifter af oldtidens og middelalderens forfattere i Bibliotheca Laurenziana i Firenze findes ogsaa eet, der har tilknytning til Danmark. Det indeholder en naturhistorie, forfattet af den romerske naturforsker Plinius d. æ. Haandskriftet er afskrevet og udmalet i Danmark o. 1200 og erhvervet til Firenze af Cosimo Medici, der var en ivrig haandskriftsamler og skaberen af Bibliotheca Laurenziana; det var oprindelig Medicæernes husbibliotek, og i dette indlemmedes senere bogsamlingerne fra Badia i Fiesole og fra S. Marco klosteret, ogsaa disse to bogsamlinger skyldte Cosimo deres eksistens.

Cosimo samlede mange lærde om sig, og snart blev denne borgerlige kreds det mest straalende humanisthof i Italien. Til kredsen hørte Poggio Bracciolini, der hjalp Cosimo med bogindkøb og i dennes ærinde gennemrejste det meste af Europa for at finde de antike haandskrifter i fjerntliggende klostre; møjsommelige rejser bragte ham i aarenes løb mange skuffelser, men ogsaa store glæder. Særlig ivrig var han efter at faa fat i en fuldstændig Livius, og spændende var det derfor for ham, da han i vinteren 1423—24 i Rom traf en dansker, der kunne fortælle ham, at han i Sorø kloster havde set Livius' ti bøger af Roms historie i tre bind. Poggio skrev straks til sin og Cosimos ven i Firenze, bogsamleren Niccolo Niccoli, og bad ham til-

skynde Cosimo til at skrive til Gherardus de Bueris i Lübeck om sagen¹. I et andet brev, kalder Poggio sin hjemmelsmand Nicolaus Gothus², og man har ment, at han skulle være identisk med den berømte fynske kartograf Claudius Clavus³.

Lübeck var dengang centrum for alle pengeforretninger med de nordiske lande og derfor selvskreven til at være udgangspunkt for en litterær skattejagt i disse egne. Bankhuset Medici havde sine agenter i byen, og en af dem var den omtalte Gherardus. I lybske dokumenter har han mange navne, snart kaldes han Gerhardt de Bueris, snart Gherardus de Wale og snart Gherardus Nicolei de Bueris, civis Florentinus, hvad der fortæller os, at han var italiener og borger i Firenze. Han var en anset mand i den gamle hanseby, hvor han nævnes første gang i 1413, og hvor han døde 1449⁴. Han var som nævnt Cosimos repræsentant og formidlede pengeforretninger mellem de nedertyske byer og Italien saavel som mellem de nordiske biskopper og klostre og Paven i Rom. Poggios brev til Niccoli viser, at Cosimo ikke blot anvendte ham i forretninger, men ogsaa fik hjælp af ham ved sine bogindkøb, og paa dette omraade kunne han være meget værdifuld; for ved sine forbindelser med de nordiske klostre havde han gode muligheder for at skaffe de haandskrifter, som Cosimo ønskede sig.

Om Gherardus har sat sig i forbindelse med Sorø-klosteret for at erhverve den omtalte Plinius, vides ikke, men det er sandsynligt, at jagten paa Livius spillede ham et andet

1) Poggii epistolae coll. Thom. de Tonellis vol. I p. 104; Historische und Philologische Aufsätze Ernst Curtius gewidmet, Berlin 1884 s. 334 ff. »Philologus» 28 bd., 1869 s. 288 ff.

2) Mai spicil. Rom. X 316; Hist. u. Philol. Aufsätze Ernst Curtius gewidmet, Berlin 1884, s. 334 ff.

3) Gustav Storm i »Ymer» 1889, s. 129—46; 1891 s. 13—37; A. A. Bjørnbo og Carl S. Petersen: Fyenboen Claudius Claussøn Swart, Nordens ældste Kartograf, 1904.

4) C. W. Pauli: Lübeckische Zustände im Mittelalter, Lübeck 1872 s. 104 ff.

haandskrift i hænde, nemlig det Plinius-haandskrift, han o. 1430 købte til Cosimo.

Tyske forskere i det 19. aarhundrede har hævdedet, at Gherardus købte Plinius-haandskriftet af munke i Lübeck, og de har henført det snart til det ene og snart til det andet af denne bys klostre¹, men i 1920erne lykkedes det Ellen Jørgensen at paavise, at haandskriftet stammer fra Danmark².

Spørgsmaalet er nu, hvor i Danmark har Gherardus købt haandskriftet? Er navnene Livius og Plinius blevet forvekslede? Har Gherardus i stedet for et Liviushaandskrift i Sorø fundet et Plinius-haandskrift? Det sidste er ikke usandsynligt; munkene i Sorø udmærkede sig ved boglige sysler, men vi har ingen dokumenter, der kan bevise, at Gherardus har været i forbindelse med klosteret i Sorø, derimod har vi breve, der vidner om hans forbindelse med andre danske klostre; i den forbindelse har særlig to dokumenter interesse, det ene er fra 1433 og det andet fra 1435; de fortæller nemlig om forretningsforbindelser mellem Gherardus og prioren for Johanniterklosteret i Antvorskov.

I dokumentet for 1433 erkender huset Medici's agent i Lübeck at have modtaget 1120 rhinske gylden af prioren i Antvorskov; det var 8 aars afgift fra ordenen i Danmark til ordenens hovedsæde paa Rhodos. Gherardus forpligtede sig til at udbetale beløbet i Venezia til stormesteren eller dennes repræsentant; to aar senere modtog han et andet beløb som depositum for prioren i Antvorskov³. De to dokumenter viser klart, at mediceernes agent stod i nær forbindelse med Antvorskov kloster paa det tidspunkt, da

---

¹) »Eos« bd. II s. 362; Hist. u. Philol. Aufsätze Ernst Curtius gewidmet, Berlin 1884 s. 332 f.

²) Ellen Jørgensen: Historieforskning og historieskrivning i Danmark indtil år 1800, 1931 s. 38 anmk. 2.

³) C. W. Pauli: Lübeckische Zustände im Mittelalter, Lübeck 1872 s. 135 dok.nr. 30 og s. 150, dok.nr. 51.

han købte Plinius-haandskriftet. Gherardus sendte straks haandskriftet til Firenze, og her fremkaldte det stor begejstring hos Cosimo og hans venner. Det var nemlig den første fuldstændige Plinius, der kom til byen¹. I en af ham selv ført katalog har Cosimo indført, at han købte haandskriftet for 100 rhinske gylden, og at købet virkelig skete gennem hans agent i Lübeck, fremgaar af haandskriftet; for paa det sidste blad er Gherardus's navn skrevet². Haandskriftet bestaar af to foliobind paa henholdsvis 166 og 173 sider, og det er smykket med mange malede initialer og forsynet med ornamenten af akantusblade og baandslyng, desuden findes der dyreskikkelser og hele figurkompositioner³, men af størst interesse er dog dedikationsbilledet, der fylder en hel side forrest i første bind og forestiller Plinius, der overrækker kejser Titus en skriftrulle. Paa et skriftbaand foroven læser man: »Petrus de Slaglosia me fecit«, og her har vi beviset for, at haandskriftet hører hjemme her i landet.

Hvem denne Peter fra Slagelse er, ved man ikke, men det staaer fast, at o. 1200 er dette haandskrift blevet skrevet og udmalet af en dansker ved navn Peter, der er født i Slagelse, og da der er mulighed for, at haandskriftet kan stamme fra Antvorskov kloster, er det fristende at forestille sig denne Peter som munk i klosteret, men bevise det kan vi ikke.

Nogen stor kunstner anses han ikke for at være, tegningen er ubehjælpelig og farverne urene; Poul Nørlund tillægger ham da ogsaa kun en vis imitationsevne, men indrømmer retfærdigvis, at haandskriftet aldrig er blevet gennemfotograferet, saa vi egentlig kun kender kunstneren gennem dedikationsbilledet⁴.

---

¹) Mostra Della Biblioteca Di Lorenzo, 1949 s. 29.

²) Ellen Jørgensen: Anf. værk; Hist. u. Phil. Aufs. E C. gewidm. s. 332 f.

³) Lauritz Nielsen: Danmarks middelalderl. Håndskrift., 1937 s. 55 f.

⁴) Studier tillägnade Henrik Cornell, 1950 s. 119.

Tyske forskere har paavist, at billedet og initialerne viser hen til nordfransk og nederlandsk kunst, hvad der stemmer godt overens med formodningen om, at det til grund liggende haandskrift skulle stamme fra fransk-tyske grænseegne¹.

Haandskriftet har ikke alene givet os navnet paa en dansk kunstner fra valdemarstiden, men det er ogsaa et vidnesbyrd om den rige bogproduktion i valdemarstidens klostre, hvis frembringelser paa faa undtagelser nær er gaaet tabt ved senere tiders uforstand.

XVIII.

DANSKE STUDERENDE VED UNIVERSITETET I TÜBINGEN.

Ved **Thomas Otto Achelis.**

Listen over de danske Studerende ved Tübingens Universitet, som findes i dette Tidsskrifts 5. Rækkes 5. Bind (1909—11), S. 247—253, kan paa Grund af den nu afsluttede Udgave af »Die Matrikeln der Universität Tübingen« [Bd. 1: 1477—1600 (1906), dertil Registret (1931), Bd. 2: 1600—1710 (1953) og Bd. 3: 1710—1817 (1953), Register til Bd. 2 og 3 (1954)] suppleres med nogle Navne. Med Tegnet § betegnes de Studenter, hvis Navne ikke findes i Matriklen, men i Protokollen for »Collegium illustre« [Bd. 3, S. 516—531].

1538, 12. Apr. Matthias Hacus Danus [Lektor i Matematik ved Københavns Univ.].

1606, 5. Oct. Antonius a Brahe eques Danus [Tønne B., 1591—1611, Hofjunker, faldt for Kalmar].

---

¹) Festgabe für Anton Schifferer in Veröffentlichungen der Schleswig-Holsteinischen Universitätsgesellschaft nr. 37, Breslau, 1931 s. 20 anm. 2; »Philologus« 28 bd., 1869 s. 297.

- 1613, 22. Sept. *Jacobus Finckius Danus.*
- 1620, 26.:Sept. *Magnus Arndtfeld de Rugard nobilis Cymber* [Stiftamt. Viborg, † 1671].
- 1624, 5. Maj *Ericus Porsch, nobilis Danus* [KS. 5 V, 257, Anm. 1].
- 1636, 14. Dec. *Lago et Johannes Beckhii, nobil. Dani frat.* [Lave Beck, 1614—59, Landkommissær i Sjælland, Johan B., † ca. 1647, Sekretær i Kancelliet].
- 1642, 14. Apr. *Jacobus Schlickh Dano-Stedensis* [Stammer fra Donaustetten, Ulm Kreds].
- 1652, 21. Juli § *Christianus Sculte Danus, a rege Daniae duci Wirtemb. commendatus; disc. 18. 3. 54.* [Ikke fundet immatrikuleret i Kbhvn.].
- 1653, 14. Juli § *Enowaldus Bilde Danus; disc. Argentinam cum præf. 29. 10. 53* [1638—60, Major].
- 1655, ... Dec. *Wilhelmus Worm Olai fil. Havn. Danus med. stud.* [1633—1704, Professor ved Kbhvns. Univ.].
- 1657, 15. Juli § *Otto Bilde, nob. Danus; disc. in Galliam 4. 11. 57.* [Amtmand paa Koldinghus 1671—76].
- 1667, 2. Oct. *Nicolaus Knost Danielis f. natus Hafniae Danus philos.* [N. Knoph 1646—69; P. T. 1893, S. 260].
- 1682, 4. Febr. *Johannes Heinricus von Stöcken nob. Dan.* [1666—1709, Envoyé].
- 1685, ... § *Friederich Seestedt.* [F. S. til Rydhave og Krabbesholm, † 1726, Major].
- 1709, 29. Oct. *Elias von Brun m. propria, gewester Hauptman by löbl. General von Reischachschen regmto, sonsten gebürtig auß Dän-*

- nemark, ist auf hochf. Befehl u. dispensation recipirt worden, u. hat also nach abgelegtem iuramento [sich] als civis academicus inscribirt.
- 1732, 1. Oct. Petrus Sommer Danus [1708—1755, Landdommer i Dansk Vestindien].
- 1736, 26. Maj Nicolaus Böttker, gebürtig aus Copenha- gen, Buchdrucker bei H. Röbel.
- 1760, 4. Nov. Christianus Friedericus Reuss Haffniensis, quia cancell. filius non solvit [1745— 1813, Dr. med., Professor i Tübingen; en Indførelse af 15. Maj 1771 er anført i KS. 5 V, S. 253].
- 1779, 28. Jan. Chr. Lud. Fried. Schenck v. Winterstedt von Zelle im Hannöverischen, alt 17 Jahr stud. iuris, Vater Christian Lud- wig, Koenigl. dänischer Major und Kam- merjunker. [Faderen var Ritmester i Holstensk gew. Rytter-Rgt. 1757—1762].
- 1807, 22. Oct. Georg Matthias Martens Venetianus an. 19 iur. stud., p[ater]: Conr. Wil., consul generalis Danorum Venetiis, 6 fl. 15 x.
- 1809, 9. Nov. Carl Withusen aus Copenhagen 28 Jahr Regiments Arzt, p[ater]: David, Pfar- rer. [1778—1853, Professor ved Kbhvns. Universitet].
- 1811, 6. Maj Carl Wilhelm Pauli aus Altona, 18 Jahre alt iur. stud., p(ater) [: Adrian Wilhelm, Gutsbesitzer in Jütland, f. i Lübeck 1792, d. sstds. 1879 som Præsident for Overlandsretten, Zeitschr. f. niedersäch- sische Familiengeschichte, Bd. 8, 1926, S. 79].
-

XIX.

OM LAASTRUP PRÆSTEGAARD
EFTER REFORMATIONEN.Af **Henning Heilesen.**

Efter reformationen stod den danske kirke svagt over for rovgriske adeliges forsøg paa at bemægtige sig dens gods. Den var derfor henvist til at søge beskyttelse hos kongen, som ved statskuppet 1536 havde berøvet den dens selvstændighed og gjort den til en statskirke, saaledes som den er den dag i dag. Alligevel var det ikke altid let for en præst at hævde retten til sin og kirkens jord. Et eksempel derpaa er den kamp, præsten i Laastrup maatte føre, før han kunde sidde uforstyrret paa sit embedes ejendom.

I aaret 1557 mødte sognepræsten for Laastrup og Skals, Peder Høg, for kongens retterting¹ og sagsøgte Christoffer Rosenkrantz til Lynderupgaard, fordi denne, dengang han var lensmand paa Hald, havde udlagt ham en gaard til præstegaard og tilegnet sig den rette præstegaard². Desuden skulde Christoffer Rosenkrantz efter sagsøgerens paastand samtidig have forringet Skals præstegaard uden at have ret dertil. Sagsøgte forklarede, at dengang han var lensmand paa Hald, studerede Peder Høg i København og holdt en kapellan³ i Skals, som boede i et gadehus, og havde en bonde siddende i præstegaarden. Ved den tid fik superintendenten i Viborg, Jacob Skønning⁴, Laastrup sogn lagt til kapellanen i Skals. Denne flyttede derefter til Laastrup

¹) Kilden til det følgende er den senere nævnte rettertingsdom af 16. maj 1557 (trykt Ny kirkehistoriske Samlinger VI 707 ff.).

²) Christoffer Stygge Rosenkrantz († 1565), brodersøn af biskop Niels Stygge (Rosenkrantz) i Børglum, var lensmand paa Hald 1541—44.

³) Formentlig den Ib Sort, der 1548 nævnes som sognepræst for Laastrup (Diplomatarium Vibergense s. 262).

⁴) Superintendent i Viborg 1537—49.

og fik den daværende præstegaard samme sted udlagt til bolig for sig. Efter hans død blev Peder Høg kaldet til præst i Laastrup og var nu sognepræst for baade Laastrup og Skals sogne¹. Som saadan besad han præstegaardene i begge sogne. M. h. t. den gaard i Laastrup, præsten omtalte, forklarede Christoffer Rosenkrantz, at kongen havde solgt ham den gaard foruden andet gods, som hørte under Lynderupgaard, og han vilde derfor holde præsten skadesløs i henhold til det kongelige skøde². Efter hans mening kunde Peder Høg ikke bevise, at der nogensinde havde boet præster i den gaard. Hvad Skals præstegaard angik, paastod Christoffer Rosenkrantz, at han aldrig havde taget nogen ager eller eng fra den. Det gadehus, kapellanen havde boet i, havde han bortfæstet for 2 daler, og den mands kvinde, som havde det, skulde væve deraf til Hald. Han mente ikke, at han dermed havde begaaet noget ulovligt. Endelig forklarede Christoffer Rosenkrantz, at han ikke var blevet lovlig stævnet for denne sag, idet han ikke forud var blevet sagsøgt ved herredsting og landsting.

Ved dom af 16. maj 1557 afviste rettertinget sagen, fordi den ikke var blevet behandlet ved herredsting og landsting. Samtidig paalagde det Peder Høg først at sagsøge Christoffer Rosenkrantz ved disse instanser, hvis han havde yderligere klage mod ham³. Det vides ikke, om Peder Høg benyttede sig deraf. Sandsynligvis har han opgivet at forfølge sagen ved de lavere instanser.

Peder Høgs efterfølger som sognepræst for Laastrup og Skals, Jens Christensen Skals, maatte ogsaa opleve at miste sin præstegaard. I 1577 fik Dorethe Nielsdatter

---

¹) Nævnes som saadan 1555 (Diplomatarium Vibergense s. 305).

²) Dette skøde, som er dateret 19. februar 1553, nævner to gaarde i Laastrup. Der siges intet i skødet om præstegaarden (Kronens Skøder I 43).

³) Recessen 1537 § 17 bestemte, at ingen sag maatte forelægges rettertinget, som ikke forud var blevet behandlet ved herredsting og landsting (Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Love IV 181 f.).

(Tornekrands) til Mejlgaard¹, enke efter Niels Markvorsen (Skiernov)², tilkendt sig Laastrup præstegaard ved landstingsdom. Da præsten nu stod uden tag over hovedet, ansøgte han kong Frederik II om at faa en ny præstegaard. 27. april 1577 befalede kongen lensmanden paa Hald, Niels Jonsen (Viffert)³, med det første at udlægge en af kronens gaarde i Laastrup til præstegaard og derefter at give kongen meddelelse derom; saa vilde denne give præsten brev paa gaarden⁴. Dette maa være udført snart efter; allerede 11. juni samme aar befalede kongen lensmanden enten at tilbagebetale Niels Christensen, hvis gaard lensmanden efter kongelig befaling havde udlagt præsten i Laastrup til præstegaard, den indfæstning, han bevislig havde givet, eller skaffe ham en anden, lige saa god gaard i lenet, naar en saadan blev ledig⁵. Først aaret efter, 5. juni 1578, fik præsten det lovede kongebrev paa præstegaarden.

Siden 1578 har sognepræsterne for Laastrup og Skals været i ubestridt besiddelse af deres præstegaard. Laastrup præstegaard ligger den dag i dag paa det sted, hvor Niels Christensens fæstegaard laa i 1577, da den blev udlagt til præstegaard. Det omtalte kongebrev af 5. juni 1578 findes i original paa pergament med vedhængende segl i Viborg bispearkiv i landsarkivet i Viborg⁶. Det meddeles nedenfor efter originalen. Det har tidligere været trykt (med moderniseret retskrivning) i *Jyske Samlinger* I 355 efter Christen Sørensen Testrups afskrift i »Rinds Herreds Krønike« samt (ligeledes med moderniseret retskrivning) i *Rørdam: Danske Kirkelove* II 281 efter afskrift i *Jyske Registre* i Rigsarkivet.

Wij Frederich thend Anden med Gudtz Naade Dan-

¹) Levede 1591 (*Danmarks Adels Aarvog* 1939, 99).

²) † 1560 (*Danmarks Adels Aarvog* 1916, 437).

³) Lensmand paa Hald 1573—83.

⁴) *Rørdam: Danske Kirkelove* II 272.

⁵) *Kancelliets Brevbøger* 1576—79 s. 193.

⁶) Viborg bispearkiv, hovedreversal, Rinds herred, Laastrup kald nr. 3.

marches Norgis Wenndis och Gottis Konningh Hertug wdj Sleßuig Holsten Stormarn och Dyttmerschen Greffue i Oldenborgh och Delmenhorst Giøre alle witttherligt att effthersom oß Elsk^e Fru Dorethe Niels daather thill Medellaard, Niels Marquorsens epherleffuerske, for nogen thiid siiden haffuer wundet herligheden aff en kirckegaard i Lostrup som presten wdi bode, saa att ther nu ingen preste-gaard findis i samme sogn, huorfor oß Elsk^e Niels Jonßen wor mand thiennir och embitzmand paa wortt slott Hald nu effther wor befalling haffuer wd lagd presten en gaard wdi for^{ne} Lostrup schyllder en halff td smør et suin ii mk gesterij. Tha haffue wij aff wor synderlig gunst och Naade wndt och thilladt, och nu mz thette wort obne breff wnde och thillade, att for^{ne} gaard wdi Lostrup presten nu wdi were haffuer altiit her effther maa och schall bliffue thil en preste-gaard wdi samme sogn. Thi forbiude wij alle ehue the helst ere eller were kunde, serdelis wore fogither embitzmend och alle andre, presterne her emod paa for^{ne} gaard i Lostrup att hindre eller wdi nogre maade forfang at giøre. Wnder wor Hyldest och Naade, giffuet paa wor gaard wdj Otthenße thennd v dag Junij Aar &c Mdlxxviij, wnder wortt signett.

Friderich.

(Bag paa brevet staar følgende):

Lsts paa Rindz herretz ting Mandagen nest epter Thome Apostoli dag¹ Aar 1578.

(Sammesteds med anden haand):

Itt Salig Konningh Frederichs Breff som her Jenns Skals forhueruidt paa konngens gard y Lostrup, at skulle altid werre thil en Preste gaardt wdj samme sogenn.

Dater. 5. Junii — 1578.

---

¹) 22. december.

XX.

RAADMAND POVEL HANSEN
OG HANS SEKS KONER.

En restaureret Gravsten i Skelskør Kirke.

Af Victor Hermansen.

Ved et Besøg paa Herregaarden Basnæs ved Skelskør var Dr. *Bjørn Kornerup* fornylig blevet opmærksom paa, at der ude i et Høsehus — dækket af allehaande Urenlighed — laa saa mange Stumper af en Gravsten fra Renaissancen, at de baade kunde og burde samles og igen opstilles i Skelskør Kirke, hvor den oprindeligt stammede fra. Han har derfor Fortjenesten af at have rejst Sagen, som forøvrigt gik glat igennem. Nationalmuseet henvendte sig til Basnæs' nuværende Ejer, Richs Fabrikker, som beredvilligt afstod Gravstenen til Skelskør Kirke, Menighedsraadet paatog sig de haandværksmæssige Udgifter ved Restaureringen og lod den opsætte i Vaabenhuset, og endelig skete Stenens Sammensætning under Museets Tilsyn.

Enkelte Dele mangler ganske vist nu, men dog ikke mere end at man kan faa et Helhedsindtryk og underkaste den en Undersøgelse. Vel er den registreret i Danmarks Kirker¹, men kun efter Edvarsen Friis og Søren Abildgaard, men da der hertil kan føjes en Række nye Iagttagelser, vil det formentlig ikke være uden Interesse at betragte den lidt nøjere.

Selvfølgelig er det ikke ligegyldigt, om en Gravsten er et betydeligt Kunstværk eller ej, men det er dog værd at fremhæve, at dens Betydning egentlig ligger paa et helt andet Felt. Naar man nemlig hidtil har ofret Skriftstederne og de religiøse Sentenser liden eller ingen Opmærksomhed og blot affærdiget dem med en intetsigende Karakteristik (f. Ex. religiøs Randskrift osv.), kunde man fristes til at

¹) Sorø Amt. 1936. S. 260.

Fig. 1. Raadmand Povel Hansens Ligsten.

V. H. fot.

sætte Sagen paa Spidsen og hævde, at de netop er det vigtigste. Navn og Stand og ydre Glans forsvinder hurtigt, men saa længe Stenen bestaar, er den Vidnesbyrd om Tidens Opfattelse af Liv og Død, og den faar derved sin Interesse som Type. Derfor bliver Gravstenens Udsmykning — hvilke Motiver og ikke mindst hvilke Skriftord — af særlig Betydning, selvom Stenen ellers er aldrig saa ringe i sin Udførelse.

Betragter vi Gravstenen over Raadmanden og hans sex Koner ud fra dette Synspunkt, er dens kristelige Karakter fremhævet ved Randskriften med de anselige Relief-Versaler og ved Kærneordet: Saa elskte Gvd Werden, at Hand gaf sin enbaarne Søn paa det at alle de som tro paa Hannem icke skulle fortaabis men hafve det evige Lif. Joh: 3. Ogsaa de fire Cirkler i Hjørnerne med Relieffer af Syndefaldet, Kristi Korsfæstelse, Kristus i Graven og Kristi Opstandelse tyder paa et fromt Sindelag, men ser vi derpaa paa det smalle Indskrift-Felt foroven, har det jo nok Skriftstedet: Lige som de dø alle i Adam, saa blifve de alle lefvende gjorde i Christo. 1. Cor. 15., men Versalerne her er blot fordybede, og i Kartoucherammen er der indskudt to Bomærke-Skjolde. Det ene er for Raadmanden og har hans Forbogstaver P H, det andet for hans Kone No. 6, med et Kristus-Monogram i Fraktur, og hendes Bogstaver G P D.

Sætter vi nu dette Felt til 1, bliver det store Midtfelt ikke mindre end 5 Gange saa stort, og hvad der især bør bemærkes, er, at det er rent verdsligt. Under syv Fladrundbuer, af hvilke den midterste er størst og uden Navn, medens de andre har Konernes Navne i Relief-Versaler (Maren Iens D — Boel Iens D — Dorit Iens D — [A]nne Iypens D — Sisel Hans [D — Gierdrud Peders D]), staar syv legemsstore Figurer. I Midten ser vi naturligvis Raadmanden, et halvt Hoved højere end sit Geled af Koner. Han staar bred og skrævende, med blottet Hoved og Fuldskæg, iført Pibekrave, knælang, aabentstaaende Overkjør-

Fig. 2. Soren Abildgaards Tegning af Raadmand Povel Hansens Ligsten.
(Nationalmuseet).

tel med Opslag, knappet Trøje og Knæbukser, og holder en Bog over Brystet. Konerne staar med Hænderne i samme Stilling, men uden Bog, og har lange, aabentstaaende Kaaber over endnu længere Kjortler, Pibekraver og tætsluttende Konehuer. De staar, maa man antage, i Aldersfølge med den sidste yderst tilvenstre, og maaske er de tre første — at dømme efter Navnene — Søstre.

Tværskriften staar forneden med fordybede Versaler og lader sig — ved Hjælp af Abildgaards Tegning — let læse, selvom den nu er defekt paa enkelte Steder. Den lyder:

ANNO 1608 DEN 9. IVLII LOD ERLIG MAND POVEL
HANSSON RAAMAND I SCKIELCKOER DENNE STEEN BE
KOSTE SOM HAFVER LEFVIT I ECTESKAB MED SEX
HVSTRVER OC LIGGER HAND HER BEGRAFVIT SOM
DØDE DEN 5 NOVEMB AAR 1617 MED
SIN HVSTRV GIERTRVD PEDERS
DAATER SOM DØDE DEN 9 FEBRVARI
AAR 1616 GVD GIFVE DENNOM
ALLE DEN EVIGE GLÆDE AMEN

Indskriften er samtidig med selve Gravstenen, idet der har været ladet Plads aaben til Dødsdagen og -aaret (5 Novemb Aar 17 og for Konens Vedkommende: 9 Febrvari 16). Men hvorfor Stenen er blevet bekostet netop den 9. Juli 1608, maa vi lade staa hen, med mindre vi vil gætte paa, at en Sygdom eller et Uheld — enten vel overstaaet eller nylig begyndt — havde faaet ham til at tænke paa sit Endeligt.

Om Raadmand Povel Hansen synes vi ellers ikke at vide noget andet, end hvad Stenen fortæller, men den kan dog ogsaa sige os lidt om hans ægteskabelige Forhold. Da han bekostede Gravstenen i 1608, havde han fem Ægteskaber bag sig og var i det sjette, med Giertrud Pedersdatter, og selvom hun skulde være død før ham, skulde det nu aabenbart være Slut med Rækken af Giftermaal. Der var i hvert Fald ikke afsat Plads til nogen Efterfølger, hverken i Billed-

feltet eller i Indskriften. Nogen Grund til at fortsætte skulde der heller ikke synes at være, naar de seks Gange, han var indtraadt i den gifte Stand, aabenbart havde været frugtesløse. Ingen Poder, hverken levende eller døde, flokker sig i hvert Fald om ham.

Stenen bærer ikke nogen Mester-Signatur, saaledes at vi kun kan ræsonere os til, hvor den maa antages at være gjort. I Betragtning af Skelskørs ringe Størrelse og Betydning kan vi utvivlsomt med det samme se bort fra, at Stenen skulde være udgaaet fra et lokalt Værksted, men derimod er der al Grund til at have Opmærksomheden henvendt paa Nabobyen, paa Næstved. Her sad i hvert Fald i Slutningen af det sextende og Begyndelsen af det syttende Aarhundrede en virksom Stenhugger, som man har kaldt Næstved-Figurmester og maaske har identificeret med den Gert Stenhugger, som netop paa samme Tid boede i Byen. Det viser sig nemlig, at en Række sydsjællandske Gravsten — i Everdrup, Vordingborg og Skelskør — stammer fra dette Værksted og, hvad der særligt interesserer os, hertil hører netop Stenen over Povel Hansen¹.

Medens Gravstenen endnu havde sin oprindelige Plads i Skelskør Kirkes Korgulv, saa' *Jacob Langebek* den i 1743 og beskrev den saaledes:

I Choret ligger en liigsteen over en Raadmand Povel Hansøn, som skal have haft 7 Koner, og er død henved 1617. Han staaer udhuggen paa Stenen og 3 Koner paa hver Side, men den 7de Kone skal have overlevet ham². Det er sikkert en stedlig Tradition, som Præsten eller Degnen vel har fortalt ham, men om den havde noget at bygge paa, kan vi ikke vide. Af Stenen fremgaar den i hvert Fald ikke og den nævnes heller ikke af Friis Edvarsen i 1759, saa meget sandsynlig er den ikke.

Nogen indgaaende Redegørelse for Stenen kunde Lange-

---

¹) Chr. Axel Jensen: Danske adelige Gravsten. Textbind II. Kbh. 1953. S. 114—115.

²) Kirkehist. Saml. 4. R. IV. S. 434—435.

bek paa sin Rejse og under sit kortvarige Ophold naturligvis ikke give, og vi maa derfor være taknemlige for, at Sognepræsten ofrede den mere Opmærksomhed. Paa et enkelt Punkt har han en Iagttagelse, som vi nu ikke kan gøre, da Gravstenen paa dette Sted i Mellemtiden er blevet defekt. Den lyder:

En Steen, hvorpaa en Raadmand med sine 6 Hustruer staaer udgraven, alle i fuld Corpus, og hver Qvindes Navn over hendes Hoved, Maren Jens Datter, Bodel Jens Datter, Dorit Jens Datter, Ane Jypens Datter, Sisel Hans Datter, Gierdrud Peders Datter; Øverst paa Stenen staaer, ligesom de døde alle i Adam, saa blive de alle levende gjorde i Christo I Cor: Neden paa Stenen staaer: Anno 1608 den 9 Jul. lod ærlig Mand Povel Hansen, Raadmand i Schielschiør, denne Steen bekoste, som haver levet i Ægteskab med 6 Hustruer, og ligger han her begravet, som døde den 5te Nov. 1617 med sin Hustrue Gierdrud Peders Datter, som døde den 9 Febr. 1616. Gud give dem alle den ævige Glæde. Amen; Omkring Kanten af Stenen staaer: Saa elskede Gud Verden &c. Joh. 3. Denne fattige Raadmand var lige saa riig som Kongen Harald Haarfaver i Norge, der havde 6 Dronninger, men om han som Harald havde 20 Sønner foruden Døttre, som ikke nævnes, vides ikke, mindre at han foruden de 6 havde noget Boelskab, som Harald der havde sin Tore, med hvilken han avlede Haagen Adelstein, som siden kom til Regieringen og fordrev Erich Blodøxe; denne gode Raadmand, i hvor tit han end var gift, saa var dog ingen af hans Hustruer, som lukte hans Øien.¹

Ogsaa i Skønlitteraturen er Gravstenen blevet omtalt et Par Gange. Saaledes siger *Carl Bagger* i Digtet Herregaarden, offentliggjort i 1834:

---

¹) En ringe Underretning om Schielschiørs Kiøbstæds gamle og nu værende Tilstand, efter mange Venners Begiering aftvungen og endelig paa et Forsøg, saa vit mueligt var, af de gamle Papirer, saa mange som pro tempore findes, extraheret af Peter Friis Edvarsen, Sogne-Præst til Schielschiør, Schiørpinge og Faardrup, og Provst i Vester-Flacheberg Herred. Sorøe. 1759.

Kom med! imellem disse Buske ligger
 En gammel Liigsteen slængt uændset hen;
 Indskriften længst forvittret er til Prikker,
 Men Sagn i Folkemunde gjemte den:
 En Præstemand staae huggen ud paa Stenen,
 Sex Koner hugne staae ved Siden af;
 Saa mange Gange brød han Myrthegrenen,
 Og hvergang blev den henlagt paa en Grav:
 Med Rette blev ham intet Varigt givet,
 Thi man kan *eengang* elske kun i Livet.

Og da Carl Baggers Samlede Værker udkom i 1867, hed det i Noterne hertil, at »den omtalte Liigsteen findes endnu i Basnæs Have, tæt ved et Lysthuus«¹.

Men endnu bedre kendt er dog *H. C. Andersens* Skildring. I 1857 var han paa det gæstfri Basnæs, hvor Planen til en ny Eventyr-Komedie, *Lygtemanden*, udviklede sig, »men den kom dog kun i løst Udkast paa Papiret, og først flere Aar efter blev den givet i ganske forandret Form og Skikkelse«. Det var i Aaret 1865, at Eventyret *Lygtemændene ere i Byen*, sagde *Mosekonen* udkom og her hedder det:

Udenfor, ikke langt fra Huset, er en Høi med Rødtjørn og Guldregn; her ligger en gammel Gravsteen, der for mange Aar siden kom hertil fra Kjøbstadkirkegaarden, et Minde om en af Byens hæderlige Raadmænd; hans Hustru og fem Døttre, Alle med foldede Hænder og Pibekraver, staae omkring ham, udhugne i Stenen.

Helt nøjagtigt er Beskrivelsen vel ikke, men i »Mit Livs Eventyr« er Skildringen mere præcis:

Sceneriet for dette Eventyr var Basnæs; Enhver, som har været der, vil mindes de store Alleer, den gamle Gravsteen, som engang har ligget i Skjelskjør over en Raadmand og hans sex Fruer.²

¹) Carl Baggers Samlede Værker. II. Kbh. 1867. S. 367, 534. H. G. Orlík: Carl Bagger's Basnæs-Digte... Kbh. 1920. S. 22, 72—73.

²) Mit Livs Eventyr, Fortsættelse (1855—1867). Kbh. 1877. S. 21—22, 111; Nye Eventyr og Historier. Anden Række. Tredie Samling. Kbh. 1865.

XXI.

J. F. FENGER OM DEN GUDELIGE
FORSAMLINGSBEVÆGELSE.

Af Knud Banning.

Fra 1833 til 1854 virkede Lic. theol. *Johannes Ferdinand Fenger* som en nidkær Sognepræst og Sjælesørger for Lyng og Broby Menigheder sønden for Sorø. Skønt han var nært knyttet til Grundtvig, der ikke yndede de gudelige Forsamlinger, støttede Fenger den frembrydende Vækelse i sine Sogne; han adskilte sig ikke herved fra flere vakte Præster paa Egnen, der som han var Medlemmer af det berømmelige »sydvestsjællandske Broderkonvent«.

I et Brev til Vennen *Peter Christian Kierkegaard* har Fenger skildret Forsamlingsbevægelsens Begyndelse i Sognene. Skønt Slutningen mangler, indeholder den bevarede og her aftrykte Del af Brevet, der findes blandt P. C. Kierkegaards efterladte Papirer paa det kongelige Bibliotek (Ny kgl. Saml. 3174 4° II), vigtige Oplysninger om det religiøse Røre i Egnen og Fengers Stilling dertil.

Liunge d. 11 April 1835
først afsendt den 17 ds.

Kjære Ven! Ret hjertelig Tak for Dit sidste Brev, som inderlig glædede mig og atter oplevede Haabet om, at vi To dog igjen skulde kome i ordentlig Brevvexling¹, Noget hvortil jeg føler inderlig Lyst. Du havde alt faaet Svar, hvis ikke denne sidste Tid for mig havde været saa rig paa Beskjæftigelse. Jeg har denne Gang især 2 Ting at tale med Dig om nemlig først om min Embedsgjerning herude, dernæst om indsluttede Sendebrev til Engelbreth².

¹) Som de bevarede Breve viser, havde Fenger under sin Studierejse i Udlandet (1828—31) ofte vekslet Breve med P. C. Kierkegaard.

²) Provst Wolf Frederik Engelbreth (1771—1862), Sognepræst til Lyderslev og Frøslev. Det nævnte Sendebrev er trykt i »Nordisk Kirke-Tidende« 1835 Col. 273—81.

Jeg lod, hvad den første Gstand angaaer, alt i mit sidste Brev et Ord falde om at Evangeliet begyndte at anames her i Menigheden¹. Hvad jeg siden har erfaret er af saa glædelig Natur, skjønt altid kun en Begyndelse, at jeg ikke saa ganske kan beholde det for mig selv. Jeg har alt forhen fortalt Dig, at jeg ivrig bestræbte mig for at kome i en levende Forbindelse med Menigheden, og at jeg flittig besøgte især Saadanne, hos hvem jeg havde Grund til at formode, at det gode Værk var i ønskelig Fremgang. Der var især een Huusmandsfamilie, som jeg havde megen Opmuntring af at besøge. Manden er ikke alene vel oplyst og gamel i Troen, men ogsaa ivrig for Guds Riges Udbredelse. Han forsømer ikke at aflægge Vidnesbyrd, og, saa vidt jeg har kunnet mærke, gjør han det med Besindighed og ikke uden Virkning. Han holder sig flittig til Ordet og ærer sin Bekjendelse med sit Levnet. Denne Mand er en Discipel af en gl. Smed som for nogle Aar siden døde her i Menigheden, og om hvem de, der have kjendt Olsen², vist ville have hørt ham hyppig tale. Til denne Mand kom af og til nogle af hans Naboer. De talte da samen og sang samen; men egentlige Forsaml. vare ei oprettede og man kjendte ei engang af Navn dem som holdes anden steds i Sjælland og i Fyen. »Skal Du ikke bringe Forsaml. i Gang og selv tage virksom Deel i dem?« Det var et Spørgsmaal, som meget beskjæftigede mig i Slutningen af forrige Aar. Efter megen Tænken frem og tilbage reiste jeg til Kjøbenhavn med den Beslutning at begynde derpaa strax naar jeg kom hjem. Men nu havde jeg i Kjøbenhavn en Samtale med Grundtvig, som gjorde mig varsomere, og da jeg kom hjem, fortsatte jeg blot Huusbesøgene hos enkelte Familier men

¹) Dette Brev findes ikke blandt P. C. Kierkegaards Papirer.

²) Der hentydes hermed til Grundtvigs Ven, Pastor Christen Olsen (1785—1833), der havde været Fengers Forgænger i Embedet fra 1822. Ved Mindefesten for Ansgar i 1826 havde Pastor Olsen ladet sine Menigheder afsynge de Salmer, som Grundtvig havde forfattet til Festen, men selv blev forment at anvende ved Froprædikenen Pinsemorgen; jvfr. J. C. Kalls Meddelelse i Dansk Kirketidende 1911 Sp. 441—42.

gjorde endnu intet for Forsamlingerne, ja slog dem næsten ganske af Hovedet. Da jeg nu en Aften sidder i en af disse Familier, siger Huusfaderen: »der er i Sandhed ogsaa Andre her i Menigheden, som gjerne ville at De skal besøge dem. En Mand har sagt til mig: jeg hører, at Præsten imellem kommer til Dig, mon han ikke ogsaa vil kome til os?« Jeg svarede, at jeg gjerne kom til Alle, der ønskede det, men at de jo gjerne om Hverdagene vare ved deres Arbeide, og at det var mig umuligt om Søndagen efter Tjenesten at gjøre mange Besøg. Men, siger jeg, lige saa godt som vi ere nogle faa i denne Stue kunde vi jo være Flere. Jeg skal derfor om Formiddagen i Kirken underrette Dig om, naar jeg næste Gang vil kome til Dig, saa kan Du igjen give dem Underretning, der have Lyst til at høre paa vor Samtale. Næste Søndag gav jeg ham denne Underretning og traf hos ham 12 à 15 Personer med hvem jeg tilbragte Aftenen. Samtalen dreiede sig udelukkende om de Ting, som høre til Guds Rige og jeg forsikrer Dig at Tiden gik godt for os. Naturligvis maatte de gl. Psalmer for en Dag og vi sang dem af Hjertens Lyst. Da vi skulde gaae, tilbød jeg, næste Søndag at ville kome til En af de Andre hvis nogen skulde ønske det, og strax fik jeg Anmodning af En, hvis gl. Moder ikke godt kunde kome fra Huset at kome til ham. Dette er den eneste Gang, jeg har tilbudt min Tjeneste, thi siden blev jeg bestandig anmodet fra den ene Søndag til den anden af Forskjellige, og der er nu alt prænumereret paa 3 følgende Søndage. Den anden Gang, jeg holdt disse Forsamlinger var Stuen alt fuld og har været det hver Gang siden, ja sidste Gang var der et saa stort Antal forsamlet at jeg maatte sige: bliver det saaledes ved, nødsages vi til at søge det Frie. Jeg maa dog bemærke, at da mine Forsamlinger altid holdes hos Huusmænd, saa rumer Leiligheden gjerne kun omtrent 50 Mskr, men et saadant Antal har altid været tilstede og vi har flere Gange maattet aabne Vinduer og Dørre for at faa frisk Luft. Spørger Du nu hvad der trækker disse Mskr., om det er

Nysgjerrighed, saa kan jeg jo ikke bestemt benægte dette om Alle, men dog om de Fleste. Jeg kan ikke sige Dig hvor meget det har glædet mig netop at see mine flittigste Tilhørere i Kirken stadigen i Forsamlingerne. Skulde jeg sige hvad der især trækker dem, da er det Psalmesangen. Jeg gjør nu selv en Erfaring som forhen af Grundtvig er mig meddeelt, nemlig at de gl. Psalmer have en saare dyb Rod i Folkets Hjerter og det endnu efterat de i saa mange Aar have været fortrængte af Kirkerne. Men dernæst have Privatforsaml. det fortrinlige ved sig, at man kan sidde og snakke med Folk, høre paa deres Bemærkninger, lade dem fremkome med hvad Vanskeligheder, de have stødt paa o. s. v. Vore Forsaml. ere da snarere end en Gudstjeneste en Samtale om de Thing, som høre til Guds Rige, meest i Anledning af Dagens Evangelium og Epistel. Jeg lader gjerne Folkene selv foreslaae hvad de ville vi skulle tale om og indrømmer dem næsten ganske jus proponendi . . .«

XXII.

GRAVØR P. C. MØNSTERS STILLING TIL DEN TVUNGNE BARNEDAAB.

Af Knud Banning.

Den 22. December 1839 indgav Gravør Peter Christian Mønster til Københavns Politiret en Redegørelse¹ for sin religiøse Udvikling, som førte til, at han lod sig gendøbe i Lersøen den 27. Oktober s. A. I denne Beretning er der interessante Enkeltheder, men især bemærkes det paafaldende, at Gravør Mønster nærede baptistiske Sympatier, før han med Julius Købner, der kom her til Landet i Sommeren 1839, fik Forbindelse med baptistiske Kredse

¹) Aftrykt i F. M. Lange: Udvalg af danske og udenlandske Criminel-sager 7. Bds 1ste Hefte, København 1841, p. 29 f.

i Udlandet. I Grundtvigs Arkiv paa det kongelige Bibliotek (Fasc. 422 c) findes eet Brev fra Mønster, der gengives nedenfor; det godtgør Mønsters Paastand: at han flere Aar før sin Gendaab var Modstander af den tvungne Barndaab; det tegner tillige et interessant Billede af Forholdene blandt de vakte Lægfolk i København.

Kbhvn: d 17 Martz 1835.

Højstærede Hrr. Pastor Grundvig!

Deres gode Tanker om mig og Kjerlighed til mig som troende Christen, ere mig for dyrebare til at jeg kan tie til en usanfærdig Beskyldning som af Sliberen Peder Larsen (som jeg haaber af Misforstaaelse) ved en Samtale med Dem igaar aftes har tillagt mig, og som, om den var Sandhed, med Rette maatte paadrage mig Deres Uvillie; jeg skylder derfor baade Dem og mig selv, herved at belyse Sagens sande Sammenhæng saa godt jeg kan, og beder Dem ærbødigt om Deres Opmærksomhed for Sagen, og Overbærenhed med belysningen jeg som Lægmand, vel ikke kan gjøre saa klar for andre som jeg føler den i sig selv er.

Af Naturen er jeg en Hader af al Tvang baade Aandelig og Legemlig, og da Herren aabnede mine Øjne for Sandheden i hans Ord, og jeg siden fik at vide, at hvor hans Aand er, der er Frihed, da blev jeg glad; thi ved min Omgang med mange Christne af forskjellig Dannelse, og forskjellig Mening om, paa hvilken Maade man bedst skulde opbygge sig, og rigtigst skulle vandre paa Helliggjørelsens Vei, blev jeg ofte tvivlraadig om hvormeget der af begge deele skulde til, for at opnaae den sande Frihed, som har Fred og Glæde i sit Følge, indtil jeg ogsaa fik at see, at Jesu Fodspor ingenlunde dølger hvad enhver Christen til alle Tider i begge henseender har at gjøre, og at kun deri er Frihed. Saaledes kom jeg til Kbhvn: med en afgjort Modbydelighed for al Sect og Partievæsen, som kun føder Trældom; intet Under da, at jeg med min, Fritalenhed

(kanskee endogsaa lidt mere end til Huusbehov) maatte støde mange af dem for Hovedet paa hvem det ludede, og mange bag Hovedet paa hvem det kneiste, af de ikke faae jeg kom i berørelse med, dette var ogsaa tilfældet ved min Mening om Barnedaaben, som jeg leilighedsviis har talt med nogle faa Venner om, ikke for at paanøde andre min Mening, thi dette hverken har jeg eller vil nogen sinde gjøre, men deels for at høre andre betænksomme Christnes Mening derom! og deels for naar Traaden slap at have noget bedre en almindelig Hverdages snak paa Bane. Til Peter Larsen som jeg kun kjender meget lidet til, har jeg imidlertid aldrig talt om Barnedaaben, og saavidt jeg erindrer, har han heller ikke været tilstæde, naar Talen har været derom; men en Uhrmager Schmidt som var en Ven af mig og som jeg desaarsag et par gange gjorde opmærksom paa nogle Unoder han, som ville have Navn af Christen, ikke kunde beholde, blev mig derover saa fiendsk, at han paa mange Maader søgte at skade mig, og navnlig ved at fortælle vidt og bredt, hvor han kom, at Mønster var en »Kiætter og en Claussennianer«, som ingen maatte omgaaes med, som han ikke vilde hilse eller byde Velkommen, som han da ogsaa i Gierning viste, i det jeg gjentagne Gange søgte, at forlige mig med ham, ja gik endogsaa til ham i hans Huus, men han ville ikke tale med mig, hans Jeg, var og blev, og er, endnu i denne Dag uforsonligt; han havde paa anden Haand hørt at jeg havde talt om Daaben, og greb nu deraf leilighed til at bryde med mig, da han neppe kunne være bekjendt at angive den rette Grund. Af denne Kilde, (kanskee paa anden Haand) har Peder Larsen den aabenbare Usandhed, at jeg ville afskaffe Barnedaaben, med flere gruelige Tilsætninger, de stakkels Mennesker behøvede jo dog kun at tænke paa min Ubetydelighed for strax at komme ud af dette Vilderede.

Nogen Tid efter at jeg havde den Glæde at tale med Dem Hr Pastor kom jeg en Aften hen til P. L: for at bringe ham en Kniv til Slibning, han spurgte mig om jeg ikke havde

været hos Pastor Grundvig og hvad han havde sagt i Anledning af Daaben? jeg svarede, »at Pastor Grundvig var gandske enig med mig deri, at der burde være Frihed ogsaa i den Henseende, og at ingen burde tvinges til at lade deres Børn døbe; at Barnedaaben ikke bestemt lod sig udlede sig af Bibelen, men da den engang er i Kirken, og vi af vort eget Exempel, er overbeviist om dens Nytte, skal den blive der, men var den ikke inført, da ville han heller ikke inføre den«. Det var Indholdet af min Samtale med P. L. og hverken talte vi om, han eller nog Christen ikke skulde lade deres Børn døbe. Hvor deri nu ligger, at jeg skulde have sagt, at Pastor Grundvig var enig i at Barnedaaben skulde afskaffes, seer jeg ikke, og haaber altsaa herved for Dem, (som det især næst Gud er mig magtpaaliggende, at staae i utvetydigt Forhold til i en Tid, hvori Jesu sande disiple de store med de smaae, kan vente at indgaa i Guds Rige igjennem megen Trængsel) at være reen af den Løgn, man vistnok af Misforstand, som er en Omgangssyge iblandt de Læg-Christne har tillagt mig; iøvrigt gjør jeg mig Umage for saa meget mueligt at undgaae Samtale om ovennævnte Materie, da jeg seer den afstedkommer saa megen Ulempe, havde jeg kunnet forudsee dette havde jeg uden at det skulde have kostet mig synderlig Overvindelse kunnet tie. Undskyld kjære Hr. Pastor at jeg skriftlig henvender mig til Dem, men jeg føler at jeg har ondt ved mundtlig at klare for mig naar jeg taler med *Dem*, jeg veed ikke hvoraf det kommer, dersom det ikke kommer af den Velsignelse Herren skjænker mig ved Dem som jeg føler gjør mig godt, og jeg saaledes er kommet til at elske og agte Redskabet saare høit for Mesterens, og for Gjærningens skyld.

ærbødigst

Peter Chr. Mønster

XXIII.

OM BISKOP STEPHAN TETENS.

Af Bjørn Kornerup.

En betydelig og i flere Henseender ejendommelig Personlighed i det 19. Aarhundredes Kirkehistorie var Dr. theol. *Stephan Tetens* (1773—1855), der 1819—47 virkede som Biskop over det lille Als-Ærø Stift¹. Da Udgiveren tilfældigvis fra to Sider er kommet til Kendskab om to Breve til Oplysning om ham, kan de maaske fortjene Plads her.

Det ene, dateret den 3. Marts 1848, er rettet til Biskoppens Brodersøn *Henrik Wederkinch Tetens* (1802—88), fra 1849 Sognepræst i Romdrup, Klarup og Storvorde. Foruden at indeholde Meddelelser om Tetens' Forhold i København, efter at han havde taget sin Afsked, er det især interessant ved en Udtalelse om det tiltalende Princip, Biskoppen fulgte ved Udstedelsen af Anbefalinger til Ansøgere om gejstlige Embeder².

Det andet Brev, dateret 7. Juni 1855, omhandler Biskoppens Jordfæstelse i Kettinge den 5. s. M. Det er formentlig skrevet til den afdødes Brodersøn og Husfælle Stiftamtmand over Sjællands Stift Peter Jacobsen Tetens (1797—1859), gift med en Adoptivdatter af Biskoppen Engelke Sophie Rynning (1804—91). Brevet, der kun er bevaret i Koncept, er ført i Pennen af Kaadner ved Egen (Igen) Mølle Jørgen Lorentzen (1824—95), som havde

---

¹) Om denne jvfr. min Biografi i Dansk biografisk Leksikon, 2. Udg., XXIII, 437—9 og min Ribe Katedralskoles Historie II, 287—90. Om Tetens' faste nationale Sindelag se Fr. Barfod, Fortællinger af Fædrelandets Historie, 4. Udg., II, 1874, S. 488, 500—1.

²) Velvilligt meddelt af Provst H. W. Tetens, der har skænket Originalen til Brevet til Rigsarkivet. Om den ældre H. W. Tetens se Personalhistoriske Samlinger, udg. af Th. Hauch-Fausbøll, I, 253.

været Herskabstjener hos Biskoppen og var fulgt med ham til København 1847. Det velskrevne Brev tegner et lille, ganske interessant Kulturbillede¹.

1.

Har jeg end ikke tilskrevet Dig, kjære Tetens! saa er det dog en Sandhed, at Du ofte, meget ofte har været mig en kjær Tanke; jeg har ofte med Deeltagelse erindret mig baade Dig og Din brave Kone², den fortreffelige Huusmoder, og jeg glemmer ikke al den Forekommenhed, Velvillie og Hjertelighed, som I begge viste mig og Mine ved vort behagelige Besøg for 4 à 5 Aar siden i Brøndum Præstegaard³.

Du anmodede mig om, da Du søgte Ø. og V. Hassing Kald⁴, at anbefale Dig; jeg gjorde det ikke, fordi jeg da vilde have afvejet fra mit Princip aldrig at anbefale Nogensomhelst, som jeg ikke stod i Embedsforbindelse med. Dette burde jeg vel have underrettet Dig om, men det skeedte imidlertid ikke, dels fordi det jo dog var til ingen

---

¹) Velvilligst meddelt af Provst, Dr. theol. Jens Holdt, Brede, der har henledt min Opmærksomhed paa Brevets Eksistens. Det ejes nu af Sparekassedirektør Asmus Lorentzen i Bredebro, hvem jeg takker for Udlaan deraf. — I Følge Københavns Helliggejsts Kirkes Begravelsesprotokol blev Biskop Tetens, død 5. Januar 1855, den 10. s. M. begravet (bisat?) paa Assistenskirkegaard. Han har da maaske staaet i aaben Begravelse, indtil den endelige Jordfæstelse kunde finde Sted i Kettinge.

²) Ane Kirstine Birgitte f. v. Hoff (1806—80).

³) H. W. Tetens havde 1828—49 været Sognepræst i Store Brøndum-Siem-Torup i Hellum Herred.

⁴) Øster-Vester Hassing i Kær Herred var 1845 blevet ledigt efter Konsistorialraad Laurits Bjørn Spliid (1770—1845). Det blev besat med Niels Munk Plum (1803—65), fra 1862 i Taarnby. — Da Tetens blev forflyttet til Embedet i Romdrup, anbefaledes han hertil af Biskop Øllgaard som »en god Prædikant, en særdeles dygtig og duelig Præst, en Mand af dyb Alvor og Nidkærhed, hæderlig i al sin Vandel og ligesaa trængende som værdig til at befordres til et bedre Embede« (Kultusministeriet, 1. Dept., Forestillingsprotokol 1849 Nr. 167).

Nytte, og deels fordi det dog stedse er forbundet med en ubehagelig Følelse baade at give og at modtage Afslag.

Sandsynlig fik Plum det nævnte Embede med Hensyn paa det Forhold, hvori hans Fader havde staaet til vor nu desværre afdøde Konge¹.

Jeg havde troet, at Du maaskee havde søgt det nylig ledige Tikiøb², og at vi saaledes havde faaet Dig i Nærheden; men dette har nok ikke været Tilfældet; i det mindste veed jeg, at Du ikke var blandt de Tre, som Patronen³ havde indstillet; saavidt jeg har hørt, havde Menigheden ansøgt om at maatte faae ham.

Du veed vist, at jeg i Novbr. holdt mit Jubilæum og kort derefter nedlagde mit Embede; en Tale, som jeg i den Anledning udgav⁴, sender jeg Dig herved i det Haab, at den ei vil være uden Interesse for Dig, forsaavidt som den

¹) N. M. Plum var Søn af Biskoppen over Fyens Stift, Dr. phil. et theol. Frederik Plum (1760—1834), der sikkert havde haft Lejlighed til at træde i et nærmere Forhold til Christian VIII, medens denne fra 1815 var Governør over Fyen. N. M. Plum var af Ministeriet indstillet som Nr. 1.

²) Tikøb-Hornbæk-Hellebæk var 1847 blevet ledigt efter Provst Christian Magnus Olrik (1797—1847). Det blev 1848 besat med den residerende Kapellan ved Embedet Hans Gundorph Kaae (1811—86).

³) Det grevelige Schimmelmansske Fideikommis, der havde Jus patronatus til dette Embede, havde indstillet 1) ovennævnte H. G. Kaae, 2) cand. theol. Sophus Carl Viggo Hansen (1817—92), siden Sognepræst i Hammer-Lundby, og 3) Sognepræst i Vester Velling-Skern Vilhelm Henrik Hahn Visby (1807—95), siden Sognepræst i Strøby-Varpelev og Provst (Danske Kancelli, 1. Dept., Forestillingsprotokol 1848, I, Nr. 16).

⁴) »Tale bestemt til at skulle have været med nogen Forkortelse og Forandring holdt den 10 November 1847 i Kettinge Kirke i Anledning af et halvtredsindstyveaarigt Embedsjubilæum af Jubellæreren Stephan Tetens, Biskop«, Odense [1847]. Talen blev ikke holdt paa Grund af Biskoppens »Legemssvaghed og vedholdende Legemssmerter«. Tre Aar tidligere var udkommet »Nogle Ord talte af Biskop Stephan Tetens den 3die September 1844 i Kettinge Præstegaard, hvor de da forsamlede Geistlige paa Als og fra Ærøe overrakte ham en Jubelgave, lykønskende ham ved en Tale af Provst Claus Christian Thomsen, til nu i fem og tyve Aar at have beklædt Embedet i dette Bispedømme«.

betegner de vigtigste Afsnit i mit Liv og de forskjellige Livsstillinger, i hvilke det blev mit Lod gennem den lange Række af Embedsaar at virke.

I en Tid af 2 à 3 Maaneder har jeg nu allerede boet her i Hovedstaden, og da det har føiet sig saa heldigt, at mine Børn og jeg kunne boe ei alene under eet Tag, men under eet Loft¹, saa at vi blot ved at aabne vor Dør kunne efter Behag uden allermindste Omstændighed eller nogensomhelst Tvang see hinanden, saa er det begribeligt, at dette Samqvem maa usigeligen forhøie for mig Behageligheden af mit Ophold her; men destoværre kan jeg ikke nyde denne Glæde heel, da jeg i den sidste Tid har i en ualmindelig heftig Grad været plaget af haarde og varige Ansigtssmerter.

Som en Følge af min Svaghed sætter jeg ikkun yderst sjelden min Fod uden for Huset og har endnu ei engang gjort selv saadanne Besøg, som flere Vedkommende, der ei kjende min Tilstand, vel endog tilregne [mi]g som en Uartighed ei at have gjort. Imidlertid savner jeg dog ingenlunde Selskab, da Flere af mine Venner og Bekjendte jevnlig glæde mig ved deres Nærværelse.

Blandt disse, som saaledes ei sjelden skjenke mig et kjært Aftenbesøg, er ogsaa Din Moder², som jeg haaber endnu i Aften at see; det vil glæde Dig, naar jeg siger Dig, at hun er uforandret fuld af Liv og Bevægelse, og er ligesaa oprømt og underholdende og genialske, som Du vist altid har kjendt hende.

Tante Sanne³ derimod er stedse sengeliggende og svag, men tillige lige saa from og blid og deeltagende og klog, som Vi alle stedse have kjendt hende at være.

¹) Badstuestræde Nr. 129—30 (Vejviser for København 1849).

²) Ursula Tetens f. Rottbøll (1779—1861), Datter af den bekendte Professor medicinæ Christen Friis Rottbøll, Enke efter Amtsprøbst, Sognepræst i Gunderup-Nøvling Gerhard Tetens (1760—1832), hvis 3. Hustru hun havde været.

³) Formentlig Susanne Elisabeth f. Strøm (1769—1850), Enke efter Herredsfoged i Fjends og Nørlyng Herreder Henrik Tetens (1759—1816) og Svigerinde til Biskop Tetens.

Vi alle hilse Eder kjærligen Alle. Lev vel, kjære Tetens!
det ønsker Dig af Hjertet Din hengivne

Tetens.

Kjøbenhavn d. 3 Marts 1848.

2.

Høivelbaarne Herr Stiftamtmand. Efterat nu sal. Biskoppens Liig nu [!] er bragt til Rolighed, og alting er i Rigtighed, tillader jeg mig i Følge Bestemmelsen at sende herr Stiftamtmanden Underretning om, hvorledes alt er foregaaet. Skipperen, som herr Stiftamtmanden vel allerede veed, udeblev temlig længe, nemlig til Torsdagen d. 31 Mai, paa hvilken Dag jeg modtog det med følgende Adresse Brev, hvorefter jeg strax om Eftermiddagen, efter at have underrettet Provsten¹ og Biskoppen² derom, begav mig til Sønderborg for at besørge en passende Vogn og for næste Morgen gandske tidlig, efterat Biskop og Provsten, som ønskede at ledsage Liget til Ketting, var ankomne, da at begive os paa Veien til samme, hvortil vi ankom omtrent Kl. 7¹/₂, og hvor Liiget nu i Følge Provstens forudgangene Bestemmelse hensattes i Bispegaarden i den førhen saakaldede blaa Stue til Venstre for Antren³, hvor det saa blev staaende til Tirsdagen d. 5 Juni, paa hvilken Dag en talrig Skare forsamledes om den sal. afdødes Kiste i de samme Værelser, hvor de saa ofte havde været samlet med ham, mends han vandrede her, og paa alle gjorde det et synligt dybt Indtryk saaledes i dette Huus, efterat han saa længe hav[d]e været borte derfra, dog der endnu engang at skulde byde ham deres sidste Farvel . . .

¹) Provst for Als' Sønder Herred, Sognepræst i Kettinge Johannes Hoeck (1792—1872).

²) Biskop over Als-Ærø Stift Jørgen Hansen (1802—89). Jvfr. dennes »Efterladte Optegnelser om sit Levnet og sit Forhold til Tidens Begivenheder« i Sønderjydske Aarbøger 1904 S. 1—215 (Omtale af Tetens her S. 80—2). M. Mackeprang sst. 1952 S. 1—27.

³) c: Entréen.

Førend jeg nu gaar videre, tillader jeg mig at bemærke, at alt og alle de deraf flydende Omkostninger ere efter Provstens Befaling.

Efter at Følget altsaa var samlet, bevertedes der med Caffé, Chocolate med Tilbehør samt Port og Madera med Krandskager og fl. andre sorter, alting i tilstrækkeligt Maal. Bisks. forhenværende Kokkepige Karen lavede Cafféen og Chokoladen.

Min Forlovede og jeg besørgede Opvartningen. Efterat nu dette var forbi, traadte Biskoppen hen til Kidsten og holdt en kort Tale, Liget bares derefter af Skolelærerne ud af Huset og siden af Tolv beskikkede Bærere om i Kirken, hvor Provsten saa, efter min mening, holdt en meget smuk Tale¹, som jeg haaber med det første at kunde sende Stif[t]amtmanden.

Efter endt Tale toge saamange af de Tilstedeværende Præster, som kunde komme til, Kisten og bar den til Graven, til den samme Grav, hvor hans Forudgange[ne] kjære [Hustru ?]² en Tidlang har hvilet, og hvor de nu i Roe hviler Tilsammen.

Angaaende Alter Lysene da svarede Provsten mig, at han troede, det var gandske Nødvendig, at der ligesom ved Bispinden, blev anskaffet to Lys, som jeg saa strax bestilte, de ere, som medfølgende Regning udviser, temlig dyre, men af reent Vox, som Provsten vilde have, kunde de ikke faaes billigere.

Een Ting er der endnu, som er udføjet, og som jeg i Følge Provstens Raad tillader mig at indstille til herra Stiftamtmandens egen Bestemmelse, det er nemlig Degnens Gebyr, jeg troede rigtignok, at det maatte have været en Æresbeviisning, hvorfor der ikke krævedes Betaling; men da jeg talte med Provsten derom, mente han, at han vist nok gjorde Regning derpaa, men Provsten vilde af Grunde,

¹) Denne Tale synes ikke at være udgivet i Trykken.

²) Karen Sophie Tetens f. Gaarder (1771—1844), J. P. Mynsters Ungdomselskede.

som herr Stiftamtmanden let indseer, ikke gjerne have med denne Ting at bestille. I den tro, at jeg nu har berørt alt det vigtigste, og i haabet om, at det hele maa finde herr Stiftamtmandens Bifald, undertegner jeg mig

Deres underdanigste Tjener

Igen Mølle

I. Lorentzen.

d. 7 Juni 1855.

XXIV.

KAJ MUNKS ORDINATIONSVITA.

Ved **Bjørn Kornerup.**

Skønt nærværende Tidsskrift altid har fulgt den Regel ikke at bringe Bidrag til Belysning af den allernyeste Tids Kirkehistorie, kan der dog i særlige Tilfælde gøres Undtagelser. Saaledes skønnes det passende just i Tiaaret for Danmarks Befrielse at meddele den kortfattede, men smukke Selvbiografi, som *Kaj Munk* nedskrev i Anledning af sin Ordination. Den store Digter var under 15. April 1924 blevet kaldet til Sognepræst til Vedersø i Ribe Stift. Han havde meget ønsket at blive ordineret i sin Barndomsbys Kirke, Maribo Domkirke, men dette lod sig ikke gennemføre. I Stedet blev han den 25. Maj ordineret af den daværende Biskop over Lolland-Falsters Stift John Ammundsen i Landet Kirke i Lollands Sønder Herred, det Sogn, hvori han havde haft sit Plejehjem¹. Forinden havde Kaj Munk maattet underkaste sig den saakaldte Bisppekksamen og derefter nedskrev han følgende Vita i Ordinationsprotokollen²:

¹) Om Ordination og foregaaende Prøve jvfr. Kaj Munk, Foraaret saa sagte kommer, *Erindringer*, 1944, S. 338—40. Niels Nøjgaard, *Ordets Dyst og Daad. Kaj Munks Levnedsløb og Personlighed*, 1946, S. 129.

²) Ordinationsprotokol 1831—1931 (Lolland-Falsters Bispearkiv). Jeg beder Fru Lise Munk og Biskop, Dr. theol. Halfdan Høgsbro modtage min bedste Tak for den meddelte Tilladelse til at udgive nærværende Vita.

Den 23. Maj 1924 mødte til Bispeeksamen i Nykøbing Bispegaard i Henhold til Aftale med Biskoppen over Ribe Stift: cand. teol. Kaj Harald Leininger *Munk*, kaldet til Sognepræst for Vedersø Menighed i Ribe Stift¹.

Jeg, Kaj Harald Leininger Munk, født Petersen, kom til Verden i Maribo d. 13. Januar 1898. Forældre: Garvermester Carl Emanuel Petersen og Hustru Ane Mathilde, født Christensen. Far døde, da jeg var 1¹/₂ Aar, Mor, da jeg var 5. Kom saa i Huset hos en fjernere Slægtning Marie Munk, f. Hansen (Kølle) og hendes Mand, Parcellist Peter Christian Sørensen Munk, Opager, Landet Sogn. De havde ingen Børn og adopterede mig, da jeg var 18 Aar. Denne min nye Mor fik (og har) en ualmindelig Betydning for mig, idet hun har evnet at vinde og fastholde min Kærlighed og fulde Fortrolighed og Beundring. Trods stadig og frygtelig Sygdom (Benedder, Underlivsoperationer, Døvhed, Svimmelhedsanfald), Fattigdom og megen anden Modgang har hun med ubremselig Energi sat mit Studium igennem. Fra mit 5te Aar har jeg villet være Præst. Pastor Oscar Geismar og Lærer Wested, Vejleby Skole, underviste mig frit et Par Ord [!]; den første bevarede min Kærlighed til Digtning, den sidste hagede om min Karakter som en kærlig Gartner. Realexamen tog jeg 1914 fra Maribo private Skole, i høj Grad hengiven den dygtige og fantasinærende Skolebestyrer L. M. Hansen (nu Hunø, Holte), Studentereksamen 1917 fra Nykøbing Katedralskole, hvis Rektor jeg i Sandhedens Navn næppe ved mig i Taknemmelighedsgæld for noget til². Som Student har jeg mødt megen Troskab og Forstaaelse, hos min kære Værtinde Frk. A. Pedersen i Latinerkvarteret Larsleistræde 1, hos Studenterkammerater, hos min Kusine i Døjringe Forskole, Frk. Ida Wael, hos Professor Geismar, paa Regensen, hvis Klokker jeg altid med Stolt-

¹) Indledningen skrevet med Biskop J. Ammundsens Haand.

²) Dr. phil. Sophus Andreas Christensen (1861—1943), Rektor ved Nykøbing F. Katedralskole 1909—30.

hed vil mindes at have været (1922—23). I de sorteste Øjeblikke er jeg gaaet til Professor Ammundsen, der har været mig en enestaaende Ven. Ved at tage mod min Fortrolighed, gøre Gengæld, komme til mig som en Kammerat, holde ud med mig i alt Tilbagefald og Vankelmod har han bundet mig til sig med Hengivenhed. Selv følte jeg, jeg maatte gaa mine egne Veje og har hensynsløst søgt Gud i alt, fra Regenssold over Ture i Dyrehaven til Knælen ved Herrens Nadverbord. Det er min Bøn, at denne Vilje til at søge maa bevares usvækket i mig til min sidste Stund. Jeg blev teologisk Kandidat 1924, 26. Januar, og udnævnt til Sognepræst for Vedersø d. 15. April s. A.

Nykøbing Bispegaard d. 24 Maj 1924

Kaj Munk

Rettelser og Tilføjelser.

6. R. I, 90 ff.: Det er sikkert til Hee (og Balthasar Münter), at Rahbek sigter, naar han mindes »de to Zeloter, der i de Dage udmærkede dem ved Tordentaler, og ligesom beilede til Martyrkronen«. »Af den sidste [o: Hee], erindrer jeg tydelig, da Matroserne i en vigtig og fuldgyldig Anledning havde faaet Befaling at arbeide om Søndagen, at have hørt en Prædiken, der allerede selv faldt mig som en elleve Aars Dreng paa« (K. L. Rahbek, Erindringer af mit Liv I, 83).
6. R. II, passim, især S. 650: Om den her omtalte Provst Niels Johan Wagtmann se Karakteristiken i Frederik Barfod, Et Livs Erindringer, 1938, S. 24—5.
7. R. I, 118: I Anledning af Kvækeren Thomas Shillitoes Tilbud til Dronning Maria om at fremsende nogle kvækerske Skrifter skal Opmærksomheden henledes paa, at i Kongens Haandbibliothek findes endnu en fransk Oversættelse af en Bog af W. Penn »Discours dans lequel on explique la nature et la discipline de la sainte croix de Christ etc.« Londres 1793. Eksemplaret er forsynet med følgende egenhændige Tilskrift: »To the Queen of Denmark respectfully presented by Thomas Shillitoe«.
7. R. I, 264: Da det paatænkte at optage en Oversættelse af »Werther« i den af Rektor S. Meisling besørgede danske Udgave af Goethes Værker, fandt Forlæggeren Maren Martin, Enke efter Kancelliassessor og Bogtrykker Peter Salomon Martin, sig opfordret til under 3. September 1832 at forespørge hos Kancelliet, om noget kunde være til Hinder herfor. Hun mente at kunne støtte sit Andragende med Henviisning til, »at Bogen findes i flere Leiebibliotheker saavel paa Tydsk, som i en dansk Oversættelse, der er udkommen i Norge [o: Bernhofts] og trykt der, og som fra disse Bibliotheker læses uden skadelige Følger«. Yderligere fremhævede hun, at »de Tidsconjuncturer, som for endeel Aar siden bevægede det Høikongl. Collegium til at nægte Udgivelsen her, nu ikke existere mere«. Kan-

celliet meddelte under 18. s. M. Politidirektøren i København, at der nu intet fandtes imod, at den omtalte Oversættelse blev optaget i den bebudede Udgave (Danske Kancellis Arkiv, 2. Dept., Brevbog 1832 Nr. 2860 med Indlæg). Af P. V. Jacobsens Dagbog ses det, at det havde været paa-tænkt i Kancelliet forinden at indhente en Erklæring fra det teologiske Fakultet, men dette synes ikke at være sket (Personalhistorisk Tidsskrift 4. R. II, 110).

7. R. I, 348: forordningen av 28. februar 1628, læs 28. februar 1624.
7. R. I, 488: hr. Frans Christensen til Stenløse, læs: Frederik Christensen Fabricius (Dr. Albert Fabritius).
7. R. II, 5: Simon Glostrup, læs Niels Simonsen Glostrup.
7. R. II, 17 Linie 5 fra neden: Danske Saml. VI, 252—3, læs 2. R. VI, 252—3.
7. R. II, 28: (under Mads Jensen). Margrete, læs Dorte.
7. R. II, 76 Linie 2: Nitten, læs Vitten.
7. R. II, 79 Linie 3: Sogneraadene, læs Sognemændene.
7. R. II, 83 Linie 6 fra neden: Den kendte fynske Vækkelsesprædikant Peder Larsen Skræppenborg (1802—73) havde den 22. Januar 1840 holdt en gudelig Forsamling i Raarup (F. Elle Jensen).
7. R. II, 85 Linie 5 fra neden: Det drejede sig i Virkeligheden om en i flere Sogne ved Juletid 1839 foretagen Indsamling til Fordel for betrængte preussiske Lutheranere. Jørgen Frederiksen havde forestaaet den i Raarup og Vrigsted (Bjerre Herreds Politiprotokol 4. April 1840). (F. Elle Jensen).
7. R. II, 150 Note 2: Elise Michelsen (1854—1904), læs (1834—1904).
7. R. II, 163 Note 1: Sognepræst i Vørslev Carl Ludvig Thura, læs Carl Ludvig Mohr.
7. R. II, 345: ἐριστική, læs ἐριστική.
7. R. II, 363: Rudolf Goclenius i Herborn, læs: i Marburg.
7. R. II, 423 Linie 2 fra neden: an. I.-C., læs: av an.
7. R. II, 441 Note 2: side 19 note 3, læs: side 439.
7. R. II, 664 f.: I Brevet fra Gravør P. C. Mønster af 17. Marts 1835 (p. 663 ff.) omtales en Sliber Peder Larsen og en Uhrmager Schmidt. Efter Københavns Vejviser 1835 er den førstnævnte sandsynligvis Instrumentsliber P. Larsen, der boede Store Regnegade 199, og den sidstnævnte Uhrmager H. R. Schmidt, boende Lille Fiolstræde 202. Af Breve og Koncepter i Lindbergs Arkiv paa det kongelige Bibliotek (Add. 922⁴) fremgaar, at de begge hørte til den Kreds af vakte Lægfolk, der samledes om Lindberg.

Register.

Ved **Bjørn Kornerup.**

Registeret omfatter de i Tekst og Noter forekommende Person- og Stednavne, men en Del Navne, der blot nævnes i Forbigaaende, eller som er uden større historisk Interesse (saaledes S. 519—20, 532) er ikke medtaget. For de talrige Personer, der er opført S. 22—27, er der kun givet Henvisninger til Specialregisteret S. 27—29. — Ved Embedsmænd opføres almindeligvis kun Hovedsognet i det Pastorat, hvori de har virket. Personer fra Tiden før 1500 uden fast Familie- eller Kendingsnavn er opført paa Fornavn. Gifte Kvinder opføres som Regel paa deres Døbenavn, men Henvisning gives til deres Mænds Navne, for saa vidt disse forekommer i Tekst eller Noter. Er dette ikke Tilfældet, sættes de paa Mandens Navn. Pr. (∴ Præst) betyder saa godt som altid Sognepræst. Citerede Forfattere er kun opført i Registeret, hvis de af dem fremsatte Opfattelser eller meddelte Oplysninger har givet Anledning til nærmere Drøftelse, eller andre, særlige Grunde talte derfor.

Aabenraa, 510, 513, 515—21, 527—32.	Aarhus, 318. Katedralskole, 282.
Aaby, Margrethe Magdalene, g. m. I. C. L. Schmaltz, S. Bønnelykke, P. H. v. Bonnichsen, 545—6, 563. — Peder Jacob, Pr. i Særslev, 533—65.	Aarhus, Jacob Madsen, Prof., 370. — Jacob Matthiessen, Biskop i Aarhus, 5, 19, 241.
Aadum, Nørre Horne Hrd., 187.	Aars, Niels Jensen, Rektor i Viborg, 247.
Aagaard, Peter, Konferensraad, Kancellideputeret, 428.	Aarslev, Niels Christensen, Pr. i Mariager, 247.
Aagesen, Andreas, Prof. jur., 150.	Abailard, Skolastiker, 284, 285, 287, 288, 297, 298, 603, 617, 618.
Aalborg, Jens Christensen, Provst, Pr. i Store Hedinge, 27. — Niels Mikkelsen, Pr. ved Holmens K. i Kbh., 347, 378.	Abel († 1252), dansk Konge, 480.
Aarby, Arts Hrd., 273.	Abildgaard, Søren, Arkivtegner, 652, 655.
	Absalon, Erkebiskop i Lund, 326.
	Achtonius, Henning, resid. Kap. i Bogense, 549, 550, 553—5.

- Adler, Jacob Georg Christian, Generalsuperintendent i Slesvig-Holsten, Dr. theol., 493.
- Alanus ab Insulis, Skolastiker, 287, 292—3, 297, 298, 303, 303—4, 306, 311—12, 313, 315, 318, 319.
- Albert (†1621), spansk Erkehertug, 231.
- Albertus Magnus, Skolastiker, 396.
- Alexander Neckam, engelsk Skolastiker, 309.
- Ambrosius, Biskop i Milano, Kirkefader, 309, 310.
- v. Ammon, Christoph Friedrich, Overhofpr. i Dresden, 610.
- Ammundsen, John, Biskop over Lolland-Falsters Stift, 673, 674. — Ove Valdemar, Biskop over Haderslev Stift, Dr. theol., 675.
- Amundin, Hans, Sognekapellan i Kallundborg, 45.
- Ancher, Johanna Sophia, Frøken, 422, (424), (425). — Lorentz, Stiftsprovst, Pr. ved St. Knuds K. i Odense, 417—43. — Petronelle Ursula Christiana, g. m. Forvalter Jørgensen, 422, (424), (425).
- Andersdatter, Karen, Christian IV's Frille, 18.
- Andersen, Frederik Vilhelm, Provst, Pr. i Ringsted, Dr. theol., 636. — Frederik († 1644), Prof., 22. — Hans Christian, Konferensraad, Digter, 152, 659. — J. Oskar, Prof., Dr. theol., 46, 358. — (Julius) Christen (Christianus Andreas), Student (1635), 21.
- Andreas Sunesen, Erkebiskop i Lund, 281—331.
- Anna, g. m. Christen Sørensen, 28.
- Antvorskov, Johaniterkloster, 643—4.
- Appel, Cornelius, Frimenighedspr. i Rødding, 134, 146, 221. — G., Inspektør, 154. — Kristian, Friskolelærer, 154.
- Aratus, græsk Digter, 418—19.
- Arctander, Niels Lauridsen, Biskop i Viborg, 357.
- Arends, Johannes Joachim, Provst, Pr. i Tønder, 522—4.
- Arenfeld, Mogens, til Rugaard, Stiftamtmand, 646.
- Arff, Johan Gerhard, Kontreadmiral, 422.
- Aristoteles, græsk Filosof, 292, 308, 312, 368.
- Arndt, Ernst Moritz, Prof. i Bonn, 591, 592.
- Arnsbach, se Hviid.
- Arrebo, Anders Christensen, Biskop i Trondhjem, 309.
- Arup, Erik Ipsen, Prof., Dr. phil., 315, 326—7.
- As, Bjerre Hrd., 76.
- Aslaksen, Cort, Prof., Dr. theol., 345—99.
- Asser, Provst i Lund, 282.
- Asserballe, Als Sønder Hrd., 267—76.
- Augsburg, 602.
- Augustenborg, Als Sønder Hrd., 275.
- Augusti, Johann Christian Wilhelm, Prof. i Bonn, 589, 627.
- Augustinus, Aurelius, Kirkefader, 289, 295, 306, 310. — Peter, Forf., 162.
- Aurilesius, Niels Pedersen, Prof., 3, 15.
- Aursinus, se Villadsen, Niels.

- v. Baader, Franz Benedict, Prof. i München, 614.
- Baagø, Georg Christoffer Johannes Schönberg, Højskoleforstander i Testrup, 160.
- Backendorf, Niels, Dr. med., 384.
- Backer, Jon Larsen, Oversætter, 47.
- Badius (Ascensius), Jodocus, Bogtrykker i Paris, 323.
- Bagge, Oluf, Kobberstikker, 621.
- Bagger, Carl, Digter, 658—9. — Hans, Pr. i Næstved, Mag., 409. — Oluf Hansen, Prof. i Lund, Mag., 18. — Poul, Provst, Pr. i Kølstrup, 16.
- Balle, Nicolai Edinger, Biskop over Sjællands Stift, Dr. theol., 440, (492—4).
- Balling, Christian, Lærer, Redaktør, 204, 209, 210, 213, 214.
- Balslev, Carl Frederik, Biskop i Ribe, Dr. theol., 460, 469, 470, 473, 474, 475, 476. — Laurits Luja, Provst, Pr. i Guldbjerg, s. i Haarslev, 550, 551, 553, 555, 556. — Rasmus, Pr. i Haarslev, 562—3. — Sophus Theodor, Pr. i Søndersø, 208—9, 214, 215, 216—17, 218, 229.
- Bang, Anton Christian, Biskop i Christiania, Dr. theol., 31. — Frederik Ludvig, Pr. i Asserballe, s. i Tersløse, 267—78. — Herman Joachim, Forf., 267. — Ole (Oluf), Gehejmekonferensraad, Prof., Dr. med., 578.
- Barby, Anders, tysk Kansler, 337.
- Barfod, Povl Frederik, Forf., 12, 102, 156.
- Barfoed, Niels, Pr. i Kallundborg, s. Stiftsprovst i Christiania, 44.
- Bargum, Ludolf Conrad, Konsistorialraad, Provst, Pr. i Aabenraa, 529—30.
- Barnekow, Hans, Lensmand paa Roskildegaard, 506, 507.
- Barrit-Vrigsted, Bjerre Hrd., 77—90.
- Barritskov, Barrit S., 78 f.
- Barsbøl, Lintrup S., 333.
- Barsbøl, Anders Pedersen, Pr. i Lintrup, 332—45.
- Bartholin, Hans († 1738), Prof., Dr. theol., 34.
- Basel, 599—601.
- Basilius den Store, Kirkefader, 308—9.
- Basnæs, Tjæreby S., 652, 659.
- Baumann, Julius Raimund, Pr. i Højelse, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 467.
- Baxter, Richard, eng. Nonkonformist, 46—8.
- Beck, Johan, Kancellisekretær, 646. — Lage, Landkommissær, 646. — Vilhelm, Pr. i Ørslev, 159, 186, 444—79. — Vilhelm († 1879), 453, (457).
- Bedsted, S. Rangstrup Hrd., 511, 512, 516.
- Behn, Anna Rebecca, g. m. M. Claudius, 579.
- Bellarmino, Roberto Francesco Romolo, Kardinal, 396, 397, 398.
- Bendixsen, Ægidius, Compastor i Friedrichsberg, 517.
- Bentzien, Vilhelm Bartholomæus, Provst, Pr. i Asminderød, 502.
- Benzon, Jacob, Stiftamtmand i Trondhjem, 57—8.
- Berg, fra Amager (1872), 155. — Chresten Poulsen, Folketingsmand, 98, 163, 168.
- Bergen, 357. — Latinsk Skole, 60, 62, 356, 357.

- Berger, Johan Erik, Prof. i Kiel, 575.
- Berlin, 611—14.
- Bernhard, Abbed i Clairvaux, 284, 295, 297, 300, 302, 304, 307, 311, 315, 316. — († 1103), Mag., i Lund, 282.
- Bernstorff, Andreas Peter, Gehej-meraad, Statsmand, 418, 419, 421, 422, 423, 427, 428.
- Bertold († 1257), Dekan i Ham- burg, 321.
- Besser, Samsø, 76.
- Beyer, Absalon Pedersen, Lektor i Bergen, 357.
- Billmann, Morten, Pr. i Skelskør, 545, 562.
- Bildsøe, Sophie Amalie, g. m. P. Kofod Ancher, 420.
- Bille, Enevold, Major, 646. — Otto, Amtmand paa Koldinghus, 646. — Vincens, til Juellinge, 27.
- Bindesbøll, Severin Claudius Wil- ken, Biskop over Lolland-Fal- sters Stift, 501.
- Bircherod, Hans, Pr. i Sørslev, 538. — Jens († 1686), Prof. theol., 246.
- Birkedal, Schøller Parelius Vil- helm, Valgmenighedspr. i Rys- linge, 96, 130, 131, 135, 160, 165—6, 171, 180, 182, 191—3, 197, 200, 203, 206—7, 212—13, 214, 217, 220, 223, 226—7, 638—9. — Uffe, Unitarpr., Forf., 208, 216, 217.
- Birket-Smith, Sophus Lauritz Hen- rik Christian Julius, Overbiblio- tekær, Dr. phil., 325.
- Bisted, Hans Peter, Pr. i Gerlev- Draaby, 502.
- Bjergager, Hads Hrd., 76.
- Bjerre, Jens Jacobsen Kokholm, Minister, Provst, Pr. i V. Has- sing, 177.
- Bjerregaard, Hans, Pr. i Hjer- mind, Konsistorialraad, 75.
- Bjørn, Ulf, Diakon i Lund, 282.
- Bjørnbak, Lars Nielsen, Højskole- forstander, Folketingsmand, 160.
- Bjørnson, Bjørnstjerne, norsk Forf., 95, 96, 99, 111, 112, 119, 134, 135—6, 137—8, 139, 143—4, 145, 146, 149, 153—4, 155—6, 157, 158, 161, 162, 163, 164, 165, 166—7, 179, 180.
- Blauenfeldt, Henrik Louis, Pr. i Tamdrup, Forf., 478.
- Bleching, Claus Nicolaisen, Orien- talist, 370.
- Blicher, Elisabeth (Lise) Christina Margaretha, g. m. N. F. S. Grundtvig, 110, 145, 259. — Niels, Pr. i Randlev, 74—7.
- Blichfeld, Christen Henriksen, Pr. i Lyngaa, 243. — Henrik Chris- tensen, Pr. ved Vor Frue K. i Aarhus, 243.
- Bloch, Laura Jensine Christine, g. m. S. H. Grundtvig, 115, 125, 138, 139—40, 145, 164. — Tønne, Biskop over Fyens Stift, Dr. theol., 429, (441), 547, 553—59, 561.
- Blumhardt, Christian Gottlieb, In- spektor ved Missionsanstalten i Basel, 599, 600, 601.
- Boesen, Emil Ferdinand, Stifts- provst i Aarhus, 276. — Jens Frederik, Provst, Pr. i Vigerslev, 544, 556, 556—7, 562.
- Boëthius, Anicius Manlius Severi- nus, Filosof, 290, 292, 312.
- Boëtius, Olaus, Biskop i Oslo, 5, 19.
- Boisen, Frederik (Frits) Engel-

- hardt, Pr. i Stege, 95, 130, 134, 156, 158, 180, 280.
- Bojsen, Frederik (Frede) Engelhardt, Højskoleforstander, 95, 156.
- Bollesen, Christen (1655), 27.
- Bonn, 586—92.
- v. Bonnichsen, Peter Hartvig, Kaptajn, 546.
- Boos, Martin, Pr. i Sayn, 581, 587, 593, 626.
- Borch, Andreas, Rektor i Trondhjem, 34, 53.
- de Borlemant, Wilhelmus (1635), 21.
- Bornemann, Johan Alfred, Prof., Lic. theol., 635.
- Borre, Møenbo Hrd., 206—7.
- Borre, Jens Sørensen, Pr. i Hvorslev, 240.
- Bortigh, Jacob, i Køge 1662, 27.
- Borup, Johan Jacob Nansen, Højskoleforstander, 208.
- Brahe, Otto Akselsen († 1611), 365. — Otte Stensen († 1651), til Næsbyholm, 362, 365—6. — Sten, Rigsraad, 362. — Tycho, Astronom, 351, 356, 359 f., 363, 368. — Tønne, Hofjunker, 645.
- Brahm, Peter Georg Emil, Pr. i Seden, 213.
- Brammer, Gerhard Peter, Biskop i Aarhus, Dr. theol., 278.
- Brande, Nørvang Hrd., 75.
- Brandes, Georg Morris Cohen, Prof., Dr. phil., 93—4, 179, 182.
- Brandrud, Andreas, Prof. i Oslo, 376.
- Brandt, Frk., Selskabsdame hos N. F. S. Grundtvig, 105, 107. — Carl Joakim, Pr. ved Vartov, 101, 131—3, 135, 138, 143, 155, 180, 186, (188), 189, (191), 192, 201. — Hans Caspar, Stationsforstander, 141, 155. — Jens Sofus, Pr. i Ollerup, 192. — Louise Esther, g. m. J. H. Monrad, 101.
- Brasch, Christen Jensen, Pr. i Hvorslev, 243.
- Breckling, Frederik, Separatist, 522.
- Bremen, 579—80.
- Brems, Enrique, Snedkermester, 255.
- Brinck, Elias, Provst, Pr. i Sønderød, 549.
- Brochmand, Hans Rasmussen, Prof. theol., 355. — Jesper, Biskop over Sjællands Stift, Dr. theol., 3, 7, 8, 15, 244, 355, 381, 382.
- v. Brockdorff, Cai Lorenz, Greve, Kansler for Holsten, 576.
- Brorson, Hans Adolph, Biskop i Ribe, Dr. theol., 307, 489—91, 509—32. — Nicolai, Pr. ved St. Nicolai K. i Kbh., 511—12, 513, 516.
- de Brouwer, Jacob, Dominikaner, Missionær, 231, 236, 237—9.
- Brummer, Sofus Skeel, Pr. i Egved, 106.
- v. Brun, Elias, Kaptajn, 646—7. — Hans, cand. theol., 95, 100.
- v. Brunn, Nikolaus, Pr. i Basel, 600.
- Bruno, Giordano, Filosof, 363—4.
- Bruun, Malthe Conrad, Geograf, 620, 621.
- Brücker, Georg Valdemar, Frimeghedspr. i Aagaard, 183, 184, 187, 194, 195, 196, 197, 198, 208, 216, 225.
- Brøchner, Hans, Prof., Dr. phil., 639. — Peder Hansen, Provst, Pr. i Raarup, 76.

- Brøndbyvester, Smørum Hrd., 277.
- Brøndsted, Augusta Marie, g. m. C. C. Hall, 149. — Peter Oluf, Gehejmelegationsraad, Arkæolog, 621.
- Buchwald, Frederik, Kammerherre, Stiftamtmand i Odense, 433—4, (440—1), 540, 556, 557.
- Budde Lund, Theodor Ferdinand, Pr. i Nykøbing S., 277.
- Bugenhagen, Johannes, Reformator, 336.
- Bull, Francis, Prof., Dr. phil., 386, 396.
- Burgundio af Pisa, Oversætter, 290.
- Burkhardt, Emmanuel, Pr. i Basel, 600.
- Busck, Johannes, 154.
- Bützow, Ole Nicolai, Prof. i Odense, 423.
- Bøgh, Nicolai Seidelin, Prof., Forfatter, 279.
- Bønnelykke, Svend, Pr. i Brøndrup, 546.
- Bønsøe, Elisabeth Marie, g. m. A. G. Rudelbach, 569, 573, 574 ff.
- Bøtcher, Tobias, Kancelliraad, Stiftsrevisor i Odense, 560.
- Böttger, Rasmus Hansen, Pr. i Barrit, 77—90.
- Böttiger, Karl August, Hofraad, i Dresden, 608—9.
- Böttker, Nicolaus, Bogtrykker, 647.
- Caffarelli, Louis-Marie-Joseph, pair de France, 620.
- Calvin, Jean, Reformator, 375.
- Carl X Gustaf, svensk Konge, 408.
- Carl († 1729), Prins, 48, 60.
- Carleton, Dudley, Viscount Dorchester, eng. Ambassadør i Haag, 233.
- Caroline Amalie, Christian VIII's Dronning, 112, 126, 128, 150.
- Carlsen, Ane Marie, g. m. N. F. S. Grundtvig, 105, 110. — Emmy Henriette Marie Elisabeth Bertha Hilleborg, Legatstifter, 117. — Franziska Antoinette Hilleborg, hist. Forfatterinde, 119—20, 125. — Hans Rasmussen, til Gl. Køgegaard, Hofjægermester, 117—8, 120, 121, 125, 127, 129, 133—4, 139, 146, 154—5. — Jutta, g. m. P. Rørdam, 111.
- Carpzov, Conrad, Prof. i Wittenberg, 17.
- Chartres, 284, 291—3, 297, 311.
- Christensdatter, Lene (1655), 27. — Maren, g. m. Jens Poulsen, 28.
- Christensen, Anders, Prof., Dr. med., 361. — Ane Mathilde, g. m. C. E. Petersen i Maribo, 674. — Bolle (1662), 27. — Jesper, i Bedsted, 512. — Niels, Kap. ved Vor Frue K. i Kbh., 245. — Niels, Student (1641), 245. — Laurids, se Rhod. — Ludvig, Pr. i Køge, 171, 197, 206. — Sophus Andreas, Rektor i Nykøbing F., Dr. phil., 674.
- Christian III, dansk Konge, 334, 335, 337, 338—41. — IV, dansk Konge, 231, 238. — VIII, dansk Konge, 669. — IX, dansk Konge, 150—1. — (V), udvalgt Prins, 4, 405.
- Christiani, Anton Carl Emil, Pr. i Nysted, 191.
- Christiania, 5.
- Christoffersen, Hans, Prof. i Græsk, 244.

- Chronich, Niels Svendsen, Mag., Separatist, 10, 19, 28.
- Claudianus, Claudius, romersk Digter, 292.
- Claudius af Torino, Skolastiker, 617, 618.
- Claudius Clavus, Kartograf, 642.
- Claudius, Dr. jur., i Lübeck, 577. — Matthias, rel. Forf., 579.
- Clausen, C. F., Guldsmed i Kbh., 117, 121, 124, 127, 128. — Henrik Nicolai, Prof., Dr. phil. et theol., 150, 151, 152, 169, 567, 569, 571, 608, 611, 630—1, 639. — Johan Hieronymus, Provst, Pr. i Visby, 490. — Johannes, Biskop i Aarhus, Dr. phil., 452, 455, 462, 470, 473—4, 475, 476. — Mads, Borgmester i Kbh., 356.
- Colding, Henrik, Provst, Pr. i Bringstrup, 27.
- Collenbusch, Samuel, Mystiker, 580, (585).
- Conring, Johannes, Pr. i Utrecht, 22.
- Constantin-Hansen, Sigurd, Pr. i Særslev, 171, 206.
- Conti, Torquato, Hertug af Guadagnuola, tysk Hærfører, 238.
- Corvinus, Johannes, Diaconus i Aabenraa, 516.
- Cosimo Medici, den Ældre, 641—4.
- Coumans, Hesselus, Akademisekretær i Franeker, 21.
- la Cour, Jørgen Carl, Kaptajn, Forstander for Landbrugsskolen i Lyngby, 117. — Poul, Prof., Højskolelærer i Askov, 209.
- Cousin, Victor, Prof. i Paris, 620.
- Cramer, Andreas Wilhelm, Etatsraad, Overbibliotekar i Kiel, 603. — Johan Andreas, Prokansler, Prof. i Kiel, 427.
- Crato, Christophorus, (1631), 19.
- Creuzer, Georg Friedrich, Prof. i Heidelberg, 596.
- Cunow, John, Forstander for Brødremenheden i New York, 593.
- Cyrillus, Leksikograf, 419, 420.
- Daae, Ludvig, Prof. i Christiania, 30, 31, 32, 33, 52.
- Dahl, Johan Christian, norsk Maler, 609.
- Dalby, Bjerger Hrd., 273.
- Dalsgaard, Jens Nikolaj Leth, Pr. i Ødum, 171, 197, 204, 206, 224.
- Damborg, Hans Albert, Pr. i Dalum, 132.
- Damkjer, Henrik Nicolai Clausen, Forvalter paa Gl. Køgegaard, 133.
- Dammius, Daniel, Prof. i Franeker, 20.
- Dante Alighieri, Digter, 312.
- Darmstadt, 594.
- Dass, Benjamin, Rektor i Trondhjem, 31, 52, 64, 65, 67—8.
- Daub, Carl, Prof. i Heidelberg, 596.
- Dauidsen, Christian Theodor, Pr. i Ø. Velling, 198, 206.
- Degen, Anna Louise Christine, g. m. L. C. Huulegaard, 263—4. — Wilhelmine Hedeveg Antoinette, g. m. T. L. Huulegaard, 263.
- Dinesen, Lars, Folketingsmand, 97.
- Dons, se Skræppenborg. — Peter, 130. — Dorte, g. m. Mads Jensen i Sorø, 24.
- Dresden, 607—11.
- Drejer, Hans, Degn i Elmelunde, 34—5.

- Dreslette, Baag Hrd., 273.
 Dreyer, Mourids, i Næstved (1662), 11, 27.
 Droste zu Vischering, Caspar Maximilian, Viebiskop i Münster, 581—2, 582.
- Eduardus (1636), Pfalzgreve, 21.
 Edward VII, engelsk Konge, 151.
 Egelykke, Bøstrup S., 256—64.
 Ehrmann, Johann Christian (?), Prof. i Strasbourg, 599.
 Eibe, Rasmus Andreas, resid. Kap. i Vigerslev, 562.
 Eichel, Johan, Dr. med., Landphysicus i Odense, 425, 544.
 Elberfeld, 583—5.
 Elmelunde, Møenbo Hrd., 273.
 Elmquist, Thorvald Jørgen Adolf, Provst, Pr. i Hvedstrup, 173, 174, 185, 201, 203, 216, 219, 220, 222, 225, 228.
 Elså, Mors Sønder Hrd., 75.
 Eltong, Peter, Prokurator, 89.
 Emmerlev, Tønder m. fl. Hrd., 489—91.
 Engelbreth, Wolf Frederik, Konsistorialraad, Pr. i Lyderslev, Dr. theol., 660.
 Engelsted, Carl Sophus Marius Neergaard, Prof., Overlæge, 104, 107—8.
 Engelstoff, Christian Thorning, Biskop over Fyens Stift, Dr. theol., 460, 469, 475, 476, 502.
 Ericafontanus, se Lyngaa.
 Erichsen, Andreas Emil, Rektor i Tromsø, Skolehistoriker, 52.
 Erlang, Frederik Krarup, Forf., 326.
 Erslev, Poul Christian, Organist i Køge, 133, 153.
 Esbønderup, Holbo Hrd., 273.
- Eskesen, Morten, Friskolelærer, 129, 144, 166.
 Eskil, Erkebiskop i Lund, 313, 326—7.
 v. Ess, Leander, kat. Pr., i Darmstadt, 585, 586, 594.
 Ewald, Enewald, Pr. ved Waisenhuset i Kbh., 511—12.
- Faber, Nicolai, Biskop over Fyens Stift, Dr. phil. et theol., 535.
 Fabricius, Erik, Diaconus i Aabenraa, 515, 517, 518, 519. — Frederik Christensen, Pr. i Stenløse, 677. — Johan Christian, Pr. i Hostrup, 517. — (Nykirk), Niels Sørensen, Pr. i Lyngby-Albøge, 242, 243. — Wilhad, Pr. i Løjt Kirkeby, 517. — Wilhelm, Pr. i Varde, 517, 518.
 Fabritius, Frederik, Stadshauptmand, Hofjuveler, 422.
 Fabritius-Tengnagel, Constance Henriette, g. m. C. F. Steensen-Leth, 256—64. — Frederik Michael Ernst, Landskabsmaler, 609.
 Fahnøe, Christen, Købmand i Bogense, 563.
 Falkeisen, Pr. i Basel, 600.
 Falkenstjerne, Frederik Ferdinand, Højskoleforstander i Kbh., 184, 195.
 Faneffjord, Møenbo Hrd., 273.
 Fedder, Anna Cathrine, g. m. P. J. Aaby, 545. — Jørgen, Provst, Pr. i Gauerlund, 545.
 Feilmoser, Andreas Benedikt, Prof. i Tübingen, 598.
 Felslev, Niels Thomsen, Pr. i Skorup, 242. — Thomas Nielsen, Pr. i Lyngaa, 240.

- Fenger, Johannes Ferdinand, Pr. i Høje Taastrup, Lic. theol., 660—3. — Peter Andreas, Pr. ved Vor Frelsers K. i Kbh., 114, 116—7, 123, 129, 132, 134—5, 141, 142—3, 145, 151, 161.
- Feveile, Erik Nissen, homøopatisk Læge, 104, 107.
- Fibiger, Johannes, Pr. i Ønslev, Digter, 533.
- Fincke, Jacob, Prof., 646.
- Findsen (Vincentius), Laurids, Rektor ved Herlufsholm, 402.
- Flacius, Matthias, Prof. i Jena, 514.
- Flødstrup, Vinding Hrd., 273.
- Fog, Bruun Juul, Biskop over Sjællands Stift, Dr. phil. et theol., 450, 452, 454, 460, 469, 470—1, 471—2, 473, 474, 475, 476, 477. — Johannes, Pr. i Espe, 226. — Laurids Nielsen, Pr. i Feldballe, 243.
- Folchovius, Olaus, Pr. i Blacksta, 20.
- Francke, August Hermann, Prof. i Halle, 511, 515.
- Franckenberg, Reinhold, Prof. i Wittenberg, 17.
- Frandsen, Hans, Prof., Dr. med., 333.
- Franeker, 5 f.
- Frankfurt a. M., 593—4, 615.
- Fredensbjerg, se Laursen, Peder.
- Frederik II, dansk Konge, 484, 485. — VI, dansk Konge, 576. — VIII, dansk Konge, 150. — V († 1632), Kurfyrste af Pfalz, 21. — III († 1659), Hertug af Got-
torp, 237, 239.
- Frederiksborg, 320.
- Frederiksen, Jens, Skovfogedmed-
hjælper i Raarup, 82—3. — Jør-
gen, Provst, Pr. i N. Aaby, 537.
- Freville, Jacques, Danselærer, 233.
- Freylinghausen, Johann Anastasius, Pr. i Halle, Psalmedigter, 511, 527.
- Friis, Anne († 1669), 27. — Christian, til Borreby, Kansler, 378. — Christian, til Kragerup, Kansler, 231, 232, 233. — Christian, Provst, Pr. ved Frue K. i Aarhus, 22. — Christine Elisabeth Birgitte, g. m. F. C. Kaas, 427. — Mogens, til Faurskov, 242. — Peder Edvardsen, Provst, Pr. i Skelskør, 652, 658. — Sophie Hedevig, g. m. O. Juul, 427.
- Frimodt, Jens Christian Rudolph, Pr. ved St. Johannesk. i Kbh., 444.
- Fuiren, Henrik, Dr. med., 6, 22. — Thomas, Dr. med., 6, 21.
- Fäsi, ref. Pr. i Wien, 605.
- Følleslev, Skippinge Hrd., 277.
- Før, 239.
- Gaarder, Karen Sophie, g. m. S. Tetens, 672.
- Gad, Peter Christian Stenersen, Biskop over Fyens Stift, Dr. theol., 496.
- Gail, Jean-Baptiste, Prof., Overbibliotekar i Paris, 616—7.
- v. Gallitzin, Amalie, f. Schmettau, Grevinde, 580—1, 581, 582.
- Garstein, Oskar, Dr. theol., 345—99.
- Geibel, Johannes, ref. Pr. i Lübeck, 577—8.
- Geijer, Erik Gustaf, Prof. i Uppsala, 109.
- Geismar, Eduard Osvald, Prof., Dr. theol., 674. — Oscar Wil-

- liam Harald, Slotspr. i Kbh., 674.
- Genève, 363.
- Gerlev, Gerlev Hrd., 75—6.
- Gerrit de Groote, nederl. Mystiker, 618.
- Gersdorff, Poul Rosenørn, Gehejmekonferensraad, Stiftamtmand i Odense, 540.
- Gerslev, Løve Hrd., 273, 276.
- Gert Stenhugger, i Næstved, 657.
- Gertz, Martin Clarentius, Prof., Dr. phil., 310, 324, 326, 329, 330.
- Gesenius, Heinrich Friedrich Wilhelm, Prof. i Halle, 615.
- Gether, Johan Adolph, Organist ved Vor Frelzers K. i Kbh., 129, 136, 142.
- Gherardus de Bueris (de Wale), Bankier i Lübeck, 642—4.
- Ghidofalvinus, Basilius, Student i Franeker 1635, 21.
- Gieseler, Johann Karl Ludwig, Prof. i Bonn, 590—1.
- Giessing, Rasmus Jørgen, Pr. i Bogense, 562.
- Gilbert de la Porrée, Skolastiker, 298.
- Gjellerup, Karl, Forf., 639.
- Gjõe, Birgitte, g. m. H. Trolle, 482—8. — Mogens, til Krænkerup, Rigshofmester, 484.
- Glahn, Sophie Henriette (Jette), g. m. P. C. Kierkegaard, 137.
- Glostrup, Smørum Hrd., 273, 274.
- Glostrup, Niels Simonsen, Biskop i Oslo, 5, 19.
- Glumsø, Tybjerg Hrd., 273.
- Goclenius, Rudolf, Prof. i Marburg, 363, 677.
- Gosse, Edmund, eng. Bibliotekar, 93, 102.
- Gossner, Johannes Evangelista, Pr. i Berlin, 587.
- Grabow, Georg, Rektor i Frankfurt a. M., 49.
- Gram, Hans, Etatsraad, Gehejmearkivar, 52—68, 69, 333, 337, 488, 489—90. — Laurids, Prof., Provst, Pr. i Stege, 488—91.
- Gratianus, Kirkeretslærer, 290.
- Gratz, Peter Alois, Prof. i Bonn, 587—8, 627.
- Grégoire, Henri, fransk Biskop, 621.
- Gregor den Store, latinsk Kirkefader, 310. — VII, Pave, 307.
- Grubbe, Karen († 1658), til Valdbyggaard (Juellinge), g. m. Vincens Bille, 7, 27.
- Grundet, Jens Pedersen, Pr. ved Domk. i Ribe, 333.
- Grundtvig, Asta Marie Elisabeth Frijs, g. m. K. Poulsen, 103, 106, 110. — Frederik Lange, Pr. i Nordamerika, 105, 106, 109, 114, 116, 120, 121, 123, 124, 133, 139, 140, 151, 195. — Johan Diderik Nicolai Blicher, Kaptajn, Kontorchef, 138, 140. — Meta Cathrine Marie Bang, g. m. P. O. Boisen, 118, 119, 125—6, 140, 145. — Nicolai Frederik Severin, Pr. ved Vartov, 91—170, 171 ff., 256—64, 264, 277, 279—80, 638, 639, 661—2, 663, 663—6. — Svend (Sven) Hersleb, Prof., Dr. phil., 110, 114—5, 125, 129, 134, 135, 138 f.
- Græsted, Holbo Hrd., 273.
- Gräter, Friedrich David, Prof. i Ulm, 601—2.
- Grønvald, Knud, Pr. i Skamby, 562.
- Gude, Ludvig Jacob Mendel, Dom-

- provst i Roskilde, Dr. theol., 495—505, 629—40.
- Guido (1265—7), Kardinal, Legat, 481.
- Guillaume de Couches, Skolastiker, 297—8.
- Gunner, Biskop i Viborg, 282.
- Gutolf (1272), Abbed i Marienberg, 481.
- Güldenchrone, Regitze Sophie Baronesse, g. m. H. Scheel, 443.
- Gyldensten, Jean Henri Huguetau, Greve af, 538, 560.
- Gyldenstjerne, Mogens, til Stjernholm, Rigsraad, 484, 485.
- Gyllembourg (-Ehrensverd), Thomasine Christine, f. Buntzen, Forfatterinde, 575.
- Günther, Frederik, Oversekretær i Tyske Kancelli, 232.
- Gärdslöf, Vemmenhög Hrd., 316.
- v. Görres, Johann Joseph, tysk Forf., 599.
- Goethe, Johann Wolfgang, tysk Digter, 676—7.
- Hack, Matthias, Prof., 645.
- Haderslev, 318.
- Hagerup, Eiler, Biskop i Trondhjem, Dr. theol., 30—73. — Hans, Pr. i Kværnæs, 34. — Hans, Underofficer, 60, 62. — Johannes Pedersen, Pr. i Skjerstad, 60. — Peder, Hører i Trondhjem, 60, 62.
- Hall, Carl Christian, Gehejmekonferensraad, Minister, 93, 110—1, 149, 163, 278.
- Halle, 614—15.
- Halvegius, se Olsen, Niels.
- Hamburg, 578—9.
- Hammel, Gern Hrd., 76.
- Hammerich, Peter Frederik Adolph, Prof., Dr. phil., 95, 96, 135, 139, 153, 310, 314—15, 326, 633—4.
- Hammershaimb, Erling, Prof., Dr. phil., 377, 393.
- Hans Hører, Hører i Kbh., 507.
- Hansdatter, Anne, g. m. F. Spleth, 8, 12, 24. — Bodil († 1659), i Hellested, 8—9, 12, 25. — Bodil, g. m. Søren Pedersen, 12. — Bold (Bodil), g. m. H. Colding, 27. — Helvig, i Hellested, 8, 12, 23. — Lene († 1663), 9, 26. — Sidsel, g. m. Povel Hansen, 654, 658.
- Hansen, Anders, Pr. ved Helliggeist K. i Kbh., 28. — Anders, Provst, Pr. i Magleby, 28. — Carl Christian Constantin, Etatsraad, Maler, 122, 163. — Frederik, Skriver paa Studiegaarden, 241. — Hans, se Hoff. — Jacob, Student (1641), 248. — Jens Andersen, Redaktør, Folketingsmand, 97, 98, 168. — John, Provst, Pr. i Gislev, 509—10. — Jørgen, Biskop over Als-Ærø Stift, 269—72, 275—6, 671, (672). — Jørgen, Prof. i Hebraisk, 386. — L. M., se Hunø. — (Kølle), Marie, g. m. P. C. S. Munk i Landet, 674. — Poul, Byfoged i Næstved, 28. — Poul (1649), i Hellested, 8, 23, 24. — Povel, Raadmand i Skelskør, 652—9. — Rasmus, Højskoleforstander i Ryslinge, 180—1, 182. — Sophus Carl Viggo, Pr. i Hammer, 669.
- Hardenberg, Erik, til Skovsbo, Rigsraad, 335, 342 f.
- Harms, Claus, Archidiaconus i Kiel, Dr. theol., 576, 610.

- Harridslev, Støvring Hrd., 273.
- Hase, Karl Benedict, Prof. i Paris, 616—7.
- Hasebard, Wichmand, Rektor ved Herlufsholm, Mag., s. Biskop i Viborg, 2, 3, 15.
- Hassing, Øster-Vester, Kær Hrd., 668—9.
- Hausknecht, Justus Christoph Georg, ref. Superintendent i Wien, 605.
- Hee, Jørgen, Biskop i Aarhus, 429, 676.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, Prof. i Berlin, 613—14, 615, 625.
- Heger, Camma (Karen Margrethe), g. m. K. L. Rahbek, 578.
- Heiberg, Johan Ludvig, Etatsraad, Dr. phil., 575, 620, 622. — Peter Andreas, Digter, 620—1.
- Heidelberg, 362, 595—7.
- Heiligenkreuz, østrigsk Cistercienser-kloster, 480—2.
- Hellested, Stevns Hrd., 7 ff., 22 ff.
- Hellested, se Hoff, Hans.
- Helms, Hans Jørgen, Lektor ved Herlufsholm, 400.
- Helsingør, 6 f., 13. — St. Marie K., 273.
- Helveg, Nicolaus Ludvig, resid. Kap. ved St. Knuds K. i Odense, Dr. phil. et theol., 135, 180, 534.
- Helverschou, Hans Christensen, Mag., 11—12, 27. — Jacob Christensen, Pr. i Skamstrup, 27.
- Helvetius, Claude Adrian, fransk Filosof, 442.
- Hem, Hindborg Hrd., 75.
- Hemmingsen, Niels, Prof., Dr. theol., 358, 482—3.
- Henhöfer, Aloysius, Pr. i Graben, 597.
- Henningsen, Christian Anton, Pr. i Skævinge, 502.
- Henrik Harpestreng, Læge, 293—4.
- Heraldus, Desiderius, fransk Humanist, 420.
- Herborn, 362.
- Herbst, Johann Georg, Prof. i Tübingen, 598.
- Herlufsholm, 2, 3, 316, 400—416, 438, 483.
- Hermansen, Christen, Prof., Dr. theol., 502, 631—2, 635.
- Hermansen, Jens, Pr. i Birkerød, 246.
- Hermes, Georg, Prof. i Bonn, 582, 588, 625.
- Hersleb, Peder, Biskop over Sjællands Stift, Mag., 32, 36, 53, 55, 68, 69, 71.
- Herstedøster, Smørum Hrd., 273.
- Hertel, Ludvig Vilhelm, Pr. i Brænderup, 175.
- Hesselager, Gudme Hrd., 273.
- Hey, Vilhelm Alfred, Provst, Pr. i Alminde, 197, 206, 209, 210 ff., 215.
- Hieronymus, latinsk Kirkefader, 310.
- Hilarius, latinsk Kirkefader, 310.
- Hillerød, 273.
- Himmelev, Sømme Hrd., 273.
- Hjermind, Middelsom Hrd., 75.
- Hjort, Laurids Frederiksen, Pr. i Spjellerup, Mag., 28.
- Hofacker, M., i Strasbourg, 598.
- Hoff, Anders, Pr. i Rynkeby, 9. — v., Ane Kirstine Birgitte, g. m. H. W. Tetens, 668. — (Hellested), Hans Hansen, Student, 9, 12, 27. — Karen Andersdatter, g. m. H. P. Næstved, 9, 27, 28. — Villiam Johan, Pr. ved Var-

- tov, 192, 193, 194, 197, 203, 206, 214, 218, 221, 229.
- Hoffman, Søren Hansen, Student (1641), 248.
- Hoffmannus (Balgstetensis), Johannes, (1631), 17.
- de Hofman, Hans, Konferensraad, Amtmand, 490.
- Hohlenberg, Matthias Hagen, Prof., Dr. theol., 614, 615, 619.
- Holck, Christian, Øverste Sekretær i Danske Kancelli, Domprovst i Roskilde, 358. — Johan Christopher, Pr. ved Vor Frelsers K. i Kbh., 142.
- Holm, Edele, Frue, 111. — Eleonore Jacobine Amalie, g. m. C. Nielsen, 265. — Hans, Herredsfoged i Odense-Skovby Hrd., 558. — Harald Emil Larsenius, cand. theol., Folketingsmand, 111, 115—16, 162. — Jens Albrecht Leonhard, Pr. i Venslev, Lic. theol., 595, 621, 622. — Niels Peter, Maler, 326. — Rasmus Jensen, Seminarieførstander i Vejle, 198, 201, 204, 206, 211—12, 213, 214.
- Holm(er), Peder, Forstander paa Herlufsholm, 411.
- Holmskiold, Johan Theodor, Konferensraad, Generalpostdirektør, 426.
- Holmwall, Niels, svensk Student, Oversætter, 48.
- Holst, Palle Christian, Overkrigskommissær, Landstingsmand, 89.
- Holstein, Carl Christian, til Dyrehavegaard, Jægermester, 111. — v., Johan Georg, Gehejmerraad, Statsminister, 523—4. — v., Johan Ludvig, til Lethraborg, Lensgreve, Oversekretær, 71—2. —
- Ludvig Henrik Carl Herman, til Holsteinborg, Lensgreve, Konsejlspræsident, 141, 149.
- Holsøe, Laurits Christian, Pr. paa Frederiksberg, 266.
- Holtermann, Knud Henrik, Konferensraad, Højesteretsassessor, 422, 424, 426, 428, 432, 434, 437, 440, 443. — Ursula Beata, 434.
- Homer, græsk Digter, 296.
- Honorius III, Pave, 286.
- Hoppe, Peder Fieldsted, Amtmand i Vejle, 84.
- Horatius Flaccus, Quintus, romersk Digter, 295.
- Hornemann, Claus Frees, Prof., Dr. theol., 572—3, 594.
- Horsens, 276, 277.
- Hostrup, Jens Christian, Slotspr., Pr. i Hillerød, 143.
- Houlbjerg, Houlbjerg Hrd., 76.
- Hoyer, Nicolaus, Provst, Pr. i Flensborg, 516.
- Hugo af St. Victor, Mystiker, 289—90, 296, 298, 303, 311.
- Huguetan, se Gyldensten.
- Huitfeldt, Arild, Rigskansler, Historieskriver, 322, 323, 401—4.
- v. Humboldt, Friedrich Wilhelm Heinrich Alexander, Baron, Naturforsker, 616, 619.
- Hunnius, Nicolaus, Superintendent i Lübeck, Dr. theol., 4, 16.
- Hunseby, Musse Hrd., 495—502.
- Hunø, Ludvig Martin, Skolebestyrer i Maribo, s. Lektor i Holte, 674.
- Huulegaard, Laurits Christian, Pr. i Magleby-Holtug, 260, 263—4. — Thomas Lauritsen, Pr. i Hjørlande, 263
- Hviid Arnsbach, Erik, Pr. i Ejlbj,

552. — Hans, Pr. i Ejlbj, 549, 550, 551, 551—2.
- Hübner, Johann, Prof. i Hamburg, 537.
- Hülsemann, Johann, Prof. i Wittenberg, 5, 17.
- Händel, Georg Friederich, Komponist, 579.
- Hoeck, Johannes, Provst, Pr. i Kettinge, 269, 671, (672).
- Høegh-Guldberg, Frederik Christian Julius, Provst, Pr. i Vær, 278.
- Høg, Jens (†1648), til Bustrup, 248. — Just, Rigskansler, Hofmester i Sorø, 415. — Peder, Pr. i Laastrup, 648—9. — Stygge, til Gjorslev, 28.
- Høgsbro, Sofus Magdalus, Folketingsmand, 95, 97, 98, 100, 103, 137, 158, 178, 180.
- Højer, Bolette Elisabeth, g. m. J. G. Arff, 422, 432, 434, 435.
- Højne, Hans Madsen, Student, 333—4, 345.
- Høyer, Christian, Pr. i Holtug, 28. — Peder, Pr. i Nærø, Mag., 59.
- Innocens III, Pave, 282, 294, 304, 306, 307, 311, 312, 315, 327, 328—9.
- v. Irgens-Bergh, Mathias Friis, Greve, Diplomat, 609.
- Isabel Clara Eugenia († 1633), Infantinde i de spanske Nederlande, 231, 234—5.
- Iversen, Christian Henrik, Bogtrykker i Odense, 435—6.
- Iypensdatter, Anne, g. m. Povel Hansen, 654, 658.
- Jacob († 1350), Biskop i Roskilde, 321. — Erlandsen, Erkebiskop i Lund, 480, 481.
- Jacobi, Carl Hugo Edvin, Stiftsprovst i Aalborg, 445—6, 477.
- Jacobsen, Henrik, Raadmand i Kbh., 11, 28.
- Janssenius (Janssen), Nicolaus, Dominikaner, Missionær, 231, 236, 237—9. — Quirinus, »commissarius« i Friedrichstadt, 239.
- Jantzen, Albert Thorvald, Pr. i Gentofte, 637.
- Jean de Cornuailles, Skolastiker, 299.
- Jensdatter, Ane, g. m. Hans Schrøder, 28. — Anne (1655), 28. — Boel, g. m. Povel Hansen, 654, 658. — Dorit, g. m. Povel Hansen, 654, 658. — Maren, g. m. Povel Hansen, 654, 658.
- Jensen, Abraham, Rigens Skriver, 323. — Anders, Foged ved Herlufsholm, 487. — Christian, Slotspr. ved Fredensborg, 512. — Christian, Guldsmid i Kbh. (1872), 127—8. — Laurids, Pr. ved Herlufsholm, 402, 403. — Mads, i Sorø 1649, 28. — Mogens, Provst, Pr. i Krummerup, 405.
- Jersin, Christen, se Wibe. — Jacob Jensen, Biskop i Stavanger, Dr. theol., 10, 28. — Jens Dinesen, Biskop over Ribe Stift, Dr. theol., 8, 12. — Lene Jensdatter, g. m. H. P. Næstved, 8, 9, 28. — Maren, g. m. N. S. Chronich, 28.
- Jessen, Hans Medor Laurits, Pr. i Taagerup, 498.
- Johann Ludwig (1636), Pfalzgreve, 21.

- Johannes Damascenus, græsk Dogmatiker, 290.
- Johannes af Salisbury, Biskop i Chartres, 303.
- Jouquières, Jean André Frédéric de Dompierre, Kontorchef, 450.
- Jónsson, Arngrimur, Pr. i Melstaður, 366.
- Jordløse, Skippinge Hrd., 273.
- Josephus, romersk Historieskriver, 423—4.
- Juel, Jens, Generaladmiral, til Juellinge, 10, 28. — Knud Frederik, Generalløjtnant, Gesandt i Paris, 621.
- Julius, se Andersen, Christen.
- Jungersen, Frederik Olfert, Valgmenighedspr. i Kbh., 179, 180, 191, 192, 193, 194, 197, 200, 206, 214, 218, 221, 229.
- Juul, Ove, til Ravnholt, Oberstløjtnant, 427. — Øllegaard Charlotte, g. m. J. O. Schack-Rathlou, 427.
- Jyderup, Tudse Hrd., 273.
- Jänicke, Johannes, Pr. i Berlin, 612.
- Jørgensen, Adolf Ditlev, Rigsarkivar, Dr. phil., 351. — Christian, Pr. i Visby, 109, 132—3. — Konrad, Redaktør, 180. — Laura Charlotte, g. m. C. F. Tietgen, 93, 128.
- Kaae, Hans Gundorph, Pr. i Tikøb, 669.
- Kaas, Frederik Christian, til Fraugdegaard, Admiral, 427, 428.
- Kaasbøll, Eiler Christopher, Pr. ved Helliggejst K. i Kbh., Mag., 58—9, 63, 68.
- Kall, Johan Christian, Konferensraad, Prof., 489—90.
- Kallundborg, 35—45, 50—1.
- Kallundborg, Hans Pedersen, Rektor i Roskilde, 488.
- Kannewurff, Matthias Jacob, Pr. i Søndersø, 552, 562.
- Kapelgaard, Kildebrønde S., 484, 485, 486.
- Karlsruhe, 597.
- Karmark, Jens Jensen, Pr. i Langaa, 249.
- Katerkamp, Johann Theodor Herrmann, Prof. i Münster, 582.
- Kattrup, Voer Hrd., 110—11, 163.
- Ketelsen (Kettelsen), C., Detailhandler i Kbh., 127, 151.
- Kettinge, Als Sønder Hrd., 667, 669, 671—3.
- Kiel, 574—7.
- Kierkegaard, Poul, cand. theol., 137. — Peter Christian, Biskop i Aalborg, Dr. theol., 110, 137, 265, 324, 325, 660—3. — Søren, Dr. phil., 112, 125, 169, 182, 264—6, 512.
- Kierulf, Jørgen, Prof., Dr. phil., 263.
- Kinch, Jacob Frederik, Overlærer i Ribe, 325.
- Kingo, Thomas, Biskop over Fyens Stift, Dr. theol., 492, 494.
- Kirsten, g. m. Anders Hansen, 28. — g. m. Pors Munk, 28.
- Kisbye, Jens Brandt, Pr. i Aunslev, 560—1.
- Kistemaker, Johannes Hyazinth, Prof. i Münster, 582.
- Kiærulf, Christian, Sekretær i Danske Kancelli, 429.
- Kjeldby, Møenbo Hrd., 277.
- Klein, Louis, Bogtrykker i Kbh., 114, 124, (127).
- Kleuker, Johann Friedrich, Prof. i Kiel, 575—6, 577.

- Kloppenborg, Hans Diderik, sønderjydske Patriot, 103.
- Klyne, se Mikkelsen, Jens.
- Knoff, Niels (1667), 646.
- Knudsdatter, Sophia (1664), 28.
- Knudsen, Jacob, Prof. theol., 18.
— Knud, resid. Kap. i Bogense, 555.
- Knuth, Eggert Christopher, Greve, til Gyldensten, Stiftamtmand, 543. — Frederik Marcus, til Knuthenborg, Lensgreve, Minister, Kammerherre, 495, 502. — Johan Henrik, Greve, til Gyldensten, Stiftamtmand, 543.
- Knækenborg (Knæckenborg), Georg Severin, Pr. i Slangerup, 197, 204, 206.
- Koch, Christian Gottlieb, Provst, Pr. i Aabenraa, Dr. theol., 510, 513—15, 515—19. — Hans Ludvig Emil, resid. Kap. ved St. Knuds K. i Odense, Forf., 197, 203, 206, 214, 218, 220.
- Kock, Olof, Pr. ved St. Nicolai K. i Kbh., 377—8, 393.
- Koefoed, Hans, Generalpostdirektør, 443.
- Kofoed, Hans († 1822), til Vejstrupgaard, Landsdommer, 443. — Jacob, Overretsassessor, 443.
- Kofod Ancher, Peder, Prof. jur., 417, (420), (421), (422), (427), (428), (430). — Peder, Provst, Pr. i Østofte, 422, (424), (425—6).
- Kolby, Samsø, 76.
- Kolding, Poul Jensen, Pr. og Forstander paa Herlufsholm, 3, 4, 15, 17, 404.
- Kollerup, Nørvang Hrd., 273.
- Kolthoff, Ernst Wilhelm, Pr. ved Helligaandsk. i Kbh., Dr. theol., 635.
- Kompff, Kandidat, i Bremen, 580.
- Kornerup, Bjørn, kgl. Ordenshistoriograf, Dr. theol., 354, 363, 375, 376—7, 377, 378, 390, 391—3, 399, 652.
- Korsør, 273.
- Krabbe, Karen, til Vemmetofte, 28.
- Krabinger, Johann Georg, Bibliotekar i München, 603.
- Krafft, Pædagog, i Strasbourg, 599, 622.
- Krag, Christian Peter Seidelin, Pr. ved St. Jacobsk. i Kbh., 446.
- Krag-Juel-Vind-Frijs, Asta Tugendreich Adelheid Komtesse, g. m. N. F. S. Grundtvig, 91—2, 104, 105, 106, 108—9, 112, 115—6, 117, 121, 123, 126—7, 128, 131, 134, 138, 139, 140, 151, 152, 154, 164.
- Kragelund, L. Christian, Musiker, Komponist, 133, 140, 142, 153. — Peder Jensen, Biskop i Ribe, Dr. theol., 357.
- Kregume, Strø Hrd., 273.
- Krieger, Andreas Frederik, Gehejmeetatsraad, Minister, 103, 149.
- Kristensen-Randers, Jens Peter, Højskoleforstander i Ollerup, 203.
- Krog, Christian, Justitsraad, Præsident i Trondhjem, 55. — Niels, Rektor i Trondhjem, Mag., Kancelliraad, 54, 55, 56, 57, 61—2, 63. — Peder, Biskop i Trondhjem, Dr. theol., 55, 59, (60), (62).
- Krummacher, Gottfried Daniel, Pr. i Elberfeld, 584—5.
- Krummerup, Jens Mogensen, Pr. ved St. Mortens K. i Næstved, 405. — se Mogensen, Lage.

- Kruse, Axel, sv. Kaptejn, 20, 21.
— Erik Sigvardsson, sv. Generaløjtnant, 20. — Lauritz, Prof., Forf., 578, 597. — Ulrich Adolph Thisenius, Lærer i Greve, Folketingsmand, 140.
- Krøyer, Henrik Nikolaj, Prof., Zoolog, 595, 621.
- Kyndby, Horns Hrd., 273.
- Köln, 585.
- Køng, Hammer Hrd., 273.
- Köppen, Friedrich, Hofraad, Prof. i Landshut, 604.
- Køster, Hans Kristian (Christian) Ørsted, Kap. ved Vartov, 127.
— Holger Kristian Valdemar, Pr. i Gangsted, 127.
- Laastrup, Rinds Hrd., 648—51.
- Landet, Lollands Sønder Hrd., 673.
- Landshut, 603—4.
- Lange, Christian Friedrich, Diaconus i Aabenraa, 515, 516.
- Langebek, Jacob, Etatsraad, Gehejmearkivar, 657—8.
- Langeweid, Torchillus, Student (1631), 16.
- Langton, Stephan, Erkebiskop i Canterbury, 309, 327—9.
- Larsdatter, Kirsten Marie, »Skovkirsten«, 128—9, 131, 157, 163.
- Larsen, Caroline, g. m. S. S. Brummer, 106. — Hans Christian, Handskemager i Kbh., 127, 151.
— Henriette, g. m. H. C. Brandt, 141. — Lars Christian, Etatsraad, Borgmester i Kbh., 133. — Niels Frederik, Handskefabrikant i Kbh., 117, 125, 127, 141, 146—7, 151, 153. — (Skræppenborg), Oluf (Ole) Peter Holm, Lægprædikant, 83, 130, 677. — Peder, Instrumentsliber i Kbh., 664—6, 677. — Philippine, 106, 110, 164.
- Laub, Hardenack Otto Conrad, Biskop i Viborg, Dr. theol., 460.
- Laugesen, Hans, Biskop i Ribe, 333, 335.
- Laurembergius, Johannes, Prof. i Sorø, 3, 15.
- Laurentius af Durham, Digter, 309.
- Lauridsen, Anders, Prof., Dr. theol., 358—9, 487. — Jacob, Provst, Pr. i Herlufmagle, 405—7. — Ægidius, Erkedegn i Ribe, 368.
- Laursen (Fredensbjerg), Peder, Vækkelsesfører i Raarup, 76.
- Ledemark, Lars Rasmussen, Pr. i Ørum, 243.
- Lehmann, Margrethe, g. m. G. Rode og E. Wullum, 134, 155, 156, 158. — Paul, Prof. i München, 330. — Peter Martin Orla, Minister, s. Amtmand i Vejle, 134.
- Lehwald, Prof. i Heidelberg, 596, 597.
- Leiden, 6.
- Leipzig, 615.
- Lessing, Gotthold Ephraim, Bibliotekar i Wolfenbüttel, 602.
- Leth, Andreas Peter Martin, Pr. i Middelfart, 135, 159, 164—6, 168, 171, 197, 200, 203, 206, 207, 221. — Svend Sørensen, Pr. i Lyngby-Albøge, 242. — Søren Nielsen, Pr. i Vegerslev, 241.
- Ley, Christian Sigfred, Seminarilærer, 117, 121.
- Lind, Peter Engel, Biskop i Aalborg, Dr. theol., 446, 447, 459, 460, 469, 470, 473, 475—6.
- Lindberg, Elisabeth (Elise), 101, 160. — Jacob Christian, Pr. i

- Lille Lyngby, Dr. phil., 77, 78, 84—90, 101, 125, 148, 156—7. — Jens, Gaardejer, 149. — Jørgen Emil, Pr. i Hodde, 101, 157, 160, 164. — Karen, 149. — Lars Vilhelm, 101, 110. — Niels, Valgmenighedspr. i Kerteminde, 95, 96, 97, 100—164.
- Linde, Conrad Daniel, Kasserer ved Zahlkassen, 422, 438. — Gabriel, Kasserer ved Zahlkassen, 417—43. — Johan Gabriel, Konferensraad, Kasserer ved Zahlkassen, 438. — Ursula Beate, g. m. K. H. Holtermann, 422. — Ursula Christiane, g. m. F. Wodroff og F. Fabritius, 418, 422, 424, 426, 432.
- Lindelse, Langelands Sønder Hrd., 273.
- Lindenow, Rigborg, 409.
- Lindholm, Margrethe, g. m. H. Kofoed, 443.
- Linnemann, norsk Organist, 128—9, 141, 146.
- Lintrup, Frøs Hrd., 332, 333, 335.
- Lintrup, Søren, Biskop i Viborg, 34.
- Livius, Titus, romersk Historie-skriver, 641.
- Lomborg, Christian Larsen, Fuldmægtig i Thisted, Folketingsmand, g. m. «Skovkirsten», 131.
- Longelse, Langelands Sønder Hrd., 273.
- Longomontan, Christen Sørensen, Prof., 3, 15.
- Lorentzen, Frue (1872), 122. — Jørgen, Kaadner ved Egen (Igen) Mølle, 667—8, 671—3. — Lorentz Rasmus, Reservelæge, 104, 107—8.
- Lubin, Eilhard, Prof. i Rostock, 377, 392.
- Lund. Katedralskole, 282.
- Lund, Johannes Andreas, Pr. i Dollerup, 492—4. — v., Louis, Kaptajn, Adjutant, 150. — Markus Anker Secher, Pr. i Vium, 157, 171, 172, 175, 197, 198, 200, 201, 202—3, 204, 205, 206, 207, 210, 218, 223, 224, 225—6. — Michael Frederik Christian, Læge i Kbh., 106—7. — Rasmus, Frimenighedspr. i Ø. Jølby, 157, 197.
- Lundager, Poul, Pr. i Bogense, 549.
- Lundius, Philipp Hinrich, Pr. i Dybbøl, 524.
- Lunge, Ida, til Valdbygaard, 9, 28.
- Luther, Martin, Reformator, 336, 637—8.
- Lübeck, 4, 577—8, 642 f.
- Lücke, Gottfried Christian Friedrich, Prof. i Bonn, 589—90.
- Lyderslev, se Sørensen, Christen.
- Lyngaa (Ericafontanus), Jacob Thomsen, Pr. i Karlbj, 240—51, 251. — Otto Thomsen, Pr. i Haslund, 242.
- Lyngby, Thomas Nielsen, Pr. i Hørby, 242—3.
- Lyng, Alsted S., 660—63.
- Lyser, Wilhelm, Prof. i Wittenberg, 5, 17.
- Lüxdorph, Bolle, Oversekretær, 412. — Bolle Willum, Gehejmeraad, Kancellideputeret, 428. — Christen Bollesen, Forstander for Herlufsholm, 408—16.
- Lætus, Erasmus, Prof., Digter, 323.
- Løwe, Knud Andersen, Degn i Sørslev, 541, 542. — V., Gartner i Kbh., 122, 146.

- Machabæus, Christian, Mag., 483.
- Madsen, Anna Cathrine, g. m. L. de Thurah, 255. — Christen, Student (1641), 245. — Jens Kristian, Pr. og Seminarieførstander i Jelling, 124, 136, 141, 142. — Mathias Theodor, Pr. i Ringe, Landstingsmand, 111. — Peder, Biskop over Sjællands Stift, Dr. theol., 325, 443—79, 639.
- Madvig, Johan Nicolai, Gehejmekonferensraad, Prof., Dr. phil., 635.
- Magdalene Sybille, Prinsesse, 4.
- Magleby, Vester Flakkebjerg Hrd., 273. — Langelands Sønder Hrd., 273.
- Magnússon, Arni, Prof., 12, 323.
- Mallet, Friedrich Ludwig, Pr. i Bremen, 579—80.
- Mand, Peder, Pr. i Jersi, 404.
- Manthey, Louise Augusta, g. m. P. A. Fenger, 141—2.
- Margrethe, g. m. Fr. Hjort, 28. — g. m. N. P. Slagelse, 28. — g. m. Herman Thuresen, 29.
- Marheineke, Philipp Konrad, Prof. i Berlin, 613.
- Maribo, Domkirke, 673.
- Marie Sophie Frederikke, Frederik VI's Dronning, 676.
- Martens, Conrad Wilhelm, Generalkonsul, 647. — Georg Matthias, 647.
- Martensen, Hans Lassen, Biskop over Sjællands Stift, Dr. theol., 93, 110, 137, 142, 150, 151, 152, 169, 277, 447, 448, 450, 459, 460, 465, 495—502, 502, 503, 629, 636, 639, 640.
- Martin, Maren, Forlægger, 676. — Peter Salomon, Kancelliassessor, Bogtrykker, 676.
- Martini, Jacob, Prof. i Wittenberg, 5, 17.
- v. Massow, Christian Albrecht, Gehejmerraad, Amtmand over Aabenraa Amt, 515, 516 ff.
- Mathiesen, Bugislaus, Pr. i Gudme, 536, 542, 560.
- Matthiessen, Heinrich Johan, Distriktslæge i Køge, 119—20, 121, 125, 128, 129, 130, 133, 140—1, 142, 143, 144, 153. — Jacob, se Aarhus.
- Matthisdatter, Vendele, g. m. Hans Helverschou (?), 28.
- Matthison Hansen, Johan Gottfred, Organist, Komponist, 121, 128, 129, 133, 135, 136, 140—1, 142, 151.
- Matzen, Henning, Prof., Dr. jur., 468, 470, 471, 476.
- Mauritius (1636), Pfalzgreve, 21.
- Mayr, Martinus, Lic. med., 18.
- Meiners, Christoph, Prof. i Göttingen, 424.
- Meisling, Simon Sørensen, Rektor i Helsingør, Dr. phil., 676.
- Melanchton, Philip, Reformator, 1, 10, 334—5.
- Melbye, Mads, Pr. i Asperup, 159—60.
- Melchior, Hans Bøchmann, Prof., Overlærer ved Herlufsholm, Dr. phil., 400, 401.
- Melhus Præstegæld, Trondhjem Stift, 54.
- Mellerup, Hans Christian, Inspektør ved Vartov, 133.
- Menken, Gottfried, Pr. i Bremen, 579—80, 627.
- Mentzer, Balthazar, Prof. i Giesesen, 391.
- Merkel, Valentin Hansen, Pr. i Kongens Lyngby, 249.

- Merle d'Aubigné, Jean Henri, ref. Hofpr. i Brüssel, 578—9, 580, 581.
- Mern, Baarse Hrd., 264—6.
- Mette, g. m. H. Togsværd, 29.
- Meursius, Johannes, Prof. i Sorø, kgl. Historiograf, 3, 14, 420.
- Meyer, Albert, Prof. i Sorø, 18.
- Meyland, Peter, Pr. i Varnæs, 517.
- Michelsen, Anton, Hof- og Ordensjuveler, 128. — Frederikke Elisabeth (Lise), g. m. C. P. Ploug, 118, 119, 150, 158, 161.
- Mikkelsen, Gregers, Rektor ved Herlufsholm, Mag., 413. — Hans, Rektor, s. Pr., ved Herlufsholm, 402. — (Klyne), Jens, Pr. ved Herlufsholm, 401, 402—3. — (Norbagge), Peder, Student (1641), 244.
- Mogensen (Krummerup), Lage, Pr. i Vemmelev, 405—8.
- Mohr, Carl Ludvig, Pr. i Værsløv, 163.
- Moldenhawer, Daniel Gotthilf, Overbibliotekar, Prof., 425.
- Molitor, Joseph Franz, Prof. i Frankfurt a. M., 594.
- Molland, Einar, Prof., Dr. theol., 73, 231 ff.
- Moller, Johannes, Rektor i Flensborg, 337.
- Monrad, Clara Cathrine, g. m. N. Lindberg, 101, 122, 143, 148, 157, 158, 164. — Ditlev Gotthard, Biskop over Lolland-Falsters Stift, Dr. phil. et theol., 110, 111, 276, 450, 452, 454, 455, 501. — Jørgen Herman, Pr. ved Frederiksk. i Kbh., 101, 132, 138, 157, 177, 178—9, 180 ff. — Lauritz Vilhelm, Provst, Pr. i Marvede, 100—1. — Vilhelmine (Mis), 101.
- Mortensen, Jørgen (1662), 28.
- Mosellanus (Schade), Peter, Prof. i Leipzig, 357.
- Moth, Matthias, Oversekretær, 12.
- Mouritzen, Peter, Skomagermester, »Degn« ved Vartov, 114, 115, 127, 132, 138, 141, 151, 153, 157, 162, 164—5, 167—8.
- Mozart, Wolfgang Amadeus, Komponist, 602.
- Munk, Ane, i Store Hedinge 1653, 28. — Kaj Harald Leininger, Pr. i Vedersø, Digter, 673—4. — Peter Christian Sørensen, Parcel-list i Landet, 674. — Pors, Pr. i Strøby, 10, 11, 28.
- Munkebo, Niels Kristian, Pr. i Horbelev, 216.
- Munthe, Caspar Frederik, Prof. i Græsk, 54, 58.
- Muus, Elias Bendz, Grosserer, Vicekonsul, 122. — Ovidia, 122.
- Mygind, Georg Frederik, Pr. i Allerslev, 208, 215.
- Müller, Georg Vilhelm, Pr. i Asserballe, 267. — Helga Maria, g. m. J. G. Matthison Hansen, 721. — Ludvig Christian, Pr. og Seminarieforstander i Bjørnsholm, 121. — Tage, Biskop i Ribe, 279.
- München, 602—3.
- Münster, 580—3.
- Mynster, Jakob Peter, Biskop over Sjællands Stift, Dr. theol., 271, 279—80, (497), 573, 672.
- Münter, Balthasar, Hauptpr. ved St. Petri K. i Kbh., 676. — Balthasar, Holmens Provst, Dr. theol., 502. — Friedrich Christian Carl Heinrich, Biskop over

- Sjællands Stift, Dr. phil. et theol., 572, 573, 576, 581, 585, 586, 589, 594, 596, 604, 608, 612.
- Møhl, Knud Eskild, Pr. i Ølstykke, 635.
- Møller, Erik, Redaktør, cand. mag., 162. — Frederik Benedict, Pr. i Rønninge, 212, 214, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 225. — Jens, Prof., Dr. theol., 573, 595, 598, 601. — Lars Otto, Pr. i Gylling, 96—7, 121, 148, 158, 159, 175, 192, 197, 204, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 221.
- Mønster, Peter Christian, Gravør, Gendøber, 663—6.
- Neander, Johann August Wilhelm, Prof. i Berlin, 611, 612, 626.
- Necker, Jacques, Finansminister, 431.
- Nelausen, Niels, Student (1631), 4, 18.
- Nested, Menelaus Poulsen, Slotspr. i Kbh., 18.
- de Neufuille, Johan, svensk Sekretær, 415.
- Neuhaus, Franz, Prof. i Münster, 582—3.
- Neuwied, 592—3.
- Niccoli, Niccolo, Bogsamler, 641—2.
- Nicolaus af Clémanges, Skolastiker, 618.
- Niels († 1267), Biskop i Viborg, Kansler, 315. — Jonsen († 1379), Erkebiskop i Lund, 322.
- Nielsdatter, Birgitte, g. m. J. C. Aalborg, 27. — Inger, i Karise 1662, 28. — Maren (1653), 28.
- Nielsen, Carl, Pr. i Kallehave, 265. — Fredrik Kristian, Biskop i Aarhus, Dr. theol., 192, 193, 194, 195, 218, 220, 477, 479, 635. — Georg, Konferensraad, Bibliotekar, 440. — Hans, Pr. i Udby-Ørslev, Mag., 28. — J. H., Degn i Særslev, 535. — Jens, Kannik i Roskilde, 487. — Mikkel, Pr. i Havnelev, 28. — Morten, Murer-mester i Særslev, 542—3. — Peder (1872), 97—8. — Rasmus, Prof., Dr. phil., 98, 111—2, 118, 145, 149, 179, 180, 502, 505. — Søren, i Karise 1663, 28.
- Nielstrup, Jørgen Nielsen, Pr. i Aarslev, 243.
- Nilssen, Anders, norsk Provst, 31 ff., 52 f.
- Nissen, Niels Lang, Etatsraad, Rektor ved Metropolitanskolen, Dr. phil., 567, 574.
- Nordstrand, 239.
- Nyegaard, Lavrids Ludvig Gundelach, Pr. i Gimlinge, 171, 172, 174, 175, 176 ff. — Thyge Jesper, Prokurator, 89.
- Nygaard, Frederik Sextus Otto Alfred Petersen, Valgmenighedspr. i Sdr. Næraa, 194, 203.
- Nykirke, se Fabricius, N. S.
- Nymmanus, Gregorius, Prof. i Wittenberg, 17.
- Næstved, 2—3.
- Næstved, Hans Poulsen, Pr. i Helsted, Mag., 1—29. — Jens Poulsen, Pr. i Gyrstinge, 2, 3, 15, 28. — se Nelausen, Niels.
- Nørgaard, Anders Pedersen, Valgmenighedspr. i Vejstrup, 175.
- Nørlund, Poul, Musæumsdirektør, Dr. phil., 644.
- Nørregaard, Jens, Højskoleforstander, Dr. phil., 160, 192, 209.
- Nørre Lyndelse, Aasum Hrd., 273.

- Nørvig, Peter, Forlægger, Forfatter, 48.
- Odder, Hads Hrd., 273.
- Oddersbjerg, Fjelkestad S., 403.
- Odland, Peter, cand. theol., 146.
- Offesen (Offonius), Oluf, Rektor, s. Kantor, i Roskilde, 487.
- Oksbølle, Als Nørre Hrd., 273.
- Ole, lille, fra Mors, 130, 157.
- Olesen, Søren, Indremissionær, 195.
- Olivier, Ferdinand, Maler, i Wien, 606. — Friedrich, Maler, i Wien, 606.
- Olrik, Christian Magnus, Provst, Pr. i Tikøb, 669. — Hans Thorvald, Prof., Dr. phil., 314, 326.
- Olsen, Christen, Prokurator i Randers, 242. — Kamilla (Camilla) Kristiane (Christiane) Frederikke, g. m. H. C. Ø. Køster og H. K. V. Køster, 127. — (Halvegius), Niels, Rektor i Roskilde, 487. — Christen, Pr. i Lyngø, 661. — Regine, Søren Kierkegaards Ungdomselskede, g. m. J. F. Schlegel, 264—5.
- Omer († 1204), Biskop i Ribe.
- Origines, Kirkefader, 375.
- v. Osten, Adolph Siegfried, Gehejmekonferensraad, Overpræsident i Kbh., 440.
- Overberg, Bernhard Heinrich, Pr. i Münster, 581—2, 582.
- Ovidius Naso, Publius, romersk Digter, 295—6.
- Palladius, Peder, Biskop over Sjællands Stift, Dr. theol., 341.
- Paludan, Peder Villumsen, Vicelektor i Viborg, 248.
- Paludan-Müller, Jens, Biskop i Aarhus, 80, 83, (90). — Jens, Provst, Pr. i Snesere, Dr. theol., 461—2, 462, 463, 467.
- Paris, 283 ff., 615—23.
- Pasor, Georg, Prof. i Franeker, 5, 20.
- Passavant, Jakob Ludvig, Pr. i Frankfurt a. M., 594. — Théophil, Pr. i Basel, 600.
- Pauli, Dr. jur., i Lübeck, 577. — Adrian Wilhelm, Godsejer, 647. — Carl Wilhelm, Præsident for Overlandretten, 647.
- Paulli, Jakob Peter Mynster, Stiftsprovst i Kbh., kgl. Confessionarius, 447. — Just Henrik Voltehen, Stiftsprovst i Kbh., kgl. Confessionarius, Dr. theol., 497, 502.
- Paulsen, Hans Thomesen, dansk Resident i Lübeck, 5.
- Paulus, Heinrich Eberhard Gottlob, Prof. i Heidelberg, 595, 596.
- Peder I (1252), Biskop i Odense, 480—2. — (1269), Biskop i Passau, 481. — Vognsen, Biskop i Aarhus, 283.
- Pedersdatter, Else Marie, g. m. K. A. Løwe, 541, 542—3. — Gertrud, g. m. Povel Hansen, 654, 656, 658.
- Pedersen, A., Pensionatsværtinde i Kbh., 674. — (Fyrbøder), Christen, Kancellitjener, 12. — Christiern, Vikar i Lund, Oversætter, 323. — Johannes, Pr. ved Højdevangsk. i Kbh., 72—3. — Jørgen, Landstingsmand, 116. — Niels, se Slagelse. — Søren, Pr. i Bringstrup, 12.
- Pelshofer, Johann Georg, Prof. i Wittenberg, 17.

- Penn, William, Kvæker, 676.
- Perger, A., Jesuit, 329.
- Petersen, Carl Emanuel, Garvermester i Maribo, 674. — Johann Wilhelm, i Kiel, Sværmer, 514. — Laurits Vilhelm, Prof., Aamuensis ved Det kgl. Bibliotek, 502. — Peter Nielsen, Pr. ved Trinitatis K. i Kbh., 171, 177, 182, 187, 188, 190, 192, 194, 197, 199, 200, 201 f., 205, 206, 207, 208, 212, 222, 223, 224, 225, 226.
- Petrus Cantor († 1197), Skolastiker, 618. — Comestor, Skolastiker, 283, 291, 298. — Lombardus, Skolastiker, 283, 288—9, 290—1, 297, 298—9, 300, 303, 305, 310, 311, 375. — Pictaviensis, Skolastiker, 291, 297, 299, 300, 305, 310. — Riga, Digter, 309. — de Sloglosia (c. 1200), 641—4.
- Philippus (1636), Pfalzgreve, 21.
- Phocas, se Staphrophski.
- Photius, Patriark, Leksikograf, 418—19, 420, 421—2, 423.
- Pind, Jørgen Christensen, Provst, Pr. i Karlby, 241.
- Pistorius, Johannes, Pr. i Tetenbüll, 333, 335—6, 342—5.
- Plancari, Jean, Major i Calais, 21.
- Platon, græsk Filosof, 292, 297, 300, 302, 423.
- Plenge, Axel, Pr. i Magleby, 219, 222.
- Plesner, Johan Frederik, Pr. i Vedersø, 214. — Matthæus, Provst, Pr. i Glud, 83—4, (90).
- v. Plessen, Carl Adolph, Gehejmeraad, Overkammerer paa Vemmetofte, 59, 62. — Christian Ludvig, Gehejmerraad, 53, 54, 56, 58, 59, 62.
- Plessius, Otte Frederik, Korporal, 416.
- Plinius Secundus, Gajus, romersk Naturhistoriker, 641, 643—4.
- Plorth, Martinus, i Franeker 1636, 22.
- Ploug, Carl Parmo, Redaktør, 95—6, 118, 119, 139, 144, 147, 150, 157, 159, 161.
- Plum, Frederik, Biskop over Fyens Stift, Dr. phil. et theol., 669. — Niels Munk, Pr. i Taarnby, 668, 669.
- Poggio Bracciolini, Bogsamler, 641—2.
- Pontoppidan, Erik Ludvigsen, Biskop i Bergen, Prokansler, 33, 34, 47. — Henrik, Forf., Dr. phil., 106, 160. — Morten, Pr. i Stenløse, 183, 184, 185, 187, 193, 195, 198, 216, 217, 219, 222.
- Pors, Erik (1624), 646.
- Poulsdatter, Mette, g. m. Chr. Bollesen, 27.
- Poulsen, Carl Ludvig Harforth, Snedkermester i Kbh., 113, 114. — Christen (1647), 28. — Iver, Borgmester i Kbh., 15. — Jacob, Pr. ved Frue K. i Aalborg, 240—51. — Jens, se Næstved. — Kristian, Prof., Overlæge, 103, 106, 107, 108, 113. — Laurids Bertelsen, Frimenighedspr. i Bovlund, 134, 212. — Martin, Pr. i Rolholte, 496. — Søren, Student (1641), 244.
- Povlsen, Harald Alfred, Højskoleforstander i Ryslinge, 208. — Karl Kristian Ludvig, Valgmenighedspr. i Ryslinge, 193—4, 208, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 222, 229.
- Prag, 607.

- Præstø, 273, 275.
- Pythagoras, græsk Filosof, 423—4.
- Pærehøy, Nicolaus, Pr. i Asserballe, 276.
- Raarup, Bjerre Hrd., 76, 677.
- Raaslof, Andreas Frederik, Prokurator, 89.
- Rackebbrand, Andreas Jacob, Lærer i Løgumkloster, 514—15.
- Rahbek, Camma, se Heger, C. — Knud Lyne, Etatsraad, Prof., 401, (568), 578, 676.
- Rambach, Johann Jacob, Prof., Superintendent i Giessen, 541.
- de la Ramée (Ramus), Pierre, Filosof, 367, 368, 394—5.
- Ramus, Christen, Biskop over Fyens Stift, 547. — Jacob, Biskop over Fyens Stift, 426—8, (429—30), 434, 547, 549—53.
- Randerup, Tønder m. fl. Hrd., 509.
- Randlev, Hads Hrd., 76.
- Rantzau, Christian, Gehejmekonferensraad, Bogsamler, 322.
- Rasch, Johannes, Pr. i Folden, 60, 62.
- Rasmussen, Rasmus, Pr. i Tommerup, 536, 559.
- Rautenberg, Johann Wilhelm, Pr. i Hamburg, 579.
- Rawlet, John, Pr. i Newcastle, 50.
- Ravn, Tønnes, Provst, Pr. i Hem, 75.
- Raynald, Guillaume Thomas François, fransk Publicist, 433, (434), 435—6.
- v. d. Recke, Elise, Grevinde, tysk Forfatterinde, 609.
- Reedtz, Amalia Louise Benedicte, 103, 106. — Holger, Kammerherre, Minister, 103, 104. — Holger Otto Christian Peter, Godsforvalter, 110. — Jørgen, til Barritskov, Lensmand paa Tryggevælde, 28. — Sophie Vilhelmine Henriette Olga, g. m. J. A. Sparrewohn, 104, 108.
- Regensburg, 604—5.
- Regner († ca. 1265), Biskop i Odense, 480.
- Reimarus, Samuel, Provst, Pr. i Tønder, 522, 523, 524.
- Reinhard, Franz Volkmar, Overhofpr. i Dresden, 610.
- Reitan, Anders, norsk Lærer, Stortingsmand, 146.
- Remmesnider, Hans, i Valby (1644), 7—8.
- Reravius, Rasmus Hansen, Pr. i Rødby, 358.
- Resen, Hans Hansen, Biskop over Sjællands Stift, Dr. theol., 3, 15, 28, 246, 249. — Hans Poulsen, Biskop over Sjællands Stift, Dr. theol., 3, 15, 354, 359, 368, 371, 374, 376—7, 377, 379—81, 389, 391—4, 398—9, 405—8. — Peder, Prof., Bogsamler, 337, 381.
- Reuss, Christian Friederich, Prof. i Tübingen, 647. — Jeremias Friedrich, Generalsuperintendent for Slesvig-Holsten, Dr. theol., 519.
- Rhau, Jürgen, Bogtrykker i Wittenberg, 337.
- Rhod, Laurids Christensen, Borgmester i Helsingør, Oversætter, 6—7, 10.
- Rhuman, Wulfgang, Prof., 363.
- Ribe. Katedralskole, 282, 333, 369—70.
- Riemann, Peter Jerndorf Storm,

- Pr. i Fakse, 177, 197, 204, 206, 209, 210 ff.
- Ries, Friedrich, Amtsskriver i Aabenraa, 518—19.
- Ringsted, 277.
- Riperda, Occa Johanna, g. m. E. Stenbock, 414—15.
- Rise, Ærø Hrd., 273.
- Ritschl, Otto, Prof., Dogmehistoriker, 349.
- Ritter, Joseph Ignaz, Prof. i Bonn, 588—9.
- Robert af Melun, Skolastiker, 618.
- Roch, Christian, Pr. (?) i Franeker, 19.
- la Roche, Simon Emanuel, Pr. i Basel, 600.
- Rode, Gotfred Benjamin, Højskoleforstander, Dr. phil., 134, 155, 156, 158.
- Roscelin, Skolastiker, 287.
- Rosendal, Hans, Højskoleforstander i Kongens Lyngby, 171, 198, 201, 204, 206, 209, 214, 218, 229.
- Rosenkrantz (1873), Baron, 325. — Børge, til Sørup, 410. — Christopher Stygge, til Lynderupgaard, 648—9. — Holger, den Lærde, til Rosenholm, Rigsraad, 408, 409—10. — Jørgen, til Kjeldgaard, Skoleherre paa Herlufsholm, 408, 409, 410, 410—12, 415. — Palle, til Krænkerup, Skoleherre paa Herlufsholm, 405, (406).
- Rosenstand-Goiske, Peder, Prof., Dr. theol., 323—4.
- Rosenørn, Paul Christian Stemann, Borgmester i Stege, 214, 218.
- Roskilde, 322, 483. Katedralskole, 282, 482—88, 506 f.
- Rostock, 363, 364.
- Rostrup, Niels Peter, Snedker-
mester i Kbh., 114, (120), (127), (144—5), 146.
- Rothe, Karen, g. m. Kammerherre Georg Linde, 128. — Peter Conrad, Stiftsprovst og Pr. ved Vor Frue K. i Kbh., Dr. theol., 132—3. — Waldemar Henrik, Pr. ved Trinitatis K. i Kbh., Dr. theol., 502, 504, 595, 621.
- Rottbøll, Christen Friis, Prof., Dr. med., 670. — Christian Michael, Biskop i Viborg, Dr. theol., 429.
— Ursula, g. m. G. Tetens, 670.
- Rudelbach, Andreas Gottlob, Pr. ved St. Mikkel's K. i Slagelse, Dr. phil. et theol., 566—628.
- v. Ruoesch, Præsident i München, 602.
- Rye, Peder Tornsen, Pr. i Rødding-Krejbjerg, 250—1.
- Rynning, Engelke Sophie, g. m. P. J. Tetens, 667.
- Ryslinge, Gudme Hrd., 187.
- Röber, Paul, Prof. i Wittenberg, 5, 17.
- Røher, Carl, Provst, Pr. i Guldbjerg, 555.
- Rønne, Peter Bone Falk, Pr. i Sønderup, 171, 197, 203, 206, 208, 223, 224.
- Rørdam, Holger Frederik, Pr. i Kongens Lyngby, Dr. phil. et theol., 30, 31, 32, 46, 69, 332, 360, 363, 366, 369, 391, 395—6, 401, 402, 408. — Peter, Pr. i Lyngby, 93, 95, 99—100, 111, 114, 115—6, 123, 132, 134, 135, 136, 139, 140, 151, 161, 264—6. — Thomas Ludvig, Pr. i Gamtofte, 173, 185, 216. — Thomas Skat (Schatt), Biskop over Sjællands Stift, Dr. phil. et theol.,

- 111, 143, 192, 193, 195, 446, 477, 637—8.
- Sack, Friedrich Ferdinand, Hofpr. i Berlin, 612. — Karl Heinrich, Prof. i Bonn, 591.
- Sadolin, Hans Jørgensen, Provst, Pr. i Toreby, Poëta laureatus, 342, 345.
- Sahlertz, Ludvig Ferdinand, kgl. Kammersanger, 122.
- Sailer, Johann Michael, Viebiskop i Regensburg, 581, 585, 587, 598, 602, 604, 604—5, 626.
- v. Saldern, Caspar, Pr. i Starup, 517. — Caspar, Borgmester i Aabenraa, 517. — Sebastian, Pr. i Starup, 517.
- Salmasius, Claudius, fransk Humanist, 420.
- Saxo Grammaticus, Historieskriver, 321, 323, 325, 326, 329.
- Scavenius, Jacob Frederik, til Gjorslev, Kammerherre, Minister, 446, 447, 448, 454, 456, 458. — Laurids Mortensen, Biskop over Sjællands Stift, Dr. theol., 246.
- Schacher, Quirinus, Prof. i Leipzig, 16.
- Schack, Hans, Feltherre, 416.
- Schack-Rathlou, Joachim Otto, Gehejmerraad, Kancellipræsident, 427, 428.
- Schackenberg, Møgeltønder S., 489, 490.
- Schade, se Mosellanus.
- Schaffhausen, 601.
- Schandorph, Niels Poulsen, Prof., Dr. theol., 246, 248.
- Scharfius, Johannes, Prof. i Wittenberg, 19.
- Scharling, Carl Emil, Prof., Dr. phil. et theol., 501, 631. — Carl Henrik, Prof., Dr. theol., 477, 632—3, 635.
- Scheel, Frederik Christian, til Mollerup, Gehejmerraad, Kammerherre, 443. — Hans Jørgen, til Barritskov, 78 f., 82—3, 85.
- Schelderup, Jens Pedersen, Biskop i Bergen, 16.
- Schickedanz, Pr. i Münster, 581.
- Schienweiss, Heinrich, Abbed i Heiligenkreuz, 481—2.
- Schjørring, Jens Nicolai Ludvig, Pr. i Ørslev, 208.
- Schlegel, August Wilhelm, Prof. i Bonn, 591—2. — Johan Frederik (Frits), Gehejmekonferensraad, 265. — v., Karl Wilhelm Friedrich, tysk Filosof, 606—7.
- Schleiermacher, Friedrich Ernst Daniel, Prof. i Berlin, 576, 590, 612—13, 625.
- Schletter, Christopher Hansen, Biskop i Trondhjem, Mag., 415.
- Schlickh, Jacob (1642), 646.
- Schlosser, Friedrich Christoph, Prof. i Heidelberg, 590, 596.
- Schmaltz, Immanuel Conrad Ludvig, Pr. i Vissenbjerg, 545, 546.
- Schmidt, Eleonora, g. m. R. H. Böttger, 78. — Erasmus, Prof. i Wittenberg, 5, 17. — Frederik, Pr. i Guldbjerg, 562, 565. — Frederik Christian, Godsforvalter ved Barritskov, 78. — H. R., Urmager i Kbh., 665, 677. — Peter Carl Rudolph, Litterat, 150.
- Schmidt-Phiseldeck, Carl Otto, Pr. i Brønshøj, 271—2, 502.
- v. Schmidten, Henrik Gerner, Prof., Matematiker, 619—20.

- Scholz, Johann Martin Augustin, Prof. i Bonn, 588.
- Schotanus, Bernardus, Prof. i Utrecht, 22.
- Schousboe, Vilhelm Carl, Biskop i Aalborg, 447, 477.
- Schow, Christen, Konferensraad, Kancellideputeret, 437.
- Schrader, Johann Hermann, Provst, Pr. i Tønder, 509—10, 522—27.
- Schrøder, Carl, 143. — Hans, Pr. i Fakse, Mag., 28. — Johan Wilhelm, Etatsraad, 52. — Johannes Elieser, Grosserer, Filantrop, 220. — Ludvig Peter, Prof., Højskoleforstander i Askov, 145—6, 180, 193, 194—5, 209, 218, 220, 221, 229.
- v. Schwanewede, Herman Frantz, svensk Hofjunker, 414.
- Schwartz, Josua, Generalsuperintendent for Slesvig-Holsten, Dr. theol., 514.
- Schøller, Helena, g. m. Hans Hagerup, 34.
- Schønheyder, Johan Christian, Biskop i Trondhjem, Dr. theol., 430.
- Sculte, Christian (1652), 646.
- Seber, Franz Joseph, Prof. i Bonn, 588.
- Seefeld, Jørgen Enevoldsen, Lensmand paa Hald, 241.
- Sehested, Catharine, g. m. Sivert Urne, 28. — Christen Thomsen, Kansler, 4, 16, 233—36, 409. — Frederik, til Rydhave, Major, 646.
- Selmer, Georg, Pr. i Ostfeld, 343—4.
- Sengeløse, Smørum Hrd., 273.
- Sennert, Daniel, Prof. i Wittenberg, 5, 17.
- Serenius, Johannes, i Franeker 1636, 22.
- Sevel, Johanne Maria, g. m. P. Kofod Ancher, 420, (429), (430).
- Severinsen, Peder, Pr. i Bringstrup, Kirkehistoriker, 240 f.
- Shillitoe, Thomas, engelsk Kvæker, 676.
- Sibbern, Frederik Christian, Konferensraad, Prof., Dr. phil., 502, 504, 601.
- Sidenius, Benjamin, Pr. i Sørslev, 534—46, 547, 548, 549, 559—65.
- Siebenkees, Johann Christian, Prof., Overbibliotekar i Landshut, 604.
- Siegenfeld (ved Heiligenkreuz), 481.
- Simon Aurea Capra, Oversætter, 296.
- Skals, Rinds Hrd., 648—9.
- Skals, Jens Christensen, Pr. i Laastrup, 649—51.
- Skanke, Hans, Rektor i Trondhjem, Mag., 52, 54, 56—7, 59, 63—4, 65—7.
- Skaubo, Laurids, Prof., 369.
- Skeel, Charlotte Amalie, g. m. C. L. v. Plessen, (56), 60. — Holger, Gehejmeraad, Stiftamtmand over Sjællands Stift, 443. — Jørgen († 1696), Etatsraad, til Broholm m. m., 28. — Vibeke, g. m. Jens Juel, 28.
- Skelby, Falsters Sønder Hrd., 273.
- Skelskør, 652—9.
- Skibsted, Andreas Johan, Udskrivningschef, 157—8. — Frederikke, Frue, 157.
- Skiernov, Niels Markvorsen, til Mejlgaard, 650, 651.
- Skjønning, Jacob, Biskop i Viborg, 648.

- Skovgaard, Peter Christian Thamsen, Prof., Maler, 128, 148.
- Skovkirsten, se Larsdatter, Kirsten Marie.
- Skræke, Louise, Forfatterinde, 110, 114.
- Skræker, Marcus, paa Trykkevælde 1649, 28.
- Skrædder, Poul, Borger i Næstved, 3.
- Skræppenborg, se Larsen, P.
- Skrøder (Schrøder), August Ludvig, Pr. i Haasum, 111, 116.
- Slagelse. St. Mikkel K., 273, 276.
- Slagelse, Niels Pedersen, Pr. i Karise, 10, 28.
- Slaglille, Alsted Hrd., 273.
- Smidt, Peder Baltersen, Pr. paa Gotland, 244.
- Soderup, Merløse Hrd., 273.
- Sommer, Anders, Student (1631), 16. — Peder, Landsdommer, 647.
- Sophia, g. m. Chr. Poulsen 1647, 28.
- Sort, Ib, Pr. i Laastrup, 648.
- Sorø, 3, 5, 273, 275, 321. — Kloster, 641, 642—4.
- Spangenberg, Johann, Superintendent i Eisleben, 337—42.
- Sparrewohn, Jacob Antonius, Læge, 104, 113.
- Spener, Philipp Jacob, Provst i Berlin, 49.
- Spinola, Ambrosio, spansk Embedsmand, 233, 235, 236.
- Spittler, Christian Friedrich, Sekretær for Deutsche Christentumsgesellschaft i Basel, 600.
- Spjellerup, Jacob Pedersen, Provst, Pr. i Hyllested, 4, 16.
- Spleiss, David, Prof. i Schaffhausen, 601.
- Spleth, Frederik, Kap. i Store Hedinge, 12.
- Spliid, Laurits Bjørn, Konsistorialraad, Pr. i Ø.-V. Hassing, 668.
- Spreckelsen, Henrik, Student, Oversætter, 326.
- Stampe, Henrik, Generalprokurør, Prof., 428.
- Staphrophski, Maren, g. m. C. B. Lüxdorph, 412. — Olaus Phocas, Biskop over Gotland, 3, 15—16.
- Stappfer, Philipp Albert, Diplomat, i Paris, 622.
- Steen, Adolf, Sekretær, 73.
- Steenberg, Valdemar, Prof., Overlæge, Dr. med., 278.
- Steensen-Leth, Carl Frederik, til Steensgaard og Egelykke, Major, 258.
- Stein, A., Pr. i Frankfurt a. M., 594. — Harald August Edvard, Biskop over Fyens Stift, 444, 446, 447.
- Stellwagen, Johan Henrik Christian, Konferensraad, Højesteretsassessor, 496, 497.
- Stenbock, Erik, Greve, til Bogesund, svensk Tøjmester, 414.
- Stenderup, Kolding Hrd., 277.
- Stephan, Erkebiskop i Tournais, 283, 328.
- Stephan, Martin, Pr. i Dresden, 610.
- Stephanus, Johannes, Forstander i Sorø, Mag., 372, 373, 382—3. — Stephan, Prof. i Sorø, 5, 19.
- Stephens, George, Prof., 111.
- Stistrup, Lauritz Christensen, Købmand i Hobro, Legatstifter, 494.
- Stjær, Framlev Hrd., 317.
- Stochholm, Jens Ring, Pr. i Grinderslev, 569.

- Stokkemærk, Peder, Stiftsprovst i Ribe, 47.
- Stolberg, Constance Frederikke Henriette, Grevinde, f. Komtesse Knuth, 535. — Friedrich Leopold, Greve, tysk Digter, 581, 582.
- Stougaard, Christen, Prof., Dr. med., 249.
- Strasbourg, 598—9.
- Strauch, Ludwig Christian Gottlieb, Pr. ved St. Nicolai K. i Hamburg, 579.
- Strauchius, Johannes, Prof. i Wittenberg, 17.
- Strauss, Gerhard Friedrich Abraham, Hofpr. i Berlin, Prof., 612.
- Struensee, Adam, Generalsuperintendent i Slesvig-Holsten, Dr. theol., 254—6, 519. — Carl August, Deputeret i Finanskollegiet, 254—5. — Gotthilf Christoph, Sekondløjtnant, 254—5. — Johann Friedrich, Gehejmekabinetminister, 254—6.
- Strøm, Susanne Elisabeth, g. m. H. Tetens, 670.
- Stub, Iver, Prof., 376—7, 393. — Niels Gregorius, Provst, Pr. i S. Kirkeby, 560.
- Stuttgart, 597, 598.
- Stygge, Niels, Biskop i Børglum, 648.
- v. Stöcken, Johann Heinrich, Diplomat, 646.
- Suhm, Peter Frederik, Kammerherre, 418, 421, 423.
- Suidas, græsk Leksikograf, 419, 420.
- Sunesen, Andreas, se Andreas.
- Suthorn, Magdalene, g. m. P. J. Aaby, 538, 545.
- Svallerup, Arts Hrd., 273, 274.
- Svane, Hans, Erkebiskop, Dr. theol., 9.
- Swane, Hans Jørgen, Biskop i Viborg, 451, 452, 454, 455, 457, 460, 462, 463, 466, 468, 469—70, 471, 472, 473, 476, 477.
- Svaning, Hans, Dekan i Ribe, 361. — Niels, Mag., 361.
- Sveistrup, Hans Kristian Janus Nikolaj Balthasar Krarup, Pr. i Vejen, 131, 134, 136, 153, 154, 212, 214.
- Syv, Peder, Pr. i Hellested, Sprogforsker, 9, 11, 12.
- Sørslev, Skovby Hrd., 534—65.
- Søllerød, Sokkelund Hrd., 273.
- Sønder Næraa, Aasum Hrd., 187.
- Sørensen, Christen, Pr. i Lyderslev, 28. — Jens, Rektor i Kolding, 18. — Peder, kgl. Livlæge, 360—1.
- Taarnby, Sokkelund Hrd., 273.
- Tang, Jeppe Andersen, Seminarieforstander, 97, 111, 129.
- Tauber, Johan Henrik, Prof., Dr. theol., Rektor i Roskilde, 429, 430.
- Tauchnitz, Karl, Forlægger i Leipzig, 615, 618, 622.
- Tausen, Hans, Biskop i Ribe, 332.
- Teilmann, Cathrine Georgia, g. m. Thomas Schatt Rørdam, 264—6.
- Tejsen, V. T., Lærer, Forf., 96.
- Termansen, Niels Jokum, Folketingsmand, 98—9, 147, 151—2, 162, 197, 200, 201, 206, 214. — Niels Peder Blok, Konservator, 98.
- Terløse, Løve Hrd., 277.
- Tetens, Gerhard, Amtsprovst, Pr. i Gunderup, 670. — Henrik, Her-

- redsfoged i Fjends-Nørlyng Hrd., 670. — Henrik Wederkinch, Pr. i Romdrup, 667, 668—71. — Peder, Biskop i Viborg, Dr. theol., 429. — Peter Jacobsen, Stiftamtmand over Sjællands Stift, 667, 670, 671—3. — Stephan, Biskop over Als-Ærø Stift, Dr. phil., 667—73.
- Thaning, Vilhelm, Konsistorialraad, Pr. i Hunseby, 495—6.
- Theremin, Franz, Hofpr. i Berlin, 612.
- Thiersch, Friedrich Wilhelm, Prof. i München, 602.
- Thisted. Skole, 245.
- Thode, Jacob, Stiftsprovst i Trondhjem, 52, 57—8.
- Tholuck, Friedrich August Gotttreu, Prof. i Halle, 612, 614, 615, 626, 627.
- Thomas Aquinas, Skolastiker, 290, 291, 396.
- Thomasdatter, Margrethe, g. m. C. H. Blichfeld, 243. — Mette, g. m. N. S. Fabricius og S. S. Leth, 242.
- Thomesen, Niels, Provst, Pr. i Toten, 4, 17. — Sevald, Pr. i Ramnæs, 4, 16.
- Thomsen, Claus Christian, Provst, Pr. i Nordborg, 669. — Johann, Pr. i Faaretoft, 522, 524. — Kristen, Pr. i Kousted, 171, 172, 197, 201, 202, 203, 204, 206, 207, 210, 223.
- Thorhallesen, Eigil, Provst, Pr. i Bogense, 553, 555.
- Thorsen, Peder Goth, Etatsraad, Bibliotekar, Dr. phil., 324—6.
- Thott, Otto, til Gaunø, Greve, Gehejmerraad, Bogsamler, 420—1.
- Thrap, Daniel Smith, Pr. ved Petri K. i Christiania, Kirkehistoriker, 31.
- Thura, Albert, Pr. i Lejrskov, 33—5, 355.
- de Thura, Christian Henrik, Pr. paa Drejø, 163. — Laurids, Hofbygmester, 490. — Laurids, Kaptajn, 255. — Margrethe Christine, g. m. C. L. Mohr, 163.
- Thuresen, Frederik, Stadshauptmand i Kbh., 8, 29. — Herman, Raadmand i Kbh., 8, 29.
- Thysius, Antonius, Prof. i Leiden, 22.
- Tidemand, Peder, Pr. i Herstedvester, Oversætter, 341.
- Tieck, Ludwig, tysk Digter, 609, 624.
- Tietgen, Carl Frederik, Gehejmekonferensraad, Bankdirektør, 93, 99—100, 148.
- Tikøb, Lyng-Kronborg Hrd., 669.
- Tillge, Elias Johannes Svane v. Støcken, Boghandler i Kbh., 153.
- Tisdorph, Michael Henriksen, Pr. ved St. Nicolai K. i Kbh., Mag., 9, 29.
- Tobiesen, Christopher Leberecht, Stiftsprovst, Pr. i Dannemarre, 279.
- Togsværd, Hillebrand, Pr. i Magleby, 29.
- Topsøe, Frederik Vilhelm Wolfgang, Pr. i Alsted, 212.
- Torm, Frederik Emanuel, Prof., Dr. theol., 444—5, 451.
- Tornekrans, Dorethe Nielsdatter, til Mejlgaard, g. m. N. M. Skiernov, 649—51.
- Trane, Christian Poulsen, Student (1635), 20—1. — Poul, Pr. i Næs, 21.

- Tranebjerg, Samsø, 76.
- Trap, Jens Peter, Gehejmekonferensraad, Kabinetssekretær, 150.
- Treschow, Herman, Prof., Pr. ved Garnisonsk. i Kbh., 541.
- Trier, Ernst Johannes, Højskoleforstander i Vallekilde, 162, 166—7, 193, 194, 221. — Fritz, Grosserer, 166—7.
- Trige, Jens Hansen, Pr. i Virring, 243. — Laurids Hansen, Pr. i Karlby, 241.
- Trolle, Børge, til Lillø, Rigsraad, 485, 488. — Herluf, Admiral, 482—8. — Mette, g. m. Jørgen Reedtz, 10, 29.
- Tronhjelm, 12. Katedralskole, 34, 54 ff.
- Trostius, Martin, Prof. i Wittenberg, 19.
- True, g. m. Frederik Perlestikker, 29.
- Tryggelev, Langelands Sønder Hrd., 273.
- Twesten, August Detlev Christian, Prof. i Kiel, 576.
- Tübingen, 597—8, 645—7.
- Tychsen, Johannes, Provst, Pr. i Haderslev, 522. — Lorenz, Borgmester i Tønder, 523. — Thomas Caspar, Pr. i Klangsbøl, 518, 519.
- Tyrell, Ferdinand Franz Anton, kat. Pater i Münster, 583.
- Tølløse Len, Merløse Hrd., 484, 485, 486.
- Tønder, 509 f., 521—27.
- Uhland, Ludwig, tysk Digter, 597.
- Ulfeldt, Christopher, til Svenstrup, 322.
- Ullmann, Karl, Prof. i Heidelberg, 596. — Viggo, norsk Stortingsmand, 219.
- Ulm, 601.
- Umbreit, Friedrich Wilhelm Karl, Prof. i Heidelberg, 596.
- Undløse, Jesper Christensen, Kap. ved St. Nikolai K. i Kbh., 245.
- Urne, Christopher, norsk Statholder, 5, 19. — Sivert, til Raarup, Lensmand paa Tryggevælde, 29.
- Ussing, Henrich, Provst, Pr. i Lille Lyngby, 493.
- Utrecht, 6.
- Vaalse, Falsters Nørre Hrd., 273.
- Wad, Gustav Ludvig, Landsarkivar i Odense, 400, 402.
- Wael, Ida Margrethe, Forskolelærerinde i Døjringe, 674.
- Wagner, Charlotte Caroline Elisa Johanne, g. m. L. P. Schrøder, 220. — Ludvig Carl Moritz, Pr. i Saksøbing, 197, 206.
- Wagtmann, Niels Johan, Provst, Pr. i Besser, 676.
- Vahl, Jens, Provst, Pr. i Nørre Vedby, 446, 466.
- Valdemar, Biskop i Slesvig, 314—5.
- Valeur, Henrik Stampe, Bryggeriejer, 109—10. — Ingeborg, g. m. L. Roepstorff, 109.
- Valkner, Kristen, Docent i Oslo, 386.
- Walter af St. Victor, fransk Mystiker, 618.
- Wamberg, Peter Ludvig, Kantor ved Vor Frelsers K. i Kbh., 136, 141.
- Wandal, Hans († 1710), Prof., Dr. theol., 34, 381.

- Varberg, Claus Jensen, Provst, Pr. i Radsted, Digter, 18.
- Varde (Vorde), Rasmus Jensen, Lektor og Kannik i Roskilde, 375.
- Vater, Johann Severin, Prof. i Halle, 614, 618.
- v. Watkinson, Christopher, til Kalundborg Ladegaard, 50—1.
- Watzl, Hermann, Cistercienser, Arkivar i Heiligenkreuz, 481—2.
- Wedel, Jens Daniel, Pr. i Gyrstinge, 534. — Peder, Slotspr. ved Frederiksborg, 511, 512.
- v. Wedel-Heinen, Julius Christian Frederik, til Elvedgaard, Kammerherre, 150.
- Vedel Simonsen, Lauritz Schebye, til Elvedgaard, Konferensraad, Dr. med. et phil., 534, 547—8, 559—60.
- Vedersø, Hind Hrd., 673, 674, 675.
- Weibull, Lauritz, Prof., fil. dr., 326.
- Weis, Carl Mettus, Departementschef, 277—8.
- Weisweiler, Arnold, Købmand i Malmø, 231, 232, 233, 234, 235.
- Vejle, 273.
- Weller, Jacob, Overhofpr. i Dresden, 18.
- Venusin, Jon Jacobsen, Forstander i Sorø, kgl. Historiograf, 372, 373—4, 402.
- Verhel, Arnold, Prof. i Franeker, 6, 20.
- Vestberg, Jens, Brygger, 151.
- Wested, M., Lærer i Vejleby, 674.
- Westergaard, Christen, Provst, Pr. i Vigerslev, 549—50, 551, 552.
- Vester Hæsing, Salling Hrd., 273.
- de Wette, Wilhelm Martin Leberrecht, Prof. i Basel, 601.
- Wibe, Christen Jersin, Pr. i Aastrup, 10, 28.
- Viborg. Katedralskole, 282.
- Viborg, Hans Jensen, Pr. i Stege, Mag., 28.
- Wien, 605—7.
- Viffert, Niels Jonsen, Lensmand paa Hald, 650, 651.
- Viinholt, Hans Hansen, Pr. i Fjellerup, 244.
- Villadsen, Niels, Student (1631), 16.
- Willich, Christian Martin, Superintendent i Burgdorf, Lic. theol., 19—20.
- Villumsen, Anders, Rektor i Thisted, 507. — Christen, Pr. i Finja, 247.
- Vincentius, se Findsen.
- Vinding, Erasmus (Rasmus), Etatsraad, Prof., 361. — Jens Poulsen, Prof. i Odense, Pr. i Aasum, 4, 16, 17.
- Winding, Poul († 1712), Etatsraad, Prof., 34.
- Winstrup, Elias Pedersen, Student, 18. — Peder Jensen, Biskop over Sjællands Stift, Dr. theol., 377.
- v. Winterstedt, Christian Ludwig, Ritmester, 647. — Christian Ludwig Friedrich, 647.
- Winther, Julius, Mechanicus i Kbh., 117. — Rasmus Villads Christian Ferdinand, Prof., Digter, 118.
- Virgilius Maro, Publius, romersk Digter, 295.
- Visby, Gotland. Latinsk Skole, 244—5.
- Visby, Vilhelm Henrik Hahn, Provst, Pr. i Strøby, 669.
- With, Jesper Peter, Herredsfoged, 81—2, 89.

- Withusen, Carl Christopher, Konferensraad, Prof., 647. — David, Pr. (?), Sølvpop, 647.
- Vitten, Sabro Hrd., 76, 677.
- Wittenberg, 4 f., 333—36, 337, 338, 342—5, 364.
- v. Wittenhorst, Walrauf Vilhelm, tysk Oberst, 238.
- Wodroff, Beate Albertine, g. m. H. Kofoed, 443. — Frederik, Justitsraad, Deputeret, 418. — Ursula Elisabeth, g. m. L. Ancher, 418, 426, 428, 429, 435.
- Vogndatter, Margrete, til Karisegaard, 29.
- Vordingborg, Mads Jørgensen, Pr. i Mern, 29.
- Worm, Christen, Biskop over Sjællands Stift, Dr. theol., 61, 68—70. — Michael, Justitsraad, Borgmester i Kbh., 61. — Oluf, Prof., Dr. med., 246. — Wilhelm, Prof., 412, 646.
- Vorstius, Adolfus, Prof. i Leiden, 22. — Conrad, Prof. i Leiden, 393, 395.
- Voss, Johann Heinrich, Rektor i Eutin, 595.
- Wrangel, Carl Gustav, svensk Feltmarskal, 413.
- Vullum, Erik, Journalist, 134, 155.
- Wøldike, Marcus, Prof., Dr. theol., 537. — Peder Rosenstand, Pr. i Taarnby, 537—8.
- Völk, Martin, i Augsburg, 602.
- Ystad, Anders Nielsen, Pr. i Ystad, 18.
- Zachariae, Georg Carl Christian, Generalløjtnant, 112.
- Zahle, Nathalie, Skolebestyrerinde, 136.
- Zeller, Christian Heinrich, Pædagog, i Basel, 600.
- Zeuthen, Frederik, Stiftsprovst i Viborg, 457, 460, 462, 463, 466, 479. — Frederik Bagger, Konsistorialraad, Pr. i Skamby, 539—40.
- Zimmermann, Ernst, Hofpr. i Darmstadt, 594.
- Zoëga, Hans, Prof., 21. — Matthias, Student (1631), 18.
- Zwergius, Ditlev Gothard, Provst, Pr. i Slangerup, 371, 384. — Gotthard Johann, Diaconus i Tønder, 521.
- Zwingli, Huldreich, Reformator, 382, 395.
- Æmilius, Anton, Prof. i Utrecht, 22.
- Øllgaard, Nicolai Esmarch, Biskop i Viborg, 492, 668.
- Ølsted, Hatting Hrd., 187.
- Ørløse, se Aurilesius.
- Ørn, Christen Lauridsen, Dekan ved St. Stephansk. i Wien, 236—7.
- Ørsted, Rougsø Hrd., 273.
- Ørsted, Anders Sandøe, Gehejmekonferensraad, Minister, 280. — Niels Sørensen, Pr. i Holme, 246—7, 248. — Søren Madsen, Pr. i Lyngaa, 242.
- Ørum, Holger Sørensen, Pr. i Pjedsted, 244.
- Øster Starup, Brusk Hrd., 317.
- Østrup, Vilhelm, Pr. i Longelse, 564.